

Sayı/Number 54

Ocak/January 2023

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

**P A M U K K A L E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ**

**P A M U K K A L E U N İ V E R S İ T Y
J O U R N A L O F S O C I A L S C I E N C E S I N S T I T U T E**

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 54

Ocak/January 2023

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Nurten SARICA

Editör

Doç. Dr. Umut UYAR

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreteryaya/Dizgi

Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME

ULAKBİM TR DİZİN

EBSCO HOST

ASOS Index

Araştırmax Bilimsel Yayın İndeks

Türk Eğitim İndeks

SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160

Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 21 82

pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Türkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneği Üniversitesi, Türkiye Turkish Education Association University, Türkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös Loránd Üniversitesi (Elte), Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Türkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University, Türkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksa Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Türkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Teksa Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuğrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Zbigniew BIALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Handan KUMAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Fatma KABA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Feyyaz KARACA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Sinem KANGALLI UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDITÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Handan KUMAŞ
Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Fatma KABA
Doç. Dr. Feyyaz KARACA
Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM
Doç. Dr. Sinem KANGALLI UYAR
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK
Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN
Dr. Öğr. Üyesi Ece AKYOL
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Ali Rıza GÖKBUNAR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Arzu ÜLGEN AYDINLIK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Filiz GİRAY	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan ARINÇ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mert UYDADI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. M. Kemal ÖKTEM	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mete YILDIZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar SAĞLAM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Şener BÜYÜKÖZTÜRK	Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Prof. Dr. Ünsal SIĞRI	OSTİM Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Vefa TAŞDELEN	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Adem PALABIYIK	Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Aziz ALTI	Munzur Üniversitesi
Doç. Dr. Dilek ŞAHİN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih AYDOĞDU	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammed CEYHAN	Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Murat ÖZ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ÖZKAN	Giresun Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Salih KAYMAKÇI	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Semih BÜYÜKKOL	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Sevilay ÖZER	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç. Dr. Yeşim ALİEFENDİOĞLU	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇAVUŞOĞLU	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bilge ÇAVUŞGİL KÖS	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ceren BÖRÜBAN	Topkapı Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cihan KAYMAZ	Kafkas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Eda Rukiye DÖNBAK	Adıyaman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Efe Can KILINÇ	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Göklem TEKDEMİR	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Güliz KARAARSLAN SEMİZ	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakan ULUCAN	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇOBAN KUMBALI	Pamukkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İhsan GÜZEL	Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İhsan OLUÇ	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Melek YILDIZ	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat ATEŞLİ	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇAKIR	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem KIZILGÖL	Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rahim ARSLAN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar YARLIKAŞ	Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zekiye TUNÇ	Sinop Üniversitesi
Dr. Ahmet Emrah SİYAVUŞ	Marmara Üniversitesi
Dr. Mustafa Caner TİMUR	Ardahan Üniversitesi
Dr. Mehmet AYVACI	Texas Üniversitesi
Dr. Murat TUNÇ	Tilburg Üniversitesi
Arş. Gör. Anıl BAŞPINAR	Hacettepe Üniversitesi
Arş. Gör. Fatma KAHRAMANOĞLU	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Arş. Gör. Simay TURAN	Hacettepe Üniversitesi
Arş.Gör. Selçuk YEKE	İstanbul Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Arif ÇİLEK.....	1
Piyasa Yapıcı Bankaların Performanslarının Sıralanması: CILOS, MARCOS ve COPELAND Çok Kıstaslı Karar Verme Analizi	
<i>Ranking the Performance of Market Making Banks: CILOS, MARCOS and COPELAND Multi-Criteria Decision Making Analysis</i>	
Abdullah GÖV, Sevcan KAPKARA KAYA.....	25
Türkiye Örneğinde Çevresel Kalitenin Belirleyicileri: LASSO Yaklaşımı	
<i>The Determinants of Environmental Quality in the Case of Turkey: The LASSO Approach</i>	
Aslı ÖZEN ATABEY, Mustafa KARAKUŞ.....	39
Savunma Harcamaları, İşsizlik ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Analizi: Türkiye Örneği	
<i>Analysis of Causal Relationships Between Defense Expenditures, Unemployment and Economic Growth: The Case of Turkey</i>	
Asunur CEZAR.....	57
Ürünler Güçlü Olarak Farklılaştırıldığında Rekabetçi Konum Tabanlı ve Yörünge Tabanlı Mobil Hedeflemenin Analizi	
<i>An Analysis of Competitive Location-Based and Trajectory-Based Mobile Targeting When Products are Strongly Differentiated</i>	
Betül CAN.....	75
Küreselleşme İnsani İyi Olma Haline Etki Eder Mi? Müslüman Bir Ülke Olarak Türkiye Örneğinde Bir İnceleme	
<i>Does Globalization Affect Human Well-Being? An Examination on the Sample of Turkey as a Muslim Country</i>	
Esin Bengü CERAN , İbrahim PINAR.....	91
COVID-19 Pandemi Süreci ve Birleşmiş Milletler 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Türkiye Bağlamında Örnekler Doğrultusunda İlişkilendirilmesi	
<i>Relating the COVID-19 Pandemic Process and the United Nations 2030 Sustainable Development Goals in Accordance With the Examples in the Context of Turkey</i>	
Esra KESKİN, Eunhwa YANG, Harun TANRIVERMİŞ.....	109
Uygun Fiyatlı Konut Politikaları: Atlanta Beltline Projesi Örneği	
<i>Affordable Housing Policies: The Case of the Atlanta Beltline Project</i>	
Mehmet YORULMAZ, Fatma Nuray KUŞCU.....	125
Sağlık Sektöründe Ağızdan Ağıza Pazarlamanın Marka Güveni Üzerine Etkisi	
<i>The Effect of Word Marketing on Brand Trust in the Health Sector</i>	
Gökhan DİNAR, Ertuğrul İŞLER.....	147
Marc Levy'nin "Birbirimize Söyleyemediğimiz Onca Şey" Adlı Romanında Zamansal Göstergeler	
<i>Temporal Signs in Marc Levy's Novel "All Those Things We Never Said"</i>	
Gülseren MUTLU, Mehmet B. Türkmen.....	165
Antik Kaynaklarda Kas İskelet Sistemi Hastalıklarına Tedavi Yaklaşımı	
<i>Treatment Approaches to Musculoskeletal Disorders in Ancient Sources</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Kamil DEMİRHAN.....	181
Sosyal Medyada Siyasal Katılımın Vatandaş Paylaşımları Üzerinden Analizi <i>Analyzing Political Participation on Social Media Through Citizens' Posts</i>	
Mehmet PINAR.....	191
Hilafet Tartışmaları Gölgesinde Rauf Orbay'ın Hindistan Seyahati <i>Rauf Bey's Travel to India in the Shadow of the Kilaith Discussions</i>	
Hatice Pınar AKSOY, Gülümser GÜLTEKİN AKDUMAN, Merve ŞEPİTCİ SARIBAŞ, Arzu ÖZYÜREK.....	205
Annelerin Psikolojik Dayanıklılıkları ile Çocuklarının Sosyal Becerileri Arasındaki İlişkinin ve Sosyal Becerileri Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi <i>Determination of the Relationship Between the Psychological Resiliences of the Mothers and the Social Skills of Their Children and the Factors Affecting Social Skills</i>	
Mustafa YILMAZ, Kurtuluş KARAMUSTAFA.....	229
Turizm Alanında Endüstri 4.0 ve Uygulamalarını Konu Alan Makalelerin Bibliyometrik Analizi <i>A Bibliometric Analysis of Researches on Industry 4.0 and its Applications in the Field of Tourism</i>	
Özlem SÖKMEN GÜRÇAM, Selçuk GÜRÇAM	257
Climate Change and Sustainable Development: A Bibliometric Analysis Based on Scopus Database <i>İklim Değişikliği ve Sürdürülebilir Kalkınma: SCOPUS Veri Tabanına Dayalı Bibliyometrik Bir Analiz</i>	
Rauf BELGE.....	275
Ulaşım Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Denizli İli <i>Denizli: A Case Study of Transportation Geography</i>	
Salih BAŞKUTLU.....	291
"Âsiyâb-ı Felek Âhir Öğüdür Dânemizi": Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Değirmenler <i>"Âsiyâb-ı Felek Âhir Öğüdür Dânemizi": The Mills in the Evliya Çelebi's Travelogue</i>	
Öznur SARAY, Selim GÜNGÖR.....	309
İslami Finansal Okuryazarlık Düzeylerinin Belirlenmesi: Tokat İli Üzerine Bir Alan Araştırması <i>Determining The Levels of Islamic Financial Literacy: A Field Research on the Province of Tokat</i>	
Serdar KUL.....	301
Aile ve Coğrafyanın Resim Sanatçıları Üzerindeki Etkisine Üç Örnek: Tamer Bilgiç, Ahmet Dalkıran, Mehmet Kapçak <i>Three Examples of the Influence of Family and Geography on Painting Artists: Tamer Bilgiç, Ahmet Dalkıran, Mehmet Kapçak</i>	
Sibel ÖRK ÖZEL, Dilek VEYSİKARANİ, Çiğdem KOŞAR TAŞ.....	347
Mena Ülkelerinde Sosyal Kurumlar ve Cinsiyet Endeksi (SIGI) Değişkenleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi <i>Investigation of the Relationship Between the Variables of Social Institutions and Gender Index (SIGI) in Mena Countries: The Nonlinear Canonical Correlation Analysis</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Sibel SELİM, Beyza Nur OK.....	367
Türkiye’de Eğitimde Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Ve Mekânsal Etkileşim: İl Düzeyinde Bir Analiz <i>Gender Inequality in Education and Spatial Interaction in Türkiye: A Provincial Analysis</i>	
Tunay KARAKÖK.....	391
Diseases Seen in Anatolian Seljuk Geography and Their Treatment Methods (According to al-Evamiru’l-Ala’iye fi’l-Umuri’l-Ala’iye and Menākībā’l-Ârifîn) <i>Anadolu Selçuklu Coğrafyasında Görülen Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri (el-Evâmirü’l-Alâiyye fi’l-umûri’l-Alâiyye ve Menâkıbü’l-Ârifîn’e Göre)</i>	
Ufuk BAŞAR.....	403
An Emic Research on the Ideal Leadership Style of Turkic People <i>Türk Halklarının İdeal Liderlik Tarzı Üzerine Emik Bir Araştırma</i>	

Derleme Makaleler-Review Articles

Gonca NEBİOĞLU.....	415
Görsel Bir Anlatım Olarak Gerçeklik Algısı Temelinde “Madame Tussauds Müzesi”nin İncelenmesi <i>Examination of “Madame Tussauds Museum” on the Basis of Reality Perception as a Visual Expression</i>	
Hasret KÖKTEN.....	431
Eğitimde Düşünme ve Anlama Üzerine: H. Arendt <i>On Thinking and Understanding in Education: H. Arendt</i>	

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:24.03.2022 ✓Accepted/Kabul:28.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1092801

Research Article/Araştırma Makalesi

Çilek, A. (2023). "Piyasa Yapıcı Bankaların Performanslarının Sıralanması: CILOS, MARCOS ve COPELAND Çok Kistaslı Karar Verme Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 1-24

PİYASA YAPICI BANKALARIN PERFORMANSLARININ SIRALANMASI: CILOS, MARCOS VE COPELAND ÇOK KISTASLI KARAR VERME ANALİZİ

Arif ÇİLEK*

Öz

Bu çalışmada piyasa yapıcı bankaların 2017-2020 yılları arasında finansal performanslarının değerlendirilmesi için farklı ÇKKV tekniklerinin sonuçlarını birleştiren bir model önerilmektedir. Karar sürecinde 8 finansal değerlendirme kistası CILOS tekniği kullanılarak ağırlıklandırılmış ve MARCOS tekniği ile 11 bankanın bu kistaslara göre performans sıralaması yapılmıştır. COPELAND tekniği kullanılarak uzlaşık sıra altında 2017-2020 yıllarına ait MARCOS tekniği sıralama sonuçları birleştirilerek piyasa yapıcı bankaların nihai sıralamalarına ulaşılmıştır. En iyi performans gösteren üç bankanın sırasıyla Akbank, Garanti ve HSBC, en kötü performans gösteren üç bankanın ise sırasıyla Yapı Kredi, Vakıf ve Halk Bankası olduğu belirlenmiştir. Analiz sonuçları ayrıca Spearman sıra korelasyon analizi ile MARCOS ve COPELAND teknikleri kullanılarak elde edilen sıralamalar arasında oldukça pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

Anhtar Kelimeler: Bankacılık, Piyasa Yapıcı Bankalar, Finansal Performans, CILOS, MARCOS, COPELAND, Spearman Sıra Korelasyon Katsayısı.

JEL Sınıflandırması: C44, D81, G21, L25.

RANKING THE PERFORMANCE OF MARKET MAKING BANKS: CILOS, MARCOS AND COPELAND MULTI-CRITERIA DECISION MAKING ANALYSIS

Abstract

In this study, a model that combines the results of different MCDM techniques is proposed to evaluate the financial performance of primary dealer banks between 2017 and 2020. In the decision process, 8 financial evaluation criteria were weighted using the CILOS technique and the performance ranking of 11 banks was made using the MARCOS technique. By using the COPELAND technique, the MARCOS technique ranking results for the years 2017-2020 were combined under the consensus order and the final rankings of the primary dealer banks were reached. It was determined that the three best performing banks were Akbank, Garanti and HSBC, respectively, and the three worst performing banks were Yapı Kredi, Vakıf and Halk Bankası, respectively. Analysis results also revealed a highly positive correlation between Spearman rank correlation analysis and rankings obtained using MARCOS and COPELAND techniques.

Keywords: Banking, Market Making Banks, Financial Performance, CILOS, MARCOS, COPELAND, Spearman Rank Correlation Coefficient.

JEL Classification: C44, D81, G21, L25.

*Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Bulancak Kadir Karabaş Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, GİRESUN.

e-posta: arif.cilek@giresun.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-9277-3953>)

1. GİRİŞ

Bir ekonomide, minimum maliyetle fon açığı olanlara toplanan atıl fonları transfer eden kurumlardan biri bankalardır. Diğer bir deyişle, bankalar temelde sermaye fazlası olanlar ile sermaye ihtiyacı olanlar arasında aracılık yapmaktadır. Bankanın mevcut sisteminde oluşabilecek herhangi bir sorun, genel ekonominin yanı sıra paydaşları da doğrudan etkilemektedir. Piyasaların para kazanma derecesine paralel olarak bankacılık sisteminin büyümesi; dolayısıyla bankacılık sektöründeki gelişme, reel ekonomi başta olmak üzere ekonominin diğer sektörlerini de karşılıklı ve derinden etkilemektedir. Bu anlamda bankaların kırılgan ve riskli bir yapıya sahip olmaları, finansal yapılarını ve etkinliklerini sürekli olarak takip etmelerini kaçınılmaz kılmaktadır (Seçme ve diğerleri, 2009: 11699).

Performans analizi, her işletme ve organizasyonun mali durumu konusunda fikir sahibi olmanın en etkin yollarından bir tanesidir. İktisadi döngü içerisinde lokomotif bir konumda yer alan bankalar, iktisadi, sosyal ve siyasi iyileşmede yaşamsal görev üstlenmekte ve bu hakikat, performans analizinin bankalardaki önemini vurgulamaktadır (Karadağ Ak ve diğerleri, 2021: 280).

Performans analizi, yönetimin denetim mekanizmasının en önemli faaliyetidir. Finansal hizmet sektörünün en önemli aktörleri olan bankaların performans analizi için kendilerine özgü nedenleri vardır (Parker, 2000: 63):

- Başarıyı belirlemek,
- Müşterilerinin ihtiyaç duyduğu hizmetleri sağlayıp sağlayamadıkları konusunda müşteri memnuniyet seviyesini belirlemek,
- Süreçleri anlamalarına yardımcı olmak, bildiklerini doğrulamak, bilmediklerini ortaya çıkarmak,
- Sorunların hangi alanlarda olduğunu belirlemek,
- Kararların varsayıma, duyguya, inanca veya sezgiye değil, gerçeğe dayandığından emin olmak,
- İyileştirmelerin planlanıp planlanmadığını, gerçekten olup olmadığını belirlemek.

“Piyasa Yapıcılığı Sistemi, kamu borçlanma senetleri birincil ve ikincil piyasasının sağlanan belli hak ve yükümlülükler çerçevesinde düzenlenmesine yönelik olarak, borç çevirme (roll-over) riskinin azaltılması, yatırımcı tabanının geliştirilmesi, şeffaf, rekabetçi ve organize bir piyasa oluşturulması amaçları ile kurulan bir sistemdir. 2020 yılında birincil piyasadan yapılan prim dâhil toplam nakit finansmanın yüzde 79,6’sını Piyasa Yapıcı Bankalar karşılamıştır” (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021: 69). Bu açıdan bakıldığında Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın finansmanının büyük bir bölümü piyasa yapıcı bankalar tarafından sağlanmaktadır. Bu husus piyasa yapıcı bankaların önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda piyasa yapıcı bankaların finansal performansının sürekli izlenmesi ve değerlendirilmesi gerekliliği konunun özgünlüğünü ön plana taşımaktadır.

Piyasa Yapıcılığı Sözleşmesi gereğince 2020 yılı piyasa yapıcılığı yeterlik ölçütleri Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından revize edilerek yenilenmiştir. Bu ölçütler; “Piyasa Yapıcı seçilebilmek için aday olan bankanın bağımsız denetimden geçmiş ve BDDK’ya sunulmuş olan en son mali tabloları itibarıyla sermaye yeterliliği oranının %12’nin altında olmaması, üçer aylık piyasa yapıcılığı dönemleri kapsamında başvuru yapmak isteyen bankaların kriter değerlendirme dönemlerinde, birincil piyasada gerçekleştirilen DİBS ihraçlarından yapılan alım tutarının 1,20 milyar TL’nin altında olmaması, BİST Borçlanma Araçları Piyasasındaki DİBS kesin alım satım işlemleri ile BİST’e tescil ettirilen işlemlere ilişkin tutarın 6 milyar TL’nin altında olmaması gerekmektedir” şeklinde kamuoyuna duyurulmuştur (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022a). Bu kapsamda Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından 11 ticari banka 2020 yılı için piyasa yapıcı banka olarak ilan edilmiştir (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022b).

Bu çalışmanın amacı, piyasa yapıcı 11 ticari bankanın 2017-2020 dönemine ait finansal performanslarını CILOS ve MARCOS Çok Kıstaslı Karar Verme (ÇKKV) tekniklerine dayalı bir model ile ölçmektir. Dört adımda gerçekleştirilen analizde, ilk adımda CILOS tekniği yardımıyla değerlendirme kıstaslarının önem dereceleri tespit edilmiştir. İkinci adımda MARCOS tekniği kullanılarak piyasa yapıcı bankaların 2017, 2018, 2019 ve 2020 yılındaki performans sıralamaları oluşturulmuştur. Yıllara ilişkin sıralamaları birleştirmek amacıyla Copeland tekniğinden faydalanılmıştır. Sıralamalar arasında bulunan bağıntının yönünü ve derecesini belirlemek için Spearman sıra korelasyon katsayılar elde edilmiştir. Alanyazında, daha önce yapılan bankacılık kesiminin performans analizi konusundaki çalışmalarda CILOS-MARCOS modelinin kullanılmamış olması, ayrıca bu çalışmada Copeland tekniği

ile uzlaşık sıralamanın yapılması ve Spearman sıra korelasyon katsayılarından faydalanılması özgünlüğe katkı sağlamaktadır.

Çalışma toplam beş bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünden sonra ikinci bölümde alanyazındaki çalışmaların özleri sunulmuş, üçüncü bölümde çalışmada yararlanılan teknikler anlatılmış, dördüncü bölümde analiz yapılarak bulgulara yer verilmiş ve beşinci bölümde ise sonuç ve önerilerden söz edilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Çalışma kapsamında, piyasa yapıcı bankaların performanslarının analiz edildiği ve kullanılan CILOS, MARCOS, COPELAND tekniklerinin yer aldığı spesifik bir analize rastlanılmamıştır. Alanyazında ulusal ve uluslararası yapılan, bankaların performans analizi ve değerlendirilmesi ile ilgili yapılan çalışmalar konu edinilmiştir. Farklı teknikler çerçevesinde yapılan analizlerin bazılarının özleri aşağıda Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Alanyazın Özeti

Yazar/lar	Örneklem	Dönem	Teknik	Bulgular
Chang (2006)	Tayvan bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 15 ticari bankanın finansal performansını 20 değerlendirme kıstası ile analiz etmiştir.	2000-2002	GIA	Performansı etkileyen en önemli kıstasların toplam varlıklar ve öz kaynak karlılığı olduğu belirlenmiştir.
Çetin ve Bitirak (2010)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan özel mülkiyetli bankalar ve katılım bankalarının finansal performansları değerlendirilmiştir.	2005-2007	AHS	Özel mülkiyetli bankalardan Akbank’ın, katılım bankalarından Bank Asya’nın finansal performansının en yüksek olduğu tespit edilmiştir.
Doumpos ve Zopounidis (2010)	Yunanistan bankacılık kesiminde faaliyette bulunan bankaların derecelendirilmesi 31 adet değerlendirme kıstası ile yapılmıştır.	2001-2005	PROMETHEE II	Değerlendirme kıstaslarının ve değerlendirme sürecinin parametrelerinin göreceli önemi ile ilgili olarak sonuçların duyarlılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.
Çağıl (2011)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 24 banka, 10 adet finansal değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2006-2010	ELECTRE	İş Bankası’nın en yüksek performans gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.
Ecer (2013)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 11 özel sermayeli bankanın finansal performansı, 12 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2008-2011	GIA	En iyi performans gösteren bankanın Garanti Bankası olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Güneysu ve Diğerleri (2015)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 31 mevduat bankasının finansal performansı, 16 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2010-2014	AHS ve GIA	T.C. Ziraat Bankası’nın en iyi performans gösteren mevduat bankası olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Çalışkan ve Eren (2016)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan toplam varlıkları en büyük 20 bankanın performansı, 10 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2010-2014	AHP ve PROMETHEE	Özel mülkiyetli bankalardan Akbank T.A.Ş.’nin, kamu mülkiyetli bankalardan T.C. Ziraat Bankası A.Ş.’nin en iyi performans gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.
Akçakanat ve diğerleri (2017)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 26 adet bankanın ölçek büyüklüklerine göre performansları 6 adet değerlendirme kıstasıyla analiz edilmiştir.	2002-2017	Entropi ve WASPAS	Küçük, orta ve büyük ölçekli bankalardan sırasıyla Anadolu Bank, Finans Bank ve Ziraat Bankası en iyi performansı sergilemiştir.

Yamaltdinova (2017)	Kırgızistan bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 15 ticari banka, 27 adet finansal değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2010-2014	TOPSIS	En başarılı olanların Optima Bank ve Demir Kyrgyz International Bank olduğu, en başarısız bankaların ise Dos-Kredobank, FinanceCredit Bank KAB ve Amanbank olduğu tespit edilmiştir.
Atukalp (2018)	BİST banka endeksinde işlem gören 9 adet mevduat bankasının finansal performansını 10 adet değerlendirme kıstasıyla analiz etmiştir.	2010-2016	MULTI-MOORA	En başarılı bankanın Akbank olduğu tespit edilmiştir.
Uludağ ve Ece (2018)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 28 banka, 49 adet finansal değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2006-2016	TOPSIS	En başarılı bankanın Bank Mellat olduğu tespit edilmiştir.
Guru ve Mahalik (2018)	Hindistan bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 26 kamu bankası, 6 adet finansal değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2015-2016	AHP ve VIKOR	Toplam varlıkların ve yatırım kıstaslarının en yüksek ağırlıklara sahip olduğu, işletme giderleri, krediler ve avans kıstaslarının ise en düşük ağırlıklara sahip olduğu belirlenmiştir.
Wu ve diğerleri (2018)	Çin bankacılık sektöründe faaliyette bulunan en büyük 16 ticari bankanın performansını değerlendirmişlerdir.	2007-2014	ÇVA ve VIKOR	Bankalarının performansı ve risk direnci bankacılık sektörünün güçlü yapısının olduğunu göstermiştir.
Topak ve Çanakçıoğlu (2019)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan aktif varlıklara göre en büyük 11 bankanın performansı 5 girdi, 4 çıktı faktörü ile değerlendirilmiştir.	2017	Entropi ve COPRAS	T.C. Ziraat Bankası'nın en iyi performans gösteren mevduat bankası olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Akbulut (2019)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan İş Bankası'nın finansal performansı 10 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2009-2018	CRITIC ve EDAS	İş Bankası en iyi performansı 2009 yılında, en kötü performansı ise 2018 yılında sergilemiştir.
Ünal (2019)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan aktif varlıklara göre en büyük 4 özel sermayeli bankanın finansal performansı 9 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2014-2018	SD ve WASPAS	En başarılı bankanın Akbank olduğu tespit edilmiştir.
Işık ve Ersoy (2020)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan aktif varlıklara göre en büyük 8 özel sermayeli bankanın finansal performansı 7 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2015-2018	CRITIC ve EDAS	En başarılı bankanın Akbank olduğu tespit edilmiştir.
Kaygusuz ve diğerleri (2020)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan aktif varlıklara göre en büyük 10 özel sermayeli bankanın finansal performansı 17 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2008-2017	TOPSIS	En başarılı bankanın Denizbank olduğu tespit edilmiştir.
Arslan ve Bircan (2020)	OECD üyesi 23 ülkenin Dünya Bankası veri tabanından elde edilen genel kabul görmüş 5 adet değerlendirme kıstası ile performansları sıralanmıştır.	Kriter değeri olarak 10 döneme kadar ulaşılabilen finansal verilerin ortalaması kullanılmıştır.	TOPSIS, GIA, VIKOR, MOORA, COPRAS, ARAS, COPELAND	Copeland tekniği ile birleştirilen TOPSIS, GIA ve VIKOR yöntemlerinden elde edilen sonuçlar birleşik sonuçlarla oldukça uyumlu olurken yine birleştirmeye dâhil edilen MOORA Referans noktası yaklaşımı sonuçlarının nihai sonuçla daha az uyumlu olduğu görülmüştür.

Yetiz ve Kılıç (2021)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 15 mevduat bankasının finansal performansı 13 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2015-2019	VIKOR	2015-2017 döneminde Ziraat Bankası, 2018-2019 döneminde ING Bank'ın en başarılı banka olduğu tespit edilmiştir.
Bektaş (2021)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan 6 katılım bankasının finansal performansı 6 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2018-2019	Entropi ve MAIRCA	2018 yılında Ziraat Katılım, 2019 yılında ise Kuveyt Türk Katılım Bankası'nın en başarılı banka olduğu tespit edilmiştir
Gül ve Bektaş (2022)	Türk bankacılık kesiminde faaliyette bulunan toplam varlıkları en büyük 10 bankanın performansı, 8 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2010-2020	Entropi ve ARAS	En başarılı üç bankanın sırasıyla Halk, Ziraat ve Garanti Bankası olduğu tespit edilmiştir.
Sama ve diğerleri (2021)	Hindistan'da faaliyette bulunan özel sermayeli bankaların performansları 6 adet değerlendirme kıstası ile analiz edilmiştir.	2020	ARAS ve MOORA	HDFC Bankası'nın en yüksek performans gösterdiği, Yes bankasının ise en düşük performans gösterdiği belirlenmiştir.

3. YÖNTEM

Piyasa yapıcı bankaların performans sıralamalarını belirlemek için değerlendirme kıstaslarının önem derecelerinin tespitinde CILOS objektif kıstas ağırlıklandırma tekniğinden yararlanılırken bankaları sıralamada ise MARCOS yaklaşımından yararlanılmış ve son olarak analiz edilen dönemde tek bir sıralama elde etmek amacıyla COPELAND birleştirme tekniği kullanılmıştır. Aşağıda çalışmanın 3 aşamadan meydana gelen işlem adımları Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1: Çalışmanın Akış Şeması

3.1. CILOS Tekniği (Criterion Impact Loss)

Kıstasların etki kaybına dayanan CILOS objektif kıstas ağırlıklandırma tekniği, herhangi bir kıstas optimum olarak seçildiğinde, diğer kıstasların karşılaştırmalı olarak etkilerinin ne derecede azalacağını ölçer (Mirkin, 1974; Zavadskas and Podvezko, 2016; Cereska ve diğerleri, 2016). Yeni bir teknik olan CILOS, bir kıstas en iyi olarak kabul edildiğinde, diğer ölçütlerin maruz kaldığı karşılaştırmalı etki kaybının tespitinde kullanılır (Mazman İtik ve Sel, 2021: 2784).

CILOS tekniğinin önemli bir üstünlüğü de Entropi önceliklendirme tekniğinde yer alan, bir kıstasa göre seçeneklerin değerinin mesafelerinin yakın olması halinde ilgili kıstasın önem derecesinin azalması problemini ortadan kaldırmaktır (Cereska ve diğerleri, 2016: 8). CILOS tekniğinin uygulama basamakları, çözüm algoritmaları ve anahtar noktaları aşağıda açıklanmıştır (Pala, 2021: 168-170; Sel, 2020: 38-41).

Adım 1. m tane seçenek satırlarda n tane kistas sütunlarda yer alacak biçimde bir A karar dizeyi hazırlanmaktadır. Karar dizeyinde a_{12} 1. seçeneğin 2. kistas değerini gösterirken, a_{21} 2. seçeneğin 1. kistas değerini göstermektedir.

$$A = [a_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Adım 2. CILOS tekniğinde bütün kistaslar fayda yönünde olmalıdır. Maliyet yönünde kistaslar bulunuyorsa eğer Denklem (2) kullanılarak fayda yönüne dönüştürülmektedir (Podvezko ve diğerleri, 2020: 64);

$$a_{ij} = \frac{\min a_{ij}}{a_{ij}} \quad (2)$$

Denklem 2’de maliyet yönündeki kistas sütunu, en küçük değerde olan i. seçeneği, ilgili sütun değerleri 0’a eşit olmamak koşuluyla bütün sütun değerlerine ayrı ayrı oranlanarak maliyet yönlü kistas değerleri fayda yönüne dönüştürülmektedir.

Adım 3. Normalizasyon hesaplaması için Denklem (3)’ten faydalanılmaktadır (Podvezko ve diğerleri, 2020: 68).

$$x_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad (3)$$

Adım 4. Oluşturulan bu yeni dizey $X = \|x_{ij}\|$ şeklinde gösterilmekte ve sıra ile her bir sütunda en yüksek değerdeki $\max x_{ij}$ kistasının yer aldığı satır t'_k lar bir araya getirilerek yeni kare dizey $R = \|r_k\|$ hazırlanmaktadır. R dizeyi köşegen değerleri tüm kistasların en yüksek değerlerini içermektedir.

Adım 5. Kistasların nispi kayıp değerlerini gösteren $P = \|p_{kj}\|$ dizeyi Denklem (4) kullanılarak hazırlanmaktadır.

$$p_{kj} = \frac{x_j - r_{kj}}{x_j} \quad (4)$$

P dizeyinde p_{kj} , k. kistası optimum kistas olarak seçildiğinde j. kistasının nispi kayıp değerini göstermektedir.

Adım 6. Kistas önem dereceleri q ’lar ise Denklem (5)’in çözümü ile hesaplanmaktadır.

$$Fq^T = 0 \quad (5)$$

Denklem (5)’de verilen F dizeyi ise Denklem (6)’da ifade edilmektedir.

$$F = \begin{bmatrix} -\sum_{i=1}^n p_{k1} & p_{12} & \dots & p_{1n} \\ p_{21} & -\sum_{i=1}^n p_{k2} & \dots & p_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ p_{m1} & p_{m2} & \dots & -\sum_{i=1}^n p_{kn} \end{bmatrix} \quad (6)$$

Denklem (5) ve Denklem (6) kullanılarak doğrusal denklem modeli elde edilir. Kistas önem dereceleri q , Denklem (7)’de yer alan koşulu yerine getiren çözümlerden oluşmaktadır.

$$\sum_{i=1}^m q_i = 1 \quad (7)$$

3.2. MARCOS Tekniği (Measurement Alternatives and Ranking according to Compromise Solution)

MARCOS tekniği Stevic ve diğerleri tarafından 2019 yılında çok kistaslı karar verme (ÇKKV) tekniği olarak ortaya koyulmuştur. Bu teknik, seçeneklerin değerlendirilmesini ve uzlaşmaya dayalı bir çözüm süreci bakımından seçeneklerin sıralanmasını kapsamaktadır. Uzlaşmaya dayalı çözüm, optimum ve optimum olmayan kistaslara olan uzaklığı ve bu uzaklıkların birleştirilip fayda fonksiyonunun tespit edilmesi ile açıklanmaktadır (Stevic ve diğerleri, 2020: 2).

MARCOS tekniği, seçenekler ve optimum ölçüler arasında bulunan ilişkiyi tanımlamayı amaçlamaktadır ve açıklanan ilişkiler esasına göre seçeneklerin fayda fonksiyonları tespit edilmektedir. Daha sonra optimum ve optimum olmayan çözümlere ilişkin uzlaşmacı sıralama oluşturulur. Bu teknikte, karar seçenekleri fayda fonksiyonları bazında açıklanmaktadır. En üstün seçenek, optimum değere en yakın ve aynı zamanda optimum olmayana en uzak mesafede olan seçenektir (Stevic ve Brkovic, 2020: 3). MARCOS tekniğinin uygulama adımları aşağıda anlatılmaktadır (Duc Trung, 2022: 2-3; Gençtürk ve diğerleri, 2021: 147-150; Stevic ve diğerleri, 2020: 3-5; Puska ve diğerleri, 2020: 91-93);

Adım 1. Değerlendirme kriterleri ve karar seçenekleri belirlenerek karar dizeyi hazırlanır. MARCOS tekniğinde başlangıç karar dizeyi Denklem (1) ile gösterilen karar dizeyi ile aynıdır.

Adım 2. Optimum (AI) ve optimum olmayan (AAI) değerleri başlangıç karar dizeyine ilave edilerek genişletilmiş karar dizeyi Denklem (8) yardımıyla oluşturulmaktadır.

$$X^G = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \\ AI \\ AAI \end{matrix} \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \\ x_{ai1} & x_{ai2} & \dots & x_{ain} \\ x_{aa1} & x_{aa2} & \dots & x_{aan} \end{bmatrix} \quad (8)$$

Denklem (9) kullanılarak fayda yönündeki kriterlerin (AI) değerleri, Denklem (10) kullanılarak maliyet yönündeki kriterlerin (AAI) değerleri elde edilmektedir.

$$AI = \max_i x_{ij}, \quad \text{fayda yönlü kriter ise} \quad (j \in B) \quad (9)$$

$$AAI = \min_i x_{ij}, \quad \text{fayda yönlü kriter ise} \quad (j \in B) \quad (9)$$

$$AI = \min_i x_{ij}, \quad \text{maliyet yönlü kriter ise} \quad (j \in C) \quad (10)$$

$$AAI = \max_i x_{ij}, \quad \text{maliyet yönlü kriter ise} \quad (j \in C) \quad (10)$$

Adım 3. Genişletilen başlangıç karar dizeyi normalize duruma getirilir. Başlangıç normalize karar dizeyi (N) hazırlanırken fayda yönlü kriterler için Denklem (11), maliyet yönlü kriterler için Denklem (12) kullanılmaktadır.

$$n_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_{ai}}, \quad j \in B) \quad (11)$$

$$n_{ij} = \frac{x_{ai}}{x_{ij}}, \quad j \in B) \quad (12)$$

Adım 4. Normalize duruma getirilen karar dizeyi ağırlıklandırılır. Ağırlıklandırılmış dizey, normalize dizey (N)'in elemanları ile kriter ağırlığı olan (w_j)'nin çarpılması ile hesaplanmaktadır. Denklem (13) kullanılarak ağırlıklandırma işlemi yapılmaktadır.

$$v_{ij} = n_{ij} w_j \quad (13)$$

Adım 5. Seçeneklerin fayda düzeyleri hesaplanır. Denklem (14) yardımıyla optimum çözümlere dayalı fayda düzeyleri, Denklem (15) yardımıyla da optimum olmayan çözümlere dayalı fayda düzeyleri elde edilmektedir. Denklemlerde yer alan S_i değeri, ağırlıklandırılmış dizey elemanlarının toplamını göstermektedir ve Denklem (16) yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$K_i^+ = \frac{S_i}{S_{ai}} \quad (14)$$

$$K_i^- = \frac{S_i}{S_{aa_i}} \quad (15)$$

$$S_i = \sum_{j=1}^n v_{ij} \quad (16)$$

Adım 6. Seçeneklerin fayda fonksiyonları hesaplanır. Fayda fonksiyonu, optimum ve optimum olmayan çözümlere göre gözlenen seçeneklerin uzlaşmacı çözümünü göstermektedir. Denklem (17) kullanılarak seçeneklerin fayda fonksiyonu hesaplanmaktadır. Denklemde yer alan $f(K_i^+)$ optimum çözüme dayalı fayda fonksiyonunu gösterirken, $f(K_i^-)$ optimum olmayan çözüme dayalı fayda fonksiyonunu göstermektedir. Denklem (18) kullanılarak optimum çözüme dayalı fayda fonksiyonu, Denklem (19) kullanılarak optimum olmayan çözüme dayalı fayda fonksiyonu hesaplanmaktadır.

$$f(K_i) = \frac{K_i^+ + K_i^-}{1 + \frac{1 - (K_i^+)}{(K_i^+)} \frac{1 - f(K_i)}{f(K_i)}} \quad (17)$$

$$f(K_i^+) = \frac{K_i^-}{K_i^+ + K_i^-} \quad (18)$$

$$f(K_i^-) = \frac{K_i^+}{K_i^+ + K_i^-} \quad (19)$$

Adım 7. Son adımda seçenekler sıralanır. Karar seçeneklerinin sıralanması, fayda fonksiyonuna göre Denklem (17) kullanılarak yapılır. Fayda fonksiyonunun maksimum değer alması arzulanmaktadır. Maksimum değere sahip olan karar seçeneği en çok tercih edilen seçenek olarak tespit edilir.

3.3. COPELAND Tekniği

Saari ve Vincent (1996) tarafından alanyazına kazandırılan COPELAND tekniği, BORDA sayım tekniğinin geliştirilmiş şeklidir. BORDA tekniğini subjektif değerlere sahip olduğundan COPELAND tekniğinin BORDA tekniğinden daha üstün olduğu ifade edilmiştir (Favardin ve diğerleri, 2002: 215). Farklı teknikler ile kıyaslandığında daha etkin ve kararlı bir teknik olan COPELAND tekniği kapsamlı bir nesne bütünüünün analizini kolay bir duruma getirmektedir (Letari ve diğerleri, 2018: 70). COPELAND tekniğinden tek bir sıralama sonucuna ulaşmak için birleştirme tekniği olarak yararlanılır (Demir ve Kartal, 2020: 121). Tekniğin uygulama adımları aşağıda anlatılmıştır (Asr ve diğerleri, 2015: 54-55; Demir ve Kartal, 2020: 121-123; Pourjavad ve Shirouyehzad, 2011: 225; Yakut, 2020: 1280-1281);

Adım 1. İkili karşılaştırma dizeyleri hazırlanır. A_i ve A_j seçenekleri mukayese edilerek hangi seçenek üstün ise "1", üstün değil ise "0" değeri verilir. Mukayese puanları Denklem (20) ile elde edilir.

$$f_k(i,j) = \begin{cases} 1 & r_k(A_i) < r_k(A_j) \text{ ve } i \neq j \\ 0 & r_k(A_i) > r_k(A_j) \text{ ve } i \neq j \\ \text{boş (-)} & r_k(A_i) = r_k(A_j) \text{ ve } i \neq j \end{cases} \quad (20)$$

Adım 2. Seçenekler arasındaki oy sayımlarının sonuçları bulunur. A_i seçeneğine A_j seçeneğine göre her karar vericinin kullandığı toplam oy Denklem (21) kullanılarak hesaplanır.

$$S(i,j) = \sum_{k=1}^m f_k(i,j) \text{ ve } i \neq j \quad (21)$$

Adım 3. Üstünlük, yenilgi ve eşitlik dizeyi hazırlanır. $S(i,j)$ kullanılarak Denklem (22) yardımıyla üstünlük için "1", yenilgi için "0" ve eşitlik durumunda da "1/2" değeri verilecektir.

m : birleştirilecek teknik sayısı ya da karar verici sayısı

$$G(i,j) = \begin{cases} 1 & S(i,j) > (m - S(i,j)) \text{ ve } i \neq j \\ 1/2 & S(i,j) = (m - S(i,j)) \text{ ve } i \neq j \\ -1 & S(i,j) < (m - S(i,j)) \text{ ve } i \neq j \end{cases} \quad (22)$$

Adım 4. Üstünlük ve yenilgi skorları hesaplanır. Hesaplamalar sonucu elde edilen 1 ve 1/2 skorlarını içeren $G(i,j)$ değerlerinin ayrı ayrı her seçenek için toplanması ile üstünlük skorları (GP_i) ve -1 skorunu içeren $G(i,j)$

değerlerinin ayrı ayrı her seçenek için toplanması ile yenilgi skorları bulunur. Üstünlük skoru Denklem (23), yenilgi skoru ise Denklem (24) yardımıyla hesaplanır.

$$GP_i = \sum_{j=1}^n G(i, j) \quad G(i, j) > 0 \quad (23)$$

$$YP_i = \sum_{j=1}^n G(i, j) \quad G(i, j) < 0 \quad (24)$$

Adım 5. COPELAND skoru hesaplanır ve sıralama yapılır. Denklem (25) yardımıyla, ulaşılan GP_i ve YP_i ölçüleri toplanarak COPELAND skoru (CP_i) elde edilmiş olur.

$$CP_i = GP_i + YP_i \quad (25)$$

COPELAND skorları maksimumdan minimuma doğru sıralanır. Birinci sırada bulunan seçenek optimum seçenek, sonuncu sırada bulunan seçenek ise en kötü seçenek olarak yorumlanabilir. Sıralama sonucunda COPELAND skorları eşit ise puanı karşılaştırmalı olarak küçük olan daha üst sıraya sahip olacaktır. COPELAND tekniğinin işlem adımları Şekil 2’de sunulmuştur.

Şekil 2: COPELAND Tekniği İşlem Adımları

Kaynak: (Demir ve Kartal, 2020: 131)

3.4. Spearman Sıra Korelasyon Değeri

İki ve daha fazla değişken dizi arasında olan istatistiki ilişkinin parametrik olmayan derecesi Spearman sıra korelasyon değeri kullanılarak açıklanır (Liu ve diğerleri, 2010: 737). Spearman sıra korelasyon değeri 1906 yılında Spearman tarafından geliştirilmiştir (Spearman, 1906). “ p ” sembolü bir popülasyonun Spearman sıra korelasyon değerini ifade eder. Popülasyon içinden bir örneklem ise “ r ” sembolü ile gösterilir. Eğer analizde kullanılan dizilerin biri ya da ikisi sıralı özelliklere sahip ise Spearman sıra korelasyon değerinden yararlanılır (Güler ve diğerleri, 2021: 425). Spearman sıra korelasyon değeri x ve y dizileri için Denklem (26) kullanılarak hesaplanır.

$$r = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2-1)} \quad (26)$$

Eşitlikte yer alan “ d ” farklı değişken dizilerin farkıdır. “ n ” toplam dizi adedidir. Beş dizi varsa eğer $n=5$ olur. Dizilerin sahip olduğu gözlem sayısı eşit olmalıdır. “ r ” katsayısı aralığındadır. “ r ” katsayısının mutlak değeri ne kadar yüksek olursa, iki değişken arasındaki bağıntının o kadar kuvvetli olduğu varsayılır. r değeri 0,00-0,30 aralığında olduğunda bağıntının önemsiz, 0,30-0,50 aralığında bağıntının düşük, 0,50-0,70 aralığında bağıntının orta, 0,70-0,90 aralığında bağıntının yüksek, 0,90-1,00 aralığında bağıntının çok yüksek olduğunu gösterir. Pozitif r değerleri diziler arasındaki pozitif korelasyonu açıklarken, negatif r değerleri diziler arasındaki negatif korelasyonu açıklar (Mukaka, 2012: 69).

4. UYGULAMA

Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından 2020 yılı için piyasa yapıcı olarak faaliyet göstermesi uygun görülen 11 adet mevduat bankası çalışmaya dâhil edilmiştir. Tablo 2’de çalışmaya dâhil edilen bankalar sunulmuştur.

Tablo 2: Piyasa Yapıcı Bankalar

Sembol	Banka Adı
PYB ₁	Akbank T.A.Ş.
PYB ₂	Denizbank A.Ş.
PYB ₃	HSBC Bank A.Ş.
PYB ₄	QNB Finansbank A.Ş.
PYB ₅	Türkiye Ekonomi Bankası A.Ş.
PYB ₆	T.C. Ziraat Bankası A.Ş.
PYB ₇	T. Garanti Bankası A.Ş.
PYB ₈	T. Halk Bankası A.Ş.
PYB ₉	T. İş Bankası A.Ş.
PYB ₁₀	T. Vakıflar Bankası T.A.O.
PYB ₁₁	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.

Kaynak: (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022)

Çalışmaya dâhil edilen 11 mevduat bankasının mali rasyolarından yararlanarak performansları sıralanmıştır. Alanyazındaki, bankacılık sektörünün finansal performansı konusunda önceki yapılan çalışmaların incelenmesi neticesinde faktörler, başka bir anlatımla Değerlendirme Kıstasları (DK) Tablo 3'te gösterildiği şekilde hazırlanmıştır.

Tablo 3: Mali Performans Değerlendirme Kıstasları

Sembol	Oranlar	Kaynak
DK ₁	Faiz Gelirleri/Faiz Giderleri	Karadağ Ak ve diğerleri (2021)
DK ₂	Likit Aktifler/Kısa Vadeli Yükümlülükler	Ecer ve Günay (2014), Arsu ve Ayçin (2020)
DK ₃	Likit Aktifler/Toplam Aktifler	Yurttadur ve Demirbaş (2017)
DK ₄	Net Kar/Özkaynaklar	Tezergil (2016)
DK ₅	Net Kar/Toplam Aktifler	Tezergil (2016)
DK ₆	Özkaynaklar/Toplam Aktifler	Karakaş ve Öztel (2020)
DK ₇	Sermaye Yeterlilik Rasyosu	Hazar ve diğerleri (2017)
DK ₈	Takipteki Krediler/Toplam Krediler	Karadağ Ak ve diğerleri (2021)

Tablo 2'de sunulan gelir gider yapısı oranlarını gösteren DK₁, likidite oranlarını gösteren DK₂ ve DK₃, karlılık oranlarından DK₄ ve DK₅, sermaye yapısı oranlarından DK₆ ve DK₇ fayda temellidir. Aktif kalitesi oranlarından DK₈ ise maliyet temelli kıstastır.

Çalışma kapsamına 2020 yılı için açıklanan tüm piyasa yapıcı bankalar dâhil edilmiştir. Değerlendirme kıstası şeklinde çalışmada kullanılan mali rasyolar Türkiye Bankalar Birliği (TBB) internet sayfasından alınmıştır (TBB, 2022). Analiz kapsamında 2017-2020 döneminde her yıl için ayrı ayrı analizler gerçekleştirilmiş, yalnızca 2020 yılı verileri kapsamlı şekilde anlatılmıştır.

4.1. CILOS Tekniği ile Kıstas Ağırlıklarının Analizi

Analiz kapsamında yer alan piyasa yapıcı bankaların 2020 yılı için hazırlanan karar dizeyi Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Piyasa Yapıcı Bankaların 2020 Yılı Başlangıç Karar Dizeyi

Banka/Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
PYB ₁	240,248	23,563	12,915	10,686	1,554	14,104	21,843	6,834
PYB ₂	234,481	25,183	13,461	8,832	1,008	11,487	18,670	8,861
PYB ₃	211,524	35,408	24,043	13,090	1,098	8,043	16,868	2,366
PYB ₄	240,527	22,403	12,856	13,852	1,216	8,459	16,439	6,111
PYB ₅	220,667	29,030	21,175	11,143	0,952	8,147	18,509	4,223
PYB ₆	199,291	14,929	9,658	9,581	0,983	9,896	18,220	2,313
PYB ₇	276,579	25,968	15,870	10,769	1,411	12,598	18,538	4,565
PYB ₈	153,603	14,198	9,650	6,922	0,457	6,313	15,226	3,762
PYB ₉	246,125	23,355	14,218	10,755	1,283	11,413	18,684	5,573
PYB ₁₀	172,645	22,819	13,730	12,603	0,896	6,651	16,440	3,969
PYB ₁₁	205,369	25,840	14,747	11,447	1,199	10,347	18,231	6,410

CILOS tekniğinde, karar dizeyinde yalnızca fayda temelli kıstasların yer alması gerektiğinden DK₈ kıstası Denklem (2)'den yararlanarak fayda temelli hale getirilir. Fayda temelli karar dizeyi Tablo 5 'de gösterilmiştir.

Tablo 5: Maliyet Temelli Kıstasların Fayda Temeline Dönüştürülmesi

Banka/Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
PYB ₁	240,248	23,563	12,915	10,686	1,554	14,104	21,843	0,338
PYB ₂	234,481	25,183	13,461	8,832	1,008	11,487	18,670	0,261
PYB ₃	211,524	35,408	24,043	13,090	1,098	8,043	16,868	0,978
PYB ₄	240,527	22,403	12,856	13,852	1,216	8,459	16,439	0,379
PYB ₅	220,667	29,030	21,175	11,143	0,952	8,147	18,509	0,548
PYB ₆	199,291	14,929	9,658	9,581	0,983	9,896	18,220	1,000
PYB ₇	276,579	25,968	15,870	10,769	1,411	12,598	18,538	0,507
PYB ₈	153,603	14,198	9,650	6,922	0,457	6,313	15,226	0,615
PYB ₉	246,125	23,355	14,218	10,755	1,283	11,413	18,684	0,415
PYB ₁₀	172,645	22,819	13,730	12,603	0,896	6,651	16,440	0,583
PYB ₁₁	205,369	25,840	14,747	11,447	1,199	10,347	18,231	0,361

Denklem (3) kullanılarak fayda temelli karar dizeyi normalize hale getirilmiş ve Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Normalize Karar Dizeyi

Banka/Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
PYB ₁	0,100	0,090	0,080	0,089	0,129	0,131	0,111	0,057
PYB ₂	0,098	0,096	0,083	0,074	0,084	0,107	0,094	0,044
PYB ₃	0,088	0,135	0,148	0,109	0,091	0,075	0,085	0,163
PYB ₄	0,100	0,085	0,079	0,116	0,101	0,079	0,083	0,063
PYB ₅	0,092	0,111	0,130	0,093	0,079	0,076	0,094	0,092
PYB ₆	0,083	0,057	0,060	0,080	0,082	0,092	0,092	0,167
PYB ₇	0,115	0,099	0,098	0,090	0,117	0,117	0,094	0,085
PYB ₈	0,064	0,054	0,059	0,058	0,038	0,059	0,077	0,103
PYB ₉	0,103	0,089	0,088	0,090	0,106	0,106	0,095	0,069
PYB ₁₀	0,072	0,087	0,085	0,105	0,074	0,062	0,083	0,097
PYB ₁₁	0,086	0,098	0,091	0,096	0,099	0,096	0,092	0,060

Normalize dizeyde yer alan her bir kıstasın en büyük değerinin bulunduğu satır elemanlarının sıra ile dizilmesi ile oluşturulan R dizey değerleri Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: R Kıstas Kare Dizay Değerleri

Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
DK ₁	0,115	0,099	0,098	0,090	0,117	0,117	0,094	0,085
DK ₂	0,088	0,135	0,148	0,109	0,091	0,075	0,085	0,163
DK ₃	0,088	0,135	0,148	0,109	0,091	0,075	0,085	0,163
DK ₄	0,100	0,085	0,079	0,116	0,101	0,079	0,083	0,063
DK ₅	0,100	0,090	0,080	0,089	0,129	0,131	0,111	0,057
DK ₆	0,100	0,090	0,080	0,089	0,129	0,131	0,111	0,057
DK ₇	0,100	0,090	0,080	0,089	0,129	0,131	0,111	0,057
DK ₈	0,083	0,057	0,060	0,080	0,082	0,092	0,092	0,167

Eşitlik (4)'ten yararlanarak kıstaslara ilişkin karşılaştırmalı kayıp dizay değerleri hesaplanmış ve Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8: P Kıstas Karşılaştırmalı Kayıp Dizay Değerleri

Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
DK ₁	0,000	0,364	0,515	0,286	0,101	0,120	0,178	0,973
DK ₂	0,308	0,000	0,000	0,058	0,416	0,754	0,295	0,023
DK ₃	0,308	0,000	0,000	0,058	0,416	0,754	0,295	0,023
DK ₄	0,150	0,580	0,870	0,000	0,278	0,667	0,329	1,642
DK ₅	0,151	0,503	0,862	0,296	0,000	0,000	0,000	1,954
DK ₆	0,151	0,503	0,862	0,296	0,000	0,000	0,000	1,954
DK ₇	0,151	0,503	0,862	0,296	0,000	0,000	0,000	1,954
DK ₈	0,388	1,372	1,489	0,446	0,581	0,425	0,199	0,000

P dizayinin köşegen değerleri olan sütun toplamının negatif değerleri Denklem (5) yardımı ile hesaplanmış ve F dizay Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9: F Dizay Değerleri

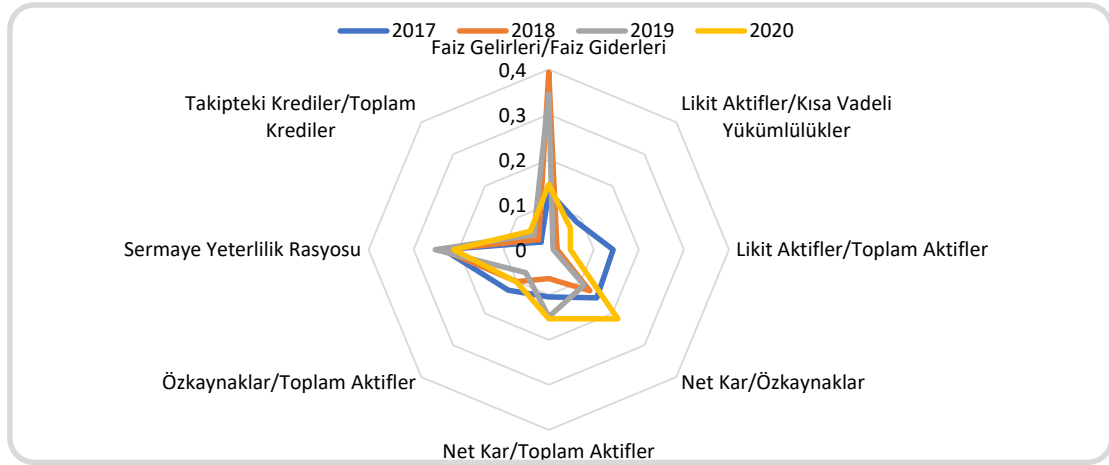
Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
DK ₁	-1,606	0,364	0,515	0,286	0,101	0,120	0,178	0,973
DK ₂	0,308	-3,824	0,000	0,058	0,416	0,754	0,295	0,023
DK ₃	0,308	0,000	-5,459	0,058	0,416	0,754	0,295	0,023
DK ₄	0,150	0,580	0,870	-1,738	0,278	0,667	0,329	1,642
DK ₅	0,151	0,503	0,862	0,296	-1,791	0,000	0,000	1,954
DK ₆	0,151	0,503	0,862	0,296	0,000	-2,719	0,000	1,954
DK ₇	0,151	0,503	0,862	0,296	0,000	0,000	-1,296	1,954
DK ₈	0,388	1,372	1,489	0,446	0,581	0,425	0,199	-8,524

F dizayinin satır değerleri lineer denklemin katsayılarını ifade etmektedir. Denklem (5) kullanılarak ve Denklem (7)'de ifade edilen katsayı toplamının 1 olması göz önüne alınarak hesaplamalar gerçekleştirildiğinde q kıstas önem dereceleri bulunmaktadır. Tablo 10'da kıstas önem ağırlıkları sunulmuştur.

Tablo 10: 2017-2020 Dönemi CILOS Kıstas Ağırlıkları

Yıl/Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
2017	0,129	0,087	0,143	0,151	0,105	0,127	0,233	0,024
2018	0,394	0,025	0,019	0,129	0,064	0,100	0,236	0,032
2019	0,346	0,013	0,010	0,111	0,149	0,072	0,252	0,047
2020	0,145	0,068	0,048	0,217	0,153	0,101	0,211	0,058

Tablo 10’da ulaşılan bulgulara göre kıstas önem ağırlıkları değişmekle beraber 2017 yılında DK₇, 2018 ve 2019 yılında DK₁, 2020 yılında ise DK₄ kıstası en önemli kıstas olmuştur. 2017 yılında DK₈, 2018, 2019 ve 2020 yılında DK₃ önem ağırlığı en düşük kıstas olmuştur.

Grafik 1: 2017-2020 Dönemi Kıstas Ağırlıklarının Değişim Grafiği

Grafik 1’de görüldüğü üzere piyasa yapıcı bankaların performans sıralamaları için tespit edilen her kıstasın toplam kıstas içerisindeki önem derecesinin 2017-2020 dönemindeki değişimi sunulmuştur. Mavi renkle sunulan 2017 yılında performans sıralaması için sermaye yeterlilik rasyosunun %23,3 oranı ile önem derecesi yüksek çıkmıştır. Kırmızı renkle sunulan 2018 yılında faiz gelirleri/faiz giderleri kıstası %39,4 oranı ile oldukça baskındır. Gri renk ile sunulan 2019 yılında %34,6 oranı ile faiz gelirleri/faiz giderleri rasyosu, sarı renk ile sunulan 2020 yılında ise %21,7 oranı ile net kar/özkaynaklar kıstası baskın çıkmıştır.

4.2. MARCOS Tekniği ile Performans Sıralaması Analizi

Değerlendirme kıstaslarının önem dereceleri CILOS tekniği ile tespit edildikten sonra MARCOS tekniğine dâhil edilerek piyasa yapıcı bankaların 2017-2020 döneminde, 4 ayrı yıl için mali performans sıralamaları yapılmıştır. Analizde kullanılan veriler 2020 yılına ait olup MARCOS tekniğinin birinci adımını oluşturan başlangıç karar dizeyi CILOS tekniğinde yer alan, Tablo 3’te bulunan karar dizeyi ile aynıdır. Fayda nitelikli kıstaslar için Denklem (9), maliyet nitelikli kıstaslar için Denklem (10) kullanılarak 2020 yılı genişletilmiş karar dizeyi Tablo 11’de sunulmuştur.

Tablo 11: 2020 Yılı Genişletilmiş Karar Dizeyi

Banka/ Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
PYB ₁	240,248	23,563	12,915	10,686	1,554	14,104	21,843	6,834
PYB ₂	234,481	25,183	13,461	8,832	1,008	11,487	18,670	8,861
PYB ₃	211,524	35,408	24,043	13,090	1,098	8,043	16,868	2,366
PYB ₄	240,527	22,403	12,856	13,852	1,216	8,459	16,439	6,111
PYB ₅	220,667	29,030	21,175	11,143	0,952	8,147	18,509	4,223
PYB ₆	199,291	14,929	9,658	9,581	0,983	9,896	18,220	2,313
PYB ₇	276,579	25,968	15,870	10,769	1,411	12,598	18,538	4,565
PYB ₈	153,603	14,198	9,650	6,922	0,457	6,313	15,226	3,762
PYB ₉	246,125	23,355	14,218	10,755	1,283	11,413	18,684	5,573
PYB ₁₀	172,645	22,819	13,730	12,603	0,896	6,651	16,440	3,969
PYB ₁₁	205,369	25,840	14,747	11,447	1,199	10,347	18,231	6,410
AI	276,579	35,408	24,043	13,852	1,554	14,104	21,843	2,313
AII	153,603	14,198	9,650	6,922	0,457	6,313	15,226	8,861

Denklem (11) ve Denklem (12) kullanılarak genişletilmiş karar dizeyi normalize duruma getirilmiş olup Tablo 12’de sunulmuştur.

Tablo 12: 2020 Yılı Normalize Karar Dizeyi

Banka/Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
PYB ₁	0,869	0,665	0,537	0,771	1,000	1,000	1,000	0,338
PYB ₂	0,848	0,711	0,560	0,638	0,649	0,814	0,855	0,261
PYB ₃	0,765	1,000	1,000	0,945	0,706	0,570	0,772	0,978
PYB ₄	0,870	0,633	0,535	1,000	0,783	0,600	0,753	0,379
PYB ₅	0,798	0,820	0,881	0,804	0,612	0,578	0,847	0,548
PYB ₆	0,721	0,422	0,402	0,692	0,632	0,702	0,834	1,000
PYB ₇	1,000	0,733	0,660	0,777	0,908	0,893	0,849	0,507
PYB ₈	0,555	0,401	0,401	0,500	0,294	0,448	0,697	0,615
PYB ₉	0,890	0,660	0,591	0,776	0,825	0,809	0,855	0,415
PYB ₁₀	0,624	0,644	0,571	0,910	0,577	0,472	0,753	0,583
PYB ₁₁	0,743	0,730	0,613	0,826	0,772	0,734	0,835	0,361
AI	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
AII	0,555	0,401	0,401	0,500	0,294	0,448	0,697	0,261

Denklemler (13) yardımıyla CILOS tekniği ile elde edilen kıstas önem dereceleri normalize karar dizeyindeki her bir kıstasın elemanı ile çarpılarak ağırlıklandırılmış karar dizeyi hazırlanmış ve Tablo 13'te sunulmuştur.

Tablo 13: 2020 Yılı Ağırlıklı Karar Dizeyi

Banka/Kıstas	DK ₁	DK ₂	DK ₃	DK ₄	DK ₅	DK ₆	DK ₇	DK ₈
PYB ₁	0,126	0,045	0,026	0,167	0,153	0,101	0,211	0,019
PYB ₂	0,123	0,048	0,027	0,138	0,099	0,082	0,181	0,015
PYB ₃	0,111	0,068	0,048	0,205	0,108	0,057	0,163	0,056
PYB ₄	0,126	0,043	0,025	0,217	0,120	0,060	0,159	0,022
PYB ₅	0,116	0,056	0,042	0,174	0,094	0,058	0,179	0,032
PYB ₆	0,104	0,029	0,019	0,150	0,097	0,071	0,176	0,058
PYB ₇	0,145	0,050	0,031	0,168	0,139	0,090	0,179	0,029
PYB ₈	0,080	0,027	0,019	0,108	0,045	0,045	0,147	0,035
PYB ₉	0,129	0,045	0,028	0,168	0,126	0,082	0,181	0,024
PYB ₁₀	0,090	0,044	0,027	0,197	0,088	0,048	0,159	0,034
PYB ₁₁	0,108	0,050	0,029	0,179	0,118	0,074	0,176	0,021
AI	0,145	0,068	0,048	0,217	0,153	0,101	0,211	0,058
AII	0,080	0,027	0,019	0,108	0,045	0,045	0,147	0,015

Ağırlıklandırılan karar dizeyinden hareketle Denklem (16) yardımıyla S_j değerleri hesaplanmıştır. Denklem (14) ve S_j değeri yardımıyla her bir karar seçeneği için optimum fayda düzeyi, Denklem (15) ve S_j değeri yardımıyla her bir karar seçeneği için optimum olmayan fayda düzeyi elde edilmiştir. Son olarak Denklem (17) kullanılarak her karar seçeneğinin fayda fonksiyonları hesaplanarak Tablo 14'te sunulduğu şekilde seçeneklerin sıralamaları yapılmıştır.

Tablo 14: 2020 Yılı MARCOS Tekniği Sonuçları

Bankalar	S_i	K_i^-	K_i^+	$f(K_i^-)$	$f(K_i^+)$	$f(K_i)$	Sıralama
PYB ₁	0,848	1,740	0,848	0,328	0,672	0,732	1
PYB ₂	0,713	1,462	0,713	0,328	0,672	0,615	8
PYB ₃	0,816	1,674	0,816	0,328	0,672	0,704	3
PYB ₄	0,772	1,584	0,772	0,328	0,672	0,666	5
PYB ₅	0,750	1,538	0,750	0,328	0,672	0,647	7
PYB ₆	0,703	1,443	0,703	0,328	0,672	0,607	9
PYB ₇	0,832	1,707	0,832	0,328	0,672	0,718	2
PYB ₈	0,508	1,042	0,508	0,328	0,672	0,438	11
PYB ₉	0,783	1,605	0,783	0,328	0,672	0,675	4
PYB ₁₀	0,687	1,409	0,687	0,328	0,672	0,592	10
PYB ₁₁	0,755	1,548	0,755	0,328	0,672	0,651	6
AI	1,000						
AII	0,488						

Analizlerin tamamı 2017, 2018 ve 2019 yılları için hazırlanan karar düzeylerinden yararlanılarak yapılmış ve seçeneklerin sıralamaları gerçekleştirilmiştir. 2017-2020 dönemi piyasa yapıcı bankaların sıralamaları Tablo 15'te sunulmuştur.

Tablo 15: 2017-2020 Dönemi Piyasa Yapıcı Bankaların Sıralamaları

Bankalar/Yıllar	2020	2019	2018	2017
Akbank T.A.Ş.	1	3	3	1
Denizbank A.Ş.	8	9	6	5
HSBC Bank A.Ş.	3	1	2	3
QNB Finansbank A.Ş.	5	5	4	7
Türkiye Ekonomi Bankası A.Ş.	7	6	10	9
T.C. Ziraat Bankası A.Ş.	9	7	7	4
T. Garanti Bankası A.Ş.	2	2	1	2
T. Halk Bankası A.Ş.	11	11	11	11
T. İş Bankası A.Ş.	4	4	5	6
T. Vakıflar Bankası T.A.O.	10	10	9	8
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	6	8	8	10

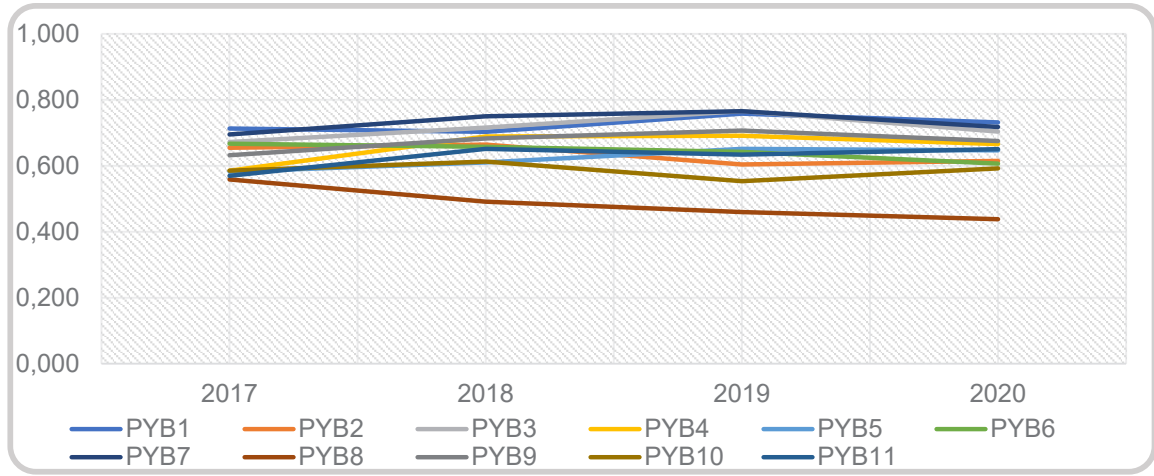
Tablo 15'te sunulduğu üzere, 2017 yılında en iyi performansı çalışmaya dâhil edilen kıstaslar sınırında PYB₁ sembolü Akbank T.A.Ş. göstermiştir. Arkasından sırasıyla; PYB₇ sembolü T. Garanti Bankası A.Ş., PYB₃ sembolü HSBC Bank A.Ş., PYB₆ sembolü T.C. Ziraat Bankası A.Ş., PYB₂ sembolü Denizbank A.Ş., PYB₉ sembolü T. İş Bankası A.Ş., PYB₄ sembolü QNB Finansbank A.Ş., PYB₁₀ sembolü T. Vakıflar Bankası T.A.O., PYB₅ sembolü Türkiye Ekonomi Bankası A.Ş., PYB₁₁ sembolü Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., PYB₈ sembolü T. Halk Bankası A.Ş. göstermiştir. Tablo 15 yardımıyla 2018, 2019 ve 2020 yılına ait sıralamalar aynı şekilde yapılabilir.

MARCOS tekniği bulgularına göre çalışma kapsamında yararlanılan performans değerlendirme kıstasları bakımından genel olarak Akbank, Garanti ve HSBC ilk üç sırayı, Halk, Vakıflar ve Yapı Kredi son üç sırayı paylaşmakla birlikte sıralamalardaki konumlarının değişiklik arz ettiği gözlemlenmiştir.

2017 ve 2020 yılında, analiz sonuçlarına göre piyasa yapıcı bankalar içerisinde en yüksek performansı sergileyen banka Akbank T.A.Ş.'dir. Değerlendirme kıstasları kapsamında bankanın genel olarak net kar/toplam aktifler, özkaynaklar/toplam aktifler, sermaye yeterlilik rasyosu kıstas değerlerinin yüksek olması ve takipteki

krediler/toplam krediler rasyosunun düşük olması performansına pozitif yönde katkıda bulunmuştur. Bu yıllarda takipteki krediler/toplam krediler rasyosunun T.C. Ziraat Bankası A.Ş.'de en düşük düzeyde olması, maliyet yönlü kıstas olduğundan olumlu katkı sağlayabileceği düşünülürken; kıstas önem derecesinin etkisinin düşük olması ve net kar/toplam aktifler, likit aktifler/toplam aktifler kıstas değerlerinin de düşük olması nedenleriyle negatif yönde etkilendiği ve ilk sıralarda yer almadığı görülmektedir.

2018 yılında T. Garanti Bankası A.Ş., 2019 yılında ise HSBC Bank A.Ş. en yüksek performansı sergilemiştir. Değerlendirme kıstaslarından faiz gelirleri/faiz giderleri, net kar/öz kaynaklar ve sermaye yeterlilik rasyosunun 2018 ve 2019 yıllarında hem önem ağırlıklarının etkisinin yüksek olduğu hem de bu kıstasların Garanti ve HSBC bankası için kıstas değerlerinin yüksek olduğu görülmektedir. 2018 yılında takipteki krediler/toplam krediler rasyosunun sektör ortalamasının üzerinde seyretmesine rağmen önem ağırlığı düşük olduğundan sıralamayı olumsuz etkilemediği düşünülebilir.

Grafik 2: Piyasa Yapıcı Bankalar Performans Trendleri (2017-2020)

Grafik 2’de piyasa yapıcı bankaların performans trendleri sunulmuştur. Genel olarak 2017-2020 döneminde piyasa yapıcı bankaların performans trendlerinde dalgalanma olmakla birlikte T.C. Ziraat Bankası A.Ş.’nin trend çizgisinin artan oranda düşüş gösterdiği ve T. Halk Bankası A.Ş.’nin azalan oranda düşüş gösterdiği izlenmektedir.

4.3. COPELAND Tekniği ile Sıralamaların Birleştirilmesi Analizi

CILOS ve MARCOS tekniklerinin uygulanması neticesinde piyasa yapıcı bankaların 2017-2020 dönemlerine ilişkin sıralama sonuçları tek bir sıraya getirilerek birleştirilmiştir. Bu bağlamda COPELAND tekniği beş adımda tatbik edilmiştir. Birinci adımda her bir bankanın performans durumuna göre 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarındaki sıralama sonuçları diğer bankaların sıralama sonuçları ile mukayese edilmiştir. Sıralama değeri bakımından banka daha önde ise “1” aksi durumunda “0” puanı verilmiş ve bankaların skorları için ikili karşılaştırma dizeyi hazırlanmıştır. İkinci adımda bankaların 2017-2020 döneminde aldığı toplam skorlar hesaplanmış, üçüncü adımda bankaların üstünlük, eşitlik ve yenilgi puanları bulunmuştur. Dördüncü adımda toplam üstünlük ve toplam yenilgi skorları hesaplanmıştır. Beşinci adımda toplam üstünlük skorları ile toplam yenilgi skorları toplanarak COPELAND değerleri elde edilmiştir. Bu değerler maksimumdan minimuma doğru sıralanarak bankaların performans sıralamaları belirlenmiştir.

MARCOS tekniği ile elde edilen 2017-2020 dönemleri sıralamaları Denklem (20) yardımıyla ikili karşılaştırmalar yapılarak Tablo 16’da sunulmuştur.

Tablo16: Piyasa Yapıcı Bankaların Sıralamalarının İkili Karşılaştırma Puanları (2017-2020)

Bankalar	YILLAR	PYB ₁	PYB ₂	PYB ₃	PYB ₄	PYB ₅	PYB ₆	PYB ₇	PYB ₈	PYB ₉	PYB ₁₀	PYB ₁₁
PYB ₁	2020		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	2019		1	0	1	1	1	0	1	1	1	1
	2018		1	0	1	1	1	0	1	1	1	1
	2017		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
PYB ₂	2020	0		0	0	0	1	0	1	0	1	0
	2019	0		0	0	0	0	0	1	0	1	0
	2018	0		0	0	1	1	0	1	0	1	1
	2017	0		0	1	1	0	0	1	1	1	1
PYB ₃	2020	0	1		1	1	1	0	1	1	1	1
	2019	1	1		1	1	1	1	1	1	1	1
	2018	1	1		1	1	1	0	1	1	1	1
	2017	0	1		1	1	1	0	1	1	1	1
PYB ₄	2020	0	1	0		1	1	0	1	0	1	1
	2019	0	1	0		1	1	0	1	0	1	1
	2018	0	1	0		1	1	0	1	1	1	1
	2017	0	0	0		1	0	0	1	0	1	1
PYB ₅	2020	0	1	0	0		1	0	1	0	1	0
	2019	0	1	0	0		1	0	1	0	1	1
	2018	0	0	0	0		0	0	1	0	0	0
	2017	0	0	0	0		0	0	1	0	0	1
PYB ₆	2020	0	0	0	0	0		0	1	0	1	0
	2019	0	1	0	0	0		0	1	0	1	1
	2018	0	1	0	0	0		0	1	0	1	1
	2017	0	1	0	1	1		0	1	1	1	1
PYB ₇	2020	0	1	1	1	1	1		1	1	1	1
	2019	0	1	1	1	1	1		1	1	1	1
	2018	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1
	2017	0	1	1	1	1	1		1	1	1	1
PYB ₈	2020	0	0	0	0	0	0	0		0	0	0
	2019	0	0	0	0	0	0	0		0	0	0
	2018	0	0	0	0	0	0	0		0	0	0
	2017	0	0	0	0	0	0	0		0	0	0
PYB ₉	2020	0	1	0	1	1	1	0	1		1	1
	2019	0	1	0	1	1	1	0	1		1	1
	2018	0	1	0	0	1	1	0	1		1	1
	2017	0	0	0	1	1	0	0	1		1	1
PYB ₁₀	2020	0	0	0	0	0	0	0	1	0		0
	2019	0	0	0	0	0	0	0	1	0		0
	2018	0	0	0	0	1	0	0	1	0		0
	2017	0	0	0	0	1	0	0	1	0		1
PYB ₁₁	2020	0	1	0	0	1	1	0	1	0	1	
	2019	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	
	2018	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	
	2017	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	

Denklem (21) kullanılarak bankaların toplam oy sayıları hesaplanarak Tablo 17’de sunulmuştur.

Tablo 17: Piyasa Yapıcı Bankaların Toplam Oy Sayıları

Bankalar	PYB ₁	PYB ₂	PYB ₃	PYB ₄	PYB ₅	PYB ₆	PYB ₇	PYB ₈	PYB ₉	PYB ₁₀	PYB ₁₁
PYB ₁		4	2	4	4	4	2	4	4	4	4
PYB ₂	0		0	1	2	2	0	4	1	4	2
PYB ₃	2	4		4	4	4	1	4	4	4	4
PYB ₄	0	3	0		4	3	0	4	1	4	4
PYB ₅	0	2	0	0		2	0	4	0	2	2
PYB ₆	0	3	0	1	1		0	4	1	4	3
PYB ₇	1	4	4	4	4	4		4	4	4	4
PYB ₈	0	0	0	0	0	0	0		0	0	0
PYB ₉	0	3	0	3	4	3	0	4		4	4
PYB ₁₀	0	0	0	0	2	0	0	4	0		1
PYB ₁₁	0	3	0	0	1	1	0	4	0	3	

Denklemler (22) kullanılarak piyasa yapıcı bankaların üstünlük ve yenilgi skorları hesaplanarak Tablo 18'de sunulmuştur.

Tablo 18: Piyasa Yapıcı Bankaların Üstünlük ve Yenilgi Dizeyi

Bankalar	PYB ₁	PYB ₂	PYB ₃	PYB ₄	PYB ₅	PYB ₆	PYB ₇	PYB ₈	PYB ₉	PYB ₁₀	PYB ₁₁
PYB ₁		1	0,5	1	1	1	1	1	1	1	1
PYB ₂	-1		-1	-1	0,5	-1	-1	1	1	1	1
PYB ₃	0,5	1		1	1	1	-1	1	1	1	1
PYB ₄	-1	1	-1		1	1	-1	1	-1	1	1
PYB ₅	-1	0,5	-1	-1		1	-1	1	-1	0,5	1
PYB ₆	-1	1	-1	-1	-1		-1	1	-1	1	1
PYB ₇	-1	1	1	1	1	1		1	1	1	1
PYB ₈	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1		-1	-1	-1
PYB ₉	-1	-1	-1	1	1	1	-1	1		1	1
PYB ₁₀	-1	-1	-1	-1	0,5	-1	-1	1	-1		-1
PYB ₁₁	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1	1	-1	1	

Denklemler (23) ve (24) kullanılarak üstünlük ve yenilgi skorları toplanmış, Denklem (25) kullanılarak Copeland Puanı hesaplanmış ve Tablo 19'da sunulmuştur.

Tablo 19: Piyasa Yapıcı Bankaların Üstünlük, Yenilgi ve Copeland Puanları

Bankalar	GP _i	YP _i	CP _i
PYB ₁	9,5	0	9,5
PYB ₂	4,5	-5	-0,5
PYB ₃	8,5	-1	7,5
PYB ₄	6	-4	2
PYB ₅	4	-5	-1
PYB ₆	4	-6	-2
PYB ₇	9	-1	8
PYB ₈	0	-10	-10
PYB ₉	6	-4	2
PYB ₁₀	1,5	-8	-6,5
PYB ₁₁	2	-8	-6

2017, 2018, 2019 ve 2020 yılları sıralama sonuçları COPELAND tekniğine göre birleştirilerek ulaşılan sıralamalar Tablo 20’de sunulmuştur.

Tablo 20: Piyasa Yapıcı Bankaların COPELAND Sıralama Sonuçları (2017-2020)

Bankalar	2020	2019	2018	2017	COPELAND	Bankalar	COPELAND
PYB ₁	1	3	3	1	1	Akbank T.A.Ş.	1
PYB ₂	8	9	6	5	6	T. Garanti Bankası A.Ş.	2
PYB ₃	3	1	2	3	3	HSBC Bank A.Ş.	3
PYB ₄	5	5	4	7	4	T. İş Bankası A.Ş.	4
PYB ₅	7	6	10	9	7	QNB Finansbank A.Ş.	5
PYB ₆	9	7	7	4	8	Denizbank A.Ş.	6
PYB ₇	2	2	1	2	2	Türkiye Ekonomi Bankası A.Ş.	7
PYB ₈	11	11	11	11	11	T.C. Ziraat Bankası A.Ş.	8
PYB ₉	4	4	5	6	4	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	9
PYB ₁₀	10	10	9	8	10	T. Vakıflar Bankası T.A.O.	10
PYB ₁₁	6	8	8	10	9	T. Halk Bankası A.Ş.	11

COPELAND tekniği yardımıyla ulaşılan dört ayrı dönemdeki birleştirilmiş sıralama sonucunda, piyasa yapıcı bankaların performans analizinde ilk üçte yerini alan bankalar Akbank, Garanti ve HSBC olmuştur. Birleşik sıralamada son üç banka ise Yapı ve Kredi, Vakıflar ve Halk Bankası olarak belirlenmiştir.

4.4. Spearman Sıra Korelasyon Analizi

Çalışmada dört ayrı dönemde ve bu dönemler birleştirilerek banka performans sıralamalarına ulaşılmıştır. Yıllara ve COPELAND tekniğine göre bulgular sonucundaki sıralamalar göz önünde bulundurularak, sıralamalar arasındaki ilişkinin yönünün ve derecesinin belirlenmesi amacıyla Denklem (26) kullanılmıştır. Ulaşılan Spearman sıra korelasyon değerleri Tablo 21’de sunulmuştur.

Tablo 21: Spearman Sıra Korelasyon Değerleri

	2020	2019	2018	2017	COPELAND
2020	1,000	,918**	,864**	,700*	,934**
	,000	,000	,001	,016	,000
2019	,918**	1,000	,864**	,736**	,907**
	,000	,000	,001	,010	,000
2018	,864**	,864**	1,000	,855**	,916**
	,001	,001	,000	,001	,000
2017	,700*	,736**	,855**	1,000	,843**
	,016	,010	,001	,000	,001
COPELAND	,934**	,907**	,916**	,843**	1,000
	,000	,000	,000	,001	,000

(** Korelasyon 0,01 önem düzeyinde anlamlıdır.)

(* Korelasyon 0,05 önem düzeyinde anlamlıdır.)

Tablo 21'e göre, COPELAND tekniği ile birleştirilen sıralamanın 2017 yılı sıralaması ile yüksek derecede, 2018, 2019 ve 2020 yılı sıralamaları ile çok yüksek derecede ilişkisi olduğu gözlemlenmektedir. 2017 yılı sıralaması ile 2018, 2019 ve 2020 yılları sıralaması arasında yüksek ilişki gözlemlenmektedir. 2018 yılı sıralaması ile 2019 ve 2020 yılları sıralaması arasında yüksek ilişki gözlemlenmektedir. 2019 ve 2020 yılları sıralamaları arasındaki ilişkinin ise çok yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Ek olarak, 2017,2018, 2019, 2020 ve COPELAND sıralama sonuçlarının birbirleri ile uyumlu olduğu ve ilişkilerin pozitif yönde olduğu da tespit edilmiştir.

5. SONUÇ

Bankacılık performans analizi, kriz yönetiminde zararları minimize etme, krize hazırlıklı olma, müdahale ve iyileştirme süreçlerinde, bankaların stratejik hedeflerine ulaşmasında ve sürdürülebilir karlılık bakımından önemli bir adımdır. Bankacılık performans değerlendirmesi, faiz gelirleri, faiz giderleri, likit aktifler ve toplam aktifler gibi birden çok kıstası kapsadığından, ÇKKV problemi şeklinde model oluşturulabilmektedir. Bu çalışmada ÇKKV teknikleri ile Türkiye’de 2020 yılı için açıklanan 11 piyasa yapıcı bankanın performans değerlendirmesi yapılmıştır. Bu amaçla 8 farklı değerlendirme kıstası literatür yardımı ile belirlenmiştir. Belirlenen kıstaslar objektif ağırlıklandırma tekniği CILOS ile önceliklendirilerek kıstasların önem dereceleri belirlenmiştir. Bankaların performans değerlendirmesinde kıstas önem ağırlıklarının etkili olduğu gözlemlenmiştir. 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarında bankaların performansını etkileyen en önemli kıstasların sırasıyla; sermaye yeterlilik rasyosu, faiz gelirleri/faiz giderleri ve net kar/özsermaye kıstasları olmuştur.

CILOS yöntemi ile elde edilen kıstas önem dereceleri MARCOS tekniği adımlarına entegre edilmiş ve böylece piyasa yapıcı bankalar arasında karşılaştırma ve değerlendirme yapmanın zor olduğu belirsiz durumda bankalara ait performans sıralamaları elde edilmiştir. Analizde, 2017 yılında performans değerlendirmesinde Akbank T.A.Ş. ilk sırada yer alırken, T. Halk Bankası son sırada yer almıştır. 2018 yılı performans değerlendirmesinde T. Garanti Bankası A.Ş. ilk sırada yer alırken, T. Halk Bankası son sırada yer almıştır. 2019 yılı performans değerlendirmesinde HSBC Bank A.Ş. ilk sırada yer alırken, T. Halk Bankası son sırada yer almıştır. 2020 yılında performans değerlendirmesinde Akbank T.A.Ş. ilk sırada yer alırken, T. Halk Bankası son sırada yer almıştır. Ulaşılan sonuçlar alanyazında yer alan Atukalp (2018), Çalışkan ve Eren (2016), Işık ve Ersoy (2020) ve Ünal (2019) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Bu çalışmanın özgünlüğü, Copeland tekniği ile elde edilen nihai sıralama için 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarına ait farklı sıralama verilerinin değerlendirilmesidir. Bu bağlamda, değişik yıllara göre üretilen sıralamalar arasındaki bağıntı, Spearman sıra korelasyon katsayıları hesaplanarak değerlendirilmiştir. Nihayetinde, 2017, 2018, 2019 ve 2020 yılları sıralama sonuçları arasındaki ikili bağıntıların yönünün “pozitif”, derecesinin “yüksek” ve “çok yüksek” olduğu belirlenmiştir. Copeland tekniği ile ulaşılan, uzlaşık sıralamaya en yakın sıralaması olan yıl 2020 yılı olmuştur. Bu bağlamda, 2017, 2018, 2019 ve 2020 yılı analiz sonucu, Copeland tekniği ile ulaşılan sıralama, nihai sıralama olarak önerilmiştir. Banka performans sıralamasında ilk üç banka Akbank T.A.Ş., T. Garanti Bankası A.Ş. ve HSBC Bank A.Ş. olurken, sıralamadaki son üç banka Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., T. Vakıflar Bankası T.A.O. ve T. Halk Bankası A.Ş. olarak belirlenmiştir.

Bu çalışmayla birlikte piyasa yapıcı bankaların kendi iç dinamikleri değerlendirilmiştir. Böylelikle ekonomik darboğaz, salgın gibi finansal piyasaların olumsuz etkilenebileceği durumlarda, erken aksiyon almalarına, kriz sürecini daha etkin yönetmelerine ve rekabet stratejilerini hedeflerken takip edecekleri kararların verilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Piyasa yapıcı bankalar bilançolarında yer alan özkaynakları analiz ettiğinde, dikkate alması gereken konu öz kaynakların güçlendirilmesi gerekliliğidir. Bu bağlamda, piyasa yapıcı bankalar özkaynaklarını güçlendirmek amacıyla sermaye eklemeleri yapabilir. Ayrıca banka karlılığının artırılarak elde edilen karın özkaynaklara aktarılması ile de özkaynakları güçlendirebilir. Bankalar özkaynakları güçlendirmek için net ücret ve komisyonlara yoğunlaşabilir. Yabancı kaynak olarak topladıkları mevduatların maliyetlerine önem vermeli, yurt dışından mevduat dışı kaynak olarak düşük faizli sendikasyon kredisi bulabilmeleri de kredileri finanse etmelerini kolaylaştıracaktır. Ek olarak, menkul kıymetlere ayrılan kaynağın azaltılarak kredi olarak kullanılmalıdır. Yabancı para mevduat ile yabancı para kredi dengesini sağlamalı, yabancı para vadesiz mevduatı ve Türk Parası vadesiz mevduatı oransal olarak artırmalı, nitelikli kredi büyümelerini sağlamalıdır.

CILOS tekniği kullanılarak yapılan analizlerde sermaye yeterlilik rasyosunun (2017-2020 dönemi için sırasıyla 0,233-0,236-0,252-0,211), faiz gelirleri/faiz giderleri rasyosunun (2017-2020 dönemi için sırasıyla 0,129-0,394-0,346-0,145) ve net kar/özkaynaklar rasyosunun (2017-2020 dönemi için sırasıyla 0,151-0,129-0,111-0,217) kıstas ağırlıklarının yüksek düzeyde elde edilmesi ve özellikle bu rasyoları yüksek değerde olan Akbank A.Ş.’nin 2017-2020 döneminde sermaye yeterlilik rasyosunun sırasıyla 17,03-18,16-20,97-21,84, faiz gelirleri/faiz giderleri rasyosunun sırasıyla 184,02-176,57-183,60-240,24, net kar/özkaynaklar rasyosunun sırasıyla 16,99-

13,50-11,03-10,69, T. Garanti Bankası A.Ş.'nin 2017-2020 döneminde sermaye yeterlilik rasyosunun sırasıyla 18,68-18,30-19,57-18,54, faiz gelirleri/faiz giderleri rasyosunun sırasıyla 219,18-197,48-192,11-276,58, net kar/öz kaynaklar rasyosunun sırasıyla 16,51-15,08-12,26-10,77, HSBC Bank A.Ş.'nin 2017-2020 döneminde sermaye yeterlilik rasyosunun sırasıyla 17,55-19,99-20,42-16,87, faiz gelirleri/faiz giderleri rasyosunun sırasıyla 255,41-193,36-185,72-211,52, net kar/öz kaynaklar rasyosunun sırasıyla 12,75-12,21-15,63-13,09 düzeyinde olması, bu bankaların MARCOS tekniği ile gerçekleştirilen performans sıralamaları sonuçlarının üst sıralarda olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, finansal performanslarını üst sıralara taşımak isteyen bankalar sermaye yeterlilik rasyosunu, faiz gelirlerini, özkaynaklarını ve net karı artırıcı yönde, faiz giderlerini ise azaltıcı yönde politikaları dikkate almalıdır.

Sosyal bilimlerde birçok farklı alanda uygulanan "ÇKKV" teknikleri bankacılık kesiminde de olabildiğince kullanılmaktadır. CILOS tekniğinde değerlendirme kıstaslarının ağırlıkları ve her bir kıstas için belirlenen doğrusal fonksiyonlar değiştirildiğinde değerlendirme bulguları farklılık arz edebilmektedir. MARCOS tekniğinde, fayda fonksiyonlarının tespit edilerek çözüme ulaşılması tekniğin tercih edilmesi konusunda etkin rol oynamıştır. Çalışmada uygulanan "ÇKKV" tekniklerinden elde edilen sıralama sonuçlarının uyumu, Spearman sıra korelasyon katsayıları yardımıyla tespit edilmiştir. Copeland tekniği kullanılarak ulaşılan nihai sıralama banka performans analizinde karar vericiler açısından bir rehber özelliğindedir.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda banka performans değerlendirme analizine daha çok sayıda değerlendirme kıstası ilave edilebilir. Bulanık sezgisel çok kıstaslı karar verme tekniklerinden yararlanılabilir. Seçilen bankalar daha kapsamlı bir şekilde segmente edilerek özelleştirilebilir. Değerlendirme prosesine uzman bankacıların ve konunun paydaşı akademisyenlerin ağırlıkları dâhil edilebilir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, O. Y. (2019). CRITIC ve EDAS Yöntemleri ile İş Bankası'nın 2009-2018 Yılları Arasındaki Performansının Analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 249-263.
- Akçakanat, Ö., Eren, H., Aksoy, E., ve Ömürbek, V. (2017). Bankacılık Sektöründe ENTROPI ve WASPAS Yöntemleri ile Performans Değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 285-300.
- Arslan, R. ve Bircan, H. (2020). Çok Kriterli Karar Verme Teknikleriyle Elde Edilen Sonuçların Copeland Yöntemiyle Birleştirilmesi Ve Karşılaştırılması. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(1), 109-127.
- Arsu, T. ve Ayçın, E. (2020). BIST Lokanta Ve Oteller Sektöründeki Turizm İşletmelerinin Finansal Performanslarının MACBETH ve EDAS Yöntemleri ile İncelenmesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 156-178.
- Asr E. T., Hayaty M., Rafiee R., Ataie M. ve Jalali S.E. (2015). Selection of Optimum Tunnel Support System Using Aggregated Ranking of SAW, TOPSIS and LA Methods. *International Journal of Applied Operational Research*, 5(4), 49-63.
- Atukalp, E. (2018). Bankaların Finansal Performansının Multi-MOORA Yöntemi İle Analizi. 1. Uluslararası Bankacılık Kongresi Bildiriler Kitabı, 4-5 Mayıs Ankara, 67-78.
- Bektaş, S. (2021). Entropi Ve Mairca Yöntemiyle Türk Katılım Bankalarının Finansal Performans Sıralaması. *International Journal Of Social Inquiry*, 14(1), 113-144.
- Čereška, A., Zavadskas, E. K., Cavallaro, F., Podvezko, V., Tetsman, I., ve Grinbergienė, I. (2016). Sustainable Assessment of Aerosol Pollution Decrease Applying Multiple Attribute Decision-Making Methods. *Sustainability*, 8(7), 586-597.
- Chang, C. P. (2006). Managing Business Attributes and Performance for Commercial Banks. *The Journal of American Academy of Business*, 9(1), 104-109.
- Çağıl, G. (2008). 2008 Küresel Kriz Sürecinde Türk Bankacılık Sektörünün Finansal Performansının Electre Yöntemi İle Analizi. *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(93), 59-86.
- Çalışkan, E. ve Eren, T. (2016). Bankaların Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemiyle Değerlendirilmesi. *Ordu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6(2), 85-107.

- Çetin, A. C. ve Bitirak, İ. A. (2010). Banka Karlılık Performansının analitik hiyerarşi süreci ile değerlendirilmesi: Ticari bankalar ile Katılım bankalarında bir uygulama. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2), 75-92.
- Demir, G. ve Kartal, M. (2020). *Güncel Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Doumpos, M. ve Zopounidis, C. (2010). A Multicriteria Decision Support System for Bank Rating. *Decision support systems*, 50(1), 55-63.
- Duc Trung, D. (2022). Multi-criteria decision making under the MARCOS method and the weighting methods: applied to milling, grinding and turning processes. *Manufacturing Review*, 9(3), 1-13.
- Ecer, F. (2013). Türkiye'deki Özel Bankaların Finansal Performanslarının Karşılaştırılması: 2008-2011 Dönemi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 171-189.
- Ecer, F. ve Günay, F. (2015). Borsa İstanbul'da işlem gören turizm şirketlerinin finansal performanslarının gri ilişkisel analiz yöntemiyle ölçülmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25(1), 35-48.
- Favardin, P., Lepelley, D. ve Serais, J. (2002). Borda rule, Copeland method and strategic manipulation. *Review of Economic Design*, 7(2), 213-228.
- Gençtürk, M., Senal, S. ve Aksoy, E. (2021). COVID-19 Pandemisinin Katılım Bankaları Üzerine Etkilerinin Bütünleşik CRITIC-MARCOS Yöntemi İle İncelenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (92), 139-160.
- Guru, S. ve Mahalik, D.K. (2018). Evaluating and ranking the performance of banks using VIKOR analysis. *The IUP Journal of Bank Management*, 17(3), 26-41.
- Gül, S. ve Bektaş, S. (2022). Türkiye'de Faaliyet Gösteren Konvansiyonel Bankaların Finansal İstikrar Performanslarının Finansal Sağlık Göstergeleri İle Değerlendirilmesi: Entropi ve Aras Yöntemleri İle Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 553-572.
- Güler, E., Avcı, S. ve Aladağ, Z. (2021). Türkiye'de İllerin Deprem Hasar Görebilirlik Sıralamasında PROMETHEE, VIKOR, TOPSIS Yöntemlerinin Başarılarının Değerlendirilmesi. *Endüstri Mühendisliği*, 32(3), 414-437.
- Güneysu, Y., Er, B. ve Ar, İ. (2015). Türkiye'deki ticari bankaların performanslarının AHS ve GIA yöntemleri ile incelenmesi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 71-93.
- Hazar, A., Babuşçu, Ş., TekindaL, M. A., ve Köksal, M. O. (2017). Bankacılık Sektöründe Sermaye Yeterliliği Rasyosunu Belirleyen Risklerin Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (20), 135-150.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2021). 8 Mayıs 2022 tarihinde <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2021/09/2021-KBYR-Turkce-20210901.pdf> adresinden eriş
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2022). 28 Şubat 2022 tarihinde <https://www.hmb.gov.tr/duyuru/2019-donemi-piyasa-yapici-bankalara-iliskin-basin-duyurusu> adresinden erişildi.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2022a). 20 Mart 2022 tarihinde <https://www.hmb.gov.tr/duyuru/2020-yili-piyasa-yapiciligi-kriterlerine-iliskin-basin-duyurusu> adresinden erişildi.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2022b). 20 Mart 2022 tarihinde <https://www.hmb.gov.tr/duyuru/2020-donemi-piyasa-yapici-bankalara-iliskin-basin-duyurusu> adresinden erişildi.
- Işık, Ö. ve Ersoy, E. (2020). Özel Sermayeli Mevduat Bankalarında Faiz Gelir ve Giderlerine Dayalı Performans Analizi: CRITIC Ve EDAS Yöntemleri İle Bir Uygulama. Karaca, E. Demirelli ve S. S. Karaca (Yay. Haz.). *Finans Teorisine Uygulamalı Katkılar-2* içinde (ss. 69-89). Ankara: Ekin Yayınevi.
- Karadağ Ak, Ö., Babuşçu, Ş. ve Hazar, A. (2021). Bist Banka Endeksinde Yer Alan Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının Copras Yöntemiyle Değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 280-305.
- Karakaş, A. ve Öztel, A. (2020). Bist'de Yer Alan Turizm İşletmelerinin Finansal Performanslarının Entropi Tabanlı Topsis Yöntemi İle Belirlenmesi: Bir Python Uygulaması. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(20), 543-562.
- Kaygusuz, M., Ersoy, B. ve Bozdoğan, T. (2020). CAMELS Değerlendirme Sistemiyle Bankaların Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemiyle Analizi. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 9(1), 67-95.

- Lestari, S., Adji, T. B. ve Permasari, A. E. (2018). Performance comparison of rank aggregation using borda and copeland in recommender system. In 2018 International Workshop on Big Data and Information Security (IWBIS) (pp. 69-74). IEEE.
- Liu, D., Cho, S. Y., Sun, D. M. ve Qiu, Z. D. (2010). A Spearman correlation coefficient ranking for matching-score fusion on speaker recognition. In TENCON 2010-2010 IEEE Region 10 Conference (pp. 736-741). IEEE.
- Mazman İtik, Ü. ve Sel, A. (2021). Borsa İstanbul'da İşlem Gören Perakende Ticaret Sektörü Şirketlerinin Finansal Performansının Cilos Ağırlıklandırma ve Topsis Yöntemiyle İncelenmesi: 2013-2019. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 10(3), 2769-2795.
- Mirkin, B. G. (1974). *The Problem of Group Choice*. Science, Moscow.
- Mukaka, M. M. (2012). A guide to appropriate use of correlation coefficient in medical research. *Malawi medical journal*, 24(3), 69-71.
- Pala, O (2021). BİST Turizm Endeksinde Yer Alan Firmaların CİLOS ve MAIRCA Tabanlı Finansal Performans Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 163-185.
- Parker, C. (2000). Performance Measurement. *Work Study*, 49(2), 63-66.
- Podvezko, V., Zavadskas, E. K. ve Podvezko, A. (2020). An Extension of the New Objective Weight Assessment Methods Cilos and Idocrw to Fuzzy Mcdm. *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research*, 54(2), 59-75.
- Pourjavad, E. ve Shirouyehzad, H. (2011). A MCDM approach for prioritizing production lines: a case study. *International Journal of Business and Management*, 6(10), 221-229.
- Puška, A., Stojanović, I., Maksimović, A., ve Osmanović, N. (2020). Evaluation software of project management used measurement of alternatives and ranking according to compromise solution (MARCOS) method. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 3(1), 89-102.
- Saari, D. G. ve Merlin, V. R. (1996). The copeland method. *Economic Theory*, 8(1), 51-76.
- Sama, H. R., Kalvakolanu, S. ve Chinmay, C. (2021). Integration of ARAS and MOORA MCDM Techniques for Measuring the Performance of Private Sector Banks in India. *International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems*, 29, 279-295.
- Seçme, N. Y., Bayrakdaroğlu, A. ve Kahraman, C. (2009). Fuzzy performance evaluation in Turkish banking sector using analytic hierarchy process and TOPSIS. *Expert Systems with Applications*, 36(9), 11699-11709.
- Sel, A. (2020). CİLOS Yöntemi. H. Bircan (Yay. Haz). *Kriter Ağırlıklandırma Yöntemleri içinde* (ss.37-50). Ankara: Nobel.
- Spearman, C. (1906). Footrule for measuring correlation. *British Journal of Psychology*, 2(1), 89-108.
- Stević, Ž. ve Brković, N. (2020). A novel integrated FUCOM-MARCOS model for evaluation of human resources in a transport company. *Logistics*, 4(1), 1-14.
- Stević, Ž., Pamučar, D., Puška, A. ve Chatterjee, P. (2020). Sustainable supplier selection in healthcare industries using a new MCDM method: Measurement of alternatives and ranking according to COMpromise solution (MARCOS). *Computers & Industrial Engineering*, 140, 1-15.
- Tezergil, S. A. (2016). VİKOR Yöntemi ile Türk Bankacılık Sektörünün Performans Analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 357-373.
- Topak, M. S. ve Çanakçıoğlu, M. (2019). Banka Performansının Entropi ve Copras Yöntemi ile Değerlendirilmesi: Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Bir Araştırma. *Mali Çözüm Dergisi*, 29(154), 107-132.
- Türkiye Bankalar Birliği (2022). 28 Şubat 2022 tarihinde <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> adresinden erişildi.
- Uludağ, A. S. ve Ece, O. (2018). Türkiye'de Faaliyet Gösteren Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemi Kullanılarak Değerlendirilmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (637), 49-80.
- Ünal, E. A. (2019). Özel Sermayeli Ticari Bankalarının Finansal Performansının SD ve WASPAS Yöntemleri İle Ölçülmesi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 384-400.

- Wu, M., Li, C., Fan, J., Wang, X. ve Wu, Z. (2018). Assessing the global productive efficiency of Chinese banks using the cross-efficiency interval and VIKOR. *Emerging Markets Review*, 34, 77-86.
- Yakut, E. (2020). OECD Ülkelerinin Bilgi ve İletişim Teknolojileri Gelişmişliklerinin MOORA ve WASPAS Yöntemiyle Değerlendirilerek Kullanılan Yöntemlerin Copeland Yöntemiyle Karşılaştırılması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3) , 1275-1294.
- Yamaltdinova, A. (2017), Kırgızistan Bankalarının Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemiyle Değerlendirilmesi. *International Review of Economics and Management*, 5(2), 68-87.
- Yetiz, F. ve Kılıç, Y. (2021). Bankaların finansal performansının VIKOR yöntemi ile değerlendirilmesi: Türkiye örneği. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 13(24), 151-164.
- Yurttadur, M. ve Demirbaş, H. (2017). Türkiye’de Bulunan Katılım Bankaları ve Özel Sermayeli Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının Karşılaştırılması. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 89-117.
- Zavadskas, E ve Podvezko, V. (2016). MCDM’de Objektif Kriter Ağırlıklarının Entegre Tespiti. *International Journal of Information Technology & Decision Making*, 15(02), 267-283.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.04.2022 ✓Accepted/Kabul:11.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1097352

Research Article/Araştırma Makalesi

Göv, A. ve Kapkara Kaya, S. (2023). "Türkiye Örneğinde Çevresel Kalitenin Belirleyicileri: LASSO Yaklaşımı", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 25-37.

TÜRKİYE ÖRNEĞİNDE ÇEVRESEL KALİTENİN BELİRLEYİCİLERİ: LASSO YAKLAŞIMI

Abdullah GÖV* , Sevcan KAPKARA KAYA**

Öz

Sürdürülebilir kalkınma, son zamanlarda hem bilim adamları hem de politika yapımcılar tarafından büyük ilgi görmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın önemli bileşenlerinden biri de çevresel kalitedir. Çevresel kalite, insan ihtiyaçlarının ekosistem tarafından sağlıklı bir şekilde karşılanması anlamına gelmektedir. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de çevresel kalitenin bozulmasına yol açan faktörleri tespit etmek ve Türkiye’nin çevre kirliliği durumuna dikkat çekmektir. Çalışmada 1998-2019 dönemi verileri kullanılmıştır. Bu veriler En küçük Mutlak Küçültme ve Seçim Operatörü (LASSO) metodu ile analiz edilmiştir. Elde edilen analiz sonuçları, Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme, motorlu taşıt sayısı, finansal gelişme, enerji tüketimi, çevre vergisi ve teknoloji ihracatı değişkenlerinin CO₂ emisyonunu etkilediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Kalite, Sürdürülebilirlik, Karbondioksit Emisyonu, LASSO Metodu.

JEL Kodları: L51, Q56, C52

THE DETERMINANTS OF ENVIRONMENTAL QUALITY IN THE CASE OF TURKEY: THE LASSO APPROACH

Abstract

Sustainable development has recently received great attention from both scientists and policymakers. Environmental quality is one of the most important fundamental components of sustainable development. Environmental quality means that human needs are met in a healthy manner by the ecosystem. This study aims to determine the factors that lead to the deterioration of environmental quality in Turkey and to draw attention to the environmental pollution situation in Turkey. In the study, the Least Absolute Shrinkage and Selection Operator (LASSO) method was used by using the 1998-2019 period data. The analysis results obtained in the study showed that foreign direct investment, economic growth, number of motor vehicles, financial development, primary energy consumption, environmental tax, and high-tech exports variables are the determinants of CO₂ emissions in Turkey.

Keywords: Environmental Quality, Sustainability, Carbon Dioxide Emission, LASSO Method.

JEL Codes: L51, Q56, C52

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul AREL Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, İSTANBUL.

e-posta: abduhgov@arel.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-9400-6275>)

** Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, SAMSUN.

e-posta: sevcan.kaya@samsun.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-7864-0505>)

1. Giriş

Dünya, sürekli değişen ve gelişen dinamik bir süreçten geçmektedir. Dünya nüfusunun ve kentleşmenin hızla artması, ekonomik faaliyetlerin ve insanların üretim ve tüketim alışkanlıklarının değişmesi ve çeşitlenmesi, doğal kaynakların ve çevrenin üzerindeki baskıyı arttırmaktadır. Bu baskı sonucunda çevresel kalite bozulmakta ve çevresel kirlilik artmaktadır. Talebin ve tüketimin arttığı dünyada sürdürülebilir çevre ve doğal kaynak yönetimi ile yaşanabilir kentlerin inşası gittikçe önem kazanmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB), 2019: 170). Birleşmiş Milletler tarafından 1972 yılında düzenlenen “Çevre ve İnsan Konferansı”nda, Morelli tarafından (2011) “ekosistemin sağlıklı bir şekilde insan ihtiyaçlarını karşılaması” şeklinde ifade edilen Çevresel Sürdürülebilirlik kavramı gündeme getirilmiştir. Bu kavram “sınırsız insan ihtiyaçlarının sınırlı kaynaklarla nasıl karşılanacağını araştıran” ekonomi bilimi ile yakından ilişkilidir.

Ekonomik kalkınma, yüksek bir yaşam standardı vaat eden ancak aynı zamanda çevresel bozulmaya neden olan uzun bir süreçtir (Shahbaz vd., 2016: 353). Çevre ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişki çoğunlukla “ekonomik kalkınma ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi inceleyen Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi (EKC)” başta olmak üzere geliştirilen bazı teoriler ve hipotezler temel alınarak incelenmektedir. Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi, ekonomik gelişme ve çevresel bozulma arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Ekonomik kalkınmanın ilk aşamasında, gelirin küçük bir kısmı tipik olarak çevre sorunlarına tahsis edilmektedir. Bu nedenle, bu aşamada sanayileşme sürecine çevre sorunlarının eşlik etmesi muhtemeldir. Kişi başına düşen gayrisafi yurt içi hasıla (GSYİH) arttığında ve belirli bir eşiği aştığında, kirlilik seviyesi tipik olarak azalmaktadır. Bu birleşik etki, kişi başına düşen GSYİH ile kirlilik seviyesi arasında ters U şeklinde bir ilişki ile sonuçlanmaktadır. Kişi başına düşen GSYİH ile çeşitli kirlilik göstergeleri arasındaki bu ters U biçimindeki ilişki, Kuznets (1955) tarafından ortaya konan Çevresel Kuznets Eğrisi olarak adlandırılmaktadır. İki değişken arasında U şeklinde veya ters U şeklinde bir ilişki öneren bu hipotez, doğrusal olmayan bir ilişkiyi ima etmektedir (Choi vd., 2010: 2). Uluslar geliştikçe ve yaşam standartlarını yükseltmek için çabaladıkça çevreye zarar vermekte ve toplumda istenmeyen etkilere neden olmaktadır. Bu nedenle ülkelerin gelişimi, kirlilik, ormansızlaşma ve daha pek çok yan çevresel etkiyle birlikte ilerlemektedir (Diallo ve Masih, 2017: 2). Ekonomik kalkınmanın ilk aşamalarında artan kirlilik, ekonomik büyümenin olağan bir yan etkisi olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, bir ülkedeki insanlar yeterince yüksek bir yaşam standardına ulaştığında, bu insanların çevresel olanaklara daha fazla önem vermesi beklenmektedir (Arrow vd., 1995: 520).

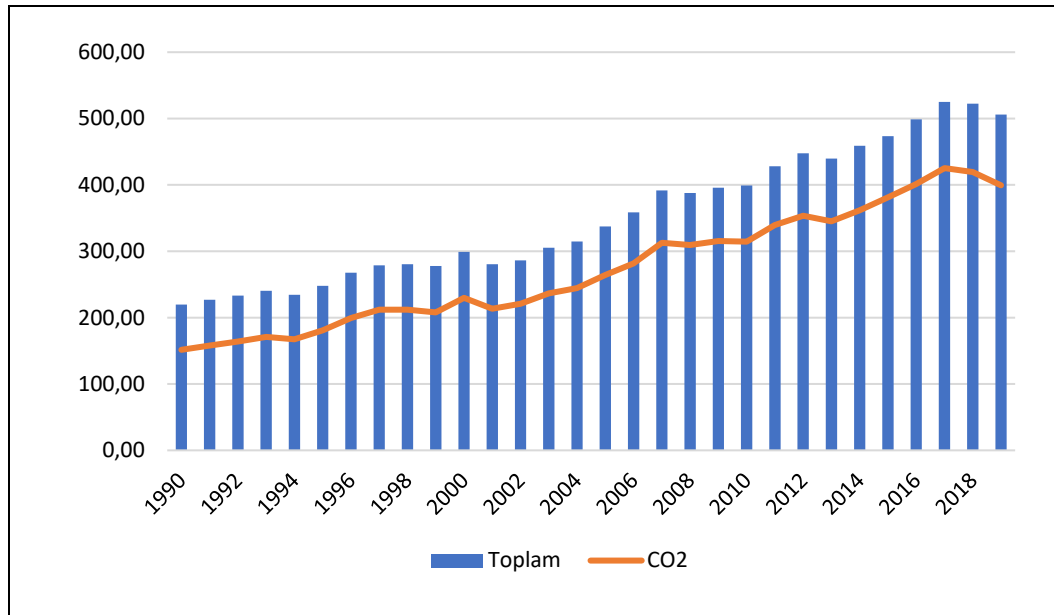
Çevre kalitesi, modern dünya ekonomisinin önemli sorunlar arasında yer almaktadır (Aller vd., 2021: 1). Çevresel kaliteyi veya çevre kirliliğini ölçmek için literatürde çeşitli değişkenler kullanılmaktadır. Çevre ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmalarda çevre kirliliği göstergeleri olarak kullanılan değişkenler “CO₂ (karbondioksit), NO₂ (nitrojen dioksit), SO₂ (kükürt dioksit), NO (nitrojen oksit), ve PM10 (partiküler madde) emisyonu, sudaki ağır metaller, patojenler ve oksijen oranı, ekolojik ayak izi, ormansızlaşma, temiz su miktarı, katı atıklar ve trafik yoğunluğu” şeklindedir (Artan vd., 2015:310). Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi literatüründe karbondioksit (CO₂) emisyonları değişkeni yaygın olarak kullanılmaktadır (Baek, 2015: 13).

Çevresel bozulma ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi EKC hipotezini temel alarak inceleyen ve geliştiren pek çok çalışma vardır. Bu çalışmalardan birçoğu çevresel bozulmayı sadece ekonomik büyümeye bağlı olarak değil başka değişkenlerle de açıklayarak, çevresel bozulmanın nedenlerini ve çevresel kaliteyi arttıran unsurları tespit etmişlerdir. Bu çalışmanın amacı çevresel kalitenin bir göstergesi olarak ele alınan CO₂ emisyonunun belirleyicilerini tespit etmektir. Çalışma kullanılan yöntem, verilerin güncelliği ve çevresel kaliteyi belirleyen değişken seti bakımından literatüre katkı sağlayacak nitelikte bir çalışmadır. Ayrıca çalışma, çevresel sürdürülebilirlik gibi hayati önem taşıyan bir soruna dikkat çekmesi, sorunun başlıca kaynaklarının tespit edilmesi ve bu kaynakları dikkate alarak çözümler üretecek olan politika yapıcılara ve karar alıcılara yol göstermesi bakımından önemlidir. Çalışmada son yıllarda özellikle yabancı literatürde kullanımı yaygınlaşan En küçük Mutlak Küçültme ve Seçim Operatörü (LASSO) metodu kullanılmıştır. Çalışma şu şekilde organize edilmiştir: Birinci bölümde çevre ve çevresel kalite ile ilgili genel bir bilgilendirmenin yapıldığı giriş bölümüne, ikinci bölümde Türkiye’de çevresel kalitenin arttırılmasına yönelik farkındalık gelişimin tarihsel geçmişine ve Türkiye’deki mevcut durum ile ilgili betimsel istatistiklere yer verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde literatür özetleri, dördüncü bölümde veri, yöntem ve bulgular, son bölümde ise çalışmadan elde edilen sonuçlar yer almaktadır.

2. Türkiye’de Çevresel Kalite

Çevre ile ilgili konular Türkiye’nin 1970’li yıllarda ilgi alanına girmiştir. Birinci beş yıllık kalkınma planı (1963-1967) ve ikinci beş yıllık kalkınma planı (1958-1972) çerçevesinde düzenlenen hükümler arasında doğrudan çevreye yönelik hükümlere yer verilmemiş, sadece çevre sağlığı konusundan bahsedilmiştir (Keleş ve Hamamcı, 2002; akt. Özçelik ve Barut, 2017: 6). Türkiye’de çevre politikalarına ilk olarak Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1973-1977) yer verilmiştir. Bu planda çevre bir sektör olarak ele alınmıştır. Bu plan içerisinde çevre sorunları kalkınma çalışmaları içerisinde ele alınmış olup kalkınmayı yavaşlatmayacak şekilde çevre kirliliğinin engellenmesi üzerine odaklanılmıştır (Demiral ve Evin, 2014: 41). Daha sonra ise 1982 anayasasında çevre ile ilgili düzenleyici maddelere yer verilmiştir. 1991 yılında ise Çevre Bakanlığı kurulmuştur. Rio’da, 1992 yılında düzenlenen “Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansından” sonra Türkiye’de “sürdürülebilir kalkınma” kavramı gündeme alınmıştır. Takip eden süreçte ise bu kavram Türkiye’nin kalkınma planlarına dahil edilmiştir. 2015 yılının Eylül ayında gerçekleştirilmiş olan Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’nde “sürdürülebilir kalkınma için 2030 Gündemi” 193 ülkenin imzalarıyla kabul edilmiştir (SBB, 2019: 14). Bu gelişmelere paralel olarak Türkiye, çevre ve kalkınma konusunda paralel politikalar yürütmeyi hedeflemektedir.

Türkiye’de çevresel bozulma ile ilgili alınan önlemlere rağmen sera gazı emisyonlarının ve özellikle karbondioksit emisyonunun 1990-2018 döneminde artış yönünde eğilim sergilediği görülmektedir. Türkiye’deki durum Şekil 1 ve Tablo 1’de yer alan verilerle daha net bir şekilde anlaşılabilir.

Şekil 1: Sera Gazı Emisyonları (CO₂ Eşdeğeri), 1990-2019

Kaynak: TÜİK

Şekil 1, 1990-2019 dönemindeki sera gazı emisyonlarının toplam büyüklüğü ile CO₂ emisyonunun trendini yansıtmaktadır. Buna göre 1990 yılından 2019 yılına gelindiğinde yaklaşık iki buçuk katlık bir artış yaşandığı görülmektedir. Dolayısı ile dünyanın sadece Türkiye kaynaklı değerlendirildiğinde yaklaşık son 30 yılda iki buçuk kat kirlendiği söylenebilir.

Tablo 1: Sektörlere Göre Toplam Sera Gazı Emisyonları (CO₂ Eşdeğeri)

Yıl	Toplam	1990 yılına göre değişim (%)	Enerji	Endüstriyel işlemler ve ürün kullanımı	Tarım	Atık
1990	219,6		139,6	22,8	46,1	11,1
1995	248,0	12,9	166,3	25,2	44,1	12,3
2000	299,0	36,2	216,1	26,2	42,3	14,3
2005	337,3	53,6	244,0	33,6	42,4	17,3
2010	399,1	81,8	287,0	48,1	44,4	19,5
2015	473,3	115,6	340,9	57,2	56,1	19,0
2016	498,9	127,2	359,7	61,4	58,9	19,0
2017	525,0	139,1	379,9	64,0	63,3	17,8
2018	522,5	138,0	373,1	65,9	65,3	18,1
2019	506,1	130,5	364,4	56,4	68,0	17,2

Kaynak: TÜİK

Tablo 1’de yer alan bilgilere bakıldığında toplam sera gazı emisyonlarında 2019 yılında CO₂ eşdeğeri olarak en büyük pay %72 oranı ile enerji kaynaklı emisyonlardan oluşurken, sonrasında ise sırası ile %13,4 ile tarım sektörü, %11,2 ile endüstriyel işlemler ve ürün kullanımı ve %3,4 ile atık sektörü kaynaklı emisyonlardan oluşmaktadır. Tablo 1 incelendiğinde görülmektedir ki emisyonların oluşmasında en etkili sektör enerji sektörüdür.

Tablo 2: Sera Gazı Emisyonları (Farklı Gazlara Göre; Milyon ton) (1990-2019)

Yıl	Toplam	CO ₂	CH ₄	N ₂ O	F-gazları (florlu gazlar)
1990	219,6	151,5	42,5	25,0	0,6
1995	248,0	180,9	42,6	23,9	0,6
2000	299,0	229,8	43,7	24,8	0,7
2005	337,3	264,2	45,2	26,2	1,7
2010	399,1	314,4	51,4	29,8	3,6
2015	473,3	381,3	51,6	35,4	5,0
2016	498,9	401,2	54,5	37,7	5,5
2017	525,0	425,3	54,8	39,1	5,7
2018	522,5	419,4	58,1	39,3	5,7
2019	506,1	399,3	60,3	40,2	6,2

Kaynak: TÜİK

Doğrudan sera gazları olan karbondioksitin (CO₂), metanın (CH₄), diazotmonoksitin (N₂O) ve florlu gazların (F-gazları) 1990-2019 dönemi içerisinde çeşitli yıllarda kaydedilmiş değerleri Tablo 2’de görülmektedir. Buna göre 1990 yılında toplam 219,6 milyon ton sera gazı emisyonu ölçülmüştür. Bu değer içerisinde en yüksek pay CO₂ emisyonlarına aitken sonraki en büyük paya sahip gazlar sırası ile CH₄, N₂O ve F-gazları şeklindedir.

Tablo 3: Toplam ve Kişi Başı Sera Gazı Emisyonu (Ton CO₂ Eşd./Kişi)

	1990	2005	2018	2019
Toplam sera gazı emisyonu (Mt CO ₂ eşd.)	220	337	522	506
Kişi başı sera gazı emisyonu (Ton CO ₂ eşd./kişi)	4,0	4,9	6,4	6,1

Kaynak: TÜİK

TÜİK tarafından kişi başı emisyon (CO₂ eşdeğeri/kişi) toplam sera gazı emisyonunun (arazi kullanımı, arazi kullanım değişikliği ve ormancılık sektörü hariç) yıl ortası nüfus büyüklüğüne bölünerek hesaplanmıştır. Bu hesaplamalar sonucunda elde edilen sonuçlar Tablo 3’te gösterildiği gibidir. Kişi başı toplam sera gazı emisyonu

1990 yılında 4 ton CO₂ eşdeğeri, 2018 yılında 6,4 ton CO₂ eşdeğeri ve 2019 yılında 6,1 ton CO₂ eşdeğeri şeklinde hesaplanmıştır. Bu sonuçlardan açıkça görüldüğü üzere Türkiye’de kişi başı emisyon oranı giderek artmaktadır.

3. Literatür Taraması

Son yıllarda, çevresel bozulmanın belirleyicileri hakkında çok sayıda literatür incelenmiştir. Çevresel bozulmayı konu alan çalışmalarda çevresel kalite göstergesi olarak karbondioksit emisyonu sıklıkla kullanılmaktadır. Bu çalışmalar, çevresel bozulmanın belirleyicileri olarak seçilen değişkenler, örneklem grubu ve/veya kullanılan yöntemler bakımından farklılaşmaktadır. Bazı çalışmalar panel veri analiz yöntemleri ile bir grup ülke üzerinde inceleme yaparken bazı çalışmalar bir veya birkaç ülke için inceleme yapmıştır. Konu ile ilgili yerli çalışmalar arasında LASSO metodunu kullanan bir çalışmaya rastlanmamış iken yabancı literatürde az sayıda örneği görülmüştür.

Uygun alt-model seçiminde kullanılan bir yöntem olan LASSO, özellikle son yıllarda sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Ancak çevresel kalitenin araştırılmasını konu alan literatürde, örnekleri sınırlı sayıdadır. 92 ülke örneğinde ve 1995-2014 dönemine ait verilerle Kümelenmiş (Cluster) LASSO yöntemini kullanarak CO₂ emisyonunun belirleyicilerini araştıran Aller vd. (2021)’ne ait çalışma örnek çalışmalardan biridir. Çalışmanın sonuçları kişi başına düşen GSYİH, enerji tüketiminde fosil yakıtların payı, kentleşme, sanayileşme, demokratikleşme, ticaretin dolaylı etkileri (ağ etkileri) ve siyasi kutuplaşmanın kişi başına CO₂ emisyonlarının güçlü belirleyicileri olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, CO₂’nin belirleyicilerinin ülkelerin gelir düzeyine bağlı olduğu, düşük gelirli ekonomilerde DYY’nin ve yüksek gelirli ekonomilerde turist varışlarının çevresel bozulmayı tetiklediği sonucuna ulaşılmıştır. LASSO yöntemini kullanan bir diğer çalışma ise Li vd. (2021)’ne ait çalışmadır. Çalışmada 1992-2020 döneminde Çin’deki 14 endüstri için emisyon eğilimleri incelenmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlar kentleşme, teknoloji ve gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) faktörlerinin Çin’in ihracat emisyonlarını oluşturmada önde gelen üç faktör olduğunu; kadın parlamenterlerin oranında yaşanan artışların ise emisyonun azaltılmasına katkıda bulunduğu yönündedir. Karbon emisyonunu etkileyen faktörleri LASSO yöntemini kullanarak araştıran bir diğer çalışma da Shum vd. (2021)’ne ait çalışmadır. Bu çalışmada Çin’in 284 şehrine ait 2002-2014 dönemini kapsayan veriler kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar şu şekildedir: 1) Karbon emisyonları temel olarak ekonomik büyüme ve enerji tüketiminden, ardından ise nüfus büyüklüğü ve sanayileşmeden kaynaklanmaktadır; 2) Gelir artışı, incelenen dönemde karbon emisyonlarını yavaşlatmakta olup, diğer faktörler ile kıyaslandığında en düşük öneme sahiptir.

Çevresel kaliteyi konu alan literatür incelendiğinde bu alanda yayınlanmış çalışmaların bazılarının Çevresel Kuznet Eğrisinin geçerliliğini araştırdığı görülmektedir. LASSO dışındaki analiz teknikleri kullanılarak hazırlanan bu çalışmalara örnek olarak CO₂ ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Friedl ve Getzner (2003)’e ait çalışma örnek gösterilebilir. Bu çalışmada 1960-1999 dönemine ait veriler ve zaman serisi tahmin yöntemi kullanılmıştır. Çalışma Avusturya’da CO₂ durumunu analiz ederken petrol krizini bir kırılma tarihi olarak almış ve kırılma öncesi ve sonrası olarak karşılaştırma yapmıştır. Elde edilen sonuçlara göre petrol fiyatı şoku öncesi dönemde CO₂ emisyonundaki artış ekonomik büyümede yaşanan artış ile orantılı bir şekilde eğilim göstermiştir. Ancak 1975’ten 1999’a kadar olan dönemde ekonomik büyümede yaşanan artışlar ile kıyaslandığında CO₂’de yaşanan artışların önemli düzeyde daha düşük seyrettiği gözlenmiştir. Elde edilen eşbütünleşme testi sonuçları ise CO₂ ve GSYİH arasında eşbütünleşik bir ilişkinin varlığını destekler niteliktedir. Bir diğer örnek çalışma ise Baek (2015)’e aittir. Baek çalışmasında, 1960-2010 döneminde 7 Kuzey Kutup ülkesi örneğinde EKC hipotezini, zaman serileri yöntemlerinden biri olan ARDL yaklaşımını kullanarak CO₂ emisyonunun kişi başına düşen gelir (doğrusal, ikinci dereceden ve kübik) ve enerji tüketimi ile ilişkisi üzerinden analiz etmiştir. Elde edilen sonuçlar, birçok ülkede enerji tüketiminin CO₂ üzerinde olumsuz etki yaptığını, ekonomik büyümenin CO₂ emisyonlarını yalnızca bazı Kuzey Kutbu ülkelerinde azalttığını ve seçilmiş ülkelerde EKC hipotezinin geçerli olduğu yönünde güçlü kanıtlar olmadığını göstermektedir. Çevresel Kuznet Eğrisinin geçerliliğini ele alan bir diğer çalışma ise Şeker ve Çetin (2015)’e aittir. Yazarlar bu çalışmada Türkiye örneğinde ve 1961-2010 dönemi verileri ile karbondioksit salınımının belirleyicilerini (kişi başına reel geliri, kişi başına reel gelirin karesini, kişi başına enerji tüketimi, nüfus artışı) araştırmışlardır. Johansen-Juselius ve ARDL sınır testi eşbütünleşme yaklaşımları ile VECM Granger nedensellik testi kullanılan çalışmada elde edilen sonuçlar seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu ve ayrıca çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin Türkiye ekonomisi için geçerli olduğu yönündedir. Ayrıca

sonuçlar, seçilen değişkenlerden karbondioksit salınımına doğru uzun dönemde nedenselliğin olduğunu ortaya koymaktadır. Bir diğer çalışma ise Hanif vd. (2019)'ne aittir. Yazarlar çalışmasında 15 gelişmekte olan Asya ülkesi örneğinde 1990-2013 dönemi verileri ve Panel Otoregresif Dağılım Gecikmesi (PARDL) tahmin yöntemini kullanarak fosil yakıt tüketimi, doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyümenin karbon emisyonları üzerindeki uzun ve kısa vadeli etkilerini incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar ekonomik büyümeyi artırma çabalarının, fosil yakıt tüketiminin ve DYY'nin CO₂ emisyonlarının oluşumunu desteklediğini göstermiştir. Ayrıca sonuçlar çalışmaya dahil edilen ülkelerde Kirlilik Limanı hipotezinin geçerli olduğunu ve Çevresel Kuznets Eğrisinin varlığını doğrular niteliktedir. Son olarak ise Zmami ve Ben-Salha (2020)'ya ait çalışma örnek gösterilebilir. Bu çalışmada yazarlar 1980-2017 dönemine ait verilerle Körfez Ülkeleri örneğinde çevresel bozulmanın belirleyicilerini araştırmışlardır. Bu doğrultuda çalışmada kişi başına GSYH, enerji tüketimi, şehirleşme, uluslararası ticaret ve doğrudan yabancı yatırımların CO₂ emisyonları üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar, bu ülkelerde Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olduğunu enerji tüketiminin ve DYY'nin uzun dönemde çevresel bozulmaya yol açtığını ancak kentleşmenin çevre üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu göstermektedir. Kısa dönemde sonuçları ise Kirlilik Halo Hipotezinin geçerli olduğu, çevreyi etkileyen en önemli faktörün enerji tüketimi olduğu ve uluslararası ticaret ve DYY'nin etkisinin net olmadığı ancak kentleşmenin önemli bir etkisinin olmadığı yönündedir.

Literatür incelendiğinde; çevresel kalite göstergesi olarak sıklıkla çalışmalara dahil edilen CO₂ emisyonlarının belirleyicilerini (CO₂ emisyonlarını etkileyen faktörler) araştıran çalışmalardır. Bu çalışmalara örnek olarak Lee ve Brahmarsene (2013)'a ait 27 Avrupa ülkesi örneğinde 1988-2009 dönemi verileri ile turizmin ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini araştıran çalışmadır. Panel eşbütünleşme teknikleri ve sabit etki modellerinden elde edilen sonuçlar, bu değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin var olduğunu göstermektedir. Elde edilen sonuçlar ekonomik büyümenin, CO₂ emisyonları üzerinde yüksek düzeyde anlamlı bir pozitif etkiye sahip olduğunu, turizm ve doğrudan yabancı yatırımların (DYY), CO₂ emisyonları üzerinde yüksek düzeyde önemli bir negatif etki yaptığını göstermektedir. Bir diğer çalışma ise Aykırı ve Bulut (2019)'a aittir. Aykırı ve Bulut, Türkiye örneğinde ekonomik küreselleşme, kişi başına gelir ve doğrudan yabancı yatırımlar ile CO₂ arasındaki ilişkiyi FMOLS, DOLS ve CCR yöntemleri yardımıyla test etmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar; kişi başına gelir, ekonomik küreselleşme, DYY ve CO₂ emisyonu arasında uzun dönemde bir ilişki olduğunu ve kişi başına gelir, ekonomik küreselleşme, DYY değişkenlerinin Türkiye örneğinde CO₂ emisyonunu arttırdığını ve seçilmiş değişkenlerden DYY'nin CO₂ üzerinde en yüksek pozitif etkiye sahip olan değişken olduğunu göstermiştir. Bu kapsamda incelenebilecek çalışmalara Purcel (2019)'e ait çalışmayı da örnek gösterebiliriz. Pursel, 1990-2015 dönemine ait verileri ve Panel vektör hata düzeltme modeli (PVECM), Dinamik Sabit Etkiler (DFE), Havuzlanmış Ortalama Grup (PMG) ve MG tahmincilerini kullanarak düşük ve düşük-orta gelirli ülkelerde siyasi istikrar ve CO₂ emisyonları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar siyasi istikrarın CO₂ kirliliğini azaltmaya katkıda bulunduğunu göstermiştir. Ancak CO₂ emisyonu ile siyasi istikrarın ters U şekilli bir ilişki içinde olduğunu, kişi başına düşen GSYİH'nın ve kentleşmenin CO₂ emisyon yayılımını pozitif ancak yenilenebilir enerji kullanımının CO₂ emisyon yayılımını negatif yönde etkilediği görülmüştür. Muhammad ve Long (2021) tarafından hazırlanan ve CO₂ emisyonlarının belirleyicilerini araştıran çalışmada bir diğer örnektir. Bu çalışmada 65 ülkeye ait 2000-2016 dönemi verileri ve IV-GMM yöntemini kullanılmıştır. Çalışmada CO₂'nin belirleyicileri olarak seçilen değişkenler enerji tüketimini, doğrudan yabancı yatırımı, ticari açıklığı, siyasi istikrarı, yolsuzluk kontrolünü ve hukukun üstünlüğü şeklindedir. Elde edilen sonuçlar siyasi istikrar, yolsuzluk kontrolü ve hukukun üstünlüğü gibi kurumsal faktörlerin karbon emisyonlarını düşürmede ve çevre kalitesini iyileştirmede oldukça önemli olduğunu; GSYİH'nın, enerji tüketiminin DYY'nin, ticari açıklığın CO₂ emisyonlarını attırdığı yönündedir.

4. Veri Seti, Metodoloji ve Bulgular

4.1. Veri Seti

Türkiye'nin 1998-2019 dönemini kapsayan yıllık verilerden yararlanılarak CO₂ emisyonunun belirleyicilerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. CO₂ emisyonunun olası belirleyici değişkenleri olarak Tablo 4'te yer alan değişkenler seçilmiştir. Değişken seçiminde CO₂ emisyonlarının nedenlerini ve/veya belirleyicilerini araştıran birden fazla çalışmada kullanılan değişken setleri dikkate alınmıştır. Bu çalışmalar Aller vd. (2021) (doğrudan yabancı yatırımlar, gayrisafi yurt içi hasıla, finansal gelişme, kentleşme, turizm, ticari açık), Beser ve Soyuyiğit (2019) (yüksek teknoloji ihracatı) ve Kılınc ve Altıparmak (2020) (birincil enerji tüketimi ve çevre vergisi) çalışmalarıdır. Bu çalışmalarda kullanılan değişkenlerin yanı sıra karbondioksit emisyonu üzerinde etki yapması beklenen motorlu taşıt sayısı da açıklayıcı değişken olarak modele dahil edilmiştir. Çalışmaya dahil edilen bu değişkenlerden doğrudan yabancı

yatırımlar, gayrisafi yurt içi hasıla, finansal gelişme, kentleşme, turizm, ticari açık, birincil enerji tüketimi ve motorlu taşıt sayısı değişkenlerinin karbondioksit emisyonu üzerinde pozitif, çevre vergisi değişkeninin ise negatif etki yapması beklenmektedir. Yüksek teknoloji ihracatı değişkeninin ise karbondioksit emisyonu üzerinde pozitif veya negatif etki yapması beklenmektedir.

Tablo 4: Kullanılan Değişkenlere Ait Bilgiler

Değişken Simgesi	Değişken	Değişken kaynağı	Beklenen İşaret
CO ₂	Karbondioksit emisyonu (kişi başına) (yıllık yüzde değişimi)	Knoema	
LTRS	Turist sayısı değişkeninin logaritması	Dünya Bankası	+
LMTR	Toplam motorlu taşıt sayısının değişkeninin logaritması	Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	+
PENG	Birincil enerji tüketimi (yıllık değişim)	Our World in Data	+
FDI	Doğrudan yabancı yatırımlar, net girişler (GSYİH'nın yüzdesi)	Dünya Bankası	+
LGDP	Kişi başına GSYİH değişkeninin logaritması	Dünya Bankası	+
UPOP	Kentsel nüfus (toplamin yüzdesi)	Dünya Bankası	+
TECH	Yüksek teknoloji ihracatı (üretim ihracatının yüzdesi)	Dünya Bankası	-/+
TRD	Ticari açıklık (ihracat+ithalat) (GSYİH'nın yüzdesi)	Dünya Bankası	+
TENV	Çevre vergisi GSYİH'nın yüzdesi)	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)	-
M2	Finansal gelişme (M2 para arzı/GSYİH oran) (%)	TCMB'dan alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.	+

Çalışmada tahmin edilecek model (1) nolu eşitlikte gösterilmiştir.

$$CO_2 = f(LTRS, LMTR, PENG, FDI, LGDP, UPOP, TECH, TRD, TENV, M2) \quad (1)$$

Denklem 1'deki modelde bağımlı değişken CO₂'dir, diğer değişkenler ise bağımsız değişkenlerdir.

4.2. Metodoloji (LASSO Regresyon Yöntemi)

Bir veya daha fazla açıklayıcı değişkenin bir açıklanan değişken üzerindeki etkisini tahmin etmek ve/veya kestirebilmek amacıyla regresyon tekniklerine başvurulmaktadır. Bu tekniklerden en yaygın kullanılanı En küçük Kareler (EKK) regresyon modelidir. EKK, sapmasız tahminciler arasında yer almaktadır. Doğrusal regresyon modelinin varsayımları sağlandığında EKK tahmincileri, doğrusal en iyi sapmasız tahmin edicidir (Gujarati, 2012:326). Ancak açıklayıcı değişkenler arasında yüksek çoklu doğrusal bağımlılığın bulunduğu durumlarda EKK tahmincilerinin varyansları ve ortak varyansları büyük olmaktadır. Bu durum tahminlerin kesin doğrulukla gerçekleşmesini engellemektedir. Bu nedenle regresyonun anakütle katsayılarına ilişkin temel hipotezler kabul edilme eğilimindedir.

Montgomery ve Peck'e (1992) göre model kurma hatasına yol açan ilgisiz açıklayıcı değişkenlerin modele dahil edilmesi yüksek çoklu doğrusallığa yol açabilmektedir. EKK modeline gereksiz açıklayıcı değişkenlerin dahil edilmesi ise etkinlik kaybına ve öngörü başarısının düşmesine yol açmaktadır (Topal ve Çağlayan-Akay, 2020: 16). Çoklu doğrusal bağımlılık problemini düzeltmek amacıyla faktör analizi, temel bileşenler yöntemi gibi çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri veya Ridge (Hoerl ve Kennard, 1970) regresyonu (Gujarati ve Porter, 2012: 346) gibi makine öğrenimi tekniklerinden LASSO (Tibshirani, 1996) ve Uyarlanmış LASSO (Zou, 2006) gibi norm-tabanlı cezalı tahminciler kullanılmaktadır.

Tibshirani (1996) tarafından literatüre kazandırılan "En Küçük Mutlak Küçültme ve Seçme Operatörü (Least Absolute Shrinkage and Selection Operator (LASSO))", yüksek çoklu doğrusal bağımlılık problemini düzelterek hem tahmini hem de değişken seçimini aynı anda gerçekleştiren bir yöntemdir. Bu yöntemde EKK regresyonuna

L_1 -norm ($\sum_k |\theta_k|$) ceza terimi uygulanmaktadır. $\sum_k |\theta_k|$ ceza fonksiyonunun uygulanmasıyla parametre tahminleri sıfıra doğru küçülmeye zorlanmaktadır. Böylece LASSO regresyonu, modelin değişkenlerinde indirgeme sağlamaktadır. LASSO ile katsayısı sıfır olarak tahmin edilen açıklayıcı değişkenler modelden dışlanarak uygun alt model seçimi ve tahmini gerçekleşmektedir.

LASSO farklı disiplinlerde özellikle uygun model (sub model) seçme yöntemi olarak son zamanlarda sosyal bilimlerde kullanılmaya başlanmıştır. LASSO regresyon modelinde standartlaştırılmış açıklayıcı değişkenler kullanılmaktadır. Bu regresyon metodunun Lagrange formundaki tahmin denklemi aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$\hat{\theta}^{LASSO} = \underset{\theta}{\operatorname{argmin}} \left[\sum_{i=1}^n \left(y_i - \sum_k \theta_k x_{ki} \right)^2 + \lambda \sum_k |\theta_k| \right] \quad (2)$$

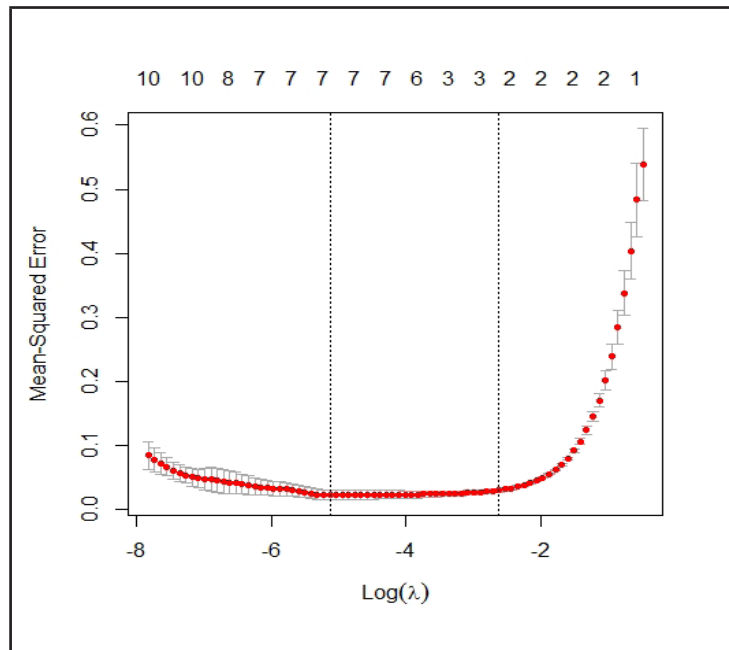
Burada ayarlama parametresi olarak adlandırılan λ , negatif olmayan değerler alıp büzülme miktarını kontrol etmektedir. n ise gözlem sayısını belirtmektedir.

LASSO yöntemi EKK'nın aksine değişken sayısının gözlem sayısından daha büyük olduğu yüksek boyutlu veri setlerine uygulanabilmektedir. Bu yöntem aynı zamanda değişken sayısının gözlem sayısının daha küçük olduğu düşük boyutlu veri setlerinde de kullanılabilir. Düşük boyutlu veri setlerinde LASSO'nun tahmin performansı Ridge tahmincisine (Hoerl ve Kennard, 1970) göre daha başarılıdır (Tibshirani, 1996).

4.3. Bulgular

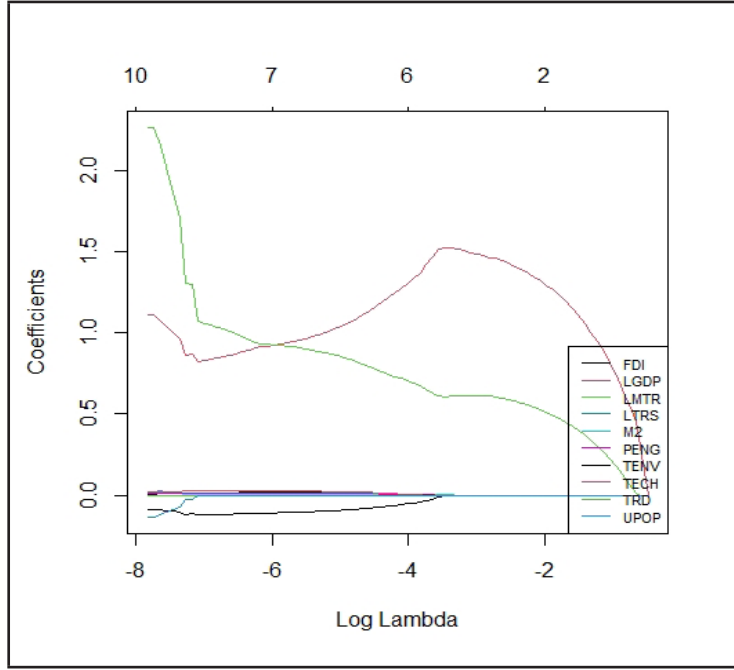
Denklem 1'de yer alan değişkenlerle oluşturulan doğrusal regresyon modeli EKK yöntemiyle tahmin edilmiş ve açıklayıcı değişkenler arasında yüksek çoklu doğrusal bağımlılığın olduğu tespit edilmiştir. Modeldeki açıklayıcı değişken sayısının yeterince fazla olması ve/veya çoklu doğrusal bağımlılığın yüksek düzeylerde olması durumlarında EKK gibi sapmasız tahminler yeterli olmamaktadır. Bu nedenle çalışmadaki veri setine bu sorunları düzeltebilen ve tahminle birlikte değişken seçimini başarılı bir şekilde gerçekleştirebilen makine öğrenimi yöntemlerinden L_1 -norm ceza tabanlı LASSO regresyon yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemin çıktılarının elde edilmesinde R programı kullanılmıştır.

LASSO regresyon yönteminde sıfırdan farklı katsayıların tahmini için ayarlama parametresinden (λ) yararlanılmaktadır. Bu parametre sayesinde uygun modelin seçimi sağlanmaktadır. Bu sebeple λ 'nın seçimi büyük önem taşımaktadır. Şekil 2'de farklı $\log(\lambda)$ 'ların değişen değerlerine karşılık k-fold çapraz-geçerlilik (Cross-Validation (CV)) MSE değerlerinin değişimleri verilmiştir.

Şekil 2: LASSO Ayarlama Parametresi

Şekil 2’de verilen CV-MSE değerleri $\log(\lambda)$ değerlerinin bir fonksiyonudur. Burada optimal λ ’nın değeri CV-MSE değerinin en küçük olduğu noktadır. Hesaplanan CV-MSE’nin en küçük değerine (0,02231962) karşılık gelen optimal değeri 0,005936427 olarak hesaplanmıştır.

Şekil 3: LASSO Katsayı Grafikleri

Şekil 3’de katsayıların tahminci değerleri $\log(\lambda)$ ’nın bir fonksiyonu şeklinde gösterilmektedir. Şekilde $\log(\lambda)$ ’nın artan değerlerine karşılık incelenen değişkenlerin katsayılarına ilişkin büzülmeleri ve sıfırdan farklı katsayı tahminleri görülmektedir. Çalışmada uygulanan LASSO modelinin 10 bağımsız değişken arasından seçilen ve katsayı tahmini sıfırdan farklı 7 adet bağımsız değişkenin olduğu bulunmuştur. Uygulanan LASSO regresyon modelinin tahmin sonuçları Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5: LASSO Regresyonu Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı
FDI	0,0158
LGDP	0,9518
LMTR	0,9110
LTRS	.
M2	0,0039
PENG	0,0121
TENV	-0,0987
TECH	0,0228
TRD	.
UPOP	.
Sabit	-19,5545
$R^2 = 0,9647$ $MSE=0,02231962$ $\lambda =0,005936427$	

NOT: MSE Ortalama Kare Hata’yı, λ ise ayarlama parametresini ifade etmektedir.

LASSO regresyon modeli sonuçları Tablo 2’de gösterilmektedir. Bu sonuçlar, CO₂ emisyonunun bağımlı değişken olduğu modelin tahmin ve değişken seçim sonuçlarıdır. Elde edilen tahmin sonuçları, FDI, LGDP, LMTR, M2, PENG, TENV ve TECH değişkenlerinin katsayılarının sıfırdan farklı olduğunu ancak modele eklenen LTRS, TRD ve UPOP değişkenlerine ait katsayıların ise sıfır olduğu yönündedir. Dolayısı ile LASSO regresyonu analiz sonuçları, Türkiye’de FDI, LGDP, LMTR, M2, PENG, TENV ve TECH değişkenlerinin CO₂ emisyonlarının belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 2’de yer alan bilgiler CO₂ emisyonunun belirleyicileri olarak modele eklenen değişkenlerden “çevre vergisi” değişkeninin emisyonun azaltılmasına yönelik bir etkide bulunduğunu ancak “doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme, motorlu taşıt sayısı, finansal gelişme, birincil enerji tüketimi ve yüksek teknoloji ihracatı” değişkenlerinin emisyonu artırıcı etki yaptığını göstermektedir. CO₂ emisyonlarını etkileyen en önemli faktörlerin sırası ile ekonomik büyüme ve motorlu taşıt sayısı olduğu gözlemlenmiştir. CO₂ emisyonlarını en az etkileyen faktörün ise finansal gelişme olduğu dikkat çekmektedir. Elde edilen bu sonuçlar çalışmadan beklenen sonuçlara paralellik göstermektedir. Ancak turist sayısı, ticari açıklık ve kentsel nüfus değişkenlerinin beklenen aksine, CO₂ emisyonları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkide bulunmadığı görülmüştür.

Seçilmiş değişkenler ile çevresel kalite ilişkisinin incelenmesine yönelik yapılan analiz sonuçlarından elde edilen bulgular literatüre kazandırılmış pek çok çalışma ile paralellik göstermektedir. Bu çalışma doğrudan yabancı yatırımlar, finansal gelişme ve ekonomik büyüme değişkenlerinin katsayı işareti bakımından pozitif sonuç vermesi bakımından Aller, Ductor ve Grechyna (2021) çalışmasını, ticari açıklık değişkeninin modelde istatistiksel olarak anlamsız olduğu yönündeki bulgular açısından Omri ve diğerleri (2014) çalışmasını, yüksek teknoloji ihracatı değişkeninin pozitif yönde ilişkili olması yönünden Beser ve Soyyiğit (2019) çalışmasını ve birincil enerji tüketimi ve çevre vergisi değişkenlerinin pozitif katsayı işaretine sahip olması bakımından ise Kılınc ve Altıparmak (2020) çalışmasını destekler niteliktedir. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı Türk literatüründe (ilgili alanda) ilk örneğinin olması, incelenen zaman aralığı ve Türkiye örneğinde olması bakımından farklılaşmaktadır.

5. Sonuç

Sürdürülebilir kalkınmanın bir gereği olan çevresel sürdürülebilirlik son yıllarda bilim insanları ve politika yapımcılar tarafından sıkça ele alınan konulardan biridir. Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi çevresel kalitenin artırılmasını gerekli kılmaktadır. Son yıllara ait veriler incelendiğinde dünyanın giderek kirlendiği gözlenmektedir. Çevresel gösterge verileri Türkiye özelinde incelendiğinde CO₂ ve diğer sera gazı emisyonlarında 1990 yılından bu yana ciddi oranda bir artış yaşandığı görülmektedir.

Bu çalışmada Türkiye’nin 1998-2019 dönemini kapsayan verilerinden yararlanılarak CO₂ emisyonunun belirleyicilerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada yüksek çoklu doğrusal bağımlılık sorununa çözüm üreten ve tahmin ile uygun alt model seçimini aynı anda gerçekleştirebilen LASSO regresyon yöntemi kullanılmıştır. LASSO modelinin tahmin sonuçlarına göre, Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme, motorlu taşıt sayısı, finansal gelişme, birincil enerji tüketimi, çevre vergisi ve yüksek teknoloji ihracatı değişkenlerinin CO₂ emisyonlarını etkileyen faktörler olduğu tespit edilmiştir. Çevre vergisinin CO₂ emisyonları ile negatif yönlü ilişki içerisinde olduğu; doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme, motorlu taşıt sayısı, finansal gelişme, birincil enerji tüketimi ve yüksek teknoloji ihracatı değişkenlerinin ise CO₂ emisyonları ile pozitif yönlü ilişki içerisinde olduğu gözlemlenmiştir.

Elde edilen bulgular ışığında Türkiye’de çevresel kaliteyi artırabilmek için trafiğe çıkan ve zehirli gazlar salan araçların yerine çevre dostu araçlar ile bu tür araçları üreten/üretecek firmaların ve yeni yatırımların desteklenmesi, çevresel kirliliği arttıran pek çok faaliyetin ağır vergiler ile cezalandırılarak daha çevreci faaliyetlere yönelmesi bakımından desteklenmesi ve teşvik edilmesi, ekonomik büyüme kaydedilmesi uğruna çevresel bozulmanın göz ardı edilmemesi ve bu doğrultuda çevreci ekonomik politikaların üretilmesi yönündeki çalışmaların arttırılması son derece önemlidir. Ayrıca, kullanılan her türlü teknolojik aracın çevreye zarar vermeyen teknolojilerden seçilmesi ve mevcut teknolojik araç-gereçlerin çevre dostu teknolojiler ile değiştirilmesi önem arz etmektedir. Bunlara ilaveten, kullanılan enerji kaynaklarının yenilenebilir enerji kaynakları ile ikame edilmesi, finansal gelişmenin, doğrudan yabancı yatırımların ve ekonomik büyümenin mümkün kıldığı yeni ekonomik ve politik yapılanmanın çevresel sürdürülebilirliği destekleyici kanuni düzenlemelerin hayata geçirilmesinin çevresel kalitenin arttırılması açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmanın ve çevreci kalkınma politikalarının başarıya ulaşabilmesinde, çevresel kalitenin hangi faktörlerin etkisine ne şekilde maruz kaldığını tespit etmek doğru ve sürdürülebilir politikaların ve uygulamaların hayata geçirilmesinde son derece önemlidir. Bu doğrultuda bu çalışma, çevresel kalitenin belirleyicilerinin tespit edilmesine yönelik alternatif model önerileri geliştirmesi ve pek çok faktörün çevresel kalite üzerindeki etkisinin test etmesi ve böylece güncel ve önemli bir problemin çözümüne yönelik politika yapıcılara ilham verebilecek nitelikte olması bakımından önemlidir. Ayrıca çalışma gelecek çalışmalara temel teşkil edecek farklı model önerileri sunması bakımından da önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Aller, C., Ductor, L., Grechyna, D. (2021), "Robust Determinants of CO₂ Emissions", *Energy Economics*, 96, 105154: 1-11.
- Arrow, K., Bolin, B., Costanza, R., Dasgupta, P., Folke, C., Holling, C. S., vd. (1995), "Economic Growth, Carrying Capacity, and The Environment", *Ecological Economics*, 15/2, 91-95.
- Artan, S., Hayaloğlu, P., & Seyhan, B. (2015). Türkiye'de çevre kirliliği, dışa açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 308-325.
- Aykırı, M. ve Bulut, Ö. U. (2019), "Ekonomik Küreselleşme ve Doğrudan Yabancı Yatırımların CO₂ Emisyonu Üzerindeki Belirleyiciliği: Türkiye Örneği", *Iğdir University Journal of Social Sciences*, Ek Sayı, 69-90.
- Bae, J. H., Li, D. D. ve Rishi, M. (2017), "Determinants of CO₂ Emissions For Post-Soviet Union Independent Countries", *Clim. Pol.*, 17/5, 591-615.
- Baek, J. (2015), "Environmental Kuznets Curve for CO₂ Emissions: The Case Of Arctic Countries", *Energy Economics*, 50, 13-17.
- Beser, N. O. ve Soyyigit, S. (2019), "The Effects of High Technology Export and Per Capita Income On Carbon Emission: An Investigation on G20 Countries". *Business and Economic Horizons*, 15/4, 542-559.
- Choi, E., Heshmati, A. ve Cho, Y. (2010), "An Empirical Study of The Relationships Between CO₂ Emissions, Economic Growth and Openness", IZA Discussion Papers, No. 5304, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.
- Demiral, B ve Evin, H. (2014). "Türkiye'de Çevre Politikalarının Gelişiminin Çevresel Etki Değerlemesi Yönetmeliği Üzerinden Değerlendirilmesi", *II. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu*, Adıyaman, Türkiye, 37-48.
- Diallo, A. K. ve Masih M. (2017), "CO₂ Emissions and Financial Development: Evidence From The United Arab Emirates Based On An ARDL Approach", MPRA, Paper No: 82054, 1-21.
- Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF) (2020). Doğanın Yok Oluşu ve Pandemilerin Yükselişi. <https://www.wwf.org.tr/?9920/Doganin-Yok-Olusu-ve-Pandemilerin-Yukselisi> (Elde edilme tarihi: 15.07.2021)
- Fan, J. ve Li, R. (2001), "Variable Selection via Nonconcave Penalized Likelihood and Its Oracle Properties", *Journal of the American Statistical Association*, 96, (456): 1348-1360. <https://galton.uchicago.edu/~eichler/hsss.pdf> (Elde edilme tarihi: 09.08.2019).
- Friedl, B. ve Getzner, M. (2003), "Determinants of CO₂ Emissions in A Small Open Economy", *Ecological Economics*, 45/1, 133-148.
- Gujarati, D. N. ve Porter, D. C. (2012). *Temel Ekonometri*, (Çeviri Editörleri: Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen), Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- Hanif, I., Raza, S. M. F., Gago-de-Santos, P. ve Abbas, Q. (2019), "Fossil Fuels, Foreign Direct Investment, and Economic Growth Have Triggered CO₂ Emissions in Emerging Asian Economies: Some Empirical Evidence", *Energy*, 171, 493-501.
- Hoerl, A. E. ve Kennard, R. W. (1970), "Ridge Regression: Biased Estimation for Nonorthogonal Problems", *Technometrics*, 12/1, 55-67.
- <https://knoema.com/atlas/Turkey/CO2-emissions-per-capita> (Elde edilme tarihi: 06.10.2021)
- Keleş, R. ve Can, H. (2002). *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Kılınç, E. C., ve Altıparmak, H. (2020), "Çevre Vergilerinin CO₂ Emisyonu Üzerindeki Etkisi Üzerine Bir Uygulama", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜSOBIAD)*, 10(1), 217-227.

- Lee, J. W. ve Brahmaşreene, T. (2013), "Investigating The Influence of Tourism on Economic Growth and Carbon Emissions: Evidence from Panel Analysis of The European Union", *Tourism Management*, 38, 69-76.
- Li, J., Liu, Y., Li, H. ve Chandio, A.A. (2021), "Heterogeneous Driving Factors of Carbon Emissions Embedded in China's Export: An Application of the LASSO Model", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18/19, 10423.
- Meinshausen, N. ve Bühlmann, P. (2006), "High-Dimensional Graphs and Variable Selection with The LASSO", *The Annals of Statistics*, 34, 1436-1462.
- Montgomery, D.C. ve Peck, E.A. (1992). *Introduction To Linear Regression Analysis*, Second edition, John Wiley & Sons., New York.
- Morelli, J. (2011). Environmental sustainability: A definition for environmental professionals. *Journal of environmental sustainability*, 1(1), 2.
- Muhammad, S. ve Long, X. (2021), "Rule of Law and CO₂ Emissions: A Comparative Analysis Across 65 Belt and Road Initiative (BRI) Countries", *Journal of Cleaner Production*, 279, 123539.
- Omri, A., Nguyen, D.K. ve Rault, C. (2014), "Causal Interactions Between CO₂ Emissions, FDI and Economic Growth: Evidence from Dynamic Simultaneous-Equation Models", *Econ. Model.*, 42, 382-389.
- Özçelik, Ö. ve Barut, A. (2017), "Uluslararası Çevre Hukukunun Gelişimi ve Türkiye'deki Atık Yönetimi Düzenlemeleri ve Türkiye'nin Avrupa Birliği Mevzuatına Uyum Süreci", *Uluslararası Afro-Avasya Araştırmaları Dergisi*, 2/4, 1-32.
- Purcel, A. A. (2019), "Does Political Stability Hinder Pollution? Evidence from Developing States", *Economic Research Guardian*, 9/2, 75-98.
- Shahbaz, M., Shahzad, S. J. H., Ahmad, N., & Alam, S. (2016). Financial development and environmental quality: the way forward. *Energy Policy*, 98, 353-364.
- Shum, W. Y., Ma, N., Lin, X. ve Han, T. (2021), "The Major Driving Factors of Carbon Emissions in China and Their Relative Importance: An Application of the LASSO Model", *Frontiers in Energy Research*: 435.
- Şeker, F. ve Çetin, M. (2015), "Düşük Karbonlu Yeşil Büyüme ve Karbondioksit Salınımının Temel Belirleyicileri: Türkiye Uygulaması", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/8, 22-41.
- Tamazian, A., Chousa, J. P. ve Vadlamannati, K. C. (2009), "Does higher economic and financial development lead to environmental degradation: evidence from BRIC countries", *Energy Policy*, 37/1, 246-253.
- Tamazian, A. ve Rao, B. B. (2010), "Do Economic, Financial and Institutional Developments Matter for Environmental Degradation? Evidence for Transitional Economies", *Energy Econ.*, 32, 137-145.
- Tibshirani, R. (1996), "Regression Shrinkage and Selection via The LASSO", *Journal of Royal Statistical Society Series B*, 58/1, 267-288.
- Topal, K. H. ve Çağlayan-Akay, E. (2020), "Hanehalkı Tüketim Harcamalarının Mikroekonometrik Analizi: LAD-LASSO Yöntemi", *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, 33, 13-31.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019), "On Birinci Kalkınma Planı", <https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf> (Elde edilme tarihi: 07.08.2021)
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019), "Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Değerlendirme Raporu", https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/03/Surdurulebilir-Kalkinma-Amaclari-Degerlendirme-Raporu_13_12_2019-WEB.pdf (Elde edilme tarihi: 21.05.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2021), "Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990-2019", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Greenhouse-Gas-Emissions-Statistics-1990-2019-37196> (Elde edilme tarihi: 10.08.2021)
- Wang, H., Li, G. ve Tsai, C. L. (2007), "Regression Coefficients And Autoregressive Order Shrinkage And Selection Via The LASSO", *Journal of the Royal Statistical Society Series B*, 69, 63-78.
- World Meteorological Organization (WMO) (2021), "State of The Global Climate 2020", WMO-No. 1264.
- Zhao, P. ve Yu, B. (2006), "On Model Selection Consistency of LASSO", *The Journal of Machine Learning Research*, 7, 2541-2563.

Zaman, K., Shahbaz, M., Loganathan, M. ve Raza, S. A. (2016), "Tourism Development, Energy Consumption and Environmental Kuznets Curve: Trivariate Analysis in The Panel of Developed and Developing Countries", *Tour. Manag.*, 54, 275–283.

Zmami, M. ve Ben-Salha, O. (2020), "An Empirical Analysis of The Determinants of CO₂ Emissions in GCC Countries", *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 27/5, 469-480.

Zou, H. (2006), "The Adaptive LASSO and Its Oracle Properties", *Journal of the American Statistical Association* 101, 1418–1429.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu alışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar atışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu alışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:13.06.2022 ✓Accepted/Kabul:11.08.2022

DOI:10.30794/kausbed.1130118

Research Article/Araştırma Makalesi

Özen Atabey, A. ve Karakuş, M. (2023). "Savunma Harcamaları, İşsizlik ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Analizi: Türkiye Örneği", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 39-55.

SAVUNMA HARCAMALARI, İŞSİZLİK VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Aslı ÖZEN ATABEY* , Mustafa KARAKUŞ**

Öz

Savunma harcamaları ülke güvenliği için zorunlu olarak nitelendirilmekle birlikte ekonomik büyüme, istihdam gibi toplum refahını belirleyen değişkenleri de etkileyebilmektedir. Bu bağlamda savunma harcamalarının, söz konusu değişkenler üzerindeki olası etkilerinin ortaya konması, alan yazınındaki ihtiyaçtan ve toplum refahı açısından oldukça önem arz etmektedir. Nitekim bu çalışmanın amacı savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ve işsizlik arasındaki nedensellik ilişkisini Türkiye ekonomisine yönelik olarak ekonometrik yöntemlerle incelemektir.

1988-2020 yılları arasındaki süreçte Türkiye'deki savunma harcamaları, işsizlik ve ekonomik büyüme değişkenlerine ait yıllık veriler kullanılarak yapılan çalışmada, Toda - Yamamoto (1995) Nedensellik Testi uygulanmıştır. Yapılan ekonometrik uygulama neticesinde, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasında çift taraflı bir neden-sonuç ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca işsizlikten savunma harcamalarına doğru olmasa da savunma harcamalarından işsizliğe doğru olmak üzere sadece tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında yapılan ekonometrik analizde ekonomik büyüme ile işsizlik arasındaki ilişki de araştırılmış ve ekonomik büyümeden işsizliğe, işsizlikten de ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olmadığına dair bulgulara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Savunma harcamaları, İşsizlik, Ekonomik Büyüme, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi.

JEL Kodları: H56, E24, O47, C10

ANALYSIS OF CAUSAL RELATIONSHIPS BETWEEN DEFENSE EXPENDITURES, UNEMPLOYMENT AND ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF TURKEY

Abstract

While defense expenditures are considered obligatory for national security, they can also affect variables that determine social welfare such as economic growth and employment. In this context, revealing the possible effects of defense expenditures on the aforementioned variables is very important in terms of the need in the literature and the welfare of the society. As a matter of fact, the aim of this study is to examine the causality relationship between defense expenditures, economic growth and unemployment with econometric methods for the Turkish economy.

In this econometric study, which was conducted using annual data on defense expenditures, unemployment and economic growth variables between the years 1988-2020 in Turkey, the Toda-Yamamoto (1995) Causality Test was applied. As a result of the econometric application, it has been concluded that there is a bilateral cause-effect relationship between defense expenditures and economic growth. In addition, only a one-way causality relationship has been detected, from unemployment to defense expenditures, but not from defense expenditures to unemployment. In the econometric analysis carried out within the scope of the study, the relationship between economic growth and unemployment was also investigated and

*Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Maliye Prg., KAHRAMANMARAŞ.
e-posta: aatabey@ksu.edu.tr. (<https://orcid.org/0000-0002-6122-1101>)

**Öğr. Dr., İskenderun Teknik Üniversitesi, İskenderun Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Prg, HATAY.
e-posta: mustafa.karakus@iste.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7207-6686>)

it was found that there is no causality relationship from economic growth to unemployment and from unemployment to economic growth.

Keywords: *Defense spending, Unemployment, Economic Growth, Toda-Yamamoto Causality Test*

JEL Codes: H56, E24, O47, C10

GİRİŞ

Geçmişten günümüze siyasi, dini, etnik, milli ve özellikle de ekonomik çıkarlar nedeniyle savaşlar ortaya çıkmaktadır. Etiyopya, Afganistan, Yemen, Meksika ve Myanmar'daki savaşlar, Suriye'deki iç savaş, Rusya'nın Ukrayna'yı işgali gibi yakın zamanda ortaya çıkan savaşlar bunlara örnek gösterilebilmektedir. Belirli bir amaca ya da amaçlara ulaşma maksadındaki çeşitli gruplar ve/veya devletler arasında gerçekleşen savaş, taraflar arasında ortak bir nokta bulunmadığında neredeyse kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu bağlamda savaş tehlikesi ve tehdidi her ülke için geçerli olduğu gibi Türkiye için de geçerlidir. Nitekim bu durumun farkındalığı ile Türkiye'de savunma harcamaları için bütçenin önemli bir kısmı kaynak olarak ayrılmakta olup bu pay çeşitli nedenlerin de etkisiyle değişim gösterebilmektedir.

Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI) resmi internet sitesinden alınan bilgilere göre Türkiye'de 1990'lı yıllarda Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içerisindeki savunma harcamalarının payı % 4'e yakın iken 2000-2010 yılları arasında % 3 civarında gerçekleşmiştir. 2010 yılı ve sonrasında bu pay giderek azalmış ve 2015 yılında % 1.8 olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak 2016 yılı ve sonrasında savunma harcamalarının payı tekrar yükselmeye başlamıştır (SIPRI, 2021: <https://milex.sipri.org/sipri>). Bu durum savunma gücü açısından olumlu olarak değerlendirilse de ülke ekonomisine etkileri bakımından düşündürücüdür. Nitekim mevcut kaynaklarının bir kısmını savunma harcamalarına ayırmak zorunluluk olarak nitelendirilse de bu harcamaların miktarı ekonomik büyüme, istihdam gibi diğer makroekonomik değişkenleri dolayısıyla toplumun refahını da etkileyebilmektedir.

Savunma harcamaları politikalarının etkinliği ile ekonomik büyüme ve işsizlik ilişkisinin araştırılması alan yazınındaki ihtiyaçtan ve makroekonomik istikrar ve toplum refahına etkisinden dolayı oldukça önem arz etmektedir (Çevik ve Bektaş, 2019: 229-236). Nitekim bu çalışmanın yapılmasındaki amaç, 1988-2020 yılları arasındaki süreçte savunma harcamaları ile birlikte ekonomik büyüme ve işsizlik değişkenleri arasındaki ilişkiyi Türkiye ekonomisine yönelik olarak ekonometrik yöntemlerle incelemektir. Çalışma beş temel bölümü kapsamakta olup ilk bölümde çalışmaya yönelik temel bilgileri barındıran giriş kısmı yer alırken ikinci bölümde savunma harcamaları, işsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair temel iktisadi ekollere ait görüşlere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, söz konusu ilişkiyi ekonometrik olarak inceleyen literatürdeki benzer çalışmalara yer verilmiş olup dördüncü bölümde çalışmanın amacını ve kapsamını, uygulanan testleri ve uygulama sonuçlarını kapsayan araştırma metodolojisine değinilmiştir. Son bölümde ise elde edilen test sonuçları yorumlanarak literatürdeki çalışmalarda elde edilen sonuçlarla karşılaştırılmış ve konuyla ilgili önerilerle çalışma sonlandırılmıştır.

1. SAVUNMA HARCAMALARI, İŞSİZLİK VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Gerek ülke içerisinde gerekse de uluslararası düzeyde güvenlik unsurlarının yerine getirilemediği ülkelerde, üretim açısından uygun ortamın sağlanamamasından dolayı ekonomik büyüme üzerinde negatif etkilerin yaşanması muhtemel olabilmesinin yanında ülkenin siyasi bütünlüğünün tamamen yok olması dahi mümkün olabilmektedir. Bundan dolayı, ulusal ve uluslararası güvenlik riskinin bulunması varsayımında ülkelerin milli gelirlerinin bir kısmını savunma harcamalarına aktarması önemli bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca politik istikrar, ulusal ve uluslararası yatırımcıları cezbederek ekonomik büyümenin tetiklenmesi hususunda önemli bir konumda bulunmaktadır. Bu noktada savunma harcamaları, politik istikrarı desteklemenin yanında efektif talebi artırma, altyapısal gelişmeler sağlama, istihdamı artırma gibi birçok unsurlar aracılığıyla da ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiler ortaya çıkarabilmektedir. Diğer yandan ise, savunma harcamalarının üretimde kesintilere yol açması, yatırımlar üzerinde olumsuz etkiler yaratan dışlama etkisinin oluşmasına ve kamu borçlarının artmasına yol açması gibi unsurlardan dolayı ekonomik büyüme üzerinde olumlu olmayan etkiler de yaratabilmektedir (Selvanathan ve Selvanathan, 2014: 69).

Ülke ekonomileri üzerinde savunma harcamalarının etkileri hususunda iktisat tarihinde iki farklı yaklaşım öne çıkmaktadır. Bu yaklaşımlar, Keynesyen ve Neo-klasik yaklaşım olarak ifade edilmektedir (Looney, 1994;

Gerace, 2002: 1-11). Keynesyen yaklaşımda, kamu harcamalarının bir parçası olarak değerlendirilen savunma harcamalarındaki artışın toplam talebi artırmakla beraber, çarpan etkisi ve pozitif dışsallıklar yaratarak ekonomik büyümeye olumlu etkide bulunacağı ileri sürülmektedir (Dunne ve Nikolaidou, 2012: 538). Kamu harcama kalemi olarak kabul edilen savunma harcamalarının finansmanı için vergi oranlarının yükseltilmesi, ekonomik büyüme üzerinde de savunma harcamalarındaki artış oranı kadar bir artış etkisine sahip olabileceği savunulmaktadır (Gerace, 2002: 2). Bu yaklaşıma göre, savunma harcamalarında meydana gelen bir artışın çarpan mekanizması oluşturarak millî gelirden savunma harcamalarından daha yüksek oranda bir artışı meydana getirerek ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkileyebileceği öngörülmektedir (Yayla ve Yaraşır Tülümce, 2017: 167). Bu durumun sonucu olarak savunma harcamaları, çarpan mekanizması etkisiyle işsizlik oranını azaltmakla birlikte, ekonomik büyümenin ve yatırım oranlarının artmasına neden olabilmektedir. Aynı zamanda savunma harcamaları, pozitif dışsallıklar yaratarak yeni altyapı sistemlerinin oluşturulması, Ar-Ge faaliyetlerinin ve inovatif metodların uygulamaya alınmasıyla ortaya çıkacak teknik yeniliklerin geri dönüşümünü sağlayarak ülke ekonomisinin tamamının faydalanmasına olanak tanıyabilmektedir (Nadaroğlu, 1985: 184).

Neo-Klasik yaklaşımda ise savunma harcamalarından kaynaklı negatif dışsallıklar vurgulanmakta ve savunma harcamalarının ekonomik etkileri talep yönlü olarak değerlendirilmektedir (Dunne ve Nikolaidou, 2001). Bu yaklaşıma göre, savunma harcamalarından kaynaklı olarak, ekonomideki kıt bulunan kaynakların etkinliği yüksek alanlardan daha düşük alanlara yönlendirileceği ve fırsat maliyetine neden olacağı ileri sürülmektedir. Ayrıca, savunma harcamalarından dolayı özel sektör yatırımlarının dışlanacağı ve bunun sonucunda da ekonomik büyümeye negatif etkinin oluşacağı savunulmaktadır (Looney, 1995: 36). Nitekim savunma harcamaları vergilerle finanse edildiğinde, bireylerin özel tasarruflarının azalması ve fon arzındaki bu azalma nedeniyle faiz oranlarının yükselmesi kaçınılmaz olacaktır. Diğer taraftan savunma harcamalarının finansman kaynağı olarak borçlanma yolu seçildiğinde ise para piyasasında denge oluşuncaya kadar faiz oranları yükselme eğiliminde olacaktır. Dolayısıyla kamu harcamalarının gerek vergilerle gerekse de borçlanma yoluyla finanse edilmesi, faiz oranlarının yükselmesine ve bu nedenle özel yatırımlarının azalmasına sebebiyet vermektedir. Özel yatırımlardaki azalma ise beraberinde büyüme rakamlarını ve istihdamı olumsuz etkilemektedir (Ajmair vd., 2018: 41).

Savunma harcamalarına atfedilen birbirine tamamen zıt iki farklı etkiye vurgu yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, savunma harcamalarından kaynaklı olarak ortaya çıkan negatif etkileri ifade eden dışlama (crowding-out) etkisidir. Dışlama etkisine göre, kaynakların etkin ve tam kullanımı varsayımında, savunma harcamalarındaki bir artışın, öncelikle yatırımlar başta olmak üzere tüketim ve tasarruflarla birlikte fırsat maliyeti yaklaşımıyla kaynakların etkin alanlardan etkin olmayan alanlara doğru yönelmesini ve dolayısıyla ekonomik büyümeye olumsuz etkisi olacağı ileri sürülmektedir. İkincisi ise, savunma harcamalarından kaynaklı Ar-Ge, yüksek teknoloji ve verimlilik artışının arz yönlü yaklaşımda ekonomik büyümeye pozitif etkide bulunacağını ileri süren "harekete geçirme etkisi"dir (Morales ve Ramos, 2002: 366-367). Savunma amaçlı Ar-Ge faaliyetleri, askeri silah ve teçhizatların geliştirilmesini mümkün kıldığı gibi geliştirilen silah ve teçhizatların ihraç edilmesi yoluyla ülkeye önemli miktarda döviz girmesine, büyüme rakamlarının artmasına olanak sağlayabilmektedir (Trott, 2005: 7-8). Aizenman ve Glick 'in (2006: 130) bakış açısına göre savunma harcamalarının ekonomik büyüme rakamlarına etkisi ise iç ve dış askeri tehditlerin doğrusal olmayan bir fonksiyonudur. Şayet herhangi bir askeri tehdit olmadan savunma harcamaları yapılıyorsa bu durum ekonomik büyüme rakamlarını azaltmaktadır. Ancak askeri tehditler mevcut iken savunma harcamaları yapılmışsa ekonomik büyüme rakamlarında artış gerçekleşebilmektedir.

Savunma harcamalarının işsizlik üzerindeki etkileri incelenirken, ekonomik büyüme ile işsizlik arasındaki ilişkiye yani Okun Kanunu'na atıfta bulunulabilir. Ekonomik büyüme sonucu doğal olarak işgücü talebine olan ihtiyaç da artarak, işgücü arz fazlalığı massedilebilecek ve işsizliğin azalması söz konusu olabilecektir. Diğer bir ifadeyle, savunma harcamalarındaki artış sonucu piyasadaki âtil işgücü massedilerek işsizliğin azaltılması teorik olarak ispatlanabilir olmakla birlikte, bu durum savunma harcamaları ile istihdam arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğu, şeklinde de ifade edilebilir. Fakat, savunma harcamaları ile istihdam arasında ampirik olarak her ne kadar teori ile uyumlu pozitif ilişki bulgulara rastlansa da bazı durumlarda negatif ilişki bulgularına da rastlanabilmektedir (Tang vd., 2009: 254).

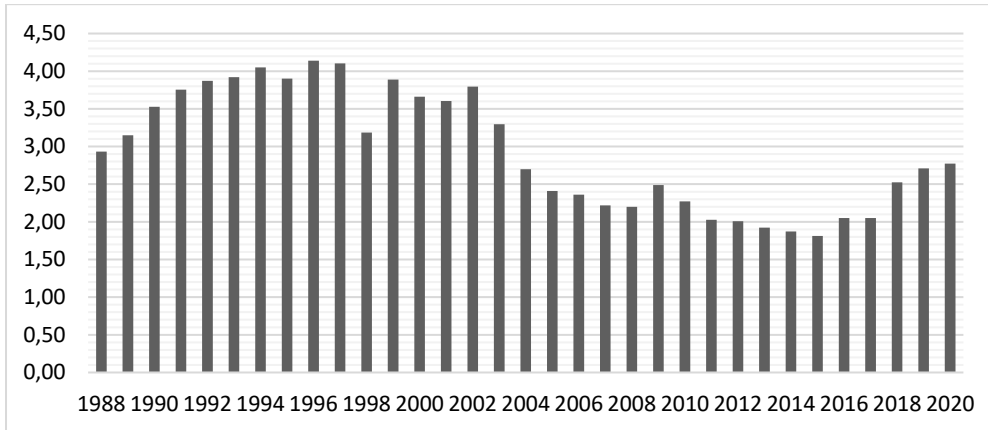
Alan yazınında savunma harcamalarının istihdama etkisi ise, birkaç farklı durumda ortaya çıkabilecek etkilerle ifade edilebilmektedir. Birinci durum, savunma harcamalarının ortaya çıkmasının gereği olarak; savunma araçlarının

üretimi, Ar-Ge faaliyetleri, tamir ve işlerlik faaliyetleri, askeri ve sivil personelin verimliliğinin artması gibi etkiler “verimliliği artırma etkileri” olarak ifade edilmektedir (Korkmaz, 2015: 273). Bu durumda, savunma sanayisinde meydana gelecek bir genişlemeden dolayı işgücü verimliliğinde de pozitif etkiler ortaya çıkabilmektedir. Örneğin, savunma harcamalarından kaynaklı olarak özel sektör yatırımlarına teknoloji yayılımının sağlanması, ülkede iç ve dış tehditlere karşı güvenliğin sağlanarak güvenli bir üretim ortamının yaratılması, savunma altyapısından kaynaklı yüksek çarpan etkisine sahip inşaat gibi alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi sonucunda ülkedeki yatırımcılar ve işgücü açısından pozitif dışsallıklar sunulabilmektedir. Böylelikle, savunma harcamalarının, sunduğu pozitif dışsallıklar sayesinde, işgücü için “verimlilik artırıcı etkiler” ile birlikte emek talebinin artmasına ve dolayısıyla işsizliğin azaltılmasına önemli bir katkıda bulunabileceği savunulmaktadır. Bu durumun aksine ikinci durumda ise, savunma harcamalarının finansmanında vergi yükünün artırılmasından kaynaklı olumsuz etkiler ortaya çıkabilmektedir. Nitekim, savunma harcamalarının finansmanından kaynaklı olarak artırılacak olan vergi yükünün işveren üzerinde olması durumunda işgücü talebini azaltacağı, işgücü üzerinde ise de işgücü arzını azaltacağı ve bununla birlikte vergi yükünden dolayı kamuda kaynakların etkin kullanılmamasına neden olabileceği ileri sürülmektedir. Üçüncü durum ise, “yeniden dağıtım etkisi” olarak ifade edilen, savunma sektöründe yaşanacak bir daralma durumunda savunma sektöründeki işgücünün özel sektöre geçişi olabileceği fakat bu yeniden paylaşım süreçlerinde aksamalar yaşanabileceği ve dolayısıyla friksiyonel işsizliğin ortaya çıkabileceği ileri sürülmektedir. Bahsedilen durumlardan da anlaşılacağı üzere, savunma harcamaları ile işsizlik ilişkisi farklı durumlara göre pozitif veya negatif etkiler ortaya koyabilmektedir (Tang vd., 2009: 253-254).

1.1. Türkiye’de Savunma Harcamaları, İşsizlik Ve Ekonomik Büyümenin Seyri

Türkiye’nin jeopolitik ve jeostratejik konumundan dolayı, kamu harcamaları içerisinde yer alan savunma harcamaları önemli bir yer teşkil etmektedir. Grafik 1, Stockholm Barış Enstitüsü’nün (SIPRI) veri tabanındaki bilgiler yardımı ile oluşturulmuş olup Türkiye’ye ait savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payını göstermektedir. Grafik incelendiğinde, Soğuk Savaş döneminden günümüze savunma harcamalarının milli gelir içindeki payının değişkenlik gösterdiği söylenebilmektedir. Nitekim 1988-2020 periyodunda savunma harcamalarının milli gelir içerisindeki payı %1,81 ile %4,14 arasında seyretmektedir.

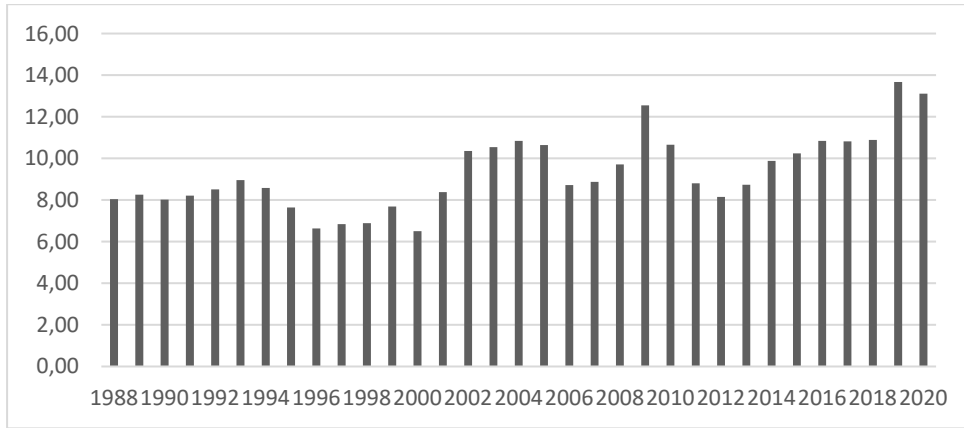
Avrupa ülkeleri arasında en büyük orduya sahip olan Türkiye’de, 1980’li yıllarda daha donanımlı silah geliştirilmesi maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri’nin Modernizasyonu Programı yürürlüğe girmiştir. Bu program, savunma sanayi alanında büyük çaplı yatırımlar öngörmekle birlikte söz konusu yatırımların büyük bir kısmı Savunma Sanayiini Destekleme Fonu’ndan (SSDF) finanse edilmiştir. Her ne kadar Savunma Sanayiini Destekleme Fonu bu yatırımları maddi anlamda büyük bir kısmını desteklese de savunma harcamalarının bütçe içerisindeki payı artış göstermiştir. Ayrıca 1984’te başlayan Güneydoğu bölgesindeki PKK sorunu, 1990 Körfez Krizi nedeniyle askeri silah ve teçhizat ihtiyacı artış göstermiş ve bu ihtiyacın büyük bir kısmı ithalat yoluyla karşılanmıştır. Türkiye 1980’li yıllardan bu yana askeri teçhizat ithalatı yapan ülkeler arasında her daim üst sıralarda bulunmuştur (Günlük Şenesen, 2002: 12-13). Dolayısıyla tüm bu nedenlerden dolayı milli gelir içerisinde savunma harcamalarının payı artmış ve 1996 yılında % 4,14’e ulaşmıştır (Şekil 1).

Şekil 1: Savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payı (%)

Kaynak: (SIPRI, 2021: <https://milex.sipri.org/sipri>)

2000’li yıllara gelindiğinde ise savunma harcamalarının milli gelir içerisindeki payının düştüğü görülmektedir. Bu durumun nedenleri arasında; milli gelirin 2000, 2001 ve 2008 ekonomik krizleri neticesinde azalması nedeniyle devletin savunma harcamalarına daha az kaynak ayrılması, 2002 yılından itibaren tek başına iktidar yönetiminin istikrarlı ve dış dünya ile sıfır sorun politikalarını uygulamaya alması nedeniyle güvenlik sorunlarının azalması gösterilebilmektedir. Grafik 1’e göre, 2002 yılında %3,8 olan savunma harcamalarının milli gelir içerisindeki payı 2008 yılında %2,2’ye kadar düşmüştür. Ancak 2016 yılında gerçekleştirilen darbe girişimi sonrası savunma harcamalarında gerçekleşen artışla birlikte, yerli ve milli savunma yatırım politikalarına ağırlık verilmesi hatta savunma sanayi ihracatının teşvik edilmeye başlanmasıyla birlikte 2015 yılında %1,81 civarında olan savunma harcamalarının milli gelir içerisindeki payı 2020 yılında %2,77 seviyesine kadar yükselmiştir.

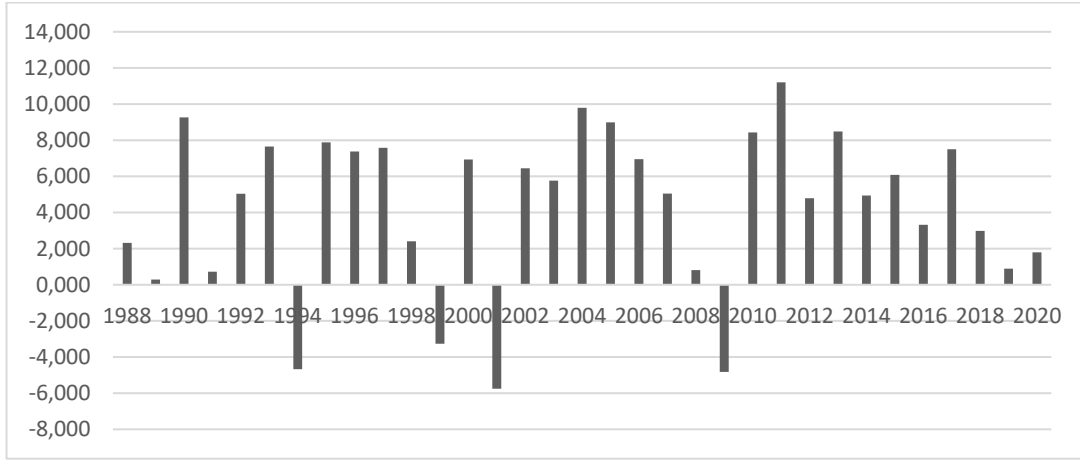

Şekil 2: İşsizlik oranı (%)

Kaynak: (Dünya Bankası, 2022a: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.KD.ZG&country=#>)

Şekil 2 ise, Dünya Bankası (World Bank) veri tabanından alınan bilgiler doğrultusunda hazırlanmış olup Türkiye’deki işsizlik oranlarının 1988-2020 yılları arasındaki seyrini göstermektedir. 1980’li yıllarda uygulanan neoliberal politikalar doğrultusunda devletin ekonomi içerisindeki payının azalmasıyla birlikte kamu istihdam oranları da azalmış ve işsizlik artmıştır (Şahin ve Yıldırım, 2015: 123-124). 1988 yılında işsizlik oranı % 8,4 civarında iken 1993 yılında %8,96, 1994 yılında % 8,58 seviyesine ulaşmıştır. 1994 yılı sonrasında işsizlik oranlarının düştüğü gözlenen Şekil 2’ye göre 1988-2020 yılları arasındaki süreçte en düşük işsizlik oranının %6,5 ile 2000 yılında gerçekleştiği görülmektedir. 2000 yılı sonrasında ise 2000 ve 2001 finansal krizlerinin de etkisiyle işsizlik oranları ciddi seviyelere yükselmiştir. 2001 yılında %8,38 olarak gerçekleşen işsizlik oranı 2002 ve takip eden yıllarda iki haneli rakamlara ulaşmıştır. 2002 yılı ve sonrasında büyüme rakamlarının artış göstermesine rağmen işsizliğin artması “istihdam yaratmayan büyüme” olgusuna işaret etmektedir.

Krizlerin ardından kendini toparlamaya çalışan Türkiye ekonomisinde, 2008 yılında başlayan küresel ekonomik krizin etkisiyle işsizlik oranları hızla artmaya başlamış, 2009 yılında %12,55, 2010 yılında ise %10,66 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2011 yılında ekonomik büyüme rakamlarındaki artışın da etkisiyle işsizlik oranları tekrar tek haneli rakamlara düşse de bu düşüş 2012 ve sonrasında devam etmemiştir. Nitekim 2012 yılında % 8,15 seviyesine kadar inmiş olan işsizlik oranı, 2013 yılında %8,73 ve 2014 yılında %9,88 olarak resmi kayıtlara geçmiştir. 2015 yılı ve sonrasında ise işsizlik oranlarının çift haneli rakamlara yükseldiği ve genel anlamda yükseliş eğiliminde olduğu gözlenmiştir. İlk olarak Yunanistan’da başlayan ve daha sonra İrlanda, İspanya, İtalya gibi ülkelere yayılan Avro bölgesi borç krizinin 2012 yılında derinleşmesi nedeniyle birçok Avrupa Birliği (AB) ülkesi resesyona girmiştir. Bu durum söz konusu ülkelerin diğer ülkelerden yaptıkları ithalatların azalmasına ve diğer ülkelerdeki yatırımlarının düşmesine neden olmuş, bu durumdan Türkiye de olumsuz etkilenmiştir. Nitekim 2012 yılında Türkiye’nin GSYİH’sı bir önceki yıla göre daha düşük oranda artış göstermiş, işsizlik oranları da bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca bu dönemde ülkeye özellikle Suriye’den gelen yoğun göç dalgası neticesinde ülkedeki sığınmacı sayısının ciddi oranda artması, gerek işsizlik oranlarının gerekse de kayıtdışı istihdamın artmasına neden olmuştur (Duruel, 2017: 219).

Şekil 3: GSYİH yıllık artış oranı (%)

Kaynak: (Dünya Bankası, 2022b: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.KD.ZG&country=#>)

Dünya Bankası (World Bank) veri tabanından alınan bilgiler yardımıyla oluşturulan Şekil 3, Türkiye'ye ait 1988-2020 yılları arasındaki süreçte GSYİH'daki yıllık değişimleri yüzde olarak göstermektedir. Şekilden de görüldüğü üzere söz konusu zaman diliminde GSYİH'daki yıllık değişimler oldukça istikrarsız bir görüntü sergilemektedir. GSYİH'daki yıllık değişimin en düşük olduğu hatta eksi değerlere düştüğü yıllar; 1994 (% -4,67), 1999 (%-3,26), 2001 (%-5,75) ve 2009'dur (%-4,82). Bu yılların 1994, 2000, 2001 ve 2008 ekonomik krizlerinin ve 1998 yılı Rusya krizinin başladığı ya da etkilerinin hissedildiği yıllar olması, yaşanan ekonomik ve finansal krizlerin büyüme rakamları üzerindeki olumsuz etkisini kanıtlar niteliktedir. Tüm bu krizlerden sonra ülke ekonomisinin kendini tekrar hızlı bir şekilde toparladığı görülmektedir. Bu durumun nedenlerinden biri olarak kriz döneminde artan döviz kurları nedeniyle ihracat ağırlıklı faaliyet gösteren sektörlerin hızla büyümesinin ülke ekonomisini de olumlu etkilemesi gösterilebilmektedir (Doğruel ve Doğruel, 2003: 3). Ayrıca 1994 krizi sonrasında ülkede talep miktarında ciddi bir artış yaşanması, yaşanan krizler sonrasında istikrar paketlerinin uygulamaya konulması büyüme rakamlarının artmasını sağladıysa da sürdürülebilir bir büyüme sağlanamadığı söylenebilmektedir.

Şekil 1, 2 ve 3 birlikte değerlendirildiğinde kriz dönemlerinde ekonomik büyüme rakamlarının azaldığı ve işsizlik oranlarının arttığı görülmektedir. GSYİH'da en yüksek düşüş rakamının görüldüğü 2001 yılında işsizlik oranı %6,50'den %8,38'e yükselmiştir. Diğer taraftan ekonomik büyüme rakamlarının yükseldiği yıllarda işsizlik oranlarındaki azalış dikkat çekmektedir. Örneğin 1990 yılında GSYİH'daki artış oranı %9,26 seviyesine çıkmış ve aynı yıl işsizlik oranı bir önceki yıl gerçekleşen %8,26 seviyesinden %8,02'ye düşmüştür. Yine GSYİH'da %11,2 ile büyük bir artışın gerçekleştiği 2011 yılında işsizlik oranı bir önceki yıl gerçekleşen %10,66 seviyesinden %8,80'e kadar gerilemiştir.

Milli gelirin azaldığı bazı yıllarda savunma harcamalarının GSYİH içerisindeki payının arttığı gözlenmektedir. Bu durumun nedenleri arasında, rakamsal olarak artmasa bile milli gelir azaldığı için savunma harcamalarının milli gelir içerisindeki payının oransal olarak artması gösterilebilmektedir. Nitekim SIPRI'nın (2021: <https://milex.sipri.org/sipri>) veri tabanından alınan bilgilere göre 1993 yılında savunma harcamaları 8.668 milyon dolar (2020 yılı sabit fiyatlarıyla) civarında iken 1994 yılında 8.475 milyon dolara (2020 yılı sabit fiyatlarıyla) düşmüştür. Ancak 1993 yılında savunma harcamalarının milli gelir içerisindeki payı %3,92 seviyesinden 1994 yılında % 4,05'e yükselmiştir. Diğer taraftan milli gelirin yüksek oranda arttığı yıllarda savunma harcamalarının milli gelir içerisindeki payının düştüğü de görülmektedir. Örneğin, GSYİH'da büyük bir artışın gerçekleştiği 2011 yılında savunma harcamalarının milli gelir içerisindeki payı bir önceki yıl gerçekleşen %2,27 seviyesinden %2,03'e gerilemiştir. Oysa ki 2010 yılında savunma harcamaları 2020 yılı sabit fiyatlarıyla 9.942 milyon dolar (2020 yılı sabit fiyatlarıyla) iken 2011 yılında yaklaşık olarak 10.027 milyon dolar (2020 yılı sabit fiyatlarıyla) olarak gerçekleşmiştir (SIPRI, 2021: <https://milex.sipri.org/sipri>).

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Bu bölümde savunma harcamaları, işsizlik ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmak amacıyla yapılan literatürdeki ampirik çalışmalara dair örnekler bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalara dair örnekler; savunma harcamaları ve ekonomik büyüme, savunma harcamaları ve işsizlik (istihdam), savunma harcamaları, işsizlik ve ekonomik büyüme olmak üzere üç grupta toplanarak tarih sırasına göre Tablo 1 yardımıyla görülmektedir.

Tablo 1: Literatür araştırması

Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme				
Yazar (lar)	Ülke/Ülkeler	Dönem	Yöntem	Bulgular
Kollias (1997)	Türkiye	1954-1993	Granger nedensellik testi	Değişkenler arasında nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır.
Anwar vd. (2012)	Pakistan	1980-2010	Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki mevcuttur. “Ekonomik büyüme → savunma harcamaları” şeklinde ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur.
Khalid ve Mustapha (2014)	Çin	1980-2011	ARDL Sınır Testi ve Granger Nedensellik Testi	Kısa dönemde değişkenler arasında ters yönlü bir ilişki mevcuttur. “Ekonomik büyüme → savunma harcamaları” şeklinde ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur.
İpek (2014)	Türkiye ve İsrail	1980-2012	ARDL Sınır Testi	Türkiye’de değişkenler arasında uzun dönemli ilişki mevcut değil iken İsrail’de değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir.
Gökmenoğlu vd. (2015)	Türkiye	1988-2013	Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki mevcuttur. “Ekonomik büyüme → savunma harcamaları” şeklinde ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur.
Fatah ve Salihoglu (2016)	Türkiye ve Endonezya	1988-2014	Zaman serileri yöntemi	Değişkenler arasında; Endonezya’da pozitif (aynı yönlü ilişki, Türkiye’de negatif (ters) yönlü ilişki mevcuttur.
Tuncay (2017)	Türkiye, Tunus, İran, Azerbaycan, Bulgaristan, İsrail, Mısır, Yunanistan	1996-2014	Dinamik panel veri analizi yöntemi	Değişkenler arasında negatif (ters) yönlü ilişki vardır.
Durgun ve Timur (2017)	Türkiye	1970-2015	Granger nedensellik analizi ve varyans ayrıştırması	Değişkenler arasında nedensellik ilişkisi yoktur. Ekonomik değişimlerin %9.68’si savunma harcamaları tarafından, savunma harcamalarındaki değişimin %1.82’lik kısmının ise ekonomik büyüme tarafından açıklanır.
Turan vd. (2018)	12 düşük ve 29 yüksek gelirli ülke	1988-2016	Westerlund Eşbütünleşme Testi ve Dumitrescu-Hurlin Nedensellik Testi	Her iki ülke grubunda da değişkenler arasında uzun dönemli ilişki mevcuttur. Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi; Yüksek gelirli ülkelerde “Savunma harcamaları → ekonomik büyüme” şeklinde savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, düşük gelirli ülkelerde ise “Savunma harcamaları ↔ ekonomik büyüme” şeklinde çift yönlüdür.
Rahman ve Siddiqui (2019)	Farklı ekonomik yapıya sahip 85 ülke	1998-2017	GMM Yöntemi	Savunma harcamaları ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir.

Raju ve Zobayer (2019)	Hindistan, Pakistan ve Çin	Hindistan için 1980-2017, Pakistan için 1989-2017, Çin için 1989-2017	Engle-Granger eşbütünlüşme testi ve Granger nedensellik analizi	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki mevcuttur. "Savunma harcamaları → ekonomik büyüme" şeklinde savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcut olup kısa dönemde bu ilişki geçersizdir.
Lobont vd. (2019)	Romanya	1991-2016	Granger nedensellik testi	Nedensellik "Savunma harcamaları ↔ ekonomik büyüme" şeklinde çift yönlüdür.
Savunma Harcamaları ve İşsizlik / İstihdam				
Yazar (lar)	Ülke/Ülkeler	Dönem	Yöntem	Bulgular
Paul (1996)	18 OECD Ülkesi	1962-1988	En küçük kareler yöntemi ve Granger nedensellik analizi	Savunma harcamaları Yunanistan, Almanya ve Avustralya'da işsizliği olumlu Danimarka'da ise olumsuz etkilemektedir Japonya, Hollanda, İtalya, İspanya, Avusturya, Yeni Zelanda, İsveç, Kanada ve ABD'de değişkenler arasındaki nedensellik önemsizdir. Nedensellik; Belçika, Fransa ve İrlanda'da "İşsizlik→savunma harcamaları" şeklinde işsizlikten savunma harcamalarına doğru tek, Norveçte ise "İşsizlik ↔ savunma harcamaları" şeklinde çift yönlüdür.
Sanso-Navarro ve Cabello (2015)	15 AB ülkesi	1991-2012	Panel Bootstrap Granger nedensellik testi	"Savunma harcamaları→işsizlik" şeklinde savunma harcamalarından işsizliğe doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur.
Aydemir vd.(2016)	Türkiye	1980-2016	Maki eşbütünlüşme testi	Savunma harcamaları işsizliği olumsuz etkilemektedir.
Chletsos ve Roupakias (2017)	Portekiz, İtalya ve Yunanistan, İspanya	1960-2015	ARDL Sınır Testi	Portekiz, Yunanistan ve İspanya'da değişkenler arasında uzun dönemli ilişki mevcuttur. Portekiz ve Yunanistan'da savunma harcamaları işsizliği azaltırken İspanya'da arttırmaktadır.
Topal (2018)	Türkiye	1955-2016	Maki Çoklu Yapısal Kırımlı Eşbütünlüşme ve Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Türkiye için değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiye dair elde edilen sonuçlar anlamlı değildir. İstikrarlı bir nedensellik ilişkisi, 1963-1980'de askeri harcamalardan işsizliğe doğru, 1996-2010'da ise işsizlikten savunma harcamalarına doğrudur.
Canbay ve Mercan (2020)	Türkiye	1988-2017	ARDL Sınır Testi	Değişkenler arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Uzun vadede askeri harcamalar işsizliği negatif etkilemektedir.
Özşahin ve Üçler (2021)	18 Nato üyesi ülke	1991-2018	Konya Bootstrap Panel Nedensellik Testi	Nedensellik; 15 ülkede "Savunma harcamaları→istihdam" şeklinde savunma harcamalarından işsizliğe doğru, 3 ülkede "İstihdam → Savunma harcamaları" şeklinde istihdamdan savunma harcamalarına doğru tek yönlüdür.
Savunma Harcamaları, İşsizlik ve Ekonomik Büyüme				
Yazar (lar)	Ülke/Ülkeler	Dönem	Yöntem	Bulgular
Korkmaz (2015)	Türkiye ve 10 Akdeniz ülkesi	2005-2012	Panel veri analizi yöntemi	Savunma harcamaları büyümeyi olumsuz etkilemekte olup işsizliği de arttırmaktadır.
Altay ve Sugözü (2019)	Türkiye	1991-2016	Johansen eşbütünlüşme, FMOLS ve DOLS eşbütünlüşme tahminçileri	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki mevcuttur. İstihdamdaki artış ekonomik büyümeyi arttırmakta, savunma harcamalarındaki artış ise ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Ceyhan ve Köstekçi (2021)	Türkiye	1988-2019	Maki eşbütünlüşme testi	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki mevcuttur. Savunma harcamaları uzun vadede ekonomik büyüme ve işsizliği arttırmaktadır

Tablo 1’den de anlaşılacağı üzere savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki olası ilişkiyi ekonometrik olarak araştıran birçok çalışma mevcuttur. Ancak, savunma harcamaları, işsizlik ve ekonomik büyüme ilişkisini bir arada ekonometrik olarak ele alan çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda yaptığımız çalışma literatüre katkı sağlaması açısından da önem taşımaktadır.

4. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

4. 1. Araştırmanın Amacı ve Kapsam

Savunma harcamaları, işsizlik ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkisinin ortaya konması, makroekonomik istikrar için önem arz eden araştırma konularındandır. Nitekim söz konusu değişkenlere yönelik yapılan çalışmalar, makroekonomik istikrar sağlanarak toplum refahının artırılması hususunda politika yapıcıların karar almasında etkili olabileceği gibi bu konuyla ilgili sınırlı sayıda çalışma barındıran literatüre de katkı sağlayabilecektir. Bu noktadan hareketle Türkiye için savunma harcamaları, işsizlik ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkiyi analiz etmeyi amaçlayan bu çalışmada, 1988’den 2020 yılına kadar olan dönemi kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır. Çalışmada ele alınan değişkenlere ait bilgiler ve tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2: Değişkenlere ait bilgiler ve tanımlayıcı istatistikler

Değişkenler	Savunma Harcamaları (SH)	Ekonomik Büyüme (GSYH)	İşsizlik (İŞZ)
Açıklamalar	Savunma Harcamaları / GSYH (%)	GSYH’nin yıllık artış oranı (%)	İşsiz Sayısı / Toplam İşgücü (%)
Kaynak	Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI)	Dünya Bankası (World Bank)	Dünya Bankası (World Bank)
Ortalama	2.944818	4.338576	9.308182
Medyan	2.772000	5.044000	8.800000
Maksimum	4.140000	11.200000	13.670000
Minimum	1.813000	-5.750000	6.500000
Standart Sapma	0.790400	4.437594	1.799693
Gözlem Sayısı	33	33	33

4. 2. Araştırma Yöntemi ve Bulgular

Türkiye’deki savunma harcamaları, işsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki olası ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan bu ekonometrik çalışmada, Toda ve Yamamoto’nun (1995) yaklaşımına dayalı nedensellik testi seçilmiştir. Ancak bu testin uygulanması için gerekli olan ilk prosedür, serilerin bütünleşme derecelerinin belirlenmesidir. Şayet serilerin bütünleşme dereceleri farklı ise maksimum bütünleşme derecesi (d_{max}) ile model kurulmaktadır. Bütünleşme derecelerini belirlemek üzere değişkenlere Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen Augmented Dickey-Fuller (ADF) testinin yanı sıra Phillips ve Perron’un (1988) geliştirdiği Philips-Perron (PP) ve Lee-Strazicich’in (2003, 2004) Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri uygulanmıştır. Ardından serilerin bütünleşme dereceleri dikkate alınmadan Vektör Otoregresif Modeli (VAR) kurularak, bilgi kriterlerinin ve tanılayıcı testlerin yardımıyla en uygun gecikme uzunluğu (p) saptanmıştır. Serilerin maksimum bütünleşme dereceleri (p) ve en uygun gecikme uzunlukları (d_{max}) kullanılarak “p+d_{max}” değeri ile VAR modeli tekrar tahmin edilmiş olup bu tahminin ardından Toda-Yamamoto metodolojisine göre değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Modifiye Wald testi (MWald) ile sınanmıştır.

Çalışma kapsamındaki tüm ekonometrik testler EViews 10.0 programı ile yapılmıştır.

4.2.1. Birim Kök Analizi: ADF Ve PP Doğrusal Ve Lee-Strazicich Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Toda-Yamamoto metodolojisinde nedensellik ilişkisi tespiti için ilk aşama serilerin bütünleşme derecelerinin ve maksimum bütünleşme derecesinin (d_{max}) tespit edilmesidir. Bu amaçla değişkenlere ADF, PP ve Lee-Strazicich

Kırılmalı Birim Kök Testi uygulanarak, test sonuçları raporlanmıştır. Söz konusu test sonuçlarına ait özet bilgiler Tablo 3 (ADF testi), Tablo 4 (PP testi) ve Tablo 5’te (Lee- Strazicich testi) sunulmaktadır.

Tablo 3: ADF birim kök testi

		Değişkenler	SH	GSYH	İŞZ
Düzye Değerler	Sabitli Model	t-İstatistik	-1.075447	-5.891338	-1.311979
		Kritik değer	-3.653730 (%1)	-3.653730 (%1)	-3.653730 (%1)
		Olasılık değeri	[0.7132]	[0.0000]	[0.6118]
	Sabitli ve Trendli Model	t-İstatistik	-2.078122	-5.808763	-2.487883
		Kritik değer	-4.273277(%1)	-4.273277(%1)	-4.273277(%1)
		Olasılık değeri	[0.5379]	[0.0002]	[0.3315]
Fark Değerler	Sabitli Model	t-İstatistik	-5.701055	-9.892717	-4.955581
		Kritik değer	-3.661661(%1)	-3.661661(%1)	-3.646342*
		Olasılık değeri	[0.0000]	[0.0000]	[0.0003]
	Sabitli ve Trendli Model	t-İstatistik	-5.594690	-9.786742	-5.016866
		Kritik değer	-4.284580(%1)	-4.284580(%1)	-4.284580(%1)
		Olasılık değeri	[0.0004]	[0.0000]	[0.0017]

Tablo 3’teki ADF Birim Kök Test sonuçları dikkate alınarak kritik değerler ADF test istatistik değerleri ile karşılaştırıldığında gerek sabitli gerekse de sabitli-trendli modelde, SH ve İŞZ değişkenlerinin düzey değerleri ile durağan olmadığı söylenebilmektedir. Bu değişkenleri birim kökten kurtarıp durağanlaştırmak amacıyla birinci farkları alındığında her iki modelde durağan hale geldikleri gözlenmektedir. GSYH değişkenine ait sonuçlar ise bu değişkenin düzey değerlerinde durağan olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 4: PP birim kök testi

		Değişkenler	SH	GSYH	İŞZ
Düzye Değerler	Sabitli Model	t-İstatistik	-1.214175	-6.009867	-1.214455
		Kritik değer	-3.653730 (%1)	-3.653730 (%1)	-3.653730 (%1)
		Olasılık değeri	[0.6560]	[0.0000]	[0.6559]
	Sabitli ve Trendli Model	t-İstatistik	-2.291953	-6.118777	-2.168866
		Kritik değer	-4.273277(%1)	-4.273277(%1)	-4.273277(%1)
		Olasılık değeri	[0.4261]	[0.0001]	[0.4899]
Fark Değerler	Sabitli Model	t-İstatistik	-5.701554	-18.18966	-6.763957
		Kritik değer	-3.661661(%1)	-3.661661(%1)	-3.661661*
		Olasılık değeri	[0.0000]	[0.0001]	[0.0000]
	Sabitli ve Trendli Model	t-İstatistik	-5.602368	-18.28744	-8.628634
		Kritik değer	-4.284580(%1)	-4.284580(%1)	-4.284580(%1)
		Olasılık değeri	[0.0004]	[0.0000]	[0.0000]

Tablo 4’teki PP Birim Kök Testi sonuçları ADF testi ile karşılaştırıldığında benzer sonuçlar içerdiği görülmektedir. Buna göre sabitli ve sabitli-trendli modeldeki, kritik değerler PP test istatistik değerleri ile karşılaştırıldığında SH ve İŞZ değişkenlerinin düzey verileriyle durağan halde olmadığı, birinci farkları alınarak aynı test uygulandığında ise durağanlaştığı görülmektedir. GSYH değişkenine ait sonuçlar ise bu değişkenin düzey değerlerinde durağan olduğunu kanıtlar niteliktedir. Tablo 3 ve Tablo 4’teki sonuçlar değerlendirildiğinde serilerin bütünleşme derecelerinin aynı olmadığı, maksimum bütünleşme derecesinin (d_{max}) 1 olduğu söylenebilmektedir.

SH, GSYH ve İŞZ serilerine ait bütünleşme dereceleri, ADF ve PP testlerinin yanı sıra hem düzeyde hem de eğimde iki kırılmaya müsaade eden Lee-Strazicich Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi ile de araştırılmıştır. Söz konusu

serilere uygulanan Lee-Strazicich testine ait sonuçlar, düzeyde iki kırılmaya kadar müsaade eden Model A, eğimde ve düzeyde iki kırılmaya müsaade eden Model B' olmak üzere iki farklı model için Tablo 5'te raporlanmıştır.

Tablo 5: Lee- Strazicich yapısal kırılmalı birim kök testi

Model		Model A					
Değişkenler		SH		GSYH		İŞZ	
Test istatistiği		-3.715353		-5.834065		-4.344383	
Kırılma Tarihleri		2000	2017	1998	2003	2005	2008
Gecikme uzunluğu		8		0		6	
Kritik Değerler	%1	-4.0730		-4.0730*		-4.0730*	
	%5	-3.5630**		-3.5630		-3.5630	
	%10	-3.2960		-3.2960		-3.2960	
Model		Model C					
Değişkenler		SH		GSYH		İŞZ	
Test istatistiği		-4.668719		-6.177214		-6.223544	
Kırılma Tarihleri		2001	2011	1998	2001	1999	2008
Gecikme uzunluğu		4		0		5	
Kritik Değerler	%1	-7.0040		-6.7500		-6.9320	
	%5	-6.1850		-6.1080**		-6.1750**	
	%10	-5.8280		-5.7790		-5.8250	

*,** ve *** simgeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeylerini göstermektedir.

Tablo 5'teki sonuçlara göre, Model A için hesaplanan test istatistikleri, %1, %5 ve %10 önem düzeylerindeki kritik değerler karşılaştırıldığında SH serisinin %5, GSYH ve İŞS serilerinin ise %1 önem seviyesinde düzey değerlerinde durağan olduğu anlaşılmaktadır. Model C'ye ait hesaplanan değerler ise SH serisinin düzeyde durağan olmadığına ancak GSYH ve İŞS serilerinin ise %5 önem seviyesinde düzey değerlerinde durağan olduğuna dair sonuçlar içermektedir.

Model A'ya göre; SH serisindeki kırılmalar 2000 ve 2017 yıllarında, GSYH serisindeki kırılmalar 1998 ve 2003 yıllarında ve İŞS serisine ait kırılmalar 2005 ve 2008 yıllarında gerçekleşmiştir. Model C için hesaplanan değerler ise SH serisindeki kırılmaların 2001 ve 2011 yıllarında, GSYH serisindeki kırılmaların 1998 ve 2001 yıllarında ve İŞS serisine ait kırılmaların 1999 ve 2008 yıllarında gerçekleştiğini işaret etmektedir.

4.2.2.Toda-Yamamoto(1995) Nedensellik Analizi

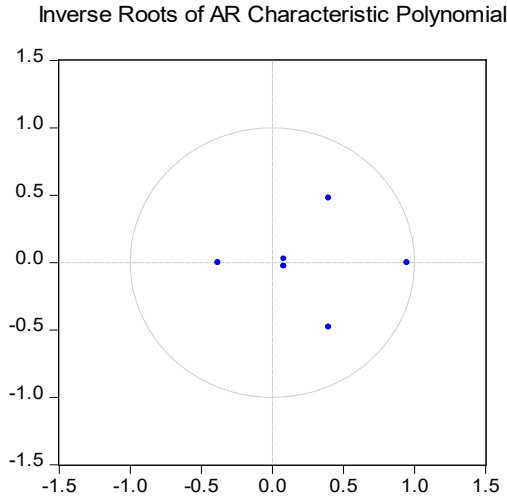
Toda-Yamamoto (1995) testi, serilerin durağanlık seviyelerine duyarlı olmayıp düzey değerler ile modelin tahmin edilmesini ve böylece bilgi kaybının önlenmesini sağlamaktadır. Ancak her ne kadar bu test, serilerin durağanlık derecelerine duyarlı olmasa da uygulama aşamasında serilerin durağanlık seviyelerinin belirlenerek maksimum bütünleşme derecelerinin (d_{max}) tespiti gerekmektedir.

Bu çalışmada maksimum bütünleşme derecesinin (d_{max}), doğrusal (ADF ve PP testi) ve yapısal kırılmalı (Lee-Strazicich testi) birim kök testleri neticesinde 1 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu tespitin ardından VAR modelinin kurulması ve en uygun gecikme uzunluğunun (p) saptanması önem arz etmektedir.

Tablo 6: VAR modeli aracılığıyla en uygun gecikme uzunluğuna dair sonuçlar

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-1.724.370	NA	3.607.326	1.209.910	1.224.055	1.214.340
1	-1.243.932	82.83401*	2.454954*	9.406430*	9.972208*	9.583625*
2	-1.216.174	4.211.564	3.862.087	9.835.685	1.082.580	1.014.578
3	-1.174.615	5.445.728	5.723.205	1.016.976	1.158.420	1.061.274
4	-1.044.074	1.440.447	4.865.279	9.890.168	1.172.894	1.046.605

Tablo 6, VAR modeli aracılığıyla tahmin edilen ve Ardışık Modifiye Edilmiş LR test istatistiği (LR), Son Tahminci Hatası (FPE), Akaike (AIC) Bilgi Kriteri, Schwarz Bilgi Kriteri (SC) ve Hannan-Quinn Bilgi Kriteri (HQ) olmak üzere beş farklı bilgi kriterinin işaret ettiği optimal gecikme uzunluklarını göstermektedir. Tabloya göre LR, FPE ve AIC, SC ve HQ bilgi kriterlerine göre 1'dir.

Şekil 4: AR karakteristik polinomunun ters köklerinin konumu

Bilgi kriterlerinin işaret ettiği en uygun gecikme uzunluğu (p) ve birim kök testleri aracılığıyla belirlenen maksimum bütünleşme derecesi " d_{max} " değerleri dikkate alınarak " $p+d_{max}$ " hesaplanmış ve VAR modeli tekrar kurulmuştur. Söz konusu model tahmin edildikten sonra tanılayıcı testlerle, modelin durağanlığı ve normalliğinin yanı sıra otokorelasyon sorunu da sınanmıştır.

VAR modelinin durağan olup olmadığını AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisindeki konumuna bakarak değerlendirmek mümkündür. Buna göre Şekil 4'te görülen AR Karakteristik Polinomunun Ters Köklerinin tamamı birim çemberin içerisinde yer aldığı için modelin durağan bir model olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 7: Normallik test (Jarque-Bera) sonuçları

Bileşen	Test İstatistiği	df	Olasılık değeri
1	4.171986	2	0.1242
2	1.133178	2	0.5675
3	0.712516	2	0.7003
Joint	1.919897	6	0.4212

Modeldeki serilerin normal dağılım sergileyip sergilemediğini anlamak amacıyla Jarque-Bera (JB) testi kullanılmış ve Tablo 7 aracılığıyla test sonuçları raporlanmıştır. Bu testte hesaplanan olasılık değeri 0.05'ten daha büyük bir değer olduğu için sözkonusu modelin normallik varsayımını karşıladığı kabul edilir. Bu bağlamda söz konusu test sonucunda olasılık değeri 0.05'ten büyük bir değer olan 0.4212 şeklinde hesaplanmıştır. Dolayısıyla modeldeki serilerin normal dağılım gösterdiği söylenebilmektedir.

VAR modeline ait otokorelasyon sınaması ise Lagrange Çarpanı (LM) Testi yardımıyla yapılmıştır. Tablo 8, modeldeki 4 gecikmeye kadar olan Lagrange Çarpanı (LM) test sonuçlarını göstermektedir. Bu sonuçlara göre %5 önem düzeyinde 4. gecikme hariç diğer gecikme düzeylerinde olasılık değeri 0.05'ten büyüktür. Bu çalışmada kurulan VAR modelinin 2 gecikme sayısı ile kurulduğu dikkate alındığında modelin otokorelasyon sorunu içermediği anlaşılmaktadır.

Tablo 8: Lagrange çarpanı (LM) testi

Gecikme	LM-Test İstatistik değeri	Olasılık değeri
1	4.825280	0.8493
2	9.047515	0.9586
3	32.08788	0.2288
4	57.27141	0.0135

VAR modelin gerekli varsayımları karşılayıp karşılamadığı sınırdan sonra Toda-Yamamoto'un (1995) yaklaşımıyla modifiye edilmiş WALD testi (MWALD) kullanılarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ortaya konulmuştur. Tablo 9, Toda-Yamamoto Nedensellik testine ait sonuçları içermekte olup bu sonuçlardan çıkartılabilecek yorumlar aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır.

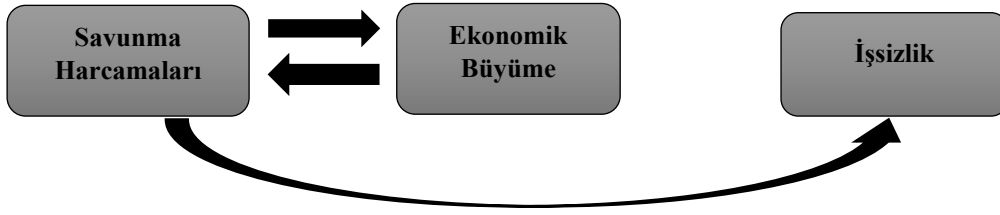
- Savunma harcamalarından ekonomik büyüme değişkenine yönelik olmak üzere %1 önem düzeyinde nedensellik olduğu gözlenmektedir.
- Ekonomik büyümeden savunma harcamaları değişkenine yönelik olmak üzere %5 önem düzeyinde nedensellik ilişkisi olduğu gözlenmektedir.
- Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişki çift yönlüdür.
- İşsizlikten savunma harcamaları değişkenine yönelik nedensellik bağı olmadığı gözlenmektedir.
- Savunma harcamalarından işsizliğe doğru %5 önem düzeyinde nedensellik ilişkisi olduğu gözlenmektedir.
- Savunma harcamaları ile işsizlik değişkenleri arasında savunma harcamalarından işsizliğe yönelik olmak üzere nedensellik ilişkisinin tek taraflı olduğu gözlenmektedir.
- Ekonomik büyümeden işsizliğe doğru nedensellik ilişkisi olmadığı gözlenmektedir.
- İşsizlikten ekonomik büyüme değişkenine yönelik nedensellik ilişkisi olmadığı gözlenmektedir.
- İşsizlik savunma harcamalarından etkilenirken ekonomik büyüme rakamlarından etkilenmemektedir.

Tablo 9: Toda-Yamamoto nedensellik testi

Değişkenler arasındaki ilişkinin yönü	değeri	Olasılık değeri
Savunma Harcamaları → Ekonomik Büyüme	16.4686	0.0024*
Ekonomik Büyüme → Savunma Harcamaları	10.6988	0.0301**
İşsizlik → Savunma Harcamaları	1.90891	0.1670
Savunma Harcamaları → İşsizlik	4.72116	0.0297**
Ekonomik Büyüme → İşsizlik	1.4311	0.2315
İşsizlik → Ekonomik Büyüme	3.6834	0.0549

*, ** ve *** sembolleri sırasıyla %1 ve %5 önem düzeylerini göstermektedir.

Toda-Yamamoto testine ait sonuçlar yorumlanarak değişkenler arasındaki ilişki Şekil 5 yardımıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Şekle göre savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki etkileşim çift yönlü olup savunma harcamaları ayrıca işsizlik rakamlarını da etkilemektedir.

Şekil 5: Değişkenler arasındaki ilişki

5. SONUÇ

Her dönem zorunlu kamu harcamaları arasında yer alan savunma harcamalarının miktarı ülke ekonomileri üzerinde çeşitli etkilere yol açabilmektedir. Bu etkiler talep ve üretim artışı, işsizlik oranlarında azalma, teknolojik yenilikler sayesinde verimlilik artışı gibi pozitif yönlü olabileceği gibi dışlama etkisi nedeniyle negatif yönlü de olabilmektedir. Dolayısıyla savunma harcamalarının miktarı, ülke güvenliğini sağlamak için yeterli ancak diğer makroekonomik değişkenleri de olumsuz etkilemeyecek düzeyde olacak şekilde ayarlanması önem arz etmektedir. Nitekim bu çalışma savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ve işsizlik oranları arasındaki ilişkinin öneminden yola çıkılarak söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiyi ekonometrik yöntemlerle araştırmak amacıyla yapılmıştır.

1998-2020 yılları arasındaki süreçte Türkiye ekonomisine ait savunma harcamaları, işsizlik ve ekonomik büyüme değişkenlerine ait nedensellik ilişkisinin Toda-Yamamoto Nedensellik testi yardımıyla analiz edildiği bu çalışmada yıllık veriler kullanılmıştır. Yapılan analiz sonuçları, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenlerinin birbirini etkilediğini aralarında çift taraflı bir nedensellik ilişkisi söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tespit edilen nedensellik ilişkisi %1 önem düzeyinde iken ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru tespit edilen nedensellik ilişkisi %5 önem düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu sonuç; Lobont vd.'nin (2019) Romanya ekonomisi, Durgun ve Timur'un (2017) Türkiye ekonomisi ve Turan vd.'nin (2018) düşük gelirli ülke grubu için elde ettiği sonuçlarla uyumlu iken Anwar vd. (2012), Khalid ve Mustapha (2014), Gökmenoğlu vd. (2015), Chletsos ve Roupakias (2017), Turan vd.'nin (2018) (yüksek gelirli ülkeler için elde edilen), Rahman ve Siddiqui (2019) ve Raju ve Ahmed'in (2019) yaptıkları çalışma sonuçlarından bir noktada ayrılmaktadır. Nitekim bu çalışmalarda söz konusu değişkenler arasında tek yönlü ilişki tespit edilmiştir. Farklı zaman aralıkları ve farklı ülkeler için yapılan ampirik çalışmalardan elde edilen sonuçlardan yola çıkarak savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini tespit edebilmek oldukça güç görünmektedir. Bu bağlamda her ne kadar zor olsa da savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğinin tespit edilmesinde ve bu doğrultuda savunma harcamalarının, ekonomik büyüme rakamlarını olumsuz etkilemeyecek ancak ülke güvenliğini sağlayabilecek seviyede belirlenmesinde fayda vardır. İç ve dış askeri tehditler nedeniyle savunma harcamaları hiçbir dönem önemini kaybetmeyecek bir harcama kalemidir. Ancak bu harcamaların Neo-Klasik yaklaşım öngördüğü üzere özel sektör yatırımlarını dışlamaması da önem arz etmektedir. Türkiye'de yerli savunma sanayiinin ve askeri ürünlerin ihracatının teşvik edilmesi, Ar-Ge faaliyetlerinin artırılarak inovatif askeri silah ve teçhizatların üretim ve ihracatının artırılması ve ülke ekonomisine fayda sağlayabilecektir. Bu sayede askeri silah ve teçhizat ithal eden ülkeler sıralamasında üst sıralarda yer alan Türkiye'nin söz konusu ürünlerin tedarikinde yabancı ülkelere olan bağımlılığı azalacak ve ithalat nedeniyle ülkeden çıkan döviz miktarından tasarruf sağlanabilecek, borç yükü azaltılabilecektir.

Ayrıca Toda-Yamamoto Nedensellik test sonuçlarına göre, işsizlikten savunma harcamalarına doğru olmasa da savunma harcamalarından işsizliğe doğru %5 önem düzeyinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Söz konusu test sonuçları; Sanso-Navarro ve Cabello (2015), Aydemir vd. (2016), Topal (2018) (1963-1980 dönemi için tespit edilen sonuç), Canbay ve Mercan (2020) (uzun vadede elde edilen sonuç), Özşahin ve Üçler (2021) (18 NATO ülkesinden 15'i), Korkmaz (2015), Ceyhan ve Köstekçi'nin (2021) yaptığı ampirik çalışmaların sonuçları ile uyumluluk arz etmektedir. Savunma harcamalarından işsizliğe yönelik tespit edilen bu etki; savunma yatırımlarındaki artışla birlikte işsizlikte ortaya çıkabilecek azalma şeklinde olumlu bir etki olabileceği gibi, dışlama etkisi nedeniyle özel sektör yatırımlarında ortaya çıkacak azalmanın işsizliği artırıcı yöndeki olumsuz etkisi de olabilmektedir. Bu bağlamda savunma harcamalarına yönelik ithalat miktarının azaltılmasına yönelik önlemler alınması, yerli ve milli savunma sanayii yatırımlarının artırılması yoluyla yeni istihdam alanlarının yaratılması faydalı olabilecektir.

Çalışma kapsamında yapılan ekonometrik analizde ekonomik büyüme değişkeni ile işsizlik arasındaki olası ilişki de analiz edilmiş ve söz konusu iki değişken arasında nedensellik ilişkisi bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda ülkede istihdam yaratamayan büyüme gerçekleştiği söylenebilmektedir. Ekonomik büyüme rakamlarındaki artışla birlikte işsizliğin azalmamasının birçok nedeni olabilir. Üretimin emek yoğun yerine teknoloji yoğun tekniklerle yapılması, işgücü piyasasının etkin bir şekilde işlememesi, artan Ar-Ge yatırımları neticesinde teknolojinin kullanımı nedeniyle mevcut emek verimliliğinin artması gibi nedenlerle emek talebinde artış gerçekleşmediği gibi azalmalar da ortaya çıkmış olabilir. Dolayısıyla ekonomik büyüme rakamları artarken bu durumdan emek talebinin etkilenmeyişinin nedenlerinin iyi analiz edilmesi ve politika yapıcıların bu doğrultuda gerekli para ve maliye politikalarını uygulamaya koyması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aizenman, J. ve Glick, R. (2006). "Military Expenditure, Threats, And Growth". *Journal Of International Trade & Economic Development*, 15(2), 129-155.
- Ajmair, M. Hussain, K., Abbassi, F.A. ve Gohar, M. (2018) "The Impact Of Military Expenditures On Economic Growth Of Pakistan", *Applied Economics And Finance*, 5(2), 41-48. <https://doi.org/10.11114/Aef.V5i2.2932>
- Altay, C. ve Sugözü, İ.H. (2019). "İstihdam Ve Savunma Harcamalarının GSYH Üzerindeki Etkisi:1991-2016 Türkiye Örneği", *International Journal Of Academic Value Studies*, 5(2), 258-270. <http://dx.doi.org/10.23929/Javs.866>
- Anwar, M.A., Rafique, Z. ve Joiya, S.A. (2012). "Defense Spending-Economic Growth Nexus: A Case Study Of Pakistan", *Pakistan Economic And Social Review*, 50(2), 163-182. Erişim Adresi <https://www.jstor.org/stable/43855779>
- Aydemir, A. F., Özdemir, D. ve Emsen, Ö.S. (2016). "The Relationships Between Military Expenditures And Unemployment In G-20 States", İçinde International Conference Of Eurasian Economies, Kaposvár, Hungary. <https://doi.org/10.36880/C07.01634>
- Canbay, Ş. ve Mercan D. (2020). "Unemployment Effects Of Military Spending In Turkey", *Journal Of Yasar University*, 15(60), 941-952. Erişim Adresi <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1009216>
- Ceyhan, T. ve Köstekçi, A. (2021). "The Effect Of Military Expenditures On Economic Growth And Unemployment: Evidence From Turkey", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 31(2), 913-928. Erişim Adresi <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1645953>
- Chletsos M. ve Stelios R. (2017). " Defense Spending And Unemployment. Evidence From Southern European Countries", *Peace Economics, Peace Science And Public Policy, De Gruyter*, 23(1), 1-36. <https://doi.org/10.1515/Peps-2016-0026>
- Çevik, E. İ. ve Bektaş, G. (2019)." Savunma Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 229-236. Erişim Adresi <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/775247>
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). "Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root", *Econometrica*, 49(4): 1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Doğruel A. S. ve Doğruel F. (2003). *Türkiye'de Büyüme Ve Makro Ekonomik İstikrar*. İktisat Üzerine Yazılar II İktisadi Kalkınma Kriz Ve İstikrar, A.H. Köse, F. Şenses Ve E. Yeldan (Der.). 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Dunne, P. ve Nikolaidou, E. (2001). "Military Spending And Economic Growth In The Economic Of European: A Causal Analysis For Greece Spain And Portugal". (02.03.2022). <https://www.researchgate.net/publication/228553733>
- Dunne, J. P. ve Nikolaidou, E. (2012). "Defence Spending And Economic Growth In The EU15", *Defence And Peace Economics*, 23(6), 537-548. <https://doi.org/10.1080/10242694.2012.663575>
- Durgun, Ö. ve Timur, M. C. (2017). "Savunma Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Analizi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (54), 126-137. Erişim Tarihi: 01 Mart 2022, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/32935/32350>
- Duruel, M. (2017). "Suriyeli Sığınmacıların Türk Emek Piyasasına Etkileri Fırsatlar Ve Tehditler", *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 207-222.

- Fatah, A. A. ve Salihoglu, S. (2016). "Comparative Study Of The Impact Of Defense Expenditures On Economic Growth In Indonesia And Turkey", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 15(1), 55-77.
- Gerace, M. P. (2002). "US Military Expenditure And Economic Growth: Some Evidence From Spectral Methods" *Defence And Peace Economics*, 13 (1), 1-11. <https://doi.org/10.1080/10242690210966>
- Gökmenoğlu, K., Taşpınar, N. ve Sadeghieh, M. (2015). "Military Expenditure And Economic Growth: The Case Of Turkey", *Procedia Economics And Finance* (25), 455-462. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)00757-1](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00757-1)
- Günlük Şenesen, G. (2002). *Türkiye'de Savunma Harcamaları Ve Ekonomik Etkileri 1980-2001*. TESEV Yayınları, İstanbul.
- İpek, E. (2014). "Savunma Harcamalarının Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(3), 113-126. Erişim Tarihi: 03 Mart 2022, <https://www.researchgate.net/publication/265020367>
- Khalid, M. A. ve Mustapha, A.B. (2014). "Military Expenditure And Economic Growth In The Case Of China: Using ARDL Approach", *International Journal Of Development And Emerging Economics*, 2(1), 27-36.
- Kollias, C. (1997). "Defence Spending And Growth In Turkey 1954-1993: A Causal Analysis", *Defence And Peace Economics*, 8(2), 189-204. <https://doi.org/10.1080/10430719708404875>
- Korkmaz, S. (2015). "The Effect Of Military Spending On Economic Growth And Unemployment In Mediterranean Countries", *International Journal Of Economics And Financial Issues*, 5 (1), 273-280. Erişim Tarihi: 03 Mart 2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/362992>
- Lee, J. ve Strazicich, M.C. (2003). "Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test With Two Structural Breaks", *Review Of Economics And Statistics*, 85 (4), 1082-1089.
- Lobont, O.R., Glont O.R., Badea, L. ve Vatavu, S. (2019). "Correlation Of Military Expenditures And Economic Growth: Lessons For Romania", *Quality & Quantity*, 53, 2957-2968. <https://doi.org/10.1007/S11135-019-00910-9>
- Looney, R. E. (1994). *The Economics Of Third World Defense Expenditures*, Jai Press, London.
- Looney, R.E. (1995). *The Economics Of Third World Defense Expenditures*, Contemporary Studies In Economic And Financial Analysis, (72) Jai Press, London.
- Morales ve Ramos, E. (2002). "Defence R&D Expenditure: The Crowding-Out Hypothesis", *Defence And Peace Economics*, 13 (5), 365-383. <https://doi.org/10.1080/10242690213507>
- Nadaroğlu, H. (1985). *Kamu Maliyesi Teorisi*. Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- Özsahin, S. ve Ucler, G. (2021). "The Relationship Between Defense Expenditures And Employment In Nato Member States: Bootstrap Panel Causality Test", *İstanbul İktisat Dergisi* 71(1), 231-249. <https://doi.org/10.26650/ISTJECON2020-0022>
- Paul, S. (1996). "Defence Spending And Unemployment Rates: An Empirical Analysis For The OECD", *Journal Of Economic Studies*, 23(2), 44-54, <https://doi.org/10.1108/01443589610109667>
- Phillips, P.C.B. ve Perron, P. (1988). "Testing For A Unit Root In Time Series Regression", *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.2307/2336182>
- Rahman, T. ve Siddiqui, D. A. (2019). "The Effect Of Military Spending On Economic Growth In The Presence Of Arms Trade: A Global Analysis", *Social Science Research Network*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3401331>
- Raju, M.H. ve Zobayer A. (2019). "Effect Of Military Expenditure On Economic Growth: Evidences From India Pakistan And China Using Cointegration And Causality Analysis", *Asian Journal Of German And European Studies* 4 (3), 2-8. <https://doi.org/10.1186/S40856-019-0040-6>
- Sanso-Navarro, M.S., ve Cabello, M.V. (2015). "The Causal Relationship Between Military Spending And Unemployment In The EU 15", *Social Science Research Network*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2550136>
- Selvanathan, S. ve Selvanathan, E.A. (2014). "Defence Expenditure And Economic Growth: A Case Study Of Sri Lanka Using Causality Analysis", *International Journal Of Development And Conflict*, 4, 69-76. <http://www.ijdc.org.in/uploads/1/7/5/7/17570463/De1.Pdf>

- SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute) (2021). SIPRI Military Expenditure Database. Erişim tarihi: 04 Şubat 2022, <https://milex.sipri.org/sipri>
- Şahin, L. ve Yildirim K. (2015). "On Dokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İşsizlikle Mücadele Politikaları", *Çalışma ve Toplum*, 0(45), 111 – 152.
- Tang, J.-H., Lai, C.-C. ve Lin, E. S. (2009). "military expenditure and unemployment rates: granger causality tests using global panel data", *Defence and Peace Economics*, 20 (4), 253-267.
- Toda, H. Y., ve Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference In Vector Autoregressions With Possibly Integrated Processes", *Journal Of Econometrics*, 66(1-2) 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Topal, M.H. (2018). "Türkiye'de Askeri Harcama Ve İşsizlik İlişkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalar Altında Eşbütünleşme Analizi Ve Zamanla Değişen Nedensellik", 4. International Congress on Political, Economic and Social Studies (Ed: F. Yardımcıoğlu, F. Beşel, H. Bağcı ve F. Pekşen), (139-158. ss.), 2(4), Venice, Italy.
- Trott, P. (2005). *Innovation Management and New Product Development*, Prentice Hall, New York
- Tuncay, Ö. (2017). "Finansal Serbestleşme Sonrası Dönem Savunma Harcamalarının Ekonomik Analizi", *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 23-37.
- Turan, T., Karakaş, M. ve Özer, H. A. (2018). "Askeri Harcamalar Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi", *Maliye Dergisi*, 175, 140-153. Erişim adresi <https://www.acarindex.com/pdfs/105906>
- WORLD BANK, (2022a). World Bank Data. (15.01.2022), <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=NY.GDP.MKTP.KD.ZG&country=#> (15.01.2022)
- WORLD BANK, (2022b). World Bank Data. (15.01.2022) <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=SL.UEM.TOTL.NE.ZS&country=>
- Yayla, N. ve Yaraşır Tülümce, S. (2017). "Türkiye'de Kamu Harcamalarının Bileşenleri Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Wagner ya da Keynes?", *Social Sciences*, 12(4), 163-184. <http://dx.doi.org/10.12739/NWSA.2017.12.4.3C0164>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.09.2022 ✓Accepted/Kabul:31.10.2022

DOI:10.30794/pausbed.1170082

Research Article/Araştırma Makalesi

Cezar, A. (2023). "Ürünler Güçlü Olarak Farklılaştırıldığında Rekabetçi Konum Tabanlı ve Yörünge Tabanlı Mobil Hedeflemenin Analizi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 57-73.

ÜRÜNLER GÜÇLÜ OLARAK FARKLILAŞTIRILDIĞINDA REKABETÇİ KONUM TABANLI VE YÖRÜNGE TABANLI MOBİL HEDEFLEMENİN ANALİZİ

Asunur CEZAR*

Öz

Mobil teknolojiler ve analitiğindeki gelişmeler, satıcıların coğrafi konum ve mobil yörünge bilgilerini kullanarak mobil tüketicileri hedeflemesini mümkün kılmıştır. Özdeş (homojen) bir ürün sunan iki rakip satıcının bulunduğu oyun teorik bir model kullanarak, Cezar ve Raghunathan (2021) konum veya yörünge kullanarak mobil tüketicileri hedeflemenin uzun vadeli etkilerini incelemişler ve ortaya çıkacak hedefleme dengesinin tüketicinin zaman maliyetinin ulaşım maliyetine olan oranına bağlı olduğunu göstermişlerdir. Satıcıların farklılaştırılmış ürünler sunduğu bir senaryoyu düşünerek, Cezar ve Raghunathan (2021) çalışmasını genişletiyor ve tüketicilerin güçlü ürün tercihleri olduğunda, tüketicilerin zaman maliyetinin ulaşım maliyetine olan oranına bakılmaksızın yörünge tabanlı hedeflemenin tek denge olduğunu ve satıcıların tüketiciler ve toplum pahasına kâr ettiğini gösteriyoruz.

Anahtar kelimeler: *Oyun teorisi, Mobil analitiği, Konum tabanlı hedefleme, Yörünge tabanlı hedefleme, Fiyat rekabeti, Ürün farklılaşması.*

AN ANALYSIS OF COMPETITIVE LOCATION-BASED AND TRAJECTORY-BASED MOBILE TARGETING WHEN PRODUCTS ARE STRONGLY DIFFERENTIATED

Abstract

Developments in mobile technologies and analytics have made it possible for sellers to target mobile consumers using their geolocation and mobile trajectory. Using a game-theoretic model in which two competing sellers offering a homogenous product, Cezar and Raghunathan (2021) explore the long-term implications of targeting mobile consumers using location or trajectory and show that the type of targeting that will emerge depends on the ratio of consumer's time cost to transportation cost. We extend Cezar and Raghunathan (2021) by considering a scenario in which the two competing sellers offer a differentiated product and we show that when consumers have strong product preferences, trajectory-based targeting emerges as the sole equilibrium regardless of the ratio of consumers' time cost to transportation cost and sellers benefit at the expense of consumers and society.

Keywords: *Game theory, Mobile analytics, Location-based targeting, Trajectory-based targeting, Price competition, Differentiated products.*

*Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi, İşletme Bölümü, İSTANBUL.
e-posta: asunur.cezar@boun.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-8010-064X>)

1. GİRİŞ

Tüketicilerin gerçek zamanlı coğrafi konumlarına dayalı mobil hedefleme pazarı hızla büyümektedir. 2020 yılında 63,9 Milyar ABD Doları olarak tahmin edilen küresel konum tabanlı reklamcılık pazarının, 2026 yılına kadar 133 Milyar ABD Doları büyüklüğüne ulaşacağı tahmin edilmektedir (Research and Markets 2022).¹ Hızla büyüyen mobil hedefleme pazarı akademi ve piyasa çalışanlarının giderek daha fazla dikkatini çekmektedir (Verhoef et al. 2017). Mobil teknoloji ve analitiğindeki gelişmeler, hareket halindeki tüketicilerin gerçek zamanlı konumlarına ek olarak yürümlerinin de belirli zaman aralıklarında bağlantılı uzaysal noktaların bir toplamı olarak takip edilebilmesini mümkün kılmaktadır (Giannotti ve ark., 2011). Mobil hedefleme, pazarlamacılar tüketicilere kişiselleştirilmiş hedefleme içeriği sağlamanın yanı sıra, konum, mobil yürümler, çevre, zaman, satın alma geçmişi ve dinamik rekabet gibi gerçek zamanlı müşteri bağlamına dayalı kişiselleştirilmiş fiyatlandırma ve promosyon stratejileri uygulama imkanı da vermektedir (Tong ve ark., 2020). Firmaların uyguladıkları çeşitli mobil hedefleme olanaklarına örnek olarak Dunkin' ve Starbucks'ın, müşterilerin coğrafi konumunu kullanarak hareket halindeki müşterilere uygulama üzerinden sipariş verme ve sipariş hazır olduğunda siparişi teslim alma olanağı vermeleri, HotelTonight'ın "coğrafi fiyat" özelliği ile uygulamayı belirli bir coğrafi alanda açan müşterilere diğer müşterilerden yüzde 10 ila 20 arasında düşük fiyatlar vermesi, Uber'in belirli bir rota için müşterinin ne kadar ödeme yapmaya istekli olduğu hakkındaki tahminine göre ücretlendirme yaptığı "rota tabanlı fiyatlandırma", Dunkin' in, belirli bir alandaki Starbucks müşterilerini kupon ve indirim içeren mobil reklamlarla kendine çekmek için düzenlediği kampanya verilebilir.^{2 3 4 5 6}

Konum tabanlı hedeflemede satıcılar, tekliflerini tüketicilerin gerçek zamanlı konumlarına göre seçer. Tüketicinin coğrafi konumlarının kronolojik geçmişi veya gelecekteki varış yeri, satıcıların kararlarında rol oynamaz. Bu nedenle, konum tabanlı hedefleme mobil tüketicilere yalnızca mevcut konumlarıyla tanımlanan statik varlıklar olarak muamele eder (Cezar ve Raghunathan, 2021). Bazı uzmanlar gelecekte konum tabanlı hedeflemeden yürümler tabanlı hedeflemeye geçişler olacağını ve yürümler tabanlı hedeflemenin evrensel olarak benimseneceğini öngörmektedirler (Ghose ve ark.,2019).

Mobil hedeflemeye olan artan ilgiye ve büyüyen mobil hedefleme literatürüne rağmen, mobil hedeflemenin rekabetçi ortamlardaki uzun vadeli etkileri üzerine yapılan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Mevcut çalışmalar çoğunlukla rakip firmaların mobil hedeflemeyle meşgul olmadığı bir ortamda tek bir firma ile yürütülen saha deneylerine dayanmaktadır. Bir saha deneyinde Ghose ve ark. (2019), yürümler tabanlı hedeflemenin rastgele hedefleme ve konum tabanlı hedeflemeden birkaç temel metriğe daha üstün olduğunu göstermişlerdir. Dikkate değer bir istisna olarak, Dube ve ark. (2017), satıcıların konum tabanlı (davranışsal) hedeflemeden elde ettiği faydanın rekabetçi bir ortamda rekabetçi olmayan bir ortama göre daha düşük (yüksek) olduğunu göstermişlerdir. Mobil teknolojilerin stratejik etkilerini anlamada ekonomik denge analizi önemli bir katkı sağlar (Verhoef ve ark., 2017). Cezar ve Raghunathan (2021), rekabetçi bir ortamda mobil tüketicileri konum tabanlı veya yürümler tabanlı olarak hedeflemenin etkilerini oyun teoretik bir model ile incelemişler ve yürümler tabanlı hedeflemenin, teknoloji geniş çapta mevcut olsa bile, evrensel olarak benimsenmeyebileceğini göstermişlerdir. Cezar ve Raghunathan (2021), rakip satıcıların sadece özdeş ürün sunduğu bir bağlamı incelemişlerdir.

Bu çalışmada, rakip satıcıların farklılaştırılmış ürünler sunduğu yani ürün değerlendirmesinde tüketicinin ürün tercihlerinin de etkili olduğu bir bağlamı inceleyerek, Cezar ve Raghunathan (2021) çalışmasını genişletiyor ve mobil hedeflemeye bütünsel bir bakış sağlıyoruz. Böyle bir bağlama örnek olarak, restoran arayan bir tüketici için rekabet eden farklı mutfaklardan yemekler sunan iki restoran verilebilir. Sonuçlarımız göstermektedir ki, tüketiciler güçlü ürün tercihlerine sahip olduklarında, tüketicilerin zaman maliyetinin ulaşım maliyetine olan oranına bakılmaksızın, yürümler tabanlı hedefleme tek denge olarak ortaya çıkar ve satıcıların hedefleme yapmadıkları senaryoya kıyasla satıcılar kâr ederken, tüketiciler ve toplum zarar eder.

1 https://www.researchandmarkets.com/reports/1882089/location_based_advertising_lba_global_market

2 <https://news.dunkindonuts.com/blog/wazeorderahead>

3 <https://digital.hbs.edu/platform-digit/submission/starbucks-mobile-app-a-winner-in-bridging-the-retail-digital-divide/>

4 <https://www.forbes.com/sites/shivanivora/2019/10/16/hotel-tonight-a-test-of-the-same-day-booking-app/?sh=78cbb3a07892>

5 <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-05-19/uber-s-future-may-rely-on-predicting-how-much-you-re-willing-to-pay>

6 <https://www.retaildive.com/ex/mobilecommercedaily/dunkin-donuts-winning-mobile-triple-play-geofencing-behavioral-targeting-and-coupons>

2. LİTERATÜR TARAMASI

Mobil pazarlama ve rekabetçi hedefleme literatürü çalışmamızla yakın olarak ilgilidir. Mobil pazarlama literatüründe lokasyon tabanlı pazarlama çoğunlukla ampirik yöntemler kullanılarak incelenmiştir. Verhoef ve ark. (2017) mobil teknoloji destekli etkileşimlerin stratejik etkileri üzerine kapsamlı bir inceleme sunmaktadır. Örneğin, Luo ve ark. (2014), zaman hedeflemesi ve coğrafi hedeflemenin mobil satın almaları artırdığını ve aynı anda uygulandıklarında bu iki hedefleme türünün arasında güçlü bir etkileşim olduğunu göstermişlerdir. Fang ve ark. (2015) konum tabanlı mobil promosyonların hem planlı hem de plansız satın almalar üzerinde önemli bir etkisi olduğunu göstermişlerdir. Fong ve ark. (2015), bir rastgele saha deneyi ile bir rakibin konumunda yapılan konum hedeflemesinin etkinliğini incelemiştir. Ghose ve ark. (2019) rekabetçi olmayan bir ortamda yapılan bir saha deneyinde, birkaç önemli satıcı kârlılığı ölçüsünde yürünge tabanlı reklamcılığın performansının rassal ve konum tabanlı reklamcılığın performansından daha iyi olduğunu göstermişlerdir. Dube ve ark. (2017) bir saha deneyi ile rekabetçi mobil pazarlamayı incelemiş, rekabetin lokasyon tabanlı hedeflemenin getirisini azaltırken, lokasyonun bir güncellik ölçüsü ile birleştirdiği davranışsal hedeflemenin getirisini artırdığını göstermişlerdir. Çalışmamızın bu literatüre birincil katkısı, teorik sonuçlarımızın potansiyel olarak ampirik olarak incelenebilecek birkaç test edilebilir çıkarım sağlamasıdır.

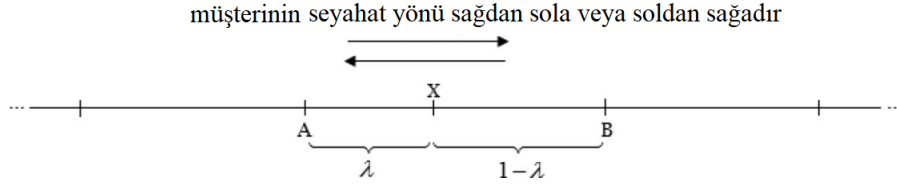
Mobil hedeflemenin uzun vadeli etkilerini analitik modelleme kullanarak inceleyen az sayıdaki çalışmayı genişletiyoruz. Pai ve Li (2014), satıcıların konum tabanlı reklamcılığı benimsediklerinde daha fazla reklam verdiklerini ve mobil cihaz kullanan tüketicilerin oranı daha yüksek olduğunda daha yüksek indirimler yaptıklarını göstermektedir. Chen ve ark. (2017), tüketicilerin mobil fırsatlar aramak için konumlar arasında stratejik olarak seyahat edebilmeleri halinde, tek tip fiyatlandırma veya tüketicinin evinin bulunduğu yere dayalı geleneksel hedefleme fiyatlamasına kıyasla, firma kârlılığının lokasyon tabanlı hedeflemede daha yüksek olduğunu göstermişlerdir. Bu iki çalışmadan farklı olarak, Cezar ve Raghunathan (2021) tüm tüketicilerin mobil cihaz kullandığı bir bağlamda, özdeş ürün sunan iki rakip satıcının, seyahat sırasında plansız veya anlık satın alma ihtiyacı olan bir tüketiciyi konum veya yürünge tabanlı olarak hedefleyebildikleri bir senaryoyu oyun teoretik bir model ile incelemişler ve yürünge tabanlı hedeflemenin her zaman denge olmayacağını, örneğin zaman maliyetinin ulaşım maliyetine olan oranı küçükse lokasyon tabanlı hedeflemenin denge olduğunu göstermişlerdir. Bu çalışmada, satıcıların farklılaştırılmış ürünler sunduğu bir senaryo ile Cezar and Raghunathan (2021) çalışmasını genişletiyoruz. Analizimizde, tüketicinin ürün tercihinin mobil hedeflemenin etkilerini nasıl etkilediğini göstermek için, tüketicinin güçlü bir ürün tercihine sahip olduğu bir durum üzerine odaklanıyoruz. Tüketicilerin güçlü ürün tercihleri olduğunda, zaman maliyetinin ulaşım maliyetine olan oranına bakılmaksızın yürünge tabanlı hedeflemenin tek denge olduğunu ve satıcıların tüketiciler ve toplum pahasına fayda sağladığını gösteriyoruz.

Çalışmamız aynı zamanda analitik modelleme yaklaşımını kullanan rekabetçi hedefleme literatürüne de katkıda bulunmaktadır. Stole (2007) bu geniş literatürün kapsamlı bir taramasını sunmaktadır. Bu literatür çoğunlukla, tüketici ve satıcıların konumlarının sabit olduğu yatay konum modellerini kullanır. Satıcılar arasındaki herhangi bir dikey farklılaşma, tipik olarak, bir satıcının boyutlardan birinde diğerine göre bir avantaja sahip olduğu varsayılarak modellenir. Buna karşılık, çalışmamızda, bir satıcının diğer satıcıya göre rekabet avantajına sahip olup olmadığı ve bu avantajın kapsamı tüketicinin ürün tercihlerine, konumuna, seyahat yönüne, zaman ve ulaşım maliyetlerine bağlıdır. Çalışmamızda, mobil hedeflemeyi tüketicinin ürün tercihlerinin derecesi ve mobilite faktörleri ile inceliyor ve bu bağlam için daha ayrıntılı bilgiler sağlıyoruz.

3. MODEL

Bir varış noktasına olan seyahati sırasında bir tüketim ihtiyacıyla karşı karşıya olan ve yakındaki satıcıları aramak için bir mobil uygulama kullanan tüketici bağlamını düşünüyoruz. Mobil uygulama, tüketici uygulamada arama yaptığında, tüketicinin gerçek zamanlı konumu, seyahat yönü ve hızı gibi mobilite bilgilerine sahiptir ve bu bilgileri satıcılarla paylaşabilir. Satıcılar mobil hedefleme yaptığında, tüketicinin mobilite bilgilerini kullanarak fiyatlarını tüketiciye göre uyarlayabilir. Tüketici uygulama üzerinde kendi konumunu, bu konuma en yakın iki satıcının konumlarını ve fiyatlarını görüntüler ve satın alma için sadece bu satıcıları dikkate alır. Tüketiciler ürün tercihleri açısından heterojen olabilir. Tüketicinin ürün için bir birim talebi vardır ve ürünü daha yüksek net fayda sunan satıcıdan satın alarak tüketir.

Bu bağlamı, bir hat üzerinde satıcıların sabit ve birbirlerine birim uzaklıkta olduğu, tüketicilerin ise eşit olasılıkla soldan sağa veya sağdan sola doğru hareket ettiği Hotelling modelinin bir varyantını kullanarak modelliyoruz (Cezar and Raghunathan, 2021). Bu durumda, uygulamada görüntülenen satıcılardan biri tüketicinin seyahat yönüne göre tüketicinin önünde (satıcı B), diğeri ise ters yönde tüketicinin arkasında (satıcı A) yer alacaktır. Tüketicinin hedeflenen varış noktasının, tüketici soldan sağa seyahat ediyorsa B satıcısının sağında, sağdan sola seyahat ediyorsa A satıcısının solunda olduğunu varsayıyoruz.

Figür 1. Doğrusal şehir modeli: x noktasında bulunan tüketicinin satıcı A'ya uzaklığı λ , satıcı B'ye uzaklığı $1-\lambda$ 'dir. λ 'nın 0 ile 1 arasında herhangi bir değer alması eşit derecede olasıdır.

Tüketicinin ürün tercihi için geleneksel Hotelling modelini kullanıyoruz. Yani, Satıcı A ve B, birim uzunluk ürün tercih hattında sırasıyla 0 ve 1'de yer alır ve tüketici tercihinin bu hatta herhangi bir yerde bulunma olasılığı eşit derecededir. Dolayısıyla, ürün tercih hattında ürün tercihi bir üründen θ uzaklıkta bulunan bir tüketicinin tüketim faydası $v - \theta m$ dir. Burada v maksimum tüketim faydasını, m ise ürünler için tüketici tercihinin derecesini gösterir. Satıcılar özdeş ürünler sunduğunda veya tüketicinin herhangi bir ürün tercihi olmaması haline $m = 0$ 'dır, diğer senaryolar için $m > 0$ 'dır. Tüketici, ürünü bir satıcıdan temin ederken fiyat dışında şu maliyetleri de üstlenir: (i) ulaşım maliyeti (t) birim mesafe başına ürünü temin etmek için bir satıcıya ulaşmanın maliyetidir (satıcıya ulaşmak ve daha sonra asıl hedeflenen varış noktasına ulaşmak için gereken seyahat maliyeti ile ürünü temin etmeden varış noktasına ulaşmak için gereken seyahat maliyetinin farkıdır), (ii) zaman maliyeti (c) birim mesafe başına tüketim gecikmesinden kaynaklanan fayda kaybıdır (ihtiyacın ortaya çıktığı an ile tüketimin gerçekleştiği an arasındaki gecikme nedeniyle faydadaki azalmadır). Bir satıcıya coğrafi yakınlık, o satıcıdan ürünü temin etme ulaşım maliyetinin diğerininkinden daha az olduğu anlamına gelmez. Her iki satıcıdan da eşit uzaklıkta olan bir tüketici, soldan sağa (sağdan sola) seyahat ediyorsa, A (B)'den satın almak B (A)'den satın almaktan daha maliyetli olacaktır. Yolculuk yönünden bağımsız olarak, bu tüketici için tüketimdeki gecikmeden kaynaklanan fayda kaybı A ve B'den satın almada eşittir. Böylece, bir satıcıya coğrafi yakınlık, bu satıcıya zamansal yakınlık (yani daha küçük zaman maliyeti) anlamına gelir.

Uygulamayı kullanarak arama yaptığında A'ya λ ve B'ye $1-\lambda$ uzaklıkta olan ve soldan sağa hareket eden bir tüketicinin net faydası ürünü A'dan satın aldığındaki $v - m\theta - (2t + c)\lambda - p_A$ iken B'den satın aldığındaki $v - m(1-\theta) - (1-\lambda)p_B$ 'dir. p_A ve p_B sırasıyla satıcı A ve satıcı B'nin fiyatlarını gösterir. Seyahat yönünün sağdan sola olması halinde tüketicinin net faydası ürünü A'dan satın aldığındaki $v - m\theta - c\lambda - p_A$ iken B'den satın aldığındaki $v - m(1-\theta) - (2t + c)(1-\lambda) - p_B$ 'dir.

Marjinal üretim maliyetinin sıfıra normalize edildiğini, tüm oyuncuların risk nötr olduğunu, v 'nin tüketicinin ürünü iki satıcıdan birinden temin edecek kadar büyük olduğunu, v , t ve c 'nin ortak bilgi olduğunu ve hedefleme için mobilite ile ilgili faktörlerin etkisine odaklanmak için ne uygulamanın ne de satıcıların tüketicinin ürün tercihini bilmediğini varsayıyoruz.

Oyun sırası aşağıdaki gibidir. 1. aşamada, satıcılar aynı anda üç stratejiden birini seçerler: mobil hedefleme yapmama (HY), konum tabanlı hedefleme (KTH), ve yörünge tabanlı hedefleme (YTH). 2. aşamada, bir ihtiyaç halinde tüketici uygulamayı başlatır, uygulama tüketici bilgilerini en yakın iki satıcıya gönderir ve satıcılar seçtikleri stratejiye göre mevcut tüketici bilgilerini kullanarak fiyatlandırma kararı verir. Mobil hedefleme yapmayan satıcıya uygulama bir tüketicinin ürün araması yaptığını bildirir fakat bu satıcıya ne tüketici konumunu ne de seyahat yönünü göndermez. Uygulama konum tabanlı hedeflemeyi seçen satıcıyla tüketicinin konumunu paylaşırken, yörünge tabanlı hedeflemeyi seçen satıcıyla tüketicinin hem konum hem de seyahat yönünü paylaşır. 3. aşamada, tüketici satın alma kararını verir ve ödemeler gerçekleşir.

Analizimizde satıcıların farklılaştırılmış ürünler sunduğu ve tüketicinin güçlü bir ürün tercihine sahip olduğu yani tüketicinin tercih hattındaki bir ürüne çok yakın konumlandığı, tüketici fiziksel olarak diğer ürünün satıcısına daha yakın ve o satıcıya doğru seyahat ediyor olsa bile bu satıcı tarafından cezbedilemeyeceği bir senaryoyu inceliyoruz (yani bu durumda ürün tercih hattında A (B)'ya çok yakın olan tüketiciler, B(A) satıcısı tarafından cezbedilemez). Bu durum için $m > (2c+5t)/3$ koşulunu empoze ediyoruz. Tüketicinin ürün tercihinin mobil hedeflemenin etkilerini nasıl etkilediğini göstermek için bu uç duruma odaklanıyoruz. Ayrıca, satıcıların mobil hedefleme yapmadığı senaryoda saf bir strateji dengesi sağlamak için $c/t > (\sqrt{2}-1)/2$ teknik varsayımında bulunuyoruz.

4. GÜÇLÜ OLARAK FARKLIlaştırILMIŞ ÜRÜNLER İÇİN DENGE MOBİL HEDEFLEME STRATEJİLERİ VE ETKİLERİ

Bu bölümde, bölüm 3'te tartışıldığı gibi satıcıların farklılaştırılmış ürünler sunduğu ve tüketicinin güçlü ürün tercihine sahip olduğu senaryoyu ele alıyoruz. Ayrıntılı analiz ekte yer almaktadır. Aşağıdaki önerme bu senaryo için denge mobil hedefleme stratejisini ve denge stratejisinin satıcılar, tüketiciler ve sosyal refah üzerine olan etkilerini özetler.

Önerme: *Ürünler güçlü olarak farklılaştırılmışsa, yani $m > (2c+5t)/3$ ise, dengede, (i) her iki satıcı da yörünge tabanlı hedefleme yapar, (ii) satıcıların hedefleme yapmadıkları duruma göre satıcılar kâr eder, tüketiciler ve toplum zarar eder.*

Önerme, ürünler özdeş olduğunda ve ürünler güçlü olarak farklılaştırıldığında ortaya çıkan dengenin farklı olabileceğini ortaya koymaktadır. Spesifik olarak, ürünler güçlü olarak farklılaştırılmışsa yörünge tabanlı hedefleme c ve t değerlerinden bağımsız olarak tek denge iken, ürünler özdeş ise c/t oranı küçük olduğunda konum tabanlı hedefleme dengedir. Bu fark şu şekilde açıklanabilir. Tüketiciler güçlü ürün tercihlerine sahip olduklarında fiyattaki bir düşüş tüketicilerin herhangi bir ürün tercihlerinin olmaması durumuna kıyasla, satıcıya daha az bir talep artışı sağlar. Bu nedenle, tüketicilerin güçlü ürün tercihleri olduğunda herhangi bir ürün tercihleri olmamasına kıyasla satıcıların fiyat düşürme istekleri daha azdır. Ayrıca, ürünler güçlü olarak farklılaştırıldığında, mobil hedefleme satıcıların fiyat düşürme isteklerini daha da azaltır. Ürünler güçlü olarak farklılaştırıldığında mobil hedefleme yapılmazsa, fiyat rekabeti ve denge fiyatları yalnızca tüketicinin ürün tercihinin derecesi (m) tarafından belirlenir. Bu durumda hiçbir satıcı pazar potansiyeli açısından bir avantaj algılamaz ve talebin fiyata duyarlılığı denge fiyatlarını belirler. Öte yandan, mobil hedefleme altında, konum ve seyahat yönüne bağlı olarak, satıcılar tüketicilerin iki ürüne ilişkin değerlendirmelerinde ve dolayısıyla pazar potansiyellerindeki asimetriyi algırlar. Ayrıca, asimetri derecesinin konuma ve seyahat yönüne göre değiştiğini de görürler. Örneğin, tüketici fiziksel olarak A'ya B'den daha yakınsa ve A'ya doğru seyahat ediyorsa, A satıcısı ürününün değerinin tüketici için B satıcısınınkinden daha yüksek olmasını bekler. Güçlü bir rekabet avantajı ve rakibine göre önemli ölçüde daha fazla talep bekleyen bir satıcı (fiyatlar eşitse), daha fazla talep çekmek için fiyatlar üzerinde rekabet etmeye daha az istekli olur. Bunun nedeni, fiyat düşüşünden kaynaklanacak gelir kaybının talep artışına göre daha büyük olmasıdır. Bu sebeple, ortalama olarak satıcıların fiyatlar üzerinde rekabet etme istekleri hedefleme yaptıklarında hedefleme yapmamaları duruma göre azalır. Fiyat rekabeti isteği, konum tabanlı hedeflemede hedefleme yapılmaması durumuna göre ve yörünge tabanlı hedeflemede konum tabanlı hedeflemeye göre daha azdır; çünkü satıcılar daha fazla tüketici bilgisine sahip olduğunda asimetri daha yüksektir. Bu nedenle, tüketicilerin güçlü ürün tercihleri olduğunda, yörünge tabanlı hedefleme tek denge olarak ortaya çıkar ve bu dengede hedeflemenin olmadığı duruma kıyasla satıcılar kâr ederken, tüketiciler ve toplum zarar eder.

Mobil hedefleme, tüketicilerin doğal ürün tercihine sahip olmadığı ve tercihin yalnızca mobil özellikler tarafından şekillendirildiği bağlamlarda uygulandığında hedefleme kullanmamaya kıyasla satıcılar üzerinde olumlu veya olumsuz bir etkiye sahip olabilir ve satıcılar daha ayrıntılı yörünge tabanlı hedefleme kullanmaya istekli olmayabilir (Cezar ve Raghunathan, 2021). Bu durumda etkiler kritik olarak tüketicilerin karşılaştığı zaman maliyetinin ulaşım maliyetine olan oranına bağlıdır. Öte yandan, çalışmamızda gösterildiği üzere mobil hedeflemenin etkileri tüketici ürün tercihinin derecesine bağlı olarak farklı olabilir. Spesifik olarak, tüketicilerin güçlü ürün tercihleri olduğunda, satıcılar her zaman yörünge tabanlı hedeflemeye yönelirler ve tüketiciler ve toplum pahasına fayda sağlarlar. Rakip ürünlerin güçlü olarak farklılaştırılması koşuluyla, yukarıdaki önerme bazı uzmanların gelecekte yörünge tabanlı hedeflemenin sektör çapında konum tabanlı hedeflemeye baskın olacağına dair spekülasyonlarıyla tutarlıdır (Ghose ve diğerleri, 2019).

5. SONUÇ

Mobil ekonomideki rekabetin doğasına ve ortaya çıkacak denge stratejilerine ilişkin anlayışımızı geliştirmek için mobil bağlamların detayları kritik olup, bu doğrultuda modeller geliştirme ve inceleme ihtiyacı bulunmaktadır. Teorik sonuçlarımız, mobil hedeflemenin etkilerinin, tüketici ürün tercihinin derecesini ile konum, seyahat yönü ve hızı, zaman ve ulaşım maliyetleri gibi mobilite ile ilgili özellikler arasındaki etkileşime bağlı olduğunu gösteriyor. Tüketicilerin güçlü ürün tercihleri olduğunda, satıcılar her zaman yörünge tabanlı hedeflemeye yönelerek tüketiciler ve toplum pahasına fayda sağlarlar. Sonuçlarımız satıcıların mobil hedefleme stratejileri uygulamadan önce mobil pazarlama bağlamını dikkatli bir şekilde değerlendirmeleri gerektiğini göstermektedir. Çalışmamız ayrıca mevcut ampirik araştırmalar tarafından incelenmemiş ürün farklılaştırması, tüketicilerin sabır düzeyi ve hedefleme türü gibi faktörlerin mobil hedeflemenin etkileri üzerine birkaç test edilebilir hipotezi önermekte ve ek ampirik araştırmalara yol göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Cezar, A., ve Raghunathan, S. (2021). Competitive location-based and trajectory-based mobile targeting. Forthcoming *Decision Science*.
- Chen, Y., Li, X., ve Sun, M. (2017). Competitive Mobile Geo Targeting. *Marketing Science*, 38(5), 666-682.
- Dube, J., Z. Fang, N. Fong, ve X. Luo. (2017). Competitive Price Targeting with Smartphone Coupons. *Marketing Science*, 36(6), 813-1017
- Fang, Z., Gu, B., Luo, X., ve Xu, Y. (2015). Contemporaneous and Delayed Sales Impact of Location-Based Mobile Promotions. *Information Systems Research*, 26(3), 552-564.
- Fong, N.M., Fang, Z. ve Luo, X. (2015) Geo-conquesting: competitive loca tional targeting of mobile promotions. *Journal of Marketing Research*, 52(5), 726–735.
- Ghose, A., Li, B., ve Liu, S. (2019). Mobile Targeting Using Customer Trajectory Patterns. *Management Science*, 65(11), 5027–5049.
- Giannotti, F., Nanni, M., Pedreschi, D., Pinelli, F., Renso, C., Rinzivillo, S., ve Trasarti, R. Unveiling the complexity of human mobility by querying and mining massive trajectory data. *VLDB J.* 2011, 20, 695–719.
- Luo X, Andrews M, Fang Z, ve Phang CW. (2014). Mobile targeting. *Management Science*, 60(7), 1738–1756.
- Pai, N.Y., ve Li, Y. M. (2014). Competing Advertising and Pricing Strategies for Location-based Commerce. *22th European Conference on System Science (ECIS 2014)*, Tel Aviv, Israel.
- Stole, L. (2007). Price Discrimination in Competitive Environments. In Armstrong, M. and R. Porter, eds., *The Handbook of Industrial Organization*, Vol.3, Amsterdam: NorthHolland.
- Tong, S., Luo, X., ve Xu, B. (2020) Personalized mobile marketing strategies. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48, 64–78.
- Verhoef, P. C., Stephen, A. T., Kannan, P. K., Luo, X., Abhishek, V., Andrews, M., ve Zhang, Y. (2017). Consumer Connectivity in a Complex, Technology-enabled, and Mobile-oriented World with Smart Products. *Journal of Interactive Marketing*, 40, 1–8.

EK

Satıcılar Özdeş Ürünler Sunduğunda Satıcıların Beklenen Kârları

		Hedefleme Yok (HY)	Konum Tabanlı Hedefleme (KTH)	Yörünge Tabanlı Hedefleme (YTH)
HY	$r < 1$	$\left(\frac{t+c}{2}, \frac{t+c}{2}\right)$	$\left(\frac{(4t+c)^2}{16(t+c)}, \frac{48t^2+56ct+17c^2}{32(t+c)}\right)$	$\left(\frac{(2t+c)^2}{16(t+c)}, \frac{36t^2+52ct+17c^2}{32(t+c)}\right)$
	$1 < r < 2$	$\left(\frac{t+c}{2}, \frac{t+c}{2}\right)$	$\left(\frac{(4t+c)^2}{16(t+c)}, \frac{48t^2+56ct+17c^2}{32(t+c)}\right)$	$\left(\frac{t+c}{8}, \frac{13t^2+18ct+9c^2}{16(t+c)}\right)$
	$2 < r < 4$	$\left(\frac{t+c}{2}, \frac{t+c}{2}\right)$	$\left(\frac{(4t+c)^2}{16(t+c)}, \frac{48t^2+56ct+17c^2}{32(t+c)}\right)$	$\left(\frac{t+c}{8}, \frac{13t^2+18ct+9c^2}{16(t+c)}\right)$
	$r > 4$	$\left(\frac{t+c}{2}, \frac{t+c}{2}\right)$	$\left(\frac{(2t+c)^2}{8(t+c)}, \frac{20t^2+12ct+9c^2}{16(t+c)}\right)$	$\left(\frac{t+c}{8}, \frac{13t^2+18ct+9c^2}{16(t+c)}\right)$
KTH	$r < 1$	$\left(\frac{48t^2+56ct+17c^2}{32(t+c)}, \frac{(4t+c)^2}{16(t+c)}\right)$	$\left(\frac{3t}{2} - \frac{c^2}{8(t+c)}, \frac{3t}{2} - \frac{c^2}{8(t+c)}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(4t+c)}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}\right)$
	$1 < r < 2$	$\left(\frac{48t^2+56ct+17c^2}{32(t+c)}, \frac{(4t+c)^2}{16(t+c)}\right)$	$\left(\frac{3t}{2} - \frac{c^2}{8(t+c)}, \frac{3t}{2} - \frac{c^2}{8(t+c)}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(4t+c)}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}\right)$
	$2 < r < 4$	$\left(\frac{48t^2+56ct+17c^2}{32(t+c)}, \frac{(4t+c)^2}{16(t+c)}\right)$	$\left(\frac{12t^2+c^2}{4(t+c)}, \frac{12t^2+c^2}{4(t+c)}\right)$	$\left(\frac{10t^2+c^2}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}\right)$
	$r > 4$	$\left(\frac{20t^2+12ct+9c^2}{16(t+c)}, \frac{(2t+c)^2}{8(t+c)}\right)$	$\left(\frac{12t^2+c^2}{4(t+c)}, \frac{12t^2+c^2}{4(t+c)}\right)$	$\left(\frac{10t^2+c^2}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}\right)$
YTH	$r < 1$	$\left(\frac{36t^2+52ct+17c^2}{32(t+c)}, \frac{(2t+c)^2}{16(t+c)}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(4t+c)}{4(t+c)}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(4t+c)}{4(t+c)}\right)$
	$1 < r < 2$	$\left(\frac{13t^2+18ct+9c^2}{16(t+c)}, \frac{t+c}{8}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(4t+c)}{4(t+c)}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(4t+c)}{4(t+c)}\right)$
	$2 < r < 4$	$\left(\frac{13t^2+18ct+9c^2}{16(t+c)}, \frac{t+c}{8}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}, \frac{10t^2+c^2}{4(t+c)}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(4t+c)}{4(t+c)}\right)$
	$r > 4$	$\left(\frac{13t^2+18ct+9c^2}{16(t+c)}, \frac{t+c}{8}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(4t+c)}{4(t+c)}\right)$	$\left(\frac{2t^2+c(2t+c)}{4(t+c)}, \frac{2t^2+c(4t+c)}{4(t+c)}\right)$

Satıcılar Farklılaşmış Ürünler Sunduğunda ve Hedefleme Yapmadıklarında Satıcıların Beklenen Kârları, Tüketici Fazlası ve Sosyal Refah

İki firmadan herhangi birinden aynı net satın alma faydası elde eden kayıtsız tüketicinin yeri:

i) Tüketici, soldan-sağa hareket ederse

$$\bar{\theta}_{LR} = \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}$$

ii) Tüketici, sağdan- sola hareket ederse

$$\bar{\theta}_{RL} = \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}$$

Her senaryo eşit derecede olası olduğundan, A ve B satıcıları için beklenen talep şu şekilde verilir:

$$\pi_A = \frac{1}{2} p_A \left(\frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m} + \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m} \right)$$

$$\pi_B = \frac{1}{2} p_B \left(1 - \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m} + 1 - \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m} \right)$$

$$E(\lambda) = \frac{1}{2} \text{ olduğundan, } E(\pi_A) = \frac{p_A(m - p_A + p_B)}{2m}, E(\pi_B) = \frac{p_B(m - p_B + p_A)}{2m}.$$

Satıcıların maksimizasyon problemleri için birinci dereceden koşulları aynı anda çözerek

$$p_A = m, p_B = m, D_A = \frac{1}{2}, D_B = \frac{1}{2}, E(\pi_A^*) = \frac{m}{2}, E(\pi_B^*) = \frac{m}{2} \text{ elde ederiz.}$$

Satıcıların yukarıdaki dengeden sapmayacağını göstereceğiz.

A'nın saptığını ve yalnızca sağdan-sola hareket eden tüketiciyi hedeflediğini ve B'nin fiyatını m olarak belirlediğini varsayalım.

$$\pi_A = p_A \frac{1}{2} \left(\frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m} \right). E(\lambda) = \frac{1}{2} \text{ olduğundan, } E(\pi_A) = \frac{p_A(m+t - p_A + p_B)}{4m}.$$

$$\text{A fiyatını belirler, } \frac{\partial \pi_A}{\partial p_A} = 0 \Rightarrow p_A = \frac{t}{2} + m. \text{ Bu fiyatta, } \pi_A = \frac{(2m+t)^2}{16m}. \text{ Eğer } m/t > \frac{1}{2}(1+\sqrt{2}) \cong 1.207,$$

A mevcut dengeden sapsak için bir isteğe sahip değildir. Simetri nedeniyle B için de benzer bir sonuç geçerlidir.

Tüketici Fazlası

$$\int_0^1 \left[\int_0^{\frac{c+m-2(c+t)\lambda}{2m}} (v-(2t+c)\lambda - m\theta - m) d\theta + \int_{\frac{c+m-2(c+t)\lambda}{2m}}^1 (v-c(1-\lambda) - m(1-\theta) - m) d\theta + \int_0^{\frac{c+m+2t-2(c+t)\lambda}{2m}} (v-c\lambda - m\theta - m) d\theta + \int_{\frac{c+m+2t-2(c+t)\lambda}{2m}}^1 (v-(1-\lambda)(2t+c) - m(1-\theta) - m) d\theta \right] d\lambda$$

$$= \frac{c^2 - 6cm - 15m^2 + 2ct - 6mt + 4t^2}{12m} + v$$

Sosyal Refah

$$\frac{c^2 - 6m(c+t) - 15m^2 + 2ct + 4t^2}{12m} + v + \frac{m}{2} + \frac{m}{2} = \frac{c^2 - 6m(c+t) - 3m^2 + 2ct + 4t^2}{12m} + v$$

Ürünler Güçlü Farklaştırıldığında Simetrik Konum Tabanlı Hedefleme Senaryosunda Satıcıların Beklenen Kârları

$$\bar{\theta}_{LR} = \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}, \quad \bar{\theta}_{RL} = \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}$$

$$\pi_A = p_A \left(\int_0^{\bar{\theta}_{LR}} d\theta + \frac{1}{2} \int_{\bar{\theta}_{LR}}^{\bar{\theta}_{RL}} d\theta \right) = p_A \left(\frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m} + \frac{t}{2m} \right)$$

$$\pi_B = p_B \left(\frac{1}{2} \int_{\bar{\theta}_{LR}}^{\bar{\theta}_{RL}} d\theta + \int_{\bar{\theta}_{RL}}^1 d\theta \right) = p_B \left(\frac{t}{2m} + 1 - \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m} \right)$$

Her satıcı kendi kârını maksimize eder. Maksimizasyon problemleri için birinci dereceden koşulları aynı anda çözerek, $p_A = \frac{c+3m+t-2(c+t)\lambda}{3}$, $p_B = \frac{-c+3m-t+2(c+t)\lambda}{3}$,

$$D_A = \frac{c+3m+t-2(c+t)\lambda}{6m}, D_B = \frac{-c+3m-t+2(c+t)\lambda}{6m},$$

$$\pi_A^L = \frac{(c+3m+t-2(c+t)\lambda)^2}{18m}, \quad \pi_B^{L+D} = \frac{(-c+3m-t+2(c+t)\lambda)^2}{18m} \text{ elde ederiz.}$$

Aşağıdaki m kısıtlaması, bu senaryoda θ kesme değerlerinin 0 ile 1 arasında olmasını garanti eder:

$$m \geq \frac{c+4t}{3}.$$

Satıcı Kârı

Yere dayalı hedeflemede beklenen kâr:

$$E(\pi_A^L) = \int_0^1 \frac{(c+3m+t-2(c+t)\lambda)^2}{18m} d\lambda = \frac{(c+t)^2 + 27m^2}{54m},$$

$$E(\pi_B^L) = \int_0^1 \frac{(-c+3m-t+2(c+t)\lambda)^2}{36m} d\lambda = \frac{(c+t)^2 + 27m^2}{54m}$$

Tüketici Fazlası

$$\left(\int_0^1 \left(\int_0^{\frac{c+3m-2t-2(c+t)\lambda}{6m}} \left(v - (2t+c)\lambda - m\theta - \frac{c+3m+t-2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^1 \left(v - c(1-\lambda) - m(1-\theta) - \frac{3m-c-t+2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^{\frac{c+3m-2t-2(c+t)\lambda}{6m}} \left(v - c\lambda - m\theta - \frac{c+3m+t-2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^{\frac{c+3m+4t-2(c+t)\lambda}{6m}} \left(v - (1-\lambda)(2t+c) - m(1-\theta) - \frac{3m-c-t+2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta \right) d\lambda \right)$$

$$= \frac{c^2 - 135m^2 + 28t^2 - 54m(c+t) + 2ct}{108m} + v$$

Sosyal Refah

$$\frac{c^2 - 135m^2 + 28t^2 - 54m(c+t) + 2ct}{108m} + v + \frac{27m^2 + (c+t)^2}{54m} + \frac{27m^2 + (c+t)^2}{54m}$$

$$= \frac{5c^2 - 27m^2 + 32t^2 - 54m(c+t) + 10ct}{108m} + v$$

Aşağıdaki m kısıtlaması, bu senaryoda θ kesme değerlerinin 0 ile 1 arasında olmasını garanti eder:

$$m \geq \frac{c+2t}{3}.$$

Ürünler Güçlü Olarak Farklılaştırıldığında Simetrik Yörünge Tabanlı Hedefleme Senaryosunda Satıcıların Beklenen Kârları

i) Tüketici soldan sağa seyahat ederse, şunu elde ederiz:

$$\bar{\theta} = \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}.$$

Satıcılar için talep şöyledir:

$$D_A = \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}, D_B = 1 - D_A.$$

Satıcıların kârları aşağıda verilmiştir.

$$\pi_A = p_A D_A(p_A, p_B), \pi_B = p_B D_B(p_A, p_B).$$

Her satıcı kendi karını maksimize eder. Maksimizasyon problemleri için birinci dereceden koşulları aynı anda çözerek,

$$p_A = \frac{c+3m-2(c+t)\lambda}{3}, p_B = \frac{-c+3m+2(c+t)\lambda}{3},$$

$$D_A = \frac{c+3m-2(c+t)\lambda}{6m}, D_B = \frac{-c+3m+2(c+t)\lambda}{6m} \text{ elde ederiz.}$$

ii) Tüketici sağdan sola seyahat ederse, $\bar{\theta} = \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}.$

Satıcılar için talep şöyledir:

$$D_A = \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}, D_B = 1 - D_A.$$

Satıcıların kârları aşağıda verilmiştir.

$$\pi_A = p_A D_A, \pi_B = p_B D_B.$$

Her satıcı kendi karını maksimize eder. Maksimizasyon problemleri için birinci dereceden koşulları aynı anda çözerek,

$$p_A = \frac{c + 3m + 2t - 2(c+t)\lambda}{3}, p_B = \frac{-c + 3m - 2t + 2(c+t)\lambda}{3},$$

$$D_A = \frac{c + 3m + 2t - 2(c+t)\lambda}{6m}, D_B = \frac{-c + 3m - 2t + 2(c+t)\lambda}{6m} \text{ elde ederiz.}$$

Her senaryo eşit derecede olası olduğundan, satıcıların beklenen kârları şöyledir:

$$\pi_A^T = \frac{1}{2} \left(\frac{(c + 3m - 2(c+t)\lambda)^2}{18m} + \frac{(c + 3m + 2t - 2(c+t)\lambda)^2}{18m} \right) = \frac{(c + 3m - 2(c+t)\lambda)^2 + (c + 3m + 2t - 2(c+t)\lambda)^2}{36m}$$

$$\pi_B^T = \frac{1}{2} \left(\frac{(-c + 3m + 2(c+t)\lambda)^2}{18m} + \frac{(-c + 3m - 2t + 2(c+t)\lambda)^2}{18m} \right) = \frac{(-c + 3m + 2(c+t)\lambda)^2 + (-c + 3m - 2t + 2(c+t)\lambda)^2}{36m}$$

Satıcı Kârı

Yörünge tabanlı hedeflemede beklenen kâr:

$$E(\pi_A^T) = \int_0^1 \frac{(c + 3m - 2(c+t)\lambda)^2 + (c + 3m + 2t - 2(c+t)\lambda)^2}{36m} d\lambda = \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 4t^2}{54m}$$

$$E(\pi_B^T) = \int_0^1 \frac{(-c + 3m + 2(c+t)\lambda)^2 + (-c + 3m - 2t + 2(c+t)\lambda)^2}{36m} d\lambda = \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 4t^2}{54m}.$$

Aşağıdaki m kısıtlaması, bu senaryoda θ kesme değerlerinin 0 ile 1 arasında olmasını garanti eder:

$$m \geq \frac{c + 2t}{3}.$$

Tüketici Fazlası

$$\left. \begin{aligned} & \int_0^1 \left[\int_0^{\frac{c+m-2(c+t)\lambda}{2m}} (v - (2t+c)\lambda - m\theta - m) d\theta + \int_{\frac{c+m-2(c+t)\lambda}{2m}}^1 (v - c(1-\lambda) - m(1-\theta) - m) d\theta + \right. \\ & \left. \int_0^{\frac{c+m+2t-2(c+t)\lambda}{2m}} (v - c\lambda - m\theta - m) d\theta + \int_{\frac{c+m+2t-2(c+t)\lambda}{2m}}^1 (v - (1-\lambda)(2t+c) - m(1-\theta) - m) d\theta \right] d\lambda \\ & = \frac{c^2 - 135m^2 + 4t^2 - 54m(c+t) + 2ct}{108m} + v \end{aligned} \right\}$$

Sosyal Refah

$$\frac{c^2 - 135m^2 + 4t^2 - 54m(c+t) + 2ct}{108m} + v + \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 4t^2}{54m} + \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 4t^2}{54m}$$

$$= \frac{5c^2 - 27m^2 + 20t^2 - 54m(c+t) + 10ct + v}{12m}$$

Ürünler Güçlü Farklaştırıldığında Asimetrik Konum Tabanlı Hedefleme Senaryosunda Satıcıların Beklenen Kârları

Yalnızca A satıcısının konum tabanlı hedefleme kullandığını ve B'nin hedefleme kullanmadığını varsayalım.

Tüketicinin yönü soldan sağa ise,

$$\bar{\theta}_{LR} = \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}, \theta < \bar{\theta}_{LR} \text{ ise, tüketici A'dan satın alır, aksi takdirde tüketici B'den satın alır.}$$

Tüketicinin yönü sağdan soldan ise,

$$\bar{\theta}_{RL} = \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}, \theta < \bar{\theta}_{RL} \text{ ise, tüketici A'dan satın alır, aksi takdirde tüketici B'den satın alır.}$$

$$\text{B'nin kârı } \pi_B^N = p_B \frac{1}{2} \left(\int_{\bar{\theta}_{LR}}^1 d\theta + \int_{\bar{\theta}_{RL}}^1 d\theta \right) = p_B \left(\frac{m - c + p_A - p_B - t + 2(c+t)\lambda}{2m} \right).$$

$$E(\lambda) = \frac{1}{2} \text{ olduğundan, } E(\pi_B) = \frac{p_B(m + p_A - p_B)}{2m}.$$

$$\text{B için birinci derece koşulunu çözerek, } p_B = \frac{m + p_A}{2}.$$

$$\text{A'nın kârı } \pi_A^L = p_A \frac{1}{2} \left(\int_0^{\bar{\theta}_{LR}} d\theta + \int_0^{\bar{\theta}_{RL}} d\theta \right) = p_A \left(\frac{c + m - p_A + p_B + t - 2(c+t)\lambda}{2m} \right).$$

$$\text{A için birinci derece koşulunu çözerek ve } \pi_A^L \text{'da } p_B = \frac{m + p_A}{2} \text{ kullanarak,}$$

$$p_A^L = \frac{1}{3}(2c + 3m + 2t - 4(c+t)\lambda), \quad p_B^N = \frac{1}{3}(c + 3m + t - 2(c+t)\lambda) \text{ elde edilir.}$$

Aşağıdaki m kısıtlaması, bu senaryoda θ kesme değerlerinin 0 ile 1 arasında olmasını garanti eder:

$$m \geq \frac{2c + 5t}{3}.$$

Satıcı Kârı

Satıcıların beklenen kârları:

$$E(\pi_A^L) = \frac{4(c+t)^2 + 27m^2}{54m}, \quad E(\pi_B^N) = \frac{27m^2 - 2(c+t)^2}{54m}.$$

Tüketici Fazlası

$$\left(\int_0^1 \left(\int_0^{\frac{2c+3m-t-4(c+t)\lambda}{6m}} \left(v - (2t+c)\lambda - m\theta - \frac{2c+3m+2t-4(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^1 \left(v - c(1-\lambda) - m(1-\theta) - \frac{c+3m+t-2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^{\frac{2c+3m-t-4(c+t)\lambda}{6m}} \left(v - c\lambda - m\theta - \frac{2c+3m+2t-4(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^{\frac{2c+3m+5t-4(c+t)\lambda}{6m}} \left(v - (1-\lambda)(2t+c) - m(1-\theta) - \frac{c+3m+t-2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta \right) d\lambda \right)$$

$$= \frac{4c^2 - 135m^2 + 31t^2 - 54m(c+t) + 8ct}{108m} + v$$

Sosyal Refah

$$\frac{4c^2 - 135m^2 + 31t^2 - 54m(c+t) + 8ct}{108m} + v + \frac{27m^2 + 4(c+t)^2}{54m} + \frac{27m^2 - 2(c+t)^2}{54m}$$

$$= \frac{8c^2 - 27m^2 + 35t^2 - 54d(c+t) + 16ct}{108m} + v$$

Ürünler Güçlü Olarak Farklılaştırıldığında Asimetrik Yörünge Tabanlı Hedefleme Senaryosunda Satıcıların Beklenen Kârları

Yalnızca A satıcısının yörünge tabanlı hedefleme kullandığını ve B'nin hedefleme kullanmadığını varsayalım.

Tüketicinin yönü soldan sağa ise,

$$\bar{\theta}_{LR} = \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}, \theta < \bar{\theta}_{LR} \text{ ise, tüketici A'dan satın alır, aksi takdirde tüketici B'den satın alır.}$$

Tüketicinin yönü sağdan sola ise,

$$\bar{\theta}_{RL} = \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}, \theta < \bar{\theta}_{RL} \text{ ise, tüketici A'dan satın alır, aksi takdirde tüketici B'den satın alır.}$$

$$B'nin kârı \pi_B^N = p_B \frac{1}{2} \left(\int_{\bar{\theta}_{LR}}^1 d\theta + \int_{\bar{\theta}_{RL}}^1 d\theta \right) = p_B \left(\frac{m - c + p_A - p_B - t + 2(c+t)\lambda}{2m} \right).$$

$$E(\lambda) = \frac{1}{2} \text{ olduğundan, } E(\pi_B) = \frac{p_B(m + p_A - p_B)}{2m}.$$

$$\text{Birinci derece koşulunu çözerek, } p_B = \frac{m + p_A}{2}.$$

Tüketicinin yönü soldan sağa ise,

$$A'nın kârı \pi_A = p_A \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}.$$

Birinci derece koşulunu çözerek, $p_A = \frac{1}{2}(c + m + p_B - 2(c+t)\lambda)$ ve p_A 'da $p_B = \frac{m + p_A}{2}$ kullanarak

$$p_A = \frac{1}{3}(2c + 3m - 4(c+t)\lambda), p_B = \frac{1}{3}(c + 3m - 2(c+t)\lambda) \text{ buluyoruz, böylece, } \pi_A = \frac{(2c + 3m - 4(c+t)\lambda)^2}{18m}.$$

Tüketicinin yönü sağdan sola ise, A' nın kârı $\pi_A = p_A \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}$.

Birinci derece koşulunu çözerek, $p_A = \frac{1}{2}(2t + c + m + p_B - 2(c+t)\lambda)$, ve p_A 'da $p_B = \frac{m + p_A}{2}$ kullanarak,

$$p_A = \frac{1}{3}(2c + 3m + 4t - 4(c+t)\lambda), p_B = \frac{1}{3}(c + 3m + 2t - 2(c+t)\lambda) \text{ buluyoruz, böylece,}$$

$$\pi_A = \frac{(2c + 3m + 4t - 4(c+t)\lambda)^2}{18m}.$$

Her senaryo eşit derecede olası olduğundan, A'nın beklenen kârı şöyledir:

$$\pi_A^T = \frac{1}{2} \left(\frac{(2c + 3m - 4(c+t)\lambda)^2}{18m} + \frac{(2c + 3m + 4t - 4(c+t)\lambda)^2}{18m} \right).$$

Aşağıdaki m kısıtlaması, bu senaryoda kesme değerlerinin 0 ile 1 arasında olmasını garanti eder:

$$m \geq \frac{2c + 4t}{3}.$$

Satıcı Kârı

$$\pi_A^T = \frac{4c^2 + 27m^2 + 8ct + 16t^2}{54m}, \pi_B^N = \frac{27m^2 - 2c^2 - 4ct - 8t^2}{54m}.$$

Tüketici Fazlası

$$\left[\int_0^1 \frac{2c+3m-4(c+t)\lambda}{6m} \left(v - (2t+c)\lambda - m\theta - \frac{2c+3m-4(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^1 \frac{2c+3m-4(c+t)\lambda}{6m} \left(v - c(1-\lambda) - m(1-\theta) - \frac{c+3m-2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^1 \frac{2c+3m+4t-4(c+t)\lambda}{6m} \left(v - c\lambda - m\theta - \frac{2c+3m+4t-4(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^1 \frac{2c+3m+4t-4(c+t)\lambda}{6m} \left(v - (1-\lambda)(2t+c) - m(1-\theta) - \frac{c+3m+2t-2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta \right] d\lambda$$

$$= \frac{4c^2 - 135m^2 + 16t^2 - 54m(c+t) + 8ct}{108m} + v$$

Sosyal Refah

$$\frac{4c^2 - 135m^2 + 16t^2 - 54m(c+t) + 8ct}{108m} + v + \frac{4c^2 + 27m^2 + 8ct + 16t^2}{54m} + \frac{27m^2 - 2c^2 - 4ct - 8t^2}{54m}$$

$$= \frac{8c^2 - 27m^2 + 32t^2 - 54m(c+t) + 16ct}{108m} + v$$

Ürünler Güçlü Olarak Farklılaştırıldığında Bir Satıcının Yörünge Tabanlı Hedefleme Değerinin Konum Tabanlı Hedefleme Kullandığı Senaryoda Beklenen Satıcı Kârları

Satıcı A'nın yörüngeye dayalı hedeflemeyi ve B'nin yere dayalı hedeflemeyi kullandığını varsayalım.

Tüketicinin yönü soldan sağa ise,

$$\bar{\theta}_{LR} = \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}, \theta < \bar{\theta}_{LR} \text{ ise, tüketici A'dan satın alır, aksi takdirde tüketici B'den satın alır.}$$

Tüketicinin yönü sağdan sola ise,

$$\bar{\theta}_{RL} = \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}, \theta < \bar{\theta}_{RL} \text{ ise, tüketici A'dan satın alır, aksi takdirde tüketici B'den satın alır.}$$

B'nin kârı $\pi_B^N = p_B \frac{1}{2} \left(\int_{\bar{\theta}_{LR}}^1 d\theta + \int_{\bar{\theta}_{RL}}^1 d\theta \right) = p_B \left(\frac{m - c + p_A - p_B - t + 2(c+t)\lambda}{2m} \right)$.

Birinci derece koşulunu çözerek, $p_B = \frac{m - c - t + p_A}{2} + (c+t)\lambda$.

i) Tüketicinin yönü soldan sağa ise,

A'nın kârı $\pi_A = p_A \frac{p_B - p_A + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}$.

Birinci derece koşulunu çözerek, ve π_A 'da $p_B = \frac{m - c - t + p_A}{2} + (c+t)\lambda$ kullanarak, $p_A = \frac{c + 3m - t - 2(c+t)\lambda}{3}$,

$p_B = \frac{3m - c - 2t + 2(c+t)\lambda}{3}$, $\pi_A = \frac{(c + 3m - t - 2(c+t)\lambda)^2}{18m}$ elde ediyoruz.

ii) Tüketicinin yönü sağdan sola ise, A'nın kârı $\pi_A = p_A \frac{p_B - p_A + 2t + c + m - 2(c+t)\lambda}{2m}$.

Birinci derece koşulunu çözerek, ve π_A 'da $p_B = \frac{m - c - t + p_A}{2} + (c+t)\lambda$ kullanarak,

$p_A = \frac{c + 3(m+t) - 2(c+t)\lambda}{3}$, $p_B = \frac{3m - c + 2(c+t)\lambda}{3}$, $\pi_A = \frac{(c + 3(m+t) - 2(c+t)\lambda)^2}{18m}$ elde ediyoruz.

Her senaryo eşit derecede mümkün olduğundan, A'nın beklenen kârı şöyledir:

$$\pi_A^T = \frac{1}{2} \left(\frac{(c+3m-t-2(c+t)\lambda)^2}{18m} + \frac{(c+3(m+t)-2(c+t)\lambda)^2}{18m} \right)$$

Aşağıdaki m kısıtlaması, bu senaryoda kesme değerlerinin 0 ile 1 arasında olmasını garanti eder:

$$m \geq \frac{c+3t}{3}.$$

Satıcı Kârı

$$\pi_A^T = \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 13t^2}{54m}, \quad \pi_B^L = \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct - 5t^2}{54m}.$$

Tüketici Fazlası

$$\left(\int_0^1 \left(\int_0^{\frac{c+3m-t-2(c+t)\lambda}{6m}} \left(v - (2t+c)\lambda - m\theta - \frac{c+3m-t-2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^1 \left(v - c(1-\lambda) - m(1-\theta) - \frac{3m-c-2t+2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^{\frac{c+3(m+t)-2(c+t)\lambda}{6m}} \left(v - c\lambda - m\theta - \frac{c+3(m+t)-2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta + \int_0^1 \left(v - (1-\lambda)(2t+c) - m(1-\theta) - \frac{3m-c+2(c+t)\lambda}{3} \right) d\theta \right) d\lambda \right)$$

$$= \frac{c^2 - 135m^2 + 13t^2 + 2ct - 54m(c+t)}{108m} + v$$

Sosyal Refah

$$\frac{c^2 - 135m^2 + 13t^2 + 2ct - 54m(c+t)}{108m} + v + \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 13t^2}{54m} + \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct - 5t^2}{54m}$$

$$= \frac{5c^2 - 27m^2 + 29t^2 - 54m(c+t) + 10ct}{108m} + v$$

Önerme İspatı

Ürünler güçlü farklılaştırıldığında getiri matrisi aşağıdaki gibidir.

	HY	KTH	YTH
HY	$\left(\frac{m}{2}, \frac{m}{2}\right)$	$\left(\frac{27m^2 - 2(c+t)^2}{54m}, \frac{4(c+t)^2 + 27m^2}{54m}\right)$	$\left(\frac{27m^2 - 2c^2 - 4ct - 8t^2}{54m}, \frac{4c^2 + 27m^2 + 8ct + 16t^2}{54m}\right)$
KTH	$\left(\frac{4(c+t)^2 + 27m^2}{54m}, \frac{27m^2 - 2(c+t)^2}{54m}\right)$	$\left(\frac{(c+t)^2 + 27m^2}{54m}, \frac{(c+t)^2 + 27m^2}{54m}\right)$	$\left(\frac{c^2 + 27m^2 + 2ct - 5t^2}{54m}, \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 13t^2}{54m}\right)$
YTH	$\left(\frac{4c^2 + 27m^2 + 8ct + 16t^2}{54m}, \frac{27m^2 - 2c^2 - 4ct - 8t^2}{54m}\right)$	$\left(\frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 13t^2}{54m}, \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct - 5t^2}{54m}\right)$	$\left(\frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 4t^2}{54m}, \frac{c^2 + 27m^2 + 2ct + 4t^2}{54m}\right)$

$m > (2c+5t)/3$ olduğunda, yukarıdaki matristeki getirilerin karşılaştırılması, dengeğin yörünge tabanlı hedefleme olduğunu gösterir.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:25.05.2022 Accepted/Kabul:08.08.2022

DOI:10.30794/pausbed.1121001

Research Article/Araştırma Makalesi

Can, B. (2023). "Küreselleşme İnsani İyi Olma Haline Etki Eder Mi? Müslüman Bir Ülke Olarak Türkiye Örnekleminde Bir İnceleme", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 75-90.

KÜRESELLEŞME İNSANİ İYİ OLMA HALİNE ETKİ EDER Mİ? MÜSLÜMAN BİR ÜLKE OLARAK TÜRKİYE ÖRNEKLEMİNDE BİR İNCELEME

Betül CAN*

Öz

Son yıllarda sürdürülebilir kalkınma planlarının önemli bir parçası olan iyi olma olgusu özellikle Korona Virüsü salgınıyla birlikte hem bireylerin hem de toplumların daha fazla gündemine yer etmiştir. Küreselleşme ve iyi olma arasındaki ilişki ise söz konusu süreçte daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Küreselleşme ise beraberinde getirdiği pozitif etkilere rağmen özündeki kültürel değişim etkisinden dolayı Müslüman toplumlarda yer yer reaktif bir tutumla karşılanmaktadır. Bu kapsamda bir Müslüman ülke örneği olarak Türkiye örnekleminde küreselleşmenin insani iyi olma düzeyine etkisi üzerinde durulacaktır. Çalışma 1990-2018 yıllarını kapsamakta olup bu çalışmada ekonometrik yöntemlerden zaman serisi tekniği uygulanmıştır. Seriler arasındaki uzun dönem ilişkisi Johansen eşbütünlük testi ile gerçekleştirilmiştir. Uzun dönem katsayılarını elde etmek için Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) ve Düzeltilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemleri kullanılmıştır. Kısa dönem ilişkisinin ortaya konması için ise Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Her ne kadar küreselleşme kültürel ve değerler anlamında homojenleştirme ihtimalini barındırsa da yapılan ampirik inceleme neticesinde küreselleşme ve insani iyi olma hali arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca uzun dönem analizinde küreselleşmenin insani iyi olma hali üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nedensellik analizi sonucunda ise insani iyi olma ve küreselleşme arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Çalışma, literatürde özellikle Türkiye örnekleminde ilk kez küreselleşme ve iyi olma arasındaki ilişkiyi araştırması bağlamında önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, İnsani iyi olma, İnsani Kalkınma, Müslüman Toplamlar, Din, İslam.

DOES GLOBALIZATION AFFECT HUMAN WELL-BEING? AN EXAMINATION ON THE SAMPLE OF TURKEY AS A MUSLIM COUNTRY

Abstract

The phenomenon of well-being, which has been an important part of sustainable development plans in recent years, has been on the agenda of both individuals and societies, especially with the outbreak of the coronavirus pandemic. The relationship between globalization and well-being has started to gain more importance in this process. On the other hand, despite globalization's positive effects, it has encountered a very reactive attitude in Muslim societies due to the effect of cultural change in its essence. In this context, the effect of globalization on the level of human well-being in Turkey, as an example of a Muslim country, will be emphasized. The study covered the years 1990-to 2018 and the time series technique, one of the econometric methods, is applied. To examine the long-run relationship between the series, Johansen co-integration analysis is employed. To obtain long-run coefficient Fully Modified Ordinary Least Square and Dynamic Ordinary Least Square Techniques are used. We use Granger causality analysis to reveal short-term relationship between the series. Although globalization contains the possibility of cultural and value homogenization, as a result of the empirical analysis, it is found that there is a long-term relationship between globalization and human well-being. In addition, in the long-term analysis, it is concluded that globalization has a positive and statistically significant effect on human well-being. The outcome of causality analysis confirms that there is not any causality relationship between human well-being and globalization. The study is important in the context of researching the relationship between globalization and well-being in the Turkish sample for the first time in the literature.

Keywords: Globalization, Human Well-being, Human Development, Muslim Societies, Religion, Islam.

*Dr. Betül Can, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D / Din Sosyoloji Bölümü, ESKİŞEHİR.
e-posta: betul.can@ogu.edu.tr. (<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-8427-6252>)

1. GİRİŞ

Küreselleşme olgusu dünya genelinde küresel insan hayatın tüm parçalarını derinden etkilemektedir. Küreselleşme sağladığı bağlantısallık sayesinde dünya genelinde hem krizler hem de fırsatlar farklı coğrafyalarda eşzamanlı yaşanabilmektedir. Teknolojinin ilerlemesi ile birlikte bilgiye ulaşım, sağlıklı yaşam veya ekonomik gelişmeler noktasında küresel dünyanın birçok sakini küreselleşmenin fırsatlarından yararlanabilmektedir. Diğer taraftan yine aynı zaman diliminde dünyanın bir ucunda çıkan bir virüs, dünyanın farklı coğrafyalarındaki diğer sakinlerin küresel bir ölüm kalım mücadelesiyle karşı karşıya kalmasına sebebiyet verebilmektedir. Böylece küreselleşme hem krizi hem de fırsatı küresel dünyanın insanına aynı anda sunan bir olgudur.

İyi olma *Millenium Ecosystem Assesment* (2005) yayınlanmasından bu yanda sürdürülebilir kalkınmanın bir parçası haline getirilmiştir. Aynı zamanda küresel ölçekli yaşanan Korona Virüsü salgını sonrası dünya genelinde hem bireysel hem de kolektif düzeyde iyi olma-esenlik hali önem kazanmaya başlamıştır. Kavramsal olarak iyi olma hali bir diğer ifadeyle esenlik üzerine Antik Yunan düşünürlerinden bu yana kafa yorulmuş (Alatartseva ve Barysheva, 2016) son zamanlarda özellikle küresel ölçekte psikoloji, sosyoloji, felsefe, ekonomi gibi birçok farklı alt disiplin alanında bilim insanlarının da dikkatini çeker olmuştur. Üretilen bu bilgiler neticesinde son zamanlarda politika yapıcılar da ülkelerindeki insani iyi olma seviyesinin artırılmasını hedeflemişlerdir. Kavram çok boyutlu bir özelliğe sahip olduğundan *Global Wellnes Institute*¹ gibi çeşitli araştırma merkezleri kurularak iyi olmanın tüm yönlerinin analiz edilmesi amaçlanmıştır.

Küreselleşme olgusal bağlamda son otuz yıldır küresel dünyanın sakinlerini politik, kültürel, sosyal ve ekonomik olarak derinden etkilemektedir. Bu sayede ülkeler arası ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlarda artış yaşanmıştır. Bu gelişmeler de ekonomik büyümeye önemli katkılar sağlamıştır (Latif vd., 2018: 318-319). Söz konusu ekonomik gelişmelerin ise uzun vadede doğrudan veya dolaylı olarak bir toplumun insani iyi olma halini etkilemesi beklenmektedir. Yapılan çalışmalar küreselleşmenin ekonomik büyümeye pozitif etkisinin olduğunu göstermektedir (Gözgör ve Can, 2017; Buysse vd., 2018). Küreselleşmenin sağlamış olduğu gelir artışı ile birlikte toplumsal iyi olma haline etkisi olması beklenir. Çünkü küreselleşmeyle birlikte ülkeler arası ticaretin genişlemesi ülkelerin kişi başına düşen gelirin artışını sağlarken ayrıca istihdam artışını da mümkün kılmaktadır. Küreselleşme sayesinde insanlar kolaylıkla seyahat edebilir ve üreticiler ihtiyacı olan ara girdileri farklı ülkelerden kolaylıkla temin edebilmektedir (Can ve Doğan, 2016: 60). Küreselleşme sayesinde ülkeler daha etkin ve verimli çalışır. Bu da ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkiler. Ayrıca küreselleşme sayesinde kaynak dağılımı daha etkin sağlanır ve teknoloji transferi kolaylaşır (Haseeb vd., 2020: 726). Ticaretin ve uluslararası etkileşimin artmasıyla teknoloji ve bilimin gelişmesi desteklenebilir. Stiglitz ve Pike'ye (2004) göre de küreselleşme ile birlikte insanların hiç olmadığı kadar daha uzun yaşamakta ve daha iyi standartlarda yaşam sürdürmektedir. Tüm bu gelişmelerin tamamı uzun vadede insani iyi olma halinin gelişmesine ve yaşam kalitesinin artmasına hizmet etmektedir. Diğer taraftan son dönemde yapılan çalışmalar, gelirin veya ekonomik gelişmelerin tek başına insani iyi olma halini temsil edemeyeceğini vurgulamaktadır (Sen, 2014). Dolayısıyla sadece gelirle açıklanamayan insani iyi olma haline etki eden birçok parametre vardır. Söz gelimi eğitim ve sağlık düzeylerinin iyi konumda olması insani iyi olmanın yüksek olduğunu gösteren diğer önemli göstergelerdir.

Bilgi toplumunda bilgi en önemli güç haline gelmiştir. Küresel dünyada insani gelişmişliği yüksek olan ülkeler bilgi ve teknolojiye yatırım yapan ülkelerdir (Can ve Can, 2022). Her ne kadar küreselleşmenin eğitim üzerinde eşitsizliğe neden olabilecek bir etkisi (Bakhtiari ve Shajar, 2006: 97; Dinçer, 2007: 323-324) olsa da ülkelerin eğitim düzeylerini önemli ölçüde etkilediği de yadsınamaz bir sosyolojik gerçekliktir. Yeni bilgi teknolojilerin yaygınlaşması, bilgiye uluslararası arenada ulaşımın mümkün hale gelmesi küreselleşmenin sonucudur. Küresel dünya kendisine adapte olmaya çalışan bireylerinden kendi eğitim ve öğrenme süreçlerinin faal aktörleri olarak sürekli öğrenmeyi ve kişisel gelişimi, araştırmayı, eleştirel düşünmeyi, toplumsal katkı yapmayı beklemektedir (Doğan, 2011: 406). Eğitim kurumları da bu nitelikte insan gücünü yetiştirmek bağlamında eğitim programlarını tasarlamaktadır (Doğan, 2002). Yine bazı ülkeler de makro ölçekte küresel dünyaya birey yetiştirmek bağlamında eğitim politikalarını bu doğrultuda geliştirmektedir. Bu kapsamda Türkiye'de küreselleşmenin olgusunun neticesinde ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim basamağında çeşitli pozitif düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Küresel vatandaşlık, çok kültürlülük, eğitimde fırsat eşitliği, eğitim süreçlerinin uluslararasılaşması kapsamında

1 <https://globalwellnessinstitute.org/>

çeşitli reform çalışmaları yapılmaktadır (Sever vd., 2018). Söz gelimi küresel değerlerin müfredata uyarlanması, ekolojik ve sürdürülebilir yaşam, daha fazla yeni teknolojilerine adaptasyon, yabancı dil öğrenimi, kültürel farklılıkların kabulü ve birlikte yaşam gibi değerlerin edinilmesi hedeflenmiştir. Yine yükseköğrenim düzeyinde çeşitli uluslararası programlar kapsamında hem öğrenci hem akademisyen hareketlilikleri, uluslararası yeterlilik düzenlemeleri, kalite güvencesi, Bologna süreci ve Avrupa kredi transfer sistemine geçiş yaşam boyu öğrenme programlarının oluşturulması yükseköğrenimin uluslararası bir nitelik kazanmasını sağlamıştır (Alkanat Akman, 2010). Bu kapsamda küreselleşme farklı kültür ve ülkelerde özellikle gelişmekte olan ülkeler için bilgi ve teknolojinin, sosyal-küresel değerlerin, davranışsal normların geliştirilmesinde fırsatların yaratılmasını bireysel ve toplumsal düzeyde mümkün hale getirmektedir (Bakhtiari ve Shajar, 2006: 95).

Ülkelerin sağlık koşulları da onların refahı ve insani iyi olma hallerini etkilenmektedir. Küreselleşme eğitim ve gelirdede olduğu gibi sağlık durumlarında da ülkenin gelişmişlik düzeyine istinaden pozitif katkı yapabilmektedir. Her ne kadar küreselleşme yoksul ülkelerle zengin ülkeler arasındaki sağlık hizmetlerine erişim oranlarındaki makası açsa da (Hayran, 2016: 1) ve bazı açılardan halk sağlığına negatif etki yaptığı dile getirilse de artan küreselleşme düzeyi demografik büyümenin kontrol edilmesini, çocuk ölümlerinin azalmasını, yaşam ömrünü pozitif anlamda etkilemesi beklenmektedir (Bakhtiari ve Shajar, 2006: 98). Aynı zaman da sağlık alanı ülkelerin birbirlerine en bağımlı oldukları alandan birisidir. Küreselleşmenin yarattığı ülkeler arası bağımlılık, onları sağlık sistemlerinde reform yapmaya zorlamaktadır (Kahraman ve Bolışık, 2014: 109). Küresel sağlık durumları uluslararası çıkarları uzlaştırma ve iş birliğine yöneltme görevi görecektir niteliktedir (Ertaş ve Kırac, 2017: 32). Uluslararası girişimlerin ülkeler arası sağlık eşitsizliklerinin azaltılmasına yönelik çabaları küreselleşmenin sağlık üzerindeki pozitif etkileri arasındadır. Örneğin 21. yüzyılda herkes için sağlık hedefi Dünya Sağlık Örgütü'nün politikası haline gelmiştir. Bu tarz uluslararası örgütlerin çaba ve girişimleri ülkeler arası sağlık güvenliklerinin ve iş birliklerinin artırılmasına kaynaklık edecektir (Ertaş ve Kırac, 2017: 29). Özellikle sağlık bilgisinin ve teknolojinin küresel yayılımı özellikle gelişmekte olan ülkeler için oldukça önemlidir (Labonté vd., 2011: 267).

Küreselleşmenin ülkelerin insani iyi olma hallerine yaptığı pozitif etkisine rağmen kültürel homojenleştirici etkisinden dolayı Batı dışı toplumlarda küreselleşme zaman zaman reaktif bir tavırla karşılanmaktadır. Bu toplumlarda küreselleşmenin bir çeşit batılılaşma olduğu kaygısıyla Batı'dan gelecek her türlü etkiye kapalı tavırlar geliştirilmiştir. Küreselleşmenin kültürel dönüştürücülüğü özellikle siyasal İslam'ın egemen olduğu coğrafyalarda rahatsızlık yaratmaktadır (Berger, 2003). Söz gelimi Müslüman toplumlarda küreselleşme adeta Hristiyan kültürünün yayılması şeklinde değerlendirilmektedir (Erdem, 2003: 5-9). Batı tarihinin geçmişte Müslümanlarla olan çatışmalı ilişkisi Müslümanların habituslarında² oradan gelecek her türlü eylemin sorgulanmasına neden olmaktadır. Müslümanlar için batılı tüm etkilerin ve gelişmelerin Müslümanların geleceklerine tehdit içeren bir yapısı olduğunu düşündürmektedir. Müslümanlardaki bu kaygı söz konusu sosyolojik olgunun fayda yaratabilecek diğer hususlarına da kapalı hale gelmeye neden olmaktadır. Ağırıklı olarak Müslüman bir ülke olan Türkiye'deki yaşanan küreselleşme süreci de ülkenin dinsel ve kültürel aidiyetlerinden etkilenmektedir.

Küreselleşmenin etkileri elbette ülkenin gelişmişlik düzeyiyle yakından ilgilidir. Bu dönüştürücü etkisine rağmen Batı dışı coğrafyalarda da küreselleşme özellikle sağlık, eğitim, çevre sorunları, insan hakları (Majeed, 2017) ve iletişim anlamında pozitif etki oluşturduğu yadsınamaz bir gerçektir. Batı dışı toplumlarda küreselleşmenin kaçınılmaz bir olgu olduğu zamanda küreselleşmeye karşı realist bir tutum takınılması ülkelerin kalkınması için gereklidir. Bu kapsamda küreselleşme insani iyi olma hali arasında ilişki küreselleşme olgusuna salt ideolojik kaynaklı kapalılığın önüne geçmesine yardımcı olacaktır. İki olgunun arasında pozitif bir ilişkinin ortaya çıkması küreselleşmenin olası tehditlerinin bertaraf edilerek fırsatlarına açık olmaya olanak tanıyacaktır. Arasında çıkacak ilişkinin sayısal bir değerle ifadesi reaktif toplum yapılarında küreselleşme olgusuna ideolojik ve normatif bir tavırla yaklaşımdan ziyade olgunun daha nesnel bir bakışla ele alınmasını mümkün hale getirecektir.

Söz konusu amaçlardan hareketle bu çalışmanın ana amacı küreselleşme olgusunun bir Müslüman ülke örneğinde iyi olma açısından yarattığı etkiyi açığa çıkarmaktır. Bu kapsamda Müslüman ülke temsilcisi olarak Türkiye örneğinde küreselleşmenin insani iyi olma haline etkisini 1990-2018 yılları arasında incelemesi amaçlanmıştır. Zaman kısıtı verilerin bu zaman aralığında sınırlı olmasından ileri gelmektedir. Çalışmanın literatüre dört farklı açıdan katkı sağlaması beklenmektedir. İlk olarak, bu çalışma İslam dinini hem özel hem de

² Habitus; dönüştürülebilir eğilimler sistemidir (Bourdieu, 1990: 53). Farklı bir ifadeyle bireylerin şeyleri algılama, hissetme ve davranma durumlarını belirleyen bilişsel örtük şemalar.

kamusal alanda yaşayan bir ülke olarak Türkiye örneğinde, insani iyi olma ile küreselleşme arasındaki ilişkiyi ortaya koyan ilk çalışmadır. İkinci olarak, Türkçe literatürde küreselleşmenin insani iyi olmaya etkisini inceleyen ilk çalışmadır. Üçüncü olarak, bu çalışmada ekonometrik yöntemlerden zaman serisi tekniği kullanılarak ampirik bulgular ortaya konulmuştur. Son olarak da elde edilen bulgular neticesinde somut politika önerileri geliştirilmiştir.

Çalışmada giriş bölümünden sonra ikinci bölümde küreselleşme kavramına, küreselleşme ve din ilişkisine ve insani iyi olmaya ait teorik bilgilere değinilecektir. Üçüncü kısımda insani iyi olma ve küreselleşme ilişkisine dair literatür özeti verilecektir. Dördüncü bölümde veri ve metodoloji hakkında bilgi verilecek, beşinci bölümde ise elde edilen ampirik sonuçlar doğrultusunda politika önerileri sunulacaktır. Sonuç bölümüyle de çalışma tamamlanacaktır.

2. TEORİK ALTYAPI

2. 1. Küreselleşme Kavramı

Küreselleşme son çeyrek asırdır birçok ülkeyi sosyal, politik ve ekonomik açıdan derinden etkilemektedir. Birçok toplum yapısında küreselleşmenin etkisi rahatlıkla görülmektedir (Urata, 2002: 20). Küreselleşme olgusu kavramsal olarak 1960'larda ortaya çıkmış olup yaklaşık olarak literatürde 114 adet tanımlama tespit edilmiştir. Söz konusu tanımların ortak noktalarına bakıldığında küreselleşme, insan ve insan olmayan aktivitelerin uluslararası ve kültürler arası bütünleşmesinin tüm boyutları etrafında şekillenmektedir (Ghemawat, 2014). Farklı bir tanımlamada da "Coğrafyanın toplumsal ve kültürel düzenlemelere dayattığı kısıtlamaların azaldığı, insanların bu azalmayı giderek daha çok fark etmeye başladıkları bir toplumsal süreç" (Marshall, 1999: 449) şeklinde değerlendirilmiştir.

Tarihsel süreçte 2. Dünya savaşı sonrasında uluslararası ticaretin ve sermayenin değişen doğası, artan insan etkileşimleri küreselleşme sürecini hızlandırmıştır. Özellikle 1980 sonrası komünizmin çökmesi ve bilgi teknolojilerin gelişmesi küreselleşmenin ana hızlandırıcı etkenlerindedir. Bu gelişmeler devletin, yönetimin, finansın, üretimin, tüketimin ve bilginin yeniden yapılandırıldığı bir alan yaratmıştır (Ray, 2019: 2). Özünde karmaşık bir kavram olan küreselleşmenin birçok yönü olduğu halde literatürde uzunca bir süre sadece ekonomik yönü ele alınmıştır. Bu bağlamda kimi çalışmalarda doğrudan yabancı yatırımlar küreselleşmenin bir parçası olarak yer alırken kimi çalışmalarda ise finansal gelişme küreselleşme ile temsil edilmiştir (Sabi, 2007: 104). Ancak Axel Dreher yapmış olduğu çalışmada küreselleşmenin farklı boyutlarını da ele almıştır. KOF Küreselleşme endeksi olarak adlandırılan bu endeks 0 ile 100 arasında değişen değerler almaktadır (Can, 2016: 26). Dreher (2006) yapmış olduğu çalışmada küreselleşmeyi tek boyutuyla ele almanın sakıncalı olduğunu vurgulamıştır. Ona göre diğer parametrelerin göz ardı edilmesi, küreselleşmenin bir bütün olarak etkisinin gözlenmesini engellemektedir (Dreher, 2006: 1092). Geliştirmiş olduğu KOF küreselleşme endeksinde küreselleşmeyi dört ana unsur şeklinde değerlendirmiştir. Bunlar; ekonomik, sosyal ve politik küreselleşme ve bu üçünün toplamının oluşturduğu bir bütün olarak küreselleşme endeksidir (Bahadur, 2011: 79). Bu kapsamda küreselleşmenin tek boyutlu bir olgu olmadığı anlaşılmaktadır. Literatürde küreselleşmenin özellikle üç boyutuna vurgu yapılmıştır. (Leidner, 2010; Martens vd., 2010:). İlki; uluslararası şirketlerin küresel düzeyde etki alanına sahip olması ve bu kapsamda küresel finans durumlarının gelişmesi, zaman ve mekânın yoğunlaşması nedeniyle esnek üretim imkânlarının artması, özellikle 1980 sonrası iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile bilgi temelli hizmet ekonomilerinin yükselişi küreselleşmenin ekonomik yönüne karşılık gelmektedir. İkincisi; yaşanan bu ekonomik gelişmeler neticesinde devletler arası uluslararası ilişkilerin gelişmesi, uluslararası örgütler ve kurum kuruluşların oluşumu, küresel toplumsal hareketler ve küreselin yerel üzerindeki etkisi nedeniyle ülkelerin toplumsal refahı artıracak veya düzenleyecek kamu politikaları geliştirmesi gibi durumlar küreselleşmenin siyasal yönünü oluşturmaktadır. Üçüncüsü; küresel ölçekte yaşanan bu ekonomik ve siyasal gelişmeler, muhtelif kültürel çıktılar ürettiğinden; özellikle 1980 sonrası iletişim teknolojilerinin gelişimi, medya akışları, küresel tüketim artışı, turizm artışı, artan göçler, uluslararası eğitim hareketlilikleri, küresel ölçekli sosyal ağ ve bağlantıların oluşumu dünya üzerinde *küresel bir bilinç* (Robertson, 1992: 8) yaratmış ve bu durum kültürel anlamda da sınırların kalkmasına imkân tanımıştır ki bu gelişmeler ise küreselleşmenin sosyal yönüne karşılık gelmektedir.

Küreselleşmenin farklı parametrelere etkisini inceleyen çalışmalarda bazı bilim insanlarının küreselleşmenin özellikle ekonomik olarak olumsuzluklara yol açacağını belirten yaklaşımları mevcuttur (Milanovic, 2011; Stallings, 1992; Mahon, 2010). Ancak küreselleşmeye daha iyimser bakan bilim insanları da vardır. Örneğin Bhagwati'ye (2005) ve Wolf'a (2004) göre küreselleşme uzun dönemde toplumda önemli refah artışı sağlar. Dollar'a (2005) göre de küreselleşme ülkeler arasında gelir eşitsizliğinin giderilmesinde önemli rol oynayabilir. Bunun yanında küreselleşmenin hane-halklarının gelirinde önemli artış sağladığına yönelik genel bir görüş mevcuttur (Oluç ve Gövdere, 2020). Küreselleşme olgusu söz konusu bu yönleriyle etki ettiği ülkelerde hem pozitif hem negatif durumlarla sonuçlanmıştır. Son yıllara dünyayı etkisine alan Covid-19 salgını küreselleşmenin hem pozitif hem negatif etkisinin somut bir örneğini oluşturmaktadır. Küreselleşme salgın hastalıkların yaygınlaşmasına sebebiyet vermektedir (Kawachi ve Wamala, 2006). Covid-19 salgının küresel çaptaki büyük etkisi küreselleşmenin negatif boyutlarındanadır. Ancak aynı olgu, daha öncede olduğu gibi ilaç ve tıbbi hizmetlerin küresel çapta yaygınlaşmasına da olanak tanımıştır (Goklany, 2002:10-11).

Küreselleşme küresel bir olgu olmasına rağmen her ülke kendi sosyokültürel ve ekonomik düzeylerine göre küreselleşme karşısında bir konum ve etki almıştır (Majeed, 2018: 711). Kimi ülkeler küreselleşmenin nimetlerinden daha fazla faydalanırken kimi ülkeler ise küreselleşmenin dünya ölçekli gelişmelerinden insani iyi olma konusunda pozitif etki alamamaktadır (Jordá ve Sarabia, 2015). Az gelişmiş ülkeler üzerinde artan gelir eşitsizliğinden dolayı iyi olma konusunda küreselleşme pozitif bir etki yaratmamaktadır (Majeed, 2015). Özellikle Müslüman ülkelerde her ne kadar ekonomik küreselleşmenin etkisi Arap devletlerinde yüksek olsa da Sahra altı Afrika ekonomik açıdan pozitif etki alamamaktadır. Diğer taraftan da sosyal küreselleşmeden ise Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri çok etkilenememektedir (Majeed, 2018: 718). Küreselleşme özellikle gelişmekte olan ülkelerle yüksek gelirli ülkeler arasındaki makası açmıştır (Gaston ve Gulasekaran, 2009). Ancak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde çocuk işçi, ölümcül hastalıklar, açlık ve kötü beslenme durumlarındaki açık oran azalmıştır. Gelişmemiş ülkelerde ise ilaç, sağlık ve teknolojinin gelişimi ile birlikte yoksul ülkelerdeki insanların daha uzun yaşam şartlarına sahip olduğunu belirten çalışmalar da mevcuttur (Goklany, 2002: 10-12). Dolayısıyla küreselleşmenin bu anlamda dünya genelinde tüm ülkeler için bir eşitlik getirdiğinden bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Her ülke kendi konumuna göre küreselleşmeden pozitif veya negatif etki almaktadır. Olgu her ne kadar küresel olsa da etki zaman zaman yerel kalmaktadır

2. 2. Din ve Küreselleşme ilişkisi

Küreselleşme çıkış kaynağı itibarıyla Amerikan kültürünün ve dinin de küresel hale gelmesi şeklinde değerlendirilirken (Berger, 2003: 5), söz konusu bu homojenleştirici etkisi karşısında bir direnme tepkisi olarak kendisine farklılaştırıcı etkiler de açığa çıkarmıştır. Küreselleşmenin kabul veya reddine yönelik çeşitli konum alımlar mümkündür. Küreselleşme karşısında direnme, değiştirme belirli unsurları içinden seçme, kendisine uyarılama söz konusudur. Bu kapsamda küreselin karşısında yerellikler zaman zaman daha fazla ön plana çıkmıştır. Hatta yerelliklerin küresel olmaya yönelik adanlığı bile söz konusu olup Batı kültürünün egemenliğine bir tehdit unsuru oluşturabilmektedir. Diğer taraftan küreselleşme karşısında yerel bir unsur olabilecek din, çoklu/alternatif moderniteleri mümkün hale getirmiştir (Berger, 2003: 7). Diğer bir ifadeyle küreselleşme tek tipleştirici bir kimlik veya kültür şeklinde algılansa da alternatif moderniteler ile çeşitli yerel oluşumlar küresel düzeyde ağ oluşturma imkânı bulmuştur. Bu durum küreselleşmenin karşısında alternatif bir küresel olmak isteyen yerelliklerin dünyanın çeşitli bölgelerinde fundamentalist karakterde ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Hem ekonomik hem siyasal hem kültürel küreselleşme ontolojik olarak homojenleştirici etkisinden dolayı ilk etapta yerelliklerin varlığını tehlikeye attığına dair bir algı yaratmıştır. Küreselleşen dünyada özellikle din gibi değerlerin tehlikede olacağı endişesiyle Batı dışı coğrafyalarda küreselleşmeye karşı reaktif tutumlar gündeme gelmiştir. Ancak küreselleşmenin bu homojenleştirici etkisine rağmen din, etkisini hala önemli ölçüde devam ettirmiştir. Max Weber'in (1985) modernleşme ile birlikte artan iş bölümü, uzmanlaşma ve rasyonelleşmenin dünyanın mevcut büyümesini bozduğuna dair geliştirdiği argümanı; sekülerleşme teorisyenlerinin savunduğu gibi din ve dini düşüncenin Orta çağdaki merkezi konumunu yitireceği, yerini bilimin ve teknolojinin almasına yol açacağıyla desteklenmiştir (Tschannen, 1991; Wilson, 1966:14). Ancak bilimin, bilginin, teknolojinin ilerlemesi insanların ontolojik krizleri karşısında tatmin edici çözümler üretmiş değildir. Bu çözümsüzlük modern dönemde yurtsuz kalan bireyi, risk toplumunda güvenli bir alan ihtiyacıyla bireysel ve yeni formlarda da olsa tekrar dine

yönelmiştir. Diğer bir ifadeyle küreselleşme karşısında yerel kimliklerin tehlikeye girdiği ve yurtsuz kalma ihtimali olan birey için dinler ontolojik bir güvenlik sağlayarak sığınılacak bir liman işlevi gördüğü açığa çıkmıştır.

Her ne kadar İslam'da küreselleşme olgusunu besleyecek teolojik argümanlar olmasına rağmen³ özellikle Müslüman coğrafyalarda küreselleşmenin kültürel açıdan tek tipleştirici yaklaşımı nedeniyle küreselleşmeye karşı algı ve tutumlar özellikle siyasal İslam'ın egemen olduğu yerlerde çok olumlu gelişmemiştir. Benzer bir eğilim İslam coğrafyasında önemli bir temsilci olarak görülen Türkiye'de de geçerlidir. Özellikle İslamcı ve radikal milliyetçi muhafazakâr cenahlarda Batı karşıtı tepkiler Batı ile kurulacak olası iş birliklerine ön yargıyla bakılmasına sebebiyet vermektedir. Çünkü Batılılaşmanın İslam medeniyetine zarar vereceği noktasında çeşitli kaygılar mevcuttur.

Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de dinlerin veya dinsel değerlerin ömrünün azalacağı paradigması şimdiye kadar iflas etmiştir. Türkiye, insanların kendilerini tanımlamaları itibari ile Müslüman çoğunluğun olduğu bir ülkedir. Dolayısıyla Türkiye'de din gerek dinsel gerek kültürel kodlarda toplumun hem sosyal hem bilişsel yapılarına nüfuz etmiş bir niteliktedir. Türk sosyal arenasında da küreselleşme dünyada olduğu gibi hem homojenleştirici hem de farklılaştırıcı bir etki yaratmıştır (Berger, 2003: 10). Özellikle 2002 yılından itibaren muhafazakâr bir parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidarı ile birlikte Türkiye'de hem kamusal hem sosyal alanda dinselliğin arttığı rahatlıkla gözlemlenmektedir. Din veya dinsellik Türkiye tarihinin son 100 yılı içerisinde en çok canlandığı, kamusal anlamda en görünür kılındığı; sosyal, siyasal ve kültürel ekonomik habituslarda yoğun şekilde etki gösterdiği bir süreçtedir. Bu süreçte küresel dünyayla bağlarını kopartmak istemeyen Türkiye aynı zamanda İslami değerlerin gerek sosyal gerek siyasal arenada var olmasını hedeflemiştir. Her ne kadar Türkiye'de dindarlığın/dinselliğin ne kadar etkin olduğu niceliksel anlamda ölçülmesi tam anlamıyla mümkün görünmese de din olgusuyla ilişkilendirilebilecek sosyal ve kurumsal yapıdaki niceliksel artışın söz gelimi; imam hatip okullarının, ilahiyat fakültelerinin, camilerin, din görevlilerinin sayısal artışı, dindar nesil yetiştirme odaklı hükümet politikaları, Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) gibi oluşumların ticari etkisi, yeşil sermayenin hacminin büyümesi gibi ekonomik gelişmeler, İslami kurumların (Diyaret İşleri Başkanlığı) sosyal sistemin diğer parçalarında etkin konumda olması bu çalışma kapsamında Türkiye'yi İslam dinin yoğun yaşandığı bir Müslüman ülke kategorisi şeklinde değerlendirmeyi mümkün hale getirmektedir. Dolayısıyla Müslüman coğrafyalarda küreselleşme karşısında reaktif tutumlar göz önünde bulundurduğumuzda söz konusu bu çalışma Türkiye'yi bir Müslüman ülke kategorisinde sınıflandırarak küreselleşme ve insani iyi olma ilişkisini bir Müslüman ülke örnekleminde incelemeyi amaçlamaktadır.

2. 3. İnsani İyi Olma

Bilinen dünya tarihinden beri insanların kaynaklara ulaşımı, güvenli ve konforlu bir hayat yaşamaları hiç bu kadar mümkün olmamıştır. Dünya nüfusunun çoğu küreselleşme olgusunun getirmiş olduğu ekonomik büyüme ve teknolojik yenilikler sayesinde 50 yıl önceye göre daha iyi şartlarda yaşamaktadır. Bu süreç, daha az açlık ve yoksulluk, daha uzun ve sağlıklı yaşam, daha fazla eğitim, daha fazla okullaşma oranı ve daha az çocuk işçi durumlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan bazı ülkelerin daha önceki yıllara oranla daha eşit şartlarda var olmasına olanak tanımıştır (Goklany, 2002: 5).

Toplumların ve ülkelerin iyi olma deneyimleri arttıkça sosyal refahın, insani iyi olma düzeyinin nasıl yükseltilebileceği bilim insanları ve politika yapımcılar arasında tartışılır bir konu olagelmıştır. Özellikle belirsizliğin, salgınların, kontrol edilemeyen göçlerin yoğun olduğu bir dünyada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yerel hükümetlerin kendi toplumlarının iyi olma hallerini nasıl sağlayıp koruyabilecekleri önemli bir gündem maddesi olmaktadır. Bu kapsamda insani iyi olma son zamanlarda hem yerel hem ulusal yönetimlerin ve toplulukların dikkatini ciddi düzeyde çekmektedir (MEA, 2005).

³ Müslümanların kutsal kitabı Kuran-ı Kerim'de küreselleşmeyle ilişkilendirilen çeşitli ayetler vardır. Bunlar:

"Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır." Rum-22

"...Eğer Allah dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise iyiliklerde yarışın..." Maide-48

"Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır..." Hücurat -13

Müslüman habituslarında tepkisel olarak Doğu ve Batı ayrımı ve Batı düşmanlığı olmasına rağmen Müslümanların kutsal kitabı Kur'an'da "Doğu ve Batı da Allaha aittir, hangi yöne dönersen dön Allah'ı görürsün" Bakara 115 şeklinde bir ayet de mevcuttur. Yine İslam teolojisinde Tanrı'nın Rahman ve Rahim sıfatı onun tüm yaratıklarını kapsamakta olduğu inancı vardır.

İyi olma (well-being) bir konu olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1965'te Birleşmiş Milletler Örgütü'nün Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) kapsamı altında gündeme gelmiştir. Bu süreçten itibaren kavram genel bilinen haliyle sadece sağlıkla ilişkilendirilmemiştir. Söz konusu organizasyon çatısı altında birbirleri ile iş birliği halinde olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınma planlarını gerçekleştirmek için iyi olma stratejik olarak küresel ve bölgesel bir amaç halini almıştır (Alatartseva ve Barysheva, 2016: 1).

İyi olma kendi başına tanımlanması zor olan bir kavram olup herhangi bir alt disiplinin altına sığmayacak kadar birçok disiplinin alanında kendisine yer edinmektedir. Bilim insanları, politika yapımcılar, hükümetler bu konu üzerine son zamanlarda özellikle durduğundan kavramla ilgili birçok bileşen öne sürülmüştür. Bu kapsamda kavramın nesnel yönüne tekabül eden ve dışsal olarak algılanabilen (Diener, 1984: 12) bir boyutundan ve kaliteli sosyal ilişkiler veya esenlik hissi şeklinde öznel yönüne tekabül eden bir boyutundan (Kahneman, 1999: ix) bahsedilmiştir. İnsani iyi olma (Human well-being) ise birçok bileşeni bünyesinde barındıran çok yönlü bir kavramdır. Bu doğrultuda insani iyi olmaya yönelik "sağlık, eğitim, iş boş zaman, aktif politik katılım, sosyal ilişkiler, stabil ekosistemler, fiziksel ve ekonomik güvenlikler, maddi yaşam şartları" şeklinde geniş ölçekli tanımlamalar da mevcuttur (Rogers vd., 2016: 6).

İnsani iyi olma hali bir toplumun devamlılığı açısından büyük önem arz etmektedir. Hükümetlerin temel hedefi insani iyi olma halinin artmasıdır. Literatürde insani iyi olma hali uzunca bir süre kişi başına düşen gelir ile ölçülmüştür (Sabi, 2007: 103). Ancak son dönemde kişi başına düşen gelir düzeyinin tek başına bir toplumun insani iyi olma düzeyini göstermediği itirazı artmış, insani iyi olma halinin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Örneğin Sen (2014: 14), insani iyi olma halini toplumsal refah düzeyi veya toplam gayri safi milli hasılanın ötesinde olan bir kavram olduğunu ifade etmiştir. Çünkü hayat kalitesi veya insani iyi olma sadece gelirle ilişkilendirilememektedir; çevreye, zihinsel ve fizyolojik sağlığa, eğitime, sosyal aidiyetlere, boş zamanların nasıl geçirildiğiyle de çok yakından ilişkilidir (Nussbaum ve Sen, 1993).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Küresel dünyada uluslararası toplumların ve politika yapımcılarının temel amacı insani iyi olma halinin gelişmesini sağlamaktır. İnsani iyi olma bir toplumun ne kadar kalkınıp kalkınmadığının ne kadar müreffeh yaşayıp yaşamadığının önemli bir göstergesidir (Mukherjee ve Kriekhaus, 2012: 150). İnsani iyi olma ölçülmesi zor olan bir konudur. Literatürde bununla ilgili çeşitli endeksler mevcuttur ve birçok farklı endekle ölçümlenmektedir. Sözgelimi; OECD Better Life Endeksi, Happy Planet Endeksi, Indigo Wellness Endeksi, Gallup Sharecare Well-Being Endeksidir.⁴ İnsani iyi olma hali iyi olmanın özellikle nesnel yönüne tekabül ettiğinden literatürde ağırlıklı olarak İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE)- *Human Development Index* ile ölçülmektedir (Goklany, 2002: 4). İGE ortalama ömür beklentisi, eğitim seviyesi ve kişi başına düşen gelirden oluşan bir kombinasyondur (Wang vd., 2019: 36251). Diğer bir ifadeyle, İGE kişi başına düşen gelir, insan sağlığı ve eğitim bazlı politikadaki değişimi gösteren önemli bir değişkendir (Tran vd., 2019: 484). Hayat kalitesinin ve insani iyi olma halinin en kapsayıcı ölçümlenmelerinden birisi olan İGE; yaşam beklentisini, yetişkin okuryazarlığını ve eğitim kayıtlarını ve kişi başına düşen geliri içermektedir. Yüksek yaşam beklentisi iyi bir beslenmenin, sağlık imkânlarının ve temiz çevrenin göstergesidir. Eğitim değerlerinin yüksek olması kişilerin yaşam durumlarını daha iyi geliştirebilmelerine ve sosyal sisteme katkıda bulunmalarına karşılık gelmektedir. Gerçek bir kişi başına düşen gelir ise hayat standartları hakkında bilgi vermektedir. Diğer bir ifadeyle İGE insanların potansiyellerini tam geliştirebilmelerini ve daha üretken yaşamlar sürmeleri için uygun çevrenin var olup olmadığını ölçen bir endekstir (Majeed, 2018: 712-713). Bu çalışmada insani iyi olma insani kalkınma endeksi ile temsil edilmiştir. İnsani kalkınma endeksi ülkelerin özellikle nesnel insani iyi olma hallerini ölçebilmek adına oldukça önemli bir endekstir. Ülkelerin bireylerinin refahı, sağlığı ve eğitim durumlarına yönelik politikaların, eylemlerin ve gelişmelerin seviyesi hakkında bilgi vermektedir. 1990'da UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) insani kalkınma endeksinin sonuçlarını yıllık olarak rapor şeklinde sunmaya başlamıştır. Bu endeks aynı zamanda insani iyi olma endeksi şeklinde de literatürde kendisine yer bulmuştur (Omri et al., 2019).

Küreselleşme ile ilgili literatürde yapılmış birçok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalarda bilim insanları küreselleşmenin farklı parametrelere etkisini incelemiştirler. Bunlar ekonomik büyüme, hane halkı tüketimi, gelir eşitsizliği, istihdam, çevresel bozulmalara etkisi şeklinde sıralanabilir. Özellikle ekonomik büyüme ve hane halkı

4 <https://globalwellnessinstitute.org/industry-research/happiness-wellbeing-index/>

tüketiminin gelir artışına ve dolayısıyla insani iyi olmaya doğrudan katkısı nedeniyle ilk olarak bu konu üzerinde yapılmış çalışmalara yer verilecektir.

Konya ve Ohashi (2004) OECD ülke örnekleminde 1985 ve 1999 yıllarını kapsayan çalışmalarında küreselleşmenin hane halkı tüketimine en küçük kareler yöntemi ile incelemişlerdir. Yapılan çalışma sonucunda ampirik bulgular küreselleşme ile birlikte ülkelerin tüketim eğilimlerinin birbirine yakınsadığı göstermiştir.

Verter ve Osakwe (2014) Çek Cumhuriyeti örnekleminde küreselleşmenin hane halkı tüketim harcamalarına etkisini 1993-2012 yılları için incelemişlerdir. Yapılan çalışma neticesinde ampirik bulgular sosyal küreselleşmenin hane halkı tüketimini olumlu şekilde etkilediği göstermiştir.

Oluç ve Gövdere (2020) Türkiye örnekleminde yapmış oldukları çalışmada küreselleşmenin hane halkı tüketimine etkisini VAR analiz yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışma neticesinde küreselleşmenin Türkiye örnekleminde hane-halkı tüketiminin önemli bir belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Samimi ve Jenatabadi (2014) İslam ülkeleri örnekleminde küreselleşmenin büyümeye etkisini Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi ile test etmişlerdir. Ampirik bulgular küreselleşmenin büyümeyi pozitif şekilde etkilediği göstermiştir. Yazarlar bu durumun ortaya çıkmasında nitelikli ve eğitilmiş işgücünün ve finansal gelişmenin büyük rolü olduğunu vurgulamışlardır.

Gurgul ve Lach (2014) eski Sovyet ülkeleri örnekleminde yaptıkları çalışmada küreselleşmenin büyüme üzerindeki etkisini 1990-2009 yılları için incelemişlerdir. Çalışmada sabit ve rassal etkiler yöntemleri kullanılmıştır. Ampirik bulgular küreselleşmenin bu ülke grubunun ekonomik büyümesinde önemli rolünü ortaya koymuştur.

Bu çalışmaların yanında, son dönemde küreselleşmenin insani iyi olma haline doğrudan etkisini inceleyen çalışmalar da yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalarda toplumsal iyi olma hali ağırlıklı olarak İnsani Gelişmişlik Endeksi ile temsil edilmiştir.

Sabi (2007) yapmış olduğu çalışmada küreselleşme (ekonomik özgürlükler endeksi) ve toplumsal iyi olma (insani gelişmişlik) arasındaki ilişkinin varlığını 150 ülke örnekleminde incelemiştir. Yapılan regresyon analizi neticesinde küreselleşme ve toplumsal iyi olma arasında güçlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan Mukherjee ve Kriekhaus (2012) ise 132 ülke örnekleminde küreselleşme ile kişisel iyi olma halini arasındaki ilişkiyi 1970 ve 2007 yılları arasında incelemişlerdir. Yapılan ampirik analiz neticesinde ekonomik, sosyal ve politik küreselleşmenin kişisel iyi olma halini pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

1997-2005 yıllarını kapsayan ve 124 gelişmekte olan ülke grubu örnekleminde yapmış olduğu çalışmada Sapkota (2011) küreselleşmenin bu ülke grubunda fakirliği azalttığı, cinsiyet eşitliğini artırdığı ve sosyal iyi olma haline pozitif katkı sağladığı sonucuna ulaşmıştır. Figueroa (2014), 17 Latin Amerika ülkesi örnekleminde yapmış olduğu çalışmada da 1995-2009 yılları için küreselleşmenin insani iyi olma haline (insani gelişme) etkisini incelemiştir. Yapılan inceleme neticesinde bir bütün olarak küreselleşmenin insani iyi olma haline pozitif katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, çalışmada küreselleşmenin alt endekslerinin sosyal iyi olma haline etkisi incelenmiştir. Bu bağlamda ekonomik küreselleşmenin toplumsal iyi olma haline negatif, sosyal ve politik küreselleşmenin ise pozitif etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hussain vd., (2010) Pakistan örnekleminde doğrudan yabancı yatırımlar ve ticareti küreselleşmenin temsilci olarak kullandıkları çalışmalarında 1975 ve 2008 yılları arasında küreselleşmenin toplumsal iyi olma haline etkisini incelemişlerdir. Yapılan inceleme neticesinde ampirik bulgular küreselleşmenin toplumsal iyi olma halini pozitif şekilde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Singh (2012), yükselen ülke ekonomileri için finansal anlamdaki küreselleşmenin toplumsal iyi olma hali üzerine etkisini incelediği çalışmada, küreselleşmenin bu anlamda topluma bir katkısının olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Majeed (2018), 1970-2010 yılları arasında 44 İslam ülkesi kapsamında küreselleşme ve hayat kalitesi ilişkisine bakmıştır. Yapılan çalışmanın sonucunda Müslüman ülkelerde genel küreselleşmenin hayat kalitesini artırdığına ulaşılmıştır. Ancak küreselleşmenin sosyal boyutundan ziyade özellikle ekonomik ve politik boyutlarının hayat kalitesini artırmada pozitif bir etkisinin olduğu belirtilmiştir.

Mazlan vd. (2019) 1980-2017 yılları için Malezya örnekleminde ticareti ve doğrudan yabancı yatırımları küreselleşmenin temsilcisi olarak yaptıkları çalışmada, küreselleşmenin toplumsal iyi olma haline etkisini incelemişlerdir. Yapılan inceleme neticesinde ampirik bulgular doğrudan yabancı yatırımların toplumsal iyi olma haline pozitif, ticaretin ise negatif etki ettiği sonucuna ulaşmışlardır. 1990-2016 yılları arası için Endonezya örnekleminde küreselleşmenin toplumsal iyi olma hali ve gelir eşitsizliğine etkisini inceleyen çalışmada Haseeb vd. (2020) küreselleşmenin her iki değişken üzerinde de etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Hasan ve Waheed (2021) ise Pakistan, Hindistan, Sri-Lanka, Butan, Bangladeş ve Nepal örneklemini için 2000-2019 yılları arasında küreselleşmenin toplumsal iyi olma halini incelemişlerdir. Bu çalışmada da ticaret ve yabancı yatırımlar küreselleşmeyi temsil etmiştir. Yapılan inceleme neticesinde toplumsal iyi olma halinde yabancı yatırımların pozitif, ticaretin ise negatif etkileri gözlenmiştir. Kiani vd. (2021) Pakistan örnekleminde küreselleşmenin toplumsal iyi olma haline etkisini 1980-2014 yılları arası için incelemişlerdir. Yapılan çalışmada ekonomik, politik, sosyal ve bir bütün olarak küreselleşmenin toplumsal iyi olmayı pozitif şekilde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Literatür taramasından da görüleceği üzere, küreselleşmenin insani iyi olma haline etkisini doğrudan inceleyen çok kısıtlı sayıda çalışma mevcuttur ve söz konusu çalışmalar arasında Türkiye örneklemini ele alınmamıştır.

4. VERİ VE METODOLOJİ

Çalışmada bir ülkenin küreselleşme düzeyini temsil eden ve literatürde en yaygın kabul gören KOF küreselleşme endeksi ile toplumsal iyi olma halini temsil eden insani gelişmişlik endeksi arasındaki ilişki 1990-2018 yılları arasında Türkiye örnekleminde incelenmesi amaçlanmıştır.⁵ Bu zaman aralığının seçilmesinde İnsani Gelişmişlik Endeksinin 1990 yılında başlıyor olması ve ilgili endeksin 2018 yılında bitiyor olmasında ileri gelmektedir. Ampirik analize dahil edilecek datalardan küreselleşme endeksi KOF Küreselleşme Endeksi Veri Tabanından, İnsani Gelişme Endeksi ise Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Veri Merkezinden elde edilmiştir. Analize dahil edilen değişkenler logaritmik dönüşümleri gerçekleştirildikten sonra analize dahil edilmiştir.

$$HDI_t = \alpha_0 + \alpha_1 GLOB_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklemden HDI; insani iyi olma halini, GLOB; bir bütün olarak küreselleşmeyi, ; hata terimini ifade etmektedir. Bu çalışmanın ana amacı bir Müslüman ülke örnekleminde insani iyi olma ile küreselleşme arasındaki ilişkinin uzun dönemde var olup olmadığını ortaya çıkarmaktır. Bundan dolayı seriler arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkinin test edilmesi gerekmektedir. Ancak bu eş bütünleşme testinin gerçekleşmesi için serilerin birim kök barındırıp barındırmadığını tespit etmek gerekmektedir. Bu bağlamda analizin ilk aşamasında seriler Philips-Perron (PP) birim kök testine tabii tutulmuşlardır. PP birim kök testine ait boş hipotez ve alternatif hipotez;

H_0 : Birim kök vardır, seri durağan değildir.

H_1 : Birim kök yoktur, seri durağandır.

Şeklinde dir. Yapılan testler sonucunda elde edilen sonuçlar Tablo 1 de raporlanmıştır.

Tablo 1: PP Birim Kök Sonuçları

Değişkenler	PP Test İstatistiği	Kritik Değer	
		PP %1	PP %5
HDI	-2.019 [1]	-4.323	-3.580
Δ HDI	-3.879**[0]	-4.339	-3.587
GLOB	-2.364 [2]	-4.323	-3.580
Δ GLOB	-5.017*[2]	-4.339	-3.587

Not: Birim kök tespitinde sabitli ve trendli model tercih edilmiştir. PP testinde kullanılan köşeli parantez Newey-West bant aralığını, *, ** %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde durağanlığı ifade etmektedir.

Ampirik bulgular serilerin düzey değerlerinde birim kök barındırdığını ancak fark serilerinde durağan hale geldiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle düzey değerleri ile yapılan incelemede H_0 hipotezi kabul edilirken,

⁵ Zaman aralığı 30 gözlemin altında yapılan ve belirli bir ülkeyi dikkate alan uluslararası çalışmalar için bakınız Khan vd. (2019).

farkı alındıktan sonra H_0 hipotezi ret edilmiş ve seriler durağan hale gelmiştir. Bu durum çalışmada kullanılacak eş bütünleşme için ön koşuldur.

Çalışmada Johansen (1988) ve Johansen ve Juselius (1990) eş bütünleşme testleri kullanılmıştır. Bu yaklaşım vektör otoregresif yöntemi (VAR) temel alınarak gerçekleştirilmektedir. Eş bütünleşme testinin gerçekleşmesi için ilk olarak kullanılacak uygun gecikmenin tespit edilmesi ardından bu gecikme ile yapılacak tahminde değişen varyans ve otokolerasyon olup olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu iki testin göz ardı edilmesi yapılan testin tutarlığında problem oluşturabilir. Bu bağlamda ilk olarak uygun gecikme uzunluğunun tespiti aşamasına geçilmiş ve ilgili rapor Tablo 2’ de sunulmuştur.

Tablo 2: VAR Modelinde Optimum Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gecikme	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	6.72e-06	-6.234679	-6.138691	-6.206136
1	155.7324*	1.38e-08*	-12.42723*	-12.13927*	-12.34161*
2	2.604443	1.66e-08	-12.24932	-11.76938	-12.10661

Not: Belirtilen kriterler soldan sağa sırasıyla LR: Modifiye Edilmiş LR İstatistiği, FPE: Son Tahmin Hatası, AIC: Akaike Bilgi Kriteri, SC: Schwarz Bilgi Kriteri ve HQ: Hannan-Quinn Bilgi Kriteridir.

Yapılan inceleme neticesinde tüm kriterlere göre “bir” gecikmenin uygun gecikme olduğu sonucu elde edilmiştir. Bu doğrultuda ilgili gecikme uzunluğu göz önünde bulundurularak otokolerasyon testi ve değişen varyans testi uygulanmıştır. İlgili testlerin hipotezleri

Otokolerasyon testi için;

H_0 : Seriler arasında otokolerasyon yoktur.

H_1 : Seriler arasında otokolerasyon vardır.

Değişen varyans testi için;

H_0 : Değişen varyans yoktur.

H_1 : Değişen varyans vardır.

Şeklinde. Elde edilen ampirik bulgular Tablo 3’de raporlanmıştır.

Tablo 3: VAR (1) Modellerinin Varsayımlarının Sonuçları

Lagrange Çarpanı (LM) Otokorelasyon Testi				
VAR Tahminindeki Gecikme	Gecikme Uzunluğu	LM-Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Modülüs
1	1	2.049	0.726	0.971
				0.651

White Değişen Varyans Testi		
VAR Tahminindeki Gecikme	-Test İstatistiği	Olasılık Değeri
1	19.07	0.086

Analizlerin birinci aşamasında bir gecikme ile tahmin yapıldığında LM-Test istatistiği ve olasılık değerinin %5 ten büyük olduğu görülmektedir. Bu durum H_0 hipotezinin kabulünü gerektirmektedir. Diğer bir ifade ile tahmin edilen model otokolerasyon barındırmamaktadır. Ayrıca yapılan incelemede serilere ait ters köklerin (modülüs) “bir” sayısından küçük olduğu, diğer bir ifadeyle ters köklerin birim çember içerisinde kaldığı görülmektedir.

VAR analizi ile yapılan bir gecikmeli tahmin sonucunda ampirik modelin değişen varyans barındırmadığı, olasılık değerinin %5'ten büyük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumda bir gecikme ile yapılacak eş bütünleşme analizinin tutarlı sonuçlar vereceği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu testlerin ardında Johansen eş bütünleşme testine geçilmiştir. Bu test iki veya daha fazla değişken arasında uzun dönemde bir ilişkinin var olup olmadığını araştırmaktadır. İlgili eş bütünleşme testinin hipotezleri;

H_0 : Seriler arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur.

H_1 : Seriler arasında uzun dönemli bir ilişki vardır.

Şeklinde dir. Yapılan inceleme neticesinde elde edilen bulgular Tablo 4'te raporlanmıştır.

Tablo 4: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Yokluk Hipotezi	Maksimum Öz Değer Testi		
	Trace İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık
$H_0: r = 0$	25.74	20.26	0.033**
$H_0: r \leq 1$	8.79	9.16	0.058
	Max-Eigen İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık
$H_0: r = 0$	16.95	15.89	0.034**
$H_0: r \leq 1$	8.79	9.16	0.058

Not: *, %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Yapılan inceleme neticesinde hem Trade İstatistiğine hem de Max-Eigen İstatistiğine göre seriler arasında uzun dönemde bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Çünkü elde edilen kritik değerler %5'ten küçüktür. Eş bütünleşme analizi neticesinde bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin uzun dönemde ne olduğunu ve istatistiki bir etkisinin olup olmadığını araştırmak için uzun dönem analizine geçilmiştir. Bu analizler için Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) ve Düzeltilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemleri kullanılmıştır.

Tablo 5: Uzun Dönem Analiz Sonuçları

Dinamik En Küçük Kareler (DOLS)				
Değişken	Katsayı	Std.Hata	t-stat	Prob
GLOB	1.181	0.098	11.97	0.000*
C	-5.295	0.415	-12.74	0.000*
Düzeltilmiş En Küçük Kareler (FMOLS)				
Değişken	Katsayı	Std.Hata	t-stat	Prob
GLOB	1.141	0.104	10.93	0.000*
C	-5.124	0.435	-11.76	0.000*

Not: *, %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Elde edilen bulgular küreselleşmenin insani iyi olma halini pozitif ve istatistiki olarak anlamlı şekilde etkilediğini göstermektedir. DOLS analizine göre küreselleşmede meydana gelen %1'lik bir değişim insani iyi olma halini %1.18 seviyesinde arttıracaktır. FMOLS analizine göre de benzer sonuç elde edilmiştir. Bu sonuca göre küreselleşmede meydana gelecek %1'lik bir değişim insani iyi olma halinde %1.141'lik pozitif bir değişim meydana getirecektir.

Uzun dönem analizinin ardından iki değişken arasında kısa dönemli bir ilişkinin olup olmadığı Granger nedensellik testi ile araştırmaya karar verilmiştir. Granger nedensellik analizi serilerin farkı ile çalışmaktadır. Bu bağlamda analize geçilmeden önce ilk olarak her iki serinin farkı alınmıştır. İnsani iyi olmanın bağımlı değişken olduğu modelde Granger nedensellik testi hipotezleri aşağıdaki şekilde iken;

H_0 : HDI'den GLOB'a doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.

H_1 : HDI'den GLOB'a doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.

Küreselleşmenin bağımlı değişken olduğu modelde nedensellik hipotezleri;

H_0 : GLOB'dan HDI'a doğru bir nedensellik ilişkisi yoktur.

H_1 : GLOB'dan HDI'a doğru bir nedensellik ilişkisi vardır.

şeklindedir.

Tablo 6 : Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Nedenselliğin Yönü	F İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
HDI→GLOB	0.284	0.598	İnsani iyi olmadan küreselleşmeye doğru bir nedensellik yoktur.
GLOB→HDI	0.325	0.573	Küreselleşmeden insani iyi olmaya doğru bir nedensellik yoktur.

Yapılan inceleme neticesinde olasılık değerlerinin %5'ten büyük olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda her iki değişken için H_0 hipotezi kabul edilmiştir. Bu bağlamda, iki seri arasında kısa dönemde bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

5. SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışmada küreselleşmenin toplumsal iyi olma haline etkisi 1990-2018 yılları için Türkiye örneğinde incelenmiştir. Yapılan ampirik analiz neticesinde küreselleşme ile toplumsal iyi olma halinde uzun dönemli bir ilişkinin varlığı teyit edilmiştir. Uzun dönem analizi neticesinde küreselleşmenin insani iyi olma haline pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir katkısının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular Hussain vd., (2010) ve Majeed (2018) çalışmalarını destekler mahiyettedir. Bu durum, küreselleşmenin insani iyi olmaya pozitif ve anlamlı katkısının olduğu sonucunu göstermektedir. Diğer taraftan ampirik bulgular Singh (2012)'den farklılaşmaktadır. Yapılan nedensellik yani kısa dönem analizinde iki değişken arasında kısa dönemde bir ilişkinin olmadığı görülmüştür. Bunun sebebi küreselleşmenin etkisinin çok kısa dönemde ortaya çıkmasının ve bir toplumu derinden etkilemesinin mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır.

Küreselleşme içerisinde çeşitli fırsatları bünyesinde barındıran sosyolojik, ekonomik ve politik bir olgudur. Ülkelerin içinde buldukları kültürel, siyasal ve ekonomik yapılar bu büyük değişim karşısında onların konum alışlarını belirlemiştir. İslam dünyasına bakıldığında özellikle küreselleşmeden petrol zengini Müslüman ülkeler çok daha fazla faydalanmaktadır. Ancak kaynaklar tükendiğinde bu faydanın sürdürülebilirliği akıllarda soru işareti oluşturmaktadır. Genel olarak Müslüman ülkelerde küreselleşmeye karşı olgunun homojenleştirici etkisinden dolayı reaktif tutumların var olmasına rağmen Müslüman ülkelerde hayat kalitesinin artması için küreselleşmenin her boyutu ile toplumsal düzeyde desteklenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda özellikle ekonomik ve politik küreselleşmeyle ilgili hususlar önem arz etmektedir. Çünkü ülkelerin iyi olma durumlarını artıracak politikaların geliştirilmesi için politik ve ekonomik küreselleşmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda düşük ekonomik kalkınma gösteren Müslüman ülkelere yönelik koruma politikalarının geliştirilmesi önemlidir. Aynı şekilde bu ülkelerin kendi insan kaynaklarını, alt yapı durumlarını güçlendirmeleri ve küreselleşmenin nimetlerinden faydalanmak adına ekonomik denge kurmaları gerekmektedir (Majeed, 2018: 724).

İslam'ı hem kamusal hem özel hayatta yaşan bir ülke olarak Türkiye'de küreselleşme olgusundan büyük oranda etkilenerek dünya genelinde bir konum alışı sahiptir. 21. yüzyılda söz sahibi ülkeler bu gelişmeleri doğru okuyup ona göre politika ve eylem üretenlerdir. Bu kapsamda küreselleşme olgusunun doğasının entelektüel ve politik düzeyde kavranılması ve bu kapsamda gelişebilecek olası tehditlerin bertaraf edilmesi ve fırsatlarının açığa çıkartılması gerekmektedir.

Bilgi toplumunda küreselleşmenin itici gücü bilgi ve teknolojidir. Dolayısıyla bilgiye ve teknolojiye önem veren toplumlar küreselleşmenin fırsatlarından daha fazla faydalanabilecektir. Türkiye yetişmiş insan gücü ve genç nüfus yoğunluğu sebebiyle birçok Avrupa ve Batı ülkesinden oldukça şanslı konumdadır. Söz konusu bilgi beceri ve teknolojiyi üretecek beşerî sermayenin doğru planlanması, yönetilmesi ve kullanılması devlet politikası haline getirilmelidir. Beşerî sermayenin, küreselleşmenin sebep olabileceği yoksulluk açığı üzerindeki etkisini azalttığından (Olagunju vd., 2019) gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde de beşerî sermayeye yapılan yatırımın ülkelerin refah durumlarını iyileştirmesi beklenmektedir. Dolayısıyla eğitim faaliyetlerine, beceri oluşumuna, teknolojik yetkinliklere kısacası bilgi ve beceriye yatırım yapılmalıdır. Yaşam boyu öğrenme programları insan sermayesinin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Uluslararası ölçekteki üniversitelerden bilgi ve beceri artırımına gidilmelidir. Özellikle inovasyon ve teknolojik adaptasyon için hem eğitim hem hükümet kanadından çeşitli yatırımlar yapılmalıdır.

Türkiye’de küreselleşmeden daha fazla yararlanabilmek adına liberal ekonomik politikaların benimsenmesi, insan hakları ve demokrasinin tesis edilmesi, siyasal ve dini anlamda ifade özgürlüklerine alan açılması elzemdir. Hak ve hürriyetlerin geliştiği yerde insan refahı ve mutluluğu gelişmektedir. İnsan refahına odaklanma bir zihniyet işidir. Bu kapsamda bu refaha odaklanan kültürün yaygınlaştırılması gerekmektedir. Karl Marks’ın ifade ettiği gibi dinin insanlar için teselli edici bir mekanizma işlevi gören bir doğası vardır. Özellikle İslam dininin apokaliptik yapısı Müslümanların yüzünü zaman zaman sadece ahirete çevirmelerine neden olmakta ve din ile onları yaşadıkları dünyadaki eşitsizliğin, yoksulluğun veya problemlerin anlamlandırılmasına yöneltmektedir. Bu kapsamda dinin dünyaya bakan yüzünün teolojik anlamda ön plana çıkartılması elzemdir. Müslümanların cenneti adeta dünyada yaratmaya istekli olmaları Müslüman coğrafyalarda var olan yoksulluğun, eşitsizliğin, adaletsizliklerin giderilmesini olabildiğince mümkün hale getirerek onların mevcut insani olma ve esenlik içinde yaşama düzeylerini artıracaktır. Çünkü gelişme, refah ve esenlik bir zihniyet meselesidir. Gelişmeye, refaha insan esenliğine odaklı kültür yapılarında olan kişiler ve ülkeler, dünyadaki teknolojik gelişmelerden ve bunun nimetlerinden daha hızlı ve kolay yararlanmaktadır.

İnsani iyi olma hali birçok açıdan ülkeleri etkileyebilme potansiyeline sahiptir. Yapılan ampirik inceleme neticesinde uzun dönemde küreselleşmenin insani iyi olma haline pozitif ve istatistikî olarak anlamlı bir katkısının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda politika yapıcıların küreselleşmeyi etkileyen parametreler konusunda politika geliştirmeleri gerekmektedir. Bunların başında uluslararası ticaret gelmektedir. Ticaret sayesinde insanlar farklı ürünlere erişim imkanına kavuşurlar. Bu ürünler toplumsal anlamda ülkelerin refah düzeyine önemli katkı sağlar. Örneğin ticaret sayesinde çamaşır makinası, araba, bilgisayar vb. araçlar toplumların daha kaliteli yaşam sürmelerine imkân tanımaktadır. Bu bağlamda politika yapıcıların daha liberal ekonomik politikalar izlemesi toplumsal iyi olma haline önemli katkı sağlayacaktır. Bunun yanında finansal gelişme de toplumların iyi olma halini önemli derecede etkileyebilmektedir. Çünkü finansal araçlar sayesinde toplumlar konut gibi gayri menkullere daha rahat ulaşım imkânı sağlarlar. Bu da insani iyi olma haline önemli derecede etki edecektir. Bu bağlamda, politika yapıcıların finansal piyasaların genişlemesi yönelik yapacakları hamlelerin insani iyi olma haline önemli etki edecektir.

Küreselleşmenin bir diğer boyutu da sosyal küreselleşmedir. Günümüzde insanlar hiç olmadığı kadar hızlı bir şekilde bilgi paylaşımını dijital ortamlarda yapabilmektedir. Dünyanın bir ucunda gerçekleştirilen bir bilgi çok kısa bir süre içerisinde dünyanın bir başka ucunda uygulanabilmektedir. Bu bağlamda, sosyal küreselleşmenin artışının da insani iyi olma haline önemli etkisinin olması beklenir. Politika yapıcıların sosyal küreselleşmenin düzeyini arttırmak için internet erişimi için altyapı yatırımlarını arttırması, insani iyi olma haline pozitif katkı sağlayacaktır. Küreselleşmenin bir diğer boyutu da politik küreselleşmedir. Politik küreselleşme sayesinde toplumlar birbirleri ile çok daha rahat etkileşime geçme imkanına sahiptir. Örneğin Avrupa Birliği anlaşması ile birlik içerisindeki toplumlar hiçbir kısıda tabi olmaksızın birbirleri ile etkileşime geçmekte; siyasal, sosyal ve ekonomik olarak birbirlerinin refah düzeyleri ile ilgilenmektedir. Bu bağlamda, ülkelerin uluslararası organizasyonlara katılımı yönünde geliştirilecek politikalar büyük önem arz etmektedir.

Çalışmanın çeşitli kısıtları bulunmaktadır. Bu kısıtların belirtilmesi gelecekte yapılacak çalışmalara yön göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada insani iyi olma hali İnsani Gelişme Endeksi ile temsil edilmiştir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda İnsani Gelişme Endeksi yerine farklı endeksler kullanılarak

küreselleşmenin insani iyi olma üzerindeki etkisi test edilebilir. Ayrıca, bu çalışmada küreselleşme bir bütün olarak ele alınmıştır. Gelecekteki yapılacak çalışmalarda küreselleşme ekonomik, sosyal ve politik olarak ayrı ayrı ele alınabilir. Bunun yanında küreselleşmenin insani iyi olma haline etkisi Türkiye örneklemini yerine farklı ülke/ülke grubu örnekleminde test edilebilir. Yine benzer şekilde ülkeleri dinsel tutumlarına göre kategorize ederek küreselleşme ve iyi olma ilişkisinin bu dinlerin oluşturdukları zihinsel yapılar içerisinde incelenmesi mevcut literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Alatartseva, E., & Barysheva, G. A. (2016). What is well-being in the modern society: Objective view. *SHS Web of Conferences. Vol. 28: Research Paradigms Transformation in Social Sciences (RPTSS 2015)*.—Les Ulis, 2016., 282015, 1114.
- Alkanat Akman, T. (2010). *Bologna süreci ve yükseköğretim kurumlarındaki yansımaları*. Yüksek Lisans Tezi. Koceli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahadur, S. J. (2011). Globalization and human aspect of development in developing countries: Evidence from panel data. *Journal of Globalization Studies, 2*(1), 78–96.
- Bakhtiari, S., & Shajar, H. (2006). Globalization and education: Challenges and opportunities. *International Business & Economics Research Journal (IBER), 5*(2).
- Berger, P. L. (2003). Religions and globalisation. *European Judaism, 36*(1), 4–10.
- Bhagwati, J. N. (2005). *In defense of globalization: It has a human face*.
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford university press.
- Buysse, J., Can, M., & Gozgor, G. (2018). Globalisation outcomes and the real output in the subSaharan Africa LICs: a cointegration analysis. *Economic Research-Ekonomiska Istraživanja, 31*(1), 338–351.
- Can, B., & Can, M. (2022). Examining the Relationship Between Knowledge and Well-Being as Values of a Society: An Empirical Analysis for Turkey. In *Regulating Human Rights, Social Security, and Socio-Economic Structures in a Global Perspective* (pp. 211–226). IGI Global.
- Can, M. (2016). Ekonomik Küreselleşme Sofistike Mamül Üretimini Etkiler mi?: Güney Kore Örnekleminde Ampirik Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 11*(3), 21–38.
- Can, M., & Doğan, B. (2016). Küreselleşme ve enerji tüketimi ilişkisi: Türkiye örnekleminde eşbütünlük analizi. *Maliye Dergisi, 170*, 59–70.
- Diñer, A. (2007). Neo-liberalizm eğitim sistemini sermaye lehine yeniden yapılandırıyor. *Küreselleşme ve Eğitim, 321–331*.
- Doğan, E. (2002). *Eğitimde küreselleşme, Eğitim Araştırmaları Dergisi, 6*.
- Doğan, İ. (2011). *Eğitim sosyolojisi*. Nobel Yayın.
- Dollar, D. (2005). Globalization, poverty, and inequality since 1980. *The World Bank Research Observer, 20*(2), 145–175.
- Dreher, A. (2006). Does globalization affect growth? Evidence from a new index of globalization. *Applied Economics, 38*(10), 1091–1110.
- Ertuş, H., & Kırış, F. Ç. (2017). Küreselleşmenin ülkelerin sağlık sistemleri ve politikaları üzerine etkileri. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17*(3), 28–34.
- Figueroa, A. M. (2014). The impact of globalization on human development in the developing countries: the case of Central and South America. *Revista Eletrônica de Ciência Política, 5*(2).
- Gaston, N., & Rajaguru, G. (2009). Has globalization increased Australian inequality. *Laggards and Leaders in Labour Market Reform: Comparing Japan And Australia, 85–108*.
- Goklany, I. M. (2005). The globalization of human well-being. *Terracotta Reader: A Market Approach to the Environment, 35*.
- Gözgür, G., & Can, M. (2017). Causal Linkages among the Product Diversification of Exports, Economic Globalization and Economic Growth. *Review of Development Economics, 21*(3). <https://doi.org/10.1111/rode.12301>

- Gurgul, H., & Lach, Ł. (2014). Globalization and economic growth: Evidence from two decades of transition in CEE. *Economic Modelling*, 36, 99–107.
- Hasan, A., & Waheed, A. (2021). Impact of Globalization on Human Development: A Panel Data Analysis of Selected South Asian Countries. *Global Economics Science*, 1–11.
- Haseeb, M., Suryanto, T., Hartani, N. H., & Jermisittiparsert, K. (2020). Nexus between globalization, income inequality and human development in Indonesian economy: evidence from application of partial and multiple wavelet coherence. *Social Indicators Research*, 147(3), 723–745.
- Hayran, O. (2016). Küresel sağlık sorunları ve sağlık diplomasisi. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 40, 56–59.
- Hussain, A., Majeed, S., Muhammad, S. D., & Lal, I. (2010). Impact of globalization on HDI (Human Development Index): case study of Pakistan. *European Journal of Social Sciences*, 13(1), 46.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2–3), 231–254. [https://doi.org/10.1016/0165-1889\(88\)90041-3](https://doi.org/10.1016/0165-1889(88)90041-3)
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration—with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169–210.
- Jordá, V., & Sarabia, J. M. (2015). Well-being distribution in the globalization era: 30 years of convergence. *Applied Research in Quality of Life*, 10(1), 123–140.
- Kahneman, D. (1999). Objective happiness. *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*, 3(25), 1–23.
- Kahraman, A., & Bolışık, B. (2014). Küreselleşmenin çocuk sağlığına etkileri. *The Journal of Pediatric Research*, 1(3), 108–112.
- Kawachi, I., & Wamala, S. (2006). *Globalization and health*. Oxford University Press.
- Khan, N. H., Ju, Y., & Hassan, S. T. (2019). Investigating the determinants of human development index in Pakistan: an empirical analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(19), 19294–19304. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05271-2>
- Kiani, A., Mohammad, N., & Soomro, R. B. (2021). The Impact of Globalization on Human Development Index: A Case of Pakistan. *Studies of Applied Economics*, 39(2).
- Kónya, I., & Ohashi, H. (2004). Globalization and consumption patterns among the OECD countries. *Available at SSRN 558624*.
- Labonté, R., Mohindra, K., & Schrecker, T. (2011). The growing impact of globalization for health and public health practice. *Annual Review of Public Health*, 32(1), 263–283.
- Latif, Z., Latif, S., Ximei, L., Pathan, Z. H., Salam, S., & Jianqiu, Z. (2018). The dynamics of ICT, foreign direct investment, globalization and economic growth: Panel estimation robust to heterogeneity and cross-sectional dependence. *Telematics and Informatics*, 35(2), 318–328.
- Leidner, D. E. (2010). Globalization, culture, and information: Towards global knowledge transparency. *The Journal of Strategic Information Systems*, 19(2), 69–77.
- Mahon, J. E. (2010). *Mobile capital and Latin American development*. Penn State Press.
- Majeed, M. T. (2015). Distributional Consequences of Globalization: Is Organization of the Islamic Conference Countries Different? *The International Trade Journal*, 29(3), 171–190.
- Majeed, M. T. (2018). Quality of life and globalization: Evidence from Islamic countries. *Applied Research in Quality of Life*, 13(3), 709–725.
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü, çev. *Osman Akinhay-Derya Kömürçü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara*.
- Martens, P., Dreher, A., & Gaston, N. (2010). Globalisation, the global village and the civil society. *Futures*, 42(6), 574–582.
- Mazlan, N. S., Fadzilah, F. Y., & Ibrahim, S. (2019). The Role of Globalisation in Improving Human Development in Malaysia. *Jurnal Ekonomi Malaysia*, 53(2), 227–234.
- Milanovic, B. (2011). Worlds apart. In *Worlds Apart*. Princeton University Press.
- Mukherjee, N., & Kriekhaus, J. (2012). Globalization and human well-being. *International Political Science Review*, 33(2), 150–170.

- Nussbaum, M., & Sen, A. (1993). *The quality of life*. Clarendon Press.
- Olagunju, K. O., Ogunniyi, A. I., Oguntegbe, K. F., Raji, I. O., & Ogundari, K. (2019). Welfare impact of globalization in developing countries: Examining the mediating role of human capital. *Economies*, 7(3), 84.
- Oluç, İ., & Gövdere, B. (2020). Türkiye’de Hanehalkı Tüketim Harcamalarının Analizi. *Social Sciences Studies Journal*, 6(54), 166–176.
- Omri, A., Euch, J., Hasaballah, A. H., & Al-Tit, A. (2019). Determinants of environmental sustainability: evidence from Saudi Arabia. *Science of the Total Environment*, 657, 1592–1601.
- Sabi, M. (2007). Globalization and human development. *International Conference on Globalization and Its Discontents, Cortland, The Sage Colleges, USA*.
- Samimi, P., & Jenatabadi, H. S. (2014). Globalization and economic growth: Empirical evidence on the role of complementarities. *PLoS One*, 9(4), e87824.
- Sapkota, J. B. (2011). *Impacts of globalization on quality of life: evidence from developing countries*.
- Sen, A. (2014). Development as freedom (1999). *The Globalization and Development Reader: Perspectives on Development and Global Change*, 525.
- Sever, D., Baldan, B., Hamzaj, Y. A., Tuğlu, B., & Kabaoğlu, K. (2018). Küreselleşme Sürecinde Eğitim Alanında Atılan Adımlar: Türkiye ve Eğitimde Başarılı Ülke Örnekleri. *Ilkogretim Online*, 17(3).
- Singh, A. (2012). Financial globalization and human development. *Journal of Human Development and Capabilities*, 13(1), 135–151.
- Stallings, B. (1992). *International influence on economic policy: debt, stabilization and structural reform*.
- Stiglitz, J., & Pike, R. M. (2004). Globalization and its Discontents. *Canadian Journal of Sociology*, 29(2), 321.
- Tschannen, O. (1991). The secularization paradigm: A systematization. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 395–415.
- Urata, S. (2002). Globalization and the growth in free trade agreements. *Asia Pacific Review*, 9(1), 20–32.
- Van Tran, N., Van Tran, Q., Do, L. T. T., Dinh, L. H., & Do, H. T. T. (2019). Trade off between environment, energy consumption, and human development: Do levels of economic development matter? *Energy*, 173, 483–493.
- Verter, N., & Osakwe, C. N. (2014). A time series analysis of macroeconomic determinants of household spending in the era of cross-cultural dynamics: Czech Republic as a case study. *Procedia Economics and Finance*, 12, 733–742.
- Wang, Z., Rasool, Y., Asghar, M. M., & Wang, B. (2019). Dynamic linkages among CO2 emissions, human development, financial development, and globalization: empirical evidence based on PMG long-run panel estimation. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(36), 36248–36263. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-06556-2>
- Wolf, M. (2004). *Why globalization works* (Vol. 3). Yale University Press.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:31.03.2022 ✓Accepted/Kabul:20.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1096485

Research Article/Araştırma Makalesi

Ceran, E. B. ve Pinar, İ. (2023). "Covid-19 Pandemi Süreci ve Birleşmiş Milletler 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Türkiye Bağlamında Örnekler Doğrultusunda İlişkilendirilmesi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 91-107.

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİ VE BİRLEŞMİŞ MİLLETLER 2030 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİNİN TÜRKİYE BAĞLAMINDA ÖRNEKLER DOĞRULTUSUNDA İLİŞKİLENDİRİLMESİ

Esin Bengü CERAN*, İbrahim PINAR**

Öz

Gezegemizde bulunan sınırlı kaynakların sorumsuzca tüketilmesi gelecek nesillerin yaşamını tehdit etmektedir. Bunun fark edilmesi ile birlikte 1970'li yıllardan itibaren kaynakların daha bilinçli tüketilmesine yönelik çalışmalar sürdürülmektedir. Bu çalışma kapsamında BM 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin 2020 yılında dünyayı etkisi altına alan pandemi sürecinden nasıl etkilendiğinin Türkiye bağlamında gerçekleştirilen kurumsal faaliyetlerin irdelenmesi ile ortaya konulması amaçlanmaktadır. Araştırma, pandemi sürecinin SKHyı olan etkilerine yönelik ikincil veri kullanılarak saha taraması modeli çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Saha taraması için belirlenen amaçlı örneklem doğrultusunda veri seti şirketlerin 2020 sürdürülebilirlik raporlarından elde edilmiştir. Betimsel analiz tekniği ile incelenen raporlar ilk olarak gerçekleştirdikleri uygulamalar bağlamında SKH ile eşleştirilmiş sonrasında yapılan açık ve eksen kodlama ile ortaya çıkan kategoriler doğrultusunda tema ve alt temalar oluşturulmuştur. Araştırma kapsamında Engel ve Schutt (2005)'ün nitel veri analizi aşamaları takip edilmiştir. Bulgular neticesinde pandemi sürecinde sürdürülebilir kalkınma hedeflerine yönelik az sayıda iyileşmeye rastlanırken çoğu alanda gerilmenin gerçekleştiği görülmüştür. Halen içerisinde bulunduğumuz bu süreçte işletmelerin SKHyı yönelik farkındalıklarının artması ve sürece rağmen hedefler doğrultusunda ilerleme kaydedilmesine katkı sağlanması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 Pandemisi, Sürdürülebilir Kalkınma, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, SKH 2030, 2020 SKH Raporu.

RELATING THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS AND THE UNITED NATIONS 2030 SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN ACCORDANCE WITH THE EXAMPLES IN THE CONTEXT OF TURKEY

Abstract

The irresponsible consumption of limited resources on our planet threatens the lives of future generations. With the realization of this, studies have been carried out for more conscious consumption of resources since the 1970s. Within the scope of this study, it is aimed to reveal how the UN 2030 Sustainable Development Goals were affected by the pandemic process that affected the world in 2020 by examining the institutional activities carried out in the context of Turkey. The research was carried out within the framework of the field survey model, using secondary data on the effects of the pandemic process on the SDGs. In line with the sample determined for the field survey, the data set was obtained from the companies' 2020 sustainability reports. The reports, which were examined with descriptive analyzes, were first matched with the SDGs in the context of the practices they carried out, and then themes and sub-themes were created in line with the categories that emerged with the open and axial coding. Within the scope of the research, the qualitative data analysis stages of Engel and Schutt (2005) were followed. As a result of the findings, while there were few improvements in terms of sustainable development goals during the pandemic process, it was seen that tension occurred in most areas. In this process we are

*Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi-İşletme Yönetimi ve Organizasyon Anabilim Dalı, İSTANBUL.
e-posta:esinbenguceran@istanbul.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0001-6960-795X>)

**Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi-İşletme Yönetimi ve Organizasyon Anabilim Dalı, İSTANBUL.
e-posta:ipinar@istanbul.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0003-1057-3358>)

currently in, it is necessary to increase the awareness of the enterprises regarding the SDGs and to contribute to the progress in line with the targets despite the process.

Keywords: Covid-19 Pandemic, Sustainable Development, Sustainable Development Goals, SDG 2030, 2020 SDG Report.

GİRİŞ

Yeryüzünde sınırlı düzeydeki kaynaklarla yaşamını sürdürmek zorunda olan tüm canlılar, yaşadıkları dönemde kendi yaşamlarına olduğu kadar gelecekteki hayatlara da etki etmektedirler. Yaşamlarını sürdürebilmek için üreten ve tüketen bu canlıların bu sınırlılığın bilincinde olmaları gerekmektedir. Yaşadığımız sistem içinde sınırlı olduğunu bildiğimiz kaynakların uzun vadede sürdürülebilir olarak kullanılması doğrultusunda bilinci geliştirmek üzere belirlenmiş olan Birleşmiş Milletler öncülüğünde hazırlanan 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) tüm paydaşlar tarafından benimsenmeli ve yaşamsal faaliyetler bu bilinçle yürütülmelidir. SKH'nın tüm paydaşlar tarafından benimsenmesi ile karşılaşılan pek çok sorunun üstesinden gelinmesi mümkün olacaktır. Bilinçli üretim ve tüketimin önemli aktörleri olan işletmelerin de kaynakların kullanımındaki rolü büyük önem taşımaktadır. Bugün daha bilinçli bir tüketimle atılan adımlar gelecek nesiller için hayati düzeyde olacaktır. Bilinçsiz ve özensiz tüketim ile biyoçeşitliliğe verilen zararın bir neticesi olarak tüm dünyayı etkisi altına alan Covid 19 pandemisi bu bilinçsizliğin en etkili yaptırımı olarak karşımıza çıkmıştır. İnsanoğlunun yaşadığı gezegene karşı olan bencil tutumu kendi içinde dengeleri olan sistemi zora sokmuş ve istekli ya da isteksiz olarak doğaya ve diğer canlılara verilen zarar dengenin bozulmasına yol açmıştır. Gezegenimiz bozulan sisteme farklı şekillerde tepki verirken mutasyona uğrayan bir virüsün dünyanın her yerini etkisine almış olmasının tesadüf olmadığı düşünülmektedir. Pandemi sürecinde sosyal yaşam durma noktasına gelmiş, iş yaşamı ise ilk etapta bir duraklama evresi geçirdikten sonra hızlıca yeni sistemler kurularak çalışma hayatı devam ettirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma kapsamında pandemi sürecinde değişen iş yapma biçimlerinin gezegenimizde sürdürülebilir bir yaşamı mümkün kılmayı hedefleyen 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerine olan etkileri ortaya konulmak istenmektedir. Bu sebeple ilk olarak 2020 yılında SKH yolunda ginen yer ve pandeminin etkileri irdelenmiş, ardından Türkiye bağlamında iş yaşamında pandemi süreci kapsamında gerçekleştirilen uygulamalar incelenmiştir. Yapılan incelemeler ile pandemi sürecinin 2023 SKHya ulaşma doğrultusunda etkileri elde edilen temalar ve alt temalarla açıklanmaya çalışılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

1. 1. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı

Dünya nüfusunun giderek artması ve teknolojinin hızla gelişimiyle birlikte tüketimdeki agresif artış gözle görülebilir boyuta ulaşmıştır. Tüketimin artması kıt olan doğal kaynakların dengeli kullanımını zorlaştırmaktadır. Tüketilen enerjinin üretimi için kullanılan fosil yakıtlar karbon emisyonlarına yol açmaktadır, açığa çıkan bu emisyon iklimi değiştirebilecek düzeydedir. Buna ek olarak her geçen gün azalan biyoçeşitlilik de gezegenimizin geleceğini tehdit etmektedir. Yakın zamana kadar sadece ekonomik kalkınmanın peşinde şekillenen küresel politikalar gezegene verilen bu zararın farkına varıldığı noktada dönüşmeye başlamak durumunda kalmıştır (Chichilnisky, 1997: 467). Sanayi devriminden bu yana artış eğiliminde olan doğal kaynakların tüketiminin gelecek nesiller için tehlike oluşturduğu görüşü 1970'li yılların başında küresel çapta dikkat çekmeye başlamıştır.

1968 yılı Nisan ayında bir araya gelen on farklı ülkeden otuz önde gelen kişinin oluşturduğu Roma Kulübü ekonomik, politik, doğal ve sosyal bileşenlere ilişkin anlayışın değişmesi için harekete geçilmesinin gereğini ortaya koymayı amaçlamıştır (Meadows vd., 1972:9). Bu doğrultuda uluslararası bağlamda atılan ilk somut adım 1972 yılında Stockholm'de gerçekleşmiştir. Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi konferansı bünyesinde kaynakların sonsuz olmadığına ve sürdürülebilir kullanılmasının gereğine ilk olarak değinilmiş ve BM İnsan Çevresi Bildirisi kabul edilmiştir (Declaration UN, 1972). Bildiride; ekonomik kalkınmanın tüm paydaşlara zarar vermeden sürdürülebilir biçimde gerçekleştirilmesinin gereğine dikkat çekilmiştir. Ekonomik kalkınmanın yanı sıra sosyal ve çevresel boyutların da önemini kapsayan sürdürülebilir kalkınma kavramı ise ilk olarak 1987 Ortak Geleceğimiz Raporunda yapılmıştır. Bu tanıma göre sürdürülebilir kalkınma; "bugünkü neslin; gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden kendi ihtiyaçlarını karşılaması"dır (Brundtland, 1987).

Uluslararası farkındalığın artması ve somut göstergelerin denetlenir hale gelmesinin beraberinde bugünkü kavramsal çerçevesinde sürdürülebilir kalkınma üç boyutta ele alınmaktadır (Elliot,2012:20). Zaman içerisinde sürdürülebilir kalkınmanın tanımı; ekonomik, sosyal ve çevresel faaliyetlerin sürdürülebilirlik perspektifinden yürütülmesi, tüm paydaşların çıkarlarının gözetilmesi hassasiyetini de bünyesine alarak bugünkü haline evrilmiştir. Ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutunu ifade eder (Harris, 2000:5-6);

Ekonomik olarak sürdürülebilir bir sistem, sürekli olarak mal ve hizmet üreten, yönetilebilir düzeyde kaynak sağlayabilen ve tarımsal veya endüstriyel üretime zarar veren sektörel dengesizliklerden kaçınabilen bir sistemdir. Sosyal olarak sürdürülebilir bir sistem, sağlık, eğitim, cinsiyet eşitliği, politik hesap verebilirlik ve katılım gibi sosyal hizmetlerin yeterli düzeyde sağlanabildiği sistemdir. Çevresel olarak sürdürülebilir bir sistem, istikrarlı şekilde kaynak sağlayabilen, yenilenebilir kaynakların aşırı kullanımından kaçınan, yenilenemeyen kaynakların yalnızca bir dereceye kadar tüketildiği sistemdir. Biyolojik çeşitliliğin, atmosferik istikrarın ve normalde ekonomik kaynaklar olarak sınıflandırılmayan diğer ekosistem işlevlerinin korunmasını içerir.

Sürdürülebilir kalkınmanın tanımlanmasının ve kavramsal çerçevesinin oluşmasının ardından kavramın içeriğini doldurmak ve bu doğrultuda uygulamaları hayata geçirmek üzere 1992 yılında Rio de Janeiro’da Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Zirvesi, 1997’de Rio +5 Zirvesi ve 2002’de Johannesburg Zirvesi (Rio +10) gerçekleştirilmiştir (Özmehmet, 2008:5). Son olarak bugün gelinen noktada tüm paydaşların katılımını talep eden 2030 sürdürülebilir kalkınma hedefleri somut başlıklar altında belirlenmiş ve yapılan iyileştirmelerin takibi düzenli olarak raporlanmaya başlanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınmayı dengeleyen 17 başlık altında 169 alt amaç içermektedir. Bu hedeflere ulaşmada başarılı olduğu takdirde 2030 yılı itibarıyla, her yerde yoksulluğu ve açlığı sona erdirmek; ülkeler içinde ve arasında eşitsizliklerle mücadele etmek; barışçıl, adil ve kapsayıcı toplumlar inşa etmek; insan haklarını korumak ve cinsiyet eşitliğini teşvik etmek; kadınların ve kızların güçlendirilmesi; gezegenin ve doğal kaynaklarının kalıcı olarak korunmasını sağlamanın mümkün olabileceği düşünülmektedir. Açıklanan 17 kalkınma hedefi ve 169 alt hedef ile dünyayı iyileştirmeyi vizyon edinen SKH’nın mottosu; “İnsan ırkını yoksulluk ve yokluğun zorbalığından kurtarmaya ve gezegenimizi iyileştirmeye ve güvenceye almaya kararlıyız. Dünyayı sürdürülebilir ve dirençli bir yola sokmak için acilen ihtiyaç duyulan cesur ve dönüştürücü adımları atmaya kararlıyız.” olarak rapor edilmiştir (UN General Assembly, Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development).

Uluslararası platformda sürdürülebilir kalkınmaya yönelik uygulamaların gerçekleştirilebilmesi için; yoksulluğun ve açlığın tüm dünyada son bulması, sağlıklı ve kaliteli yaşamın küreselleşmesi, nitelikli eğitim ve cinsiyet eşitliğinin yaygınlaşması, temiz su, erişilebilir ve temiz enerji, ekonomik boyutta insana yakışan yaklaşımın benimsenmesi, eşitsizliklerin azaltılması, iklim dengesinin gözetilmesi, sudaki ve karadaki diğer canlıların gözetilmesi, küresel boyutta adaletin ve barışın sağlanması, tüm bu amaçlar için ortaklaşa hareket edilmesi, küresel ortaklıkların her alanda artırılması başlıkları altında sürdürülen faaliyetlerin tüm paydaşlar tarafından benimsenmesi beklenmektedir.

1. 2. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Covid 19 Pandemi Süreci

Covid 19, ilk olarak Çin’in Vuhan Eyaleti’nde Aralık ayının sonlarında solunum yolu sıkıntıları (ateş, öksürük, nefes darlığı) gelişen bir grup hastada yapılan araştırmalar sonucunda 13 Ocak 2020’de resmi olarak tanımlanan bir virüstür (T.C. Sağlık bakanlığı, 2021). Çin Halk Cumhuriyeti Vuhan eyaletinde bir hayvan pazarında ilk olarak baş gösteren virüs kısa sürede tüm dünyaya yayılarak 11 Mart 2020 tarihinde çağın pandemisi ilan edilmiştir. Dünya sağlık örgütü verilerine göre ilk görüldüğü günden bu yana dünya genelinde 200 milyonun üzerinde vaka ve 4 milyonun üzerinde ölüme yol açmıştır (DSÖ, Ağustos 2021).

Öncelikle ekonomik alanda ciddi anlamda durağanlığa ve krize yol açan bu süreç uluslararası seyahat kısıtlamaları ile turizm sektörünü ve uluslararası ticareti olumsuz yönde etkilemiştir. Uzun vadede ekonomik sorunların 2007-2009 krizinden bile daha önemli düzeyde hasara yol açacağı düşünülmektedir. Dünyada milyonlarca insanın gelir güvencesinin, işsizlik sigortası veya hastalık ödeneğinin olmaması gibi sosyal eşitsizliklerin bu süreçte daha belirginleşmesi beklenmektedir (Leal Filho vd., 2020). Bu beklentiler doğrultusunda pandeminin sürdürülebilir kalkınmaya etkisinin kaçınılmaz olduğu düşünülmekte, bu etkinin ne düzeyde olacağı ise merak

konusu olmaktadır. Salgın sürecinin pek çok alanda etkisinin merak edilmesinin yanında sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılabilmesi adına olumlu ve olumsuz etkilerinin neler olduğu üzerine de çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Covid 19 pandemisi ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri ilişkisine dair yapılan meta analiz çalışması sonucunda görülmüştür ki; pandemi sürecinde sürdürülebilir kalkınmaya akademik ilgi artarken sanıldığı aksine yarattığı farkındalık neticesinde pandeminin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine olumsuz etkileri kadar olumlu etkileri de olmuştur (Wang ve Huang, 2021). Covid-19 salgını ülkelerarası hareketliliği azaltarak sürdürülebilir kalkınma üzerinde geçici veya uzun vadeli olumsuz bir etkiye yol açabilecek niteliktedir. Sınırların kapanması ekonomik, çevresel ve sosyal kalkınmanın önünde birçok engel oluşturmuştur (Pirouz vd., 2020) Bu doğrultuda karar vericiler salgından önemli dersler çıkarmak durumunda kalmışlardır. Covid 19 salgını beraberinde karar vericiler uzun vadede çevreyi, ekonomik sistemi ve halk sağlığını iyileştirmek için sürdürülebilir kaynak kullanımını benimsemenin önemini kavrayarak, yenilenebilir enerji kullanımı ve sürdürülebilir teknolojileri araçsallaştırmayı hedefler duruma gelmişlerdir (Wang ve Huang, 2021).

Covid 19 pandemi sürecinin 2015 yılından buyana belirli bir ivme kazanarak iyileşme yolunda ilerleyen SKHYa etkilerinin üç şekilde ortaya çıkması beklenmektedir (Mukarram, 2020); İlk olarak, doğrudan etkilenen bazı hedeflerle ilgili olarak şimdiki kadar yapılmış olan iyileştirmelerden bazılarını ortadan kaldırması beklenbilir. İkincisi, önceliklerin değişmesi nedeniyle bazı hedeflerin ilerlemesini yavaşlatması muhtemeldir. Üçüncüsü, kaynakların acil öncelikli sektörlerle yeniden tahsis edilmesi ile olumlu etkiler de ortaya çıkabilecektir. Tüm bunlar, SKHların gerçekleştirilmesinde gecikmelere neden olabilir; hatta SKHlara ulaşmak için zaman çizelgesinin yeniden değerlendirilmesi bile gerekebilecektir.

Covid 19 süreci ve SKHYa olan etkilerini irdelemek üzere yapılan bir çalışma mevcut literatürün bir özetini takiben, SKH3 (Sağlık ve Kaliteli Yaşam), SKH4 (Nitelikli Eğitim), SKH8 (İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme), SKH12 (Sorumlu Üretim ve Tüketim) ve SKH13 (İklim Eylemi) ile ilgili etkilere odaklanmış, bunlara ek olarak odak grup tartışmalarının nitel yorumları ile pandeminin etkilerinin SKH 5 (Toplumsal Cinsiyet Eşitliği), SKH 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı), SKH 10 (Eşitsizliklerin Azaltılması), SKH11 (Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar) ve SKH 17 (Amaçlar İçin Ortaklıklar) doğrultusunda da kayda değer etkilenimlerin görüldüğü ortaya konulmuştur (Shulla vd., 2021).

Yapılan bir diğer çalışma pandemiye ilişkin endişelerin diğer hastalıklar doğrultusunda gerçekleştirilen ilerlemeyi durdurduğunu ancak öncesine kat edilen yolun gerilemesine sebep olmadığını ortaya koymuştur (Leal Filho vd., 2020). Covid 19 salgınının beraberinde SKH arasında yer alan açıklıkla mücadele hedefine ilişkin gerilemenin görülmesi ile salgının sadece iyileştirmeyi yavaşlatması değil buna ek olarak salgın sonrasında açıklıkla birlikte yeni hastalıkları da ortaya çıkarması beklenmektedir. Bu sebeple salgının iyileştirmeyi durdurma etkisine ek olarak yeni sorunlara da yol açması beklenmektedir. Salgınla birlikte SKH içerisinde iyileştirilmesi amaçlanan sıtma, tüberküloz, HIV/AIDS ve ihmal edilen tropikal hastalık tedavilerine yönelik programlarda da gerileme görülmüştür. Bu gerilemelerin üstesinden gelinebilmesi için Covid 19 pandemisi ve SKH ya olan etkilerine yönelik akademik çalışmaların artırılmasının gereği vurgulanmaktadır. (Mejia vd., 2020). Çalışmaların artması ile pandeminin olumlu ve olumsuz etkileri ortaya konularak SKHYa yönelik ilerlemenin hızlandırılması sağlanabilecektir.

Bir başka çalışma kapsamında başta SKH 1 (Yoksulluğa Son) ve SKH 2 (Açlığa Son) olmakla birlikte pandemi sürecinin birçok ülkede hastaneler ve diğer sağlık tesislerine olan aşırı yüklenmeye yol açması neticesinde SKH3 (Sağlık ve Kaliteli Yaşam), çocuk bakımı ihtiyacının artması ve daha yüksek ekonomik maliyetlerin oluşması, okullar üzerindeki baskının artması ve okulu bırakma oranlarının yükselmesine neden olarak SKH 4 (Nitelikli Eğitim), evdeki artan gerilimler nedeniyle aile içi şiddetin artması, kadınların ekonomik güçlenmesindeki düşüş, liderlik rollerinden dışlanma ve cinsel sağlık ve üreme sağlığına erişimin kesintiye uğraması gibi sebeplerle SKH 5 (Toplumsal Cinsiyet Eşitliği), ekonomik etkileri ile SKH 8 (İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme), sınırlar içinde ve ötesinde çatışma olasılığını artırarak küresel barış ve adalet hedefini tehlikeye atması ile SKH 16 (Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar) başlıkları açısından önemli etkileri ortaya konulmuştur (Leal Filho vd., 2020).

Pandemi süreci sonrasında SKH ya ulaşma yolunda ilerlemeye devam edilebilmesi için yapılması gerekenler Mukarram (2020) tarafından şu şekilde sıralanmıştır; her şeyden önce, dünya bu krizden dersler çıkarmalı ve

gelecekte bu tür şokları absorbe etmek için daha dayanıklı ve daha güçlü toplumlar inşa etmeyi öngörmeli, böylece 2030 Gündeminin gerçekleştirilmesine daha fazla engel kalmamalıdır. İkincisi: Pandeminin kısa, orta ve uzun vadede SKHların başarısını ne kadar etkileyeceğinin kapsamlı olarak değerlendirilmesi ve iyileşme için net bir yol haritasının tekrardan oluşturulması gerekmektedir. Üçüncüsü: ‘Paylaşılan sorumluluk’, ‘küresel dayanışma’ ve ‘birlikte hareket etme’, Covid 19’un yol açtığı sosyo-ekonomik zorluklara yanıt vermenin temel ilkeleri olmalı ve dünya, bu insani krizden ‘daha iyiyi inşa etmeyi’ öğrenerek çıkmalıdır. Dördüncüsü: “Yeni Normal” içinde farklı paydaşların rollerinin yeniden tanımlanması: sorumlulukların hükümetlerden uluslararası topluluğa, çok taraflı kuruluşlara, özel sektöre, sivil topluma ve hatta bireylere doğru genişletilmelidir. Beşincisi: Covid 19 sürecinde meydana gelen mikro düzeyde küçük ölçekli insani ve hayırsever yaklaşımların özellikle kaynak seferberliği açısından zor zamanlarda zorluklarla mücadelede sahip olduğu önemli etkiyle oluşan ruhu, Covid sonrası dönemde SKHlara ulaşma yaklaşımımıza da yansıtmanız gerekmektedir. Altıncısı: SKHların temel ilkesine uygun olarak, dünya, ‘kimsenin geride kalmamasını’ sağlamak için toplumun en marjinal ve savunmasız kesimine özel özen göstermeye devam etmelidir (Mukarram, 2020).

Yapılan çalışmalarla da ortaya konulduğu üzere Covid 19 pandemi süreci SKHyı ulaşımda önemli etkilere yol açmaktadır. Literatürde farklı açılardan ele alınan ve yapılan çalışmalarla ortaya konulan bu etkilerin Türkiye bağlamında bu süreçteki uygulamaların değerlendirilmesiyle desteklenmesinin önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışma kapsamında literatürde önemine vurgu yapılan Covid 19 süreci ve SKH ile olan ilişkisinin bağlamsal örneklerle desteklenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın Türkiye özelinde yerel veri ile desteklenmesi sayesinde yapılan çalışmalara bağlamsal katkı sunması beklenmektedir.

2.Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli-Örnekleme Yöntemi

Yapılan çalışma kapsamında pandemi sürecinin tüm paydaşların çıkarlarını gözeterek oluşturulmuş olan 2023 sürdürülebilir kalkınma hedefleri üzerinde oluşturduğu etkinin Türkiye bağlamında irdelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma, pandemi sürecinin SKHyı olan etkilerine yönelik ikincil veri kullanılarak saha taraması modeli çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın evreni Türkiye bağlamında sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda uygulamalar gerçekleştirilen işletmeleri kapsamaktadır. Bu doğrultuda 2020 yılı sürdürülebilirlik raporlarını oluşturmuş ve paylaşmış olan işletmeler örneklem olarak belirlenmiş, 2020 döneminde ilişkin yayınlanan sürdürülebilirlik raporları pandemi süreci etkileri açısından incelenmiştir. Az sayıda işletmenin konuya ilişkin veri paylaşımında bulunmuş olması sebebi ile örneklem seçiminde amaçlı örneklem tekniği tercih edilmiştir. Saha taraması için belirlenen amaçlı örneklem doğrultusunda veri seti şirketlerin 2020 sürdürülebilirlik raporlarından elde edilmiştir.

2.2. Veri Toplama Aracı ve Verilerin Analizi

Araştırma amacı doğrultusunda veri toplama tekniği olarak ikincil veri kaynakları kullanılarak doküman incelemesi yapılmıştır. Veri toplama aracı olarak kullanılan doküman incelemesi için veri analiz tekniği olarak betimsel analiz kullanılmıştır. Betimsel analiz “önceden belirlenmiş bir çerçeveye bağlı olarak nitel verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması, tanımlanan bulguların yorumlanması, adımlarını içeren analiz yaklaşımı” olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Bu çalışma kapsamında BM 2020 SKH raporu içeriği ve amaçlı örneklem ile belirlenen işletmelerin 2020 sürdürülebilirlik raporları; çalışmanın amacı doğrultusunda belirlenen “Covid 19 pandemisi” çerçevesine bağlı olarak betimsel olarak irdelenmiştir.

Betimsel analiz yöntemi kapsamında Güler vd. (2015)’nin aktardıkları Engel ve Schutt (2005)’un nitel veri analizi aşamaları takip edilmiştir.

1. Toplanan verinin yazıya dökülmesi: İlk aşamada Birleşmiş Milletler 2020 sürdürülebilirlik raporu ve amaçlı örneklem kapsamında belirlenen altı işletmenin 2020 sürdürülebilirlik raporları araştırma amacı doğrultusunda belirlenen “Covid 19 pandemisi” çerçevesinde çıkarımlar yapılarak yazıya dökülmüştür.

2. Verinin ana konseptler etrafında kategorize edilmesi: İkinci aşamada açık kodlama ile ulaşılan metinlerin amaç doğrultusunda belirlenen “Covid 19 pandemisi” çerçevesinde içerdiği konseptler şekillendirilmiştir.

3. Konseptlerin birbiri ile olan ilişkilerinin ortaya konması; Şekillenen konseptler amaçlı örnekleme belirlenen şirket raporları ve BM SKH raporunda yer alan hedefler bağlamında ilişkilendirilmiştir.

4. Konseptlerin meşrulaştırılması; Gerçekleştirilen eksen kodlama ile konseptler kategoriler etrafında toplanmış, kategoriler ve alt kategoriler oluşturulmuştur.

5. Veri analizinin sunumu; Raporlarda yer alan Covid 19 pandemi sürecine yönelik uygulamalar, sürecin getirdiği avantaj–dezavantajlar ve hedeflere ulaşmadaki etkileri doğrultusunda elde edilen kategorilerden tema ve alt temalara ulaşılmıştır. Yapılan analizler doğrultusunda elde edilen bulgular Tablo 2’de amaç doğrultusunda belirlenen çerçeveye yönelik tema ve alt temalar olarak sunulmuştur.

3. Analizler

3.1. Raporların Covid 19 Çerçevesinde Yazıya Dökülmesi ve Açık Kodlaması

Bu kısım betimsel analiz tekniği kapsamında gerçekleştirilen kodlama yönteminin ilk aşamasıdır. İlk olarak raporlar belirlenen çerçeve doğrultusunda yazıya dökülmüş ardından veriye ilişkin açık kodlama gerçekleştirilmiştir. Açık kodlama “analizi yapılan verinin kavramların tanımlandığı ve bu kavramların detaylı olarak tespit edildiği analitik süreç” olarak tanımlanmaktadır (Güler vd., 2015). Yapılan açık kodlama ile belirlenen çerçeve doğrultusunda kavrama karşılık gelen kısımların detaylı olarak ortaya konması sağlanmıştır.

3.1.1. BM 2020 SKH Raporunun Covid 19 Çerçevesinde Yazıya Dökülmesi ve Açık Kodlaması

Küresel çapta sağlıktan eğitime, ekonomiden sosyal yaşama kadar her düzeyde büyük kısıtlama ve değişimlere yol açan pandemi süreci sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ilişkin ilerlemeyi de kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Bu süreçte insani hareketliliğin azalmasına bağlı olarak bazı hedeflere ilişkin olumlu gelişmeler yaşanmasına karşın çoğu alanda sürdürülebilir kalkınma faaliyetlerinde gerileme gözlemlenmiştir.

Çevresel hedefler doğrultusunda iyileşmeler görülürken ekonomik ve sosyal kalkınma hedeflerinde gerileme kaydedilmiştir. Bu kısımda Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin geldiği noktayı aktaran 2020 SKH raporu; Covid 19 sürecinin 2030 itibarıyla ulaşılacak istenen 17 hedefe etkisi açısından değerlendirilmiştir;

1-Yoksulluğa Son; 2010 yılı itibarıyla düşüş gösteren dünyadaki yoksulluk düzeyi, uzun yıllardır ilk kez Covid 19 sürecinde artış göstermiştir. 2030 yılında %6 ya düşmesi hedeflenen yoksulluk düzeyi 2019 yılında %8,2’ye ulaşmayı başarmışken pandemi sürecinde 71 milyon kişinin yoksulluk düzeyinin altına düşmesiyle önemli düzeyde artmıştır. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden ilki olan yoksulluğa son hedefinin pandemi sürecinden büyük hasar aldığı görülmektedir.

2-Açlığa Son; Pandemi öncesi zaten yükselişte olan gıda güvencesizliği, pandeminin etkisi ile daha da artış göstermiştir. 2014 yılında %22,4 düzeyinde olan açlık düzeyi pandeminin de etkisiyle %25,9’a ulaşmıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde gıda sektörü üreticileri pandemi krizinden önemli ölçüde zarar görmüşlerdir.

3-Sağlık ve Kaliteli Yaşam; Tüberküloz, çocuk sağlığı, gebe sağlığı, HIV ve aşılama gibi pek çok yaşamsal sağlık hizmetinde pandemi öncesinde kaydedilen ilerleme ne yazık ki pandemi süreci ile kaybedilmiştir. Sağlık alanında önceki yıllarda görülen bu ilerlemelerde aksaklıklar olduğu gözlemlenmektedir. İyileşme gösteren alanlardan olan çocuklara yönelik aşılama programlarında bu süreçte 70 ülkede aksaklıklar saptanmıştır. Sağlık sektörüne yönelik erteleme eğilimi ile Afrika’da sıtma gibi başka bulaşıcı hastalıklar sebebiyle vakalarda ve ölümlerde artış beklenmektedir.

4-Nitelikli Eğitim; Kapsayıcı ve adi eğitime ilişkin gelişme süreci halihazırda oldukça yavaş ilerlerken pandemi döneminde eğitimin erişilebilirliğinin azalması büyük aksamaya sebep olmuştur. Sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda tüm çabalara rağmen 2030’da halen 200 milyon çocuğun eğitim alamayacağı düşünülürken Covid 19 sebebiyle yıl içinde çocukların %90’ı okuldan uzak kalmıştır. Ayrıca ilkokulların sadece %65’inde el yıkama altyapısının olması salgının bulaşıcılığını önlemekte engel teşkil etmektedir. Bunların yanı sıra en az 500 milyon çocuğun uzaktan eğitime ulaşma imkanının olmaması nitelikli eğitim hedefi için büyük problem oluşturmaktadır.

5-Toplumsal Cinsiyet Eşitliği; Kadın ve kız çocuklarına yönelik eşitlik çabalarında iyileşme gözlemlenirken pandemi ile karantina sürecinde ev içi kadına şiddet riskinde artış görülmüştür. Pandemi öncesindeki iyileşmelerde daha az kız çocuğunun erken evlenmeye zorlandığı ve daha fazla kadın liderin iş hayatına girdiği görülürken pandemi ile birlikte bazı ülkelerde kadınlar ve kız çocuklarına fiziksel, cinsel ve psikolojik şiddetin %30'a varan düzeyde arttığı görülmektedir. Şiddet gören kadınların yanı sıra pandemi sürecinde salgına karşı savaşta öncü olan toplum ve sağlık çalışanlarının da %70 gibi büyük bir oranda kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Buna ek olarak pandemi sürecinde kadınların evlerdeki iş yükünün de erkeklere oranla üç kat daha fazla *olduğu bilinmektedir.*

6-Temiz Su ve Sanitasyon; Covid 19 öncesinde 2,2 milyar insan içme suyu, 4,2 milyar insan sanitasyon eksikliği çekerken pandemi sürecinde 3 milyar insanın sadece el yıkama imkanına bile ulaşamadığı tespit edilmiştir. Dünyanın 5'te 2'sinde sağlık kuruluşlarında su, sabun veya alkol bazlı el temizliği imkanlarına sahip olunmadığı bilinmektedir. Su kıtlığının 2030 yılında 700 milyon kişiyi etkilemesi beklenmektedir.

7-Erişilebilir ve Temiz Enerji; 2018 yılı itibariyle 789 milyon kişinin elektrik erişimi olmadığı bilinirken pandemi sürecinde ulaşılabilir enerjinin sağlık tesisleri açısından kritik önemi anlaşılmıştır. Yenilenebilir enerjinin önemi bu süreçte bir kere daha görülmüştür.

8- İnsana Yakınsır İş ve Ekonomik Büyüme; Pandemi öncesi dönemde global ekonomik büyümede yavaşlama görülürken salgın ile birlikte büyük buhrandan sonra görülen en büyük ekonomik durgunluk meydana gelmiştir. Kişi başına düşen gayrisafi hasılda %4,2 düşüş beklenmektedir. 2020'nin ikinci yarısında 400 milyon iş kaybı kaydedilmesi öngörülmektedir.

9- Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı; Covid öncesi süreçte üretim sektöründe düşüş görülürken pandeminin etkisiyle havacılık sektörü tarihinin en güçlü düşüşüne maruz kalmıştır. 2020 Mayıs ayına kadar olan süreçte hava yolculuğunda %51 düşüş tespit edilmiştir. Az gelişmiş ülkelerde 2019 yılı boyunca 5 kişiden sadece 1'inin internet altyapısına ulaşabildiği kaydedilmiştir.

10-Eşitsizliklerin Azaltılması; Pandemi öncesinde gelir dağılımındaki eşitsizliğin bazı ülkelerde azalma gösterdiği görülürken yaşlılar, engelliler, çocuklar, kadınlar, mülteci ve göçmenler gibi dezavantajlı grupların pandemi ile gelen gelir sorunlarına en çok maruz kalanlar olduğu tespit edilmiştir.

11-Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar; Pandemi öncesi şehirlerde gecekonuda yaşam %24 oranında artmışken Covid 19 vakalarının %90'ının kentlerde olduğu kaydedilmiştir. Bu durum şehirlerin ve toplulukların sürdürülebilirliği açısından olumsuz nitelik taşımaktadır.

12-Sorumlu Üretim ve Tüketim; Pandemi öncesi doğal kaynaklar sürdürülebilir olmayan bir şekilde tüketilirken pandemi ile kaynakların sürdürülebilir kullanılmasına ilişkin farkındalığın artması bir fırsat doğurmuştur. Doğal kaynakların geri dönüştürülebilir şekilde kullanılması giderek önemini artırmaktadır. Bu süreç sorumlu üretim ve tüketime katkı sağlamıştır.

13-İklim Eylemi; Covid 19 öncesi küresel ısınmaya bağlı olarak sıcaklıkların her geçen yıl artarak 2100'de toplamda 3,2 derece artış göstermesi beklenirken pandemi sürecinde düşüş gösteren sera gazı emisyonuna bağlı olarak bu değer 1,5 dereceye gerilemesi beklenmektedir.

14-Sudaki Yaşam; Avlanma ve kirliliğe bağlı olarak 2100 yılına kadar %100-150 oranında artması beklenen okyanus asitlenmesinin pandemiye bağlı azalan insan hareketliliği doğrultusunda azalması beklenmektedir.

15-Karasal Yaşam; Pandemi öncesi giderek azalan biyoçeşitlilik ve orman alanlarına ilişkin pandemi sürecinde de bir iyileşme görülemediği. Koronavirüsün hayvanlarda görülen bir virüsken insanlara bulaşmasının biyoçeşitlilikteki dönüşüme bağlı olabileceğine işaret edilmektedir. Ekosistemin her geçen gün bozulmasının bu tip salgın hastalıklara yol açabileceği düşünülmektedir.

16- Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar; Pandemi öncesinde uluslararası kanunlarla korunmaya çalışılsa da her gün 100 sivilin silahlı çatışmalarda hayatını kaybettiği tespit edilirken Covid 19 sürecinde de küresel barış ve güvenliğin her şeye rağmen tehdit altında olduğu görülmüştür. Tutukevlerindeki kalabalık popülasyonun virüs yayılımı açısından risk oluşturduğuna da bu başlık altında değinilmektedir.

17-Amaçlar İçin Ortaklıklar; Pandemi öncesi artma eğiliminde olan küresel yatırımlar 2020 boyunca %40'a kadar düşüş göstermiştir. Özellikle düşük ve orta gelirli olan ülkelere yapılan yatırımlarda gerileme olmuştur.

Dünya çapında etkileri hemen her canlıyı etkileyen düzeye ulaşan bu süreçten SKH'nın da büyük ölçüde etkilendiği raporun detaylarında görülebilmektedir. 2020 SKH raporu incelendiğinde üç başlık dışında tüm hedeflerden uzaklaşıldığı saptanmıştır. Pandemi süreci boyunca pek çok uzmanın bu tür küresel felaketlerin sorumsuzca tüketilen doğal kaynaklar, zarar gören biyoçeşitlilik, küresel ısınma vb. iklim problemlerine dayandırılması ile oluşan farkındalık ve pandemi sürecinde insan hareketliliğinin azalması, evden çalışma uygulamalarının çoğalması sebebiyle çevresel hedeflerde iyileşmeler gözlemlenebilmiştir. SKH 12,13 ve 14 (sorumlu üretim ve tüketim, iklim eylemi, sudaki yaşam) başlıkları altında pandemi sürecinde saptanan iyileşmeler göze çarpmaktadır. Ancak az sayıda olan bu çevresel katkıları dışında ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliğe ilişkin hedeflerin bu süreçten oldukça fazla yara aldığı rapor içerisinde verilerle ortaya konulmuştur.

3.1.2. Pandemi Sürecindeki Uygulamaları İçeren Sürdürülebilirlik Faaliyet Raporlarının Covid 19 Çerçevesinde Yazıya Dökülmesi ve Açık Kodlaması

2020 SKH raporunda Covid 19 krizinin her bir başlık açısından küresel çapta olumlu ve olumsuz etkilerine yer verilmiştir. Yapılan saptamalar doğrultusunda pek çok hedefin bu süreçten zarar gördüğü ortaya konulurken kurumsal açıdan küresel hedeflerde önemli uygulayıcılar olan işletmelerin bu süreçte hedeflere ulaşmak amacıyla ne gibi uygulamalar gerçekleştirdikleri ve bu süreçte yerel olarak olumlu ve olumsuz ne gibi durumlarla karşılaştıkları merak konusu olmuştur. Bu doğrultuda çalışmanın amacı SKH hedeflerine ulaşmada Covid 19 pandemisinin etkilerinin neler olduğu sorusuna yerel düzeyde katkı sağlamaktır. Buradan yola çıkılarak küresel çapta ulaşılmak istenen sürdürülebilirlik hedeflerini örgütsel faaliyetlerinde öncelikleri arasına almış olan firmalar, Covid 19 süreci sürdürülebilirlik uygulamaları bağlamında incelenmiştir. Bu çalışma pandemi süreci ve SKHya olan etkilerinin Türkiye bağlamından yerel uygulamaları ve saptamaları içermesi açısından önem taşımaktadır.

Türkiye bağlamında 2020 sürdürülebilirlik raporunu Temmuz 2021 itibariyle yayınlamış olan altı işletme araştırma sorusuna yanıt bulmak amacıyla örneklem olarak alınmıştır. Her bir işletmenin 2020 sürdürülebilirlik raporları SKH'dan öncelik olarak belirledikleri hedefler, Covid 19 sürecinde aldıkları önlemler, işletme bünyesinde gerçekleştirilen pandemiye yönelik uygulamalar, pandemi sebebiyle ortaya çıkan aksaklıklar ve varsa bu sürecin katkıları veya kazandırdıkları açısından irdelenmiştir. Firmalara ait raporlar manuel kodlama yöntemi ile irdelenmiş, kodlardan tema ve alt temalara ulaşılmıştır.

3.1.2.1. Alltech

Tarımsal üretim alanında sürdürülebilir ve akılcı çözümler getirmeyi hedefleyen ABD merkezli Alltech firması 2003 yılından buyana Türkiye'de faaliyet göstermektedir. Firma, Birleşmiş Milletler'in 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi'nden 9'unun temel faaliyet alanı çerçevesinde uygulanabilir olduğunu düşünerek bu alanlarda aksiyon almıştır. Sürdürülebilirlik hedefleri kapsamında önceliklerini BM sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında 9 başlıkta sunmaktadır; *2-Açılığa Son, 3-Sağlık ve Kaliteli Yaşam, 4-Nitelikli Eğitim, 5-Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, 8- İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme, 13-İklim Eylemi, 14-Sudaki Yaşam, 15-Karasal Yaşam, 17-Amaçlar İçin Ortaklıklar*. Bu başlıklar altında hedefe ulaşmak için sürdürülen proje ve operasyonlar rapor içinde detaylı olarak aktarılmaktadır.

Pandemi sürecinde alınan bu aksiyonlara ek olarak çalışanların Covid 19 sürecindeki değişime adaptasyonu adına yeni düzenlemelerde bulunmuşlardır. Bu düzenlemeler Alltech 2019-2020 sürdürülebilirlik raporunda BM sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin "*3-Sağlık ve Kaliteli Yaşam*", "*8- İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme*" ilkeleri kapsamında değerlendirilmiştir. Salgın sürecinin beraberinde gelen izolasyon, sosyal mesafe ve uzaktan çalışma koşullarının zorlukları ile mücadele edebilmek üzere düzenli olarak online destekler sunulmuştur. Çalışanlar arası operasyonel iletişimin kopmaması ve iş yaşam dengesinin korunabilmesi adına başkan ve CEO Dr. Mark Lyons tarafından "*Çarşamba Gününün Evden Çalışma Bilgeliği*" başlıklı haftalık e-hatırlatıcılar çalışanlara ulaştırılmıştır. Buna ek olarak spor ve iş performansı psikolojisi konusunda uzman olan bir meslek terapisti çalışanlarla düzenli paylaşımlar yapmıştır. Süreç boyunca Alltech bünyesinde çalışanlara destek niteliğindeki podcast ve webinarlar da düzenlenmektedir.

3.1.2.2. Anadolu Sigorta

Faaliyetlerinin sosyal, ekonomik ve çevresel sonuçlarına ilişkin farkındalıklarını son üç yılda artırdıklarını belirten Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi 2020 yılında üçüncü sürdürülebilirlik raporlarını yayımlamıştır. Rapor GRI standartlarında hazırlanmış ve içerik olarak BM Sürdürülebilirlik Hedefleri ile bütünleştirilmiştir. BM sürdürülebilirlik hedeflerinden kendi faaliyet alanlarına uygun olan 10 temel ilkeyi benimseyen işletme öncelikli ilkelerini şu şekilde sıralamaktadır; *3-Sağlık ve Kaliteli Yaşam, 4-Nitelikli Eğitim, 5-Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, 7-Erişilebilir ve Temiz Enerji, 8- İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme, 9- Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı, 11-Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar, 12-Sorumlu Üretim ve Tüketim, 13-İklim Eylemi, 17-Amaçlar İçin Ortaklıklar.*

Rapordaki bu ilkeler doğrultusunda gerçekleştirilen uygulamalar İş Etiği ve Yasal Uyum, Sigorta Bilincinin Yaygınlaştırılması, Acente ve İş Ortaklarıyla İlişkiler, Enerji ve İklim Değişikliği, Dijital Gelecek, Sürdürülebilirliğin İş Stratejisine Entegrasyonu, Çalışma Hayatı Uygulamaları başlıkları altında detaylandırılmıştır. Bu faaliyetlerin beraberinde pandemi sürecinin getirdikleri ile değişen ve şekillenen yeni düzenlemelere de raporda yer verilmektedir.

Pandemi ile mücadele kapsamında çalışan sağlığı için alınan önlemler arasında dezenfektan kullanımının artırılması, asansör ve lavabolara ultraviyole lambalar takılması, maske, tulum vb. ekipman temini, havalandırma sistemleri filtre değişiminin sıklaştırılması, girişte HES kodu sorgulama ve ateş ölçülmesi, oturma düzeninin mesafeli hale getirilmesi, teması azaltacak el değmeden açılan kapılar, musluklar vb. temini, evden çalışanlara konfor sağlamak amacıyla çalışma koltuğu temin edilmesi, çalışanların birbiri ile iletişimi koparmamak adına "Biz Bize" kurum içi mobil uygulamasının kullanıma sunulması, acentelerle iletişim için online toplantılar düzenlenmesi, tüm süreçlerin uzaktan çalışmaya uygun hale getirilmesi, çalışan ve acentelere verilen eğitimlerin e-öğrenme platformlarına aktarılması, sahada gerçekleştirilen risk değerlemelerinin büyük oranda uzaktan hale getirilmesi, Koronavirüs kaynaklı sağlık harcamalarının sağlık sigortası hizmeti kapsamında olmamasına karşın istisnai olarak karşılanması, Yurt Dışı Seyahat ve Riskli Hastalıklar Sigortalarına ilave olarak COVID-19 teminatı eklenmesi, Evde kal sigortası al kampanyası ile 20.000tl limite kadar olan sağlık harcaması faturalarının müşteriye cep telefonundan iletilmesinin sağlanması, araçlarda oluşan mini hasarlar için evden alıp eve teslim etme hizmetinin sunulması, bu süreçte ertelenen sağlık hizmetlerine ilişkin kullanım haklarının vadesinin uzatılması, küçük ve orta ölçekli işletmelerin finansal kayıplarına yönelik "Ticari Parametrik Salgın Hastalıklar Sigortası"nın oluşturulması, mezuniyet öncesi kariyer etkinliklerinin dijital ortama taşınması bu sürece yönelik yapılan başlıca uygulamalardır.

Salgının olumsuz etkilerinin yanı sıra bu sürecin beraberinde gelen uzaktan çalışma şartları ile iklim değişikliğiyle mücadele konusunda önemli düzeyde iyileştirmelerle karşılaşıldığı ifade edilmiştir. Çalışan başı sera gazı emisyonunda önemli düzeyde düşüş gözlenmiştir. Bunun sebebi evden çalışma ile hem şirket binalarındaki kullanıma bağlı enerji tüketimi ve sera gazı emisyonlarında, hem şirket araçları ve personel servislerinde kullanılan fosil yakıtlardaki azalmadır. Ayrıca bu süreçte kağıt tüketimi de hem çalışan hem acenteler düzeyinde ciddi oranda düşüş göstermiştir. Raporda pandemi ile kazanılan bu alışkanlığın sonrasında da devam ettirilmesi için çabaların artırılacağına değinilmiştir.

Sektörel olarak ele alındığında Covid 19 kaynaklı tedavi harcamalarının ve aşı masraflarının karşılanmasına ilişkin sorunlara değinilen raporda bu gibi salgınların iklim değişikliği sebebiyle ortaya çıkmaya devam edeceği öngörülmüş asıl köklü katkıların bu doğrultuda yapılmasının gereği vurgulanmıştır. Ayrıca bir diğer risk olarak pandemi sürecinde ertelenen sağlık hizmetleri belirtilmiştir. Sektörel olarak bu ertelemelerinde finansal sorunları beraberinde getirebileceğine dikkat çekilmiştir. İklim değişikliğine ilişkin önemli düzeyde önlemler alınmazsa çok daha fazla sayıda virüs mutajenlerin yayılımının kaçınılmaz olduğu not edilmiştir. Evden çalışma dönemi ile siber saldırılara yönelik sigorta gereksiniminin ortaya çıkması ile dijital güvenlik teknolojilerine olan talebin artması da raporda yer alan pandemiye yönelik sektörel bir gözlemdir.

3.1.2.3. Aygaz

Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi (UNGC) imzacıları arasında yer alan bir Koç Holding iştiraki olan Aygaz 2018 yılından buyana BIST sürdürülebilirlik endeksinde yer almaktadır. SPK'nın sürdürülebilirlik ilkelerine

uyumu önceliklerine alan Aygaz sürdürülebilirlik uygulamalarını BM Stratejik Kalkınma hedeflerinden 5 temel ilke kapsamında gerçekleştirmektedir. 7-*Erişilebilir ve Temiz Enerji*, 8- *İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme*, 9- *Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı*, 12-*Sorumlu Üretim ve Tüketim*, 16- *Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar* ilkeleri firmanın öncelikleri arasında yer almaktadır.

Operasyon süreçlerinde sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşabilmek için sürekli iyileştirme faaliyetleri içerisinde olan firma pandemi döneminin getirdiklerini de 2020 sürdürülebilirlik raporu içerisinde paylaşmaktadır. Salgın sürecinin başından itibaren staj deneyiminin online olarak yürütülmesi (mülakat ve diğer sınavların çevrimiçi yapılması, oryantasyon vb eğitimlerin dijital ortamda verilmesi gibi),dijitalleşmenin hızlandırılması, çalışan eğitimlerinin çevrimiçi platformda gerçekleştirilmesi, bayiler, nakliyeciler gibi tedarik zinciri üzerinde yer alan tüm paydaşların pandemiye yönelik farkındalıklarının artırılması için duyurular yapılması, alınan önlemlerin tüm paydaşları kapsayacak düzeyde olmasının sağlanması, önlemlerin uygulanması için düzenli denetimlerin gerçekleştirilmesi bu süreçte öne çıkan uygulamalardır.

Pandemi sürecine yönelik alınan önlemler ve çalışma koşullarının düzenlenmesinin yanı sıra sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda düzenli olarak gerçekleştirilen bazı faaliyetler sektöre uğramıştır. Toplum sağlığı konusunda farkındalık oluşturan, kurum bünyesinde düzenli olarak gerçekleştirilen “Diyabetik çocuklar kampı” bu süreçte gerçekleştirilememiştir. Ayrıca “şiddete sessiz kalma” projesi kapsamında yüz yüze gerçekleştirilen faaliyetlerde süreç sebebiyle aksama olmasına karşın kadınların şiddete maruz kaldıklarında yardım alabilecekleri kanallara ilişkin çeşitli içerikler hazırlanarak çok sayıda kadına ulaştırılması sağlanmıştır. Bayi ve istasyonlarda el ilanı ve broşürler dağıtılması, sosyal medya ve müşteri verisi kullanılarak online içeriklerin paylaşılması sağlanarak pandemi sürecinde de toplumsal farkındalığın canlı tutulmasına katkıda bulunmuştur.

Covid 19 süreci çalışan deneyiminde dijitalleşmenin hedeflendiğinden daha hızlı gerçekleşmesine yol açmıştır. Pandemi ile hızlanan dijital dönüşüm çalışan memnuniyetini ön plana alarak gerçekleştirilmeye çalışılmış, süreç boyunca çalışanların fikirleri karar sürecine dahil edilmiştir. Bu detay pandeminin az sayıda olan olumlu etkileri arasında görülebilmektedir.

3.1.2.4.ENKA

ENKA; inşaat ve mühendislik alanında faaliyet gösteren Türkiye merkezli uluslararası iştirakleri olan bir firmadır. Halka açık bir işletme olarak faaliyetlerinde tüm paydaşlarının çıkarlarını gözetmeye gayret eden Enka operasyonlarını sürdürülebilirlik bilinciyle gerçekleştirdiğini vurgulamaktadır. ENKA Merkez Ofis, Enka'nın Türkiye ve yurt dışındaki iştirakleri ve projeleri ile ENKA Vakfı faaliyetlerini içeren 2020 sürdürülebilirlik raporu kapsamında Covid 19 pandemi sürecine ilişkin oldukça detaylı veriye yer verilmiştir.

2020 yılı içerisinde Dow Jones Sürdürülebilirlik endeksine de girmeyi başaran Enka ve iştiraklerinin sürdürülebildik hedeflerini ciddi anlamda ön planda tuttıkları, raporun detaylarında görülmektedir. Pek çok firmanın önceliklendirdiği birkaç ilkeye odaklanmasına karşın Enka Birleşmiş Milletler Sürdürülebilirlik Hedefleri ilkelerinin neredeyse tamamına öncelik verip bu doğrultuda faaliyetler yürütmektedir. Firmanın önceliklendirdiği temel ilkeler işi iyi ve doğru yapmak, toplumu kalkındırmak, çalışana değer vermek ve çevresel etkiyi azaltmak başlıkları altında; 4-*Nitelikli Eğitim*, 5-*Toplumsal Cinsiyet Eşitliği*, 6-*Temiz Su ve Sanitasyon*, 7-*Erişilebilir ve Temiz Enerji*, 8- *İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme*, 9- *Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı*, 10-*Eşitsizliklerin Azaltılması*, 11-*Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar*, 12-*Sorumlu Üretim ve Tüketim*, 13-*İklim Eylemi*,14-*Sudaki Yaşam*, 15-*Karasal Yaşam*, 17-*Amaçlar İçin Ortaklıklar* olarak açıklanmıştır.

Pandemi sürecinde ilk olarak pandemiye hazırlık planı yaparak başlayan firma süreç boyunca PCR testlerine ulaşamayan ülkelerde özel laboratuvarlar oluşturulmuş, toplumsal destek faaliyetlerini de pandeminin getirdiği sorunlar üzerinde yoğunlaştırmayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda; sürdürülebilirlik faaliyetleri kapsamında rüşvet, yolsuzluk veya insan hakları ihlali vakalarını önlemek için yapılan firma içi denetimlerin 2020 Mart ayı sonrasında çevrimiçi olarak gerçekleştirilmesi, işletme bünyesindeki öne çıkan risklerin pandemiye bağlı olarak sağlık, iş sürekliliği, çalışma koşulları ve bilgi güvenliği olarak düzenlenmesi, iklim değişikliği riskinin ön plana alınması, operasyonların dijitalleşmesi zorunluluğuna yönelik şirket içi çevrimiçi eğitimlerin verilmesi, e-imza uygulamalarının artırılması, pandemi öncesi sağlık desteği verilen bölgelere Covid 19 tedavi yöntemlerine

yönelik(oksijen tüpü vb.) ek desteklerde bulunulması, spor müsabakalarının sektöre uğramasına karşın Enka spor kulübü bünyesinde bulunan sporcuların eğitimine kesintisiz devam edilmesi, sanat arşivlerinin dijital olarak erişime açılması, sanatçılarla söyleşi ve çevrimiçi konserlerin düzenlenmesi, holding bünyesinde bulunan tüm okullarda dijitalleşmenin sağlanması, pandemi döneminde eğitimde fırsat eşitliğine yönelik atölye çalışması düzenlenmesi, hamile, yeni anne, 65 yaş üstü ve kronik hastalığı olan çalışanların evden çalışma olanağının diğerlerinden öncelikli tutulması, çalışanlara yönelik PCR testi ve fiyasyon uygulamalarının gerçekleştirilmesi, projelerin uygulandığı bölgelerde vaka sayıları dikkate alınarak karantina ve izolasyon uygulamalarının yapılması, holding bünyesindeki okullarda çalışan öğretmenlere internet takviyesinde bulunulması, kırtasiye ve tablet kalemi gibi masraflarının karşılanması, bilgisayarların online eğitime uygun olarak yenilenmesi sürece yönelik uygulamalardır.

Uzaktan staj uygulamasının üniversiteler tarafından desteklenmemesi sebebiyle gençlere yönelik staj uygulamaları bu süreçte aksamıştır. Enka okulları tarafından Rutin olarak gerçekleştirilen sürdürülebilirlik buluşmaları bu süreçte sektöre uğramış, alt komiteler kurularak online olarak telafi edilmeye çalışılmıştır. Bu durumlar pandeminin getirdiği aksaklıklar olarak raporda yer almaktadır.

Çevrimiçi faaliyetlerin şeffaflığı arttırması, operasyonların izlenebilir ve kolayca denetlenebilir şekilde olması pandeminin getirdiği az sayıda olumlu etkilerden sayılabilmektedir. Ayrıca su kaynaklarının tüketiminde de azalma gözlemlenmiştir. Bu da pandeminin kazanımları arasında görülmektedir.

3.1.2.5.Tüpraş

Enerji üretim alanında öncü bir firma olan Tüpraş operasyonlarını yürütürken ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik unsurlarını rehber niteliğinde görmektedir. 2020 sürdürülebilirlik raporu çerçevesinde BM 2030 sürdürülebilirlik hedeflerinin neredeyse tamamını öncelikleri arasında sıralamıştır. Rapor kapsamında yürütülen sürdürülebilirlik hedeflerine yönelik faaliyetler; Yönetim yaklaşımı, yetenek yönetimi, ar-ge, inovasyon ve dijital dönüşüm, iş sağlığı ve güvenliği, sorumlu üretim, sorumlu değer zinciri yönetimi, toplumsal gelişimi başlıkları altında sıralanmıştır. Bu başlıklar altında öncelikler; 1 yoksulluğa son, 3 Sağlık ve kaliteli yaşam, 4-Nitelikli Eğitim, 5-Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, 6-Temiz Su ve Sanitasyon, 7-Erişilebilir ve Temiz Enerji, 8- İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme, 9- Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı, 10-Eşitsizliklerin Azaltılması, 11-Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar, 12-Sorumlu Üretim ve Tüketim, 13-İklim Eylemi, 14-Sudaki Yaşam, 15-Karasal Yaşam, 16- Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar, 17-Amaçlar İçin Ortaklıklar hedefleri ile eşleştirilerek detaylandırılmıştır.

Enerji üretiminin hayati önem taşıması gerekçesiyle pandemi sürecinde üretim faaliyetlerine ara verilmemiştir. Öncelikle olası senaryolar oluşturularak aksiyon planlarının hazırlanması sağlanmıştır. Covid 19 kriz masası oluşturulması, pandemi plan dokümanının revize edilmesi, süreç boyunca üst yönetim tarafından teknik emniyet mesajları ile düzenli bilgilendirme yapılması, kronik rahatsızlığı olan ve 0-14 yaş arası çocuğu olan ebeveynlerin evden çalışmasının sağlanması, sürecin devamında evden çalışma koşullarına uygun olan tüm faaliyetlerin çevrimiçi evden çalışmaya dönüştürülmesi, her sabah tüm çalışanların sağlık durumunu değerlendiren anketlerin doldurulması, karantina uygulamaları, gönüllü öğretmenler eşliğinde robotik kodlama sınıflarında 3d yazıcılarla maske ve siperlik üretimi gerçekleştirilerek sağlık çalışanlarına ulaştırılması, evden çalışma ve izolasyon sürecinde çalışanlar ve ailelerin ruh sağlığına yönelik çevrimiçi destek faaliyetleri, çalışan eğitimlerinin çevrimiçi olarak yeniden düzenlenmesi, sürece ilişkin sürekli bilgilendirmeler yapılarak çalışanların moralinin artırılmasının hedeflenmesi, inovasyon çalışmalarına yönelik çevrimiçi etkinlikler düzenlenmesi, toplumsal cinsiyet eşitliğine dikkat çekmek amacıyla AÇEV işbirliği ile seminer düzenlenmesi, çocuk yetiştirme sürecinde eşit sorumluluk paylaşmak üzerine farkındalık oluşturmak amacıyla iletişim platformları üzerinden mesajlar iletilmesi, pandemi döneminde artan ev işi ve çocuk bakımı sorumluluklarının kadın ve erkek arasında eşit paylaşımına dikkat çekmek için #EvdeHeForShe farkındalık kampanyasına destek verilmesi, sanata destek faaliyetleri kapsamında çevrimiçi konserlerin organizasyonu, sosyal sorumluluk kapsamında ihtiyaç bulunan bölgelerdeki sağlık kurumlarına PCR test cihazı, kolonya, maske vb. ekipman bağışında bulunulması bu süreçteki uygulamalardır.

Acil durum tatbikatları bu süreçte asgari katılımı da olsa gerçekleştirilebilmiştir. Tüpraş ve yüklenici çalışanları için emniyet kampanyaları ve farkındalık eğitimlerinin devamı -İSG ve Proses Emniyeti Eğitimleri, pandemi sürecinde online olarak devam ederken proses emniyeti dış denetimlerine devam edilmesi ve rafineriler arası iç denetimlerin başlatılması pandemi sebebi ile aksamıştır.

3.1.2.6.Vodafone Türkiye

Geride kalan 10 yıl boyunca sürdürülebilirlik faaliyetlerini rapor halinde sunan Vodafone Türkiye bu yıl rapor çerçevesinde pandeminin etkilerine de yer vermiştir. Rapor geçtiğimiz yıl içerisinde benimsenen sürdürülebilirlik hedeflerine yönelik strateji ve öncelikler kapsamında şekillenmiştir. Dijital Toplum, Kapsayıcılık, Çevre, Çalışanlar ve Sorumlu İş ve Değer Zinciri başlıkları altında öncelikli faaliyetler şu şekilde sıralanmıştır; *4-Nitelikli Eğitim, 5-Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, 7-Erişilebilir ve Temiz Enerji, 8- İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme, 9- Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı, 10-Eşitsizliklerin Azaltılması, 11-Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar, 12-Sorumlu Üretim ve Tüketim, 13-İklim Eylemi, 17-Amaçlar İçin Ortaklıklar.*

Pandemi sürecinde dijitalleşmenin hızlanması ile birlikte iletişim teknolojilerinin öneminin artış göstermesiyle Vodafone gibi iletişim ağı hizmeti veren operatörlerin iş yükünde önemli artış görülmüştür. Artan bu talebi karşılarken sürdürülebilirlik faaliyetlerini de aksatmamak kritik önem taşıyan noktalardan biriydi. Bu doğrultuda şirket Ceosu Colman Deegan 5 önemli konuyu temel aldıklarını dile getirmiştir; şebekelerin hizmet kalitesini daima korumak, kritik kamu hizmetlerinin sürekliliğini sağlamak, şeffaf bilgi akışını geliştirmek, evdeki yaşamı ve evden çalışmayı kolaylaştırmak ve iş dünyasına destek olmak, kamu kurumlarına bilgi sağlamak. Bu doğrultuda pandemi sürecinde kadının güçlenmesi hedefi doğrultusunda daha önce oluşturulmuş olan platform üzerinden pandemi döneminde ebeveynliğe yönelik paylaşımlarda bulunulması, hastanelere solunum cihazları bağışlanması, Covid 19 a yönelik özel eğitim içerik ve videolarının oluşturulması, sürece gençlerin katılımına yönelik çevrimiçi fikir paylaşımı etkinliği düzenlenmesi, operatör adı olarak sürecin başında #EvdeKal TR ibaresi kullanılarak farkındalığın artırılması, kamu sağlık çalışanları ek paketler tanımlanması, 65 yaş üstü müşterilere ücretsiz sim kart teslimatı yapılması, öğrencilere ücretsiz ek internet paketleri verilmesi, veri yükleme hızlarının artırılması, pek çok işlemin çevrimiçi yapılması imkanı sunulması, çalışanlara evden çalışma imkanı sağlanması, çalışan ve ailelerine sağlık ve psikolojik danışma desteği verilmesi, çalışanlarla sürece yönelik çevrimiçi öneriler paylaşılması bu süreçteki uygulamalar olarak raporda yer almaktadır.

Sürece yönelik yapılan uygulamaların dışında pandeminin olumlu ve olumsuz etkilerine rapor kapsamında değinilmemiştir.

3. 2. Konseptlerin Birbiri ile Olan İlişkilerinin Ortaya Konması

Bu kısımda belirlenen konseptler amaçlı örnekleme belirlenen şirket raporları ve BM SKH raporunda yer alan hedefler bağlamında ilişkilendirilmiştir. Raporlar kapsamında pandemi sürecine yönelik gerçekleştirilen uygulamalar karşıladıkları sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile eşleştirilmiştir.

Tablo 1: SKH ve işletmeler tarafından pandemi sürecinde gerçekleştirilen uygulamaların ilişkilendirilmesi

3-Sağlık ve Kaliteli Yaşam
<ul style="list-style-type: none">• Covid 19 süreci boyunca çalışanlar arası iletişimi koparmamak için düzenlenen etkinlikler, hatırlatıcılar,• Ruh sağlığını korumaya yönelik destek niteliğinde podcast ve webinarlar düzenlenmesi,• Virüsün yayılımını önlemek ve çalışan sağlığını korumak amacıyla dezenfektan kullanımının artırılması,• Ultraviyole lambalar kullanılması,• Maske, tulum vb. ekipman temini,• Havalandırma sistemleri filtre değişiminin sıklaştırılması,• Girişte HES kodu sorgulama ve ateş ölçülme uygulamaları,• Oturma düzeninin mesafeli hale getirilmesi,• Teması azaltacak el değmeden açılan kapılar, musluklar vb. temini,• Evden çalışanlara konfor sağlamak amacıyla çalışma koltuğu temin edilmesi,• Kurumiçi iletişim sistemlerinin kurulması,
4-Nitelikli Eğitim
<ul style="list-style-type: none">• Dijitalleşmenin hızlandırılması,• Operasyonların dijitalleşmesi zorunluluğuna yönelik şirket içi çevrimiçi eğitimlerin verilmesi,• Holding bünyesindeki okullarda çalışan öğretmenlere internet takviyesinde bulunulması, kırtasiye ve tablet kalemi gibi masraflarının karşılanması,• Bilgisayarların online eğitime uygun olarak yenilenmesi
5-Toplumsal Cinsiyet Eşitliği
<ul style="list-style-type: none">• Kadınların şiddete maruz kaldıklarında yardım alabilecekleri kanallara ilişkin çeşitli içerikler hazırlanarak çok sayıda kadına ulaştırılması• Kadın haklarına yönelik olarak bayi ve istasyonlarda el ilanı ve broşürler dağıtılması, sosyal medya ve müşteri verisi kullanılarak online içeriklerin paylaşılması• Toplumsal cinsiyet eşitliğine dikkat çekmek amacıyla AÇEV işbirliği ile seminer düzenlenmesi,• Çocuk yetiştirme sürecinde eşit sorumluluk paylaşmak üzerine farkındalık oluşturmak amacıyla iletişim platformları üzerinden mesajlar iletilmesi,• Pandemi döneminde artan ev işi ve çocuk bakımı sorumluluklarının kadın ve erkek arasında eşit paylaşımına dikkat çekmek için #evdehedeforshe farkındalık kampanyasına destek verilmesi,
6-Temiz Su ve Sanitasyon,
<ul style="list-style-type: none">• Süreç boyunca su kaynaklarının tüketiminde görülen azalma
7-Erişilebilir ve Temiz Enerji
<ul style="list-style-type: none">• Tüpraş'ın bu süreçte hayati önem taşıması gerekçesiyle enerji üretim faaliyetlerine ara vermemesi
8- İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme
<ul style="list-style-type: none">• Koronavirüs kaynaklı sağlık harcamalarının sağlık sigortası hizmeti kapsamında olmamasına karşın istisnai olarak karşılanması,• Yurt Dışı Seyahat ve Riskli Hastalıklar Sigortalarına ilave olarak covid-19 teminatı eklenmesi,• Küçük ve orta ölçekli işletmelerin finansal kayıplarına yönelik "Ticari Parametrik Salgın Hastalıklar Sigortası"nın oluşturulması,• Hızlanan dijital dönüşümün çalışan memnuniyetini ön plana alarak gerçekleştirilmeye çalışılması,• Spor müsabakalarının sekteye uğramasına karşın Enka spor kulübü bünyesinde bulunan sporcuların eğitimine kesintisiz devam edilmesi, sanat arşivlerinin dijital olarak erişime açılması, sanatçılarla söyleşi ve çevrimiçi konserlerin düzenlenmesi

9- Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı
<ul style="list-style-type: none">• Küçük ve orta ölçekli işletmelerin finansal kayıplarına yönelik “Ticari Parametrik Salgın Hastalıklar Sigortası”nın oluşturulması,• Evden çalışma dönemi ile siber saldırılara yönelik sigorta gereksiniminin ortaya çıkması ile dijital güvenlik teknolojilerine olan talebin artması,• Operasyonların dijitalleşmesi zorunluluğuna yönelik şirket içi çevrimiçi eğitimlerin verilmesi, e-imza uygulamalarının artırılması,• İnovasyon çalışmalarına yönelik çevrimiçi etkinlikler düzenlenmesi,• İletişim teknolojilerinin öneminin artış göstermesiyle Vodafone gibi iletişim ağı hizmeti veren operatörlerin alt yapı iyileştirme çalışmalarında önemli artış görülmesi
10-Eşitsizliklerin Azaltılması
<ul style="list-style-type: none">• Kadınların şiddete maruz kaldıklarında yardım alabilecekleri kanallara ilişkin çeşitli içerikler hazırlanarak çok sayıda kadına ulaştırılması• Kadın haklarına yönelik olarak bayi ve istasyonlarda el ilanı ve broşürler dağıtılması, sosyal medya ve müşteri verisi kullanılarak online içeriklerin paylaşılması• İhtiyaç sahibi olan bölgelere Covid 19 tedavi yöntemlerine yönelik(oksijen tüpü vb.) ek desteklerde bulunulması,• Holding bünyesindeki okullarda çalışan öğretmenlere internet takviyesinde bulunulması, kırtasiye ve tablet kalem gibi masraflarının karşılanması, bilgisayarların online eğitime uygun olarak yenilenmesi
11-Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar
<ul style="list-style-type: none">• Evden çalışma koşulları sebebiyle şirket araçları ve personel servislerinde kullanılan fosil yakıtlardaki azalmaya bağlı olarak çalışan başı sera gazı emisyonunda önemli düzeyde düşüş gözlemlenmesi
12-Sorumlu Üretim ve Tüketim
<ul style="list-style-type: none">• Olası senaryolar oluşturularak aksiyon planlarının hazırlanması• Covid 19 kriz masası oluşturulması, pandemi plan dokümanının revize edilmesi,• Süreç boyunca üst yönetim tarafından teknik emniyet mesajları ile düzenli bilgilendirme yapılması,• Kronik rahatsızlığı olan ve 0-14 yaş arası çocuğu olan ebeveynlerin evden çalışmasının sağlanması,• Çevrimiçi faaliyetlerin şeffaflığı arttırması, operasyonların izlenebilir ve kolayca denetlenebilir şekilde olması
13-İklim Eylemi
<ul style="list-style-type: none">• Evden çalışma koşulları sebebiyle şirket araçları ve personel servislerinde kullanılan fosil yakıtlardaki azalmaya bağlı olarak çalışan başı sera gazı emisyonunda önemli düzeyde düşüş gözlemlenmesi• İklim değişikliğine ilişkin önemli düzeyde önlemler alınmazsa çok daha fazla sayıda virüs mutajenlerin yayılımının kaçınılmaz olduğuna değinilmesi
15-Karasal Yaşam
<ul style="list-style-type: none">• Süreç boyunca kağıt tüketimi de hem çalışan hem acenteler düzeyinde ciddi oranda düşüş görülmesi
17-Amaçlar İçin Ortaklıklar
<ul style="list-style-type: none">• AÇEV işbirliği ile seminer düzenlenmesi• Gönüllü öğretmenler eşliğinde robotik kodlama sınıflarında 3d yazıcılarla maske ve siperlik üretimi gerçekleştirilerek sağlık çalışanlarına ulaştırılması,• Kamu sağlık çalışanları ek paketler tanımlanması

İncelenen raporlar kapsamında Covid 19 sürecinde SKH doğrultusunda gerçekleştirilen uygulamaların 3-Sağlık ve Kaliteli Yaşam, 4-Nitelikli Eğitim, 5-Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, 6-Temiz Su ve Sanitasyon, 7-Erişilebilir ve Temiz Enerji, 8- İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme, 9- Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı, 10-Eşitsizliklerin Azaltılması, 11-Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar, 12-Sorumlu Üretim ve Tüketim, 13-İklim Eylemi, 15-Karasal Yaşam, 17-Amaçlar İçin Ortaklıklar hedeflerini kapsadığı, bunun yanı sıra; 1-Yoksulluğa Son, 2-Açlığa Son, 14-Sudaki Yaşam, 16- Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar hedefleri kapsamında her hangi bir uygulamaya yer verilmediği görülmüştür. Örneklem kapsamında raporları incelenen işletmelerin içinde buldukları sektörler gereği bu başlıklar doğrultusunda uygulamalara yönelmemiş olabilecekleri veya Covid 19 sürecinde kısıtlı imkanlar ve odak noktasının virüse yönelik önlemler almaya yoğunlaşması sebebiyle bu hedeflere ilişkin uygulamalarda bulunulmaması olabileceği düşünülmektedir.

4. Bulgular

Açık kodlamanın devamında “verilerin oluşturduğu kategoriler ve alt kategorilerin ilişkilendirilmesi olarak tanımlanan” eksen kodlama yapılarak betimsel analiz kapsamında son aşamaya gelinmiştir (Gürbüz ve Şahin , 2014). Konseptlerin meşrulaştırılması amacıyla gerçekleştirilen eksen kodlama ile SKH ve Covid 19 çerçevesinde kategoriler ve alt kategoriler oluşturulmuştur. Kategoriler doğrultusunda raporlardan elde edilen temalar ve alt temalar tablo 2 de yer almaktadır;

Tablo 2:Raporlardan elde edilen alt tema ve temalar

Bulaşı Engelleme ve İş Süreçlerinin Aksamamasına Yönelik Önlemler	Sosyal Sorumluluğun Sürdürülmesi	Sürecin Yol Açtığı Aksaklıklar	Sürecin Getirdiği Avantajlar
<ul style="list-style-type: none">• Çalışanların Sağlığını Korumaya Yönelik Önlemler• Tedarikçilerle Temasin Azaltılması• Müşterilerle Temasin Azaltılması• Müşterilerin Evde Kalmasına Yönelik İyileştirmeler• Çalışanlar Arası İletişimin Kopmamasına Yönelik Uygulamalar• Çevrimiçi Toplantılar• Çevrimiçi Eğitimler• Uzaktan Çalışma Uygulaması	<ul style="list-style-type: none">• Kadınların Artan İş Yüküne Yönelik Farkındalığı Artırma Çabaları• Pandemiye Yönelik Toplumsal Destek Faaliyetlerinin Gerçekleştirilmesi (Maske ve Siperlik Üretimi, Test Laboratuvarı Oluşturulması)• İklim Değişikliği Riskinin Fark Edilmesi• Çalışan ve Ailelerine Psikolojik Destek Sunulması• Covid Sürecine Yönelik İstisnai Uygulamalar• Sanat Arşivlerinin Paylaşımı• Çevrimiçi Konserler Düzenlenmesi	<ul style="list-style-type: none">• Ertelenen Sağlık Hizmetleri Ekonomik ve Sosyal Risk,• Siber Saldırıların Artması Riski• Yüz yüze Gerçekleştirilen Sosyal Sorumluluğa Yönelik Faaliyetlerde Aksaklıkların Olması• Ev İçi Şiddet Vakalarında Artış• Staj Uygulamalarında Aksaklık• Bazı Denetimlerde Aksaklık	<ul style="list-style-type: none">• Evden Çalışma ile Birlikte Azalan Hareketliliğe Bağlı Olarak Sera Gazı Emisyonunda Azalma• E-İmza ve Dijitalleşme Doğrultusunda Kâğıt Tüketiminde Azalma• Dijitalleşmenin Hız Kazanması• Dijitalleşme Uygulama Alanının Aktif Olarak Genişlemesi• Su Kaynaklarının Tüketiminde Azalma

Raporlardan elde edilen temalar doğrultusunda pandemi sürecinde işletmelerin öncelikle bulaşı engelleme ve iş süreçlerinin aksamamasına yönelik önlemler aldıkları, süreç boyunca paydaşlarına yönelik sosyal sorumluluklarını sürdürmeye çabaladıkları görülmüştür. Covid 19 pandemisi sebebiyle sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşma yolunda çeşitli aksaklıklar olduğu görülmüş bunun yanı sıra pandemi ile gelen SKHy katkı sağlayan birtakım avantajlar da gözlemlenmiştir. İncelenen işletmeler kapsamında süreç boyunca gerçekleştirilen uygulamalar, bu sürecin SKHy yönelik avantajları ve dezavantajları alt temalarda daha detaylı olarak ortaya konulmuştur. İşletmelerin hemen hepsinde virüsün bulaşmasını önlemek amacıyla alınan önlemler benzerlik gösterirken bazı işletmelerin çalışanlar arası iletişimi daha fazla önemsendiği görülmektedir. Kimi işletmeler çalışanların yanı sıra ailelerinin de fiziksel ve ruhsal sağlığını korumaya yönelik uygulamalarda bulunmuştur. Süreç boyunca ev içi kadın iş yükünün artması ile birlikte kadın hakları ve toplumsal eşitliği sağlama hedefi doğrultusunda farkındalığı artırmaya yönelik çalışmalar yapıldığına da raporlarda değinilmiştir. Pandemi sonrasındaki süreçte, ertelenen sağlık hizmetlerinin sigorta şirketleri açısından mali, toplumsal açıdan ise artan sağlık sorunlarına yol açması beklenmektedir. BM 2020 Sürdürülebilirlik Raporunda da değinildiği üzere bu süreç sonunda ertelemeler sebebiyle yeni salgınların da ortaya çıkmasının muhtemel olduğu düşünülmektedir. Salgının sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması açısından yarattığı pek çok aksaklığın yanı sıra insan hareketliliğinin azalması ile pek çok avantaja da yol açtığı görülmüştür. Sera gazı emisyonunda azalma, dijitalleşmenin hızlanması, dijitalleşme ile gelen kâğıt tüketiminde görülen azalma, su kaynaklarının daha verimli kullanılması; raporlarda değinilen bu süreçte sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayan başlıca avantajlardır.

SONUÇ

Dünya nüfusunun her geçen gün katlanarak artıyor olmasının beraberinde kaynakların tükenmesinin kaçınılmaz olduğu herkesçe bilinmektedir. Doğal kaynak tükeniminin önüne geçilmesi ise bu kaynakların sürdürülebilir olarak tüketilmesi için yapılan çalışmalar ile mümkün olabilecektir. Bu doğrultuda bireylerden,

işletmelere, hükümetlerden, uluslararası birliklere, STKlara kadar herkes sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmekle yükümlü hissetmelidir. Aksi halde sorumsuzca tükettiğimiz kaynaklar bizlerin veya gelecek nesillerin yaşamını sürdürmesi için yetersiz kalacaktır. Doğal kaynakların sorumsuzca tüketilmesi biyoçeşitliliğe yapılan müdahaleler ve doğal yaşam dengesinin insan eliyle zarara uğratılması neticesinde hepimizi büyük ölçüde etkileyen Covid 19 pandemi süreci bu tahribatın yol açtığı en belirgin sonuçların başında gelmiştir. Bu süreçte hepimiz gezegenimize verilen tahribatın ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerini bireysel düzeyde de yakından tecrübe etmiş oluyoruz.

Sürdürülebilir kalkınma hedefleri pandemi ve benzeri tehditlerin fark edilmesi üzerine oluşturulmuş uluslararası birlikler ve hükümetlerce desteklenen bir politikadır. Üretim ve hizmet sağlamanın öncüsü olan işletmeler de paydaşlarına ve kendi tüzel kişiliklerine karşı kaynakları sürdürülebilir olarak kullanmak ve gezegenimize daha fazla zarar vermeden iş yapmak anlamında sorumludurlar. Bu çalışma ile Birleşmiş Milletler öncülüğünde uygulamaya geçirilmiş olan 2030 SKHy ulaşma yolunda Covid 19 pandemisinin etkilerinin Türkiye bağlamında belirlenen işletmelerden alınan veriler kapsamında irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan çalışma sonucunda incelenen işletmelerde SKHy ulaşma yolunda bulaşı engelleme ve iş süreçlerinin aksamamasına yönelik önlemler alındığı, süreç boyunca sosyal sorumluluğun sürdürülmesi için çaba gösterildiği, pandeminin etkisiyle hedeflere yönelik uygulamalarda çokça aksaklık olduğu buna karşın sürecin getirdiği birtakım avantajların da görüldüğü ortaya konulmuştur.

İşletmelerin SKHy ulaşmadaki katkıları bireysel çabalardan çok daha etkin düzeydedir. Yapılan çalışma neticesinde pandemi sürecinde de bu hedefleri faaliyetlerini sürdürmede öncelikleri arasına alan işletmelerin önemli düzeyde katkıları olduğu ortaya konulmuştur. SKHy önemseyen politikalarla çalışmakta olan bu işletmeler salgın sürecinde 3-Sağlık ve Kaliteli Yaşam, 4-Nitelikli Eğitim, 5-Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, 6-Temiz Su ve Sanitasyon, 7-Erişilebilir ve Temiz Enerji, 8- İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme, 9- Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı, 10-Eşitsizliklerin Azaltılması, 11-Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar, 12-Sorumlu Üretim ve Tüketim, 13-İklim Eylemi, 15-Karasal Yaşam, 17-Amaçlar İçin Ortaklıklar hedeflerine yönelik uygulamaları ile sürece önemli düzeyde katkı sağlamışlardır. Sürecin başında önemli düzeydeki altyapı eksikliği bu işletmelerin katkıları ile gün geçtikçe iyileştirilmektedir. Sürdürülebilir kalkınmayı önemseyen bakış açısı ile çalışıldığında pandemi sürecinde bile kaynakların kullanımına yönelik iyileşmelerin ortaya çıkabildiği görülmüştür. Bu sürecin en önemli kazanımı dijitalleşmenin hızlanması ile çevrimiçi sorun çözme yeteneğinin artması ve bunun beraberinde insan hareketliliğinin azalmasıdır. Bu süreçte azalan hareketlilik kaynakların daha verimli kullanılmasına yol açtığı yapılan çalışma sonucunda ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın amacı doğrultusunda Türkiye bağlamında pandemi sürecinde SKHy ulaşmaya yönelik uygulamalar incelenmiştir. Yapılan bu çalışma ile SKH için bu süreçte gelinen yerin görülmesi açısından önemli bulgular elde edilmiştir. Pandemi süreci halen devam etmektedir. Kısa sürede SKHy ulaşmaya yönelik uygulamalarda görülen bu katkıların zaman geçtikçe daha da iyileşmesi beklenmektedir. Bu doğrultuda zaman içerisinde pandemi sürecinin devamında ve pandemi sonrası sürecinde SKHy ulaşma yolundaki çalışmaların tekrar incelenmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Buna ek olarak pandemi sürecinde başka ülkelerde SKHy ulaşmak doğrultusunda işletmelerin üstlendikleri rollerin incelenmesi de ülkeler arası uygulamalarda kıyaslama yapılabilmesi açısından faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Alltech Sürdürülebilirlik Raporu 2020 (Çevrimiçi, Temmuz 2021) <https://www.alltech.com/tr-tr/press-release/alltech-2019-2020-surdurulebilirlik-raporu>

Anadolu Sigorta Sürdürülebilirlik Raporu 2020 (Çevrimiçi, Temmuz 2021) <https://www.anadolusigorta.com.tr/tr/surdurulebilirlik>

Aygaz Sürdürülebilirlik Raporu 2020(Çevrimiçi, Temmuz 2021) <https://www.aygaz.com.tr/kurumsal/surdurulebilirlik>

Brundtland G.H. (1987). World Commission on Environment and Development Report: Our Common Future, Oslo

Chichilnisky, G. (1997), "What is Sustainable Development?", *Land Economics*, 467-491.

- Declaration, Un Stockholm. (1972). Declaration of the UN Conference on the Human Environment. In: Report of the United Nations Conference on the Human Environment (5–16 June). Stockholm, Sweden.
- Dünya Sağlık Örgütü (Çevrimiçi, Ağustos 2021) <https://covid19.who.int/>.
- Elliott, J. (2012). An Introduction to Sustainable Development. Routledge.
- Enka Sürdürülebilirlik Raporu 2020 (Çevrimiçi, Temmuz 2021) <https://www.enka.com/sustainability/tr/2020-raporu/>
- Güler, A., Halicioğlu, M. B., ve Taşğın, A. (2015), *Sosyal bilimlerde nitel araştırma: teorik çerçeve-pratik öneriler-7 farklı nitel araştırma yaklaşımı-kalite ve etik hususlar*. Seçkin Yayıncılık.
- Gürbüz, S., ve Şahin, F. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Leal Filho, W., Brandli, L. L., Lange Salvia, A., Rayman-Bacchus, L., & Platje, J. (2020), “COVID-19 and the UN sustainable development goals: threat to solidarity or an opportunity?”, *Sustainability*, 12(13), 5343.
- Harris, J. M. (2000), “Basic Principles of Sustainable Development”, *Dimensions of Sustainable Development* (Ed:Bawa, K. S., ve Seidler, R.), EOLSS Publications,UK.
- Meadows DH, Meadows DL, Randers J (1972) *Limits to growth*. Universe books, New York
- Mejia, R., Hotez, P., & Bottazzi, M. E. (2020). Global COVID-19 efforts as the platform to achieving the sustainable development goals. *Current tropical medicine reports*, 7(4), 99-103.
- Mukarram, M. (2020). Impact of COVID-19 on the UN sustainable development goals (SKHs). *Strategic Analysis*, 44(3), 253-258.
- Özmehmet, E. (2008). “Dünyada ve Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları” *Journal of Yaşar University*, 3(12), 1853-1876.
- Pirouz, B., Shaffiee Haghshenas, S., Pirouz, B., Shaffiee Haghshenas, S., & Piro, P. (2020). Development of an assessment method for investigating the impact of climate and urban parameters in confirmed cases of COVID-19: a new challenge in sustainable development. *International journal of environmental research and public health*, 17(8), 2801.
- Shulla, K., Voigt, B. F., Cibian, S., Scandone, G., Martinez, E., Nelkovski, F., & Salehi, P. (2021). Effects of COVID-19 on the sustainable development goals (SKHs). *Discover Sustainability*, 2(1), 1-19.
- T.C Sağlık Bakanlığı (Çevrimiçi, Ağustos2021) <https://covid19.saglik.gov.tr/>.
- Tüpraş Sürdürülebilirlik Raporu 2020(Çevrimiçi, Temmuz 2021) <https://www.tupras.com.tr/sr-raporlari>
- United Nations General Assembly (2015), Transforming OurWorld: The 2030 Agenda for Sustainable Development, 21 October 2015. (Çevrimiçi,temmuz 2021) <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- United Nations (2020), The Sustainable Development Goals Report 2020 (çevrimiçi) <https://unstats.un.org/sdgs/report/2020/#foreword>
- Vodafone Sürdürülebilirlik Raporu 2020 (Çevrimiçi, Temmuz 2021) <https://www.vodafone.com.tr/VodafoneHakkinda/raporlarimiz.php>
- Wang, Q., ve Huang, R. (2021). The impact of COVID-19 pandemic on sustainable development goals—a survey. *Environmental Research*, 202, 111637.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık: Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.05.2022 ✓Accepted/Kabul:20.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1117037

Research Article/Araştırma Makalesi

Keskin, E., Yang, E. ve Tanrıvermiş, H. (2023). "Uygun Fiyatlı Konut Politikaları: Atlanta Beltline Projesi Örneği", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 109-123.

UYGUN FİYATLI KONUT POLİTİKALARI: ATLANTA BELTLINE PROJESİ ÖRNEĞİ*

Esra KESKİN**, Eunhwa YANG***, Harun TANRIVERMİŞ****

Öz

Uygun fiyatlı veya satın alınabilir konut sayısındaki azalma Atlanta'da önemli bir sorun olarak görülmektedir. Uygun fiyatlı konutlar, özellikle düşük gelirli haneler için yetersiz kalmakta ve arzın talebi karşılamaması neticesinde, suç, zayıf pazar gücü ve ırk ayrımı ortaya çıkmaktadır. Çalışma ile öncelikle demografik veriler, hane halkı geliri ve konut fiyatları gibi farklı değişkenler çerçevesinde konut politikaları ve bu politikalara esas teşkil eden yasal düzenlemeler incelenmektedir. Projeye dahil olan kurumların yetkilileri ile gerçekleştirilen yüz yüze görüşmeler sonucunda paydaş katılım süreçleri araştırılarak projedeki rolleri tartışılmaktadır. Proje maliyetinin karşılanması ve paydaş katılımı açısından projenin değerlendirilmesi sonucunda daha güçlü konut politikaları ile düşük gelirli haneler için erişilebilir konutlar arasında pozitif bir ilişkinin olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Uygun fiyatlı konut, Kentsel dönüşüm, Beltline projesi, Konut politikaları*

AFFORDABLE HOUSING POLICIES: THE CASE OF THE ATLANTA BELTLINE PROJECT

Abstract

The decrease in the number of affordable housing is seen as a major problem in Atlanta. Affordable housing is inadequate, especially for low-income households, and crime, weak market power, and racial segregation arise as a consequence of supply shortfall. This study primarily examines housing policies and legal regulations that form the basis of policies within the framework of different variables such as demographic data, household income, and housing prices. As a result of face-to-face meetings with the officials of the institutions, stakeholder engagement processes are researched and their roles are discussed. As a result of the evaluation of the project in terms of covering the cost of the project and stakeholder engagement, it is emphasized that there is a positive relationship between stronger housing policies and accessible housing for low-income households.

Keywords: *Affordable housing, Urban regeneration, Beltline project, Housing policies.*

*Bu çalışma TÜBİTAK tarafından desteklenmektedir.

**Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Anabilim Dalı, ANKARA.
e-posta: esrkeskin@ankara.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-2778-9024>)

***Dr. Öğr. Üyesi, Georgia Institute of Technology, School of Building Construction, ATLANTA.
e-posta: eunhwa.yang@design.gatech.edu, (<https://orcid.org/0000-0001-5946-7703>)

****Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Anabilim
e-posta: harun.tanrivermis@ankara.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-0765-5347>)

GİRİŞ

Kavramsal ve politik yönlerden hanelerin barınma hakkı ve konuta erişimi önemli bir çalışma alanı olarak görülmektedir. Son 70 yılda konut kavramına yaklaşımda önemli ölçüde değişim olmuş; sosyal konut, erişilebilir konut, yüksek nitelikli konut gibi yeni kavramlar önem kazanmış ve birçok ülkede dönüşüm projeleri ile mevcut konut stokunun niteliğinin değiştirilmesine yönelik çalışmalara ağırlık verilmiştir (Keskin Ural vd. 2019, Zorlu Kaman 2019). Erişilebilir, uygun fiyatlı veya satın alınabilir konut sayısındaki azalma, hemen her ülkede önemli bir sorun olarak görülmektedir. Uygun fiyatlı konut politikaları geliştirmek kritik öneme sahiptir; çünkü uygun fiyatlı konut bulamayan düşük gelirli haneler diğer temel ihtiyaçları için çok fazla bütçe ayıramamaktadır. Bu durum suç oranlarının artmasına neden olmakta ve mahalleler arasında kutuplaşma yaratmaktadır. Tüm sakinler için yeterli miktarda uygun fiyatlı konut arzının sağlanabilmesi ancak etkin ve doğru planlama ile mümkün olabilmektedir. Planlama ile satın alınabilir konutlar arasındaki ilişkinin anlaşılabilmesi için Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin Georgia Eyaleti'nin başkenti olan Atlanta'da yer alan BeltLine Projesi inceleme konusu olarak seçilmiştir. Seçilmiş olan dönüşüm projesinde uygun fiyatlı konutlar için planlama aşamasından başlayarak mevcut hukuki düzenlemeler, paydaş katılımı ve proje sonrası durum araştırılarak proje başarı düzeyi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Literatürde uygun fiyatlı konutlara ilişkin farklı çalışmalar bulunmaktadır. Nguyen, Basolo ve Tiwari (2013) tarafından ABD'de yerel konut piyasası aktörleri incelenmiş olup, çalışmada; ırk veya etnik köken, sınıf ve göçmenlik kavramları çerçevesinde eğitim yaklaşımlarının genişletilmesi, planlamacıların, seçilmiş yetkililerin, geliştiricilerin ve hedef nüfusun temsilcilerinin katılımıyla kapsayıcı kamu forumlarının oluşturulması gerektiği vurgulanmaktadır. Kang ve Jeon (2021); 2000 - 2016 döneminde Florida'da uygun fiyatlı konut stoku üzerinde mahalle düzeyindeki değişiklikleri analiz etmektedir. Çok değişkenli nüfus sayımı düzeyindeki regresyon eşitliklerinden elde edilen sonuçlar, konutların büyük bir bölümünün hala kentsel mahallelerde bulunmasına rağmen, yeni oluşturulan konutların orantısız bir şekilde banliyö mahallelerinde yer alma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. Lang, Anacker ve Hornburg (2010) tarafından yapılan çalışmada; konutların satın alınabilirliğinin, sağlık hizmetleri ve işsizlikle aynı düzeyde önemli bir sorun olarak görüldüğü vurgulanmakta ve uygun fiyatlı konut konusunda politikacılar ve halk arasındaki kopukluk incelenmektedir. Engelsman, Rowe ve Southern (2016); konut ve mahalle sürdürülebilirliğinin devlet ve piyasa tarafından sağlanması konusunda bir tartışma yapmakta ve uygun fiyatlı konutlarda devlet desteğinin çok önemli bir rolü olduğunu altını çizmektedir.

BeltLine Projesi ile ilgili yapılmış olan çalışmalar incelendiğinde ise, projenin farklı boyutlarına ilişkin çalışmaların olduğu görülmektedir. Immergluck (2009); Beltline projesinin gayrimenkul değerleri üzerindeki etkilerini incelemekte ve proje planlamasının önemli ölçüde spekülasyon ve soylulaştırmaya yol açtığını ileri sürmektedir. Roy (2015); genel olarak BeltLine Projesinin planlama aşamasında topluluk katılımını teşvik etmeye yönelik umut verici bir çaba olduğunu belirtmektedir. Planlama çabalarının, gerçekte neoliberal hegemonyaya meydan okumak yerine onu güçlendirdiğini ve görünürde demokratik bir karar alma süreci yaratmak için katılımcı ve işbirlikçi (müzakereci) planlama teorisinin sorunlu ilkelerinden ustaca yararlandığını ileri sürmektedir. Immergluck ve Balan (2018) ise, 2011- 2015 yılları arasında Beltline'a yarım mil mesafedeki konutlarda %17,9 ile % 26,6 arasında bir artış olduğunu belirtmektedir. Beltline gibi projelerin konut satın alınabilirliği ve mahalle değişikliği üzerindeki etkileri ve ilgili politika sorularını değerlendirmektedir. Palardya vd. (2018); projeyi yerel paydaş desteği ve yeşil alanlar açısından tartışırken; Ross ve West (2007) ise, proje üzerinden sağlık etki değerlemesi yaparak projeyi başarılı olarak tanımlamaktadır.

Uygun fiyatlı konut politikaları ve özellikle çalışmada örnek olarak incelenen BeltLine Projesi ile ilgili farklı çalışmalar yapılmış olmakla birlikte uygun fiyatlı konut politikalarının tartışıldığı çalışma sayısının oldukça sınırlı sayıda olduğu gözlenmektedir. BeltLine Projesi temelde bir kentsel dönüşüm ve yenileme projesi olduğu için uygun fiyatlı konutlar açısından incelenmesinin literatüre önemli bir katkı sunacağı ve farklı bir bakış açısı sağlayacağı düşünülmektedir. Dönüşüm ve uygun fiyatlı konut ile ilgili literatür taramasının ardından ABD genelinde ve Atlanta özelinde mevcut hukuki düzenlemeler ve planlama anlayışları incelenerek uygulamadaki aşamalar değerlendirilmektedir. Yerel yetkililerden ve proje paydaşlarından edinilen veriler ışığında yapılan araştırma çıktıları tartışılarak yorumlanmaktadır. Uygun fiyatlı konutlara ilişkin olarak ilgili kurumların yetkilileri ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiş olup, proje ve katılım süreçleri incelenmiştir. Dönüşüm ve yenileme projesi

olarak Atlanta’da sıklıkla tartışma konusu olan Atlanta BeltLine Projesi, hem farklı paydaş katılımı süreçlerinin incelenmesi, hem de soylulaştırma ve uygun fiyatlı konut arzı açısından önemli bir araştırma imkanı sunmaktadır.

1. UYGUN FİYATLI KONUT POLİTİKALARI İLE İLGİLİ YASAL DÜZENLEMELERİN İNCELENMESİ

Uygun fiyatlı veya erişilebilir konutlar genel bir tanımla, çok düşük ya da orta gelirli hanelerin ihtiyaçlarına uygun ve bu hanelerin gıda, giyim, ulaşım, tıbbi bakım ve eğitim gibi diğer temel yaşam maliyetlerini karşılayabilecekleri şekilde fiyatlandırılan konutlardır. Genel olarak, brüt hane gelirinin %30’undan daha az bir fiyata mal oluyorsa, bu tür konutlar uygun fiyatlı olarak kabul edilmektedir (Atlanta Housing Authority, (2015). Uygun fiyatlı konutlar, bazen satın alınabilir olsa da, çoğunlukla kiralanabilir konutlar olarak piyasada yer almaktadır. Stüdyo dairelerin yanı sıra tek veya çok yatak odalı şekilde olabilmektedir. Ancak esas olan düşük gelirli ailelere konut sahibi olma imkanının sağlanabilmesidir. 1922 Standart Eyalet İmarını Etkinleştirme Yasası (Standard State Zoning Enabling Act), Amerika Birleşik Devletleri’nde arazi kullanım planlamasının temeli olarak kabul edilmektedir (Jung, 2017: 250). Kongre tarafından hiçbir zaman resmen kabul edilmemesine karşın, ABD Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanmış ve 1926 yılından önce çoğu değiştirilmeden 19 eyalet tarafından kabul edilmiştir. Ticaret Bakanlığı, 1926 yılında yasayı revize etmiştir. 1926 Yasası, yerel belediyelerde büyüme ve fiziksel gelişmeyi şekillendirmek için kılavuz niteliğinde kapsamlı bir plan tanımlamaktadır.

1934 tarihli Konut Yasası, konut sahipliğini teşvik etmek için Federal Konut Otoritesinin (Federal Housing Authority- FHA) oluşturulması amacıyla yürürlüğe girmiştir. Bugün sahip olunan finansal ipotek sisteminin temelini oluşturan 1934 tarihli Konut Yasası, ulusun fonlarını ve kredisini kullanarak, ulusun genel refahını teşvik etmek amacıyla Wagner-Steagall Yasası olarak da bilinen 1937 tarihli Konut Yasası ile güçlendirilmiştir (Borchard, 2002: 5). 1937 Yasası ile, sadece düşük gelirli konutların ve gecekonduların çözüme kavuşturulması değil, aynı zamanda istihdam yaratmak da amaçlanmıştır (Skobba, Oakley ve Farmer, 2015: 84). 1937 Yasası toplu konut fikrini gündeme getirirken, 1949 Yasası büyük ölçekli konut yaratmayı mümkün kılan düzenlemeler içermektedir. Bu Yasanın önemli bir tarafı da kentsel yenilemeye odaklanmış olmasıdır. Ancak 1949 Yasasının en önemli eleştiri noktası işletme ve bakım maliyetleri için hiçbir federal fon ayırmaması olmuştur (Borchard, 2002: 5). Bu durumun bir sonucu olarak da 1949 Yasası, şehirlerde kiralamanın banliyölerde satın almaktan daha pahalı olduğu bir durum yaratmıştır (Turner, Popkin ve Rawlings, 2009: 391).

ABD Konut ve Kentsel Kalkınma Bakanlığı (HUD) Yasası, 1965 yılında, Konut ve Konut Finansmanı Kurumu’nu kabine düzeyinde bir kuruma yükseltmiştir. Sonrasında 1968 tarihli Medeni Haklar Yasası ile ırk, din, ulusal köken, engellilik ve aile durumuna dayalı konut satışı, kiralanması ve finansmanına ilişkin ayrımcılık yasaklanmıştır. Akabinde HUD, devlet garantili ipotek destekli menkul kıymetler kullanan orta gelirli ailelere ipotek fonları sağlamak üzere Devlet Ulusal İpotek Birliği’ni (Ginnie Mae) kurmuştur (Borchard, 2002: 8). 1986 Vergi Reformu Yasası ile ise Düşük Gelirli Konut Vergi Kredisine Programı yaratılmıştır. Bu program, bugüne kadar ülkede uygun fiyatlı konut yaratılmasının arkasındaki en etkili itici güç olarak kabul edilmektedir (Atlanta Housing Authority, 2015). Program, düşük gelirli haneleri hedefleyen kiralık konutların satın alınması, rehabilitasyonu veya yeni inşası amacıyla verilecek vergi kredilerini eyalet ve yerel kurumlara tahsis etmektedir (Atlanta Housing Authority, 2015).

2. KONUT POLİTİKALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

ABD’de yoksulları ve azınlık gruplarını daha varlıklı mahallelerin dışına çıkartmak için genellikle imar yasalarının kullanıldığını vurgulayan birçok görüş bulunmaktadır (Nelson vd., 2002: 36; Jung, 2017: 250). Birçok yerel belediye, uygun fiyatlı konut arzını sınırlamak ve belirli nüfusları belirli mahallelere ayırmak için arazi kullanım planlarını bir kontrol mekanizması olarak kullanmıştır. Zamanla uygun fiyatlı konutların sayısı azalmış ve konuta erişilebilirlik kısıtlanmıştır. Mevcut kısıtlamaların giderilmesi amacıyla bazı eyaletlerde uygun fiyatlı, erişilebilir konutlar üretilmeye başlanmıştır. Arazi kullanım düzenlemelerinin çoğu zaman ayrımcı olduğu, kanalizasyon ve arıtma tesisleri gibi altyapı tesislerinin azınlık mahallelerine yerleştirildiği sıklıkla ifade edilmektedir (Fricker ve Hengartner, 2001: 47; Jung, 2017: 250). Ayrıca yapılan planların genellikle yaşanabilir bir yapıyı çevre vurgusu ile sürdürülebilirlik ilkesini öne çıkarırken sosyal eşitliğe yeterli önemi vermediği görüşü bulunmaktadır (Berke ve Conroy, 2000: 24). Mevcut durumda uygun fiyatlı konut talebi, arzı fazlasıyla aşmaktadır. Bu durum, kiralar ve konut fiyatları üzerindeki yukarı yönlü baskıyı sürdürmekte ve kiralık gayrimenkul arzında genel bir artış yaşayan

banliyölerde bile uygun fiyatlı gayrimenkullerin sayısında düşüşe neden olmaktadır. Kiralık konutlarda yaşayan düşük gelirli kişiler, özel kiralık konut piyasasında herhangi bir arz daralması veya fiyat artışı olması durumunda büyük risk altındadır. Konut masraflarını ödemekte zorlanan haneler yüksek miktarda borçla yaşayarak konut kırılganlığını daha da kötüleştirmekte ve bu kişiler aşırı kalabalık veya standart altı konutlarda yaşamak durumunda kalmaktadır. Konut maliyetleri gelirlerine göre çok yüksek olduğu için yeterli yiyecek, ısınma, ilaç veya eğitim gibi temel ihtiyaçlardan yoksun hale gelmektedirler.

2.1. Atlanta'nın Demografik Özelliklerinin Değerlendirilmesi

Atlanta, Batı ve Atlantik demiryolu hattının uzantısı olarak 1837 yılında kurulmuştur. Bugün hızla büyüyen şehir, sadece ülke için değil, dünya için de bir ulaşım merkezi olmaya devam etmektedir. Hartsfield-Jackson Atlanta Uluslararası Havalimanı, günlük yolcu uçuşlarında dünyanın en yoğun havalimanıdır. Şehir bir bankacılık merkezi olarak ortaya çıkmış olup ülkedeki Fortune 500 şirketlerinin üçüncü en büyük toplamına sahiptir (City of Atlanta, 2021b). Diğer yandan Atlanta, kırk yılı aşkın bir süredir sivil haklar hareketiyle öne çıkmaktadır. Son yirmi yılda, Atlanta önemli bir büyüme yaşamaktadır. Toplam 498.715 kişi nüfusu ile Atlanta, Georgia Eyaleti'nin 621 şehri arasında en kalabalık birinci şehridir (Georgia Demographics, 2021). Atlanta şehir merkezinin eyalet ve ülke verileri ile karşılaştırması aşağıda verilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Demografik verilerin karşılaştırılması

Demografik Veriler	Atlanta Şehir Merkezi	Georgia Eyaleti	ABD
2010 yılı nüfusu	420.003	9.687.653	308.745.538
2020 yılı nüfusu	498.715	10.711.908	331.449.281
18 yaş altı kişi sayısı (%)	18,3	23,6	22,3
18-65 yaş arası (%)	70,2	62,1	61,2
65 yaş üstü kişi sayısı (%)	11,5	14,3	16,5
En az lise mezunu (25 yaş ve üzeri) (%)	90,0	87,1	88,0
En az üniversite mezunu (25 yaş ve üzeri) (%)	51,8	31,3	32,1

Kaynak: US Census Bureau verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Atlanta şehir merkezinde çoğunluğu oluşturan bir ırkın olmadığı görülmektedir. Beyazlar (%40,9), Siyahi veya Afrikalı Amerikalılar (%50,1), Asyalılar (%4,4) ve Latinler (%4,3)'den oluşan bölgede yaşayan sakinlerin %14,2'si başka ülke doğumludur (Tablo 2). Özellikle soylulaştırma kavramının sıklıkla tartışıldığı Atlanta'da; dönüşüm ve yenileme projeleri ile uygun fiyatlı konutlar için farklı imkanlar sunulmaya çalışılmaktadır. Konut sahipliği özellikle düşük gelir gurubundaki kişiler için daha önemli olmakla birlikte bir sosyal statü olarak da görülmektedir.

Tablo 2: Irklara göre nüfus dağılımının karşılaştırılması

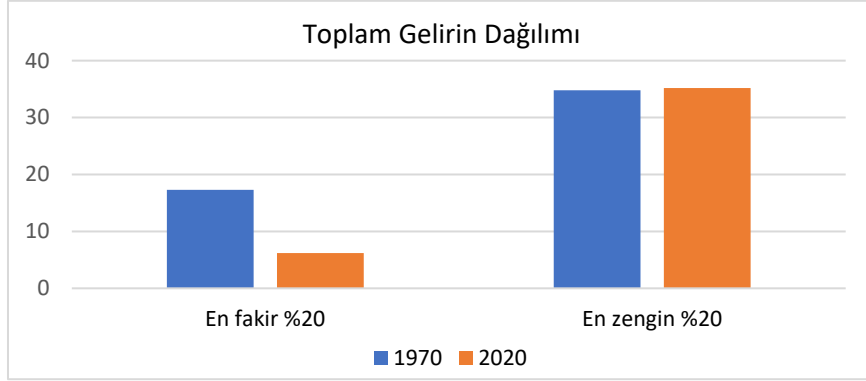
İrk	Atlanta Şehir Merkezi (%)	Georgia Eyaleti (%)	ABD (%)
Siyahi/Afrikalı Amerikalı	50,10	32,60	13,40
Beyaz	40,90	60,20	76,30
Asya	4,40	4,40	5,90
Latin	4,30	9,90	18,50
Amerika Yerlisi	0,30	0,50	1,30
Hawai ve diğer pasifik adaları	0,00	0,10	0,20

Kaynak: US Census Bureau verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2.2. Atlanta'da Konut Sahipliği ve Gelir Durumunun Analizi

Atlanta'da kişi başına gelir 1970 yılından 2020 yılına kadar %67 artış kaydederek ABD genelinde 17. sıraya yükselmiştir. Ekonomik dalgalanmaların etkisi ile 2000 ve 2010 yılları arasında kişi başına gelirden ülke çapında

%3 oranında hafif bir artış görülürken, Atlanta’da %12’lik bir düşüş yaşanmış, ancak bu düşüşe rağmen 2010 yılı sonrasında önemli bir yükselme kaydedilmiştir. 2020 yılı verilerine göre, mahallelerin en yoksul %20’si bütün gelirin sadece %6’sına sahip bulunmaktadır. 1970 yılındaki en zengin mahallelerin çoğu bugün de en zenginler arasında yer almaktadır (Atlanta Regional Commission, 2021). Atlanta bazında gelir dağılımına ilişkin veriler incelendiğinde zengin mahaller ile fakir mahalleler arasında büyük bir fark olduğu görülmektedir (Grafik 1).

Grafik 1: 1970-2020 yılları arasında gelir dağılımı (ARC, 2021)

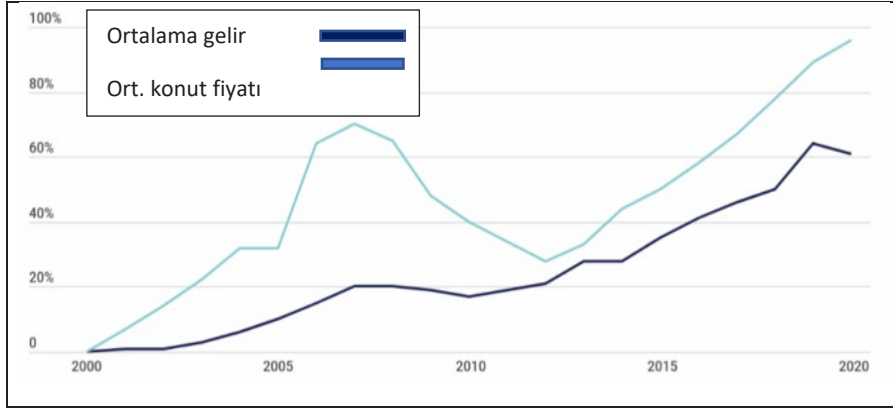
Atlanta’da ortalama konut değeri 2015-2019 yılları arasında 290.400 ABD Doları (\$) iken; 2021 yılında 380.000 \$ olmuştur. Bu oran, ulusal ortalama olan 249.497 \$’nın 1,52 katıdır. Konut sahibi olma oranı 2015- 2019 yılları arasında %43,5 olup, söz konusu oran, %64,0 olan ulusal ortalamasının altındadır (Tablo 3). Atlanta, ortalama hane geliri ise 59.948 ABD Doları olarak belirlenmiştir. Gelir eşitsizliği oranı (Gini Katsayısı) ise 0,473 olup, bu oran, ulusal ortalamasının altındadır (US Census Bureau, 2021).

Tablo 3: Konut ve gelir verilerinin karşılaştırılması

Konut (2015-2019)	Atlanta Şehir Merkezi	Georgia Eyaleti	ABD
Konut sahipliği (%)	43,50	63,30	64,00
Ortalama konut değeri (\$)	290.400	176.000	217.500
Aylık ortalama mortgage ödemesi (\$)	1.916	1.417	1.595
Brüt kira (\$)	1.153	1.006	1.062
Konut sahibi olan kişi sayısı	206.229	3.758.798	120.756.048
Hanede mevcut kişi ortalaması	2,19	2,70	2,62
Ortalama hane geliri (\$)	59.948	58.700	62.843
Yoksulluk oranı (%)	20,80	14,00	11,40

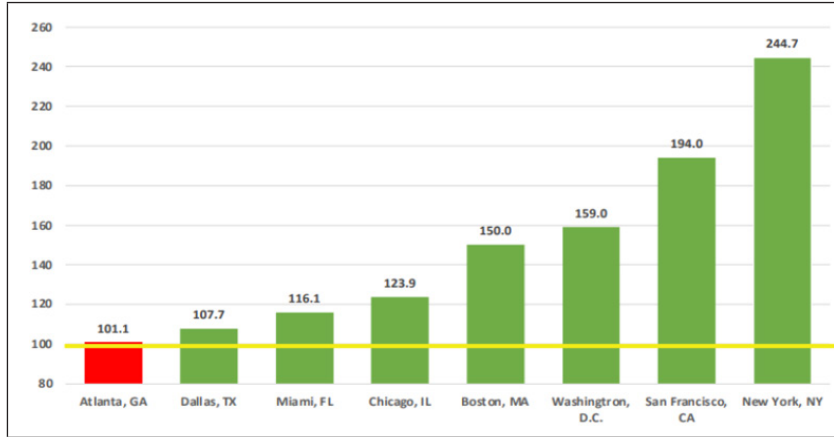
Kaynak: US Census Bureau verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

ABD’de 2000 -2020 döneminde kişi başına düşen ortalama gelir 41.990 \$’dan 62.843 \$’a yükselirken, ortalama konut fiyatı 127.569 \$’dan 290.400 \$’a çıkmıştır. Ortalama gelirdeki artış (1,50 kat) ile karşılaştırıldığında konut fiyatlarındaki artışın (2,28 kat) daha yüksek olduğu görülmektedir (Grafik 2). İncelenen dönemde 2000 yılında konut satış fiyatının hane gelirine oranı 3,03 kat iken, söz konusu oran 2020 yılında ise 4,62 kata çıkmış olup, bu husus konut piyasa fiyatlarındaki artışın hane gelirindeki artışa oranla daha yüksek olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Grafik 2: Ortalama gelir ve ortalama konut fiyatları arasındaki değişim (2000- 2020) (US Census Bureau, 2021)

Atlanta’da 2018 yılında bütün kiracıların yaklaşık yarısı gelirlerinin %30’undan fazlasını kiraya harcamıştır. Atlanta metropol alanındaki bütün kiracılar için kira ödenebilirliği ise %29,2 olarak belirlenmiştir. Atlanta bölgesindeki siyahi haneler, gelirlerinin %31,4’ünü kiraya harcamaktadır. Latinler için bu oran %30, beyazlar için %27,2 ve Asyalılar için ise %23,1 olarak tespit edilmiştir (Zillow, 2021). Diğer yandan ABD’de ortalama yaşam maliyeti 100 olarak alındığında; Atlanta’da yaşam maliyetleri diğer şehirlere göre daha düşüktür. Seçilmiş kentler arasında en düşük yaşam maliyetinin Atlanta’da olduğu ve yaşam maliyetinin New York gibi büyük kentlerden 2,42 kat daha düşük olduğu görülmektedir (Grafik 3).

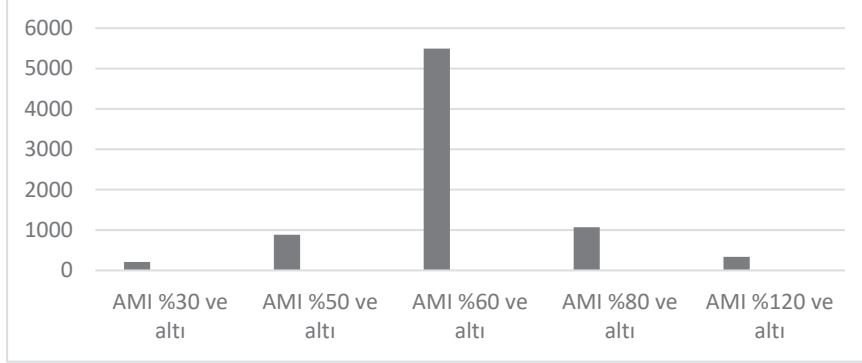
Grafik 3: ABD’de şehirlere göre yaşam maliyetleri (Metro Atlanta Chamber, 2021)

Yaşam maliyetleri düşük olmasına karşın, düşük gelirli haneler için uygun fiyatlı konutlara olan ihtiyacın her geçen gün artma eğiliminde olduğu görülmektedir. Atlanta’da, 2027 yılına kadar yapılması planlanan 9.700 ek konut ile 72.800 uygun fiyatlı konut stokunun olması hedeflenmektedir (City of Atlanta, 2021c).

2. 3. Uygun Fiyatlı Konut Politikaları

Uygun fiyatlı konutlar eğer kiralık konutlar şeklinde ise bu konutlar, özel gayrimenkul geliştiricilere veya yatırımcılara, yerel yönetimlere, hayır kurumlarına veya toplu konut sağlayıcılarına ait olabilmektedir. Konutlar genellikle kar amacı gütmeyen kurumlar ya da istisnai olarak özel kuruluşlar tarafından yönetilmektedir. Düşük gelirli ailelere piyasa değerinin altında gayrimenkul sunabilmek için farklı yöntemler bulunmaktadır. Bunlardan ilki gayrimenkul geliştiricilerin hükümetten kredi (Düşük Gelirli Konut Vergisi Kredisi) almasıdır. Bu, aslında tam anlamıyla kredi olmayıp bir anlamda vergi teşvikidir. İkinci olarak, aylık gelirin (Annual Monthly Income (AMI) – Aylık Medyan Gelir) %50’sinden daha azını kazanan aileler, kira maliyetlerini gelirlerinin %30’undan daha aşağı seviyede tutmak için devlet sübvansiyonu almaya hak kazanabilmektedirler (Atlanta Housing Authority, 2015). Ortalama hane halkı geliri olarak da tanımlanabilecek olan AMI, bir bölgede hane halkının kazandığı ortalama gelir seviyesinin orta noktasıdır.

ABD Konut ve Kentsel Gelişim Bakanlığı (U.S. Department of Housing and Urban Development-HUD) her yıl AMI'yi belirlemekte ve bu bilgileri uygun fiyatlı konutların dağıtımı için kullanmaktadır. AMI medyan aralığı olduğundan, bölgedeki hanelerin yarısı AMI'den daha fazla ve diğer yarısı daha az kazanmaktadır. AMI'nin %80'inden azını kazanan haneler düşük gelirli olarak kabul edilmektedir. AMI'nin %50'sinden az kazanan haneler çok düşük gelirli, %30'dan az kazananlar ise aşırı düşük gelirli olarak tanımlanmaktadır (Grafik 4).

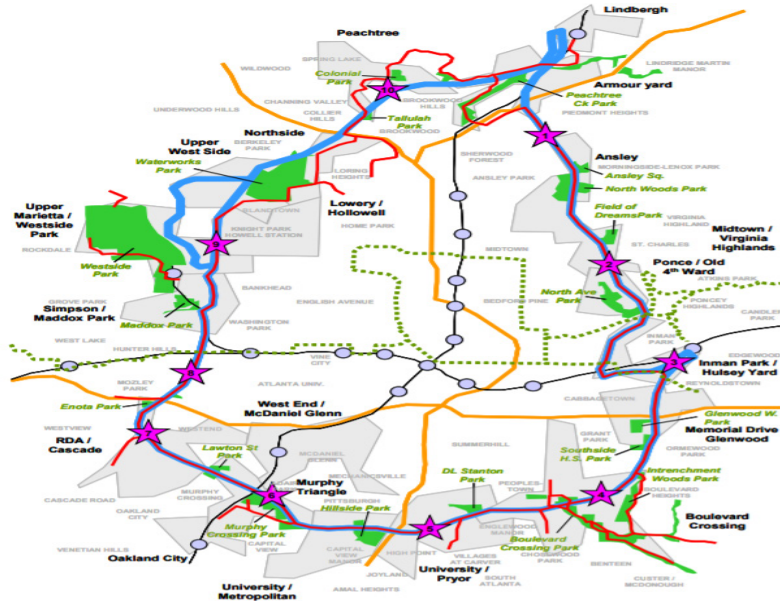

Grafik 4: AMI oranlarına göre haneler (Atlanta Regional Commission, 2021)

AMI'nin %80'inden azını kazanan haneler, konut için mali yardım almaya hak kazanabilmektedir (Atlanta Regional Commission, 2021). Örneğin, 2021 yılında Atlanta merkezinde, toplam AMI 86.200 \$'a ve beş kişilik bir aile için uygun fiyatlı konutların aylık geri ödeme tutarı yaklaşık 1.900 \$'a kadar çıkabilmektedir (Atlanta Civic Circle, 2021).

3. ATLANTA BELTLINE PROJESİ

Atlanta BeltLine, kent tarihindeki en büyük yeniden geliştirme projesi olarak kabul edilmektedir. 2030 yılında tamamlanması planlanan ve yaklaşık maliyetinin 5 milyar \$ olması beklenen proje ilk olarak 1999 yılında Ryan Gravel tarafından master tezi olarak sunulmuştur. 2005 yılında BeltLine Projesi'ne, 45 mahalleyi birbirine bağlayarak şehrin merkezini çevreleyen 22 millik bir demiryolunu çok amaçlı bir parkura dönüştürmek (Şekil 1) ve uygun fiyatlı konut yaratmak amacıyla başlanmıştır (BeltLine 2022).

Şekil 1: BeltLine proje alanı

Kaynak: (City of Atlanta, 2021a)

BeltLine Projesinin diğer hedefleri arasında, kent genelinde mahalleleri fiziksel olarak birbirine bağlamak ve uzun süreden bu yana devam eden ekonomik ve kültürel ayrımcılığı ortadan kaldırmak yer almaktadır. Projenin temelinde yer alan Atlanta BeltLine Inc. (ABI); Invest Atlanta, Atlanta Konut İdaresi, Georgia Halkla İlişkiler Departmanı (Georgia Department of Community Affairs), Şehir ve Bölge Planlama Bakanlığı ve geliştirme şirketleri gibi farklı paydaşlar ile iş birliği içerisinde çalışmaktadır. Orjinal mevzuat, programın birçok kamu, özel ve kar amacı gütmeyen ortağa ve farklı işbirliklerine ihtiyaç duyacağını öngörmektedir ve devam eden proje farklı işbirlikleri ile yürütülmektedir.

3.1. Beltline Projesinde Paydaş Katılımı

Atlanta’da uygun fiyatlı konutlar ile ilgili kurulmuş olan Invest Atlanta, konut ve ticari gayrimenkul pazarında ekonomik canlılığı teşvik etme çabalarını koordine etmekle görevli bir kamu kuruluşudur (Invest Atlanta, 2015). Atlanta Konut İdaresi’nin (AHA) 2015 Mali Yılı Çalışmaya Geçiş Yıllık Uygulama Planı’nda, misyonunun “topluluğun iyileştirilmesi amacıyla kaliteli ve uygun fiyatlı konut sağlamak” olduğu belirtilmektedir (Atlanta Housing Authority, 2015).

AHA, 2001 yılı itibarıyla HUD’nin “Moving to Work” programına dahil edilmiş ve bu program AHA’ya uygun fiyatlı konutları teşvik etme çabalarını yoğunlaştırma ve genişletme fırsatını vermiştir. Program; sabit gelirli kira, konut kuponlarının (Housing Choice voucher) kullanımı, Düşük Gelirli Konut Vergisi Kredisi ve AHA’nın Proje Tabanlı Kira Yardımı Programı yoluyla uygun fiyatlı birimler üretmek ile karma gelirli topluluklar geliştirme konularına odaklanmaktadır (Atlanta Housing Authority, 2015). AHA ayrıca, 154 hanelik bir uygun fiyatlı konut projesi geliştirmiş, ailelere peşinat yardımı sağlayarak müteahhitlerle anlaşma yapmış, gaziler için uygun fiyatlı konutlar üretmiş ve evsizler için çeşitli kurumlarla iş birlikleri içerisinde yer almıştır (Atlanta Housing Authority, 2015).

Planlama ve Toplumsal Kalkınma Bakanlığı, 2013 yılında Stratejik Toplumsal Yatırım Raporunu sunmuştur (City of Atlanta, 2013: 2). Uygun fiyatlı konut kavramı, belgenin tamamında yer almamasına karşın, rapor, topluluk gelişimi ve ekonomik kalkınma girişimlerinin entegrasyonunu desteklemektedir (City of Atlanta, 2013). Atlanta Bölge Komisyonu (ARC), 1989 tarihli Georgia Planlama Yasası uyarınca, uzun vadeli ve kapsamlı planlar oluşturmakla görevlendirilmiştir (Atlanta Regional Commission, 2011: 5). ARC, Yaşanabilir Topluluklar Koalisyonu ile birlikte, kentsel canlandırma, toplu taşımaya erişilebilirlik, uygun fiyatlı konut, koruma ve sürdürülebilir projeler için yerel yönetimler ile kar amacı gütmeyen kuruluşlara hibe vermektedir (Atlanta Regional Commission, 2011: 24). 2010 yılında, Metropolitan Atlanta Rapid Transit Authority (MARTA), uygun fiyatlı bir konut stratejisi de dahil olmak üzere, bir dizi yönerge kabul etmiştir (Metropolitan Atlanta Rapid Transit Authority, 2010: 5). MARTA, yaşlılar ve işçi konutlarına özel bir vurgu yapması açısından önemlidir. Mevcut konut stokunun %20’sinin uygun fiyatlı konutlar için ayrılması amacıyla bir politika hedefi belirlenmiştir. Uygun fiyatlı konut birimlerinin minimum sayısını belirlemesi ve geliştiricileri, AMI’nin %40 altında olanlar için uygun fiyatlı konut birimleri sağlamaya teşvik etmesi planlanmıştır (Metropolitan Atlanta Rapid Transit Authority, 2010: 5).

Amerika Planlama Bakanlığınınin Georgia Eyaleti’nde görevli kuruluşu, her yıl Georgia Institute of Technology’deki Şehir ve Bölge Planlama Okulu ve Georgia State Üniversitesi’ndeki Hukuk Fakültesi ile 2007 yılında yayınladıkları “Metropolitan Atlanta 47 Bölgesi için Uygun Fiyatlı Konut Çözümleri” başlıklı raporda, Georgia Eyaletinin yalnızca metropol alanlarda değil, aynı zamanda kırsal alanlarda da uygun fiyatlı konut konusunda düzenlemelere ihtiyaç duyduğunun altını çizmektedir. Rapor ayrıca arazi ihtiyacını gidermek için boş ya da terkedilmiş gayrimenkullerin üzerindeki imar kısıtlamalarının kaldırılmasını önermektedir. Bütün gelir seviyeleri için uygun fiyatlı konut yaratmak amacıyla Düşük Gelirli Konut Vergi Kredilerinin kullanımı, konut tahvili ihraçları ve işveren desteği önerilmektedir (McClain vd., 2007: 26).

3.2. Proje Sürecinde Kurumların Rolü

Arazi edinimi genellikle konut geliştirmenin en pahalı bileşenlerinden biri olarak görülmektedir. Atlanta Şehri Konut İdaresi (AHA) 400’den fazla gayrimenkule sahip olup, uygun fiyatlı konutların geliştirilmesini kolaylaştırmak ve sağlık tesisleri, toplu taşıma, iş ve ticaret merkezleri, kaliteli okullar, parklar ve yeşil alanlara erişimin iyileştirilmesi amacıyla Atlanta Housing, Invest Atlanta, Atlanta BeltLine Şirketi ve Westside dahil olmak üzere diğer kamu

kurumları ve kar amacı gütmeyen farklı paydaşlarla işbirliği yapmaktadır. İşbirliklerinin etkinleştirilmesi ile birlikte 2026 yılına kadar toplam 20.000 adet uygun fiyatlı konut oluşturulması planlanmaktadır (One Atlanta Housing Affordability Action Plan, 2019). Halihazırda, Atlanta Konut İdaresi, yaşlılara yönelik konut projelerini desteklemek için Medicaid finansmanını kullanmanın yanı sıra, uzun vadeli bir bağış fonu aracılığıyla proje bazlı kira yardımı programını geliştirmektedir. Atlanta Beltline Şirketi ayrıca ön ödeme ve iyileştirme finansmanı yardımına odaklanan bir programa sahiptir. Atlanta fon toplamak için şu anda vergi tahsis bölgeleri¹, konut fırsat tahvilleri, genel konut güven fonu, vergiden muaf tahviller, kredi fonları ve federal ve eyalet hibelerinden yararlanmaktadır (Borchard, 2002; 50). Uygun fiyatlı konutlar için eyalet destekli bazı kurumlar şu şekilde sıralanabilmektedir (City of Atlanta, 2021):

- Atlanta Konut Sübvansiyonu (AH Subsidy)
- Atlanta Konut Geliştirme Fonları (AH Development Funds)
- BeltLine Uygun Fiyatlı Konut Vakfı Fonu (BAHTF)
- BeltLine Vergi Tahsis Bölgesi (BeltLine TAD)
- Topluluk Geliştirme Blok Hibesi (CDBG)
- Eastside Vergi Tahsis Bölgesi (Eastside TAD)
- Konut Fırsat Tahvilleri (HOB)
- HOME Yatırım Ortaklıkları Programı (HOME)
- Kira Alım Tahvilleri (LPB)
- Vergiden Muaf Tahviller (TEB)
- Vine City Konut Vakfı Fonu (VCHTF)
- Westside Vergi Tahsis Bölgesi (Westside TAD)

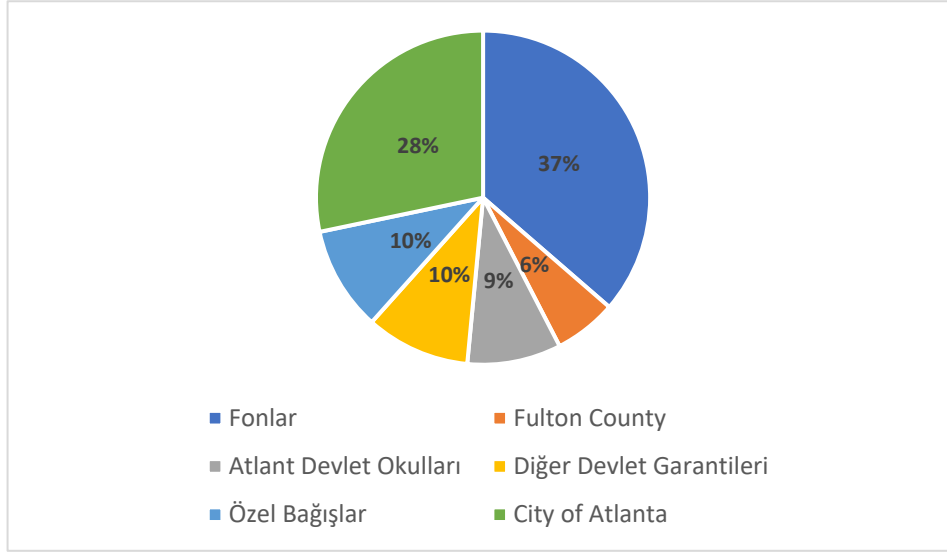
BeltLine Affordable Housing Trust Fund (BAHTF); geliştiricilerin kullanımına açık bir araçtır. Güven Fonu, geliştirmenin bir parçası olarak uygun fiyatlı konut da dahil olmak üzere konut projelerine finansman imkanı sunmaktadır. Finansman, hibe veya borç olarak yapılandırılabilir. BeltLine Tax Allocation District (BeltLine TAD) ise doğrudan geliştirme teşviklerine ek olarak, kamu varlıklarının (parklar, yollar, toplu taşıma, sokak peyzajları gibi) geliştirilmesine odaklanmaktadır. Birçok TAD uygulamasından farklı olarak, Atlanta BeltLine TAD finansmanı, öncelikle parklar ve toplu taşıma gibi kamu altyapısını finanse etme yoluna gitmektedir. Atlanta Housing Authority (AHA) ise, Atlanta'daki düşük gelirli ailelere uygun fiyatlı konut sağlayan bir kurumdur.

3.3. Proje Finansmanı ve Uygun Fiyatlı Konutların Maliyeti

Atlanta BeltLine gibi büyük sermaye yatırımları, çeşitli finansman kaynakları gerektirmektedir. 2005 yılında, Atlanta Devlet Okulları (APS), Atlanta Şehri ve Fulton County, 25 yıl içinde bu gayrimenkuller üzerinde gelecekteki emlak vergisi gelir artışlarından vazgeçmeyi ve onları Atlanta BeltLine'a aktarmayı kabul etmiştir. Vadesi 25 yıl için öngörülen Tahvil ve Vergi Tahsis Bölgesi'nin (TAD) sonunda, Atlanta BeltLine'ın vergi değerinin 20 milyar \$ artması ve bunun da APS, Fulton County ve City of Atlanta'ya uzun yıllar boyunca fayda sağlaması amaçlanmıştır. 2013 yılında kabul edilen Stratejik Uygulama Planı, projenin kamu ve özel kaynakların bir karışımı yoluyla nasıl finanse edileceğine dair bir çerçeve ortaya koymaktadır. TAD; kamu kaynağı, özel yatırım ve bağışlar, ilçe, bölge, eyalet ve federal hibeler ile kamu özel sektör ortaklıklarının finansmanı ile gerçekleştirilmiştir. TAD fonları en esnek kaynaklar olup, diğer kaynaklardan hibe almak için gerekli eş finansman görevi görmektedirler.

1 Gayrimenkul değer artışının vergilenmesi yoluyla finansman yöntemi (Tax Increment Financing – TIF) olarak da bilinen Vergi Tahsis Bölgeleri (Tax Allocation District - TAD); kamu kesiminin önceden belirlenmiş bir alanda kamu veya özel yeniden geliştirme projelerinin finansmanı için kullanılan bir finansman aracıdır. İlgili bölgedeki yeni yatırımlardan elde edilen emlak vergisi gelirlerindeki artışlar, TAD bünyesinde altyapı maliyetlerini veya belirli özel geliştirme maliyetlerini kısmen veya tamamen karşılamak için tahsis edilmekte ve bu vergi tahsisi ise yerel yönetimlerin tahvil ihracı yoluyla yapılmaktadır. Emlak vergisi gelirlerinden yararlanmak için yerel yönetim içinde yer alan vergi alma hakkına sahip ilgili bütün kamu organlarının onayının alınması gerekli olmaktadır.

Proje için 2005 ve 2019 yılları arasında çok sayıda kamu ve özel kaynaktan 11 mil uzunluğunda yeni kalıcı yol, 315 dönümlük yeni ve yenilenmiş park ve yeşil alan ile yeni ve çeşitli uygun fiyatlı konutlar için yaklaşık 600 milyon \$ yatırım yapılmıştır (Grafik 5). APS, 25 yıl için planlanan TAD sırasında gelecekteki emlak vergisi gelir artışlarının tam payından vazgeçmek yerine, TAD'den sabit nakit ödemeler almak için pazarlık yapmıştır. Bu ödemeler 150 milyon \$'ı veya TAD'ın ömrü boyunca elde etmesi beklenen toplam 3 milyar \$'lık tahmini vergi gelirlerinin %5'ini oluşturmaktadır. Atlanta BeltLine gelişimini hızlandırmak için TAD'ın ilk beş yılında ödemeler kasıtlı olarak ertelenmiş ve %5'inin 6-25 yıl arasında yıllık 7,5 milyon dolarlık yıllık sabit ödemeyle karşılanması planlanmıştır (BeltLine, 2022). Fulton County yılda 1,35 milyon dolarlık çok daha küçük ödemeler almak için anlaşmış olup, City of Atlanta herhangi bir ödeme talep etmemiştir (Beltline, 2022).

Grafik 5: BeltLine projesinin finansmanında kurumların payı (BeltLine, 2022)

Atlanta BeltLine Yeniden Geliştirme Planının bir parçası olarak 2005 yılında Huntley & Associates Şirketi başlangıçta Atlanta BeltLine TAD'nin yaklaşık 3 milyar dolar vergi geliri sağlayacağını öngörmüştür. 2012 yılında ise TAD'nin artık 3 milyar dolarlık orijinal 2005 projeksiyonuna ulaşamayacağını ve bunun yerine 1.4 milyar dolara yaklaşacağını belirten revize edilmiş bir TAD projeksiyonu gerçekleştirmiştir (BeltLine, 2022).

Atlanta BeltLine TAD, kurulduğu 2005 yılından 2014 yılına kadar 124 milyon dolar hasılat elde etmiştir. Bu artıştan APS yaklaşık 28 milyon dolar kazanmıştır. Fulton County, Atlanta BeltLine TAD'den toplam 5,4 milyon dolarlık ödeme almıştır. Atlanta Şehri ise, Atlanta BeltLine TAD'den herhangi bir ödeme almamıştır. 2009 yılında, Atlanta Devlet Okulları ile Atlanta BeltLine TAD anlaşması değiştirilerek ilk ödeme 2013 yılına ertelenmiş ve ilk ödeme 2013 yılında 1,95 milyon dolar olarak yapılmıştır. Aralık 2015'te Atlanta Şehri, ABI adına Atlanta Devlet Okullarına 9,1 milyon \$ ödemiştir (BeltLine, 2022).

İlk bölümün açılmasından bu yana geçen süre içinde plan, sürdürülebilirlik, toplu taşıma, halk sağlığı ve kentsel canlandırma yönündeki çabalarından dolayı büyük övgü alan proje kapsamında toplam 28.000 konutun 5.600 adedinin uygun fiyatlı olması amaçlanmıştır. 2022 yılı itibariyle uygun fiyatlı konutların %45'i tamamlanmıştır (BeltLine, 2022). Atlanta BeltLine Ortaklığı, gayrimenkul değerleri ve gayrimenkul sektöründen alınan vergiler artmaya devam ederken, mevcut konut sahiplerinin evlerinde kalmalarına yardımcı olmayı amaçlayan yeni bir program başlatmıştır. Program, 2017 yılından beri alanda mevcut evlerinde yaşayan ve dört kişilik bir aile için 79.700 \$ olan ortalama gelirin altında olan konut sahiplerine yönelik olarak tasarlanmıştır. Proje alanındaki uygun fiyatlı konutlara örnek olarak 69 konutluk Reynoldstown Senior Projesi ve 80 konutluk EDGE™ Luxury Beltline Apartments in Inman Park örnek olarak verilebilir. Projelerde zorunlu imar politikası ile ortalama gelirin %60'ının altındaki hanelerin Ocak 2018'den sonra inşa edilen yeni komplekslerin %10'una yerleştirilmeleri ve ortalama gelirin %80'inin altındaki hanelerin %15'i için erişilebilir olması şart koşulmuştur (BeltLine, 2022).

BeltLine ilk olarak 28 birimlik bir gayrimenkul geliştirme projesi olan Reynoldstown Crossing'deki Lofts'u tamamlamıştır. Proje, 2013 yılında Urban Land Institute'un Jack Kemp Workforce Konut Modelleri Mükemmellik Ödülü için finalist olmuştur. Uygun fiyatlı konutlarda granit tezgahlar, paslanmaz çelik eşyalar, tabandan tavana pencereler ve bir fitness merkezi ile havuz dahil olmak üzere orijinal lüks özelliklerin korunmasına özen gösterilmiştir. Konutlar ortalama geliri 68.000 \$'a kadar olan hanelere uygun fiyatlarla sunulmuştur. ABI, araziyi 2011 sonbaharında satın almış ve projeyi dokuz aydan kısa bir sürede tamamlamıştır. Toplam 700.000 \$ 'dan daha düşük bir maliyetle asansör sistemi tamamlanmış, nem sorunlarını gidermek için dış cephede iyileştirmeler yapılmış ve binanın çelik ve beton yapısı güçlendirilmiştir. Proje, Atlanta BeltLine TAD ve Atlanta BeltLine Uygun Fiyatlı Konut Vakfı Fonu'ndan (BAHTF) sağlanan fonla gerçekleştirilmiştir. Atlanta Kent Konseyi, BeltLine mahallelerinde uygun fiyatlı konut inşa etmek ve korumak için esnek bir finansman kaynağı oluşturmak amacıyla 2008 yılında bir fon oluşturmuştur. Uygun fiyatlı konutların finanse edilmesine yardımcı olmak için belediye meclisi, BeltLine vergi artışı finansman bölgesinin gelirlerinin %15'ini BAHTF'ye tahsis etmiştir. Her birim satın alma ve inşaat dahil 170.000 \$'a mal olmuş ve evlerin ortalama fiyatı 150.000 \$ civarında olmuştur. Vergi artış fonu, her birim için 22.000 dolarlık kalıcı bir sübvansiyon oluşturduğundan, konutların orta gelirli hanelere uygun fiyatlarla satılabilmesi mümkün hale gelmiştir. BAHTF, her konut alıcısına yaklaşık 64.000 \$'lık sıfır faizli, ertelenmiş ödemeli ikinci bir ipotekli kredi imkanı sunmuştur. İkinci ipotek sonucunda, aylık konut ödemesi yaklaşık 1.000 \$ olmuştur (Tablo 4) (BeltLine, 2022).

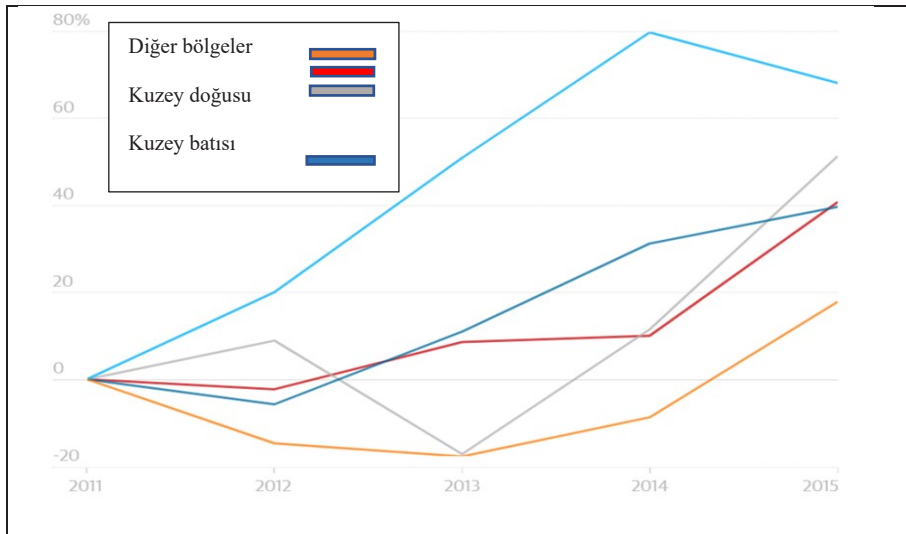
Tablo 4: Proje kapsamındaki ilk uygun fiyatlı konutların maliyeti

Elde etme maliyeti (\$)	3.700.000
Yapım maliyeti (\$)	682.000
Yaklaşık geliştirme maliyeti (\$/Birim)	170.000
Atlanta BeltLine Vergi Tahsisi Bölge sübvansiyonu (\$/Birim)	22.000

Kaynak: BeltLine, 2022 verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Atlanta BeltLine Şirketi (ABI), 2021 yılı itibariyle Atlanta Housing ve Rea Ventures Reynoldstown Crossing bölgesinde yeni bir uygun fiyatlı konut projesine başlamıştır. Bu konutlar için AMI %30 ile %80 arasında değişen oranlara sahip olup, toplam 116 uygun fiyatlı konut olması planlanmaktadır. Konutların 30 yıl süresince uygun fiyatlı konut özelliğini koruması hedeflenmektedir. 29 konut %30 ve altı, 63 konut %60 ve altı, 24 konut ise %80 ve altı AMI oranlarına sahip olan düşük gelirli aileler için tasarlanmıştır (BeltLine, 2022).

Uygun fiyatlı konutlar düşük gelirli haneler için önemli bir imkan sunmakla birlikte aynı zamanda sosyal açıdan da önemli bir gelişme sağlamayı amaçlamaktadır. BeltLine yakınındaki konutların fiyatları çevresine oranla önemli bir artış kaydetmektedir (Grafik 6).

Grafik 6: BeltLine yakın çevresindeki konut fiyatları (Immergluck ve Balan, 2018)

Proje ile birlikte konut fiyatlarında önemli artışlar meydana gelmiş ve konut edinimi, orta ve yüksek gelirli taraflardan da bir yatırım imkanı olarak görülmeye başlanmıştır. Uygun fiyatlı konutlar dışındaki konutlara da talebin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu sayede proje alanında farklı gelir oranlarına sahip kişilerin birlikte yaşaması sağlanabilmektedir. Diğer yandan artan konut fiyatları beraberinde yüksek vergi ödemelerini getirmekte ve bu durum, bölgede yaşayan düşük gelirli aileler tarafından birçok eleştiri almaktadır.

3.4. Halk Katılımı Açısından Projenin Değerlendirilmesi

Araştırmalar, halkın katılımının planları daha güçlü hale getirdiğini ve daha da önemlisi, plan politikalarının uygulanmasını olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır (Burby, 2003: 43; Conroy ve Berke, 2004:1392; Conroy ve Jun, 2016: 2014). Dönüşümde yetkili yerel idarelerin bir plan hazırlaması, paydaşları belirlemesi, katılımı teşvik edecek teknikleri kullanması ve halka açık toplantılar planlaması gerekmektedir. Atlanta örneğinde eyalet bazında çeşitli paydaşlar ve çıkar gruplarının istek ve görüşlerini ifade etmelerine izin vermek için yerel planlama sürecinin bir parçası olarak yerel yönetimlerin iki halka açık toplantı düzenlemesi şart koşulmaktadır (Georgia Department of Community Affairs, 2017). Georgia Eyaleti, yerel belediyeleri uygun fiyatlı konutları destekleyen, eyalet düzeyinde kapsamlı bir planlama programına sahiptir. Bu kapsamda devlet, yerel kapsamlı planlamayı teşvik etmek için mali teşvikler kullanmaktadır. Eyalet Planlama Yasası'nın kabul edildiği 1989 yılından bu yana bütün belediyeler kapsamlı bir plan benimsemeye teşvik edilmektedir. Eyaletin temel amacı devletin tüm sakinlerinin yeterli ve uygun fiyatlı konutlara erişimini sağlamaktır (Jung, 2017: 253). Toplumda çalışan herkesin eşit şartlarda yaşamasını mümkün kılmak için kaliteli konut arzının sunulması gerektiği eyalet tarafından benimsenmiştir (Georgia Department of Community Affairs, 2017). Bu yönüyle Georgia Eyaletinde yer alan Atlanta, önemli bir örnek olarak araştırma konusu olmuştur. Uygun fiyatlı konut politikalarının, Atlanta metropol bölgesindeki düşük gelirli haneler için uygun fiyatlı konuta erişilebilirlikte ülke geneline göre daha etkili olduğu görülmektedir. Atlanta Bölgesel Konut Forumu (The Atlanta Regional Housing Forum), uygun fiyatlı konut konularını tartışmak üzere bir dizi konut politikası paydaşını bir araya getirmek için planlanmış bir oluşum olup, şehir merkezinde bulunan bir kilisede üç ayda bir toplantılar düzenleyerek halka ulaşmaktadır (DeBray, 2021: 11).

Atlanta özelinde bu şekilde farklı girişimler olmakla birlikte House ATL, bu girişimlerin en kapsamlısı olarak bilinmektedir. Dönüşüm ve yenileme projelerinde kar amacı gütmeyen kuruluşlar başta olmak üzere farklı özel finans kurumları ve topluluklar gibi paydaşların yardımı teşvik edilmektedir. Kamu/özel ortaklığının oluşturulmasının hesap verebilirliği ve şeffaflığı artıracığı düşünülmektedir. Yetkili yerel idarelerin bir plan hazırlaması, paydaşları belirlemesi, katılımı teşvik edecek teknikleri kullanması ve halka açık toplantılar planlaması gerekmektedir.

BeltLine Projesi'nde her aşamada; gönüllüler, paydaşlar ve yerel halk ile toplantılar düzenlenmektedir. Plan aşamasından itibaren projeye ilişkin bütün bilgiler şeffaf bir şekilde paylaşılmaktadır. Devam etmekte olan kısımlar için hala online ve yüz yüze toplantılar gerçekleştirilmektedir. Bu toplantılar sırasında beklentiler ve eleştiriler dinlenmekte, bütçeye ilişkin bilgilendirme yapılmakta ve memnuniyet düzeyi ölçülmeye çalışılmaktadır. Aynı zamanda proje için özel bağışlar toplanmakta ve finansmana katkı sağlanmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Atlanta'da yer alan yeniden geliştirme ve dönüşüm projelerinde genellikle yerinde dönüşüm hedeflenmekte olmasına karşın, dönüşüm projelerinde soylulaştırma kavramı en çok tartışılan konular arasında yer almaktadır. Soylulaştırma ve uygun fiyatlı konutlara ilişkin literatürde farklı çalışmalar bulunmakla birlikte, farklı eleştiriler de mevcuttur. Soylulaştırma etkilerinin en aza indirgenebilmesi için dönüşüm öncesi alanda yaşayan kişilerin uygun fiyatlı konutlara erişiminin sağlanabilmesi oldukça önemlidir. Uygulamada uygun fiyatlı konut politikalarının değerlendirilebilmesi ve paydaş katılımının tartışılabilmesi amacıyla Atlanta BeltLine Projesi araştırma alanı olarak seçilmiştir. Atlanta'da özellikle metropol alanlarını tehdit eden ve zaman içerisinde artması beklenen uygun fiyatlı konut krizi, herhangi bir belediye, şehir, bölge veya eyaletin tek başına yönetemeyeceği kadar büyük bir kriz olarak görülmektedir. Bu ölçekte bir sorun, ulusal bir strateji ve finansman kaynağı gerektirmektedir. Bu yönüyle proje paydaşlarının rolünün ve yasal düzenlemelerin anlaşılabilmesi, etkili planlama ile proje başarısı arasındaki bağın değerlendirilebilmesi için önemli görülmektedir. BeltLine Projesi; uygun fiyatlı konutlar, paydaş ve halk katılımı ile dönüşüm ilişkisinin değerlendirilebilmesi açısından önemli bir imkan sunmaktadır.

Araştırma konusu olan proje bütün olarak değerlendirildiğinde, öngörülen amaçların gerçekleşmesi bakımından oldukça başarılı bir proje olarak kabul edilmektedir. Uzun yıllardır çöküntü alanı olarak kabul edilen alan tüm Atlanta halkının kullandığı ve konut sahibi olmak istediği bir yaşam alanı haline getirilmiştir. Bu duruma bağlı olarak suç oranları azalmış ve kentin ihtiyaç duyduğu sosyal donatı alanlarının kişileri bir araya getirdiği bir cazibe merkezi yaratılmıştır. Etkili planlama ile ihtiyaç duyulan eksiklikler giderilerek Atlanta’da çok boyutlu bir merkez oluşturulmuştur. Halk toplantıları ile paydaşlar arasında kurulan bağlantı katılımın başarısını açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte uygun fiyatlı konut politikası açısından farklı tartışmalar mevcuttur. Beltline Şirketi tarafından finanse edilen konutların yalnızca kısa bir süre için uygun fiyatlı tutulduğuna; şehir mevcut konut krizine girerken uygun fiyatlı konut harcamalarında azalma olduğuna ve hatta milyonlarca dolarlık potansiyel fondan vazgeçildiğine ilişkin eleştiriler gündeme gelmiştir. Bu bölgedeki emlak vergilerinin devlet ve eğitim yerine BeltLine Projesine aktarılması da bir diğer eleştiri konusu olmuştur. Uygun fiyatlı konutlar için hedef kitlenin düşük gelirli sınıftan ziyade orta sınıf olması da sıklıkla tartışılmaktadır. Bölgede konut fiyatlarının artması önemli bir artı olarak değerlendirilebilirken, diğer yandan artan vergi oranları düşük gelirli haneler için bir olumsuzluk olarak vurgulanmaktadır. Yapılan bütün eleştirilere rağmen, uygun fiyatlı konut çabaları dikkat çeken oranda önemli görülmektedir.

Projelerde mevcut konutların belirli bir yüzdesinin uygun fiyatlı konut için ayrılmasını gerektiren imar yasalarının hazırlanması bir çözüm önerisi olarak sunulabilir. Buna karşılık, gayrimenkul geliştiriciler için emlak vergilerinin azaltılması ve daha fazla yoğunluğa izin verilmesi için teşvikler sağlanabilmesi mümkündür. Ödeme sürelerinin uzatılması, başka alanlarda düşük gelir grubuna konut sağlanması, mevcut bölgede konut sahibi olanlara satışta öncelik verilmesi, eski sakinlere vergi kolaylığı getirilmesi ve kira artışlarının belirli seviyede tutulması proje başarısı için gerekli görülmektedir. Yerel toplum ve ekonominin canlandırılabilmesi için; iyi eğitim veren mahalle okullarına, büyük perakende ve ticari desteğe, parklara ve eğlence tesislerine odaklanılması ve bütünsel olacak şekilde gerçekleştirilmesi önemli bir husus olarak değerlendirilmektedir.

Bir toplumun yaşam kalitesinin yükseltilmesi için sadece konut üretimi yeterli olmayacaktır. Konut yatırımlarına ilave olarak mahalle okullarının ve sosyal tesislerinin kalitesi, yeşil alanlar, perakende fırsatları ve iş imkanları da aynı derecede önemli görülmektedir. Kamu altyapısı, ulaşım ve eğitim için fon dağıtımını koordine edilmeli ve gelecekteki özel yatırımları kolaylaştıran ve çeken stratejiler teşvik edilmelidir. Özellikle düşük gelirli mahallelerde, devlet liderliğindeki geliştirme veya dönüşüm projelerinin konut arazi değerleri üzerindeki etkilerinin önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca, bu etkiler resmi politikalar kabul edilmeden veya temel atılmadan çok önce ortaya çıkabilmektedir. Bu tür girişimler, çevre bölgelerde yerleşik sakinlere yardım etmeyi amaçlıyorsa veya bu alanlarda uygun fiyatlı konut arzını sürdürme amacı taşıyorsa, potansiyel soylulaştırmayı azaltmak için sürecin başlarında plan ve politika süreçleri dikkatli bir şekilde geliştirilmelidir. Etkin bir planlama ve başarılı paydaş katılımının, uygun fiyatlı konut projelerinin başarıya ulaşmasında çok önemli bir role sahip olduğu söylenebilmektedir. Kentsel dönüşüm ve yenileme projelerinin maliyetinin karşılanması ve paydaş katılımı yönlerinden araştırma konusu olarak seçilen proje sonucunda, daha güçlü konut politikaları ile düşük gelirli haneler için erişilebilir konutların üretilmesinin mümkün olabileceği ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Atlanta Civic Circle (2021). *For Your Information: What is AMI?*. Erişim Tarihi: 28.12.2021. Erişim Adresi: <https://atlantaciviccircle.org/2021/08/13/for-your-information-what-is-ami/>
- Atlanta Housing Authority. (2015). Erişim Tarihi: 21.10.2021. Erişim Adresi: <https://www.atlantahousing.org/>
- Atlanta Regional Commission. (2011). *Plan 2040: Framework*. Erişim Tarihi: 08.02.2022. Erişim Adresi: <https://atlantaregional.org/>
- Atlanta Regional Commission (ARC). (2021). Erişim Tarihi: 28.10.2021. Erişim Adresi: <https://atlantaregional.org/>
- BeltLine. (2022). *The Project*. Erişim Tarihi: 17.01.2022. Erişim Adresi: <https://beltline.org/2022/01/05/atlanta-beltline-measuring-equity-and-inclusion-to-track-impact-on-key-quality-of-life-metrics/>
- Berke, P.R. ve Conroy, M.M. (2000). "Planning for Sustainable Development: Measuring and Explaining Progress in Plans", *Journal of the American Planning Association*, 66(1), 21- 33.
- Borchard, L. (2002). *Local Governmental Strategies to Promote, Create and Maintain Affordable Housing in The City Of Atlanta*. Yüksek Lisans Tezi. Georgia Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, s. 76 Yunanistan.

- Burby, R.J. (2003). "Making Plans That Matter: Citizen Involvement And Government Action", *Journal of the American Planning Association*, 69 (1), 33- 49. doi: 10.1080/01944360308976292
- City of Atlanta. (2013). *Creating Linkages and Eliminating Barriers: The Strategic Community Investment (SCI) Report*. Erişim Tarihi: 18.11.2021. Erişim Adresi: <https://www.atlantaga.gov/home/showdocument?id=10663>
- City of Atlanta. (2021a). Erişim Tarihi: 20.01.2022. Erişim Adresi: <https://www.atlantaga.gov/government/mayor-s-office/projects-and-initiatives/affordable-housing-dashboard>
- City of Atlanta. (2021b). Erişim Tarihi: 08.01.2022. Erişim Adresi: <https://www.atlantaga.gov/visitors/history>
- City of Atlanta. (2021c). Erişim Tarihi: 15.12.2021. Erişim Adresi: <https://www.atlantaga.gov/government/mayor-s-office/projects-and-initiatives/housing-affordability-action-plan>
- Conroy, M. ve Berke, P. (2004). "What Makes A Good Sustainable Development Plan? An Analysis of Factors That Influence Principles of Sustainable Development", *Environment and Planning A*, 36 (8), 1381-1396. doi: 10.1068/a367.
- Conroy, M. M. ve Jun, H.-J. (2016). "Planning Process Influences on Sustainability in Ohio Township Plans", *Journal of Environmental Planning and Management*, 59(11), 2007-2023. doi: 10.1080/09640568.2015.1103709
- DeBray, E.H. (2021). *The Politics of Fair and Affordable Housing in Metropolitan Atlanta: Challenges for Educational Opportunity*. Erişim Tarihi: 20.11.2021. Erişim Adresi: http://eScholarship.org/uc/ucbgse_bre
<https://doi.org/10.5070/B810253852>
- Engelsman, U., Rowe, M. ve Southern, A. (2016). "Community Land Trusts, Affordable Housing and Community Organising in Low-Income Neighbourhoods", *International Journal of Housing Policy*, 18(1), 103-123. doi: 10.1080/14616718.2016.1198082
- Fricke, R.D. ve Hengartner, N.W. (2001). "Environmental Equity and The Distribution of Toxic Release Inventory and Other Environmentally Undesirable Sites in Metropolitan New York City", *Environmental and Ecological Statistics*, 8(1), 33-52. doi: 10.1023/a:1009649815643
- Georgia Demographics. (2021). *Is Atlanta The Best Georgia City For Your Business?* Erişim Tarihi: 04.01.2022. Erişim Adresi: <https://www.georgia-demographics.com/atlanta-demographics>.
- Georgia Department of Community Affairs. (2017). *Planning Laws, Rules, & Guidance*. Erişim Tarihi: 28.12.2021. Erişim Adresi: <http://www.dca.ga.gov/development/PlanningQualityGrowth/PAGES/Legal.asp#DEPARTMENTAL>
- Invest Atlanta. (2015). *A Housing Strategy For the City of Atlanta*. Erişim Tarihi: 04.01.2021. Erişim Adresi: <http://www.atlantaga.gov/index.aspx?page=576>.
- Immergluck, D. (2009). "Large Redevelopment Initiatives, Housing Values and Gentrification: The Case of the Atlanta Beltline", *Urban Studies*, 46(8), 1723-1745. doi: 10.1177/0042098009105500
- Immergluck, D. ve Balan, T. (2018). "Sustainable for whom? Green Urban Development, Environmental Gentrification, and The Atlanta Beltline", *Urban Geography*, 39(4), 546-562. doi:10.1080/02723638.2017.1360041
- Jung, H. (2017). "The Link Between Local Comprehensive Plans and Housing Affordability: A Comparative Study of The Atlanta And Detroit Metropolitan Areas", *Journal of the American Planning Association*, 83(3), 249-261. <https://doi.org/10.1080/01944363.2017.1321496>
- Kang, S. ve Jeon, J.S. (2021). "Toward Suburbs: Examining Neighborhood-Level Changes in Naturally Occurring Affordable Housing Stock in Florida, USA", *Cities*, 116 (2021), 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103267>
- Keskin Ural E., Aliefendioğlu, Y. ve Tanrıvermiş, H. (2019). "Gecekondu Dönüşümlerinde Hak Sahipliği ve Karşılaşılan Sorunlar". *Kent, İnşaat ve Ekonomi Kongresi, TMMOB Mimarlar Odası Gaziantep Şubesi*, 2-4 Mayıs 2019, Gaziantep, ss.604-622.
- Lang, R.E., Anacker, K.B. ve Hornburg, S. (2010). "The New Politics of Affordable Housing", *Housing Policy Debate*, 19(2), 231-248. doi: 10.1080/10511482.2008.9521633

- McClain, C., Kathuria, A., Robinson-Freeman, Y., Sauser, J., Simms, S. ve Zuyeva, L. (2007). *Affordable Housing Solutions for Metropolitan Atlanta Area. Growth Management and Law CP 6016 and Law 7242 Report*,1-30. Erişim Tarihi: 08.11.2021. Erişim Adresi: https://georgiaplanning.org/student_reports/2007/12-Affordable%20Housing%20Solutions/Group12_Affordable_Housing_Solutions_report.pdf
- Metro Atlanta Chamber. (2021). *Profile of Metro Atlanta*. Erişim Tarihi: 14.01.2021. Erişim Adresi: <https://www.metroatlantachamber.com/resources/reports-and-information/executive-profile>.
- Metropolitan Atlanta Rapid Transit Authority. (2010). *Policies for Implementing MARTA's. TOD Guidelines Adopted by the MARTA Board of Directors*. Erişim Tarihi: 12.11.2021. Erişim Adresi: <https://www.itsmarta.com/>
- Nelson, A. C., Pendall, R., Dawkins, C. J. ve Knaap, G.J. (2002). The Link Between Growth Management and Housing Affordability: The Academic Evidence. Washington, DC: Brookings Institution, Center on Urban and Metropolitan Policy, 1-56.
- Nyugen, M.T., Basolo, V. ve Tiwari, A. (2013). "Opposition to Affordable Housing in the USA: Debate Framing and the Responses of Local Actors. Housing", *Theory and Society*, 30 (2), 107–130. <https://doi.org/10.1080/14036096.2012.667833>
- One Atlanta. (2019). *Housing Affordability Action Plan*. Erişim Tarihi: 15.01.2021. Erişim Adresi: <https://www.atlantaga.gov/home/showdocument?id=42220>
- Palardya, N. P., Boleya, B. B. ve Gaither, C. J. (2018). "Residents And Urban Greenways: Modeling Support for The Atlanta BeltLine", *Landscape and Urban Planning*, 169 (2018), 250- 259. <http://dx.doi.org/10.1016/j.landurbplan.2017.09.006>
- Roy, P. (2015). "Collaborative planning – A neoliberal strategy? A study of the Atlanta BeltLine", *Cities*, 43(2015), 59-68. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2014.11.010>
- Ross, C. L. ve West, H. (2007). *Atlanta BeltLine: Health Impact Assessment*. Center for Quality Growth and Regional Development Georgia Institute of Technology College of Architecture: City and Regional Planning, 1-227, Georgia, USA.
- Skobba, K., Oakley, D. ve Farmer, D. (2015). *Privatizing the Housing Safety Net: Hope VI and the Transformation of Public Housing in the U.S*. In *The Routledge Handbook of Poverty in the United States*, edited by Stephen Haymes, Maria Vidal de Haymes and Reuben Miller. New York, New York: Routledge.
- Turner Austin, M., Popkin, S. J. ve Rawlings, L. (2009). "Public Housing and the Legacy of Segregation: Washington, DC", *Journal of Housing and the Built Environment*, 24(3), 391-393.
- US. Census Bureau. (2021). Erişim Tarihi: 15.01.2022. Erişim Adresi: https://www.census.gov/searchresults.html?q=atlanta+income&page=1&stateGeo=none&searchtype=web&cssp=SERP&_charset_=UTF-8
- Zillow. (2021). *Where the Rent Burden is Most Unequal Across Racial Communities*. 15.11.2021. Erişim Tarihi: <https://www.zillow.com/research/rent-affordability-by-race-2021-30207/>.
- Zorlu Kaman A. F., Aliefendioğlu, Y. ve Tanrıvermiş, H. (2019). "Sosyal Konut Uygulamaları: Dünya Deneyimlerine Genel Bir Bakış". *Kent, İnşaat ve Ekonomi Kongresi, TMMOB Mimarlar Odası Gaziantep Şubesi, 2-4 Mayıs 2019, Gaziantep*, ss.420-438.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:13.04.2022 Accepted/Kabul:05.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1103164

Research Article/Araştırma Makalesi

Yorulmaz, M. ve Kuşcu, F. N. (2023). "Sağlık Sektöründe Ağızdan Ağıza Pazarlamanın Marka Güveni Üzerine Etkisi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 125-146.

SAĞLIK SEKTÖRÜNDE AĞIZDAN AĞIZA PAZARLAMININ MARKA GÜVENİ ÜZERİNE ETKİSİ

Mehmet YORULMAZ*, Fatma Nuray KUŞCU**

Öz

Bu çalışmada Hatay ilinde yaşayan reşit, sağlık hizmeti almaya ihtiyaç duyan bireylerin ağızdan ağıza pazarlama davranışının kuruma olan güven üzerine etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Nicel araştırma türünden ilişkisel tarama modeliyle gerçekleştirilen araştırmanın amacı doğrultusunda; seçkisiz örneklem yöntemi ile belirlenen 560 birey örnekleme oluşturmaktadır. Katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama davranışlarının marka güveni üzerine etkisinin belirlenmesine yönelik "Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği" ve "Marka Güveni Ölçeği" kullanılarak elde edilmiştir. Uygulanan ölçekler sonucunda veriler SPSS programıyla analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda ağızdan ağıza pazarlama davranışı ile yaş, eğitim durumu, son bir yılda sağlık kurumuna başvuru sayısı arasında anlamlı farklılık bulunurken, cinsiyet arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır. Marka güveni ile eğitim durumu, son bir yılda sağlık kurumuna başvuru sayısı arasında anlamlı farklılık bulunurken yaş, cinsiyet arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır. Temel amaç doğrultusunda yapılan analiz sonucundaysa ağızdan ağıza pazarlamanın marka güvenine pozitif yönlü anlamlı bir etkisinin olduğu belirlenmiştir. Bu da ağızdan ağıza pazarlama davranışı arttıkça kuruma olan güvenin artacağını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık sektörü, Ağızdan ağıza pazarlama, Marka güveni.

THE EFFECT OF WOM MARKETING ON BRAND TRUST IN THE HEALTH SECTOR

Abstract

In this study, it was aimed to examine the effect of word of mouth marketing behavior on trust in the institution of adults who live in Hatay and need health services. In line with the aim of the research, which was carried out with the relational survey model of the quantitative research type; The sample consists of 560 individuals determined by the random sampling method. It was obtained by using the "Word of Mouth Marketing Scale" and "Brand Trust Scale" to determine the effect of the participants' word of mouth marketing behaviors on brand trust. As a result of the scales applied, the data were analyzed with the SPSS program. As a result of the research, there was a significant difference between word of mouth marketing behavior, age, education level, number of applications to a health institution in the last year, but no significant difference was found between gender. While there was a significant difference between brand trust and educational status, the number of applications to a health institution in the last year, there was no significant difference between age and gender. As a result of the analysis made in line with the main purpose, it was determined that word of mouth marketing has a positive and significant effect on brand trust. This shows that as word of mouth marketing behavior increases, trust in the institution will increase.

Keywords: Health sector, Word of mouth, Brand trust.

*Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi ABD, KONYA.

e-posta: mtyorulmaz@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6670-165X>)

** Öğr. Gör., Mustafa Kemal Üniversitesi Hatay Sağlık Hizmetleri MYO, HATAY.

e-posta:nuraykusc@outlook.com, (<https://orcid.org/0000-0003-2657-6174>)

1. GİRİŞ

Ağızdan ağıza pazarlama araştırmaları 1940'lerde başlamış olsa da, bilim adamları 2400 yılı aşkın bir süredir ağızdan ağıza iletişim üzerine çalışmaktadır (Buttle, 1998). Son dönemlerde özellikle bilişim sektöründe teknolojik gelişim oldukça hız kazanmasıyla sanayi devrimi sonrasında üretim konusunda yaşanan gelişmeler ve teknolojik değişimler sonucunda tüketicilerin alışkanlıklarında farklılaşmalar yaşanmış ve modern yaşam için yapılan tüketim davranışı ivme kazanmıştır. Yaşanan gelişmeler sonucu teknoloji alanında yapılan bu değişimler pazarlama alanında da kendini göstermiştir. Teknolojinin ilerlemesi, üretim ve yönetim maliyetlerini düşürürken, aynı zamanda pazarlama maliyetini de hızla yükseltmiştir (Li vd., 2010). Bu koşullarda pazarda sağlam yere sahip olmak isteyen veya pazar payında kayıp yaşamak istemeyen markalar adına ağızdan ağıza pazarlama kavramı oldukça önemli bir hale gelmiştir. Sosyal ağlar ve sosyal medya reklamları, tüketicilerin tecrübelerini ve yorumlarını paylaştıkları bu gibi platformlar ve önemli markalar adına video çeken, o markanın ürünlerini deneyip öneren bireylerin takipçileri için yaptıkları etkileşim, ağızdan ağıza pazarlamanın en önemli örneklerindedir (Aydın, 2009:45).

Ülkemizde sağlık hizmetleri gün geçtikçe önemi artan bir konu olmuştur. Bu hizmetler kişi ve toplumların sağlamlık halinin devamı için verilen hizmetlerdir. Sağlık hizmetlerinde etkileşim, hızlilik ve ticari kaygının olmaması gibi özellikler nedeniyle özellikle satın alma öncesi deneyimi aldığı hizmetle sınırlı olan tüketicinin tercihlerini anlayabilmek için ağızdan ağıza iletişimin karar verme sürecini etkileyen en önemli kaynaklardan biri olduğu düşünülmektedir (East vd., 2007). Ağızdan ağıza pazarlama tüketicilerin satın alma davranışlarını etkileyen önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Çalışmalar ağızdan ağıza iletişim yoluyla pazarlamanın işletmelerin ürünlerini tüketicilere etkili bir şekilde satmalarına yardımcı olduğunu göstermektedir (Bansal ve Voyer, 2000; Harrison-Walker, 2001; Meiners vd., 2010; Swanson ve Hsu, 2011).

Kar hedefli işletmelerde ağızdan ağıza pazarlama bir araç olarak kullanılmaktadır. Sağlık kurumu gibi kar amacıyla çalışmayan kurumların hedefi müşteriyi memnun etmektir. Bu kurumlar hizmeti satın alanların arzularını karşılayarak onları memnun etmek zorundadırlar. Pazarlama bu memnuniyeti sağlamanın en önde tercih edilmesi gereken yoldur. Tüketiciler sağlık hizmetlerini sadece acil durumlarda veya ihtiyaçları oldukları zaman almaktadırlar. Bu hizmetlerin önceden tecrübe edilme gibi bir ihtimali yoktur. Maruz kaldıkları durumu araştırıp üzerine düşünecek kadar yeteri zamanı olmayan tüketiciler; tecrübe, bilgi ve uzmanlığına inandıkları arkadaş, akraba, aile gibi yakınlarından bilgi almayı düşünmektedirler (Odabaşı ve Oyman, 2009). Bu araştırmada sağlık hizmeti almaya ihtiyaç duyan bireylerin ağızdan ağıza pazarlama davranışının kuruma olan güven üzerine etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Ağızdan Ağıza Pazarlama Kavramı

Ağızdan ağıza pazarlama, günümüzde piyasadaki en güçlü iletişim biçimlerinden biri olarak kabul edilen, yaygın kullanılan ve merak uyandıran bir yöntemdir. Yöntem, doğru hedefe, yani karar vericiye hitap ettiğinde, gerekli bilgileri içerdiğinde ve doğru zamanda gerçekleştiğinde önemli bir iletişim aracı olabilmektedir. Memnun ve memnun olmayan tüketicilerin satın aldıkları ve kullandıkları ürün ya da hizmetler hakkında olumlu ve olumsuz yorumlar yayma eğiliminde oldukları tespit edilmiştir (Anderson, 1998; Mahajan vd., 1984). Olumlu yorumlarla karşılaştırıldığında, olumsuz yorumlar daha duygusaldır ve dolayısıyla alıcının fikrini etkileme olasılığı daha yüksektir. Buna karşılık, olumlu yorumların daha bilişsel ve daha fazla dikkate alındığı tespit edilmiştir (Ahmad vd., 2014; Charlett vd., 1995; Herr vd., 1991; Sweeney vd., 2005). Gerçekte de, hem olumlu hem de olumsuz ağızdan ağıza pazarlama, potansiyel tüketicilerin satın alma kararını etkilemektedir. Önemli ölçüde daha düşük maliyet ve çok daha hızlı yayılma gibi çarpıcı avantajlar nedeniyle, ağızdan ağıza pazarlama geleneksel reklam pazarlamasından daha iyi performans göstermektedir (Chevalier ve Mayzlin, 2006; Li vd., 2018).

Ağızdan ağıza pazarlama kavramı, müşterilerin satın alma tutumlarını, davranışlarını ve algılarını etkileyebilecek etkin ve güvenli pazarlama kanallarından biri olarak görülmektedir (Meyer ve Petzer, 2014). Bazı bilim uzmanlarınca kulaktan kulağa pazarlama biçiminde de adlandırılan ağızdan ağıza pazarlama, maddi bir ödeme yapmaksızın kazanılan bireysel pazarlama tekniği olarak kabul edilmektedir (Aydın, 2010:315).

Verkijika ve De Wet (2019)'e göre ağızdan ağıza pazarlama, kullanıcıların ürün/hizmete ilişkin algılarını etkilemek amacıyla belirli bir ürün/hizmet teklifinin özelliklerini tanımlayan ve bir bireyin başkalarına yönelttiği gayri resmi iletişimi ifade eder. Temel olarak, ağızdan ağıza pazarlama ile belirli bir ürün/hizmeti deneyimleyen bir kişi, deneyimlerini ağızdan ağıza iletişim yoluyla başkalarına aktarmaktadır (Calvo-Porrall vd., 2017; Mishra vd., 2016).

Marangoz (2007) ağızdan ağıza pazarlamayı, müşterilerin var olan ya da olası diğer müşterileri, özellikle de yakın çevrelerini, satın aldıkları ürün ve marka hakkında kendi değerlendirmeleri ile bilgilendirme şeklinde tanımlamaktadır. Müşterilerin bu ürün ya da markayı tavsiye edip etmemeleri, satın alma davranışında bulunup bulunmamları sürecinde diğerlerini yönlendirmeleriyle beliren gayri resmi ve sözlü iletişime verilen addır.

İnan (2012)'a göre ağızdan ağıza pazarlama, mesajı gönderen ile alan arasında yapılan kişisel haberleşme sonucunda, mesajı alanın tutum ve davranışlarını değiştirmesine yönelik etkileşim halidir.

Akar (2009) ise bu pazarlama türünü tüketiciler arasında hizmet veya ürünlerin değerlendirildiği bilginin resmi olmaksızın dedikodu veya söylenti olarak yayıldığı iletişim biçimi olarak açıklamaktadır. Böylece ağızdan ağıza pazarlama, tüketiciler ve kurumlar arasındaki gayri resmi ilişkiler kapsamında yer almaktadır.

Ağızdan ağıza pazarlama, bireylerin hissettiklerini, yaptıklarını ve bildiklerini etkileyebilen önemli bir faktördür. Bu kapsamda ağızdan ağıza pazarlama algılamayı, beklentileri, farkındalığı, davranış ve tutumları etkilemektedir. Bu durumun sebebi ise, tüketicilerin bireysel bilgi kaynaklarının çok daha güvenilir olduğunu düşünmesindedir (Odabaşı ve Oyman, 2009; Buttle, 2011).

Literatürde ağızdan ağıza iletişimin yayılmasını teşvik eden ve kolaylaştıran “ağ merkezlerini” oluşturan üç kişilik tipini tanımlanır (Gladwell, 2000):

- İlk grup “öncüler”dir. Bunlar, genellikle belirli ürün kategorileri olmak üzere ürünler veya fikirler hakkında geniş bir bilgi birikimi geliştiren ve bilgilerini başkalarıyla paylaşmaktan zevk alan kişilerdir. Dye (2000), bunları “öncü müşteriler” olarak tanımlamaktadır. Bu kişiler müşterilerin bir ürün hakkında ne düşündüklerini araştırarak bir kültür oluştururlar. Onlara göre ihtiyaç duyulan şey, müşterilerin birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini ve söz konusu ürün için bilgi kaynağı olarak kime değer verdiklerini anlamaktır.

- İkinci grup “bağlayıcılar”dır. Bunlar, birçok farklı bağlamda ve toplulukta birçok insanla pek çok ilişkilere sahip olan çok girişken insanlardır. Birçok kişiye yeni bir ürün hakkında konuşarak farklı topluluklar veya gruplar arasında bilgi yaymaktadırlar.

- Son grup olan “satıcılar” ise, arkadaşlarına ve meslektaşlarına yeni yenilikleri açıklama ve onları yeni fikri benimsemeye veya yeni ürünü denemeye teşvik etme yeteneğine sahip doğal ikna edicilerdir.

Tüm bu bilgiler ışığında kurumların ağızdan ağıza pazarlamayı anlaması ve teşvik etmesi çok önemlidir, çünkü dünyanın %10'u söyledikleri ile diğer %90'ını etkilemektedir (Peters, 1987).

2.2. Sağlık Sektöründe Ağızdan Ağıza Pazarlama

Sağlık hizmetleri sektörü, kendine has özellikleri nedeniyle hizmet veren ile alan arasındaki güven kavramını bünyesinde barındıran hassas sektörlerin başında gelmektedir. Tüketiciler, sağlık hizmeti sunumundan önce uzmanlardan, hizmeti daha önce tüketmiş olanlardan veya en yakınlarından bilgi alma sürecine girmektedir. Tüketicilerin bilgi almak için yaptıkları iletişimlerin altında yatan temel amaç genellikle yardımdır (Gürcü ve Korkmaz, 2018).

Sağlık hizmetleri piyasası, doğası gereği oldukça karmaşık ve hassastır. Bir sağlık tesisinin seçimi, tüketicilerin eğitim düzeyi, yaşları, cinsiyetleri, mezun olunan kurumun itibarı veya bilgi fazlalığından ziyade büyük ölçüde uygulama kalitesine, itibarına ve başarı öykülerine bağlıdır. Bu nedenle, bu pazarın tüketicileri, farklı cephelerden gelen görüşler nedeniyle veya yalnızca bir uygulayıcıya güvenme konusunda etkili karar verme durumu ile karşı karşıya kalmaktadırlar (Khalid vd., 2013). Dolayısıyla sağlık hizmeti alan bireylerin özellikle bazen mecbur kalmaları nedeniyle satın almayı tercih ettiklerinde, kalite konusunda soru işaretlerinin belirmesi ve bilgi asimetrisinin olması varlığı ağızdan ağıza pazarlamaya başvurmayı gerektirmektedir (Yılmaz Alarçın, 2011).

Türkiye'nin günümüzdeki durumuna bakıldığında teknolojik, ekonomik ve küresel ilerlemelerle, dışa dönerek dünya ekonomisiyle bütünleşmesi sonucunda hizmetlerin öneminin yükseldiğini görülmektedir. Sağlık kurumları arasında pazara dahil olan rakiplerin sayısının çoğalması, rekabetin yükselmesi ve eğitimin öneminin artmasıyla beraber hasta bilincinin yükselmesi hastaneleri farklı uygulamalar geliştirmeye mecbur kılmıştır (Duncan ve Breslin, 2009).

Global dünyada artan özel sağlık işletmeleri sebebiyle rekabet artmakta ve işletmeler varlıklarını koruyabilmek adına farklı hizmet sunumlarını araştırmaktadır (Cengiz ve Kırkbir, 2007). Hastaları ile birlikte ortak çözümler geliştirip tahmin edilenden daha iyi sağlık hizmet sunan kurumlar, sağlık hizmeti almak için hastaneye başvuran bireyi koruyarak, onları sadık birer müşteriye dönüştürmek istemektedir. Böylelikle sağlık hizmeti alan bireylere değer veren hastaneler kazanç elde ederek, hedefledikleri pazar payına sağlam bir biçimde kavuşabilmektedir (Yılmaz Alarçin, 2011).

İnsan temasının etkinliğinin ve gücünün, bir kişiden, ses ve internet kanalları aracılığıyla geleneksel pazarlamaya göre daha hedefe yönelik ve etkili olduğu görülmüştür. Bu kapsamda sağlık hizmetleri, temas oranı maksimum olan hizmet alt dalları arasında yer almaktadır (Weiss, 2014). Ayrıca son yıllarda tüketicilerin sağlık hizmetleri seçimine artan ilgisi sağlık piyasasını önemli ölçüde artırmış ve tüketiciler ilk kez aktif karar vericiler haline gelmiştir. Bu nedenle sağlık hizmetlerinde ağızdan ağıza pazarlama, kliniklerin ve her büyüklükteki sağlık kuruluşlarının finansal başarısının temeli haline gelmiştir (Corbin vd., 2001).

Tüketicilerin, nitelikli bir kurum, hekim veya sağlık profesyoneli bulmak için diğer sektörlerle göre daha fazla ağızdan ağza iletişime ve tavsiyeye ihtiyacı vardır (Uzun ve Uydacı, 2012). Hastalar açısından danıştıkları kişiler bilgiyi doğrulamak, seçenekleri anlamak, bilgi aramak ve sağlık hizmetlerinde kaybedilen zamanı azaltmak için değerlidir. Tavsiyeler, güvenilir bir kaynaktan gelmeleri koşuluyla özellikle daha önemlidir. Ağızdan ağza iletişimin veya tavsiyelerin çok önemsenmesi, insanlar arasında sağlık hizmetleri hakkında bilgi paylaşımının artmasına yol açmaktadır. Bu öneriler hem sağlık hizmetlerinde sağlık hizmetlerinde bilgi asimetrisini ortadan kaldırmayı kolaylaştıracak hem de sağlık hizmeti sunucularının hastaların tam değerini anlamalarına yardımcı olacaktır (Dobele ve Lindgreen, 2011).

İnsanların korkuları sebebiyle genel olarak istemeyerek hizmet almak için gittikleri sağlık kurumlarında ihtiyaç duyulan en önemli pazarlama şekli ağızda ağza pazarlamadır. Sağlık hizmeti sunan kurumlar bu durumu fark ederek hizmet sunumunu yaparlarsa en güvenilir ve düşük maliyetli pazarlama stratejisini uygulamış olacaklardır. Hizmet almak için hastaneye başvuran bireylerin problem yaşamaları durumunda güvenilirliği net olmayan reklam gibi kaynaklara değil, aile, arkadaş ve dost gibi çevre tavsiyelerine güvenmektedirler. Bireyler sağlık gibi riskli ve hassas bir konuda yakın çevrelerinin tavsiyelerine çok daha fazla güvenmektedirler (Yılmaz Alarçin, 2011:5).

2.3. Marka Güveni

Güven kavramı, tereddüt ya da korku yaşamadan, bir topluluğa, kuruma, herhangi bir şeye veya kişiye gelişen inanç, bağlılık ve itimat duygusudur. Güven olgusu toplulukta başka bireylerin çıkarlarını koruyan ve tanıyan, gerçekçi, adil ve doğru davranışlar sergilenmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır (Hosmer, 1995:399). Güvenin sadece pazarlama alanında değil, psikoloji, sosyoloji, işletme, ekonomi alanlarında incelemesinin yapılması ile birlikte kelime anlamı oldukça zenginleşmiştir. Bu kadar farklı bilim dalında anlamsal olarak ifade edilen güven kavramının tek bir tanımının yapılması oldukça zordur (Delgado-Ballaster ve Aleman, 2005:188). İşletmeler açısından güven kavramının tanımına bakılırsa; işletmenin sunduğu hizmetin güvenilirliğine ve kalitesine müşteriler tarafından oluşan inançtır (Garbarino ve Johnson, 1999:73).

Güven bütün ilişki türlerinde aranan önemli özelliklerin başından gelmektedir. İşletme ve tüketici arasındaki ilişkinin başarısı güvene bağlı olmaktadır. Günümüzde herkese ve her şeye şüpheyle yaklaşan tüketicilerde marka güveni oluşturmak oldukça zordur. İnsanlar arası ilişkilerle oluşabilen güven duygusunun, sembolik olan marka kavramında oluşturulmasının daha zor olduğu ifade edilmektedir (Lau ve Lee, 1999:342).

Sağlık hizmetleri yönetimi, kalitenin dahili, teknik veya profesyonel sunumuna odaklanmaktan, hasta veya müşteri tarafından algılanan kaliteye ve hizmet deneyimi ile ilgili memnuniyete vurgu yapmak üzere gelişmiştir.

Stratejik olarak, birçok sağlık kuruluşu daha müşteri odaklı olmaya çalışmakta ve hizmet yönetimi, hizmet pazarlaması, hizmet kalitesi, ilişki pazarlaması, marka güveni ve müşteri sadakati ile ilgili araştırma literatürlerinden yeni yönetsel anlayışlar kazanmaktadır. Sadık müşterileri çekme ve elde tutma yeteneği, başta müşterilere güven kazandırılmasına daha sonra ise müşteri odaklı bir stratejinin başarılı bir şekilde uygulanmasına bağlıdır (Hausman, 2004; Oliver, 1997; White ve Schneider, 2000). Güven tecrübe etme imkânımız yoksa ağızdan ağıza pazarlama aracılığı ile çevremizden aldığımız tavsiyelere göre daha sonra da tecrübelerimize dayalı olarak şekillenmektedir. Her ne yolla kazanılırsa kazanılsın, güven duygusu tekrarlayan satın alma davranışlarının en büyük açıklayıcısı olarak görülebilmektedir. Söz konusu sağlık olduğunda, sağlık hizmetlerinin telafisi olmayan ya da çok riskli sonuçlarının ortaya çıkabilmesi gibi özelliklerinden dolayı bizim ya da yakınlarımızın sağlık kurumuna duyduğu güven maddi karşılığı olmayan bir duygudur. Kurumun amacı olan rekabete katılabilmek ve süreklilik gibi hedeflerine de ulaşmasına katkı sağlayacaktır.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmanın amacı; sağlık hizmeti alan yetişkin bireylerin sağlık sektöründeki ağızdan ağıza pazarlamaya ilişkin görüşleri ile marka güven durumları arasındaki ilişkinin belirlenmesidir. Nicel bir çalışma olup, ilişkisel tarama yöntemiyle yapılmıştır.

3.2. Araştırmanın Evren ve Örnekleme

Çalışmanın evreni Hatay'da bulunan 18 yaşından büyük bireylerdir. Bu bireyler rastgele örneklem yöntemiyle seçilmiştir. Araştırmanın kriterlerine uyan ve katılmayı kabul eden 560 birey araştırmanın katılımcılarını oluşturmuştur.

3.3. Araştırmanın Etik Yönü

Anket formu uygulanmadan önce Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 03.11.2021 tarih ve 13 sayılı kararı ile etik komite onayı alınmıştır.

3.4. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veriler, Kişisel Bilgi Formu, Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve Marka Güveni Ölçeği aracılığıyla toplanmıştır.

3.4.1. Kişisel Bilgi Formu

Bu form araştırmaya katılımcıların bireysel özellikleri ve yaşamı ile ilgili ifadelerin değerlendirildiği 4 sorudan (cinsiyet, yaş, eğitim durumu ve başvuru sayısı) oluşan anket formudur.

3.4.2. Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği

Yılmaz Alarçin (2011) tarafından geliştirilen ve on bir maddeden oluşan ölçeğin tavsiye alma (6 madde) ve tavsiye verme (5 madde) olmak üzere iki alt boyutu bulunmaktadır. Bu ölçekte yer alan sorular "kesinlikle katılıyorum" (5 puan), "katılıyorum" (4 puan), "kararsızım" (3 puan), "katılmıyorum" (2 puan), "kesinlikle katılmıyorum" (1 puan) şeklinde beşli Likert tipi olarak puanlanmaktadır. Alt ölçeklerin puanları, içerdikleri maddelerin ortalamalarının alınmasıyla elde edilmektedir. Buna göre, tavsiye alma ve tavsiye verme alt boyutlarından alınan yüksek puanlar, bireyin ağızdan ağıza pazarlamaya ilişkin olumlu düşünceye sahip olduğuna işaret etmektedir. Ölçek toplam puanı, tüm alt ölçek puanlarının ortalamasının alınmasıyla elde edilmektedir.

Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği faktör analizi sonuçları aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir. Verilerin tanımlayıcı faktör analizi için uygunluğunu test etmek üzere (KMO) Kaiser-Meyer-Olkin ve Bartlett's Test of Sphericity test teknikleri kullanılmıştır.

Tablo 1: Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeğinin Maddelerinin Faktör Analizine Uygunluğu Adına Yapılmış Kaiser-Meyer-Olkin ve Bartlett's Test of Sphericity (KMO) Test Değerleri

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		0.893
Bartlett's Test of Sphericity	Ki-kare	2458.155
	Serbestlik Derecesi	55
	Anlamlılık (p<)	0.000

KMO değerinin aldığı değer 0-1 arasındadır. KMO analizi ile birlikte araştırmada kullanılan örneklemin uygunluğu test edilmektedir. KMO değerinin 0.6 ile 1 arasında olması faktör analizi için örneklemin yeterli olduğu anlamına gelmektedir. Analizde Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeğinin KMO değeri 0.893 olduğu belirlenmiştir. KMO değerine bakıldığında 0.6'dan yüksek olduğundan örneklemin faktör analizi için uygun olduğu tespit edilmiştir. Bartlett's Test of Sphericity testi değişkenlerin kendi arasında korelasyon gösterdiğini sınamaktadır. Bu analiz yönteminde anlamlılık değeri 0.10 ve üstündeyse bu durum faktör analizi yapmanın uygun olmadığını göstermektedir. Araştırmada p=0.000 olduğundan anlamlılık göstermekte faktör analizine uygun olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2: Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeğine İlişkin Yargı Cümleleri Tanımlayıcı Faktör Analizi Değerleri

Boyut Sayısı	Başlangıç Değerleri			Kare Yüklemelerin Döndürme Toplamları		
	Toplam	Yüzdellik Varyans	Kümülatif Yüzdellik	Toplam	Yüzdellik Varyans	Kümülatif Yüzdellik
1	4.883	44.393	17.593	4.883	44.393	17.593
2	1.519	13.811	58.204	1.519	13.811	58.204
3	0.752	6.840	65.045			
4	0.718	6.526	71.571			
5	0.599	5.445	77.015			
6	0.531	4.825	81.840			
7	0.492	4.470	86.311			
8	0.475	4.316	90.627			
9	0.386	3.505	94.132			
10	0.347	3.152	97.284			
11	0.299	2.716	100.000			

Ölçeğin oluşan son hali 11 yargı cümlesi ve iki boyut ile Ağızdan Ağıza Pazarlama olgusunu **%58.204** oranında açıklamaktadır.

Tablo 3: Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği Yargılarının Boyutlara Dağılımı

Maddeler	1	2
Soru 1	0.686	
Soru 2	0.678	
Soru 6	0.627	
Soru 4	0.532	
Soru 5	0.435	
Soru 3	0.371	
Soru 11		0.672
Soru 9		0.667
Soru 10		0.630
Soru 8		0.590
Soru 7		0.515

Faktör analizi sonuçlarına göre elde edilen bulgular incelendiğinde ölçeğe ilişkin yargı cümlelerinin faktörleri 0.30 üstü olduğu ve birinci boyutta 6 yargı cümlesi, ikinci boyutta ise 5 yargı cümlesinin bulunduğu belirlenmiştir.

Araştırmada güvenilirlik analizi Cronbach-Alpha analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve alt boyutlarının Cronbach-Alpha değerleri tablo 4 aracılığıyla aşağıda gösterilmektedir.

Tablo 4: Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve Boyutlarının Güvenirlik Analizi Değerleri

Alt Boyutlar	Cronbach Alpha Kat sayısı
Tavsiye Alma Alt Boyutu	0.829
Tavsiye Verme Alt Boyutu	0.843
Toplam	0.873

Araştırmada güvenilirlik analizi için kullanılan Cronbach-Alpha katsayısının 0.70 üstünde olması ölçek maddelerinin güvenilirliğinin uygun olduğunu göstermektedir. Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve alt boyutlarının Cronbach-Alpha değerleri 0.70 değerinin üstünde olduğundan ötürü ölçek maddelerinin güvenilir olduğu belirlenmiştir.

3.4.3. Marka Güveni Ölçeği

Delgado-Ballester (2004) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması Bardakçı ve Gürbüz (2020) tarafından yapılmıştır. Sekiz maddeden oluşan ölçeğin güvenilirlik (4 madde) ve niyet (4 madde) olmak üzere iki alt boyutu bulunmaktadır. Ölçekte yer alan maddeler "Kesinlikle katılıyorum" (5 puan), "katılıyorum" (4 puan), "ne katılıyorum ne katılmıyorum" (3 puan), "katılmıyorum" (2 puan), "kesinlikle katılmıyorum" (1 puan) şeklinde beşli Likert tipi olarak puanlanmaktadır. Marka Güveni Ölçeğinin boyutlarının puanları, içerdikleri maddelerin ortalamalarının alınmasıyla elde edilmektedir. Buna göre, güvenilirlik ve niyet alt boyutlarından alınan yüksek puanlar, bireyin marka güvenine ilişkin olumlu düşünceye sahip olduğunu göstermektedir.

Marka Güveni Ölçeği faktör analizi sonuçları aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir. Verilerin tanımlayıcı faktör analizi için uygunluğunu belirleyebilmek adına Bartlett's Test of Sphericity ve Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) analiz yöntemleri kullanılmıştır.

Tablo 5: Marka Güveni Ölçeğinin Maddelerinin Faktör Analizine Uygunluğu Adına Yapılmış Kaiser-Meyer-Olkin ve Bartlett's Test of Sphericity (KMO) Test Değerleri

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		0.931
Bartlett's Test of Sphericity	Ki-kare	3458.063
	Serbestlik Derecesi	28
	Anlamlılık (p<)	0.000

KMO değerinin aldığı değer 0-1 arasındadır. KMO analizi ile birlikte araştırmada kullanılan örneklemin uygunluğu test edilmektedir. KMO değerinin 0.6 ile 1 arasında olması faktör analizi için örneklemin yeterli olduğu anlamına gelmektedir. Analizde Marka Güveni Ölçeğinin KMO değeri 0.931 olduğu belirlenmiştir. KMO değerine bakıldığında 0.6'dan yüksek olduğundan örneklemin faktör analizi için uygun olduğu tespit edilmiştir. Bartlett's Test of Sphericity testi değişkenlerin kendi arasında korelasyon gösterdiğini sınamaktadır. Bu analiz yönteminde anlamlılık değeri 0.10 ve üstünderse bu durum faktör analizi yapmanın uygun olmadığını göstermektedir. Araştırmada p=0.000 olduğundan anlamlılık göstermekte faktör analizine uygun olduğu belirlenmiştir.

Tablo 6: Mark Güveni Ölçeğine İlişkin Yargı Cümleleri Tanımlayıcı Faktör Analizi Değerleri

Boyut Sayısı	Başlangıç Değerleri			Kare Yüklemelerin Döndürme Toplamları		
	Toplam	Yüzelik Varyans	Kümülatif Yüzelik	Toplam	Yüzelik Varyans	Kümülatif Yüzelik
1	5.616	70.204	70.204	5.616	70.204	70.204
2	0.533	6.666	76.870	0.533	6.666	76.870
3	0.476	5.953	82.823			
4	0.355	4.432	87.254			
5	0.315	3.936	91.191			
6	0.282	3.527	94.718			
7	0.236	2.947	97.665			
8	0.187	2.335	100.000			

Ölçeğin oluşan son hali 8 yargı cümlesi ve iki boyut ile Marka Güveni olgusunu **%76.870** oranında açıklamaktadır.

Tablo 7: Marka Güveni Ölçeği Yargılarının Boyutlara Dağılımı

Maddeler	1	2
Soru 2	0.739	
Soru 4	0.728	
Soru 1	0.667	
Soru 3	0.652	
Soru 6		0.760
Soru 5		0.730
Soru 7		0.726
Soru 8		0.615

Faktör analizi sonuçlarına göre elde edilen bulgular incelendiğinde ölçeğe ilişkin yargı cümlelerinin faktörleri 0.30 üstü olduğu ve birinci boyutta 4 yargı cümlesi, ikinci boyutta ise 4 yargı cümlesinin bulunduğu belirlenmiştir.

Araştırmada güvenilirlik analizi Cronbach-Alpha analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Marka Güveni Ölçeği ve alt boyutlarının Cronbach-Alpha değerleri tablo 8 aracılığıyla aşağıda gösterilmektedir.

Tablo 8: Marka Güveni Ölçeği ve Boyutlarının Güvenirlik Analizi Değerleri

Alt Boyutlar	Cronbach Alfa Kat sayısı
Güvenirlik Alt Boyutu	0.889
Niyet Alt Boyutu	0.895
Toplam	0.939

Araştırmada güvenilirlik analizi için kullanılan Cronbach-Alpha katsayısının 0.70 üstünde olması ölçek maddelerinin güvenilirliğinin uygun olduğunu göstermektedir. Marka Güveni Ölçeği ve alt boyutlarının Cronbach-Alpha değerleri 0.70 değerinin üstünde olduğundan ötürü ölçek maddelerinin güvenilir olduğu belirlenmiştir.

4. BULGULAR VE YORUM

4.1. Araştırma Grubunun Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular ve Yorum

Bu bölümde katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim durum ve son bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayılarına ilişkin dağılımları bulunmaktadır.

Tablo 9: Araştırma Grubunun Demografik Niteliklerine İlişkin Betimsel Veriler

Demografik Nitelik	Gruplar	N	%
Cinsiyet	Erkek	208	37.1
	Kadın	352	62.9
Yaş	18-24 yaş arası	222	39.6
	25-31 yaş arası	62	11.4
	32-38 yaş arası	144	25.7
	39-45 yaş arası	88	15.7
	46 ve üzeri	42	7.6
Eğitim Durumu	İlkokul	21	3.8
	Ortaokul	28	5.0
	Lise	57	10.2
	Üniversite	454	81.0
Bir Yıl İçerisinde Hastaneye Başvuru Sayısı	0-1 Kez	124	22.1
	2-5 Kez	295	52.7
	6 Kez ve üstü	141	25.2
TOPLAM		560	100.0

Katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımları incelendiğinde; %62.9'unun kadın ve %37.1'inin erkek olduğu anlaşılmaktadır. Yaş değişkeni açısından katılımcıların; %39.6'sının (222 kişi) 18-24 yaş arasında olduğu; %11.4'ünün (62 kişi) 25-31 yaş aralığında olduğu; %25.7'sinin (144 kişi) 32-38 yaş aralığında olduğu; %15.7'sinin (88 kişi) 39-45 yaş aralığında olduğu; %7.6'sının (42 kişi) 46 yaş ve üstü olduğu belirlenmiştir.

Araştırmadaki katılımcıların eğitim düzeyine bakıldığında %81.0'inin (454 kişi) üniversite mezunu, %10.2'sinin (57 kişi) lise mezunu, %5.0'inin (57 kişi) ortaokul mezunu; %3.8'inin (21 kişi) ilkokul mezunu olduğu belirlenmiştir. Araştırmadaki katılımcıların bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayılarına bakıldığında %52.7'sinin (295 kişi) 2-5 kez, %25.2'sinin (141 kişi) 6 kez ve üstü, %22.1'inin (124 kişi) 0-1 kez hastaneye başvurduğu belirlenmiştir.

4.2. Araştırma Grubunun Ağızdan Ağıza Pazarlamaya Ait Görüşlerine İlişkin Bulgu ve Yorumlar

4.2.1. Araştırma Grubunun Cinsiyet Değişkenine Göre Ağızdan Ağıza Pazarlamaya İlişkin Görüşlerine Ait Bulgu ve Yorumlar

Tablo 10'da ağızdan ağıza pazarlama ölçeği ve alt boyutlarının cinsiyet durumuna ilişkin anlamlılık düzeyini belirleyebilmek adına yapılan t testinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 10: Araştırma Grubunun Ağızdan Ağıza Pazarlamaya İlişkin Görüşlerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Dağılımları

Boyutlar	Gruplar	N	Ort. \bar{X}	Ss	t	P
Tavsiye Alma	Kadın	352	3.62	0.63	0.110	0.913
	Erkek	208	3.62	0.69		
Tavsiye Verme	Kadın	352	3.65	0.71	0.662	0.509
	Erkek	208	3.61	0.74		
Ağızdan Ağıza Pazarlama	Kadın	352	3.59	0.76	0.528	0.598
	Erkek	208	3.63	0.81		

Ağızdan Ağıza Pazarlama, Tavsiye Alma ve Tavsiye Verme durumlarında cinsiyet bakımından anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı belirlenmiştir [$p>0.05$].

4.2.2. Araştırma Grubunun Yaş Faktörüne Göre Ağızdan Ağıza Pazarlamaya İlişkin Görüşlerine Ait Bulgu ve Yorumlar

Tablo 11’de ağızdan ağıza pazarlama ölçeği ve alt boyutlarının yaş durumuna ilişkin anlamlılık düzeyini belirleyebilmek adına yapılan ANOVA analizinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 11: Araştırma Grubunun Yaş Faktörüne Göre Ağızdan Ağıza Pazarlamaya İlişkin Görüşlerine Ait Analiz Sonuçları

Boyutlar	Gruplar	N	Ort. \bar{x}	F	P	Anlamlı fark
Tavsiye Alma	A) 18-24 yaş arası	224	3.67	3.584	0.007*	A-B
	B) 25-31 yaş arası	62	3.32			
	C) 32-38 yaş arası	144	3.66			
	D) 39-45 yaş arası	88	3.72			
	E) 46 yaş ve üstü	42	3.66			
Tavsiye Verme	A) 18-24 yaş arası	224	3.63	3.056	0.017*	B-D
	B) 25-31 yaş arası	62	3.31			
	C) 32-38 yaş arası	144	3.62			
	D) 39-45 yaş arası	88	3.73			
	E) 46 yaş ve üstü	42	3.58			
Ağızdan Ağıza Pazarlama	A) 18-24 yaş arası	224	3.66	4.304	0.002*	B-C
	B) 25-31 yaş arası	62	3.31			
	C) 32-38 yaş arası	144	3.64			B-D
	D) 39-45 yaş arası	88	3.73			
	E) 46 yaş ve üstü	42	3.62			

“Ağızdan Ağıza Pazarlama Tavsiye Alma” boyutunda yaş değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir ($F= 3.584, p<0.05$). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; 18-24 yaş arasında olan ($\bar{x}=3.67$) katılımcılar ile 25-31 yaş arasında olan ($\bar{x}= 3.32$) katılımcılar arasında olduğu belirlenmiştir. Bu bulguya göre yaşı 18-24 yaş aralığında olan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye alma durumları, yaşı 25-31 yaş aralığında olan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye alma durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

“Ağızdan Ağıza Pazarlama Tavsiye Verme” boyutunda yaş değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir ($F= 3.056, p<0.05$). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; 39-45 yaş arasında olan ($\bar{x}=3.73$) katılımcılar ile 25-31 yaş arasında olan ($\bar{x}= 3.31$) katılımcılar arasında olduğu belirlenmiştir. Bu bulguya göre yaşı 39-45 yaş aralığında olan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye verme durumları, yaşı 25-31 yaş aralığında olan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye verme durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

“Ağızdan Ağıza Pazarlama” ölçeğinde yaş değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir ($F= 4.304, p<0.05$). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; 39-45 yaş arasında olan ($\bar{x}=3.73$) katılımcılar ile 25-31 yaş arasında olan ($\bar{x}= 3.31$) katılımcılar, 32-38 yaş arasında olan ($\bar{x}=3.64$) katılımcılar ile 25-31 yaş arasında olan ($\bar{x}=3.31$) katılımcılar arasında olduğu belirlenmiştir. Bu bulguya göre yaşı 39-45 ve 32-38 yaş aralığında olan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama durumları, yaşı 25-31 yaş aralığında olan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

4.2.3. Araştırma Grubunun Eğitim Düzeyi Değişkeni Bakımından Ağızdan Ağıza Pazarlamaya İlişkin Görüşlerine Ait Bulgu ve Yorumlar

Tablo 12’de ağızdan ağıza pazarlama ölçeği ve alt boyutlarının eğitim durumuna ilişkin anlamlılık düzeyini belirleyebilmek adına yapılan ANOVA analizinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 12: Araştırma Grubunun Eğitim Düzeylerine Göre Ağızdan Ağıza Pazarlamaya İlişkin Görüşlerine Ait Analiz Sonuçları

Boyutlar	Gruplar	N	Ort. \bar{x}	F	P	Anlamli fark
Tavsiye Alma	A) İlkokul Mezunu	21	3.67	3.583	0.014*	C-D
	B) Ortaokul Mezunu	28	3.60			
	C) Lise Mezunu	57	3.92			
	D) Üniversite Mezunu	454	3.60			
Tavsiye Verme	A) İlkokul Mezunu	21	3.55	1.229	0.298	
	B) Ortaokul Mezunu	28	3.51			
	C) Lise Mezunu	57	3.78			
	D) Üniversite Mezunu	454	3.59			
Ağızdan Ağıza Pazarlama	A) İlkokul Mezunu	21	3.61	2.916	0.034*	C-D
	B) Ortaokul Mezunu	28	3.56			
	C) Lise Mezunu	57	3.86			
	D) Üniversite Mezunu	454	3.60			

“Ağızdan Ağıza Pazarlama Tavsiye Alma” boyutunda eğitim düzeyi bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 3.583, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığı; lise mezunu (\bar{x} =3.92) katılımcılar ile üniversite mezunu (\bar{x} = 3.60) katılımcılar arasında olduğu belirlenmiştir. Bu bulguya göre lise mezunu katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama tavsiye alma durumları, üniversite mezunu katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye alma durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

“Ağızdan Ağıza Pazarlama Tavsiye Verme” boyutunda eğitim düzeyi bakımından anlamlı bir ilişkinin olmadığı belirlenmiştir (F= 1.229, p>0.05).

“Ağızdan Ağıza Pazarlama” ölçeğinde eğitim düzeyi bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 2.916, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığı; lise mezunu (\bar{x} =3.86) katılımcılar ile üniversite mezunu (\bar{x} =3.60) katılımcılar arasında olduğu belirlenmiştir. Bu bulguya göre lise mezunu katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama durumları, üniversite mezunu katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

4.2.4. Araştırma Grubunun Bir Yıl İçerisinde Hastaneye Başvuru Sayısı Değişkenine Göre Ağızdan Ağıza Pazarlamaya İlişkin Görüşlerine Ait Bulgu ve Yorumlar

Tablo 13’de ağızdan ağıza pazarlama ölçeği ve alt boyutlarının bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayısı değişkenine ilişkin anlamlılık düzeyini belirleyebilmek adına yapılan ANOVA analizinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 13. Araştırma Grubunun Bir Yıl İçerisinde Hastaneye Başvuru Sayısı Değişkenine Göre Ağızdan Ağıza Pazarlamaya İlişkin Görüşlerine Ait Analiz Sonuçları

Boyutlar	Gruplar	N	Ort. \bar{x}	F	P	Anlamli fark
Tavsiye Alma	A) 0-1 kez	124	3.81	4.768	0.009*	A-B
	B) 2-5 kez	295	3.57			
	C) 6 kez ve üzeri	141	3.62			
Tavsiye Verme	A) 0-1 kez	124	3.62	3.788	0.023*	B-C
	B) 2-5 kez	295	3.53			
	C) 6 kez ve üzeri	141	3.75			
Ağızdan Ağıza Pazarlama	A) 0-1 kez	124	3.72	3.658	0.026*	A-B
	B) 2-5 kez	295	3.55			
	C) 6 kez ve üzeri	141	3.68			

“Ağızdan Ağıza Pazarlama Tavsiye Alma” boyutunda bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayısı düzeyi bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 4.768, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; bir yıl içerisinde 0-1 kez hastaneye başvuran ($\bar{x}=3.81$) katılımcılar ile bir yıl içerisinde 2-5 kez hastaneye başvuran ($\bar{x}=3.57$) katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre hastaneye bir yıl içerisinde 0-1 kez başvuru yapan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye alma durumları, bir yıl içerisinde hastaneye 2-5 kez başvuru yapan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye alma durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

“Ağızdan Ağıza Pazarlama Tavsiye Verme” boyutunda bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayısı düzeyi bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 3.788, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; bir yıl içerisinde 2-5 kez hastaneye başvuran ($\bar{x}=3.53$) katılımcılar ile bir yıl içerisinde 6 kez ve üstü hastaneye başvuran ($\bar{x}=3.75$) katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre hastaneye bir yıl içerisinde 6 kez ve üstü başvuru yapan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye verme durumları, bir yıl içerisinde hastaneye 2-5 kez başvuru yapan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye verme durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

“Ağızdan Ağıza Pazarlama” boyutunda bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayısı düzeyi bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 3.658, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; bir yıl içerisinde 0-1 kez hastaneye başvuran ($\bar{x}=3.72$) katılımcılar ile bir yıl içerisinde 2-5 kez hastaneye başvuran ($\bar{x}=3.55$) katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre hastaneye bir yıl içerisinde 0-1 kez başvuru yapan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama durumları, bir yıl içerisinde hastaneye 2-5 kez başvuru yapan katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

4.3. Araştırma Grubunun Marka Güvenine Ait Görüşlerine İlişkin Bulgu ve Yorumlar

4.3.1. Araştırma Grubunun Cinsiyet Değişkenine Göre Marka Güvenine İlişkin Görüşlerine Ait Bulgu ve Yorumlar

Tablo 14’te ağızdan ağıza pazarlama ölçeği ve alt boyutlarının cinsiyet değişkenine ilişkin anlamlılık düzeyini belirleyebilmek adına yapılan t testi analizinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 14: Araştırma Grubunun Cinsiyet Değişkenine Göre Marka Güvenine İlişkin Görüşlerine Ait Analiz Sonuçları

Boyutlar	Gruplar	N	Ort. \bar{X}	ss	t	P
Güvenirlilik	Kadın	352	3.24	0.76	0.913	0.913
	Erkek	208	3.18	0.84		
Niyet	Kadın	352	3.31	0.73	0.749	0.455
	Erkek	208	3.26	0.82		
Marka Güveni	Kadın	352	3.28	0.71	0.859	0.391
	Erkek	208	3.22	0.81		

“Marka Güveni, Güvenirlilik ve Niyet durumlarında cinsiyet bakımından anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı belirlenmiştir [$p>0.05$].

4.3.2. Araştırma Grubunun Yaş Değişkenine Göre Marka Güvenine İlişkin Görüşlerine Ait Bulgu ve Yorumlar

Tablo 15’te ağızdan ağıza pazarlama ölçeği ve alt boyutlarının yaş değişkenine ilişkin anlamlılık düzeyini belirleyebilmek adına yapılan ANOVA analizi analizinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 15: Araştırma Grubunun Yaş Değişkenine Göre Marka Güvenine İlişkin Görüşlerine Ait Analiz Sonuçları

Boyutlar	Gruplar	N	Ort. \bar{X}	F	P	Anlamlı fark
Güvenirlilik	A) 18-24 yaş arası	224	3.24	2.015	0.091	
	B) 25-31 yaş arası	62	3.06			
	C) 32-38 yaş arası	144	3.20			
	D) 39-45 yaş arası	88	3.38			
	E) 46 yaş ve üstü	42	3.06			
Niyet	A) 18-24 yaş arası	224	3.32	1.155	0.330	
	B) 25-31 yaş arası	62	3.26			
	C) 32-38 yaş arası	144	3.24			
	D) 39-45 yaş arası	88	3.42			
	E) 46 yaş ve üstü	42	3.17			
Marka Güveni	A) 18-24 yaş arası	224	3.28	1.588	0.176	
	B) 25-31 yaş arası	62	3.16			
	C) 32-38 yaş arası	144	3.22			
	D) 39-45 yaş arası	88	3.40			
	E) 46 yaş ve üstü	42	3.11			

Araştırmaya katılan bireylerin marka güveni ölçeği ve alt boyutları olan güvenirlilik ve niyet alt boyutlarında puanlarının yaş değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olmadığı belirlenmiştir ($p>0.05$).

4.3.3. Araştırma Grubunun Eğitim Durumu Değişkenine Göre Marka Güveni İlişkin Görüşlerine Ait Bulgu ve Yorumlar

Tablo 16’da ağızdan ağıza pazarlama ölçeği ve alt boyutlarının eğitim durumuna ilişkin anlamlılık düzeyini belirleyebilmek adına yapılan ANOVA analizi analizinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 16: Araştırma Grubunun Eğitim Durumu Değişkenine Göre Marka Güvenine İlişkin Görüşlerine Ait Analiz Sonuçları

Boyutlar	Gruplar	N	Ort. \bar{x}	F	P	Anlamli fark
Güvenirlilik	A) İlkokul Mezunu	21	3.13	4.769	0.003*	B-C
	B) Ortaokul Mezunu	28	2.85			C-D
	C) Lise Mezunu	57	3.50			
	D) Üniversite Mezunu	454	3.21			
Niyet	A) İlkokul Mezunu	21	3.24	4.741	0.003*	B-C
	B) Ortaokul Mezunu	28	2.92			C-D
	C) Lise Mezunu	57	3.56			
	D) Üniversite Mezunu	454	3.29			
Marka Güveni	A) İlkokul Mezunu	21	3.18	5.130	0.002*	B-C
	B) Ortaokul Mezunu	28	2.88			C-D
	C) Lise Mezunu	57	3.53			
	D) Üniversite Mezunu	454	3.25			

“Marka Güveni Güvenirlilik” boyutunda eğitim durumu değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 4.769, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; lise mezunu ($\bar{x}=3.50$) katılımcılar ile üniversite mezunu ($\bar{x}=3.21$) katılımcılar ve ortaokul mezunu ($\bar{x}=2.85$) katılımcılar ile lise mezunu ($\bar{x}=3.50$) katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre lise mezunu katılımcıların marka güveninde güvenirlilik durumları, ortaokul mezunu ve üniversite mezunu katılımcıların marka güveninde güvenirlilik durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

“Marka Güveni Niyet” boyutunda eğitim durumu değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 4.741, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; lise mezunu ($\bar{x}=3.56$) katılımcılar ile üniversite mezunu ($\bar{x}=3.29$) katılımcılar ve ortaokul mezunu ($\bar{x}=2.92$) katılımcılar ile lise mezunu ($\bar{x}=3.56$) katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre lise mezunu katılımcıların marka güveninde niyet durumları, ortaokul mezunu ve üniversite mezunu katılımcıların marka güveninde niyet durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

“Marka Güveni” ölçeğinde eğitim durumu değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 5.130, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; lise mezunu ($\bar{x}=3.53$) katılımcılar ile üniversite mezunu ($\bar{x}=3.25$) katılımcılar ve ortaokul mezunu ($\bar{x}=2.88$) katılımcılar ile lise mezunu ($\bar{x}=3.53$) katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre lise mezunu katılımcıların marka güveni durumları, ortaokul mezunu ve üniversite mezunu katılımcıların marka güveni durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

4.3.4. Araştırma Grubunun Bir Yıl İçerisinde Hastaneye Başvuru Sayısı Değişkenine Göre Marka Güvenine İlişkin Görüşlerine Ait Bulgu ve Yorumlar

Tablo 17’de ağızdan ağıza pazarlama ölçeği ve alt boyutlarının bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayısı değişkenine ilişkin anlamlılık düzeyini belirleyebilmek adına yapılan ANOVA analizi analizinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 17: Araştırma Grubunun Bir Yıl İçerisinde Hastaneye Başvuru Sayısı Değişkenine Göre Marka Güvenine İlişkin Görüşlerine Ait Analiz Sonuçları

Boyutlar	Gruplar	N	Ort. \bar{X}	F	P	Anlamlı fark
Güvenirlilik	A) 0-1 kez	124	3.34	2.317	0.099	
	B) 2-5 kez	295	3.16			
	C) 6 kez ve üzeri	141	3.21			
Niyet	A) 0-1 kez	124	3.45	3.649	0.023*	A-B
	B) 2-5 kez	295	3.23			
	C) 6 kez ve üzeri	141	3.31			
Marka Güveni	A) 0-1 kez	124	3.40	3.155	0.043*	A-B
	B) 2-5 kez	295	3.20			
	C) 6 kez ve üzeri	141	3.26			

“Marka Güveni Güvenirlilik” boyutunda bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayısı değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olmadığı belirlenmiştir (F= 2.317, p>0.05).

“Marka Güveni Niyet” boyutunda bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayısı değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 3.649, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; bir yıl içerisinde 0-1 kez hastaneye başvuran (\bar{x} =3.45) katılımcılar ile bir yıl içerisinde 2-5 kez hastaneye başvuran (\bar{x} = 3.23) katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre hastaneye bir yıl içerisinde 0-1 kez başvuru yapan katılımcıların marka güveninde niyet durumları, bir yıl içerisinde hastaneye 2-5 kez başvuru yapan katılımcıların marka güveninde niyet durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

“Marka Güveni” ölçeğinde bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayısı değişkeni bakımından anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir (F= 3.155, p<0.05). Anlamlı ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek adına yapılan test sonuçlarına bakıldığında farklılığın; bir yıl içerisinde 0-1 kez hastaneye başvuran (\bar{x} =3.40) katılımcılar ile bir yıl içerisinde 2-5 kez hastaneye başvuran (\bar{x} = 3.20) katılımcılar arasında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre hastaneye bir yıl içerisinde 0-1 kez başvuru yapan katılımcıların marka güveni durumları, bir yıl içerisinde hastaneye 2-5 kez başvuru yapan katılımcıların marka güveni durumlarına göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

4.4. Marka Güveni ve Ağızdan Ağıza Pazarlama Arasındaki İlişkinin Korelasyon Analizi

Bu bölümde Marka Güveni Ölçeği ve alt boyutları ile Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve alt boyutları arasındaki ilişkinin gücünü belirleyebilmek için yapılan Pearson korelasyon analizi Tablo 18’de sunulmuştur.

Tablo 18: Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve Alt Boyutları ile Marka Güveni Ölçeği ve Alt Boyutları Arasındaki Pearson Korelasyon Katsayıları

		1	2	3	4	5	6
1	Güvenirlilik	1					
2	Niyet	.856**	1				
3	Marka Güveni	.965**	.962**	1			
4	Ağızdan Ağıza Pazarlama	.403**	.350**	.391**	1		
5	Tavsiye Alma	.360**	.298**	.342**	.891**	1	
6	Tavsiye Verme	.346**	.317**	.344**	.862**	.538**	1

**p<0.01 düzeyinde anlamlı, N=560

r= 0.000-0.300 arası düşük düzeyde ilişki, 0.301- 0.700 arası orta düzeyde ilişki, 0.701-1.00 arası güçlü bir ilişki

Marka Güveni Ölçeği ve alt boyutları ile Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve alt boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. Marka Güveni Ölçeği ile Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve alt boyutları olan tavsiye alma ve tavsiye verme arasında orta düzeyde pozitif yönlü anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir ($p < 0.01$).

Marka Güveni Ölçeği alt boyutu olan Güvenirlik ile Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve alt boyutları olan tavsiye alma ve tavsiye verme arasında orta düzeyde pozitif yönlü anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir ($p < 0.01$).

Marka Güveni Ölçeği alt boyutu olan Niyet ile Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve alt boyutu olan tavsiye verme arasında orta düzeyde pozitif yönlü; tavsiye alma boyutu ile arasında düşük düzeyde pozitif yönlü anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir ($p < 0.01$).

4.5. Marka Güveni Ölçeği ve Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği Arasındaki Regresyon Düzeyleri

Araştırmaya katılan yetişkin bireylerin Ağızdan Ağıza Pazarlamaya ilişkin görüşlerinin, Marka Güvenine ilişkin görüşlerini yordamasına ilişkin regresyon testi sonuçları Tablo 19 aracılığıyla gösterilmiştir.

Tablo 19: Marka Güveni Ölçeği ile Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği Arasındaki Basit Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Standardize Edilmemiş β	Standart Hata	Standardize Edilmiş β	t	P
Marka Güveni	Sabit	1.636	0.164		9.980	0.000
	Ağızdan Ağıza Pazarlama	0.447	0.045	0.391	10.042	0.000

R= 0.391, R²=0.153, F= 100.841, p= 0.00

Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ile Marka Güveni Ölçeği arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki olduğu görülmektedir (R=0.391, R²=0.153, $p < 0.01$). Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği, Marka Güveni ölçeğinin %15' ini açıklamaktadır (R²=0.153).

Ağızdan Ağıza Pazarlama ölçeğinin Marka Güveni düzeyini açıklamadaki regresyon analizinin p değeri incelendiğinde Ağızdan Ağıza Pazarlama ölçeği Marka Güvenine ilişkin görüşü açıklamada anlamlı bir yordayıcı olduğu görülmektedir. Standardize edilmiş regresyon katsayısı incelendiğinde, Ağızdan Ağıza Pazarlama, Marka Güvenine olan görece yordama düzeyi %39 (Standardize Edilmiş $\beta = 0.391$) biçiminde olmuştur. Regresyon katsayısının anlamlılığına ilişkin t-testi sonuçlarına göre, Ağızdan Ağıza Pazarlamaya ilişkin görüşün, Marka Güvenine ilişkin görüşün anlamlı yordayıcısı olduğunu göstermektedir ($p < 0.05$). Ağızdan Ağıza Pazarlama ölçeği bağımsız değişkenindeki bir birimlik artışın, Marka Güveni bağımlı değişkeni puanını 0.391 katsayısı oranında arttıracığı gözlenmektedir.

4.5.1. Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği Alt Boyutları ile Marka Güveni Ölçeği Arasındaki Regresyon Düzeyleri

Araştırmaya katılan bireylerin ağızdan ağıza pazarlama ölçeğinin alt boyutlarının, Marka güvenine ilişkin görüşleri yordamasına ilişkin çoklu regresyon test sonuçları aşağıdaki tablo 20 aracılığıyla gösterilmiştir.

Tablo 20: Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeğinin Alt Boyutları ile Marka Güveni Ölçeği Arasındaki Çoklu Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Standardize Edilmemiş β	Standart Hata	Standardize Edilmiş β	t	P
Marka Güveni	Sabit	1.638	0.164		9.978	0.000
	Tavsiye Alma	0.229	0.048	0.221	4.773	0.000*
	Tavsiye Verme	0.218	0.045	0.226	4.881	0.000*

R= 0.391, R²=0.153, F= 50.406, p=0.00

Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeğinin alt boyutlarının tamamına birlikte bakıldığında Marka Güvenine ilişkin görüşleri açıklamada etkili oldukları görülmektedir ($R=0.391$, $R^2=0.153$, $p<0.01$). Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği alt boyutları tavsiye alma ve tavsiye verme değişkenleri, Marka Güvenine ilişkin görüşler bağımlı değişkeninin %15'ini ($R^2=0.153$) açıklamaktadır.

Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeğinin alt boyutlarının Marka Güvenini açıklamadaki regresyon analizinin p değerleri incelendiğinde iki alt değişkenden tavsiye alma ve tavsiye verme alt boyutları Marka Güvenini açıklamada anlamlı bir yordayıcı olduğu görülmektedir. Standardize edilmiş regresyon katsayısına göre (β) Ağızdan Ağıza Pazarlama ölçeğinin alt boyutu olan tavsiye alma boyutunun, Marka Güvenin yordama düzeyi %22 (Standardize edilmiş $\beta=0.221$) olduğu, Ağızdan Ağıza Pazarlama ölçeğinin alt boyutu olan tavsiye verme boyutunun, Marka Güvenini yordama düzeyi %23 (Standardize edilmiş $\beta=0.226$) tespit edilmiştir ($p<0.05$). Tavsiye alma bağımsız değişkenindeki bir birimlik artışın, Marka Güveni bağımlı değişkenini 0.221 katsayısı oranında artıracığı, Tavsiye verme bağımsız değişkenindeki bir birimlik artışın, Marka Güveni bağımlı değişkenini 0.226 katsayısı oranında arttıracığı saptanmıştır.

5. TARTIŞMA

Bu araştırmada, katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamaya ilişkin görüşleri ile marka güveni hakkındaki görüşleri arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın örneklemini, kriterlere uyan ve araştırmaya katılmayı kabul eden 560 bireydir. Araştırmada verilerin toplanmasında, Kişisel Bilgi Formu, Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve Marka Güveni Ölçeği kullanılmıştır. Örneklemini oluşturan bireylerin ağızdan ağıza pazarlamaya ilişkin görüşleri e marka güvenine ilişkin görüşlerinin cinsiyet, yaş, eğitim durumu ve son bir yıl içerisinde hastaneye başvuru sayısı değişkenleri açısından anlamlılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Ayrıca katılımcıların ağızdan ağıza pazarlamaya ilişkin görüşleri ile marka güveni hakkındaki görüşleri arasındaki ilişkide incelenmiştir. Yapılan bu araştırma ile elde edilen veriler ışığında araştırma literatürdeki diğer araştırmalar ile tartışılmıştır.

Araştırmanın sonuçlarına göre Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve alt boyutları ile cinsiyet değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olmadığı belirlenmiştir. Zoralioğlu (2019) ve Ayaydın (2019) tarafından yapılan araştırmada, hastaların ağızdan ağıza pazarlamanın tavsiye alma ve tavsiye verme boyutları ile cinsiyet arasında anlamlı ilişki olmadığı belirlenmiştir.

Araştırmanın sonuçlarına göre Ağızdan Ağıza Pazarlama Ölçeği ve alt boyutları ile yaş değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. Çetin ve Dinçer (2014) tarafından yapılan araştırmada müşterilerin yaş değişkenine göre ağızdan ağıza iletişim düzeylerinde anlamlı bir farklılık olmadığı ve Bozbay, Türker ve Akpınar (2017) tarafından yapılan araştırmada da sosyal medya kullanıcılarının ağızdan ağıza iletişimi ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir farklılık olmadığı saptanmıştır. Orak (2018) ve Kılınç (2020) tarafından yapılan araştırmada ise yaş ile ağızdan ağıza pazarlama düzeyi arasında anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. Literatürde yapılan araştırmaların değişkenlik gösterdiği, bu araştırma ile paralellik gösteren ve göstermeyen araştırmaların olduğu görülmektedir. Yaş bakımından farklılıklar saptanmasının nedeni araştırma yapılan kitlenin yaş aralıklarının farklı olmasıdır.

Eğitim durumu değişkeninde lise mezunu katılımcıların üniversite mezunu katılımcılara göre ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye alma düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca eğitim düzeyi ile tavsiye verme düzeyi arasında anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı görülmektedir. Zoralioğlu (2019), Ayaydın (2019), Orak (2018), Bozbay, Türker ve Akpınar (2017) ve Çetin ve Dinçer (2014), yaptıkları araştırmalarda eğitim durumu ile ağızdan ağıza pazarlama arasında anlamlı farklılık olmadığını saptamışlardır. Literatürdeki araştırmalar ile yapılan bu araştırma arasında paralellik görülmektedir. Bunun sebebi de araştırmanın yapıldığı bölgelerdeki eğitim düzeylerinin farklı olması ile açıklanabilir.

Araştırmanın sonuçlarına göre Marka Güveni Ölçeği ve alt boyutları ile cinsiyet değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olmadığı belirlenmiştir. Benzer şekilde Yardım (2019) ve Yılmaz ve Aykaç (2018) tarafından yapılan araştırmalarda, marka güveni ile cinsiyet arasında anlamlı ilişki olmadığı belirlenmiştir.

Araştırmada Marka Güveni Ölçeği ve alt boyutları ile yaş değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olmadığı belirlenmiştir. Saydan, Nart ve Baş (2011) tarafından yapılan araştırmada da müşterilerin yaş değişkenine göre marka güveni düzeylerinde anlamlı bir farklılık olmadığı, Hacıfendioğlu ve Fırat (2014) tarafından yapılan araştırmada da sosyal medya kullanıcılarının marka güveni ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir farklılığın bulunmadığı gözlemlenmiştir. Buna karşılık Gürbüz ve Doğan (2013) ve Yardım (2019)'ın yaptıkları araştırmada yaş ile marka güveni arasında anlamlı farklılığın olduğu belirlenmiştir. Literatürde yapılan araştırmaların değişkenlik gösterdiği bu araştırma ile paralellik gösteren ve göstermeyen araştırmaların olduğu görülmektedir. Yaş bakımından araştırma sonuçlarının farklılıklar göstermesinin nedeni katılımcıların yaş aralıklarının farklı olmasıdır.

Eğitim durumu değişkeninde lise mezunu katılımcıların üniversite mezunu katılımcılara göre marka güveni, güvenilirlik ve niyet düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yardım (2019), Yılmaz ve Aykaç (2018) ve Gürbüz ve Doğan (2013) yaptıkları araştırmalarda eğitim durumu ile marka güveni arasında anlamlı farklılık olmadığını saptamışlardır. Literatürdeki araştırmalar ile yapılan bu araştırma arasında paralellik görülmemektedir. Bunun sebebinin araştırmanın yapıldığı bölgelerdeki eğitim düzeylerinin olduğu durum ile açıklanması mümkündür.

Araştırmada yapılan bir diğer analiz sonucu da ağızdan ağıza pazarlamanın marka güvenini pozitif yönlü etkilediğidir. Ağızdan ağıza pazarlamaya ilişkin görüşlerin olumluluk düzeyi aynı doğrultunda marka güveni düzeyini de pozitif yönlü etkilemektedir. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre sağlık kurumlarında sağlık hizmeti alan bireylerin markalar konusunda yaptıkları ağızdan ağıza pazarlama faaliyetleri Güner (2021) ve Virvilaite, Tumasonyte ve Sliburyte (2015)'nin yaptıkları araştırmaların sonuçları ile benzer şekilde markaya olan güveni olumlu olarak etkilemektedir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Hatay ilinde ikamet eden 18 yaşından büyük bireylerin sağlık sektöründe ağızdan ağıza pazarlamaya ilişkin görüşlerinin marka güveni üzerine etkisinin incelendiği bu araştırma sonucunda aşağıdaki bulgular elde edilmiştir:

- Ağızdan ağıza pazarlamaya ilişkin görüşler cinsiyet bağımsız değişkenine göre anlamlılık göstermemektedir. Yani cinsiyet ağızdan ağıza pazarlama davranışı için ayırt edici bir faktör değildir. Erkek ya da kadın olunması bu pazarlama türüne ilişkin görüşlerin şekillenmesinde bilimsel olarak araştırma grubumuzda etken olmamıştır.

- Ağızdan ağıza pazarlamaya ilişkin görüşler yaş bağımsız değişkenine göre anlamlılık göstermektedir. Bu bulgu diğerlerine göre küçük yaş grubunda olan katılımcıların tavsiye alma davranışında, büyük yaş grubundaki katılımcıların ise tavsiye verme davranışlarında daha çok buldukları anlamına gelmektedir. Bu da yaş aldıkça kazanılan tecrübenin paylaşılması faaliyetinde daha fazla bulunduğu anlamına gelmektedir.

- Lise mezunu katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama durumları ve ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye alma durumları üniversite mezunlarına göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuç üniversite mezunu katılımcıların okuryazarlığının ve alınan eğitim yılının artması ile farkındalıklarının daha yüksek olması açıklanabilir. Yani okuryazarlık düzeyinin artması ile bireyler tavsiye almaktan ziyade kendi bilgilerine güvenmektedir denilebilir. Tavsiye verme boyutunda ise anlamlı farklılık olmadığı belirlenmiştir. Yani eğitim düzeyi tavsiye verme davranışında bulunurken ayırt edici bir faktör değildir.

- Bir yıl içerisinde hastaneye 0-1 kez arası başvuran katılımcıların ağızdan ağıza pazarlama durumları ve ağızdan ağıza pazarlamada tavsiye alma durumları 2-5 kez arası hastaneye başvuran katılımcılara göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Tavsiye verme boyutunda ise bir yıl içerisinde 2-5 kez hastaneye başvuran katılımcıların tavsiye verme durumları 0-1 kez arası hastaneye başvuran katılımcılara göre daha fazladır. Bu sonuçlar katılımcılardan daha az hastaneye gidenlerin dayanak oluşturabilecek tecrübeleri olmadığı için daha fazla tavsiye aldığı, daha çok giden katılımcıların ise hastane süreçlerine daha hakim olması ve çok kez tecrübe etmiş olmaları sebebiyle daha fazla tavsiye verme davranışında bulunduğunu göstermektedir.

- Marka güvenine ilişkin görüşler cinsiyet bağımsız değişkenine göre anlamlılık göstermemektedir. Yani katılımcının kadın ya da erkek olması markaya duyulan güvende ayırt edici bir faktör değildir, kuruma güven cinsiyete göre değişkenlik göstermemektedir.

●Marka güvenine ilişkin görüşler yaş bağımsız değişkenine göre anlamlılık göstermemektedir. Yani katılımcının hangi yaşta olduğu markaya duyulan güvende ayırt edici bir faktör değildir, kuruma duyulan güvenin yaş değişkeni ile ilgisi yoktur.

●Lise mezunu katılımcıların marka güveni, marka güveninde güvenilirlik ve niyete ilişkin görüşleri üniversite mezunları ve ortaokul mezunlarına göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuç ortaokul mezunu katılımcıların bilgi yetersizliklerinden üniversite mezunlarında ise yükselen okuryazarlık düzeyine bağlı olarak artan eleştirel düşünme davranışlarından dolayı lise mezunlarına göre düşük güvene sahip olduğunu düşündürmektedir.

● Bir yıl içerisinde hastaneye 0-1 kez arası başvuran katılımcıların Marka güveni durumları ve marka güveninde niyet durumları 2-5 kez arası hastaneye başvuran katılımcılara göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Güvenirlik boyutunda ise anlamlı farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda kuruma birden fazla gidilmesi marka güveni ve niyetin oluşmasını sağlarken bireyin içindeki şüphe duygusunun tam olarak ortadan kalkmaması da güvenilirlik algısına yönelik bir değişiklik oluşturmadığı varsayılabilir.

● Marka Güveni ölçeği ve Ağızdan Ağıza ölçeği ve alt boyutları olan tavsiye alma ve tavsiye verme arasında orta düzeyde pozitif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ağızdan Ağıza ölçeği bağımsız değişkenindeki bir birimlik artışın, marka güvenine ilişkin görüş bağımlı değişkeni puanını 0.391 katsayısı oranında arttıracığı gözlenmiştir. Bireylerin çevresinden aldığı kurum hakkındaki tavsiyeler, henüz kurumdan hizmet almadan bir ön hazırlık evresi gibi güven duygusunu oluşturmaktadır. Buna ek olarak kuruma duyulan güvenin bir kısmı salt olarak tavsiyeler sayesinde meydana gelmektedir.

Elde edilen bu sonuçlardan hareketle şu önerilerde bulunmak mümkündür;

● Ağızdan Ağıza pazarlamanın oldukça önemli olduğu bu dönemde sağlık hizmeti veren kurumların sundukları hizmet kalitesinin üst seviyelerde olabilmesi için hizmet sundukları kitlenin özelliklerini tanımalı; teknolojik ve bilimsel ilerlemeleri yakından izlemelidirler.

● Ağızdan ağıza pazarlama diğer pazarlama yöntemlerine kıyasla en ucuz ve bireyler arasında en güvenilir görülen, sıkça başvurulan pazarlama yöntemlerinden biridir. Bu nedenle kurumlar halkın farkında olmasını istediği ürün ve hizmetleri dikkatlice seçmeli, yayılması istenmeyen olumsuz durumları ise en kısa sürede çözüme kavuşturup profesyonelce yönetmelidir.

● İşletmenin güven oluşturması uzun süreçli bir olaydır. Zorluklarla oluşturulan bu güvenin bir anda yıkılmaması için kurumların optimum hassasiyetle çalışması gerekir. Marka güveni oluşturabilmek adına, sürekli hasta memnuniyetinin sağlanması için gerekli araştırmalar yapılmalı ve araştırmalar sonucunda memnuniyetsizliğe sebep olan durumlar belirlenerek iyileştirme çalışmaları yapılmalıdır.

●İlerde yapılacak araştırmalarda marka güvenine ilaveten marka imajı ve marka sadakati gibi markayı olumlu etkileyecek boyutlarla ilgili araştırmalar da yapılabilir.

Araştırmanın Hatay ilinde ikamet eden bireylerle ve verilen yanıtlarla sınırlı olması nedeniyle gelecekteki araştırmalarda farklı bölgelerde aynı yaş grubu ve aynı eğitim düzeyine sahip olan bireyler üzerinde yapılması önerilebilir. Ayrıca bu araştırmada kamu-özel ayrımı yapılmamıştır. Bu ayrım göz önüne alınarak hastanelerde sunulan hizmetin kalitesi ve hasta memnuniyeti gibi özelliklerde hastanın bakış açısının daha iyi ölçülmesine yardımcı olabilir. Araştırma gösteriyor ki hastaneye sıkça gelen sadık müşterilerin ağızdan ağıza pazarlama davranışında bulunma eğiliminin nadir gelenlere kıyasla daha fazla olması nedeniyle sadık olanlara verilen hizmetin kalitesinden ödün verilmemelidir.

KAYNAKÇA

- Aba, G. (2011). "Sağlık Hizmetlerinde Ağızdan Ağıza Pazarlama: Bir Alan Araştırması", *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 6/16, 45-60.
- Ahmad, N. Vveinhardt, J. ve Ahmed, R. (2014). "Impact Of Word Of Mouth On Consumer Buying Decision", *European Journal Of Business And Management*, 6/31, 394-404.
- Akar, E. (2009). "Pazarlama Bağlamında Geleneksel ve İnternette Ağızdan Ağıza İletişim: Kuramsal Bir Çerçeve", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, /32, 113-134.
- Anderson, E. W. (1998). "Customer satisfaction and word of mouth", *Journal of Service Research*, 1/1, 5-17.
- Ayaydın, Z. (2019). Ağızdan Ağıza Pazarlama İletişiminin Sağlık Hizmetlerinden Yararlanan Tüketicilerin Satın Alma Kararına Etkisi: *Şanlıurfa Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Aydın, D. (2009). Ağızdan Ağıza Pazarlamanın Tüketici Satın Alma Kararlarına Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İzmir.
- Aydın, K. (2010). *Perakende Yönetiminin Temelleri*, 3. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Bansal, H. S. ve Voyer, P. (2000). "Word-of-Mouth Processes Within a Services Purchase Decision Context", *Journal of Service Research*, 3/2, 166-177.
- Bardakçı, S. ve Gürbüz, R. B. (2020). "Marka Güven Ölçeğinin Türk Kültürüne Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12/2, 1684-1692.
- Bozbay, Z., Türker, C. ve Akpınar, H. M. (2017). "Sosyal medya kullanıcılarının elektronik güvenleri, elektronik bağlılıkları ve elektronik ağızdan ağıza iletişimleri arasındaki ilişkilerinin incelenmesi", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (16. UİK Özel Sayısı), 273-292.
- Buttle, F. A. (1998). "Word of mouth: Understanding and managing referral marketing", *Journal of Strategic Marketing*, 6/3, 241-254.
- Calvo-Porrall, C., Faíña-Medín, A. ve Nieto-Mengotti, M. (2017). "Exploring technology satisfaction: An approach through the flow experience", *Computers in Human Behavior*, 66, 400-408.
- Cengiz, E. ve Kırkbir, F. (2007). "Customer Perceived Value: The Development of a Multiple Item Scale in Hospitals", *Problems and Perspectives in Management*, 5/3-1, 252-268.
- Charlett, D., Garland, R. ve Marr, N. (1995). "How damaging is negative word of mouth", *Marketing Bulletin*, 6/1, 42-50.
- Chevalier, J. A. ve Mayzlin, D. (2006). "The effect of word of mouth on sales: Online book reviews", *Journal of Marketing Research*, 43/3, 345-354.
- Corbin, C. L., Kelley, S. W. ve Schwartz, R. W. (2001). "Concepts in Service Marketing for Healthcare Professionals", *The American Journal of Surgery*, 181/1, 1-7.
- Çetin, G. ve Dinçer, F. İ. (2014). "Electronic word of mouth among hotel guests: Demographic and tripographic factors", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 9/2, 35-41.
- Delgado-Ballester, E. (2004). "Applicability of A Brand Trust Scale Across Product Categories", *European Journal of Marketing*, 38/6, 573-592.
- Delgado-Ballaster, E. ve Munuera-Aleman, J. L. (2005). "Does Brand Trust Matter to Brand Equity?", *Journal of Product and Brand Management*, 14/3, 187-196.
- Dobele, A. ve Lindgreen, A. (2011). "Exploring the Nature of Value in the Word-of-Mouth Referral Equation for Health Care", *Journal of Marketing Management*, 27/3-4, 269-290.
- Duncan, A. ve Breslin, M. (2009). "Innovating health care delivery: The design of health service", *Journal of Business Strategy*, 30/2-3, 13-20.
- Dye, R. (2000). "The Buzz on Buzz", *Harvard Business Review*, 78/6, 139-146.
- Gladwell, M. (2000). *The tipping point: How little things can make a big difference*, Abacus Publisher, London.
- Garbarino, E. ve Johnson, M. S. (1999). "The Different Roles of Satisfaction, Trust and Commitment in Consumer Relationship", *Journal of Marketing*, 63/2, 70-87.

- Gümüş, S., Korkmaz, M., Kılıç, B., Yücel, A. S., Aytaç, A. ve Toker, F. (2014). "Sağlık Pazarlaması ve Uygulamaları", *Uluslararası Hakemli Pazarlama ve Pazar Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 95-108.
- Güner, S. B. (2021). Ağzdan Ağıza Pazarlamanın Marka Sadakatine Etkisinde Marka İmajı ve Marka Güveninin Aracılık Rolü, Doktora Tezi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gürbüz, A. ve Doğan, M. (2013). "Tüketicilerin Markaya Duyduğu Güven ve Marka Bağlılığı İlişkisi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9/19, 239-258.
- Gürcü, M. ve Korkmaz, S. (2018). "The Importance Of Word Of Mouth Communication On Healthcare Marketing And Its Influence On Consumers' Intention To Use Healthcare", *International Journal of Health Management and Tourism*, 3/1, 1-22.
- Hacıfendioglu, Ş. ve Fırat, D. (2014). "Sosyal Medyada Yer Alan Markalara İlişkin Marka İmajının Güven Üzerindeki Etkisi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* /27, 87-96.
- Harrison-Walker, L. J. (2001). "The Measurement of Word-of-Mouth Communication and an Investigation of Service Quality and Customer Commitment as Potential Antecedents", *Journal of Service Research*, 4/1, 60-75.
- Hausman, A. (2004). "Modeling the patient physician service encounter: Improving patient outcomes", *Journal of the Academy of Marketing Sciences*, 32/4, 403-417.
- Herr, P., Kardes, F. ve Kim, J. (1991). "Effects of word-of-mouth and product-attribute information on persuasion: An accessibility-diagnostics perspective", *Journal of consumer research*, 17/4, 454-462.
- Hosmer, L. T., (1995). "Trust: The connecting link between organizational theory and philosophical ethics", *The Academy of Management Review*, 20/2, 379-403.
- İnan, E. A. (2012). "İnternet Çağında Ağzdan Ağıza Pazarlamanın Yeniden Yükselişi" *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26/2, 191-204.
- Khalid, S., Ahmed, M. A. ve Ahmad, Z. (2013). "Word-of-mouth communications: A powerful contributor to consumers decision-making in healthcare market", *International journal of business and management invention*, 2/5, 55-64.
- Kılınc, H. (2020). Sağlık Turizminde Elektronik Ağzdan Ağıza Pazarlamanın Bölgesel Güven ve Seyahat Niyeti Üzerine Etkisi: Yabancı Hastalar Üzerine Bir Araştırma, Yüksekisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kotler, P., Armstrong, G., Saunders, J. ve Wong, V. (2005). *Principles of Marketing*, Pearson Education Limited, Milan.
- Lau, G. T. ve Lee, S. H. (1999). "Consumers' Trust In a Brand and The Link to Brand Loyalty", *Journal of Market-Focused Management*, 4/4, 341-370.
- Li, P., Yang, X., Yang, L., Xiong, Q., Wu, Y. ve Tang, Y. (2018). "The modeling and analysis of the word-of-mouth marketing", *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 493, 1-16.
- Li, Y. M., Lin, C. H. ve Lai, C. Y. (2010). "Identifying influential reviewers for word-of-mouth marketing" *Electronic Commerce Research and Applications*, 9/4, 294-304.
- Mahajan, V., Muller, E. ve Kerin, R. A. (1984). "Introduction Strategy for New Products with Positive and Negative Word-of-Mouth", *Management Science*, 30/12, 1389-1404.
- Marangoz, M. (2007). "Ağzdan Ağıza İletişimin Müşterilerin Satın Alma Davranışlarına Etkileri: Cep Telefonu Pazarına Yönelik Bir Araştırma", *Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/2, 395-412.
- Meiners, N., Schwarting, U. ve Seeberger, B. (2010). "The Renaissance of Word-of-Mouth Marketing: A "New" Standard in Twenty-First Century Marketing Management?", *International Journal of Economic Sciences and Applied Research*, 2, 79-97.
- Meyer, C. D. ve Petzer, D. (2014). "Product Involvement and Online Word-of-Mouth in The South African Fast Food Industry", *Journal of Global Business and Technology*, 10/1, 16-24.
- Mishra, P., Bakshi, M. ve Singh, R. (2016). "Impact of consumption emotions on WOM in movie consumption: Empirical evidence from emerging markets", *Australasian Marketing Journal (AMJ)*, 24/1, 59-67.

- Odabaşı, Y. ve Oyman, M. (2009). *Sağlık Hizmetleri Pazarlaması*, 2. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Oliver, R. L. (1997). *Satisfaction: A behavioral perspective on the consumer*, The McGraw-Hill Companies, New York.
- Orak, H. (2018). Sağlık Hizmetleri Pazarlamasında Tüketicilerin Demografik Verilerine Göre Ağızdan Ağıza İletişimin Etkiliği Üzerine Bir Araştırma, Yüksekisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Peters, T. (1987). *Thriving on chaos: Handbook for a management revolution*, Pan Book, London.
- Saydan, R., Nart, S. ve Baydaş, A. (2011). "Marka Bilinirliği, Markaya Duyulan Güven ve Marka İmajının Marka Sadakatine Etkisi: Cep Telefonu Sektöründe Bir Uygulama", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, 25-42.
- Swanson, S. R. ve Hsu, M. K. (2011). "The Effect of Recovery Locus Attributions and Service Failure Severity on Word-of-Mouth and Repurchase Behaviors in the Hospitality Industry", *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 35/4, 511-529.
- Sweeney, J., Soutar, G. ve Mazzarol, T. (2005). "The difference between positive and negative word-of-mouth—emotion as a differentiator. In *Proceedings of the ANZMAC 2005 conference: broadening the boundaries* (pp. 331-337), University of Western Australia, Perth, Australia.
- Uzun, B. ve Uydacı, M. (2012). "Sağlık Kurumlarında Ağızdan Ağıza Pazarlama ve Bir Pilot Çalışma", *Öneri Dergisi*, 9/34, 87-95.
- Verkijika, S. F. ve De Wet, L. (2019). "Understanding word-of-mouth (WOM) intentions of mobile app users: The role of simplicity and emotions during the first interaction", *Telematics and Informatics*, 41, 218-228.
- Virvilaite, R., Tumasonyte, D. ve Sliburyte, L. (2015). "The Influence of Word of Mouth Communication on Brand Equity: Receiver Perspectives", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2/13, 641-646.
- Weiss, R. (2014). "Influencer Marketing. How Word-of-Mouth Marketing can Strengthen Your Organization's Brand", *Marketing Health Services*, 34/1, 16-17.
- White, S. S. ve Schneider, B. (2000). "Climbing the commitment ladder: The role of expectations disconfirmation on customers' behavioral intentions", *Journal of Service Research*, 2/3, 240-253.
- Yardı, Z. (2019). Marka Deneyiminin Marka Sevgisi ve Marka Güveni Üzerine Etkisi, Yüksekisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, E. (2011). "Sağlık Hizmetlerinde Ağızdan Ağıza Pazarlama", *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/2, 1-19.
- Yılmaz, A. ve Aykaç, Ö. S. (2018). "Marka İmajının Marka Evangelizmine Etkisinde Marka Güveninin ve Marka Sadakatinin Aracı Rolü", *Uluslararası Hakemli Ekonomi Yönetimi Araştırmaları Dergisi*, 5/16, 53-75.
- Zoralioğlu, O. (2019). Sağlık Hizmetlerinde Ağızdan Ağıza Pazarlamanın; Sağlık Hizmetleri Kullanıcılarının Tavsiye Verme ve Alma Alışkanlıklarının Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma: Hastane – Alan Çalışması, Yüksekisans Tezi, İstanbul Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:18.05.2022 ✓Accepted/Kabul:11.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1118498

Research Article/Araştırma Makalesi

Dinar, G. ve İşler, E. (2023). "Marc Levy'nin "Birbirimize Söyleyemediğimiz Onca Şey" Adlı Romanında Zamansal Göstergeler", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 147-163.

MARC LEVY'NİN "BİRBİRİMİZE SÖYLEYEMEDİĞİMİZ ONCA ŞEY" ADLI ROMANINDA ZAMANSAL GÖSTERGELER

Gökhan DİNAR*, Ertuğrul İŞLER**

Öz

1961'de Fransa'da doğan Marc Levy, kırklı yaşlarına kadar farklı alanlarda çalıştıktan sonra oğluna anlattığı hikayeleri kâğıda dökmeye karar verip yazmaya başlamıştır. İlk romanıyla dünya çapında ses getirmiş olan yazarın eserleri kırk dokuz dile çevrilmiştir. Romanın içerisinde sıklıkla karşılaşılan zamansal ve mekânsal göstergeler bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Yazarın özellikle geçmişi ve geçmiş zamanı kullanması, karakterlerine yaptırdığı seyahatler ile geçmişlerine dair izleri yakalamalarını sağlaması ve geçmişten yola çıkarak geleceklerini şekillendirmelerinin kurgulandığını gözlemledik. Zaman ve mekân incelemesi edebî bir düzlemde betimlemeler ve göstergeler aracılığıyla birleştirilmiştir. Bergson'a göre zaman, anlatıda zamanın yönetsel olarak incelenmesinde ve zaman-mekân ilişkisinin özellikle zamansal göstergelerinin belirlenmesinde bellekle beraber sahip oldukları rol/roller gözlemlenmiştir. Bergson'dan yola çıkarak yapmış olduğumuz saptamalardan birisi olan zamanın bir akış olması ve bu akışın dış dünyada değil de iç yaşamımızda gerçekleşmesi durumu, anlatıda karakterlerin belleklerinde tuttukları geçmişlerinden ayrı olmayan bir belleğe sahip olmaları olay örgüsünü şekillendiren temel etkenlerden birisi olarak görülmüştür. Romanda, zaman mekân- ilişkisi bağlamında, zamansal göstergeleri çözümlerken, önce, İsmet Emre ve Olivier Dekens'in bakış açılarından hareketle kuramsal yaklaşımımızın çerçevesini oluşturmayı, daha sonra, Gérard Genette, Henri Bergson, Michel Raimond ve Jean Pouillon'un çalışmalarından çıkardığımız saptamalarla oluşturduğumuz kuramsal çerçevenin sınırlarını belirlemeyi, sonunda da, Gérard Genette'in, özellikle anlatı ve anlatı zamanı hakkındaki düşüncelerinden yararlanarak, çalışmamızı biçimlendirmeyi, zamansal göstergeleri ortaya koymayı ve değerlendirmeyi hedefledik. Ayrıca, mekânsal göstergelerin zamansal göstergelerin çözümlenmesinde bir role sahip olduğu saptamasından yola çıkarak kullanılan mekânların bellek ve zaman ilişkisi belirlemeyi hedefledik.

Anahtar Kelimeler: *Marc Levy, Mekân, Zaman, Roman, Bergson, Zamansal Göstergeler, Yapısalcılık.*

TEMPORAL SIGNS IN MARC LEVY'S NOVEL "ALL THOSE THINGS WE NEVER SAID"

Abstract

Born in France in 1961, Marc Levy, after working in different fields until his forties, decided to put the stories he told to his son on paper and started writing. The works of the author, who made a worldwide impact with his first novel, have been translated into forty-nine languages. The temporal and spatial indicators that are frequently encountered in the novel are the subject of this article. We observed that the author's use of the past and the past tense, the journeys he made with his characters, enabling them to catch traces of their past, and the shaping of their future based on the past were fictionalized. The study of time and place is combined on a literary plane through descriptions and signs. According to Bergson, the role/roles they have together with memory have been observed in the methodological examination of time in the narrative and especially in determining the temporal indicators of the time-spatial relationship. One of the determinations we have made

*Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Fransız Dili ve Edebiyatı, DENİZLİ
e-posta: gdinar21@posta.pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-6057-7042>)

**Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fransız Dili ve Edebiyatı, DENİZLİ,
e-posta: eisler@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-1133-1556>)

based on Bergson, the fact that time is a flow and this flow takes place in our inner life rather than in the outer world, and the fact that the characters have a memory that is not separate from their past that they keep in their memories are seen as one of the main factors shaping the plot. While analyzing the temporal indicators in the context of time-place-relationship in the novel, first of all, to form the framework of our theoretical approach from the perspectives of İsmet Emre and Olivier Dekens, and then to create the theoretical framework that we have created with the arguments we have drawn from the studies of Gérard Genette, Henri Bergson, Michel Raimond and Jean Pouillon. We aimed to define the boundaries of the framework, and finally to shape our work, to reveal and evaluate temporal indicators, by making use of Gérard Genette's thoughts on narrative and narrative time. In addition, based on the determination that spatial indicators have a role in the analysis of temporal indicators, we aimed to determine the memory and time relationship of the place used.

Key Words: *Marc Levy, Time, Place, Novel, Bergson, Temporal Signs, Structuralism.*

1. GİRİŞ

XX. yüzyılın en önemli akımlarından biri olan yapısalcılık, entelektüel hayatta günümüzde de etkisini sürdüren bir akımdır. Modernizmin etkisiyle ortaya çıkan bu yöntem, edebiyat çalışmalarında sıklıkla kullanılmaktadır. Edebi metin çözümlemelerinde yapıyı esas alan yapısalcılık kuramı özellikle İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'ün genel dilbilim derslerinden esinlenilerek bugünkü durumuna ulaşmıştır. Tzvetan Todorov, Roland Barthes, Genette, Jacques Derrida ve Michel Foucault gibi isimler bu akımın önde gelen düşünürlerinden bir kaçıdır.

Edebiyattan felsefeye, tarihten sosyolojiye, dilbilimden psikolojiye varıncaya birçok farklı alana etki eden yapısalcılığın özellikle 1960'lı yılların sonlarına doğru etki alanını genişlettiği gözlemlenir. Çalışmamızda, anlatıdaki zamansal göstergeleri çözümlemek için kuramsal bağlamda kullanmayı denediğimiz yapısalcı yaklaşım, günümüzde de sadece edebiyatta değil diğer birçok alanda da sıkça başvurulan bir çözümleme yöntemi olmayı sürdürmektedir.

Peki yapısalcılık nedir? Bu soruya birkaç kuramcı ve düşünürün bakış açısından hareketle kesin ve sınırları belirlenmiş bir cevap vermek oldukça zordur. Çok farklı tanımlar yapılabilir. Belki, bu noktada, Deleuze'ün şu sözleri bize yardımcı olabilir. "Şöyle sormak yeğdir: Yapısalcı diye adlandırılan kimseler ne ile teşhis edilir? Ve de onlar bizzat ne olarak görüyor? İnsanların kendilerini, kendi tarzları ile bir tuttukları/tanımladıkları doğru olduğu kadar yine onların kendilerini gözle görülür bir şekilde, gözle görülmeyen ve hissedilir/duyulur olmayan şeylerle bir tuttukları/tanımladıkları da doğrudur." (Dekens, 2017, s. 11) Başka bir deyişle yapısalcılığı tanımlarken, farklı görüş ve yaklaşımlardan söz etmek mümkündür. "Foucault, bu tür bir projenin, Lacan ve Lévi Strauss tarafından "anlam" ve "benlik" kavramlarına ilişkin çıkarılan sonuçlar olmasaydı, imkansızlaşacağına altını çizmeyi de ihmal etmeden şöyle tanımlar: "Güncel felsefenin ve adlarını size zikrettiğim bütün bu teorik disiplinlerin işi, düşünceden önceki bu düşünceyi, her sistemden önceki bu sistemi gün ışığına çıkarmaktır...O bizim, "özgür" düşüncemizin, üstünde bir lâhza boyu belirmediği ve ışıltıdığı zemindir." (Dekens, 2017, s. 33) Bu tanımlamadan yola çıkarak, çalışmamızda bizim sınırlarımızı belirleyen etmenler, yine Dekens'in *Yapısalcılık* adlı eserinden yaptığımız bu alıntıda bulunabilir.

"Edebiyatta yapısalcılık, yazarın dünyasından ziyade edebî metnin dünyasına kulak kesilir. Bu anlayışa göre, "edebî tenkitçinin takip edeceği en doğru yol, genellikle romancının dünyasından daha dağınık kendi gerçek ve hayalî dünyamızdan ziyade, romanda yaratılmış olan dünyaya bakmaktır. Dünyası, bizimkinden farklı düzen ve ölçülere göre kurulmuş olsa da eğer bu dünya, sınırlı olmakla beraber geniş bir hayat görüşünün gerektirdiği evrensel unsurları içine alıyor, derin ve önemli konuları kapsıyor ve olgun bir adamın düşünce sistemini yansıtıyorsa böyle bir romancıya büyük bir romancı demekle yetiniriz." (Emre, 2018) İçerdiği evrensel ve evrenselleştirici unsurlarla romanda metne odaklanmamızı mümkün kılan yapısalcılık metinde uygulama tercihimizin nedeni İsmet Emre'den yapmış olduğumuz alıntıyla açıklanabilir.

Romanda, mekân-zaman ilişkisi bağlamında, zamansal göstergeleri çözümlerken, önce, İsmet Emre ve Olivier Dekens'in bakış açılarından hareketle kuramsal yaklaşımımızın çerçevesini oluşturmayı, daha sonra, Gérard Genette, Henri Bergson, Michel Raimond ve Jean Pouillon'un çalışmalarından çıkardığımız saptamalarla oluşturduğumuz kuramsal çerçevenin sınırlarını belirlemeyi, sonunda da, Gérard Genette'in, özellikle anlatı ve anlatı zamanı hakkındaki düşüncelerinden yararlanarak, çalışmamızı biçimlendirmeyi, göstergeleri ortaya koymayı ve değerlendirmeyi hedefledik.

Mekânsal göstergeleri incelerken de, Gaston Bachelard başta olmak üzere, yine aynı yazar ve kuramcıların görüş ve önerilerinden yararlandık. Mekânsal göstergelerin ayrı bir bölüm olarak incelenmesinin sebebi ise çalışmamızda zamansal göstergelerin rolünü belirlemede anlatıda kullanılan mekânların bellek ve zaman ilişkisini belirlememizde bize yardımcı olmasıdır. Gaston Bachelard'ın *Mekânın Poetikası* adlı eserinden yapmış olduğumuz alıntılarla roman kurgusu içerisinde anlatının içerisindeki ev unsurunun olay örgüsünün kurgusunda etkin bir role sahip olduğu görülmüştür. Seyahat ve başkalaşma noktasında ise yine anlatı içerisinde yer alan seyahatlerin ve şehirlerin Bergson'un sözünü ettiği "bilinçli süremize" (Bergson, 2021, s. 61) katıldığı saptanmıştır. Dolayısıyla Bergson'un zaman anlayışından yola çıkarak mekânın bir anlatıda kademe kademe bizim bilinçli süremize katıldığı saptamasını yapabiliriz. Bu noktada bizler bilinçli süreyi maddi dünyanın, "mekânın bütününe yayarız" (Bergson, 2021, s. 61) böylece eşzamanlılıkla birlikte iki ya da daha çok eylem için aynı olan, tek ve anlık algıya girme imkânı sunulmuş olur. Algı bizim tarafımızdan oluşturulmaktadır ve böylece bizim tarafımızdan algılanan kendi çevremiz bilincimizin süresine katılır. Bilinç olmadan bir şeyin gerçekliğinden söz edilemez. Dolayısıyla bilinç olmadan önce ve sonra arasındaki bağ tasarlanamaz. Çalışmamızda ise bilinçli süre kavramı karakterlerin önce ve sonrasını algılamamızda bize destek olmuştur.

Bu bağlamda, belirlediğimiz kuramsal çerçeveye ve ulaşmaya çalıştığımız hedeflere uygun olarak, "anlatı nedir?" sorusuna cevap arayarak çalışmamıza başlamayı uygun bulduk. Bu soruya yine Genette'den yapacağımız bir alıntıyla cevap vermek istedik. "Anlatı ilk anlamıyla (son zamanlardaki yaygın kullanımında en merkezi ve en açık olan anlamıyla), anlatı bildirimini, bir olayı ya da olaylar dizisini anlatmayı üstlenen sözlü ya da yazılı söylemi ifade eder." (Genette, 2020, s. 13) Marc Levy'nin *Birbirimize Söyleyemediğimiz Onca Şey* adlı romanında, Julia ve Anthony'nin hayatlarını değiştiren farklı düzen ve ölçülere göre kurulmuş evrensel unsurları barındıran derin ve önemli konuları da içinde bulunduran bu metindeki -Genette' in tanımıyla bu "anlatı" daki- zamansal ve mekânsal göstergeleri, Bergson, Bachelard ve Raimond' un düşünce ve çözümlerinden yola çıkarak ortaya çıkarmaya çalışacağız.

2. "BİRBİRİMİZE SÖYLEYEMEDİĞİMİZ ONCA ŞEY" ADLI ROMANDA ZAMANSAL GÖSTERGELER

2.1. Anlatı Zamanı

Yazın hayatının önemli bir türü olan romanlar, insan yaşamını konu eden ve onu incelleme okuyucusuna yansıtan sanatsal ve estetik bir varoluş sorgulamasıdır. Romanların beslendiği kaynaklar ve işlediği konular toplum ve bireylerdir. "Roman, üç yüz sayfalık bir hayattır."* (Raimond, 2011, s. 101) Roman da hayat gibidir, belirli bir zamana yayılır. Romanlar, klasik çağlardan günümüze kadar yer, zaman ve kişi gibi unsurları içinde barındırarak hayatı adeta işler ve onu yeniden üretirler. Âdeta bir teleskopla yapılan bir gözlem gibi bir varlığın ayrıntılarına ve gerçeklerine derinlemesine inmemize olanak tanıyan romanlar bu özelliğiyle diğer edebî türlerden ayrılmaktadır. Romanda anlatının da ilişkili olduğu ve kapsadığı bir zaman söz konusudur. Gérard Genette anlatının düzenini şu şekilde açıklar: "Anlatı... iki katmanlı bir zamansal dizidir... Bir anlatılan şeyin zamanı vardır, bir de anlatının zamanı (yani gösterilenin zamanı ile gösterenin zamanı). Bu ikilik, anlatılarda sıradan özellikler olan zamansal çarpıtmaları (kahramanın hayatından üç senenin, romanda iki cümleyle ya da filmde birkaç "tekrarlama gösteren" montaj hareketiyle vb özetlenmesi) olanaklı kılmaktan ibaret değildir. Daha temelde, anlatının bir işlevinin de bir zaman taslağına göre bir başka zaman taslağı bulup çıkarmak olduğunu düşünmeye davet eder bizi." (Genette, 2020, s. 21) Genette'in anlatının işlevine dair bu saptaması Marc Levy'nin *Birbirimize Söyleyemediğimiz Onca Şey* adlı romanında bizim konumuz açısından da bize yol göstermektedir. Hikâye zamanı ve anlatı zamanı kavramları Levy'nin anlatısında genel olarak saptanan sinema anlatısı tarzının saptanmasında kullanılmıştır. Levy'nin ardışık bir düzende yaptığı kurgu, anlatının dizilimi, eylemsel zaman ve zaman kullanımı, eksilteler, dolaylı tarihsel ipuçları, tarihsel olaylar ve bunlar sayesinde zamansal bölümlerin ve olay örgüsünün anlaşılmasına ve romanın zamansal kurgusunun, anlatı özelliklerinin incelenmesine imkân vermiştir.

Balzac'ın "tipik evreler" (Raimond, 2011, s. 105) olarak adlandırdığı, bütün hayatlarda yer alan önemli anların romanda da bölümler halinde işlenmesinde zamansal göstergelerin kullanımı adı geçen romanda zamansal göstergelerin incelenmesinde farklı bir bakış açısını da kullanmamıza olanak tanımıştır.

Levy'nin romanda, karakterlerin yaşamını incelleme, kurgusal bir düzlemde, zamanı ve mekânı kullanarak merkeze altına aldığı görülmektedir. Peki hayatın önemli anları nelerdir? Bu sorunun yanıtını yine Raimond'un

Le Roman adlı eserinde arayacağız. Hayatın önemli anlarını Raimond üçe ayırmaktadır: “Çocukluk ve eğitim”, “aşkın doğuşu” ve “tutkunun ıstırabı”. (Raimond, 2011, s. 104) Romanda Julia’nın Tomas’a olan aşkı, beraberinde getirdiği tutku ve ıstırap hisleri, çocukluk yıllarına geri dönüşler ve babasıyla olan ilişkileri anlatıyı genel hatlarıyla oluşturan unsurlar olarak görülmektedir.

Levy romanında ana karakteri Julia’yı okuyucuya tanıtırken, bir bakıma onunla ilk tanışıklığa olanak sağlayıp olay örgüsünün öncesine gitmeye olanak tanıyacak dönem olarak karakterin çocukluk ve eğitim döneminden bahseder. Julia 18 yaşına bastığı gün aldığı bir kararla hayatını değiştirecek bir aşkın doğuşuna doğru sürüklenmektedir. “...1989 yılının Eylül ayının ilk günü, Julia on sekiz yaşına basmıştı. Yeni yaşını, babasının seçtiğinden bambaşka bir alanda, uluslararası bir değişim programına katılmak üzere, Anthony Walsh’un onu kaydettirdiği sıralarını terk ederek kutlayacaktı.” (Levy, Birbirimize Söyleyemediğimiz Onca Şey, 2018, s. 111) Olay, karakterler, zaman, mekân bileşenleri üzerinden yaşamı kurgusal bir estetikle yeniden üreten romanda, zaman kavramını anlatsal açıdan ele almaya devam edeceğiz.

Zaman kavramı gerçekten tanımlanması zor olan varlık kategorilerinden biridir. Romanın anlatsal inceleme kısmına geçmeden önce zaman kavramına ilk olarak Bergson’un “*Süre ve Eşzamanlılık*” kitabından yapacağımız alıntılarla açıklama getirmeye çalışacağız.

2.2. Bergson’ da Zaman

Bergson zamanı tanımlarken “akış ve geçiş” kavramlarını kullanır. Bergson ’da zaman bir akıştır ama bu dış dünyada değil iç yaşamımızda gerçekleşmektedir. *Süre ve Eşzamanlılık* kitabında durumu bizlere şöyle açıklar: “Hiç şüphe yok ki zaman bizim için ilk önce iç yaşamımızın sürekliliği ile birleşiyor.” (Bergson, 2021, s. 60)

Süreklilik kavramına da bir açıklama getirme noktasında yine Bergson’a başvuruyoruz. Bergson sürekliliği şöyle açıklar: “Bir akış veya bir geçiş, ama kendi kendine yeter bir akış ve geçiş, akan bir şeyi içermeyen bir akış ve geçilen halleri varsaymayan bir geçiş: *şey ve hâl* bu geçişin yapay anlık görünüşüdür ve bu geçişin bizzat kendisi süredir, doğal olarak deneyimlenen sadece odur. O bellektir, ama tuttuğu şeye dışsal olan, korunmasını sağlayan geçmişten ayrı bir bellek değildir; değişimin bizzat içinde olan bir bellektir, önceyi sonraya uzatan ve onların, sürekli tekrar doğduğu düşünülen bir şimdi içinde görünerek ve yok olarak saf anlar olmalarını engelleyen bellektir.” (Bergson, 2021, s. 60) Öyleyse, bize göre bellek, dış dünyaya bağlı olanla ilgili olduğu için geçmişe bağlıdır ve değişimin de içindedir. Roman kurgusunun içerisinde yer alan karakterlerin yapmış olduğu seyahatler ile dış dünyaya bağlandığı ve bu bağın beraberinde karakterlerin belleklerindeki geçmişe dair olgularla beraber sürekli bir değişim içerisinde olduğu saptanmıştır. Julia’nın geçmişine olan bağı ile sürekli bir değişimin içerisinde olması ve babasına olan kızgınlık hissinin giderek kaybolması bellek ve değişim noktasında gözlemlenmiştir.

“...Julia bayılacak gibi oldu. Kötü bir rüyaydı bu, birkaç saniye sonra ter içinde uyanacak ve kendini böyle bir çılgınlığa kaptırmış olmasına gülecekti. Babasının tabutunun toprağın altına inişini gördüğünde, onun yasını zaten uzun zamandır tuttuğunu düşünmüştü Julia, yokluğunun acısını neredeyse yirmi yıldır çeke çeke tükettiği için, daha fazla üzülmemeye söz vermişti kendi kendine. Olgunlaşmış olmakla övünen Julia nasılda bilinçaltının tuzağına düşmüştü hem saçma hem komikti bu.” (Levy, 2018, s. 49) Romandan alıntılanan bu bölümle beraber belleğin rolünü biraz daha açacak olursak şöyle bir değerlendirme yapabiliriz. Bellek, önceki sonrayla birleştiren onların tekrarı olduğu düşünülen bir şimdi içinde görülür. (Bergson, 2021, s. 60) Süre ise; dolaysız olarak doğrudan bir araç kullanmadan algılanır. Onsuz zaman fikrine sahip olamayız. Fiziksel dünyanın algılanması bizde bir bilinç hali, içsel yaşam olarak görüldüğü gibi aynı zamanda maddenin(mekânın) bir fotoğrafı veya filmi gibi eşzamanlı gerçekleşir diyebiliriz. (Bergson, 2021)

Levy romanında, Julia’nın babasının android halini görene kadar belleğinden sildiğini düşündüğü geçmişine dair izleri, anlatıda okuyucuya adeta bir film havasında vermektedir. Babasının ölümünden hemen sonra kendi evinde, evliliğe hazırlandığı bir dönemde yeni bir hayat kurmak üzereyken babasının android haliyle karşılaşması okuyucuda, yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, karakterlerin yaşamlarının sürekliliğini bir araya getirmesinde belleğin rolüne dair bir örnek olarak görülebilir.

2.3. Anlatım Hızı

Michel Raimond "*Le Roman*" kitabında romanda zamanın ifadesine dair sorunları ele almıştır. Raimond'a göre: "Romanda zaman incelenirken temel bir ayrımı aklımızda tutmalıyız. Anlatılan maceranın zamanı ve anlatmak için gereken zaman." (Raimond, 2011, s. 165) Bu ayrım öncelikle maceranın zamanını ele almamız gerekliliğini ortaya koymuştur.

Zaman; insanın karakterini şekillendiren aşk, sevinç, istek, ihtiras ve ölüm gibi büyük olguların aklımıza ve ruhumuza her sunulduğunda bizi içine alan kafa karışıklığının bir göstergesi de olabilir. Bir bakıma adeta hayat gibi hüznüleri-sevinçleri, güzellikleri-kötülükleri barındırır. Macera ve anlatı zamanının ayrımına varmak ve bu ayrımı anlamak adına Giono'nun Noé adlı eserinden bir alıntı bize yardımcı olacaktır. "Langlois'in tüm yürüyüşlerinden bahsetmedim. Bir noktadan sonra o son sigarasını içmeye can atıyordu ve ben de dinamit kartuşunu dudaklarının arasına geri koymaya can atıyordum." (Raimond, 2011, s. 166) Romanın anlatım dilinde ağırlıklı olarak kullanılan geçmiş zamanın yazar tarafından tercih edilmesini maceranın anlatı zamanında romandan romana değişkenlik gösteren durumlar kullanılmasına bağlayabiliriz. Alain Robbe Grillet'in "*Silgiler*" romanında okuyucu 24 saatlik bir zaman dilimiyle karşılaşırken, Michel Butor'un "*Passage de Milan*" romanında 12 saatlik bir zaman dilimine şahit olur.

Bu örnekler elbette çeşitlendirilebilir fakat çalışmamızın bir karşılaştırma amacı gütmemesinden dolayı bu örnekler sadece bize Marc Levy'nin eserinde kullandığı yöntemleri daha iyi anlamamız adına yardımcı olmak için verilmiştir. Birçok romancının yaptığı gibi yazar nispeten az sayılabilecek bir süre içerisinde (6 gün) ve başvurduğu kullanılan kısa saat dilimleri ile kahramanların onlarca anısını okuyucuya sunmaktadır. Kitabın henüz başında Julia Walsh annesinin ölümünden beri yirmi beş yıldır tek bir haber almadığı babasından bir haber alır. Babası ölmüştür ve cenaze töreni cumartesi günü, yani düğün günüdür. Haberi aldığı günün ertesi günü evinde babasının birebir eşlemi olan bir robotun bulunduğu büyük bir koli bulur. Açılan koliden çıkan babasının android robot haliyle karşılaşan Julia bu durumun şokunu yaşar. Olay örgüsünün merkezinde babasının cenaze töreni ve hemen sonrasında karşısına çıkan robot "versiyonu" yer almaktadır. Koliden çıkan bu robot, yani babası onlara, uzun yıllardır birbirlerine söyleyemedikleri onca şeyi söylemeleri için seyahatler ile örülmüş bir olay örgüsünün baş kahramanları olma fırsatı verecektir. Bu noktada robotun sadece altı günlük bir ömrü olduğu detayı ise olayın zamansal açıdan kurgulanması adına oldukça önemlidir. Yukarıda söz ettiğimiz romanlarda kullanılan saat dilimleri nasıl olay örgüsünde önemli bir yere sahipse, Marc Levy'nin romanın henüz ilk başlarında okuyucuya sunduğu bu kısıtlı zaman da romanın kurgusunda o denli önemlidir.

Bergson'un ortaya koyduğu yeni bir yaklaşım olan süre (fr. la durée) kavramını açıklamak için Bochenki'den bir alıntıya başvuracağız. "Bu gerçeklik biricik ve bölünmez bir devinim, ölçülemeyecek bir atılım, bir oluşur. İlkesi gereği, sürekli bir akış içindedir, hiçbir zaman var değildir, ama hep olmaktadır." (Bochenki, 2019, s. 127) Bergson felsefesinde insanın anı, geçmişi ve geleceği yaşayabileceği, deneyimleyebileceği görülmektedir. Öyleyse yaşamak, başlı başına sürekliliktir denilebilir. Gerçekliklerin deneyimlerle birbirlerine etki ettiği görülmektedir.

Julia ve Anthony, yalnızca anılarıyla zamanda geriye giderek ilerlemeyi değil aynı zamanda daha iyi bir gelecek oluşturmayı da başaracaklardır. Zamanda ve mekânda uygulanan geri gitmeler yukarıda sözünü ettiğimiz süre kavramını kullanmamız adına temel oluşturmuştur. Romanda geçen şu satırlar ise bu durumu açıkça ortaya koymaktadır: "...1989 yılının Eylül ayının ilk günü, Julia on sekiz yaşına basmıştı. Yeni yaşını, babasının seçtiğinden bambaşka bir alanda, uluslararası bir değişim programına katılmak üzere, Anthony Walsh'un onu kaydettirdiği sıralarını terk ederek kutlayacaktı." (Levy, 2018, s. 111) Okuyucu romanın satır aralarında o anı yaşarken aynı zamanda yazarın usta kalemle geçmişe yolculuk yapmakta ve gelecekte yaşayacaklarına dair bir hazırlık sürecine girmektedir. Anthony, hatalarına dönüp baktığında daha fazla bilgeliğe kazanacak ve yapmış olduğu hataları tekrar etmemeye çalışacaktır. Böylece kızının, kendisi hakkında biraz daha bilgi sahibi olmasını, kendisine ve annesine olan duygularını biraz daha öğrenmeye çalışmasını sağlayacaktır. Aynı zamanda Tomas'ı tekrar görmesine ve onun kendisi hakkında bir seçim yapmasına izin verecek ve böylece geleceği hazırlayacaktır. Julia ise hayatın sorumluluğunu üstlenmeyi öğrenecek ve geçmişten kaynaklı bildiklerini ve inandıklarını bırakıp geleceğe, biraz da bilinmeyene atlayacaktır.

Öyleyse Bergson'a göre ele aldığımız zaman kavramından hareketle, gerçek zamanın, her anında aynı özellikleri gösteren bir yapıya sahip olmadığı düşüncesinden yola çıkarsak süre kavramının daha çok heterojen bir yapıya sahip olduğu, yani birbirinin içerisine geçmiş olduğu saptamasına ulaşabiliriz. Bu düşüncemizi alıntılıdığımız şu satırlar destekler niteliktedir. "Bununla birlikte biz kendimizde, elbette biraz sıkıntı çekerek, bambaşka bir gerçekliği keşfedebiliriz. Bu gerçekliğin salt niteliksel bir yoğunluğu vardır; bu gerçeklik tümüyle heterojen öğelerden oluşur, ancak bu öğeler yine de ayırt edilemeyecek ölçülerde birbirine nüfuz eder. Sonuç olarak diyebiliriz ki bu içsel gerçeklik özgürdür. Bu gerçeklik ne uzamsal bir şeydir ne de ölçülüp hesap edilebilir bir şey; aslında bu gerçeklik sürüp gitmez, aynı zamanda *saf süre*'dir." (Bochenski, 2019, s. 127) "...algılanmış ve yaşanmış olduğunu tahayyül etmeden bir zaman kavranılamaz. Demek ki süre bilinci içerir. Keza onlara süren bir zaman atfediyoruz." (Bergson, 2021, s. 65) Bergson'un *Süre ve Eşzamanlılık* kitabından yola çıkarak şu çıkarımda bulunabiliriz: Süren zaman ölçülebilir değildir. Çünkü süre bölünme ve çakışma içerir. Bilinçler aynı doğadadır aynı biçimde algılar ve aynı süreyi yaşar. Her birimiz kendi çevresini hayal gücü çabasıyla genişletir ve böylece mekân bilincin süresine katılır. Bellek ve bilinç olmaksızın önce ve sonra arasında bir birlik bağı hayal edemeyiz. Öncesiz ve sonrasız, ardışıklık olmadan zamansız tek bir an olacaktır. Önceki an olmayan şeyin sürekli yenilenen bir unutulmuşluğu gerçekleşir. İki anı birbirinden ayıran süre ve bunları birbirine bağlayan bellek arasında ayırım yapmak imkansızdır. Gerçek zaman yani algılanan ve yaşanan zaman olanın içinde artık olmayanın sürekliliğidir. Algılanmış ve yaşanmış olduğunu hayal etmeden bir zaman kavranılamaz. Romanda da zaman algısını analiz ederken algılanmış ve yaşanmışlığın hayali zamanı kavramamızı sağlamaktadır.

Bergson'un "*Süre ve Eşzamanlılık*" kitabına dayanarak yapmış olduğumuz bazı saptamaların yanı sıra bize göre yazar, okuyucuya karakterlerini tanıtmak için bazı yollar dener. Bizler günlük hayatımızda insanların var olduğunu biliriz ve genellikle onlarla tanıştığımız an itibarıyla var oluşlarına dair meraklarımız oluşmaya başlar. Yazar, romanda karakterin geçmişini okuyucunun yakalaması için hızlı ve kısa özetler vermek yerine adeta bir dizi film havası uyandıran uzun ve detaylı bir anlatım tarzı kullanmıştır. Julia'nın eski sevgilisi olan Tomas'ın hikâyeye dahil olduğu 16.bölüm bu duruma örnek olarak verilebilir. Bölümün hemen başında yer alan: "İtalya devlet başkanı istifasını Roma'da açıklamıştı. Basın konferansı sona erince, fotoğraflarının çekilmesine son kez razı oldu..." (Levy, 2018, s. 216) cümlesi bize Tomas'ın nerede ve neler yaptığına dair referanslar vermektedir. Karakterin geçmişten o güne kadar yaşadıklarını ise romanın kalan bölümünde eş zamanlı olarak yapılan anlatımlarla okuyucu öğrenebilmektedir.

Romanda ise ilk tanışmayı karakterin ilk varoluş anına okuyucu olarak indirgemeye çalışsak bile bazen bu durum zorlayıcı olabilmektedir. Karakterin öncesinin var olduğunu biliriz fakat buna rağmen öncesini ilk tanışmada anlayamayız. Çünkü ona henüz dahil olmamışızdır. Okuma boyunca hedeflerimizden birisi de karakterin varoluşunun ilk kaynağına dek inmektir ve bunun için farklı yollar deneriz. Gerçek hayatta ise kişilerle kurmuş olduğumuz bağlar, bağ kurduğumuz kişiler ile onların geçmişlerini bilsek dahi her zaman olayların sonrasında yer almamızı sağlar. Bir bakıma olayların öncesine olan hakimiyetimiz olayların sonrasına dair meraklar oluşturabilmektedir denebilir. Bize göre romanda ise bu farklıdır; her zaman olayların öncesini merak eder ve ararız.

İncelemiş olduğumuz romanda da yukarıda açıklamaya çalıştığımız saptamalar gözlemlenmektedir. Henüz ilk sayfalarda "Asabi değilim, düğüne dört gün kala, gelinliğini alman için seni benim dürtmem gerektiğinden olsa gerek, gerginim yalnızca!" (Levy, 2018, s. 15) Bize göre okuyucu her zaman olayların öncesini kazır ve bu kazı süreci olay örgüsüne dair zamansal göstergelerle desteklenebilmektedir. Romanda hikâyenin derinliklerine inmeden öncesinin anlatılmaya başladığı görülmektedir. Klasik romanlarda belki de birkaç sayfalık okuma neticesinde kahramanın bütün geçmişini öğrenebiliriz. Marc Levy ise hikâyenin başından sonuna kadar okuyucu hikâyenin içinde tutmak adına okuyucuyu adeta bir arkeolojik kazı yapar gibi sürece davet etmekte olduğu saptanmıştır. Yazar hikâyenin öncesine tanıklık etmeye okuyucu davet etmektedir. Klasik yazarların eşzamanlılık etkisinde kalmamak adına hikâyeyi geçmiş zamanda anlattıkları ve geriye dönüşlerden veya beklentilerden bahsettikleri bilinen bir durumdur. Levy'nin de zaman zaman bu yöneme başvurduğu bu roman özelinde görülmektedir. Modern romanların birçoğunda olduğu gibi yazar belirli bir gün içerisinde belirli saat dilimleriyle kahramana dair bir algı oluşturmakta ve romanın kahramanının hayatından kesitlerini, anılarını okuyucuya sunmaktadır. Bergson'un zaman kavramı üzerine yaptığımız incelemeler bize romanın zamansal simgelerine erişme imkânı sağlamıştır. Levy olayın anlatımında geçen zamanı doğrusal bir zaman şeklinde kullanmamış, onu uzamla birleştirmiştir.

Doğrusal bir zaman çizgisinde altı gün sürecek ve planlandığı gibi ilerleyecek seyahatlerden oluşmayan anlatının 17.bölümü bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Tomas, Spana Meydanı'ndaki büyük merdivenlerden katıldığı anlatıya eşzamanlı olarak Julia ve Anthony'nin onu aramak üzere geldikleri Berlin'de olmalarının verdiği mekânsal hareketlik ve sadece 24 saatlik bir zamana sahip olduklarını söylemeleriyle oluşan zamansal çok katmanlılık ve yine aynı anlatının içerisinde okuyucuyu New York'a götürmesinin yarattığı çok katmanlılık süre kavramının heterojen yapısına örnek olarak verilebilir.

2.4.Romanda Kısaltmalar ve Belirsizlik

Anlatının temel unsuru anlatıcıdır. Romanda öyküyü kimin nasıl anlattığı sorusu, bu bölümde anlatının hızını incelerken kısaca değineceğimiz bir noktadır. "Anlatma esasına bağlı kurgusal anlatılarda olay ve/veya olaylar dizisi, ilk akla geldiği gibi yazar tarafından sunulmaz. Yazarın tasarladığı sanal bir kişi/varlık tarafından anlatılır ve o, metnin kurgusal inşasında belirleyici bir rol oynar; bu nedenle her yazar ifade etmek istediği düşünceye, anlatacağı olaya ve yapıtına vermek istediği şekle uygun olan anlatıcı(lar) yaratmak zorundadır." (Sözen, 2008) Romancı anlatısında her şeyi bütünüyle anlatmak zorunda değildir. Birçok önemli olayı ve anı atlayabilir. Günler, saatler arasında farklı kaymalar yaşanabilir.

Gérard Genette tarafından kullanılan "eksilti" kavramı zamansal açıdan ele alınacaktır. Genette, *Figures III* adlı eserinde eksilti kavramını geniş bir bölümde ele almıştır. Biz ise eksilti kavramını açıklamak için yine Genette'in bir eseri olan *Anlatının Söylemi'nden* faydalanacağız. Genette eksiltiyi şöyle açıklar: "Zamansal açıdan bakıldığında, eksilti analizi, atlanmış bir hikâye süresini düşünmeye indirgenecektir ve buradaki ilk soru bu sürenin belirtilip (belirli eksilti) belirtilmediğini (belirsiz eksilti) bilmek olacaktır." (Genette, 2020) Romandan alıntılarımız "Tüm bu olanların biraz şaşkıncı olduğumu biliyorum. Görüşmeyeli uzun zaman olduğumu da biliyorum." "/bir yıl, beş ay oldu!" "/ve yirmi iki gün!" baba kız arasında geçen bu diyalog dolayısıyla açıkça belli olan bir eksilti örneği olarak görülmektedir. (Levy, 2018, s. 52)

Marc Levy'nin, anlatı zamanını gerçek zamandan daha kısa tutarak elipsler kullandığı da görülmüştür. Romanın anlattığı toplam süre elbette yazar tarafından eşit bir şekilde anlatılmak zorunda değildir. Raimond elipsi şu şekilde açıklar: "...romancı hayatın belirli dönemlerini anlatıda atlayabilir." (Raimond, 2011, s. 166). Düğün hazırlıkları, babasının ölüm haberi, cenaze hazırlıkları, cenaze töreni ve evliliğin ertelenmesinin hepsi romanda çok kısa bir anlatı zamanında detaylı bir şekilde aktarılmıştır. "Dün gece Paris'te ölmüş; cesedi uçakla yollayacaklar, cenazesi dört gün içinde kalkacak," diye ekledi Julia, sesi zar zor duyuluyordu. Stanley parmak hesabına koyuldu "Bu cumartesi mi?" dedi gözlerini fal taşı gibi açarak." (Levy, 2018, s. 20) Düğün hazırlıkları yaptığı sırada gelinlik denediği gün almış olduğu bir telefon ile uzun yıllardır görüşmediği babasının ölüm haberini alan Julia cenazenin de dört gün içinde Paris'ten New York'a geleceğini öğrenmesiyle başlayan anlatı bize olay örgüsünün öncesine dair henüz bilgi vermemesiyle belirsiz bir eksilti örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bütün bu olaylar romanın anlattığı olay örgülerinin eşit bir şekilde bölümlenmeksizin anlatıldığını göstermektedir. Çalışmamızın konusu her ne kadar karakter analizi ile ilgili değilse de romanın kahramanını anlamada zamanın rolünün yadsınamayacağı da bir gerçektir.

Jean Pouillon "*Zaman ve Roman*" adlı eserinde romanda belirsizlik konusuna yer vermiştir. Roman karakterinin anlaşılmasını gerçek hayatın anlaşılmasında kullanmış olduğumuz yollardan ayırmayabiliriz. Bu durumda Jean Pouillon'un belirttiği üzere "...karakterin zamanına saygı duymak gerekir." (Pouillon, 1993, s. 157) Bu tanımlamayı şöyle açıklayabiliriz: Karakteri o an ile değerlendirmek yerine zamanda var oluşuyla değerlendirmek gereklidir. Bu değerlendirmeyi yapmamızda bizlere bağlantılar yardımcı olabilir.

Jean Pouillon'un çalışmalarından yola çıkarak romanda belirsizliği tırmandırmak yerine zamanı tarif etmenin roman analizinde faydalı olabileceğini söyleyebiliriz. Yakalanabilecek bir eşdeğerlilik, zaman analizinde bizlere destek olacaktır. Bu sebeple zamanın sadece bir yönünü göstermek yerine onu bir kaderin oluşup ortaya çıkmasını yönlendiren tüm gelişmeleriyle göstermeye çalışacağız.

Marc Levy'nin, karakterlerinde belirsizlikten uzak durarak onlar için hayatlarının içinde yer alan olaylardan hareketle bir kader olgusu yarattığı gözlemlenmiştir. Hayatın dinamiklerinden biri olan aşk olgusunu romanın

merkezine yerleştiren Levy’i aşk kavramına iki önemli rol vermiştir. Ölmüş olmasına rağmen bir android robot olarak kızına olan aşkıyla dirilen bir babanın aşkı ve müstakbel kocasına ve eski sevgilisine olan aşkıyla babasına duyduğu aşka doğru bir yolculuğa çıkan Julia. Bir romancı için tamamen insana dair olan bu ilişkiler ağının ne kadar önemli olduğu araştırmamızın bu bölümünde ele alınarak romanda kullanılan elipslerin ve eksiltilerin anlatıya olan katkıları bu bölümde irdelenmeye çalışılmıştır.

2.5.Karakterlerin Geçmişini Göstererek Geleceklerine Dair İzler Bırakmak

Yazınsal bir üründe olaylar belirli bir mantık silsilesinde ve bir kronolojiyle bağlanır. Yazar ise bunu açıkça ortaya koyma endişesinden kurtulamayabilir. Anlatıda geçmiş olaylar belirli bir mantık silsilesi ve kronolojik olarak kullanılabilir. Romancı elbette bunu açıkça ortaya koymak zorunda değildir. Michel Raimond bu durumu “yazarın oyunu ikili oynaması” (Raimond, 2011, s. 172) olarak tanımlar. Bir anlatıda olaylar tamamlanmamış hikayeler olabilir. Bu çok rastlanan bir durumdur. Julia’nın hayatı neredeyse başarıya ulaşmış bir hayattır ama bu yaşama dair etkiler geçmişten gelebileceği gibi geleceği de şekillendirebilir. Bir anlatı okuyucuda tamamen geçmişe çağrışımlar yapabilir ama belki de bu çağrışımlar geleceği de şekillendirmektedir. Romandan örneklemek gerekirse, “...yarattığınız oyuncak çok iyi sattı, ikinci siparişi geçtik. Vitrinde ancak dört gün kalıyorlar, peynir ekmek gibi satılıyor, dedi mağaza müdürü, bir yandan da oyuncakçı yerine koyuyordu.” (Levy, 2018, s. 34) New York’ta hayatını belli bir düzene oturtmuş, başarılı bir kariyere sahip ve evlilik hazırlıkları yapan bir kadındır Julia. Fakat hayatı aynı zamanda var olduğu her anda gelecekle şekillenmektedir. Onun geçmişi geleceğini şekillendirecek olan olguları etkilemektedir. Julia’nın en yakın arkadaşıyla yapmış olduğu sohbetlerinden tutun yarattığı çizgi karakterlere, oyuncaklara kadar eski sevgilisi Tomas’ın izleri hayatının halen biraz içindedir.

Yazar, Julia’nın babasıyla olan ilişkisini de okuyucuya aktarmaktan geri durmaz. Bu durum Julia’nın geçmişine sarkan hayatının bekleyişlerle ve arayışlarla, geleceğinde geçmişini arama çabası olarak tanımlanabilir. Yatırımcısı olduğu bir teknoloji şirketinin ürettiği bir robot olarak kızının karşısına ölümünden sonra tekrar çıkan Anthony kızıyla yaşayamadıklarını sığdırmayı planladığı altı günlük bir macera için onu ikna etmeye çalışmaktadır. “... Bu oyuna katılmaya karar verdiysen, beni kapatmak için kumandanın düğmesine basmadığın sürece benden bahsederken şimdiki zamanı kullanmanı tercih ederim. Bu da benim ödülüm.” Yaşayacakları kısa süreli gelecekte yitip giden onca zamanı yakalamaya çalışma arzusuyla kızını bu yolculuğa hatta bir oyuna ikna etmek için uğraş vermektedir “Altı gün? Altı gün izin kullanmayı asırlar oldu sanki.” (Levy, 2018, s. 73) yazar bir baba-kızın geçmişe dair acılarını, geleceğe dair ümitlerini ve ana dair beklentilerini okuyucuya sunmaktadır.

Hayatın günlük döngüsünün, rutinlerin sıklılığını düşünecek olursak ele alınan bu üç dönem bir romanın kurgulanmasında etkili olabilir. Levy’nin “*Birbirimize Söyleyemediğimiz Onca Şey*” adlı romanında bu soruların cevaplarına erişmek mümkün görünmektedir. Okuyucuya yansıtılan baba karakteri Julia’nın çocukluğunda geceleri onu terk edip giden bir baba figürüdür. Genç bir kadın olduktan sonra da Julia, babasının hatırasının gecelerine musallat olmasını istememektedir. Babasının android robot versiyonuyla ilkin iletişim kurmayı reddetmesinin temel nedeninin çocukluk dönemine ait bu göstergeler olduğu söylenebilir.

Ölümünden sonra kızının karşısına bir robot olarak çıkan Anthony’nin, kızıyla olan diyalogları kızının çocukluk dönemine dair birçok kez yaşadığı pişmanlıkları okuyucuya aktarmaktadır. Peki gerçekten böyle miydi? Romandan alıntılatacağımız bu bölüm sorumuza cevap aramak adına kullanılmıştır. “O altı gün sana yarayacak!” (Levy, 2018, s. 73) “Altı gün Julia, bir yabancı değil, babanın yasını tutman için yalnızca altı gün, bu kararı kendin vermek istemediğinden emin misin? Artık hayatta olmayan, android robot versiyonunda kızıyla iletişim kurmaya çalışan bir baba olarak söylediği bu cümleler belki de geçmişinde kızıyla ilgili hayatındaki yaşanmamışlıkları en iyi şekilde ifade etmektedir. Ele alınan bu göstergeler karakterin geçmişini göstererek geleceğine dair izleri takip etmekte yardımcı olmaktadır.

2.6.Eylemsel Zaman ve Zaman Kullanımı

Fransızca’da “*passé simple*” ve “*imparfait*” kullanımları her iki zamanın da bakış açısı bağlamında değerlendirildiğinde kullanımları arasındaki farklılıkları göz önüne sermektedir. Fransızca “*Passé simple*” yapısı gereği süreci dışarıdan bütünüyle, belirli bir anda ortaya çıkan bir nokta biçiminde kavrar. “*Imparfait*” ise içeriden olacak şekilde seçilen zamanda aksiyonun devam etmekte olduğunu göstermekte ama bittiğine dair herhangi

bir belirti göstermemesi nedeniyle anlatıda farklı bir zenginlik ortaya koymaktadır. Dil bilimci Herhald Weinrich “imparfait” kullanımı için anlatı zamanında “arka plan” kavramını, “passé simple” için ise “ilk plan” kavramını kullanır. (Kaempfer & Micheli, 2005) Romanda fiillerin kullanımında tercih edilen zamanları irdelemek için zaman kavramına yukarıda açıklamaya çalıştığımız biçimi üzerinden yaklaşacağız. Böylece romanda eylemler içindeki zamansal biçimlenmelerin karakterler üzerindeki etkilerini belirlemeye çalışacağız.

Fransızca’ da “le temps”, zaman kavramı, sözlük anlamı olarak fizik, spor, müzik, mekanik, dilbilim gibi yedi farklı alanda farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Larousse’da sözcük anlamı olarak da tam yirmi iki farklı anlamı olan “le temps” sözcüğünü biz de “le temps verbal” yani Türkçe eylemsel zaman olarak ifade edeceğimiz anlamıyla ele alacağız.

Michel Raimond anlatıda zaman ile ilgili şu soruları yöneltir: “Zaman var mıdır? Bunu nasıl bileceğiz? Zaman elimizden kayıp gitmiyor mu? Gelecek henüz gelmemiştir, geçmiş artık yoktur ve şimdiki zaman durmuyordur.” (Raimond, 2011, s. 165)Eylemsel zaman üzerine yoğunlaşmamıza Raimond’un yöneltmiş olduğu bu sorular neden olmuştur.

“İyi, tamam...Barışalım mı?” “/Bu akşam için mi, bütün çatışmalarımız için mi barış yapacağız?” “/Ben seninle hiç çatışmadım Julia. Doğru, yanında değildim ama asla düşmanca davranmadım.” “/Şaka yapıyorsun değil mi? Hakkın olmadığı halde uzaktan da olsa her zaman her şeyi kontrol etmeye çalıştın. Ne yapıyorum ben? Bir ölüyle konuşuyorum!” “/Eğer istiyorsan hemen kapatabilirsin.” “/Ben de öyle yapacağım zaten. Seni tekrar kutuya koyup, bilmem ne ileri teknoloji şirketine geri yollayacağım.” (Levy, 2018, s. 73)Romandan alıntıladığımız bu bölüm romanın orijinal dili olan Fransızcada şimdiki zaman, geçmiş zaman (farklı versiyonlarıyla) ve gelecek zaman kullanılarak yazılmıştır.

Fransızca orijinal metinde bir bölümde kullanılan şimdiki zaman, geçmiş zaman (farklı versiyonlarıyla) ve gelecek zaman kullanımı incelememizin bu bölümünde zamanın doğrusal olmayışıyla ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.

2.7.Levy’nin Romanında Zamansal Göstergeler ve Anlatının Zamansal Referansları

Önceki bölümde kullanmış olduğumuz Fransızca’da kullanılan imparfait, passé simple ve présent zamanlarının eylemsel zaman olarak kullanımına dair kısa bir açıklama yaptıktan sonra bu bölümde “Fransızcada fiillerin genel olarak “présent”, “imparfait” “passé simple” vb. olarak adlandırılan bir dizi geçici paradigma arasında dağılmasının romana nasıl yansdığına bu bölümde değinmeye çalışacağız.

Benveniste’e göre: “...Bu fiiller sırayla üç büyük zaman kategorisine dağıtılır: şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman. Kullanım ilkeleri ve alanları tartışılmaz olan bu zamansal bölünmeler gerçek kullanımlarından uzak durabilirler ve organize edilmeleri de zor olabilir. Sözlü dizge içindeki verili bir biçimin konumuna ve hatta olanağına karar verecek ölçütü salt zaman kavramında bulamayız. Örneğin, dışarı çıkıp çıkmadığının dışarı çıkma paradigmasına ait olup olmadığını nereden biliyorsunuz? Hangi zamansal sınıflandırmaya göre kabul etmeli veya reddetmeliyiz?” (Benveniste, 1976, s. 237) Benveniste’den yapmış olduğumuz bu alıntılardan yola çıkarak fiillerin kullanımı içinde biçimlenen zamanın yanı sıra fiillerle beraber kullanılan zamansal göstergelere de bakmanın incelememize katkı sağlayacağı kanısındayız.

Fransızcada sıklıkla kullanılan bazı deiktik ifadelerin, Levy’nin romanında kullanmış olduğu zamansal göstergeleri oluşturmada ve içeriksel olarak bir tanılama yapmaya olanak sağladığı düşünülmektedir. Zamansal ifadeleri üç alt başlıkta inceleyebiliriz. Deiktik zaman, anafirik zaman ve önemli tarihler. Deiktik zaman, anlatının zamanı ve yeri gibi anlatının belirli koşullarını içeriksel olarak tanılamaya imkân tanıyan ifadeleri barındırmaktadır. “Varlığı, bir referans noktası ile ilişkilendiren sistemlere gösterime dayalı/deiktik sistem denir.” (Demir, 2013, s. 1100)

Bazı deiktik ifadeleri ve romanda kullanım sayılarını oluşturmuş olduğumuz aşağıdaki tabloda inceleyebiliriz.

Tablo 1: Kitapta kullanılan zaman ifadeleri ve kullanım sayıları

ZAMAN İFADESİ	KULLANIM SAYISI
Bugün	25
Dün	33
Şimdi	74
Yarın	44
O gün	1
O an	1
1989	6

“Dün gece Paris’te ölmüş; cesedi uçakla yollayacaklar, cenazesi dört gün içinde kalkacak,” diye ekledi Julia, sesi zar zor duyuluyordu.” (Levy, 2018, s. 20)Deiktik ifadelerin romanda içeriksel bir tanılama yapmakta belirli bir referans noktası ile ilişkilendirilmesi adına bağlamsal bir işaretleme yaptıklarını söyleyebiliriz.

“Anafirik sistem, cümledeki ya da metindeki bir dil unsurunun, başka bir unsurla ilişkilendirilmemiş, soyutlanmış şekliyle anlam bakımından bulanık ya da eksik olduğu; anlamının, ancak bir öncül (ya da soncul) unsur ile ilişkili olarak yorumlanabildiği ifade biçimlerinden oluşur.” (Demir, 2013, s. 1099) Anafirik sistemin ise metinde yer alan bir içeriğe referans yaptığı söylenebilir. “...1989 yılının Eylül ayının ilk günü, Julia on sekiz yaşına basmıştı. Yeni yaşını, babasının seçtiğinden bambaşka bir alanda, uluslararası değişim programına katılmak üzere, Anthony Walsh’un onu kaydettirdiği sıraları terk ederek kutlayacaktı...” (Levy, 2018, s. 111) Metinde altı defa kullanılan 1989 tarihinin ise romanda açıkça belirtildiği gibi tarihsel bir öneme sahip olan Berlin Duvarının yıkıldığı tarih olması dolayısıyla kesin bir kronolojiyi sunduğunu söylemek mümkündür.

Anlatıda aktarılan hikâyenin eylemlerine ve olaylarına ilişkin zamansallık vardır. Bu durum kitapta kızıyla yaptığı Kanada seyahatinde Anthony’nin kullandığı “... o dönemlerde burada bir büfe işletiyordum.” (Levy, 2018, s. 98) cümlesiyle örneklendirilebilir. Romanda zamansal bir işaretlemenin söz konusu olduğu görülmektedir. Berlin duvarının yıkılış tarihi olan 1989 yılı mutlak bir zamansal işaretleme olarak görülmektedir. Ancak anlatıyı üreten çok açık bir referans olarak başlı başına kullanılamaz. Anlatının babasının ölümüyle başlaması sonrasında farklı tarihlerde yapılan seyahatlerle hem eşzamanlı bir anlatı hem araya giren eklentilerle yansıtılması nedeniyle karşımıza daha karmaşık bir metin çıkmaktadır.

Anlatılan hikâyenin zamanı ile anlatı ediminin zamanı arasındaki ilişkiyi sorgulamaya başladığımızda Genette’in işaret ettiği gibi, “bir anlatıcının (anlattığı hikâyeyi) anlatı edimiyle ilişkili olarak zamana yerleştirmemesi neredeyse imkansızdır, çünkü onu zorunlu olarak şimdiki zamana, geçmiş zamana ya da gelecek zamana anlatır.” (Micheli, 2005) Anlatılan hikayeye ilgili olarak anlatı ediminin işgal ettiği zamansal konuma göre, sonraki, önceki, eşzamanlı ve araya eklenen anlatıları ayırt edeceğiz.

Bu bölümde görüldüğü üzere net bir tarih verilmesiyle beraber hikâye farklı bir içeriğe doğru kapılarını açmakta ve anlatı zamanında açık bir referans vermektedir. Bu durumu daha da genelleştirecek olursak, anlatıcı anlatısında bazı izler bırakarak okuyucunun bu izleri yorumlamasını tercih edebileceğini göstermiş olduğu gibi hikâyeyi de belirli bir zaman-uzama indirgeyerek anlatabilmektedir.

3.MARC LEVY’NİN “BİRBİRİMİZE SÖYLEYEMEDİĞİMİZ ONCA ŞEY” ADLI ROMANINDA MEKÂNSAL GÖSTERGELER

Mekân romana anlam katan öğelerden birisidir. Bu bölümde Levy’nin romanında farklı mekânların fonksiyonlarını belirlemeye çalışacağız. Yazarın mekân seçimleri ile romanda sunduğu birçok sembolik öğeyi göstermeye çalışacağız. Bir mekân, kahramanların ruh hâlerinden tualım olay örgüsünün kurulumuna kadar birçok role sahip olabilir. Genette *Figure III* adlı eserinde şöyle der: “Anlatmadan betimlemek, betimlemeden anlatmadan daha kolaydır.” (Genette, *Figure III*, 1969, s. 57) Mekânın rolünü anlayabilmek için, Genette’in mekânın önemini en az bir tane tanımlayıcı öge olmadan o anlatıyı yaratmanın zorluğundan yola çıkarak yaptığı açıklama bu bölümde ele alınmıştır.

Mekânsal öğelerin kullanımı ve işlevselliği tarih boyunca farklılıklar göstermiştir. Çalışmamızın sorunsalını bu durum oluşturmaya da betimlemelerin antik çağdan bugüne sözlü ve yazılı ürünlerde sahip olduğu rol yadsınamayacak derecede önemlidir diyebiliriz. Michel Raimond *Le Roman* (2011) adlı eserinde şu soruyu yöneltir: “Romancı, betimleme yapmak zorunda mıdır? yoksa değil midir?” (Raimond, 2011, s. 183) Yöneltilen bu sorunun cevabıyla ilgili birçok tartışma yürütülebilir fakat bu noktada verilecek cevaplardan birisi bizce betimlemenin romana kattığı işlevselliktir. Levy’de karakterlere baktığımızda mekânların onların yaşamına dair hatıraları, alışkanlıkları yansıttığı ve bir ruh kattığı görülmektedir.

Yazının, zamanın aktığı bir mekânın varlığına bağlı olduğu dahi söylenebilir. Bu doğrultuda zamansal öğelere değindiğimiz çalışmamızın ilk bölümünde, olay örgüsünün merkezinde Berlin ve Berlin Duvarı’nın yıkılış sürecinin romanın kurgusuna olan etkisi görülmüştür. Levy’nin eserinde zaman ve mekân kullanımının oluşturduğu algı Marcel Schwob’un “ilerleyici betimleme” (Raimond, 2011, s. 184) kavramıyla birlikte değerlendirilebilir. Betimleyici parçaların metin boyunca verilen bazı belirtilerle ayrılmasını belirtmek için kullanabileceğimiz bu kavram, anlatımdaki betimleme öğelerinin fark edilmesinde faydalı olacaktır.

İlerleyici betimleme kavramını romandan örneklendirecek olursak şu satırlar bize bir yol gösterici olabilir: “Ekim ayı bitmişti. Paris’teki ilk sonbaharının günleri kasım ayının ilk gri günleriyle birlikte silinmişti. Aynı diğerleri gibi bir akşam vakti, Arago’daki kahvede Sorbonne’lu öğrenciler hararetle Almanya’da olup bitenleri tartışıyorlardı...” “...O,7 Kasım akşamı Bercy Rihtımı boyunca Seine’i tırmanırken, Julia’nın, Paris’le vedalaştığından ve öğrenci odasının penceresinden Observatoire’in damlarını bir daha asla görmeyeceğinden hiç kuşkusuz yoktu.” (Levy, 2018, s. 113) Kitaptan alıntılanan bu cümlelerin okuyucuda yarattığı zamansal ve mekânsal algılarda ilerleyici bir betimleme anlayışının izlerini taşıdığı görülmektedir. Julia’nın 18 yaşına bastığı gün yaptığı seyahatin ve sonrasındaki seyahatlerinin farklı parçalardan bir bütüne gidilmesinde oynadığı rol roman boyunca gözlemlenmektedir. Yaptığı seyahatler adeta bir sanatçının üzerinde titizlikle çalıştığı eserinde yer alan farklı bakış açıları, yakınlık, zıtlık gibi öğelerin satırlara yansımaları gibi değerlendirilebilir.

3.1. İçsel ve Dışsal Betimleme ve Mekân

Gaston Bachelard’ın *Mekânın Poetikası* adlı eserinden yola çıkarak romanda içsel ve dışsal betimlemeleri inceleyeceğimiz bu bölümde ayrıca Michel Raimond’un *Le Roman* adlı eserinden romanda mekân üzerine bir yaklaşım geliştireceğiz. Bachelard’a göre: “İç mekânın içsel değerleri üstüne yapılan fenomenolik bir çalışma için kuşkusuz ev ayrıcalıklı bir varlıktır; elbette evi hem birliği hem de karmaşıklığı içinde ele almak ve böylece onun sahip olduğu tikel değerlerin tümünü temel bir değerde bütünleştirmek koşuluyla. Ev bize, hem dağınık hayaller hem de bir hayaller bütünü sunar.” (Bachelard, 2021, s. 33) Levy’nin romanında evin varlığı romanın henüz başlarında ortaya koyulmuştur ve son bölümde de karşımıza çıkmaktadır. Ev, kahramanların seyahatlerinin başlama kararını aldıkları yer ve seyahatin bittiği nokta olarak gözlemlenmiştir.

Balzac manzara, şehir, ev, apartman dairesi gibi mekânların insanlar üzerindeki etkisini romanlarında yansıtmıştır. Balzac *“Goriot Baba”* adlı romanında Madam Vauquer’ün pansiyonunu romanın henüz başında betimlemesi bir tesadüf olmasa gerek. Nasıl ki Balzac, romanlarında kişinin ve mekânın birlikteliğini kullanmışsa Levy’de adı geçen romanında benzer bir yolu izlemiştir diyebiliriz. “.../Etrafına bakınan Anthony Walsh, ‘Evin çok küçük, ‘ diye söylendi dişlerinin arasından. ‘/İhtiyaçlarıma ve olanaklarıma uygun boyutlarda!’ ‘/Pek öyle görünmüyor. Ne bileyim, bir küçük salon, bir kütüphane, bir bilardo odası ya da çamaşırılık olsaydı, oraya saklanıp bekleyebilirdim. Ah şu tek odalı daireler...” (Levy, 2018, s. 61) Yaşanılan mekânlar aynı zamanda yaşamın birçok karşılığını da içinde barındırır. Bazen uzun uzun ev tasvirleri bazen çok kısa tasvirler romancılar tarafından kullanılan bir yöntemdir. “Mütevazı yuvada betimlenecek pek az şey olduğu için, burada fazla kalmazlar.” (Bachelard, 2021, s. 34) Bachelard’ın bu yaklaşımından yola çıkarak ilgili romanda da karakterlerin evde çok fazla kalmadan o mütevazı evden birbirlerine söyleyemedikleri onca şey olan iki yetişkin olarak dünyanın farklı köşelerine doğru belirli bir süre için bir seyahate çıktıkları saptanmıştır. Ev içerisinde yaşanan diyaloglar baba-kız ilişkisinin karmaşıklığını göstermektedir. “Anthony hiç gürlütü çıkarmadan salona döndü ve kanepeye yerleşti. Televizyonu açmak için kumandayı eline almasıyla bırakması bir oldu, elindeki doğru kumanda değildi.” (Levy, 2018, s. 299) Julia babasının android haliyle evinin salonunda karşılaşmış ve beyaz bir kumandayla babasıyla olan karmaşık ilişkisi babasının android haliyle tekrar başlamıştı. Seyahatlerden sonra anlatının yine aynı

salonda Anthony'nin kızına verdiği mektuplarla son bulması ev varlığının romanda hem birliği hem karmaşıklığı göstermesine bir örnek olarak verilebilir.

Öldükten sonra android bir robot olarak kızının evine büyük bir kutu içerisinde gelip kızıyla kurmuş olduğu ilk diyaloglar, okuyucuya baba kızın zıtlıklarına dair küçük ama ileriye dönük önemli referanslar vermektedir. Julia'nın evi bizlere genel hayat tarzı, atmosferi hakkında bilgi vermekle kalmayıp bazı maddi sembolleri de belirtmektedir. Zengin bir kişi olan Anthony ve henüz 18 yaşında babasının maddi gücünden kendi tercihiyle ayrılan Julia'nın babasıyla olan bu diyalogu mekânların bir modellemesi olarak görülebilir.

Balzac romanlarında gördüğümüz mekânların içlerinin detaylı tasvirlerine Levy'de daha az rastladığımızı, Levy'nin mekân betimlemelerinde daha çok Proust tarzı bir dışsal betimleme tarzına rastladığımızı söyleyebiliriz. Levy'nin daha çok dışsal betimlemelerle ve anı kullandığı görülmektedir.

Proust'ta olduğu gibi Levy'nin de dışarıdaki havaya, mevsime ve günün bölümlerinin kullanımına karşı bir hassasiyet gösterdiği de saptanmıştır. Konunun değerlendirilmesinde Proust'un yaklaşımı kullanılabilir. "Proust'da algı ve betimlemeyi birbirinden ayırmak gerekliliğidir. Her algı bir betimlemeye yol açmaz, en fazla betimleyici bir gösterge verir. Bu belirsiz alanda, en azından, bir algı ne kadar ayrıntılı olursa, açıklamaya o kadar eğilimli olduğu tespit edilebilir." (Raimond, 2011, s. 187) Romanda geçen şu satırlar okuyucuya betimleyici göstergeler sunmaktadır, diyebiliriz: "Julia'yı götüren araba, aniden bastırın sağanağın altında 5.Cadde'den yavaş yavaş iniyordu. Sıkışan trafikte dura kalka ilerlerken, Julia'nın gözü 58.Sokak'ın köşesindeki büyük oyuncakçı dükkanının vitrinine takıldı. Vitrindeki gri-mavi kürklü kocaman su samurunu tanıdı. Tily aynı böyle bir cumartesi günü öğleden sonra, bardaktan boşanırcasına yağın yağmur Julia'nın ofisindeki pencerelerden küçük dereler halinde şırl şırl akarken doğmuştu. Düşüncelere dalmış olan Julia'ya, bu küçük dereler birer ırmak gibi görünmüştü, pençelerin tahta çerçeveleri Amazon'daki bir halicin kıyılarına, yağmurun savurduğu yapraklar ise küçük bir memelinin selin önüne katıp götürdüğü küçük evine dönüşmüştü, susamurları kendilerini büyük bir kargaşanın ortasında bulmuşlardı. Yağmur, ertesi gece de bardaktan boşanırcasına yağmaya devam etti. Animasyon stüdyosunun bilgisayar odasında bir başına çalışan Julia'nın, karakterinin ilk hatlarını çizmesi böyle olmuştu. Çizerek, bozarak, renklendirerek, gök mavisi susamuruna hayat verecek her ifadeyi, her mimiği tekrar tekrar tasarlayarak ekran karşısında binlerce saat geçirmişti." (Levy, 2018, s. 31)Oyuncakçı dükkanının ve Julia'nın ofisinin okuyucuya yansıyan algısı Julia'nın hayatına dair belirsiz kalmış olan iş ve ev hayatına ilişkin betimleyici unsurların kullanılacağına dair en azından bir gösterge olarak görülebilir.

Bu türden özel bir betimleme ayrıca hareket eden bir karakter ile de bağdaştırılabilir. "Proust'un sinemanın doğuşuyla beraber yapmış olduğu bir devrim olan gözlemcinin seyre dalmak yerine hareket etmesi ve trenle veya diğer araçlarla seyahat halinde olması icadına" (Raimond, 2011, s. 188) Levy'de rastlayabilmekteyiz. Raimond'un *Le Roman* adlı eserinden yapmış olduğumuz okumalardan yola çıkarak şu saptamaya erişebiliriz. Levy, romanda ana karakterlerine okuyucunun da dahil olduğu bir seyahat deneyimi sunmaktadır. Havaalanlarının betimlemeleri, taksiler, uçaklar ve diğer yolcuların dahil olduğu bir anlatım biçimiyle adeta sinematografik bir şekilde işlediği baba ve kızın uçakla ve arabayla yaptıkları seyahatleri, Proust'da gördüğümüz bu yeniliğin bir yansıması olarak romanda gözlemlenmiştir. "Saat 17.30'da Amerikan Havayolları'nın 4742 sefer sayılı uçağı, Montreal'deki Pierre-Trudeau Havaalanı'na iniyordu. Gümrükten sorun yaşamadan geçtiler. Dışarıda, onları bir araba bekliyordu. Otoban açıldı, yarım saat sonra iş merkezlerinin bulunduğu mahalleden geçiyorlardı. Anthony uzun, cam bir kuleyi işaret etti." (Levy, 2018, s. 97) Havayolu firması, sefer sayısı ve gümrük işlemleri gibi detaylar sıradan bir seyahat deneyiminde okuyucunun da yaşadığı benzer deneyimler olarak özel bir betimleme aracı biçiminde kullanılmıştır.

3.2. Mekân ve Okuyucu İlişkisi

Her roman, romancı betimleme yapmasa bile, metinden yola çıkarak yaptığı anlaşılabilir zamansal ve uzamsal göstergeler ile başlar. Basit bir cümle, diyalog bazen bu durumu göstermek için yeterli olabilir. Bu durum üç farklı bakış açısıyla ele alınabilir. Roland Bourneuf'ün romanda mekânın organizasyonu makalesinden yola çıkarak yapmış olduğumuz analize göre bu üç açıyı şöyle sıralayabiliriz: "Mekân ve yazar ilişkisi, mekân ve okuyucu ilişkisi ve son olarak da diğer etkenlerin mekân ile ilişkisi." (Bourneuf, 1970, p. 80) Mekânların bu çok katmanlı yapısına bu bölümde değinmeye çalışacağız.

Bu açılar kullanılarak yapılan birçok analiz mevcuttur. Bizim bu çalışmada bakış açılarına değinme nedenimiz ise romanda kullanılan seyahat unsurunu anlamaktır. Romanda mekânsal bir işlev üstlenmiş olan şehirler ile “sabit yerler” (Bourneuf, 1970) oluşturularak adeta bir parkur tasarlanmıştır. New York, Montreal, Berlin, Paris, Roma gibi şehirler romanda yer alan farklı bileşenlerin bir araya gelmesini sağlayıcı bir yapı olarak nitelendirilebilir. Adeta bir siva görevi gören ve anlatıda zamansal ve mekânsal birleşmeleri sağlayan bu sabit mekânların aslında var olan dinamik yapıları anlatının içerisindeki geçişlerin yapılması için faydalandığı görülmüştür. “Michel Butor karakterlerin nasıl seyahat ettiklerini, hangi araçları kullandıklarını ve hangi hızla hangi yollardan gittiklerini merak eder fakat belki de en temel sorulardan birini sormayı atlar: Neden seyahat ederler?” (Bourneuf, 1970) Bu soruya anlatıdan bir saptamayla cevap vermek gerekirse; New York’ta, haziran güneşinde düşünlerini planlayan Adam ve Julia’nın düşünlerinden önce aldıkları Julia’nın babasının ölüm haberi ile başlayan hikâye sonrasında farklı şehirlere yönelmiştir. Yığın halinde gelecek olan bilgilerin okuyucuya aktarımı sırasında mekânlar aracılığıyla okuyucuyla hikâye arasında bir bağ kurulduğu gözlemlenmiştir. Aslında bu soru incelediğimiz eserin zaman ve mekân algısını belirlememizde yol gösterici olmuştur. Bu sorunun cevabını ararken öncelikle psikolojik sebepleri olan cevaplar aramak yerine okumamızdan yola çıkarak edinmiş olduğumuz bilgiler neticesinde gereklilikleri keşfetmeye yönelmenin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz.

Mekân ve zaman algısının romanın oluşmasında sahip olduğu rolü göz önüne alarak kişilerin ve mekânların varlığının ortaya koyduğu bazı soruları yöneltmek gerekliliği doğmuştur. Mekânlar ve kişiler arasındaki bağlantılar nedir? Bu bağlantılar romanın dinamiklerinin oluşmasında hangi rollere sahiptirler?

İlk olarak basit bir cevapla başlayabiliriz. Mekânlar romanın oluşmasında, romancı açık açık belirtmese dahi önemli bir bağlantıya sahiptir. Metnin içerisinde birçok mekânsal birçok gösterge yer almaktadır.

“/Nasılım söyle bakalım?” “/Dön de bakayım.” “/Yarım saattir tepeden tırnağa inceliyorsun zaten Stanley, bu platformun üzerinde daha fazla dikilmeyeceğim.” (Levy, 2018, s. 13) Kitabin ilk satırlarını oluşturan bu diyalog okuyucuya kitabın henüz başında bazı belirtiler sunmaktadır. İlerleyen satırlarla beraber bizlere bazı temel bilgiler veren yazar, basit bağlantılar kurarak bizleri Julia’nın düşün hazırlıklarının içine çekmektedir. Kurmuş olduğu bu bağlantılar ve sunmuş olduğu bazı ön izlemeler ile okuyucunun metnin ana hatlarıyla bağlantı kurmasını sağlamaktadır.

Romanda göze çarpan temel unsurlardan birisi de yazarın okuyucuyu hikâyenin içine çekmek adına uyguladığı yöntemdir. Öncelikle mekânların genel bir sunumunu yapan yazar, sonrasında karakterleri oralarda yaşadıkları değişimlerle beraber olay örgüsünün içine dahil etmektedir. “New York altın sarısı haziran güneşiyle ışıltılı parlıyordu. İki arkadaş 9.Cadde’den geçip, topyekûn değişen bu mahallede, gerçek bir işletme olarak kalmayı başarmış bir Fransız bistrosuna, Pastis’e doğru yöneldiler.” (Levy, 2018, s. 21) Romandan alıntılanan bu kısa bölümden de anlaşıldığı üzere, yazarın yapmış olduğu betimleme okuyucuya yorumlama şansı tanımakta, yaşanan değişimleri göstermekte ve sonrasında bir süreklilik hissi vermektedir.

Romanın mekânsal analizinde yorumlanmaya açık olan çeşitli veriler de görülmektedir. “Bu evde saklambaç oynamayı bir kenara bırakalım, ne dersin? Üst katta, beni yerleştirmek istediğin oda da dahil olmak üzere burası dar ve iki çocuk gibi davranarak bu değerli dakikaları harcıyoruz. Bu dakikaları bir daha yerine koyamayacağız.” “/ Teklifin nedir?” “/Kısa bir yolculuk...” “/Bu kısa seyahat için nereye gideceğiz peki?” “/Montreal’e!” (Levy, 2018, s. 78) Romanın içinde kurulan mekânsal bağlantılar adeta bir maymuncuk gibi eserin temel noktalarının okuyucuda algılanmasında önemli bir rol oynar. Bir harita okur gibi bu durumu değerlendirecek olursak mekânların genel düzenlenmesi karakterlerin değerlendirilmesinin yapılmasına yol açabilmektedir. Evlenmesine birkaç gün kala babasının ölüm haberini alan Julia’nın balayı için gitmeyi planladığı Montreal’e müstakbel eşiyile değil de android robot olarak ölümünden sonra karşısına çıkan babasıyla gitmesi adeta romanda bölük pörçük köprüler kurulması adına kullanılabilecek temel bilgilerden biri olarak görülebilir.

İlk şehir olarak seçilen Montreal, romanda takip edeceğimiz parkurun önemli bir noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Babasıyla Montreal kentinde yaptığı yürüyüşte bir sokak ressamıyla karşılaşmaları neticesinde Julia bir resim görür. O resim gazeteci olan ve işini yaparken ölen ya da Julia’nın öldüğünü düşündüğü ilk aşkı, Tomas’a çok

benzemektedir. “Anthony pozunu hiç bozmadan kızını gözlüyordu, Julia alıcı bulamamış ya da genç sanatçının çizimini ilerletmek amacıyla zevk için yaptığı desenlere bakıyordu. Julia’nın suratı bir anda bembeyaz kesildi. Gözleri yuvalarından fırladı, dudakları nefes alamıyormuş gibi aralandı. İnsanın bütün anıları, bir kalem darbesinin büyüyle ansızın yeniden canlanabilir miydi? Bir parmaklığa asılı duran bu yüz, çenedeki o gamze, elmacık kemiğini birazcık daha belirginleştiren o küçük kırık; Julia’nın bir kâğıdın üzerinde görüp hayranlıkla baktığı ve ona hayranlıkla karşılık veren bu bakış, o küstah alın, onu yıllarca geriye, geçmişte kalan heyecanlara yeniden götürmüştü.” “Tomas” diye mırıldandı. (Levy, 2018, s. 110) Bu şehir, müstakbel eşiyile balayı için gitmeyi planlayan Julia’ya için önemli bir yere sahiptir. Montreal’e müstakbel eşiyile değil de, ona yalan söyleyip android robot olarak karşısına çıkan babasıyla gitmesi ve orada eski aşkı Tomas’ı çağrıştıran bir resimle karşılaşması devam eden hikâyede kurulmuş olan köprüleri yavaş yavaş birleştirmek gibi önemli bir role sahip olduğu yorumuna varılabilmektedir.

Karakterlerin değerlendirilmesine olanak tanıyan mekânların, romanın çözümlenmesinde önemli bir role sahip olduğu bilinmektedir. Yukarıda bahsi geçen sahne ile örneklendirmeye çalıştığımız romanda devamlılık unsuru karşımıza çıkmaktadır. Alıntılanan satırların hemen ardından hikâyeye giriş sağlayan Tomas karakterinin hikâyenin temel unsurlarını anlamamıza olanak sağladığı görülmektedir. Julia’nın 18.yaşına bastığı gün babasının yanından ayrılması ile başlayan baba-kızın hikayesi, Julia’nın Paris’ten Berlin’e yolculuğunun başlangıcı olarak da görülebilir. Burada Tomas ile tanışması ve âşık olması, kurgunun önemli bir noktası olarak değerlendirilebilir. Ardından, uzun zaman sonra Julia’nın babasının ona zamanında vermediği mektuplardan dolayı artık hayatında olmayacağını düşündüğü Tomas’ı bulmak üzere onunla çıktığı yolculukta da benzer bir güzergâhı takip ettiği saptanmıştır.

Bu noktada, yazarın metni oluştururken zamansal ve mekânsal uyumları bir sistematik dahilinde düzenlediği saptanmıştır. Romanda, bazen mekânlar burada olduğu gibi farklı unsurları barındırabilir. Tomas ve Julia arasındaki ilk aşk ve Julia’nın henüz 18 yaşında Berlin’e yaptığı bir seyahat ve sonrasında yaşananlar mekânlar üzerinden bir ayrılık olgusunu da karşımıza çıkarmaktadır. Tomas’ın yazdığı mektupların Julia’ya ulaşmaması üzerine Julia’nın yeni bir hayat kurup devam ettirmesini makul ve mantıklı bir ayrılık durumu olarak niteleyebiliriz. Ayrılığın ardından kurgu gereği tekrar kavuşmalarında ise bazen bilinçli bazen tesadüfe dayalı olaylar dizisi olduğu görülmektedir. Julia’nın, babasıyla Kanada’ya yaptığı seyahatte karşısına çıkan bir resimden yola çıkarak Tomas’ın yaşadığına ve onu bulacağına dair ümitlenmesi aslında romanda yaşanan bu tarz gelişmelerin mekân unsurunun roman kurgusunda sahip olduğu yerin önemini görülmesi adına dikkat çekici bir durum olarak görülebilmektedir.

Bütüncül bir açıdan bakıldığında ise Levy’nin romanında merkez konumdaki mekân tercihlerinin daha çok kutuplaştırıcı olduğu görülmektedir. Roland Bourneuf bu durumu “çift kutupluluk” olarak ifade eder. Çift kutupluluk durumu dramatik ve sembolik açıdan zengin kaynaklara sahiptir. (Bourneuf, 1970) Romanda yer adlarının gerçek yer adları olarak kullanılması bu kurmaca dünyada karşımıza çıkan bir gerçekliktir. Mekânların gerçek/somut mekânlar olarak tercih edildiği bu romanda karakterlerin hayatın içerisinde devamlılığının sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Yapılmış olan seyahatler, karakterlerin geçmişlerine dair bazı bilgileri bizlere sızdırmaktadır. Bu noktada romana bütüncül bir bakışla bakıldığında finale kadar okuyucuyu hikâye örgüsünün içinde tutan bir kurmaca olarak değerlendirilebilecek mekânların romanda daha çok açık tip mekân olarak tercih edildiği görülmektedir.

3.3 Seyahat ve Başkalaşma

Karakterlerin yaptığı seyahatler ile şekillenen mekânlar kimi zaman okuyucuyu geçmişe götürür, kimi zaman farklı bir kente yapılan seyahat ile yeni olay örgülerinin kapısını açar. Berlin, karakterlerin ve hikâyenin en görünür olduğu şehir olarak biraz daha ön planda tutulmuştur. Anlatıcı, karakterlerin geçmişini aydınlatmak ve yeni olay örgülerini kurmak için Berlin Duvarı’nın yıkılışının gerçekleştiği tarihleri kullanmaktadır. Böylece yazar bu mekânlarda yaşanan aşk, özgürlük gibi kavramları genellikle açık mekânlar kullanarak işlemektedir.

Levy’nin romanında yolculuk deneyimi hikâyenin oluşumunda önemli bir köprü görevine sahiptir. Bu deneyimi daha iyi algılamak için Proust’un romanda yolculuktan bahsettiği şu satırlar bize bir ayna tutabilir. Proust’a göre: “Yolculukta bir hatıradan daha harika bir şey vardır, çünkü hatıra sadece benzer şeyleri bir araya getirmektedir. Aksine yolculuk, birbirine benzemeyen yerleri bir araya getirir.” (Raimond, 2011, s. 197) Proust’un eserlerinde

gördüğümüz seyahat deneyiminin daha önceki seyahat deneyimlerinden tamamen farklılık göstermesini, beklenmedik ve hazırlıksız olma deneyimini Levy'de de gözlemlemekteyiz.

Levy'nin kurgusunda altı gün ile sınırlanmış bir baba kızın seyahat deneyimi gerçekten Michel Raimond'un kullandığı "mucizevi bir hareket" (Raimond, 2011) kavramıyla açıklanabilir. Babasının ölüm haberini evlilik hazırlıkları yaparken alan Julia daha sonra evine gelen bir kutudan babasının robotuyla karşılaşır ve babasının onu ikna etmesiyle Kanada'dan başlayan bir yolculuğa çıkarlar.

Yapılan seyahatler ve hikâye içindeki geri dönüşler sayesinde Julia'nın geçmişini ve Tomas'a hissettiği aşkı anlayabilmekteyiz. Berlin Duvarı'nın yıkıldığı sıralarda Paris'te öğrenci olduğunu ve arkadaşlarıyla beraber Berlin'e gittiklerini bize gösteren yine mekânların kurgu içerisindeki yerleridir. Uzun bir süre Berlin'de sevgilisiyle yaşamayı tercih ettiğini, sonrasında babasının onu Amerika'ya dönmeye zorladığını yine yapılan seyahatler aracılığıyla anlamaktayız. Sevgilisinin geçirdiği kazadan sonra ona yolladığı fakat Julia'ya ulaşmayan o önemli mektubun hikayesi yine babasıyla Montreal'e yaptığı seyahat esnasında sokaklarda dolaşırken gördüğü bir resme dayanmaktadır. Böylece seyahatler esnasında şehirlerde yapılan yürüyüşlerin olay örgüsüne katkıları olduğu görülmüştür. "/Ne güzel bir panorama, değil mi? dedi uzaktaki Saint-Laurent'a bakan Anthony. "/Hava ılık, çıkıp biraz dolaşmak ister misin?" "/Montreal'in Arnavut kaldırımı taşlarla döşenmiş sokakları Avrupa'nın en güzel sokaklarıyla yarışacak kadar sevimliydi." (Levy, 2018, s. 101) Her biri gerçekleştikleri mekânlarla seyahatler ve yürüyüşler olay örgüsünün ilerlemesinde etkin rol oynamaktadır.

Romanda yapılan seyahatler boyunca sessiz sakin yürüyüşler görülmektedir. Baba kızın seyahatlerinin başlarında görünen bu yürüyüşler okuyucuya hikâyeye bir giriş yapıldığını göstermekte ve okuyucunun keşfetme duygusunu kabarttığı görülmektedir. Karakterler hikâye boyunca hayatlarına dair önemli anlarla tekrardan karşılaşırlar. O anları adeta tekrar hisseder tabii belki de en önemlisi hayatlarına dair en önemli kararların alınmasında yapılan seyahatlerin ne kadar önemli olduklarını görürler. Julia, müstakbel eşine yalan söyleyerek çıktığı bu seyahatte ve sonrasında ilk aşkıyla yarım kalmış hikayesini tamamlamak için mücadele eden bir karaktere dönüşmektedir. Seyahatleri boyunca eskiden almış olduğu kararları, yaşanmışlıklarını sorgulayan Julia sonuç olarak hayatını keşfetmesine neden olacak önemli kararları bu seyahatleri esnasında alacaktır. Julia'nın yaptığı seyahatler, bu sebeplerden dolayı sadece babasıyla olan anılarını silmeye yönelik başlamış olsa da hatta, çıkış noktaları birbirlerine onca yıl boyunca söyleyemediklerini söylemek olsa da seyahatlerin özelliği kurguyu bunun dışına çıkarmıştır. Baba-kız artık eski anılarını silmek amacıyla çıktıkları seyahatlerde yeni anılar yaratılmasına neden olacak olaylar yaşamışlardır. "Başını ellerinin arasına alıp derin derin soluk aldı. Aralık parmaklarının arasından masadaki bal kavanozuna bakıyordu. Berlin'e gitmek zorunda olması, Tomas'ın izini bulmak için değildi, bu yolculuğa babasıyla yapacak olmasındandı. Bunun ne bir bahane ne bir özür olduğuna dair en içten duygularla kendi kendine yemin etti, Adam da günün birinde bunu anlayacaktı." (Levy, 2018, s. 175) Yolcuğun başında kendi iç dünyasında kaybolduğunu alıntıladığımız satırlar aracılığıyla anladığımız Julia'nın babasıyla birlikte yapmış seyahat deneyimleriyle adeta hayatını keşfettiği görülmektedir.

Romandan alıntılanan bu satırlarda Julia'nın seyahat kararının babasıyla aralarındaki ilişkiyi düzeltmekten öte kendi hayatına dair vereceği bir karara dönüşmeye başladığı görülmektedir. Böylece, roman karakterlerinin yapmış olduğu seyahatlerin beraberinde getirdiği başkalaşmalar roman kurgusu içerisinde gözlemlenmiştir.

4.SONUÇ

Sonuç olarak, romanda, mekân-zaman ilişkisi bağlamında, zamansal göstergeleri çözümlerken belirlemiş olduğumuz kuramsal yaklaşımımızı destekleyen farklı kaynaklardan elde ettiğimiz saptamalarla Marc Levy'nin "*Birbirimize Söyleyemediğimiz Onca Şey*" adlı romanında zamansal göstergeler ortaya konup değerlendirilmiştir. Yazarın özellikle geçmişi ve geçmiş zamanı kullanması, karakterlerine yaptırdığı seyahatlerle geçmişlerine dair izleri yakalamalarını sağlaması ve geçmişten yola çıkarak geleceklerini yaptıkları seyahatler esnasında şekillendirdiğini saptanmıştır. Birbiriyle olan ilişkilerine ait bir takım öncül bilgilerse Julia'nın evinde gerçekleşen diyaloglar sayesinde saptanmıştır. Zaman analizinde zamanı bir akış olarak ele aldığımız bu incelemede bu akışın daha çok dış dünyada değil iç dünyada gerçekleştiği görülmüştür. Fakat bellek yardımıyla dış dünyaya bağlı olan öncükler sayesinde sonraya uzanmamız sağlanmış böylece şimdiki görme şansı elde edilmiştir. Anlatıda fiziksel dünyanın algılanması adeta bir film sahnesi gibi işlenmiştir. Romanda filmlerde olduğu gibi karakterler tanıştıktan sonra

ona dair yaşanmışlıkları algılamamızdan yola çıkacak olursak mekânın kademe kademe anlatıya dahil olmasını anlamlandırabiliriz. Bergson'dan yapmış olduğumuz okumalardan yola çıkarak bize göre sürenin bilinci içermesi nedeniyle biz süreyi mekânın bütününe yayabiliriz. Dolayısıyla da bilinç aracılığıyla anlatıda bir bağ kurabiliriz. (Bergson, 2021) Peki buradan yola çıkarak şu soruyu sorabilir miyiz? Anlatının yaşanmış olduğunu hayal ederek zamanı kavrayabilir miyiz?

Bundan başka “Demek ki süre, bilinci içerir; nitekim şeylerin temeline bilinç yerleştiriyoruz, keza onlara süren bir zaman da atfediyoruz.” (Bergson, 2021, s. 65) diyen Bergson'a dayanarak saptadığımız bulgular da incelememize farklı bir boyut katmıştır. Bergson'a göre süren zaman ölçülemez niteliktedir. Biz onu sadece işgal ettiği mekânlar üzerinde bölümlendirebiliriz yani yayılmış olan bir şeyi bölebiliriz ama yayılmayı bölemeyiz. Peki bu ne demektir? Zamanı hareketle ölçeriz. Bu noktada önce-sonra bölünmez bir birliktelik kurmuştur. Bergson açısından uzay bölünebilir ve ölçülebilir niteliktedir. Yayılma olmasaydı uzay zamanı temsil edilemezdi yani zaman 24 saat, gün, ay gibi hareketle betimlenen ve sembollerle ifade edilebilen bir zaman haline gelemezdi. Dolayısıyla romanda karakterlerin hayat hikayelerinin mekânsal yayılımları ve zamansal ölçütler aracılığıyla bu yayılımların gerçekleşmesinin anlatının zamansal analizinde etkili bir rol üstlendiği söylenebilir.

Geçmiş zaman ve seyahatler baba-kız arasındaki yaşanmışlıklara dair bir vicdan azabının yansıması olmak yerine, Julia'nın hayatına ve geleceğine dair bir fırsat olarak işlenmiştir. Geçmiş, daha çok kahramanların ne olduklarının ve ileride ne olabileceklerinin görülebileceği bir ayna işlevi görmektedir. Zaman kullanımında algılanmış ve yaşanmışlıkları merkeze koymasının yanı sıra Levy'nin karakterlerinin yaptığı seyahatlerle yer değiştirmeleri romanın merkezine konumlandığı görülmüştür. Aşk, özlem, sevinç, hüznün, şaşkınlık gibi insana dair hisleri bir android ve insan arasında kurgulaması Levy'nin bu anlatı özelinde oluşturduğu bir farklılık olarak gözlemlenmiştir. Michel Raimond'un söylediği gibi: “Roman mümkün olanın, olasılıkların sonsuzluğunun yeridir.” (Raimond, 2011, s. 209) Kendi içerisinde birçok olasılığı barındıran bu eserde Marc Levy'nin günümüzde belki de çok mümkün görünmeyen fakat mümkün olabilecek olan eseri bizlere birçok olasılık sunmaktadır. Bu olasılıklardan bizim tarafımızca belirlenenlerden birisi ise; kahramanlarımız Julia ve Anthony'nin olay örgüsünün içerisinde yazarın hayal dünyasında yarattığı hayatlarına dair değişimleri geçmişlerine dönerek şahit olmamış olmalarıdır. Tam aksine sadece geçmişe dönerek, seyahatler ederek ilerlemişler ve daha iyi bir gelecek oluşturmayı başarmışlardır. Anthony, hatalarına geri dönerek daha fazla bilgeliği kazanmış ve bir android olarak karşısına çıktığı kızının kendisi hakkındaki hislerinin değişmesine olanak sağlamıştır.

Zamansal ve mekânsal göstergelerin analizleriyle karakterlerin adım adım iç dünyalarında neler yaşadıkları, neler hissettikleri gözlemlenmiş ve bazı olasılıklar zamansal ve mekânsal simgeler vurgulanarak aktarılmaya çalışılmıştır. Bergson'dan yola çıkarak yapmış olduğumuz saptamalardan birisi olan zamanın bir akış olması ve bu akışın dış dünyada değil de iç yaşamımızda gerçekleşmesi durumu anlatıda karakterlerin belleklerinde tuttukları geçmişlerinden ayrı olmayan bir belleğe sahip olmaları olay örgüsünü şekillendiren temel etkenlerden birisi olarak görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Bachelard, G. (2021). *Mekânın Poetikası*. Çev. Alp Tümertekin. İstanbul: İthaki.
- Benveniste, E. (1976). *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard.
- Bergson, H. (2021). *Süre ve Eşzamanlılık*. Çev. Erdem Baykal Ankara: Fol.
- Bochenski, J. M. (2019). *Çağdaş Avrupa Felsefesi*. Çev. Serdar Rifat Kırkoğlu Ankara: Fol Yayınları.
- Bourneuf, R. (1970). *L'organisation de l'espace dans le roman*. Consulté le Şubat 2022, sur erudit.org: <https://www.erudit.org/fr/revues/etudlitt/1970-v3-n1-etudlitt2184/500113ar.pdf>
- Dekens, O. (2017). *Yapısalcılık*. Çev. Atakan Altınörs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Demir, S. A. (2013). Türkçede Anafirik Zaman İfadeleri. *Turkish Studies*, 1101.
- Emre, İ. (2018, Eylül). *TDK*. 2022 tarihinde tdk.gov.tr: https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2018/09/12_%c4%b0smet-EMRE_-_Yap%c4%b1salc%c4%b1-Edebiyat-Teorisi.pdf adresinden alındı
- Farges, A. (1912). *La Notion bergsonienne du Temps*. Mart 2022 tarihinde www.persee.fr/doc/phlou_0776-555x_1912_num_19_75_2025 adresinden alındı

Genette, G. (1969). *Figure III*. Paris: Editions de Seuil.

Kaempfer, J., & Micheli, R. (2005, ocak 10). *UNIGE*. Mart 2022 tarihinde unige: <https://www.unige.ch/lettres/framo/enseignements/methodes/tnarrative/tnintegr.html> adresinden alındı

Levy, M. (2008). *Toutes ces choses qu'on ne s'est pas dites*. Paris: Robert Laffont.

Levy, M. (2018). *Birbirimize Söyleyemediğimiz Onca Şey.Çev.Ayça Sezen*. istanbul: Can Yayınları.

Micheli, J. K. (2005). *La Temporalité Narrative*. La Temporalité Narrative: <https://www.unige.ch/lettres/framo/enseignements/methodes/tnarrative/tnintegr.html#tn030000> adresinden alındı

Pigler, A. (2022). *philosophie.dis.ac-guyane.fr*. ocak 2022 tarihinde philosophie.dis.ac-guyane.fr: https://philosophie.dis.ac-guyane.fr/IMG/pdf/bergson_et_la_question_du_temps.pdf adresinden alındı

Pouillon, J. (1993). *Le Temps et Le Roman*. Paris: Galimard.

Raimond, M. (2011). *Le Roman*. Paris: Armand Colin.

Sözen, M. (2008). Anlatıcı Kavramı, Sinematografide Anlatıcı Tipolojisi ve Örnek Çözömler. *Selçuk İletişim*, 167.

TDK. (2022, Haziran). Türk Dil Kurumu: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:30.05.2022 ✓Accepted/Kabul:05.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1123379

Research Article/Araştırma Makalesi

Mutlu, G. ve Türkmen, M. B. (2023). "Antik Kaynaklarda Kas İskelet Sistemi Hastalıklarına Tedavi Yaklaşımı", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss.165-180.

ANTİK KAYNAKLARDA KAS İSKELET SİSTEMİ HASTALIKLARINA TEDAVİ YAKLAŞIMI

Gülseren MUTLU*, Mehmet B. TÜRKMEN**

Öz

Antik Çağ'da sağlık ve hekimlik alanında çalışmış ve yazmış düşünürlerin ortaya koyduğu eserler, hastalıkların teşhis ve tedavisinde yaşanan gelişimi aktarması bakımından oldukça önemlidir. İskelet sistemi rahatsızlıkları, Antik Çağ insanının maruz kaldığı hastalıklara dair en somut kanıtları oluşturmaktadır. Paleopatoloji biliminin ortaya koyduğu bulgular sayesinde eski toplumların yaşam biçimi, beslenmesi, yaşadığı travmalar ve sosyal statüsü hakkında bilgi edinilebilmektedir. Yumuşak dokuların hastalık kalıntıları ise günümüze değin uzanamadığı için antik yazarların aktardığı bilgiler bu alanda eksikliği kapatmaktadır. Ancak hastalıkları tedavi eden kişilerin bir kısmının hekim olmaması sebebi ile, antik toplumlarda sık rastlanılan osteoarthritis gibi kronik hastalıklara çok az ilgi gösterildiği anlaşılmaktadır. Oysa ki hastalık Prehistorik dönemlerden günümüze yüksek görülme oranlarına sahip bir eklem hastalığıdır. Kas İskelet Sistemi hastalıklarına dair yazılı kaynaklarda aktarılan bilgiler ve son yıllara ait (1991'den itibaren) Arkeometri Sonuçları kaynak olarak kullanılan bu çalışmada, Antik Çağ hekimlerinin sıkça karşılaştıkları Kas İskelet Sistemi hastalıkları spesifik olarak ele alınmaya ve bu hastalıklarla ne şekilde mücadele edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antik Çağ, Kas İskelet Sistemi, Hastalık, Osteoartrozis, Tedavi.

TREATMENT APPROACHES TO MUSCULOSKELETAL DISORDERS IN ANCIENT SOURCES

Abstract

The works of philosophers who worked and wrote in the field of health and medicine in the Ancient Age are very important in that they convey the development in the diagnosis and treatment of diseases. Skeletal system disorders constitute the most concrete evidences of the diseases that ancient people were exposed to. Information can be attained regarding the lifestyle, nutrition, traumas and social status of ancient societies thanks to the findings revealed by the science of Paleopathology. Since the disease remains of the soft tissues could not reach the present day, the information conveyed by the ancient authors makes up for the deficiency in this field. However, it is understood that chronic diseases such as osteoarthritis, which is common in ancient societies, receive little attention since some of the people treating the diseases are not physicians. However, this disease is a joint disease with a high incidence since prehistoric times. In this study, which uses the information about Musculoskeletal System diseases in written sources and Archaeometry Results of recent years as a source, the purpose is to specifically address Musculoskeletal System diseases that the physicians of Ancient Age frequently encountered and how they struggled with these diseases.

Key Words: Ancient Age, Musculoskeletal System, Disease, Osteoarthrosis, Treatment.

*Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi ABD, DENİZLİ.

e-posta: gmutlu@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-7434-2036>)

**Uz. Dr., Beymer Tıp Merkezi, Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon ABD, DENİZLİ.

e-posta: drbesirturkmen@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-2668-8360>)

GİRİŞ

Hastalıklarla mücadelede Antik Çağ insanının bulduğu çözümler ve uyguladıkları yöntemler zaman zaman doğru uygulamalarla, ilginç kuramlar ve tedavi algısının yan yana bulunduğu şaşırtıcı durumlar olarak karşımıza çıksa da, oldukça isabetli ve dikkat çekici tedavi yaklaşımları da gözden kaçmamaktadır. Hekimlerin sıkça karşılaştıkları kas iskelet sistemi hastalıklarının spesifik olarak ele alındığı bu çalışmada, Antik Çağ insanının yaşam şartlarını zorlayan çoğunlukla hangi rahatsızlıklardan muzdarip oldukları, ölümlerine neden olan hastalıkların neler olduğu ve bu hastalıklarla ne şekilde mücadele ettikleri yazılı kaynaklar ışığında ortaya çıkarılmaya çalışılırken, tedavi yaklaşımlarında modern tıpta yer alan birtakım uygulamalardaki benzerliklere de rastlanılmıştır.

İlkel insanın vücut anatomisi hakkında en çok bildiği yer iskelet yapısı idi. Sir Marc Armand Ruffer tarafından 1910 yılında ilk olarak kemiğe yansımış hastalıklar ve doğuştan (konjenital) anomaliler hakkında bilgi edinilmiştir. Birçok kronik hastalık, iskelet üzerindeki kalıntılardan saptanabilmektedir. Yumuşak dokuların hastalık kalıntıları günümüze değin ulaşamazken, ilerleyen ve kemiğe sirayet eden vakalarda kemiklerdeki değişikliklerden yola çıkılarak varılan bulgular, eskiçağ insanının kas iskelet sistemi hastalıklarına dair en önemli kanıtlarını oluşturmaktadır. Çünkü her hastalık iskelet sistemini etkilememektedir. Antik Çağ'da felsefi, tıbbi, edebi ve mitolojik metinlerde aktarılan bilgiler bu noktadaki açığı kapatmada oldukça önemli veriler içermektedir. Hippokrates, Galenos ve Celsus gibi hekimlerin *Corpusları*, dinin, mitolojinin ve büyüün etkisinden uzak, akılcı (rational), gözlemci (observatrice) ve deneysel (empirique) bir anlayışla kas iskelet sistemi hastalıklarının tanı ve tedavisinde oldukça ayrıntılı bilgiler ortaya koymuşlardır. Ancak tedavi yaklaşımlarında ağırlı ve yaşamı kısıtlayan hastalıklarla daha çok ilgilenmiş oldukları görülmektedir. *Osteoarthritis*¹, vücutta hemen hemen her eklemden görülebilmeye karşın Eskiçağ toplumlarında hastalık, omuz, diz ve dirsek gibi ağırlık kaldıran eklemlerde daha yüksek oranda görülmüştür². Anadolu'da İzmir ili Menderes ilçesi, Hellenistik ve Erken Roma Dönemi'ne tarihlenen Şaşal Nekropolü iskeletlerinde yapılan analizler sonucunda %58 oranında en fazla görülen hastalığın omurlarda *osteoarthritis* olduğu saptanmıştır³. Antik Çağ yapılan aktivitelerin bir yansıması olarak ortaya çıkan bu rahatsızlıkta, cinsiyet farklılığı dikkat çekmezken, mekanik faktörlerin önemli derecede rol oynamış olduğu anlaşılmıştır. Özellikle omuz ve diz gibi ağırlık kaldıran bölgelerde hastalığın görülme sıklığının artmış olması yine antik yaşam koşullarıyla ilgili olarak düşünülmüştür. Üst ekstremitelerde yük kaldırma gibi güç gerektiren faaliyetler çoğunlukla etkili olurken, alt ekstremitelerde eğilerek yapılan işlerin olumsuz yöndeki etkileri görülmüştür. Modern Çağ'da da benzer şekilde *osteoarthritis*, sırasıyla en çok dizler, kalça, omurga ve el kemiklerinde görülmektedir⁴.

Eski Mısır'da *Edwin Smith Papirüsü'nde (MÖ 1700)*, boyun dislokasyonunun tanısında; "hastanın omuzlarına ve göğsüne bakamaması" hastalığın tanısında belirleyici kriter olarak verilirken⁵, günümüzde bu bulguya *Lhermitte* belirtisi denilmekte olup, boyunun ani öne eğilmesinde omurilikte, kol ve bacaklarda elektriklenme ve çarpılma hissi oluşmaktadır. Bu bulgu Nörolojik ayırıcı tanıda halen kullanılmaktadır. Ayrıca tipik olarak boyun hareketleri göğüs ve omuzlara doğru kısıtlanmış olup hareketler ileri dislokasyonlarda kol ve bacaklarda felçler, idrar gaita kaçırmaları görülebilmektedir⁶.

Hearst Papirüsü'nde (MÖ 1500);

"...Eğer boyun vertebra çıkığı olan bir kimseyi muayene edersen, onun kol ve bacaklarında şursuzluk bulursun, onun gözleri kanlıdır. Sonra onun hakkında şöyle söylemen gerekir; Omuz vertebra çıkığı, tedavi edilemeyen bir hastalıktır..." denilmektedir⁷.

Yukarıdaki ifadede, iskelet sistemi rahatsızlıklarından belki de bilinmezleri en fazla olan boyun vertebra probleminin belirtileri ve prognozu net bir şekilde ifade edilmiştir. Yine papirüste baş ve boyun yaralanmaları, kollarda felç gibi rahatsızlıklar ve bunların tedavisi açıklanmıştır.

1 Atalay vd., 2013: 26-28.

2 Erdal, 2007: 87-88.

3 Erdal vd. 2003: 2-6.

4 Saridoğan, 2011: 31-34.

5 Breasted, 1930: 38-45.

6 Braddom 2005, 511; Chiarello, 2007, 148.

7 Erdemir, 2015: 77.

Ramesseum Papirüs'ünün (II. Ramses MÖ 1302-1212) bir bölümünde yine ortopedik rahatsızlıklar anlatılmaktadır⁸. *Ebers Papirüsü'nde* ise eklem ağrıları ve romatizma hastalıklarına değinilmiştir. *Edwin Smith Papirüsü'nde* bel omurlarında oluşan bir kaymada hastanın bacaklarının uzatılmasıyla ortaya çıkan kasılmanın hastalığın tanısında önemli bir bulgu olduğu açıkça belirtilmiştir⁹. Günümüzde bel omurlarında kaymanın klinik bulguları arasında hastada öne eğilme açık ve ağrısız olduğu halde, arkaya eğilme ve rotasyonlar ağrılı ve kısıtlıdır. Hastalar dizlerini kırmadan iki bacağı birden otuz (30) derece kaldırmakta zorluk çekerler ve bel ağrısı duyarlar¹⁰. Ayrıca papirüste kafa yaralanmalarının belirtileri ayrıntılı olarak verilirken, yerinden çıkmış bir çene kemiğinin tedavisinde manipülasyon yönteminin kullanılması anlatılmıştır¹¹.

Yunan Roma Dönemi'nde Erasistratos (MÖ 325-250 fizyolojinin babası olarak tanınan Antik Çağ hekimi), sinir sistemi üzerine çalışmalar yapmış, insan beyni ile hayvan beynini karşılaştırarak birtakım bulgular ortaya koymuş, insan zekasının beyin büyüklüğüne ve kıvrımlarının belirgin olmasına bağlı olduğunu ifade etmiştir. Beynin dış zarı olan *duramaterin* hasar görmesi durumunda motor işlevini kaybedebileceği ileri sürülmüştür. Yine duyuşal ve motor sinirlerin ayırımını yapan Erasistratos, Herophilus (MÖ 330-260) ile birlikte kadavralar üzerinde disseksiyonlar yapmıştır. Herophilus, sinirleri duyuşal ve motor olarak ayrı ayrı tanımlamış, zekanın ve sinir sisteminin merkezinin beyin olduğunu belirtmiştir.

Hippokrates (MÖ 460- 377) ve Celsus (MÖ 25-MS 50), eklem ağrıları ve kas ağrılarının tedavisi için yumuşatıcı merhemler önermiştir¹². Hippokrates ayrıca, insanoğlunun bilinen en eski hastalığı olan *spinal deformitenin*¹³ babası olarak¹⁴, insan vücudunun ve omurganın duruş pozisyonunu tanımlamıştır. Ayrıca omurgayı doğrudan basınç ile traksiyon yöntemi kullanarak tedavi eden ilk hekimdir. Hippokrates ve Galenos yine, *spinal deformitede* uzatma aparatları vasıtasıyla hastalığı tedavi etmeye çalışarak, hastalığın kötü duruş pozisyonundan kaynaklandığını düşündükleri rahatsızlıkla mücadele etmişlerdir. Hippokrates, insan vücudunda kas, kemik, tendon, sinirlerin fonksiyonlarını tanımlamıştır¹⁵. Galenos (MS 131-201), özellikle omurga ve omurilik sinirlerinin anatomisini incelemiş, *skolyoz*, *kifoz* ve *lordoz* gibi terimleri tanımlayarak, Hippokrates'i takip etmiş ve *spinal deformitede* direk basınç ile traksiyonu uygulamıştır. Yine Hippokrates ve Galenos, *spinal deformite* tedavisi için göğüs bağları ve ceketler denemiştir. Galenos, göğüs kafesini çevreleyen kasların sağlığı için solunum egzersizleri ve yüksek sesle şarkı söylemeyi tavsiye etmiştir. Hippokrates ayrıca bazı hastalıkların özellikle bazı mevsimlere özgü olduğuna ve eklem hastalıklarının daha çok ilkbahar mevsiminde, bel ağrısı, felç gibi rahatsızlıkların ise kışın görüldüğüne işaret etmiştir¹⁶. Hippokrates, kemikler ve sinirler için soğğun zararlı olduğunu belirtirken, aksine sıcaklığın yararlı olduğunu bildirmiştir¹⁷.

Hippokrates, *The Fracture* ve *The Articulis* adlı eserlerinde eklemlerin anatomisini, kırık ve çıkıkların belirti ve tedavilerini ayrıntılarıyla aktarmıştır¹⁸. "Cerrahi ile ilgili şeyler" Hippokrates Kolleksiyonunun en dikkat çeken yapıtlarındandır. Cerrahi işlemlerde, aletler, hasta nereye nasıl konumlandırılacak, ışık nereye nasıl yerleştirilecek, cerrahın yetenek, çabukluk, incelik ve uyanıklığı, tırnaklarının parmak ucundan ne kısa ne uzun olması gibi ayrıntıları detaylarıyla aktarmıştır. Cerrahi işlemlerin gerekli olmadığı durumlarda ise dağlama yönteminden bahsetmiştir¹⁹. Ayrıca kafa travmaları üzerine yaptığı çalışmalar, bugün kullanılan temel beyin cerrahisinin kökenine işaret etmektedir.

Ephesus'lu Rufus (MS 1. yy) bir hekim olarak anatomi gözlemleri yapmış, sinirlerin beyinde başlayıp bir kısım sinirin hareketleri ilettiğini, bir kısmının ise hisleri ilettiğini bildirmiştir. Soranus (MS 1-2.yy) yaralanma ve hastalıklar üzerine oluşturduğu eserlerinde, *pelvik anomaliliklerine* değinmiştir. Günümüz öncesi toplumların

8 Bruweir, 2006: 1-4.

9 Breasted, 1930: 38-45.

10 Oğuz 1992:201-202; .

11 Breasted, 1930: 38-45.

12 Cel. *De Medicine*: IV. 29-31, V. 18.

13 *Spinal deformite*: Omurgada oluşan bozukluğu tanımlanan bir rahatsızlıktır. Hastalık doğuştan oluşabileceği gibi sonradan nöromüsküler bozukluklar, iskelet displazisine gelişim bozukluğu gibi birçok nedene bağlı olarak gelişebilir. Daha fazla bilgi için bkz. Önen ve Naderi, 2013: 1-9.

14 Heary ve Madhavan, 2008: 5-10.

15 Hippokr. *Aforizmalar*. III. 16,20,23,26; V. 18, 22,25; VI. 19; VII. 28.

16 Hippokr. *Aforizmalar*, III.16, 20, 23, 26; V. 18, 22, 25; VII. 2; VII. 28.

17 Hippokr. *Aforizmalar*, V. 18.

18 Hippokr. *The Fracture*, I-XXIII; Hippokr. *The Articulis*, VII-X.

19 Uğurlu, 1997: 75.

sağlık, beslenme ve çevre ilişkilerinin aydınlatılmasında, iskelet büyümesinin ele alındığı sınırlı sayıda çalışmanın bu kapsamda önemli bir payı olduğu bilinmektedir. Anadolu popülasyonlarında kemik büyüme ve gelişimine ilişkin ilk araştırma olan yaklaşık MS 6. yy tarihlenen Nevşehir ili Topraklı Höyük mevkiinden çıkarılan iskeletler üzerinde yapılan incelemelerde, bebek, çocuk ve genç iskeletlerinin pelvis kalça kemiğinde "iliyum büyümesi" tespit edilmiştir. Münih yakınlarında Altenerding ve Kuzey Amerika'da Arikara ve Knoll ile yapılan karşılaştırmalı çalışmada çağdaş olan bu toplumlarda "büyüme geriliğinde" genel seyir olarak yakın benzerlikler saptanmıştır. Beş yaşına kadar olan dönemde görülen bu durum çeşitli hastalıklar ya da yetersiz beslenme ile ilişkilendirilmiştir²⁰. Tüketilen besinler yaşam döngüsü içerisinde vitamin eksiklikleri başta olmak üzere (D vitamini vd.) eklem rahatsızlıkları, enfeksiyon hastalıkları, anemi ve kemiklerde şekil bozuklukları gibi kas iskelet sistemi rahatsızlıklarına sebep olmaktadır.

1. ANTİK ÇAĞ KAS İSKELET SİSTEMİ RAHATSIZLIKLARI

"...Vücutu güçlü, ama ruhu zayıf, cansız ve işe yaramaz olan birçok insan tanıdım. Bunların hastalıkları, bir tür uykusuzluktan, inme, zayıflık ve epilepsi türü bir hastalıktan kaynaklanıyordu...Ve ruhu güçlü ama vücudu zayıf olan çok az kişi gördüm... vücudu eriyip gitti..." (Gal. On Prognosis. CMG 8/1).

Günümüzde de bedenlen güçlü olan insanların ruhsal ve nörolojik kökenli rahatsızlıklar nedeniyle güçsüz düşüp hastalandıkları bilinmektedir²¹. Galenos, kas ve iskelet yapıları sağlıklı, atletik vücut ölçülerine sahip bireylerin sağlıklı bireyler olduklarını bildirmiştir²². Antik Çağ toplumlarında *sağlık* algısını kısmen tanımlayan bu cümlesinin aksine yukarıdaki ifadesinde, sağlığın aslında sadece vücut sağlığından ibaret olmadığını vurgulamıştır. Vücut yapısı sağlıklı olsa dahi psikolojik olarak güçlü bir ruh yapısına sahip olmayan insanların stres, kaygı gibi etkenlerle uykusuzluk, felç, epilepsi gibi rahatsızlıklara yakalandıklarını gözlemlemiştir. Galenos vücut kültürüne verdiği önemi yansıtan gözlemleri sebebi ile egzersiz ve sporu önererek terlemeyle oluşacak boşaltımın getireceği dengeden bahsetmiştir. Vücutta sağlanan denge durumu sayesinde, her tür psişik durumun (öfke, keder, neşe, tutku, korku, hasetlik gibi) vücuttan uzaklaştırılması ve vücudun dengesini bozacak kompozisyonlardan kaçınılmasını önermiştir.

Homeros İliada isimli eserinde savaşlarda yaralanmalar ve tedavileri hakkında oldukça geniş bilgiler aktarmıştır.

"...İthaimeneus'un sevgili oğlu Sthenelaos'u bir taşla boynundan vurdu, kırdı kaslarını...". "...Hektor'un kargısı vurdu onu kulağının altından, ucu dişlerini deldi, ortasından kesti dilini...". "...Bir tek yeri açık kalmıştı Hektor'un, köprücük kemiğinin omzu boyundan ayırdığı yer, adamın çok kolay canı alınır ordan...Akhilleus gitti Mulios'un kulağından vurdu, tunç kargı çıktı öbür kulaktan, vurdu güzel saplı kılıcıyla Ageneroğlu Ekheklos'u, vurdu tam kafasının ortasından, kılıç kanla sımsıcak oldu, kapladı adamın gözlerini zorlu kader, kızıl ölüm. Geldi Deukalion'a tunç kargısıyla deşti kolunu, tam dirsek sinirlerinin birleştiği yerden...Akhilleus kılıcıyla kesti boynunu, kafayı attı uzağa tolgasıyla, ilik fıskırdı kesik kemikten..."²³.

Homeros'un anlatımlarında savaşlarda taşla, sobayla, kılıçla, kargı ile insanların kaslarının yırtıldığı, dişlerinin döküldüğü, dillerinin kesildiği ağır travmalara maruz kaldıkları anlatılırken, yine eserde; "...onu iyileştirmesini buyurdu Paian tanrıya. İyileştirdi yarayı Paian tanrı, acı dindiren ilaçlar serpti üstüne..."²⁴ vd. şeklinde insanların yaralanmalarda dinsel güçler vasıtasıyla iyileşmeyi umdukları, kanamayı kontrol altına almak için yaraya büyü yapma gibi uygulamalara başvurdukları anlaşılmaktadır. Ancak tüm bunların yanı sıra;

"...cansız sarkan el, kargıyı sürükledi götürdü, Ulu canlı Agenor kargıyı çıkardı elinden, iyice bükülmüş yünle sardı yarayı, seyisi kuzu yününden bir yumak taşıyordu yanında, erlerin güdücüsü için taşıyordu bu yumağı...bacağımdan şu oku kes at, ılık su ile yıka akan kara kanı, acıları dindiren ilaçlar koy üstüne..."²⁵.

20 Duyar ve Sevim, 1992: 3-4.

21 Richard Jermyn ve Deanna Janora 2017, 396.

22 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 111.

23 Hom. *Il.* XVI. 585; XVII. 615; XIII. 600; XX. 455-465, 475-485.

24 Hom. *Il.* V. 400-405; V. 415-120; V. 900-905.

25 Hom. *Il.* XIII. 595-600; XI. 825-835.

Yukarıdaki metinde, yaralanan bölgede kanamayı durdurmak için yün kullanıldığı, hatta kuzu yününden sargıların özellikle tercih edildiği ve savaş esnasında bu yünleri taşıyan görevlilerin olduğundan bahsedilmiştir. Yine metinde acıları dindiren merhemler sürmek suretiyle yaralarına tedaviler uyguladıkları anlaşılmaktadır. Yunan tıbbi uygulamalarında savaşlarda çoğunlukla yaralanmaları dışarıdan tedavi etmekle yetindikleri görülmektedir. Silahla yaralanma ve travmaların uygun tedavilerinin yapılmadığı durumlarda ise ikincil olarak gelişen enfeksiyonlarla mücadele etmeleri kaçınılmaz görülmektedir.

Antik toplumlarda savaş, kavga gibi toplumsal sorunların sıklıkla yaşanmış olduğu düşünüldüğünde, cinsiyetler arasında kısmen de olsa hastalıkların görülme dağılımı değişecektir. Kadınlarda travmaya bağlı kas iskelet hastalıkları belki daha az rastlanırken, metabolizmal hastalık oranları daha yüksek görülebilmektedir. Çünkü gebelik gibi bünyesel etmenler ya da beslenme koşulları ve yaşam şekilleri göz önünde bulundurulduğunda erkeklerden daha farklı sağlık sorunları yaşamış olmaları olağandır. Yine metabolizmal rahatsızlıklardan kemik erimesi (*osteoporoz*) kadınları etkileyen hastalıkların başında yer almaktadır.

Antik Çağ hastalık semptomlarının çoğunlukla bir lanetle açıklanması ya da tanrı lanetlerinin ve mitolojik canavarların hastalık semptomlarından bir anomaliye karşılık geliyor olması, Antik Çağ toplumunun hastalık algısını yansıtmaktadır. Bugün bile modern tıpta hastalık belirtilerini tanımlamada mitolojik terminolojisinin kullanılıyor olduğu kabul edilmektedir. Hastalık belirtilerinin temel alındığı Kas iskelet sistemini ilgilendiren hastalıklardan örneğin; *Aşil tendonu* rahatsızlığı Homeros'un İliada *Destanı'ndan* adını almıştır. *Medusa başı, plasebo, morfeus* vd. gibi birçok mitolojik karakter bugün modern tıp literatüründe yer alan ve benzerlikten kaynaklanarak isim almış kavramlardır. Semptomlara yönelik tedavi anlayışının benimsenmesi, hastaların yaşadıkları her semptomun bir hastalık oluşturduğunu dahi düşündürmüş olmalıdır. Pliny The Elder eserinde, *sinosefali* (kafatası köpeğe benzeyen fetüs) canavarlarından bahsetmiştir. *Lanuginoza hipertrikoz* sendromu olarak bilinen "köpek adam" ya da "kurt adam" bu hastalıklara bir diğer örnektir. *Elafantiazis (fil hastalığı)* gibi bazı hastalıkların ise yanlış olarak isimlendirilmiş olduğu düşünülmektedir.

Galenos genişlemiş toplar damarların neden olduğu hastalığa *elafantiazis* adını vermiştir²⁶. Aksi yönde görüşler bulunmakla birlikte bu hastalığın günümüzde daha çok lepra (cüzzam) olabileceği düşünülmüştür. Pliny The Elder, *elafantiazisin* Mısır'dan geldiğini bildirmiştir. Öncelikle yüz bölgesinde belirtilerini gösteren hastalık, burun üzerinde lekelerin oluşması ve yavaş yavaş vücudun diğer bölgelerine yayılmasıyla seyrettiği anlatılmıştır. Hastalığın semptomları cilt yüzeyinin eşitliğinin bozulması, değişik renklerdeki lekelerin zamanla koyulaşarak siyah bir renk alması, el ve ayak parmaklarının şişmesi olarak tanımlanmıştır. Tedavisinde oturma banyolarının etkili olduğundan bahsedilmiştir²⁷. Celsus;

"...Yunanlıların Elefantiazis dedikleri hastalık, henüz İtalya'da bilinmemekle birlikte hastalık bazı bölgelerde çok sık rastlanılmaktadır; kronik hastalıklar arasındadır; kemikler de dahil, bütün vücudun tutulduğu söylenmektedir. Vücut yüzeyinde çok sayıda leke ve şişlik görülür. Bunlar önce kırmızıdır, sonra siyaha dönerler, deri düzensiz olarak incelik ve kalınlaşır, sertleşir ve yumuşar, yer yer pürüzlü hale gelir, bazı yerlerinde kabuklar oluşur. Yüz, baldırlar ve ayaklar şişer. Eğer hastalık daha uzun sürerse el ve ayak parmakları şişlikler arasında kaybolur..." demektedir²⁸.

Celsus, yukarıdaki metinde hastalık semptomlarını ayrıntıları ile aktarırken şiddetli ateşten bahsetmiştir. Tedavisinde ise kan alınması ve diyet tedavisi öngörülmüştür. Hasta rahatlamaya başladığında egzersiz ve koşu tavsiye edilmiştir. Masaj tavsiye edilirken, banyo uygulamasının nadiren kullanılması önerilmiştir. Özellikle böyle durumlarda şaraptan uzak durulması tavsiye edilmiştir.

Antikçağ kas iskelet hastalıkları arasında vücudun belirli bölümünü tutan, belli bir yaşta görülen rahatsızlıklara da rastlanılmıştır. Toplumda bazı hastalık gruplarının gençleri, bir başka grup hastalığın yaşlıları etkilediği, bazı hastalıkların toplumun soylu sınıfında, bir başka grubun yoksul kesimde rastlandığı görülmüştür. Zengin hastalığı olarak ta bilinen *gut* bu hastalıklardan bir tanesidir. Seneca, Roma'da refahın artmasıyla oburluğun arttığından ve çeşitli hastalıkların ortaya çıktığından bahsetmiştir;

26 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 236.

27 Plin. The Elder. N.H. XXVI. 5.

28 Cels. *De Medicina*. III. 25. 1-2.

“...şarapla sarhoş olmuş dolu bir mide ve çürüyen vücutlar...kireçlenme sonucu şekli bozulmuş parmaklar, düğüm düğüm eklemeler, duygusuzlaşmış hissizleşen kaslar...”²⁹ şeklinde lüks yaşamın getirdiği hastalıklar arasında *romatizma* belki de *gut* hastalığı gibi rahatsızlıkları tarif etmiştir.

1.1.GUT

Vitruvius, altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve benzeri metallerin çıkarıldığı yerlerde bulunan su kaynaklarının aşırı miktarda kükürt, katran ve şap içerdiğini belirtmiştir. Bunların çok zararlı olduğu, içilmesi durumunda, bu maddelerin vücutta, damarlar yoluyla kaslara ve eklemlere saldırıp kasları şişirip, sertleşme yaptığını, bunun sonucunda kramplar ve *gut* hastalığına yol açtığını belirtmiştir³⁰. Eserinde özellikle kurşun borulardan gelen suların insan sağlığı için çok zararlı olduğunu, bunun yerine toprak boruların tercih edilmesi gerektiğini bildirmiştir³¹. Pliny The Elder’in eserinde, Roma’da Cutulia kaynak suyunun vücudu güçlendirdiği, Kilikya’da ise Cydnus Nehri’nin *gut* hastalığına iyi geldiği bildirilmiştir³².

Farklı coğrafik ve iklimsel özellikler, farklı beslenme davranışlarını da beraberinde getirmektedir. Roma toplumunun beslenme listesinin başlarında şarabın yer aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda Pliny The Elder’in *Natural History* (MS 75) isimli eserinde yüzlerce çeşit şarap tanımlanmıştır. Roma Dönemi’nde ekşi şarapların kurşun içeren katkı maddeleri ile tatlandırılması ve korunması geleneği mevcuttur. *Kolika Pictonum* ismi ile Roma tıp literatüründe yer alan ve genellikle kurşun kaplarda bekletilmek suretiyle hazırlandığı bilinen şarapların içilmesi durumunda oluşan toksitenin kandaki ürik asiti yükselttiği bilinmektedir³³. Roma toplumunda kurşun gibi ağır metallerle maruz kalınması durumunda kaslarda kasılma ile birlikte oluşan kramplar ve *gut* hastalığı gibi rahatsızlıkların sıkça görülmesi bu geleneklerle de ilişkili olmalıdır.

Celsus, el ve ayaklardaki ağrıları tanımlarken *podogra* ve *cheirage* kelimelerini kullanmıştır. Eklemlerde oluşan ağrıları, geçmek bilmeyen sık sık tekrarlayan ısrarcı kronik ağrılar olarak tanımlamıştır. Kandaki ürik asit fazlalığının neden olduğu metabolik bir bozukluk olarak bilinen *gut* hastalığının antikçağ tedavisi için Celsus, *diüretikler* önermiştir. Ayrıca hastalığın tedavisi için kan akıtma, kusturucular, sıcak-soğuk kompresleri tavsiye etmiştir. Celsus, iyileşme döneminde kısıtlı bir diyet ve hafif egzersizlerin yine tedavide gerekli olduğunu bildirmiştir. Ayrıca, bütün bir yıl şarap, bal ve cinsel ilişkiden uzak durmanın ömür boyunca *gut* hastalığından koruyacağı inancı bulunmaktadır³⁴.

Dioscorides (MS 40-90), *De Materia Medica*’da potasyum nitratın su ile birlikte kullanımının *gut* hastalığına iyi geleceğine değinmiştir³⁵. Pliny The Elder, kaynak suları ve deniz suyunun faydalarından bahsederken, alüminyumlu ve alkalın suların felç tedavisinde kullanıldığından, kas zayıflıkları için sülfürlü suların tercih edildiğinden, ayrıca kaynak sularının *gut* ve *eklem hastalıkları* tedavisine iyi geldiğini anlatmıştır³⁶.

Yine Pliny The Elder ve Galenos *gut*’un aşırı yemek yemenin bir sonucu olduğunu ifade etmişlerdir. Hippokrates ise, ilginç bir tespitle çok at binen kişilerin toplardamarlarındaki genişleme ve kalçalarda ağrıdan şikayetçi olduklarını gözlemlemiş ve bu kişilerin *guttan* muzadrip olduklarını söyleyerek³⁷, at binme ile *gut* hastalığını ilişkilendirmiştir.

Pliny The Younger, *gut* hastalığından dolayı hayatına son veren arkadaşı Corellius Rufus’un bizzat kendisinden duyduğu rahatsızlığı şu şekilde anlatmıştır;

“...Otuz üç yaşındayken ayak bileğimde *gut* hastalığı ortaya çıktı. Ailesinde de görülen bu hastalık, diğer birçok rahatsızlık gibi kuşaktan kuşağa aktarılan cinstendir. Gençliğimde titiz bir beslenme ve düzenli bir hayatın yardımı ile mücadele verdi ve hastalığı etkisiz kıldı. Daha sonra yaş ilerleyip te takati azaldığında, irade gücüyle kendini koruyor, amansız eziyetlere ve

29 Seneca. *Epistulae Morales*. XCV. 16.

30 Vitr. VIII. 3. 4-6.

31 Vitr. VIII. 6. 10.

32 Plin. The Elder N.H. XXXI. 6-8.

33 Eisinger, 1982: 284-285.

34 Cels. *De Medicina*. IV. 31.

35 Dios. V. 124.

36 Plin. The Elder N. H. I. XXXI. 32; I. XXXI. 8.

37 Hippokr. *Collected Works*: 185.

şiddetli ağırlara katlanıyordu. Fakat hastalık eskisi gibi sadece ayağıyla sınırlı kalmayıp tüm uzuvlarına yayılıyordu...”³⁸.

Pliny The Younger gut hastalığını irsi ve yakalanıldığında kaçınılmaz sonun ölüm olarak algılandığı bir hastalık olarak tanımlamıştır. Ayrıca iyi beslenme ve düzenli bir hayatın gut hastalığı ile mücadelede işe yarayabildiğinden söz etmiştir. Anlatımında hastalığın başladığı uzuvda kalmayıp diğer uzuvlara yayılım gösterdiğinden bahsederek gut hastalığının vücuttaki yayılımını gözlemlemiştir. Mektubun devamında kronik bir hastalık olarak hastalığın intihara götüren dayanılmaz ağırlara neden olan bir rahatsızlık olduğu anlatılmış ve tedavisinde hastalıktan kurtulmak için doğayla iç içe olan kent dışında temiz havanın mekanların tercih edildiğinden söz etmiştir.

Romalı bir soylu olan Servius Clodius'un şiddetli bir *gut* sancısından dolayı ilginç bir tedavi yöntemi olarak kendisine vücudu uyuşup ağrıyı hissetmeyecek duruma gelene kadar iki bacağına zehirle ovması tavsiye edilmiştir³⁹.

1.2. DEJENERATİF EKLEM HASTALIKLARI; OSTEOARTROZİS (OSTEOARTHRİTİS)

Antikçağ insanının ağırlı, hareketleri kısıtlayıcı ve sıklıkla sakat bırakan *osteoarthritis* gibi hastalıkları iskelet kalıntılarından saptanabilmektedir. Ayrıca konjenital olarak *spina bifida*, *cücelik (akondropilazi)* gibi hastalıklar hakkında da iskeletlerden bilgi edinilebilmektedir. Antik insanın kalça eklemine görülen bir *osteoarthritis* vakası yapılan iskelet incelemeleri sonrasında tespit edilmiştir.

Şekil 1. Femur başında osteoarthritis bulgusu (Well, 1963: 790-791).

Yapılan araştırmalarda ilerleyen yaş ve fiziksel aktivite başta olmak üzere, beslenme gibi etkenlere bağlı olarak gelişen eklem dejenerasyonları en fazla görülen patolojik lezyonlardandır. Anadolu'da Kilikya Bölgesi antik kentlerinden Epiphaneia iskeletlerinde yapılan incelemelerde, kafa iskeletlerinde ve diğer vücut bölgelerinde patolojik bulgulara rastlanılmıştır. *Osteofit*, *entosofit*, *osteokondritis*, *schmorl nodülü* ve *osteoarthritis* vakalarına sıkça rastlanıldığı tespit edilmiştir⁴⁰. Bir başka Roma Dönemi yerleşim yeri olan Klazomenai iskeletleri üzerinde yapılan incelemelerde yine sıklıkla karşılaşılan omurlarda *osteofit* vakaları saptanmıştır⁴¹.

Roma'da en yaygın görülen hastalıklardan olan *osteozist* Pliny The Younger, hastalığa yakalanan Domitius Tullus'un durumunu anlatırken bahsetmiştir;

“...tüm eklemlerinin kıvrılmış, şekli bozulmuş bir görüntüye büründüğü ve günlük işlerini dahi yapamaz hale geldiğinden bahsetmiştir. Dişlerini yardımcıların temizlediği, hastalık esnasında eşinin büyük desteğini aldığı, hatta parmaklarını kölelerinin yaladığını söylemesi...”⁴².

Plinius'un The Younger'ın anlatımında, oldukça ilginç bir durum olarak karşımıza çıkan “kölelerin parmaklarını yalması” büyük ihtimalle Domitius Tullus'un çok ağırlı bir hastalıktan muzdarip olduğunu ve bu sebeple de, ilkel bir davranış olarak canlıların acıyan yerini ağrısını dindirmek için direk ağzına götürmesiyle ilişkilendirmiş olmalıdır. Aynı zamanda yazarın işlerini göremez halde bulunduğunu aktarması da hastalığın ne kadar ileri aşamalarda yaşanıyor olduğunu düşündürmektedir. *Osteoartroz*, daha çok omurgalarda görülen ve kazma kürek işleriyle meşgul olan toplumlarda alt sınıftan kadın ve erkeklerde sıklıkla rastlanılan bir hastalık olarak

38 Plin. The Younger. I. 12. 4-13.

39 Durmaz, 2010: 166.

40 Duyar vd, 2018: 395-396.

41 Sağır-Sağır, 2013: 21.

42 Plin. The Younger. VIII. 18. 9-10.

bilinmektedir. Ancak yukarıda, Plinius'un verdiği örnekte soylu aileden olan bir bireyin de hastalığa yakalanmış olabildiğini yansıtmaktadır.

Yine arkeolojik verilerden tapınaklara bırakılan adaklarda en sık rastlanan modellerin bacak ve ayak figürleri olarak tespit edilmiş olması, toplumun rahatsızlık duyduğu en önemli hastalıkların, hareketliliği kısıtlayan bacak ve ayak hastalıkları olduğunu düşündürmüştür⁴³.

1.3.SEKONDER (İKİNCİL) ENFEKSİYONLAR

Antik toplumlarda, vücudun başka yerindeki bir enfeksiyonun kan yoluyla kemiklere ilerlemesiyle oluşan ya da travmalar sonrasında gelişen sekonder (ikincil) enfeksiyon vakalarına da rastlanılmıştır. Bunlar daha çok toplumun yoksul kesimini etkileyen ve yüksek ateşle ortaya çıkan ve iskeletlerde yapılan incelemeler sonucunda enfeksiyona bağlı olarak meydana çıktığı düşünülen *periostit, osteit, osteomyelit, tüberküloz ve cüzzama (lebra)* gibi hastalıklardır. Omurgayı tutan *tüberküloz ya da (tuberculous spondylitis) Pott hastalığı* bu tür hastalıklardan bir tanesidir (Vasiliadis vd. 2009: 6). Enfeksiyon kemiğe sıçraması sonrasında, genellikle diz ve kalça eklemlerini tutar. Tüberküloz ilerlediği durumlarda ise omurganın üst kısımlarını tutarak ağır derecede şekil bozukluklarına sebep olur ki bu da tüberküloz *osteomyelit* ya da *Pott* olarak bilenen hastalığa sebep olur. Nitekim Mısır ve Yunan-Roma sanatında oldukça sık rastlanılan kambur figürlerin bu hastalıklarla ilişkili olabileceği düşünülmüştür. Arkeolojik verilerden pişmiş toprak üretimi olan terrocotta figürünlerin *göğüs deformesi, kamburluk, cücelik* gibi bir kısım patolojik durumları yansıtırken bu figürlerden bir kısmının Antik Çağ oldukça sık rastlanılan bir durum olan *Pott hastalığını* sembolize ettiği düşünülmüştür⁴⁴.

1.4.FELÇ

Arkeolojik olarak Smyrna'da ünlü bir tıp okulunun civarlarında Hellenistik Roma Dönemi kazılarında bronz, fildişi, mermer ve özellikle pişmiş topraktan terra cotta groteskler çok sayıda ele geçirilmiştir⁴⁵

Şekil 2. Felçli grotesk heykeli. (Regnault, 1900)

Celsus, felç vakasını kasların gevşemesi olarak tanımlamıştır⁴⁶. Galenos, kasların çalışmalarını gruplar halinde yaptıklarını ortaya koymuş, omurilik sinirlerinin zarar görmesi durumunun çeşitli derecelerde felce neden olabileceğini bildirmiştir. Bir domuzun omuriliğinde yaptığı deneyde üst omurlardan 2. ve 3. ya da yukarıdaki omuriliğin zarar görmesinin ölüme neden olabildiğini, boyun sinirlerinin kopması sonucu omuz kaslarının felç olduğunu, 3. ve 4. omurlar arası zedelenmenin solunum sıkıntısına neden olduğunu, 6. ve 7. omurlar arasındaki zedelenmenin göğüs kaslarının felce uğramasına neden olduğunu kanıtlamıştır. Aynı şekilde kalbe giden sinirleri kestiğinde kalbin durduğunu görerek, sinirlerin kalpten çıktığı şeklindeki eski inancı da ortadan kaldırmıştır⁴⁷.

Hippokrates, hasta ağır bir felç geçirmiş ise tedavisinin mümkün olmadığını, felç hafif ise zor bir tedavi ile hastanın iyileştirilebileceğini bildirmiştir (Hippokr. *Aforizmalar*. II. 42). Celsus, Hippokrates'e yakın bir görüşle hastalığın kısmi olarak meydana gelmesi durumunda tedavisinin mümkün olabildiğini, ancak uzun süreli bir tedavi gerektirdiğini bildirmiştir⁴⁸. Hippokrates, gebe bir kadının felç olayını anlatırken; gebeliğinin üçüncü ayında ateşin görüldüğünü, üçüncü gün başta, boyunda ve sağ köprücük kemiği çevresinde ağrı oluştuğunu ve sonrasında hastanın konuşmasının anlaşılabilir olmadığını ve bunun tek taraflı bir felç olduğundan söz etmiştir. Dördüncü gün ise hastalığın atlatıldığından bahsetmiştir⁴⁹.

43 Jackson, 1999: 157-158.

44 Sayın, 2019: 32.

45 Stevenson, 1975: 3.

46 Cels. *De Medicina*. III. 27.

47 Durmaz, 2010: 172-173, 203, 288.

48 Cels. *De Medicina*. III. 27.

49 Hippokr. *Collected Works*: 119.

Aretaeus, felcin oluşmasında soğuğa maruz kalma, travma sonucu bir sinirin hasar görmesi, yaş faktörü, cinsel ilişki ve sarhoşluk gibi sebepler saymıştır ve felç geçiren bir insanın yüzündeki değişiklikleri sıralamıştır (Aret. I. 7). Aretaeus yine, vücutta tek taraflı felç vakası durumunda orta ayırma çizgisi olarak kabul ettiği, dil, bademcik, burun, böbrek gibi organlardan bir tarafın tutulması durumunda iç organların da aynı şekilde işlev kaybının olduğunu düşünmüştür. Ayrıca kafanın sağ tarafı etkilenirse vücutta sol tarafın tutulduğunu ve bunun da nedeninin sinirlerin beyindeki yeri ile ilgili olduğunu ifade etmiştir⁵⁰. Antik Çağ'da felcin oluşmasında belirtilen sebeplerden; yaş faktörü, travma sonucu sinirin hasar görmesi, aşırı alkol tüketimi, ritim bozukluğuna sebep olacak şekilde cinsel ilişki ve soğuğa maruz kalma gibi sebeplerin doğru olarak tespit edilmesi ve ayrıca beyin sağ tarafındaki hasarların vücudun sol tarafını, beyin sol tarafındaki hasarların da vücudun sağ tarafını etkilemesi günümüz tıbbında halen kabul görmekte olup oldukça isabetli bir tespit olarak görülmektedir⁵¹.

Celsus, felç vakalarında, hastalığın ikinci veya üçüncü günü, dönemindeki bazı hekimlerin aksine en yakın bir noktadan kan alınmasının (flebotomi) doğru olduğunu bildirmiştir. Kan alınan yerin kol olabileceği gibi şakak ve ayak bileği de olabileceğini bildirmiştir. Ancak bu işlem ehil birisi tarafından alınmalıdır ve toplardamardan akan kan koyu renk olmalıdır. Yeteri kadar kan alımı işleminin ardından ise soğuk su ile ıslatılmış bir ped uygulamasını önermiştir⁵². Kan akıtılması işleminin kesin tedavi olmadığını da ayrıca ifade etmiştir. Günümüz tıbbında ise sadece polisitemia hastalarında flebotomi (kan alma) halen bir tedavi yöntemi olarak kullanılmaktadır⁵³. Celsus hastalığın tedavi edilse dahi yaşamının güçleşeceğinden ve yapılan işlemin sadece ölümü ertelemekten ibaret olduğundan söz etmiştir. Özellikle soğuktan kaçınılması gerektiğini bildirmiştir. Mümkünse hastanın hemen yürütülmesinin gerekliliğine değinmiş, bacağına zayıflığı sebebi ile yürüyememesi durumunda ise yatağında sallanması, gerekirse yavaşta olsa harekete zorlanması tavsiye edilmiştir. Ayrıca ısırgan otunun uyusuk olan derinin uyarılmasında kullanılabileceğini belirtmiştir. Yine zeytinyağı ile masaj ve yüzme banyoları tavsiye edilmiştir⁵⁴. Hippokrat, bu hususta yaz mevsiminde daha sık banyo yapılmasını önermiştir⁵⁵. Modern tıpta felç geçiren hastaların erken dönemde rehabilitasyon ve egzersiz programına alınması halen kabul gören bir tedavi yaklaşımı olup, bununla birlikte elektroterapi, robotik uygulamalar ve kaplıca tedavileri gibi yöntemler fizik tedavi doktorları gözetiminde uygulanmaktadır⁵⁶.

2. TEDAVİ YAKLAŞIMI

Marcus Aurelius, *Meditations* isimli eserinde el ve ayaklarda oluşan ağrıların insan yaşamı için doğal olduğundan bahsetmiştir. Epicurus'un acı konusunda, acının dayanılmaz olmadığı durumlarda, acıyı kabul edip, akıl gücü ile buna dinginlik verilebileceğinden söz etmiştir⁵⁷. Bir nevi insan psikolojisinin ya da psikolojik tedavinin önemine işaret eden bu yaklaşım modern tıp uygulamalarına anımsatır mahiyettedir. Günümüz tıbbında kronik vücut ağrılarının multidisipliner tedavisinin bir parçası olarak psikoterapi halen etkin olarak kullanılmaktadır⁵⁸.

Celsus, kas ağrısı için su içilmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır⁵⁹. Modern tıpta da özellikle sporcularda sıvı dengesinin performans etkisi bilindiğinden kas problemleri ve krampların oluşmaması için hidrasyona ve sıvı elektrolit dengesine çok önem verilmektedir⁶⁰. Masaj ve nefes tutulurken özellikle üst uzuvların hafif hareket ettirilmesini doğru bulmuştur. Banyonun nadiren kullanılması gerektiğini ve hava değişimini önermiştir⁶¹. Dioscorides, adamotu bitkisinin ağrı kesici olarak kullanıldığını bahsetmiştir⁶². Celsus ayrıca kas ağrılarında ağrı artmadığı sürece etkilenen kısmın çalıştırılmasını ve soğuk uygulanmasını tavsiye etmiştir⁶³.

50 Aret. I. 7.

51 Ceceli, 2009: 90-91; İyner vd. 2021: 491.

52 Cels. *De Medicina*. II. 10. 11.

53 Bolaman, 2001: 32.

54 Cels. *De Medicina*. III. 27.

55 Hippokr. *Collected Works*. 315-318.

56 Ceceli, 2009: 91

57 Marcus Aurelius, VI. 33; VII. 33, 64.

58 Güvey, 2018: 47.

59 Cels. *De Medicina*. III. 27.

60 Çırak ve Çakıroğlu, 2017: 144.

61 Cels. *De Medicina*. III. 27.

62 Dioscorides. IV. 76.

63 Cels. *De Medicina*. I. 9.

Hippokrates, bel ağrılarının tedavisinde boşaltımın faydalı olacağından bahsetmiştir⁶⁴. Hippokrates burada tüm bel ağrılarının tedavisinden ziyade, bağırsak ağrısı ile birlikte gelişen ve göbek kısmında yani karın bölgesinde oluşan bel ağrısının tedavisinden bahsediyor olmalıdır.

Celsus, eklem ağrılarını kronik hastalık olarak görmüş, geçmeyen ağrılarının tedavisi için yürüyüş, yemekten önce sıcak bir odada masaj, terleme ve sonrasında ılık bir duş önermiştir. İlaç tedavisi olarak ise diüretikler ve kusturucular tavsiye edilmiştir. Eklemelerde şiddetli ağrının olduğu ve şişliğin olmadığı durumlarda, deniz suyu ya da tuzlu su ısıtılarak hastanın ayakları suya konulup üzeri bir battaniye ile kapatılarak tedavi uygulanması gereği anlatılmıştır. Eğer şişme varsa soğuk suda eklemelerin bekletilmesi gereği bildirilmiştir. Ancak bu süre uzun olmamalıdır. Ağrının fazla olduğu durumlarda haşhaş, gül yağı ve şarap gibi maddelerden oluşturulan karışımlar kullanılmıştır. Şişliklerin sertleşmesi durumunda ise soğuk su ile ıslatılmış bezle kompres yapılması, ayrıca yağ, sirke, zift, şap gibi maddelerden hazırladıkları özel karışımlarla yumuşatılması sağlanmıştır⁶⁵. Şikayetlerin bitmesi, hastalığın iyileşmesi sürecini ise Celsus şu şekilde aktarmıştır. Hastanın hareketlerini dikkatli yapması, ani bir yaşam değişikliğinden ziyade yavaş yavaş, yaşadığı iklimi, yaşam biçimini değiştirmesi gereğini ifade etmiştir. Ayrıca erken uyanma, istirahat, masaj, yürüyüş ve uygun bir diyeti özellikle önermiştir. Bu sürecin doğru yönetilmesi durumunda hastanın eski gücüne kavuşacağı bildirilmiştir⁶⁶.

Celsus, dizleri ağrıyan birine at binmenin çok fazla zarar vereceğini bildirmiştir⁶⁷. Son yıllarda atların sağlık alanında terapötik amaçla kullanımı (hippoterapi) yaygınlaşmaktadır. Atla terapinin, bedendeki bütün kasları dengeli bir şekilde çalıştırdığı için fizyolojik, duyuşsal, psikolojik ve anatomik olarak tedaviye olumlu katkılarda bulunduğu görülmüştür. At binildiği zaman ayak üzengi ölçüm mesafesi düzgün ayarlanmadığı durumlarda diz eklemelerine zarar verebileceği günümüzde de bilinmektedir⁶⁸.

Celsus ayrıca eklemelerdeki ağrılarının tedavisinin ancak dağlama ile yapılabileceğini bildirmiştir⁶⁹. Dağlama işlemi yine Yunanlılar tarafından tümörleri tedavi etmekte, yaralarda ve enfeksiyon hastalıklarını tedavi etmede kullanılmıştır. Hippokrates, *Aforizmalarda* dağlamanın önemine dair; "İlaçların iyi edemeyeceği hastalıkları demir iyi eder, demirin iyi edemediğini ateş iyi eder, ateşin iyi edemediği hastalıklar ise artık iyi edilemez"⁷⁰ demiştir. Galenos'ta yine, meme tümörünün tedavisinde dağlamanın gerekliliğinden bahsetmiştir⁷¹.

Pliny The Elder, Yunanlıların kullandığı romatizma hastalıklarında en az dağlama yöntemi kadar etkili *plantago* isimli bir bitkiden söz etmiştir⁷². Yine Pliny The Elder, yaraların tedavisinde zeytin yaprağından yararlanmış. Çiğnenip yaralara uygulanması durumunda yüksek derecedeki büzücü etkisiyle iyileştirici etkisine değinmiştir⁷³. Plinius The Elder, eklem hastalıkları ve spazmlar için *plantago*, *argemonia*, *peucedanum phrynion*, *erigeron*, *episthotony* gibi bitki isimleri vermiş ve bunların bal, tuz, sirke, gibi maddelerle karıştırılarak oluşturulan karışımlarını önermiştir⁷⁴. Yırtıklarda, düşmelerde *kantoron*, *panaces*, *scordium* vd. bitkiler önerilmiştir⁷⁵.

Celsus *eşek sütü* ile yıkanarak eklem hastalıkları ve ağrı rahatsızlıklarından sonsuza kadar kurtulabileceğini bildirmiştir⁷⁶. Son yıllarda yapılan çalışmalarda eşek sütüne karşı artan bir ilgi görülmektedir. Özellikle eşek sütünün içeriği, besin değerleri, sağlığa faydalı yönleri ve antimikrobiyal nitelikleri açısından fonksiyonel ve alternatif bir ürün olarak kullanılmaktadır. Özellikle kalsiyum ve fosfor bakımından zengin olması nedeni ile eklem ve kemik hastalıklarında da tercih edilebilmektedir. Kozmetik ve terapötik etkilerinden dolayı Mısır kraliçesi Kleopatra'nın eşek sütü ile banyoyu tercih ettiği bilinmektedir⁷⁷. Ağrı azaldığında hafif egzersiz ve diyet, yatıştırıcı merhemler ve enjeksiyonlar kullanılmış, masaj tavsiye edilmiştir⁷⁸.

64 Hippokr. *Aforizmalar*. IV. 11. 20.

65 Cels. IV. 29-31.

66 Cels. IV. 32.

67 Cels. *De Medicina*. IV. 30-31.

68 Köseman ve Şeker, 2015: 45-47.

69 Cels. *De Medicina*. IV. 30-31.

70 Hippokr. *Aforizmalar*. VII. 87.

71 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 236-237.

72 Plin. *The Elder* N.H. XXV. 39.

73 Plin. *The Elder* N.H. XXIII. 34.

74 Plin. *The Elder* N.H. XXVI. 81.

75 Plin. *The Elder* N.H. XXVI. 85.

76 Cels. *De Medicina*. IV. 31, 32.

77 Budak ve Gürsel, 2012: 244-247.

78 Cels. *De Medicina*. IV. 31, 32.

Asclepiades başta olmak üzere masajın otoritesi olarak anılan Hippokrates, masaj kuvvetli yapılırsa vücudu güçlendirdiği, nazik yapılırsa gevşettiğini söylemiştir. İlimli bir masajın vücudu kaslandırıp güçlendirdiği, fazla yapılırsa ise vücudu zayıflattığı aktarılmıştır. Celsus aynı zamanda, tendon hastalıkları tedavisinde, sıcak su banyosu ya da kuru sıcakla terlemeyi sağlayan küçük odalarda (laconicum) terlemeyi önermiştir. Ancak ateşin tekrarlanmadığı durumlar için banyo tedavisi faydalı görülmüştür⁷⁹. Roma Dönemi'nde banyo tedavisi yaygın bir şekilde uygulanmakta idi. Hastaların sualtına konulan otuaklara oturtulmak ve başlarına kadar doldurulan su içerisinde bekletilmek suretiyle, kas iskelet sistemi hastalıklarından olan romatizma, *artrit ve guttan* kurtulabilecekleri umut edilmişti⁸⁰.

Galenos, bazen sinir ve tendonların keskin ve sivri bir şeyle yaralanması durumunda o ekstremitede sinir uçlarında hassasiyetin arttığını ve spazmların ortaya çıktığını tespit etmiştir⁸¹. Eklem rahatsızlıklarında iyileşmeden önce hareket etmek pek doğru karşılanmamıştır ve en iyi tedavi olarak istirahat öngörülmüştür. Bununla birlikte hareketten kaynaklanan tehlikenin, baş ve kollardaki yaralanmalarda alt uzuvlardan daha az olduğu bildirilmiştir. Travma sonucunda sinirlerde kopma durumu gerçekleşmişse o kısımda zayıflık ve güçsüzlük oluşacaktır. Yine yara iyileşmeden banyo yapmak yarayı ıslak ve nemli tutacağından kangren tehlikesini tetikleyebileceği öngörülmüştür. Bu durumun kemiği de etkileyebileceğinden söz edilmiştir. Yine kangren yeni başladığında tedavisinin kolay olacağı, ilerlediği durumlarda ise o bölgeye amputasyon uygulanması gereğinden bahsedilmiştir⁸².

Hippokrates, hastalıklı bir kemiğin üzerindeki dokunun morarmasının kötüye işaret ettiğini bildirmiştir⁸³. Eklem iltihaplanması durumunda bol idrar yapmanın iltihaplanmayı önleyebileceğinden söz ederken, burun kanamasının da bu duruma iyi geleceğinden bahsetmiştir⁸⁴. Modern tıpta hastaların susuz (dehidrate) kalıp idrara çıkamamaları kas iskelet sistemi problemlerine yol açabilmektedir. Bu sebeple hastalara sıvı takviyesi (hidrasyon) yapılması ve idrar çıkışının artırılması eklem iltihabının (artrit) azalmasına destek olur⁸⁵.

Galenos, iltihabın ana belirtileri olan şişlik, kızarıklık, ağrı olmak üzere üç belirti saymış olup, dördüncü belirti olan sıcaklık'tan bahsetmemiştir⁸⁶. Yine bazı yaraların kangrene neden olması durumunda uzvun kesilmesi (amputasyon) gerekebilmiştir. *Kahun Papirüsünde*, Mısır piramitleri yapılırken kolu bacağı kopan işçiler için yapılan protezlerden bahsedilmiştir⁸⁷. Hippokrates, bu konuda kemik, kiriş ve kırıkta kesilip kopması durumunda tekrar gelişip düzelleme sağlanamayacağını bildirmiştir⁸⁸. Galenos, his kaybı ve siyahlaşma başlamış yaraların kangrene gittiğini söyleyip, sağlam dokulara yayılmadan çok çabuk kesilip temizlenmesini tavsiye etmiştir⁸⁹. Kesilen uzuv nedeniyle baston, koltuk değneği, kanca ya da tahta protezler ve yapay uzuvlar kullanılmıştır. MÖ 218-201. II. Kartaca Savaşı'nda sağ elini yitiren Marcus Sergius Silus'a demirden el yapılmıştır⁹⁰. Antik Çağ kas iskelet hastalıklarının tedavisinde cerrahi işlemlere müracaat edildiği ayrıca trepanasyon gibi ağır cerrahi girişimleri uyguladıkları bilinmektedir. Roma Dönemi Stratonikeia, Perge, Gordion vd. antik yerleşimlerde kazıma ve kesme teknikleri kullanılarak trepanasyon⁹¹ uygulamaları tespit edilmiştir⁹². MÖ 500-300 özellikle güney Sibiry bölgesinde İskitlerin antik cerrahi teknikleri başarılı bir şekilde kullandıkları, yapılan trepanasyon uygulamasında bronz bıçakların tercih edilmesi sonrasında kemiklerde enfeksiyon oluşmamış olmasıyla ortaya konulmuştur⁹³. Ancak Celsus, trepanasyon sırasında beyne zarar verme risklerini belirterek tedavide en son çare olarak yapılmasını önermiştir⁹⁴. Hippokrates'te yine vakanın sorumluluğu yüklenilmişse trepanasyonu tercih etmeleri gerektiğinden söz etmiştir.

79 Cels. *De Medicina*. II. 17.

80 Mutlu ve Türkmen, 2020: 640-647.

81 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 144.

82 Cels. V. 26.

83 Hippokr. *Aforizmalar*. III. 16, 20, 23, 26; V. 18, 22, 25; VI. 19; VII. 28.

84 Hippokr. *Aforizmalar*. IV. 74.

85 Savcı ve Bilik 2014: 156-163.

86 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 85.

87 Erdemir, 2015: 78.

88 Hippokr. *Aforizmalar*. VI. 19; VII. 28.

89 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 233.

90 Jackson, 1999: 63.

91 Trepanasyon; yaşayan bir bireyin kafatasında açılan delikle alttaki kan damarları ve beyne zarar vermeden kafatası kemiğinin çıkarılması işlemi olarak tanımlanır. Bkz. Lisowski, F. Peter, "Prehistoric and early historic trepanation", *Diseases in antiquity*, 1967, s. 651-672.

92 Yıldırım vd. 2017: 411-412.

93 Krivoschapkin vd. 2014: 654.

94 Cels. *De Medicina*. VIII. 4.

Kemik kırıklarının tedavisinde Hippokrates, kompres, bal şerbeti, çöpleme otu, kusturucular ve diyet gibi tedavi programları uygulamalarında bulunmuştur⁹⁵. Celsus, kırık oluştuğunda en kısa sürede tedaviye yönelik işlemlerin yapılması gerektiğini çünkü kasların kasılıp, sinirlerin gerginleşeceğini bildirmiştir⁹⁶. Galenos, travmaya uğrayan ekstremitelerin henüz yumuşakken, bir kalıba alınarak sabitlenmesi ve düzeltilmesinin önemini vurgulamıştır⁹⁷. Antikçağ'da hekimlerin, özellikle kırık ve çıkıkların tedavisinde pozisyonlamada günümüz modern tıp uygulamalarına yakın yöntemler uyguladıkları, verilen pozisyonlarda sabitleme ve atele alma işlemleri gerçekleştirdikleri bilinmektedir⁹⁸.

Hippokrates, eklemlerde ortaya çıkan burkulmalarda açık yara yoksa şişlikler üzerine bol miktarda soğuk su dökülmesinin, şişliği indirip, ağrıyı azaltacağı ve rahatlama sağlayacağından söz etmiştir⁹⁹.

Galenos, romatizmal hastalıklardaki şişliği kupa uygulaması veya kesme ile boşaltmayı tavsiye etmiştir¹⁰⁰. Ayak ve bacaklarda görülen ödemi, ağrısız ve yumuşak şişlik olarak tanımlamıştır¹⁰¹. Tedavisinde sirke, gül suyu veya tuz ve zeytinyağı gibi karışımlarla sünger ile masajı tavsiye etmiştir¹⁰². Sünger yoksa doğal sodyum karbonat, kül suyu (alkalin sıvı) ile iyice yıkanmasını önermiştir¹⁰³.

Galenos, kronik ödemli şişlik vakalarında önce o bölgeye zeytinyağı sürülüp, sonra kül sulu (alkalin sıvı) sünger uygulayıp daha sonra daha sıkı bandajlamayı önermiştir. Sert şişliklerde yumuşatıcı olarak en çok erkek geyik daha sonra dana ilik yağı kullanılmıştır. Bunlar yok ise sırası ile kaz yağı, horoz, arslan, leopar, ayı, boğa, keçi ve teke yağı gibi ilik ve hayvan yağları kullanılmıştır¹⁰⁴.

Tendonlardaki sert şişliklerin tedavisinde, ateş taşı (bakır pirit, doğal metal sülfür), pirit yoksa değirmen taşını önermiştir. Tedavi sonrası sabine yağı veya ince zerrelili başka yağlarla sıcak kompres önermiştir¹⁰⁵. Galenos, ağrılar için tedavide toplardamarlardan kan almayı ve yaraları dağlamayı önermiştir¹⁰⁶. Bununla birlikte it üzümü ve çinko oksit sürülmesini önermiştir. Diyet olarak bol ıhlamur suyu, kesilmiş sütün suyunu, kara pazı, su kabağı ve ilginç olarak engerek yılanı eti yenmesi önerilmiştir¹⁰⁷. Galenos, beden sağlığını bozan bütün etkenlere karşı dengeli, ölçülü beslenme ve diyeti tavsiye ederken¹⁰⁸, Celsus, eklem rahatsızlıklarının tedavisinde, diyetin özellikle çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Diyette üç veya dört gün süreyle şarap, sonrasında ise bir iki gün su içilmesinin uygun olacağını bildirmiştir¹⁰⁹.

2.1. DİYET VE EGZERSİZ

Antikçağ'da sağlıklı bir beden için beslenme ve egzersize büyük önem verilmiştir. Hippokrates, kışın sulandırılmamış şarap, az yemek ve az sebze tüketilmesi gerektiğini, tahıllardan ekmeğe, kızarmış et ve balığı önermiştir. İlkbaharda ise haşlama et, sulandırılmış şarap ve sebze oranının artırılıp, ekmeğe yerine arpa çöreği yenilmesini önermiştir. Zayıflamak isteyen şişmanların mideleri boşken egzersiz yapmaları gerektiğini, yemek öncesi ılık sulandırılmış şarap içmeyi, etleri yağlı baharat ve susam tohumları ile birlikte günde bir kez alınmasını doğru bulmuştur. Sağlık için yürüyüşün elzem olduğunu düşünen antik yazarlar, kışın hızlı, yazın güneş altında yavaş yürümeyi, şişmanların hızlı, zayıfların yavaş yürümelerini tavsiye etmiştir. Jimnastik için kışın koşu ve güreşi, yazın gün serinliğinde uzun yürüyüşleri önerirken, egzersiz yaparken iç organ ağrısı oluşması durumunda, yemekten önce dinlenip idrar gelecek kadar sıvı tüketmeyi sağlıklı görmüşlerdir¹¹⁰. Antik hekimler, sağlıklı bir iklim ve yaşam koşulları ve iyi bir diyetin birçok hastalığı tedavi edeceğine hatta tüberküloz gibi ağır enfeksiyonları dahi

95 Hippokr. *The Fracture*. XXVI.

96 Cels. *De Medicina*. VIII. 10.

97 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 138.

98 Mutlu 2021, 433-453.

99 Hippokr. *Aforizmalar*. V. 25.

100 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 214.

101 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 215.

102 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 215.

103 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 215.

104 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 217.

105 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 218.

106 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 236.

107 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 235.

108 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine*: 99.

109 Cels. IV. 32.

110 Hippokr. *Collected Works*. 315-318.

iyileştirebileceğinden söz etmişlerdir. Plinius The Younger, kölesi tüberküloz hastalığına yakalanınca onu havası temiz olan bir yere göndermek suretiyle sağlığına kavuşmasını sağlamıştır¹¹¹.

Galenos, *elafantiazis* hastalığını damarlara hücum eden karasafra ile ilişkilendirdiği için diyetin önemine vurgu yapmıştır, beslenmelerinde sütü çok içen İskitlerin bu hastalığa yakalanmadıklarına değinmiştir. Karasafra salınımına neden olan eşek eti ile beslenmenin, mercimek çorbası, tuzlu balık, lapa gibi gıdaları beslenme listesinde bulunduran İskenderiye’de hastalığın sık görülmesine rağmen Germenlerde ve Mysialılarda nadir olarak görüldüğünden bahsetmiştir¹¹². *Elafantiazis* için engerek yılanının etinin yenmesini tavsiye etmiş ve eserinde yılanın nasıl yemek için hazırlanacağına kadar anlatmıştır. Bu hastalık için diyetle bol ıhlamur suyu, kesilmiş süt suyu, bahçe otları, kara pazı, su kabağı, kaz ayağı gibi gıdaların yenilmesini önermiştir¹¹³.

Galenos eserinde vücudun tüm bölgelerinin çalıştırılmasını sağlayan uğraşların önemine özellikle vurgu yapmıştır. Egzersiz yapılırken tüm vücudun orantılı katılması gerektiğini ifade etmiş, vücudun bir kısmının çok fazla veya çok az çalıştırılmaması gerektiğini tavsiye etmiştir¹¹⁴. Koşmayı, vücudu inceleteceği ve vücut kısımlarının dengesiz gelişimine sebep olacağı için önermemiştir. Bunun yerine ip atlama ve top ile yapılacak egzersizleri vücudun tamamını çalıştıracığı için tavsiye etmiştir¹¹⁵. Günümüzde ip atlama ve top ile yapılan egzersizlerin başta kas iskelet sistemi ve kardiovasküler sistem olmak üzere tüm vücut üzerinde olumlu etkileri gözlenmiştir. Özellikle mini toplarla yapılan egzersizlerde kasların daha kapsamlı hareket açısı ile çalışmasına oldukça avantaj sağladığı ortaya konulmuştur¹¹⁶.

Galenos ayrıca, beden hareket ihtiyacı duyduğunda egzersizin sağlıklı, dinlenmenin zararlı olduğunu, beden istirahat ihtiyacı duyduğunda ise dinlenmenin sağlıklı ama egzersizin zararlı olduğunu belirtmiştir¹¹⁷.

SONUÇ

Antikçağ tıp biliminin gözlem ve akıl yürütmeye dayanan anlayışı kas iskelet sistemi hastalıklarının tedavi yaklaşımında bariz bir şekilde görülmektedir. Çoğu hastalığın sebebi ve seyri tam olarak bilinmemekle birlikte tedaviye yönelik yaşamda kalmayı sağlayıcı birtakım beceriler geliştirildiği anlaşılmaktadır. İnsan anatomisi ve fizyolojisini ilgilendiren rahatsızlıklarda dini uygulamalardan daha çok akılcı (rational), gözlemci (observatrice) ve deneysel (empirique) uygulamalara müracaat ettikleri görülmektedir.

Antik Çağ toplumlarında özellikle savaşlar sonrası *yaralanmalar, kemiklerdeki hastalıklar ve ekstremitelerdeki artrit, osteoartroz, osteoporoz, osteomyelit, omurga tüberkülozu, felç ve gut gibi rahatsızlıklar* en sık görülen hastalıklar arasındadır. Olumsuz yaşam koşullarından kaynaklanan beslenme problemleri, vitamin ve mineral eksiklikleri, bakteri, virüs ve mantarlar konusundaki bilgilerin yetersizliğinin birçok hastalığa davet çıkarmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca Antik Çağ toplumlarında yaş, cinsiyet ya da toplumsal statü farklılıklarının, hastalıkların görülme sıklığını değiştirdiği anlaşılmaktadır. Tedavi edilebilen çok az sayıda hastalık olması sebebiyle, hayatı kısıtlayan, günlük yaşamı zorlayan ağrılı hastalıklarla mücadelede belki de çok daha başarılı oldukları söylenebilir. İskeletlerde yapılan inceleme sonuçları değerlendirildiğinde hazırladıkları merhemlerle yaraları iyileştirdikleri, birçok kırık ve çıkığı doğru bir yaklaşımla tedavi ettikleri görülmektedir. Yapılan trepanasyonların birçoğunda başarılı sonuçlar alındığı yine ortaya çıkan bulgular arasındadır. Tedavide diyetle özel önem verdikleri, ölçülü ve kararında beslenmeyi önerdikleri ve iyileşmenin diyetle bağlantısını kısmen çözebildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca fazla beslenmenin *gut* benzeri kas iskelet sistemi rahatsızlıklarına neden olabileceği antik yazarlarca özellikle vurgulanmıştır. Kas iskelet rahatsızlıklarının soğuk ve sıcakla bağlantısına dikkat çekilmiş ve tedavide banyo uygulamalarına özel önem verilmiştir. Sağlık için yürüyüşün elzem olduğu ve egzersiz yaparken dikkat edilmesi gereken hususları modern bilime uygun bir yaklaşımla önerdikleri görülmüştür.

Galenos’un ruh sağlığı ile felç, epilepsi, kaygı ve stres gibi kas iskelet hastalıkları arasında kurmuş olduğu bağlantı, günümüzde modern tıbbın ruh ve beden sağlığı üzerine yaptığı araştırmalara yakın çıkarımlar

111 Plin. The Younger, *Letters V*.

112 *On the Constitution of the Art of Medicine:237*.

113 *On the Constitution of the Art of Medicine: 237-238*.

114 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine: 136*.

115 Durmaz, 2010: 106-107.

116 Şimşek ve Katırcı 2011: 61; Şahin, 2017: 75-84.

117 Gal. *On the Constitution of the Art of Medicine: 134*.

içermektedir. Sonuç olarak yazılı kaynakların antik pratiği ne derece yansıtıp yansıtmadığı tartışmaya açık olmakla birlikte, arkeolojik verilerden 1930'lu yıllardan itibaren iskelet kalıntıları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda özellikle iskelet sistemini ilgilendiren rahatsızlıkların doğru bir şekilde aydınlatılması olanağına kavuşulmuştur. İskelet kalıntıları üzerinde daha fazla sayıda yapılacak ayrıntılı çalışmalar sayesinde, eski insanlarda karşılaşılan hastalıkların kökeni ve ilk görüldükleri dönem hakkında ayrıntılı bilgi edinilecek, antik insanın sağlık problemleri detaylı olarak tartışılma olanağı bulacaktır.

KAYNAKÇA

1. ANTİK KAYNAKÇA

- Aret.** *De Causis et Signis Acutorum*. ARETAEUS.
De Causis et Signis Acutorum. Francis Adams. Boston. 1972.
- Cels.** *De Medicina*. AULUS CORNELIUS CELSUS.
De Medicina, Çev. W. G. Spencer, Cambridge, 1971.
- Dios.** *De Materia Medica*. DİOSCORİDES.
De Materia Medica, Çev. Ta Osbaldestion and Rpa Wood, İbidis Yayınları, Afrika, 2000.
- Gal.** *On the Constitution of the Art of Medicine, (Tıp Sanatının Anayasası Glaukon'a Tedavi Yöntemi)*, GALENOS.
Tıp Sanatının Anayasası Glaukon'a Tedavi Yöntemi, Çev. Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018.
Reviewed work: On Prognosis. Corpus Medicorum Graecorum. 8/1. 1981.
Vivian Nutton. Review by: John Scarborough.
- Hippokr.** *Collected Works I*. HIPPOKRATES.
W. H. S. Jones. Cambridge. Harvard University Press. 1868.
Aforizmalar. HIPPOKRATES.
Aforizmalar, Çev. Eyüp Çoraklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
De Articulis. HIPPOKRATES.
Ed. Charles Darwin Adams, New York, 1868.
De Fracturis. HIPPOKRATES.
Ed. Charles Darwin Adams, New York, 1868.
- Hom.** İL. HOMEROS.
İliada, Çev. Azra Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Marcus Aurelius.**
Meditations. Modern Library Edition.
Çev. Gregory Hays, New York, 2002.
- Plin. The Elder**
Doğa Tarihi (I. ve II. Kitap). PLİNY THE ELDER (GAIUS PLİNİUS SECUNDUS).
Çev. İnanç Pastırmacı, Say Yayınları, İstanbul.
Naturalis Historia. Çev. H. R. Rackham (Loeb). London. 1958.
- Plin. The Younger**
Genç Plinius'un Mektupları, Epitulae (I-IV), PLİNY THE YOUNGER.
Çev. Levent Keskin, Doğubatı Yayıncılık, Ankara.
Letters. (I-X), Çev. B. Radice, 1963.
- Seneca.** *Ad Lucilium Epistulae Morales, Vol I-III*, LUCIUS ANNAEUS SENECA.
Ed. Richard M. Gummere. Cambridge, London. 1917-1925.
Ahlak Mektupları, Çev. Turken Uzel. Jaguar Kitap, İstanbul.

Vitr. *Mimarlık Üzerine*, VITRUVIUS.

Çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

MODERN KAYNAKÇA

- Atalay, S., Alkan, B. ve Aytekin, M. (2013). "Osteoartrite Güncel Yaklaşım", *Ankara Medikal Journal*, 13/1, 26-32.
- Braddom, R. L. (2005). *Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon El Kitabı*, Çev. Tansu Arasıl, Güneş Kitapevi, Ankara.
- Breasted, J. H. (1930). *The Edwin Smith Surgical Papyrus*, Vol. 1, The University Of Chicago Press, Chicago.
- Bruweir, M.C. (2006). "Eski Mısır Tıbbına Genel Bir Bakış", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, S. 22.
- Bolaman, Z. (2001). "Polisitemia Vera", *Ulusal İç Hastalıkları Kongresi*, 26-30 Eylül 2001, Antalya, 26-34.
- Budak, Ş. Ö., ve Gürsel, A. (2012). "Alternatif Bir Süt: Eşek Sütü", *GIDA*, 37/4, 243-250.
- Ceceli, E. (2009). "Yaşlı Hemiplejik Hastanın Rehabilitasyonu", *Türkiye Fiziksel Tıp Rehabilitasyon Dergisi*, 55 özel sayı 2, 90-91.
- Chiarello, C. (2007). "Spinal Hastalıklar", *Fiziksel Rehabilitasyon Kanıta Dayalı Muayene, Değerlendirme ve Girişim*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 140-193.
- Çırak, O. Ve Çakıroğlu, F. P. (2017). "Sporcularda Sıvı Dengesi ve Performansa Etkisi", *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1-2-3, 139-150.
- Durmaz, M. (2010). *Bergamalı Lokman Hekim Galenos*, (Ed. Eyüp Eriş), *Bergama Belleten-18*, Bergama Kültür Ve Sanat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Duyar, İ. ve Sevim, A. (1992). "Eski Anadolu Toplumlarında Büyüme (I) Topraklı Populasyonunda Kalça kemiği", *VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1-12.
- Duyar, İ., Atamtürk, D. ve Can, A. R. (2018). "Epiphaneia (Erzin) İskeletlerinin Antropolojik Değerlendirmesi", *Xxxiv. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T C Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Çanakkale, 391-398.
- Eisinger, J. (1982). "Lead And Wine, Eberhard Gockel And The Colica Pictonum", *Med. Hist.* 26/3, 279-302.
- Erdal, Ö. D. (2007). "Eklem Hastalıkları Ve Yaşam Biçimi Arasındaki İlişkiler: Anadolu Neolitik Topluluklarından Örnekler", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24/2, 77-93.
- Erdal, Ö. D., Eroğlu, S., Erdal, Y. S. ve Büyükkarakaya, A. (2003). "Şaşal/İzmir İskelet Topluluğunun Paleopatolojik Demografik Analizi", *Xviii. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara, 1-14.
- Erdemir, A. D. (2015). *Prehistorik Ve İlk Çağlarda Tıp*, C. 1, Tıp Kitapevi, İstanbul.
- Güvey, H. (2018). "Kronik Pelvik Ağrıya Tamamlayıcı ve Alternatif Yaklaşım", *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi*, 20/2, 46-49.
- Heary, R. F. ve Madhavan, K. (2008). "The History Of Spinal Deformity", *Neurosurgery*, 63/3, 5-15.
- İynen, İ., Çoban, M., Akbaş, A. ve Ayrıl, M. (2021). "Periferik Fasiyal Paralizi ile Kliniğimize Başvuran Hastaların Analizi", *Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 18/3, 489-492.
- Jackson, R. (1999). *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar Ve Hastalıklar*, Çev. Şenol Mumcu, Homer Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Krivoshapkın, A. L., Chikisheva, T., Zubova, A. Z., Kurbatov, V. P ve Titov, A. T. (2014). "Scytian Trepanation İn The Gorny Altai İn Hippocratic Times: Modern Expert Appraisal Of Ancient Surgical Technologies", *World Neurosurgery*, 82/5, 649-655.
- Lisowski, F. P. (1967). "Prehistoric And Early Historic Trepanation", *Diseases İn Antiquity*, 651-672.
- Kathleen, M. Y. ve Nachemson, A. L. (1999). "Treatment Of Scoliosis: An Historical Perspective", *Spine*, 24/24, 2570.
- Köseman, A. ve Şeker, İ. (2015). "Atların Terapötik Amaçlı Kullanımı", *İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4/2, 44-49.
- Mutlu, G. (2021). "Antik Kaynaklarda İskelet Kırık ve Çıkkıklarının Tedavi Yaklaşımı", *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 15/2, 431-463.

- Mutlu, G. ve Türkmen, M. B. (2020). "Antikçağ Kas İskelet Sistemi Hastalıklarında Kaynak Suların Kullanımı Ve Günümüz Balneoterapi Uygulamalarına Yansıyan İzleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Xxxv/2, 631-654.
- Oğuz, H. (1992). *Romatizmal Ağrılar*, Atlas Tıp Kitapevi, Konya.
- Önen, M. R. ve Naderi, S. (2013). "Spinal Deformitelere Genel Yaklaşım", *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 23/2, S. 1-12.
- Regnault, F. (1900). "Les Terres Cuites Grecques De Smyrne", *Bulletins Et Mémoires De La Société D'anthropologie Deparis*, 1/1. 467-477.
- Richard Jermyn, D. O ve Deanna Janora, M. D. (2017). "Romatolojik Hastalıklarda Rehabilitasyon", *Current Tanı ve Tedavi, Fiziksel Tıp ve Rehabilitasyon*, Çev. Ömer Faruk Şendur, Gülnur Taşçı Bozbaş, EMA Tıp Kitapevi, İstanbul, 379-397.
- Sağır, M. ve Sağır, S. (2013). "Eski Anadolu İnsanlarının Sağlık Sorunları", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/1, 9-26.
- Sarıdoğan, M. (2011). "osteoartritte Eklemere Göre Klinik Bulgular", *Clinical Findings of Osteoarthritis According to the Joints*, 14, Özel sayı 1, 31-36.
- Savcı, A. ve Bilik Ö. (2014). "Ortopedi ve Travmatoloji Kliniğinde Geriatrik Değerlendirme", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Hemşirelik Dergisi*, 7/2, 156-163.
- Sayın, E. (2019). "Antik Çağ'ın Grotesk Figürinleri", *Akademik Sanat: Sanat, Tasarım Ve Bilim Dergisi*, S. 29, 29-48.
- Stevenson W. E. III. (1975). *The Pathological Grotesque Representation In Greek And Roman Art*, University Of Pennsylvania.
- Şahin, G. (2017). "Farklı Hızlarda İp Atlama Antremanlarının Anaerobik Güce Etkisi", *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*, 8/2, 75-86.
- Şimşek, D. ve Katırcı, H. (2011). "Pilates Egzersizlerinin Postural Stabilite ve Spor Performansı Üzerine Etkileri: Sistematik Bir Literatür İncelemesi", *Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 5/2, 58-70.
- Uğurlu, M. C. (1997). "Hipokrat", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 50/2, 67-78.
- Well, C. (1963). "Hip Disease In Ancient Man", *The Journal Of Bone And Joint Surgery*. 45/4, British, 490-491.
- Vasiliasdis, E. S., Grivas, T. B. ve Kaspiris, A. (2009). "Historical Overview Of Spinal Deformities In Ancient Greece", *Scoliosis*, 4/6, 1-13.
- Yıldırım, A. A., Kırmızıoğlu, P. G. ve Genç, E. (2017). "Trepanasyon: Kuriki Höyük (Batman) Örneği", *Current Debates In Sociology&Anthropology*, Vol. 10, (Ed. Şükrü Aslan-Cihan Cinemre), Ijopoc Yayınları, İstanbul, 411-412.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:16.06.2022 Accepted/Kabul:08.08.2022

DOI:10.30794/pausbed.1131654

Research Article/Araştırma Makalesi

Demirhan, K. (2023). "Sosyal Medyada Siyasal Katılımın Vatandaş Paylaşımları Üzerinden Analizi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss.181-190.

SOSYAL MEDYADA SİYASAL KATILIMIN VATANDAŞ PAYLAŞIMLARI ÜZERİNDEN ANALİZİ

Kamil DEMİRHAN*

Öz

Bu çalışma siyasal katılım olgusunu etkileşim bağlamında incelerken, kurumların ve yöneticilerin sosyal medyadaki paylaşımlarının ötesinde vatandaş paylaşımlarının önemini açıklamaktadır. Sosyal medyanın yönetim ve siyaset alanındaki etkisini açıklayan çalışmalar, kamu kurum ve yöneticilerinin katılımcı yönetim anlayışına uyum sağlaması gerektiğini ileri sürmektedir. Ancak, bu çalışmalar yöneticilerin ve kurumların sosyal medyayı iki yönlü iletişimi, etkileşimi ve katılımı destekleyici şekilde kullanmadığını göstermektedir. Bu çalışmaların sonuçları, katılımcı demokrasi ve yönetim ilkeleri doğrultusunda sosyal medyanın siyasal katılımı geliştirme potansiyelinin gerçekleşmediğine işaret etmektedir. Bu çalışma vatandaşların sosyal medyada iletişimin kaynak tarafı olarak dikkate alınmasının, yönetim ve vatandaş etkileşimine odaklanan çalışmalarda siyasal katılım bağlamında elde edilen sonuçları değiştireceğini açıklamaktadır. Bu çalışma siyasal katılım bakımından sosyal medyada vatandaş paylaşımlarının kurumların paylaşımlarından daha belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada, bu potansiyelin karar alma sürecine nasıl dahil edilebileceği sorusu önem kazanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal medya, Siyasal katılım, Yönetişim, E-katılım, Kitle-kaynak, Twitter

ANALYZING POLITICAL PARTICIPATION ON SOCIAL MEDIA THROUGH CITIZENS' POSTS

Abstract

This study explains the importance of citizens' posts on social media beyond the posts of public managers or institutions to evaluate political participation in terms of interaction. Studies on the impact of social media on governance and politics, support that public institutions and managers must be adopted to the participatory governance approach. However, these studies present that public institutions and managers do not use social media as supporting two-way communication, interaction and engagement. The results of these studies imply that the potential of social media is not realized in order to improve political participation in accordance with the principles of participatory democracy and governance. This study presents that the recognition of citizens as the source of communication on social media challenges the results on political participation claimed by studies focused on interaction between government and citizens. This study emphasizes that citizens' posts on social media are more constitutive on political participation than the posts of institutions. At this point, the question of how this potential could be included in the decision making process gains importance.

Keywords: Social media, Political participation, Governance, E-participation, Crowdsourcing, Twitter.

*Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ZONGULDAK.
e-posta:demirhankamil@beun.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9905-6327>)

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, sosyal medya ve siyasal katılım ilişkisini yönetim-vatandaş etkileşimi bağlamında değerlendirenken, konuyu yönetici-kurum tarafından yapılan paylaşımların ötesinde vatandaş paylaşımları üzerinden incelemenin bu alandaki değerlendirmelere sağlayacağı katkıyı açıklamaktır. Çalışmada alan-yazında konunun ele alınışı incelenmekte, yönetici paylaşımlarına odaklanan çalışmalardan farklı olarak vatandaş paylaşımlarını merkeze alan yaklaşımın genel çerçevesi ve alan-yazına sağladığı katkı belirtilmektedir. Sosyal medya ve katılım ilişkisi alan-yazında son on yıldır üzerinde yoğun olarak durulan bir konudur. Dijital çağda siyasal katılım farklı bağlamlarda ele alınmaktadır. Alan-yazında bilişim teknolojilerinin ya da daha özgün olarak sosyal medyanın yönetim ve siyaset alanlarında kullanımı, kamu politikalarına vatandaş katılımı, elektronik katılım, yönetim, e-yönetişim, e-devlet, katılımcı demokrasi, yerel katılım, yerel yönetim gibi kavramlar çerçevesinde incelenmektedir (Özer, 2017; Bayraktutan vd., 2013; Sobacı ve Hatipoğlu, 2017; Demirhan, 2017; Gülaslan, 2018; Göçoğlu, 2019; Değerli, 2016; Yetkin, 2019; Demirhan 2021; Solmaz ve Görkemli, 2012; Gökalp, 2020).

Sosyal medya ve katılım ilişkisini ele alan çalışmalarda dikkate değer olan ortak bir nokta, yerel ya da merkezi yönetimlere bağlı kurumların sosyal medyayı elektronik katılım (e-katılım) bağlamında etkileşim anlayışının gerisinde, bilgi paylaşma seviyesinde kullandığı şeklindeki bulgudur. Buna göre, kamu kurumları, (i) vatandaşlara danışma, (ii) onlardan görüş alma (iii) vatandaş görüşlerini karar alma sürecine katma gibi sosyal medyanın etkileşime açık işlevlerini, “katılımcı demokrasi” ya da yönetişimin “paydaş katılımıyla karar alma” ilkesi doğrultusunda kullanmamaktadır (Yıldırım, 2014: 251; Memiş, 2015; Kaygısız ve Sarı, 2015; Örselli vd., 2018; Yaman, 2018; Göçoğlu, 2019; Batu vd., 2020; Çelik, 2020; Okay ve Aşanin Gole, 2021; Küçükşen ve Firidin, 2021; Eryeşil vd., 2021). Bu tespit oldukça önemli olmakla birlikte, sosyal medya ve katılım ilişkisi yorumlanırken yönetici-vatandaş etkileşiminde, vatandaşlar tarafından yapılan paylaşımların değerlendirmeye dâhil edilmemesi alanyazında siyasal katılıma ilişkin varılan sonuçları etkileyebilmektedir. Sosyal medya, tek taraflı bir iletişimden ziyade, kullanıcıların içerik üretebildiği, birebirleriyle etkileşime geçebildikleri yani iletişim sürecinde kaynak olarak rol alabildikleri bir sosyal ağ platformu oluşturmaktadır. Bu durum, vatandaşların sosyal medya üzerinden kurumlara ya da yöneticilere ilettikleri mesajların kamusal tartışma ve siyasal katılım bağlamında değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Bu doğrultuda, yönetici ya da kurum etkileşim olanaklarını kullanmasa da vatandaşlar arasında, vatandaşlar ve kamusal aktörler arasında ya da vatandaşlar ve kurum arasında çok yönlü bir etkileşim gerçekleşebilir (Yıldız ve Demirhan, 2016; Saylam ve Yıldız, 2022). Bu durumu, etiketler (hashtag) altında toplanan paylaşımlarda; bir mesaja yapılan yorumlarda ya da yanıtlarda görmek mümkündür (Bonetta, 2009; Burns ve Burgess, 2011; Small, 2012; Tam, 2020; Demirhan, 2021; Tan Gülcan ve Bayram, 2021). Kurumlar hiçbir konuda vatandaşlara fikir/görüş sormasalar da vatandaşlar kurum hesabına taleplerini ilettiklerinde, bu paylaşım kamusal bir niteliğe kavuşur ve burada kamusal alanda görüş paylaşımı olarak bir tür siyasal katılım gerçekleşir. Dolayısıyla, sosyal medyada oluşan kamusal tartışma ortamı iletişim sürecinde kurumun merkezi konumda olduğu bir yapıda değildir. Kamusal görünürlüğün olduğu iletişim ortamında bu türden bir katılım kamusal tartışma için anlam taşıyor ve söz konusu paylaşımın iletişimsel açıdan gücü onun gündem üzerindeki etkisinde rol oynar.

Sosyal medyada etkileşimin kurum ve vatandaşlar arasında oluşması oldukça önemlidir. İletişim süreci bakımından vatandaşların geri bildirimleri alınacak kararlar ve uygulanacak politikalarda önemli bir girdi olarak yer alır. Diğer taraftan, bu geri bildirimlerin doğrudan kurum tarafından takip edilmiyor, önemsenmiyor ya da cevaplanmıyor olması e-katılımın etkileşim işlevinin mutlak olarak gerçekleşmediğini söylemek için yeterli değildir. Kurum vatandaşlara mesajın geldiği araçtan farklı bir iletişim aracı ile yanıt verebilir (Erkek, 2016). Cevap vermeme durumu da her zaman geribildirimleri dikkate almadığı anlamına gelmeyecektir. Diğer taraftan, herhangi bir şekilde geri bildirim dikkate almadığını varsaydığımızda da etkileşim kurumun hesabına gönderilen mesajlar üzerinden vatandaşlar, sivil toplum örgütleri, gruplar ya da diğer ulusal ve uluslararası kurumlar gibi kamusal aktörler arasında gerçekleşmeye devam etmektedir.

Bu çalışma sosyal medyanın kamusal bir tartışma ortamı sağladığı kabulünden hareketle, yönetim-vatandaş etkileşiminde yönetici-kurum paylaşımlarından ziyade, vatandaş paylaşımlarının önemini ön plana çıkarmaktadır. Kurum paylaşımlarından hareketle, sosyal medyada etkileşim unsurunun ve siyasal katılım potansiyelinin zayıf

olduğu sonucu, bu çalışmada vatandaş paylaşımlarından hareketle değerlendirilmekte ve sonuçlar bu bağlamda farklı bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Çalışmanın temel iddiası, sosyal medyada katılım olgusuna vatandaş paylaşımları üzerinden bakıldığında çevrimiçi etkileşim ve katılım düzeyinin tespit edilenden daha “pozitif” bir görünümde olduğudur. Çalışmanın kapsamı ulusal alanyazınla sınırlıdır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: SOSYAL MEDYA VE ETKİLEŞİM

Sosyal medya etkileşime açık, katılımı içeren bir yeni medya formuna referansla kullanılmaktadır (Manning, 2014). Dijital medyada etkileşim, dört temel düzey üzerinden ele alınmaktadır. Bunlardan ilki çok taraflılık, en temel düzeyde, etkileşimin iki ya da çok taraflı olarak kurulabilmesi olanağını ifade etmektedir. Etkileşimin ikinci düzeyi senkronizasyon (zaman boyutu); üçüncü düzeyi etkileşimde bulunan tarafların kaynak/gönderen ve alıcı olarak rol değişimi ve birbirleri üzerindeki kontrol düzeyi (davranışsal boyutu); dördüncü düzeyi, bütün etkileşimde bulunan aktörlerin bilinçli bir şekilde etki ve tepkide bulunması (ussal boyutu) şeklinde açıklanmaktadır (Van Dijk, 2006: 8-9). Etkileşimin çok taraflılık boyutu, bir çevrimiçi sözlükte, sözlük maddesinin kullanıcılar tarafından değiştirilmesi ya da bir sosyal medya platformuna herhangi bir kullanıcının bir içerik (resim, ses, yazı vb.), dosya yüklemesi olarak açıklanabilir. Zaman boyutu, bir bakanlığın Twitter hesabından paylaşılan bir tweete aynı anda cevap yazılabileceği gibi (senkronik/eş zamanlı iletişim); asenkronik olarak, aradan belirli bir zaman geçtikten sonra da cevap yazılması, ya da e-postalara, WhatsApp mesajlarına kullanıcıların düşünüp, araştırma yaparak cevap verme olanağı ile örnekendirilebilir. Davranışsal boyutu, bir haber sitesinin Twitter hesabından yapılan haberin doğru olmadığına haberle ilgili açılan etikette paylaşılması, haberin doğru şeklinin yeniden paylaşılması, mesajın alıcısının içerik üzerinde kontrol sağlayarak aynı zamanda göndericiye/kaynağa dönüşmesi şeklinde açıklanabilir. Ussal boyutla ilgili olarak, bir belediyenin hizmetleriyle ilgili sosyal medyada başlatmış olduğu memnuniyet anketine, bu belediye sınırları içerisinde yaşayan vatandaşların katılarak hizmetlerin daha iyi düzeye taşınabilmesi adına eleştiri, teşekkür, beklenti veya önerilerini belirtmesi örnek gösterilebilir.

Sosyal medyada etkileşimi, düşük maliyetlerle ve çok sayıda kişi arasında kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirme olanağı vardır. Bu durum özellikle toplumda sesini duyuramayan kesimlerin taleplerini dile getirebilmelerini sağlamaktadır (Murthy, 2011; Manning, 2014). Etkileşimin büyük bir alanda gerçekleşiyor olması bireylerin hayatlarındaki resmi ya da gayri-resmi unsurların sosyal ağlar üzerinden birbirlerine bağlanmasıyla ilişkilidir. Bu açıdan, etkileşim özelliği, sosyal medya platformlarında sosyal ağ uygulamalarıyla bütünleşmektedir. Çok taraflı etkileşime olanak sağlayan iletişim araçları, iletişim alanını kamusal ve özel ayrımı yapmaksızın, küresel ve yerel düzeyde bir araya getirmekte, bu sayede farklı alanlar birbirine bağlanmaktadır (Castells, 2013). Bu açıdan, sosyal ağlar sosyal medyanın tamamlayıcı bir unsurdur. Paylaşılan bilgiler, haberler, deneyimler, görüşler bu ağlar aracılığıyla yayılmakta ve birbirleriyle ilişkilenebilmektedir. Sosyal medyada “sosyal ağ gücü” bilgiyi üretme ve yayma, gündem yaratma ve gündemdeki hızlı gelişmeleri takip edebilme olanağı sağlaması bakımından önem taşımaktadır. Sosyal ağlar, bireylere ve gruplara, örgütlere siyasal süreçleri etkileyebilme kapasitesi kazandırmakta, kullanıcılar arasında etkileşimi arttırarak katılımı teşvik etmektedir (Loader ve Marcea, 2012; Gaby ve Caren, 2014). Sosyal ağ gücü ve siyasal süreçlerde aktif yer alma değişkenleri arasında anlamlı bir ilişki tespit eden çalışmalar bulunmaktadır (Demirhan, 2015:246).

Sosyal medya işlevleri, popülerlik ve kullanım amaçları bakımından birbirinden ayrılan farklı platformları kapsayan bir kavramdır. Bu platformların bazıları sosyal hayatta akraba, arkadaş, hemşeri gibi gayri-resmi ilişki ağlarından oluşurken; bazıları iş hayatıyla ilgili daha profesyonel, resmi sosyal ağlardan oluşmaktadır. Örneğin, Facebook, arkadaş grupları ya da tanıdıklar arasındaki sosyal ilişkilerin sürdürülmesi ve geliştirilmesi için daha fazla tercih edilirken, “LinkedIn” daha profesyonel ağlardan biridir. “Academia” veya “Researchgate” gibi araştırmacıları bir araya getiren platformlar ise belirli bir gruba özgü ağlar sağlamaktadır. Buna karşın, sosyal medyada farklı işlevlere göre ayırım genel bir norm olarak da düşünülmemelidir. Bunların iç içe geçtiği durumlar da mevcuttur ve sosyal medya resmi ve gayri-resmi, küresel ve yerel düzeylerde farklı ağ öbeklerini birbirleriyle ilişkilendirebilme olanağını sunmaktadır. Bununla birlikte, bazı platformların siyasi konularda diğer sosyal medya platformlarına göre daha kamusal bir görünürlüğe sahip olduğu genel olarak kabul görmektedir. Örneğin, Twitter hem bir sosyal ağ sitesi hem bir mikroblog olarak, özellikle kamusal meselelerin konuşulduğu ve görünürlük kazandığı dijital bir platformdur.

3. KAMUSAL TARTIŞMA ALANI OLARAK SOSYAL MEDYA: TWİTTER VE SİYASAL KATILIM

Dünyada aktif sosyal medya kullanıcı sayısı 4,33 milyardır. Kullanıcıların ortalama sosyal medyada geçirdikleri süre 2 saat 22 dakikadır (Datareportal, 2021a: 55). Türkiye’de bu süre 2 saat 57 dakikadır (Datareportal, 2021b). Kullanıcılar %49,7 ile en yüksek oranda yakınlarıyla sosyal ilişkilerini sürdürmek ve geliştirmek için sosyal medyayı kullanmaktadır. Kullanıcıların %36,9’u insan hikâyelerini okumaktadır. %29,6’sı sosyal medya üzerinden gündemi takip etmektedir. %25,3’ü diğer insanlarla fikirlerini paylaşmakta ve tartışmaktadır. %24,2’si canlı yayınları izlemekte, %20,9’u ünlüleri ya da sosyal medya fenomenlerini takip etmektedir (Datareportal, 2021a: 57).

En fazla kullanıcıya sahip olan platformlardan Facebook, Youtube ve Whatsapp’ın aktif kullanıcı sayısı 2 milyarın üzerindedir. Kamusal meselelerle ilgili haberleşme tartışma ve bilgi paylaşımında yoğunlukla kullanılan Twitter’ın toplam aktif kullanıcı sayısı ise 396 milyondur. Türkiye’de 2021 yılı Nisan ayı verilerine göre, Facebook aktif kullanıcılarının sayısı 38 milyon, YouTube kullanıcılarının sayısı 50 milyon, Twitter kullanıcılarının sayısı ise 15 milyondur (Datareportal, 2021b, 73, 90, 117). En fazla kullanılan sosyal medya platformları arasında Twitter, özellikle Türkiye’de ilk beş sırada yer alan sosyal medya platformları arasındadır (Datareportal, 2021b: 47).

Twitter, kendi sitesinde “şuanda dünyada olup bitenleri ve insanların nelerden bahsettiğini öğrenebileceğiniz bir yer” olarak tanımlanmaktadır (Twitter, 2022). Twitter, ticaret, eğlence, sosyalleşme, yayıncılık gibi farklı amaçlarla kullanılan bir mikro-blog ve sosyal ağ sitesidir. Bu platform, aynı zamanda siyasal süreçlerde yoğun bir şekilde kullanılmakta, siyasal iletişimden, seçim kampanyalarına, referandumlardan, sosyal hareketlere kadar pek çok siyasal süreçte etkili olmaktadır.

Twitter, kullanıcılarına çok boyutlu bir kamusal tartışma ortamı sağlamaktadır; bunun nedeni, bu platformda bilgi ve deneyim paylaşımı, ağ kurma, gündem oluşturma, gündem hakkında bilgi verme gibi faaliyetlerin gerçekleşmesi, toplumun her kesiminden katılımcı ile dijital olarak kamusal bir tartışma alanının oluşmasıdır. Twitter çok sayıda etkileşim unsurunu içerisinde barındırmaktadır. Bunları tweet, retweet, doğrudan mesaj, yanıt, etiket, kişisel bilgiler, fotoğraf, takip etme, takip sayısı, beğenme, bahsetme, Twitter anketleri, bağlantılar olarak saymak mümkündür (Twitter, 2022). Kullanıcılar bu araçlar vasıtasıyla etkileşim kurmaktadır. Bunlar arasında özellikle gündemi öğrenmemize olanak sağlayan ve kamusal tartışmayı belirli konu başlıkları altında toplayan etiketlerin özel bir yeri vardır. Etiketler, bir konuyla ilgili gönderilen tweetleri bir araya getirmekte, bir etikete gönderilen tweetler yoğunluğuna bağlı olarak “Twitter gündemi” listesinde yer almaktadır. Twitter kullanıcıları gündem listesinde etiketleri takip edip bunlar altında mesaj paylaşabilecekleri gibi ilgilendikleri bazı kullanıcıları takip edebilmekte ve onlardan gelen güncel bilgileri kendi bilgi akış ekranlarında izleyebilmektedir.

Twitter kullanıcıları başka bir Twitter kullanıcısına (bu bir kişi, grup, örgüt ya da kurum olabilir) doğrudan bir mesaj gönderebileceği gibi, bir etiket altında paylaştığı mesajda bu mesajı görmesini istediği kullanıcılardan bahsederek (@mention), mesajın hem bu etiketin takipçilerine hem de bahsedilen kişiye ulaşmasını sağlayabilmektedir. Mesaj aynı anda birden fazla etiket altında paylaşılabilen ve etiketler arası geçiş mümkün hale gelmektedir.

Twitter kullanıcılarının paylaştıkları mesajlar kendi ürettikleri içerikler olabileceği gibi başka kullanıcılardan gelen içerikler de olabilir. Tweetler takipçilerin ekranında güncellenerek sosyal ağ içerisindeki kişilere ulaşır ve bu kişilerin yeniden paylaşmasıyla (retweetlemek) ağlar içerisinde yayılır. Aynı kullanıcı kaynak, alıcı ve mesajları yeniden dolaşıma sokarak dağıtıcı rolünü üstlenebilir. Etiketler de bir konu başlığının önüne hash (#) sembolü getirilerek tüm kullanıcılar tarafından oluşturulabilir.

Twitter’da iletişimin temel özelliklerinden biri olay merkezliktir. İletişim belirli bir olay üzerinde yapılan paylaşımların artmasıyla giderek gündemde yer almaya başlar. Ayrıca, iletişim sürecinde kendiliğindenlik özelliği belirgindir ve iletişim çok taraflıdır (Boyd vd., 2010; Small, 2012; Murthy, 2013; Bonetta, 2009). Twitter’ın kamusal alan olarak nitelendirilmesine neden olan önemli bir unsur kamu politikalarını ya da hizmetleri planlayan, kaynakları sağlayan, hizmeti üreten, hizmeti sunan, kullanan ve değerlendiren, bu politika ve hizmetlerle ilgili oluşan genel kanıdan yani kamuoyundan etkilenen siyasetçi, yönetici ve yasa yapıcıların Twitter’da kendi kimlikleriyle yer alıyor olmalıdır.

Twitter, sahip olduğu etkileşim unsurları nedeniyle kişiselleşmiş siyasal katılım biçimlerinin açıkça gözlemlenebildiği bir platformdur. Platform bilgi akışı üzerinde kullanıcıların tamamının kontrol sahibi olduğu bir iletişim ortamı sağlar. Dolayısıyla, taraflardan birinin merkezi konumda olduğu geleneksel anlamda bir gönderen- alıcı ilişkisine dayanmaz. Bu açıdan, sosyal medyada çok kaynak ve çok hedef bulunmaktadır, bağlantı kuran ile bağlantı kurulanlar arasında amaçlananın ötesinde bir etkileşim gerçekleşmektedir. Yeni medya ortamlarında siyasal katılım birbiriyle bağlantılı olan kişiler arasında gerçekleştirilen bir faaliyettir. Twitter’da etiket açmak, tweet atmak, video veya fotoğraf paylaşmak, yorum yapmak, bağış yapmak bu katılım faaliyetlerine örnek olarak gösterilebilir. Ağ içerisinde belirli bir kolektif amaçla paylaşılan bilgi, görüş ve içerikler yeni bir siyasal katılım şekli olarak açıklanmaktadır (Bennett ve Segerberg, 2012:23). Diğer taraftan, bu faaliyetlerin hangi motivasyonla gerçekleştirildiği ve bağlamı, paylaşımları siyasal katılım şekli içerisinde değerlendirirken önem taşımaktadır.

Bilinçli bir şekilde siyasal bir amaca yönelik, birey, topluluk ya da bir kurumla bağlantı içinde olan, belirli bir söylem üretme, iddia ileri sürme, bir siyasal mücadeleye ya da kampanyaya destek verme ya da eleştirme, temel hak ve hürriyetleri ya da belirli kamusal hizmetleri ilgilendiren konularda talepte bulunma ya da şikâyet paylaşma siyasal katılım bağlamında değerlendirilebilir (Dahlgren ve Hill, 2020). Bu açıdan, Twitter’ın ağ-bağ ve olay-merkezlilik özelliği (Burns ve Burgess, 2011) -özellikle belirli krizlerde ya da seçim süreçlerinde- toplumu ilgilendiren konularda bireysel olan ile toplumsal arasında bağ kurulmasına, paylaşımların gündemdeki konularla bağlantılı olarak biçimlenmesine olanak tanımaktadır.

4. ETKİLEŞİM VE KATILIM BAĞLAMINDA KURUMLARIN SOSYAL MEDYA KULLANIMI: YAKLAŞIMLAR VE TESPİTLER

Türkiye’de kamu sektöründe hem yöneticilerin hem de kurumların sosyal medyayı kullandığı ve kamu sektöründe sosyal medya kullanımının kamu politikaları bağlamında geliştirilmesi yönünde teşvikler olduğu görülmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018). Türkiye’de kamu kurumları sosyal medyada resmi olarak onaylanmış aktif hesaplara sahiptir. 2017 yılında Türkiye’de 81 ilin 75’inde valiliklerin Twitter hesabı olduğu tespit edilmiştir (Gümüş, 2018). 2018 yılında 21 bakanlıktan 7’sinin stratejik planında sosyal medyaya yer verdikleri (Gülslan, 2018); 2019 yılında Türkiye’deki tüm bakanlıkların Twitter hesabı olduğu belirtilmiştir (Göçoğlu, 2019).

Bakanlıkların Twitter paylaşımlarını etkileşim unsuru bakımından analiz eden çalışmalarda, ortak olarak tek yönlü iletişimin ağır bastığı, karşılıklı iletişimin gerçekleşmediği belirtilmektedir. Bu durum ise sosyal medyanın etkileşim özelliği ile siyasal katılım, katılımcı demokrasi ya da yönetişimin paydaş katılımı ilkelerini gerçekleştirmek için sunduğu potansiyellerin etkili şekilde ortaya çıkamadığı değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır (Yıldırım, 2014: 243-44; Göçoğlu, 2019; Kalfa ve Kocamaz-Adaş, 2019; Yağmurlu, 2019).

Yerel yönetimler düzeyinde de özellikle belediyeler ve belediye başkanları tarafından Twitter’ın yerel politika ve hizmetlerle ilgili konularda vatandaş katılımını sağlamaya ya da teşvik etmeye yönelik olarak kullanılmadığı vurgulanmaktadır. Belediyelerin Twitter’ı haber ve bilgi paylaşımı ile kendi tanıtımlarını yapmak üzere kullandığı, doğrudan katılıma ilişkin unsurların zayıf ve tek yönlü, iletişimin çoğunlukla bilgi aktarımı şeklinde olduğu tespit edilmiştir (Sobacı ve Kargın, 2013; Kaygısız ve Sarı, 2015: 314; Memiş, 2015: 227-28; Yaman, 2018; Eryeşil vd., 2021).

Daha geniş bağlamda e-katılım olgusu ele alınırken, sosyal medya platformları da dâhil olmak üzere kamu kurumlarının sağladığı e-katılım olanaklarının, yani genellikle “arz boyutunun” önemi vurgulanmaktadır (Saylam, 2020: 25-33). Bu alanda yapılan çalışmalarda dikkat edilen ana unsur iletişimde iki yönlülüğün sağlanmasıdır. Buna göre, kurumların iki yönlü iletişim sağlayacak şekilde sosyal medyayı kullanması ve sosyal medya hesabına vatandaşlardan gelen yorum ya da mesajlara yanıt vermesi temel beklenti olarak belirtilmektedir. Diğer taraftan bu çalışmalarda elde edilen bulgular bu beklentinin ortaya çıkmadığını göstermektedir. Buna karşın, sosyal medya, geleneksel medyada hâkim olan iletişimde bilgi, haber ve içerik arzının merkezi yapısını değiştirmiştir ve iletişimde bilgi üretme ve yayma gücünü elinde tutan tarafın merkezi gücünü zayıflatan yapısal bir özelliğe sahiptir (Van Dijk, 2006; O’Reilly, 2012). Bu nedenle, sosyal medyada iletişimin yatay, merkezsiz, çok yönlü, çok kaynaklı ve çok alıcılı yapısı gereği yönetim - vatandaş etkileşiminde kurumların veya yöneticilerin paylaşımlarının ötesinde vatandaşların gönderilerine odaklanılarak konunun değerlendirilmesi söz konusu olguya farklı bir bakış açısı kazandırma potansiyeli taşımaktadır. Kamu yönetiminde e-katılım sosyal medya bağlamında değerlendirilirken, bu alanda içerik üreticilerin aynı zamanda tüketici, tüketicilerin de aynı zamanda üretici olduğunu ve içeriklerin

belirli bir hedefin ötesinde bir ağ-bağ sisteminin kendine özgü dinamikleri çerçevesinde yayıldığını dikkate almak konuyla ilgili yapılacak çözümlere katkı sağlayacaktır.

Katılımın ana öznesi olarak vatandaşların penceresinden sosyal medyada katılım sürecine bakıldığında farklı bir tabloyla karşılaşmaktadır. Kurumun sayfasına gelen yorumlar ya da talepler, ya da bir yöneticiye yöneltilen mesajlar etkileşim açısından değerlendirildiğinde sosyal medyanın kamu politikaları oluşturma sürecindeki etkisi, kamu kurumlarının paylaşımları üzerinden yapılan analizlerde elde edilen sonuçlara bir alternatif sunmaktadır. E-katılımın, Twitter gibi sosyal medya platformlarında, kendiliğinden, tabandan ve olay-merkezli katılım özellikleriyle uyumlu olduğu düşünüldüğünde; kurum-vatandaş etkileşiminde tabandan katılım potansiyeli kurumun etkileşim olanaklarına -sosyal medyada hesabının olması gibi bazı unsurlar dışında- çok fazla bağlı olmadan hayata geçebilmektedir. Kurumun paylaşımına gelen tepki ya da yorumlar (özellikle kurumu ilgilendiren konularda ülke ya da dünya gündeminde güncel gelişmeler yaşandığında artmaktadır) kurum tarafından yanıtlanmasa bile, vatandaşlar tarafından görülmekte ve güncel bağlamda siyasal katılıma esas olan bir kamusal tartışmanın doğmasında etkili olmaktadır. Bu durum iletişimin merkezi, göndericinin iletişim araçları ve içerik üzerinde kontrol sahibi olduğu geleneksel yapısının sosyal medya ile dönüşmesiyle ilgilidir.

Bu açıdan kurumun paylaşımlarının iki yönlü olması ya da iki yönlü iletişimi teşvik edici unsurları barındırması olgunun bir boyutunu açıklamaktadır. Bu noktada vatandaşların paylaşımları, sosyal medya üzerinden siyasal katılımı değerlendirirken temel bir önem kazanmaktadır.

5. SOSYAL MEDYADA ETKİLEŞİM VE KATILIM OLGUSUNA FARKLI AÇIDAN BAKMAK

Kamu politikaları süreçlerinde yönetim ve vatandaş etkileşiminin vatandaş paylaşımları üzerinden değerlendirilmesi, sosyal medyanın siyasal katılım sürecindeki etkilerini değerlendirirken alternatif bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bakış açısı, kurumun vatandaşlara katılım konusunda sağladığı teşvik ya da uygulamalardan ziyade vatandaşların kurumların ya da yöneticilerin inisiyatifi ya da kontrolü dışında tabandan gelen bir vatandaş katılımına dikkat çekmektedir. Alan-yazında sınırlı sayıda olmakla birlikte, vatandaş paylaşımları üzerinden yönetim-vatandaş etkileşimini ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalarda veri olarak kurum ya da yönetici paylaşımları değil, vatandaşların yöneticilerle ya da kurumlar tarafından sunulan hizmetlerle ilgili görüş, düşünce ve yorumları incelenmektedir.

Bu çalışmaların ortak noktası belirli kriz dönemlerinde paylaşılan içeriklerin analizine dayanmasıdır. Örneğin, Covid-19 salgınında, YouTube'ta Sağlık Bakanlığı'nın paylaştığı videolarda bakanlıkla ilgili yapılan yorumları inceleyen bir çalışma, bakanlığın paylaşımlarında ne denildiğinden ziyade, takipçilerin bu paylaşımları "nasıl okuduğuna veya algıladığına" odaklanmakta, izleyicilerin görüşlerini ele almaktadır (Tam, 2020: 128). Bu örnekte, yorumlarda vatandaşların Covid-19'a ilişkin yaklaşımlarının, kuruma yönelik tepkilerinin, temennilerinin, takdir ve eleştirilerinin yer aldığı görülmektedir. Vatandaşlar kendi aralarında bilgi paylaşmakta, politika beklentilerini ve alınması gereken tedbirleri iletmektedir. Bu açıdan, vatandaşlardan bakanlığın YouTube'a yüklediği içeriklere gelen yorumlar sosyal medyada bir siyasal katılım örneği sunmaktadır. Bu süreçte, bakanlığın iletişim faaliyetleri de değerlendirilmiş, YouTube hesabında vatandaşlardan bakanlığa iletilen sorulara cevap verilmediği bulgusu da paylaşılmıştır (Tam, 2020). Bu çalışma, konuya vatandaş perspektifinden bakıldığında önemli bulgular elde edildiğinin bir örneğidir. Buna göre, yönetici kurum tarafından iletişimin arz boyutu zayıf olsa da, sosyal medyada siyasal katılımın ana özellikleri değerlendirildiğinde, vatandaş katılımı bakımından iletişimin gerçekleştiği ve kamusal tartışmayı etkileme potansiyeline ulaştığı görülmektedir.

Sosyal medyada yönetici veya kurumların etkileşimlerinden ziyade vatandaşların etkileşim faaliyetleri üzerinden siyasal katılım olgusunu inceleyen bir diğer çalışma (Gülcan ve Bayram, 2021), Sağlık Bakanı Koca'nın Twitter'da paylaştığı üç mesaja vatandaşların verdiği yanıtlara odaklanmaktadır. Çalışmada temel veri vatandaşların sosyal medyada Sağlık Bakanı Koca'ya ilettikleri talep, soru, takdir, temenni, izlenim, eleştiri, vb. içeriklerden oluşmaktadır. Bu tweetler salgın süresince alınan kararlar, uygulanan politikalar, alınan ve alınması gereken önlemler ve talep edilen yeni uygulamalarla ilgilidir. Sağlık bakanının sınırlı sayıdaki paylaşımına karşın, vatandaşlardan gelen 600 tweet, sosyal medyada siyasal katılım sürecinin vatandaş odaklı ele alınmasının önemini desteklemektedir.

Farklı bir çalışmada, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Covid-19 salgını ve kriz döneminde Twitter kullanımı, hem bakanlık paylaşımları hem de kullanıcı paylaşımları üzerinden incelenmektedir (Solmaz vd., 2022). Bu çalışma kullanıcıların yaşadıkları mağduriyetleri, bakanlıktan istek ve beklentilerini Twitter üzerinden ilettiklerini, seslerini bu mecrada duyurduklarını tespit etmektedir. Kullanıcıların bakanlıktan destek taleplerini Twitter'da duyurdukları, ancak platform üzerindeki paylaşımlar üzerinden yapılan değerlendirmede sorunların çözümü noktasında ortak bir paydada buluşmanın gerçekleşmediği belirtilmektedir (Solmaz vd., 2022: 147, 150).

Bir diğer çalışma, Sağlık Bakanlığı tarafından Twitter'da açılan #SağlıkBakanlığıSiziDinliyor etiketi altında vatandaşlar ve kurum tarafından paylaşılan; sağlık çalışanlarının, hastaların, salgınla ilgili tedbirlerden etkilenen vatandaşların paylaşımlarına, talep, eleştiri, memnuniyet ve görüşlerine odaklanmaktadır (Demirhan, 2021). Bu etiket altında, Sağlık Bakanlığı tarafından yapılan paylaşımların az olduğu, katılımı teşvik etme konusunda kurumun etkisinin düşük bir düzeyde kaldığı çalışmanın bulguları arasındadır. Diğer taraftan, vatandaşlardan gelen bilgilerin, haber ve görüşlerin yalnızca Sağlık Bakanlığı'na değil, diğer kurumlara, siyasetçilere, siyasi partiler, medya kuruluşlarına ve vatandaşlara ulaştığı tespit edilmiştir. Twitter'da paylaşımların özellikle bazı önemli tarihlerde arttığı, etiketler arası geçişlerin olduğu, merkezi ve tek bir bilgi kaynağı yerine çok kaynaklı, merkezi olmayan bir iletişim ortamında kamusal tartışmanın gerçekleştiği; vatandaşların kamu politikalarıyla ilgili fikirlerini herhangi bir teşvik olmadan paylaştıkları görülmektedir.

Bu çalışmaların ortak özelliği, analizlerin yönetici ve kurumların paylaşımlarının yanı sıra vatandaş paylaşımlarının da dikkate alınarak gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu çalışmalarda yoğun olarak Sağlık Bakanlığı ve sağlık bakanına iletilen mesaj ya da yorumlara yer verilmesi, 2020 yılından itibaren salgının ve sağlıkla ilişkisinin ana belirleyici olmasıyla açıklanabilir. Sosyal medyada, özellikle Twitter'da iletişimin yoğunluğu olay merkezli olarak artmaktadır. Bu çalışmalarda, sosyal medya ve siyasal katılım ilişkisi vatandaş katılımı merkeze alınarak incelenmekte; sosyal medyada vatandaşlar arasında bilgi ve haber paylaşımının gerçekleştiği, vatandaşların kurumlara ilişkin değerlendirmelerini kamusal bir bağlamla paylaştıkları, yaşadıkları sorunları ilgili aktörlere ilettikleri, kamu politikalarını değerlendirdikleri ve etkilemeye çalıştıkları görülmektedir. Bu durum, kurumlar tarafından etkileşim unsuru gerçekleşmese bile vatandaşlar tarafından sosyal medyanın kullanımının siyasal katılım bağlamında değerlendirilebileceği; kamusal tartışmanın gelişmesi ve görünürlük kazanmasında etkili olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Özellikle, siyaset bilimi, kamu yönetimi ve siyasal iletişim alanlarında yönetim ve vatandaş etkileşiminde sosyal medyanın rolüne odaklanan çalışmaların sayısı geçtiğimiz yıllarda hızlı bir şekilde artmıştır. Bu alanda çok sayıda olgunun incelendiği görülmekte, merkezi yönetim ve yerel yönetimler düzeyinde yönetici ve kurumların sosyal medya üzerinden gerçekleştirdikleri iletişim siyasal katılım, e-katılım, ya da yönetim kavramları bağlamında değerlendirilmektedir. Bu çalışmalarda elde edilen genel sonuç, sosyal medyanın etkileşim özellikleri ile iki yönlü iletişime ve böylelikle karar alma süreçlerinde siyasal katılıma olanak sağladığı ancak bu olanağın yöneticiler ya da kurumlar tarafından yeterli düzeyde kullanılmadığı şeklindedir.

Bu çalışmada, konuyla ilgili araştırmalar gözden geçirilmiş ve yaklaşımlar iki temel düzeyde sınıflandırılmıştır. Bunlardan ilki yöneticilerin ve kurumların sosyal medya hesaplarına odaklanan ve bu hesaplardan yapılan paylaşımlar üzerinden katılımı değerlendiren yaklaşım, ikincisi ise vatandaşların kurumlara ya da yöneticilere ilettikleri mesajlara odaklanan, sosyal medyayı yatay ve merkezsiz bir iletişim ortamı olarak kabul eden ve katılımı vatandaş-kullanıcı paylaşımları üzerinden değerlendiren yaklaşımdır. Siyasal katılımı sosyal medyanın etkileşime ilişkin özellikleriyle tabandan, vatandaş katılımı üzerinden değerlendiren yaklaşım alternatif bir bakış açısı sunmakta ve alan-yazındaki siyasal katılım ve sosyal medya ilişkisine yönelik değerlendirmelere katkıda bulunmaktadır.

Alanyazında, kurumlar ya da yöneticilerin vatandaşlarla iki yönlü, etkileşim içeren bir sosyal medya iletişimini geliştirme konusunda zayıf oldukları tespiti yapılmakla birlikte bu durumun nedenleri yeterince tartışılmamaktadır. Diğer taraftan, kurumların sosyal medyanın etkileşimli özelliklerini kullanma konusunda neler yapması gerektiğiyle ilgili önerilere yer verilmektedir (Yıldırım, 2014: 251; Memiş, 2015; Kaygısız ve Sarı, 2015; Örselli vd., 2018; Yaman, 2018; Gülaslan, 2018; Göçoğlu, 2019).

Bu çalışma, kurumların isteğinden bağımsız olarak vatandaş paylaşımlarının gücüne dikkat çekmektedir. Ancak bu gücün kamu politikasına dönüşme ve çıktılarını verme süreci çeşitli aşamalara dayanan uzun bir süreçtir. Sosyal medyanın olay merkezli, kendiliğinden yapısı bu döngünün tamamlanmasına her zaman izin vermemektedir. Buna karşın, kamusal aktörler için vatandaşların katılım potansiyelleri önem taşımaktadır. Bu potansiyelin belirli bir çerçevede “kanalize” edilebilmesi sosyal medyadaki verinin hızlı ve doğru şekilde okunmasıyla alakalıdır.

Bu açıdan kamusal aktörler için sosyal medyadaki vatandaş kaynaklı paylaşımların hangi bağlamda ve nasıl okunacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Örneğin çevrimiçi “kitle kaynak” ya da “vatandaş kaynak” kavramları bu verilerin değerlendirilmesinde bu aktörler için bir takım analiz araçları sunmaktadır (Demirhan, 2021). Bu paylaşımları değerlendirecek olan kamu aktörüne göre bağlam da değişiklik gösterebilmektedir. Sonuç olarak, kamu kurumlarının paylaşımlarıyla ya da onların sosyal medyada sundukları iletişim olanaklarıyla sınırlı kalmayarak vatandaş paylaşımlarını inceleyen çalışmalar ilgili alanda farklı kavramsal bağlamları, araştırma ve analiz yöntemlerini görmek bakımından alanyazına katkı sağlamaktadır. Bu yönde nitelikli çalışmaların artmasıyla sosyal medya ve siyasal katılım ilişkisine odaklanan alanyazının hem kavramsal hem de yöntemsel olarak gelişeceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Batu, M., Acar Şentürk, Z. ve Tos, O. (2020). “Health communication on social media: an analysis on the Twitter use of the ministry of health in terms of public relations models”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8(2), 805-828.
- Bayraktutan, G., Binark, M., Çomu, T., Doğu, B., İslamoğlu, G. ve Aydemir, A. (2013). “Sosyal medyada 2011 genel seçimleri: nicel –nitel arayüzey incelemesi”, *Selçuk İletişim*, 7(3), 5-29.
- Bennett W. L. ve Segerberg, A. (2012). Digital media and the personalization of collective action, B. D. Loader ve D. Marcea (Ed.), *Social Media and Democracy* (pp. 13-38). Routledge, UK.
- boyd, d. m., Golder, S. ve Lotan, G. (2010). “Tweet, tweet, retweet: conversational aspects of retweeting on Twitter”, *43rd Hawaii International Conference on System Science*.
- Bonetta, L. (2009). “Should you be tweeting?” *Cell* 139(3), 452-453.
- Bruns, A. ve Burgess, J. E. (2011). “#Ausvotes: how Twitter covered the 2010 Australian Federal Election” *Communication, Politics and Culture*, 44 (2), 37–56.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2018). *Bilgi Toplumu Stratejisi Eylem Planı*, Elde edilme tarihi 7 Mart 2022, http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/uqSFE+2015-2018_Bilgi_Toplumu_Stratejisi_ve_Eylem_Plani.pdf
- Castells, M. (2013). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür – Ağ Toplumunun Yükselişi*. (Çev: E. Kılıç), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- Çelik, F. (2020). “İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimi’nde adayların Twitter içeriklerinin siyasal iletişim açısından incelenmesi”, *Erciyes İletişim Dergisi*, 7(1), 123-148.
- Dahlgren, P. ve Hill, A. (2020). “Parameters of media engagement”, *Media Theory*, 4(1).
- Datareportal, (2021a), Digital 2021 April global statshot report <https://datareportal.com/reports/digital-2021-april-global-statshot> adresinden 1 Mart 2022 tarihinde alınmıştır.
- Datareportal, (2021b), Digital 2021: Turkey. <https://datareportal.com/reports/digital-2021-turkey> adresinden 1 Mart 2022 tarihinde alınmıştır.
- Değerli, A. (2016). “Ağ toplumunun iletişimi ekseninde yerel yönetimlerin sosyal medya kullanım düzeyi: Kadıköy Belediyesi örneği”, *Öneri Dergisi*, 12(46), 63-80.
- Demirhan, K. (2015). *Sosyal Medya ve Siyaset İlişkisinin Müzakereci ve Agonistik Demokrasi Yaklaşımları Çerçevesinde Analizi: Türkiye’de 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimi Sürecinde Twitter Kullanımı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi.
- Demirhan, K. (2017). “Türkiye’de 2017 anayasa referandumu sürecinde siyasal iletişim aracı olarak Twitter kullanımı”, *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(2), 262-280.
- Demirhan, K. (2021). “Kamu yönetiminde çevrimiçi kitle kaynak kullanımı: Sağlık Bakanlığı tarafından covid-19 salgını sürecinde açılan #sağlıkbakanlıgsizidinliyor etiketi örneği”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39 (Covid 19 Özel Sayısı).

- Erkek, S. (2016). "Kamu Kurumlarında sosyal medya kullanımı: Sağlık Bakanlığı örneği", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 141-150.
- Eryeşil, K., Alptürker, H. ve Taşpınar, Y. (2021). "Yerel yönetimlerde sosyal medya kullanımı üzerine bir araştırma: Van Edremit Belediyesi örneği", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı, 831-854.
- Gaby, S. ve Caren, N. (2012). "Occupy online: how cute old men and Malcolm x recruited 400,000 U.S. users to ows on Facebook", *Social Movement Studies* 11(3-4), 367-374.
- Göçoğlu, V. (2019). "Türkiye'de merkezi yönetimin sosyal medya kullanımı: bakanlıkların twitter hesapları üzerine bir analiz" *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2(2), 422-444.
- Gökalp, S. A. (2021). "Yönetime katılım sürecinde internet ve sosyal medyanın önemi", *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 4(2), 329-348.
- Gülslan, T. (2018). *Kamu yönetiminde sosyal medya kullanımı ve yönetimi: temel ilkeler ve öneriler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Gümüş, N. (2018). "Sosyal medyanın kamu kurumları tarafından kamusal pazarlama aracı olarak kullanılması: 81 il valiliği üzerinde bir araştırma", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(4), 189-212.
- Kalfa, M. ve Kocamaz-Adaş, S. (2019). "Sosyal medyayı kullanım açısından Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın analizi" *Türk Spor Bilimleri Dergisi*, 2(1), 8-21.
- Kaygısız, Ü. ve Sarı, S. (2015). "Belediyelerin sosyal medya kullanımı: Burdur Belediyesi ve Burdur ilçe belediyeleri üzerine bir araştırma", *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 1(2), 309-317.
- Küçükşen, M. ve Firidin, E. (2021). "Büyükşehir belediyeleri ve sosyal medya kullanım etkinliği: Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin twitter kullanımına ilişkin bir analiz", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(3), 491-514.
- Loader, B. D. ve Marcea, D. (2012). "Networking democracy? Social media innovations in participatory politics", *Social Media and Democracy* (1-10). (Ed.: B. D. Loader ve D. Marcea) Routledge, UK.
- Manning, J. (2014.) "Social media, definition and classes of social media", *Encyclopedia of Social Media and Politics* (Ed.: K. Harvey), (1158-1162). Sage, Thousand Oaks
- Memiş, L. (2015). "Yerel e-katılımın yeni aracı olarak sosyal ağlar: Facebook ve Twitter örneği" *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 209-242.
- Murthy, D. (2011). "Twitter: Microphone for the masses?", *Media, Culture & Society* 33, 779-789.
- O'Reilly, T. (2012). "What is web 2.0?" *The Social Media Reader* (32-52). (ed: M. Mandiberg). New York University Press, New York.
- Okay, A. ve Aşanin Gole, P. (2021). "Turkish and Slovenian health ministries' use of Twitter: A comparative analysis" *Corporate Communications: An International Journal*, 26(1), 176-191.
- Örselli, E., Bayrakçı, E. ve Karabulut, N. (2018). "E-Demokrasiyi e-katılım üzerinden okumak: kavramsal bir analiz" *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 108-127.
- Özer, M. A. (2017). "Yönetişimden dijital yönetişime: paradigma değişiminin teknolojik boyutu" *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 6(16).
- Saylam, A. (2020). "Türk kamu yönetiminde merkezi düzeyde e-katılım: bakanlıkların web siteleri üzerinden bir araştırma", *Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 23-37.
- Saylam, A. ve Yıldız, M. (2022). "Conceptualizing citizen-to-citizen (C2C) interactions within the E-government domain," *Government Information Quarterly*, 39(1).
- Small, T. A. (2012). What the hashtag? A content analysis of Canadian politics on Twitter. *Social Media and Democracy* (pp. 109-128), (ed.: B.D. Loader ve D. Mercea), Routledge, UK.
- Sobacı, M. Z. ve Karkın, N., (2013). "The use of Twitter by mayors in Turkey: Tweets for better public services?", *Government Information Quarterly*, 30(4), 417-425.
- Sobacı, M. Z. ve Hatipoğlu, İ. (2017). "Facebook aracılığıyla Türkiye'de belediye-vatandaş etkileşiminin ölçülmesi: büyükşehir ve il belediyeleri bağlamında bir analiz", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72(3), 689-713.

- Solmaz, B. ve Görkemli, H. N. (2012). "Büyükşehir belediyeleri ve sosyal medya kullanımı", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (18), 9-20.
- Solmaz, B., Urhan, B., Tarakcı, H. N. ve Gazaz, D. C. (2022). "Pandemi çağında sürdürülebilirlik: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığının sosyal medyada proaktif kriz iletişimi üzerine bir araştırma", *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (Halkla İlişkiler ve Sürdürülebilirlik Özel Sayısı), 132-153.
- Tam, M. S. (2020). "Covid-19 süresince T.C. Sağlık Bakanlığı Youtube kanalına izleyici dönütleri", *Düşünce ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 116-139.
- Tan Gülcan, D. ve Bayram, P. (2021). "Covid-19 sürecinde siyasal katılım: sosyal medya üzerinden bir içerik analizi", *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 4(2), 37-47.
- Twitter (2020). Twitter hakkında. Elde edilme tarihi 5 Mart 2022, <https://about.twitter.com/tr>
- Twitter, (2022). Twitter sözlük. Elde edilme tarihi: 5 Mart 2022, <https://help.twitter.com/tr/resources/glossary>
- Van Dijk, J. (2006). *Network Society*. UK: Sage.
- Yıldız, M. ve Demirhan, K. (2016). "Analysis and comparison of the role of local governments with other policy actors in disaster relief via social media: The case of Turkey." *Theoretical foundations and discussions on the reformation process in local governments* (463–484). (Ed.:U. Sadioglu ve K. Dede) IGI Publishing: USA.
- Yağmurlu, A. (2019). "Dijital diplomasi: kamu diplomasisi çerçevesinden Avrupa Birliği üye ülkeleri ve Türkiye Dışişleri Bakanlıkları internet uygulamaları", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7(2), 1267-1295.
- Yaman, M. (2018). "Belediyelerin sosyal medyadan faydalanma biçimleri: Kütahya ili ve ilçe belediyeleri içerik analizi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 224-243.
- Yetkin, B. (2019). "2019 Yerel seçimlerinde adayların Twitter kullanımı", *Moment Dergi*, 382-405.
- Yıldırım, A. (2014). "Bir halkla ilişkiler aracı olarak Twitter: T.C. Sağlık Bakanlığı örnek incelemesi" *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 2(4), 234-253.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:04.04.2022 ✓Accepted/Kabul:26.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1098186

Research Article/Araştırma Makalesi

Pınar, M. (2023). "Hilafet Tartışmaları Gölgesinde Rauf Orbay'ın Hindistan Seyahati", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss.191-204.

HİLAFET TARTIŞMALARI GÖLGESİNDE RAUF ORBAY'IN HİNDİSTAN SEYAHATI

Mehmet PINAR*

Öz

Türkiye'deki yeni rejim, 1924 tarihinde Hilafeti kaldırmasıyla İslam dünyası Hilafet kurumunun geleceğiyle ilgili yoğun bir tartışma dönemine girdi. Bu tartışmalarda öne çıkan devletlerin Hilafet kurumunun sorumluluğunu tek başına üstlenme konusundaki çekimserlikleri oldu. Osmanlı ve Arap eksenli Hilafet tartışmaları, Ortadoğu'da Müslüman toplumlarda önemli bir gündem oluşturdu. Hindistan dışında Osmanlı hanedanlık bakiyeleri üzerine Hilafetin temsiline/devamına sıcak bakılmadı. Bu tartışmaların yaşandığı bir süreçte Rauf Bey'in Hindistan seyahati, Türkiye'deki yeni rejimde kısa süreli bir tedirginliğe yol açtı. Rauf Bey, Türkiye'deki yeni rejimin beklentilerinin aksine Hilafetin sadece bir ülkenin sorunu olmadığı, bütün dünya Müslümanlarının problemi olduğu konusunda bir irade sergiledi. Cumhuriyetin kuruluş sürecinde rejimin tanımladığı Rauf Bey ile Hindistan'da verdiği konferanslarla Hilafet kurumu hakkında tespitlerde bulunan mezkur kişi arasında derin bir fark olduğu dikkatlerden kaçmadı. Hilafet kurumunun tarihsel süreçte ortaya koyduğu pratiklerden hareketle bu kurumun İslami kesimde bir karşılığının kalmadığı yönünde bir eğilim gösterdi. Bu kurum hakkındaki açıklamaları ve beklentileri rejimin tedirginliğini ciddi manada törpüledi. Bu çalışmada Hilafetin kaldırılmasından sonra İslam devletlerinde Halifeliği tekrardan ihya etme çabaları çerçevesinde Rauf Bey'in Hindistan seyahatinde Hilafet konusunun hangi açıdan gündeme geldiğini incelemenin yanında; Türkiye'nin bu konuya eğilimini/tavrını tespit etmek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Hilafet, Hindistan, Rauf Orbay.*

RAUF BEY'S TRAVEL TO INDIA IN THE SHADOW OF THE KILAITH DISCUSSIONS

Abstract

When the new regime in Turkey abolished the Caliphate in 1924, the Islamic world entered a period of intense discussion about the future of the institution of the Caliphate. The prominent states in these debates were hesitant to take the responsibility of the Caliphate alone. The Ottoman and Arab-oriented Caliphate discussions created an important agenda in Muslim societies in the Middle East. The representation/continuation of the Caliphate on the Ottoman dynastic remnants outside India was not welcomed. In a period of these discussions, Rauf Bey's trip to India caused a short-term uneasiness in the new regime in Turkey. Contrary to the expectations of the new regime in Turkey, Rauf Bey showed a will that the Caliphate is not only a problem of one country, but of all Muslims around the world. It did not go unnoticed that there was a profound difference between Rauf Bey, who was defined by the regime during the establishment of the Republic, and the aforementioned person, who made observations about the Khilafah institution through the conferences he gave in India. Based on the practices of the caliphate institution in the historical process, it showed a tendency that this institution has no equivalent in the Islamic section. His statements and expectations about this institution seriously eroded the uneasiness of the regime. In this study, it is aimed to determine the tendency/attitude of Turkey to this issue as well as to examine the aspect of Rauf Bey's trip to India within the framework of his efforts to revive the Caliphate in Islamic states after the abolition of the Caliphate.

Key words: *Caliphate, India, Rauf Orbay.*

*Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, VAN.
e-posta: mmetpinar@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-5416-5220>)

Giriş

Hilafet makamının konumu ve etkisi, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde sıklıkla tartışma konusu oldu. Cumhuriyet'in ilanı ile bu tartışmalar yeni bir boyut kazandı. Hilâfetin kaldırılması kararının alınmasından sonra Hilâfet Komitesi Başkanı Şevket Ali kararın yeniden gözden geçirilmesini Ankara Hükümeti'nden talep etti. Mustafa Kemal Paşa, dışarıdan müdahalelerin ve etkilenmelerin önüne geçmek adına kararlı oldukları vurgusunu öne çıkartırken Hilafeti kendi üstüne alma önerisine ise sıcak bakmadı (Öke, 1989: 153).

Halifelik kaldırılması, İslam dünyasında Hindistan Müslümanlarında rahatsızlık teşkil ettiği gibi, Mısır ulemasının da tepkisine yol açtı. 11 Mart'ta Hilâfet Komitesi Başkanı Şevket Ali ve Cemiyetül Ulema Başkanı Kıyafullah, Bombay'da yayınladıkları bildiriye Türkiye'nin tek başına tarihi geçmişi olan ve tüm Müslümanları ilgilendiren kurumu kaldıramayacağını söyleyerek Türkiye'nin aldığı bu kararı kabul etmediklerini bildirdiler (Satan, 2017: 256.) Hintli Müslümanlar Hindistan'ın milli egemenliğinin en önemli dayanak noktasını Halifelik devamında gördüler. Kalküta'daki 19 Mart 1924'te toplantıda Halifelik meselesinin tüm Müslüman toplumların sorunu olduğu, birlikte değerlendirme ve hareket etmenin önemine vurgu yapıldı (Sadiq, 2018:130).¹ Mısır uleması, Halifelik kaldırıldıktan sonra Kahire'de yaptığı toplantıda Abdülmecid'in Halifelikinin meşruiyetinin kalmadığını, yeni bir Halifeye karar kılmak için farklı ülkelerdeki ulema arasında yapılacak toplantılarla karar verilmesini daha doğru bir adım olarak gördüler (BCA.030.10.202.382.26).

Halifelik kaldırılmasına tepkiler olduğu gibi bu boşluğu doldurmak isteyenler de oldu. Türkiye'nin Hilâfeti kaldırmasının ardından 5 Mart 1924'te Hicaz Kralı Hüseyin 101 pare top atışı ile Halifelikini ilan etti. Kral Hüseyin'in Halifelikine ilk itiraz 8 Mart'ta Hint Müslümanlarından geldi. Fransa, İngiltere'nin desteklediği Halifeyi desteklemeyeceğini açıklayarak Fas sultanını Halife olarak tanıyacağını deklare etti. Mısır Kralı Fuad dâhil birçok yerde Halifelikini ilan eden liderler ortaya çıktı (Akgün, 2006:227). 5 Mart'ta Halifelikini ilan eden Kral Hüseyin, 11 Mart'ta Amman'da biatleri kabul etti. Hüseyin'in oğlu Ürdün Emiri Abdullah, ilan edilen Halifelikçe meşruiyet kazandırmak için bu kurumun Arap menşeli olduğunu, Halifenin de Peygamber gibi Arap olması gerektiğini belirterek Osmanlı Halifelikinin realitesinin olmadığını da ayrıca söylemekten geri durmadı (Özmen, 2017:276).²

Kral Hüseyin'in çıkışından sonra 25 Mart 1924'te Mısır Kahire'de Hilafetin geleceğinin tartışılması için bir toplantı tertip edildi. Bu toplantıda eski Halife Abdülmecid'in Müslüman toplum nezdinde bir meşruiyetinin kalmadığı, kendisine biat etmenin manasız olduğu kararı çıktı (Alkan, 2011:33-34). Sonraki süreçte de Halifelik makamının durumuyla ilgili Kahire'de toplantılar devam etti. Bu toplantılarda El Ezher ulemasının desteğiyle eski Halife Abdülmecid'in getirilmesi yerine Kral Fuad'ın Halife olması üzerinde duruldu (BCA.030.10.202.382.25; United Kingdom National Archive Colonial Office CO. 732/47/8). Mısır Halifelikinin geleceği noktasında insiyatif alan girişimlerde bulunmasına karşın Halifelik dünyadaki Müslümanların tamamını ilgilendirdiğinden dünya nezdindeki Müslüman toplumlarda karşılık bulması zor bir durum olarak gözükmekteydi (Atay, 2000:232).

Kral Hüseyin ve Kral Fuad'ın Müslüman toplumlarında karşılık bulmayan girişimlerinden sonra Kral Hüseyin'e karşı duran Vehhabiler, ayaklanınca Kral Hüseyin yerini oğlu Ali'ye bırakmak durumunda kaldı. Buna karşın Vehhabiler, Mekke'den sonra Hicaz'da da hâkimiyetlerini tesis ettiler. Suudiler, İslam Kongresi düzenleyip Halifelikini kendi bünyelerine almak istemelerine karşın ciddi bir destek göremediler (Özmen, 2017:278).

Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği 1931'de Kudüs'te Hilafet meselesini görüşmek üzere İslam Kongresi toplanmasının planlandığını, Türk Dışişleri Bakanlığı'na bildirdi. Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü, dinin siyasi amaçlara alet edilmemesini ilke edindiklerinden daveti kabul etmedi (Gotthard, 1972:21). Türkiye'nin Kabil Elçiliği'nin bildirdiğine göre, Hint Müslümanlarının Kudüs'teki İslam Kongresi'ne destek vermesinin sebebi nüfuzu azalmaya başlayan liderleri Şevket Ali'ye tekrardan güç kazandırma çabalarıydı. Elçilik, Peşavur'da Nadir Şah adına Halife unvanıyla hutbe okutulduğunu, Türkiye aleyhinde sözlere yer verildiğini raporladı (BCA. 030.10/203.385.20.).

1 Hilafet Komitesinin bundan sonraki toplantılarında, komitenin yeniden şekillendirildiği ve Hilafetin kaldırılmasının ardından kaybettiği halk gücünü toplamaya çalıştığı görülmektedir. 1929 yılına kadar ayakta tutmaya çalıştıkları komite dağılarak, üyeleri farklı gruplarda temsilci olmuşlardır. Dr. Ensari, Ebû'l Kalam Âzâd başta olmak üzere hilafet hareketinin liderleri ve aydınları Müslüman Milliyetçi Parti kurarak, Hindistan Milliyetçi Müslümanlar Konferansı ile yeniden toplandılar (Yaylagül, 2020:112.).

2 Hilafetin meşruiyeti ile ilgili tartışmalar için bkz (Pınar, 2020:2612-2615).

1931'de İngiliz manda yönetimindeki Filistin'de Kudüs Müftüsü Emin El Hüseyini tarafından organize edilen ve Hindistan'dan Şevket Ali'nin destek olduğu kongrede Hilâfet meselesi Abdülmecid Efendi'nin kongreye katılacağı iddiaları ile gündeme geldi. Abdülmecid'in kongreye katılacağı iddiaları, kongrenin hazırlık aşamasında dağılmasına neden oldu (Atay, 2000:233).

Lahor Nevvabı Emirüddin Ahmet Han'ın Türkiye'nin Maslahatgüzar'ı ile yaptığı görüşmenin içeriği, Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından Başbakanlığa iletili. Bu görüşmede Ahmet Han'ın eski Halife Abdülmecid'in ve ona alternatif olarak düşünülen başka bir Halifenin Hindistan halkının beklentilerine çare olamayacağını söylediği rapor edildi. Hindistan'daki Müslümanlar ikiye ayrıldı. Yeni bir Halife görmek ve Nizamı Haydar gibi Halifenin Osmanlı hanedanından olmasını isteyenlere karşın Türkiye'de son zamanlarda yaşanan gelişmeler, Hindistan'da Halifelik beklentilerini zayıflattı. Halifeliğin hayat bulması manevi kuvvetin yanında maddi kuvvet de gerektirmekteydi. Türkiye'nin desteği olmadan Halifelik makamının kuvvet bulması ve kapsayıcılığı mümkün bir durum olarak görülmemekteydi.

Rauf Bey'in Hilafetin kaldırılma süreci ve sonrasında kurucu irade tarafından Hilafetçi olarak yaftalanması Hindistan seyahatinde dikkatlerin üzerine yoğunlaşmasına yol açtı. Bu çalışmada amaç Hilafeti geri getirmeye yönelik tartışmaların başladığı bir süreçte, Rauf Bey'in bu seyahatinin Türkiye'deki kurucu kadroların zihinlerinde tasavvur ettiği endişelerle/korkularla ne ölçüde örtüştüğünü tartışmaktır.

Rauf Bey'in Kısa Hayat Hikâyesi

Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkasya'dan İstanbul'a göç eden Çerkez bir ailenin çocuğudur. 1881'de İstanbul'da doğdu (TBMM Arşivi:389). Babası Sultan Abdülaziz döneminde denizcilik alanında eğitim alması için İngiltere'ye gönderildi. II. Abdülhamid tarafından tehlikeli olduğu düşünülerek Trablusgarp'a sürüldü (BCA. 121.10.1.2.1).

Babası Mehmet Muzaffer Paşa Trablusgarp'a atandığında, ilkokulu burada tamamlayan Rauf Bey, daha sonra buradaki askeri rüştiyeye girdi. Babası ve ağabeyinin denizci olması, donanma ve denizcilik duygusunu içinde yoğun biçimde yaşadığından bahriyeli olmayı tercih etti. (Vakit Gazetesi, 19 Kanun-ı Sani 1338). Trablusgarp Askeri Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra Heybeliada Bahriye Mektebi'ne devam etti (TBMM Arşivi:389). 1898 yılında mühendis asteğmen rütbesi alarak Bahriye Mektebi'nden mezun oldu (Kocahanoğlu,2018:68.).

5 Mayıs 1909'da Hamidiye Gemisi kumandanlığına atandı. Arnavutluk ayaklanmasının bastırılmasında rol oynadı. Aynı tarihlerde Tuna Milletlerarası Su Yolu Komisyonu'nda Türkiye temsilcisi olarak görev yaptı. 7 Mayıs 1910'da İngiliz Kralı V. George'nin taç giyme törenine katıldı. 1911 Trablusgarp Savaşı'nda ikmal sevkiyatında görev aldı. Trablusgarp Savaşı'nda bölgeyi bildiğinden Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa ile birlikte kılık değiştirerek bölgedeki yerel güçleri örgütledi. Balkan Savaşları döneminde Hamidiye Kruvazörü'ne tayin edildi (Alkan, 2004:601). Ahmet İzzet Paşa'nın deyişiyle “ *Bahriyenin şan ve namusunu korudu*” (İzzet Paşa, I, 2019:22). Rauf Bey'in şöhreti Balkan Savaşları sırasında Hamidiye Kruvazörü ile başarılı işlere imza atmasıyla ortaya çıktı.

Rauf Bey, I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin girmesini doğru bularak aksi bir tercihte Rusların işgaliyle karşı karşıya kalınacağını hatırlattı (Orbay, 2000:23). Rauf Bey, I. Dünya Savaşı başlangıcında Bağdat'tan Afganistan'a geçmek istemesine karşın bu uygun görülmediğinden Bağdat'ta faaliyetlerine devam etti (BOA. DH.ŞFR. 48.278). I. Dünya Savaşı sonlarında Ahmet İzzet Paşa Kabinesinde Bahriye Nazırı oldu (BOA. MV.249.210; Türkgeldi, 2010:151). Orbay, başarılı çalışmalar ve kahramanlıktan ötürü Mondros Mütarekesi görüşmelerini yürütme ile görevlendirildi (Türkgeldi, 2010 :154).³ Antlaşmanın şartları ağır olmasına karşın Rauf Bey, İngilizlere güvenilmesi gerektiğinin yanında savaşı sürdürecektir bir Osmanlı'nın olmadığını da altını çizdi (Orbay, 2000:148). Sadrazam İzzet Paşa ise mütareke ile ilgili; Mondros Mütarekesi'nin şartlarını ağır bulmakla birlikte, şartları Bulgar mütarekesine göre daha hafif bulmuş (İzzet Paşa, II,2029: gösterdiği başarılarından dolayı Rauf Bey'i kutlamış ve Amiral Calthorpe'ye de tebrik telgrafı göndermişti (Bayar,1997 :61).

3 Rauf Bey'in konferanslarını yakından takip eden Hintli Doktor İkbâl, Mondros'un şartlarını mezkûr şahsın Türkiye'nin çıkarlarına uygun bir şekilde hazırlanmasına karşın (Türkler savaş yükümlülüğünden sorumlu tutulmayacakları) Damat Ferit Paşa Kabinesinin kurulması, Sultan Vahdettin'in İttihatçılar lehine hareket etmeye başlamasıyla her şeyin altüst olduğu olayların gelişiminden hareket eden Rauf Bey'in Sultan Vahdettin'i hain olarak görmeye başladığı kanaatini paylaştı (BCA. 121.10.1.2.1).

İtilaf Devletlerinin bu antlaşmayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları sonucunda Bahriye Nazırlığından istifa etti. İttihat ve Terakki'nin eleştirilerine ve saldırılarına maruz kaldı. 1919'da Anadolu'ya geçerek büyük bir fedakârlık örneği gösterdi.

Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Sivas'tan Erzurum'a geçerek Erzurum Kongresi'ne katıldı (BOA.DH.ŞFR. 638.80;Yalman II, 1970:282). Mustafa Kemal Paşa ile uyumlu bir şekilde çalıştı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne milletvekili sıfatıyla katıldı. Buradaki faaliyetlerinden ötürü İngilizler tarafından Malta'ya sürgüne gönderildi.

Rauf Bey, İngilizlerin Anadolu direnişini millet hareketi olarak okumadıklarını, bir takım çıkar gruplarının şahsi menfaat elde etme amacıyla olduklarını düşündüklerini ifade etti. Bu çıkar gruplarının önüne geçmek ve faaliyetlerine son vermek gayesini kullanarak Meclisi bastıklarını kendilerini de rehin aldıklarını söyledi (TBMM Zabıt Ceridesi, 1337:218). İngilizler ile yapılan esir değiş-tokuş antlaşmasından sonra serbest kaldı (Şimşir,1985:397). Ankara'da kurulan meclise katıldı. Nafia Vekaleti'ne seçildi (Orbay II, 2000:65).

Lozan Antlaşması sırasında Başvekâlet görevini yürüttü. Hatıralarında Lozan Antlaşması'nda İsmet Paşa'yı kendisinin teklif ettiğini öne sürdü. Özellikle Karaağaç'ın tazminat olarak alınması meselesinde İsmet Paşa ile ayrı düştü (Orbay II, 2000:116-119;Soyak, 2010:156). Gelişen olaylardan ötürü istifa etmek durumunda kaldı. Cumhuriyet'in ilanına karşı durduğu iddialarına karşın var olan siyasi yapının adı konulmamış bir Cumhuriyet olduğunu belirtti. Rejimin adının konulmasını doğru adım olarak okudu. Güney Amerika ülkelerindeki gibi tam manasıyla halk egemenliğine dayanmayan sadece adı Cumhuriyet olan yapılanmalara da karşı olduğunu belirtmekten kaçınmadı (Orbay II, 2000:134). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası oluşumunda yer aldı. Fırkada sekreterlik görevini yürüttü. Şeyh Said isyanından ötürü fırka kapatıldı.

İzmir suikastında parmağı olduğu iddiasıyla on yıla mahkûm edildi. Suikastın olmaması için çaba sarf etmesine karşın suçlu bulunmasına anlam veremedi (Orbay II, 2000:196). Hindistan'da izlenimlerde bulunduktan sonra kahire oradan da Fransa'ya geçti (BCA.030.10/106.692.11). Aftan belli bir süre sonra Türkiye'ye geri döndü.

1939'da Hüsnü Açıksöz'ün ölümü üzerine Kastamonu milletvekilliğine seçildi (BCA.030.10/76.501.4;Vakit, 23 Ekim 1939;Ulus, 23 Ekim 1939). Milletvekilliği yaptığı sırada 1942'de Londra Büyükelçiliği'ne atandı (BCA. 030.10/76.503.4;Akşam, 18 Şubat 1942). Londra'da Türk-İngiliz ilişkilerinin iyi bir seyir takip etmesinde önemli rol üstlenmesine karşın Türk Dışişlerinin tavrından ötürü istifasını verdi (United States National Archive, 867.021/21;Erkin I, 1987:143). Bu görevinden sonra siyasetten uzak duran Rauf Bey 1964'te İstanbul'da vefat etti.

Hintli Doktor Ensari, Rauf Bey ile ilgili olarak şu sözlere yer verdi: Gazi Hüseyin Rauf Bey, " Türkiye'nin banisi ve mimarlarından biridir. Öyle bir yapıcı ki ondan daha alası tasavvur edilemez ki Türkiye'ye ait ahval ve evza-i beyan edebilsin" (BCA. 121.10.1.2.1).

Rauf Bey'in Hindistan İzlenimleri

Rauf Bey, Türkiye'den ayrıldıktan sonra Balkan Savaşları sırasında tanıştığı Hint Sıhhiye Heyeti Doktor Ensari ve Ş.Kuşeri ile görüşmek üzere 9 Şubat 1933'te Hindistan'da Bombay, Beopal ve Delhi'de incelemelerde bulundu (BCA. 030.10/106.692.7;Orbay II, 2000:235). Türkiye'deki rejim, İngiltere'den Hindistan'a giden Rauf Bey'den firari diye söz etmesinin yanında Hilafet meselesine karışmasından kuşku duydu. Rauf Bey'in Hindistan'da kimlerle görüştüğü ve verdiği konferanslar Türk emniyeti tarafından yakından takip edildi.⁴ Türkiye'nin Kahire Büyükelçiliği'ne göre, Rauf Bey'in bu seyahatinin Halifelik ile ilgisi yoktu. Rauf Bey, Hindistan'da "Gazi" diye karşılanırken Hamidiye başarısından ötürü kendisine çok büyük ilgi gösterildi. Rapora göre, Rauf Bey'in Hint Müslümanları üzerinde ciddi bir karşılığı vardı. Enver Paşa, Resneli Niyazi, Mahmut Şevket Paşa, Sait Halim Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa ve Mustafa Kemal Paşa gibi Türk siyasi hayatına hizmet etmiş önemli şahsiyetler arasında Rauf Bey de yer almaktaydı. Hindistan'da Mondros Mütarekesi'ni önemli bir antlaşma olarak görmelerine karşın İtilaf Devletlerinin bunu suiistimal ettikleri düşüncesi hâkimdi. Hintli Müslümanlar, buna karşın kendisinin mücadele azminden ödün vermeyerek Milli Mücadele için Anadolu'ya geçtiği ve sonunda Malta'ya sürgüne gönderildiği realitesini belirtmekten kaçınmadılar (BCA. 121.10.1.2.1).

4 Hasan Rıza Soyak hatıralarında emniyetin Rauf Bey'i takip etmesi karşısında Mustafa Kemal Paşa, bu işten rahatsız olduğunu dile getirerek vazgeçilmesi talimatını verdiğini söyledi (Soyak, 2010:362).

Rauf Bey'in Hindistan izlenimlerinde öne çıkan konulardan biri Türkiye'nin yaşadığı tarihsel süreç oldu. O, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde halka yönelik adilane yaklaşımlarından ötürü güçlendiğini, adalet ve hürriyet çizgisini sürdürdüğünden uzun ömürlü bir devlet olduğu düşüncesini kendisini dinleyenlerle paylaştı. İstanbul'un fethinin bir dönüm noktası olduğunu, Bizans idaresinden çıkan halkın bir Osmanlı modeliyle karşılaştığını belirtti. Ona göre, bu fetihle birlikte Gayrimüslimler geniş bir hürriyet kazandı. Ulema dâhil, eğitim, sağlık vb. işlerinde bir makinanın dişleri gibi düzenli sistem kuruldu. Bu sistemi oluşturan mayadan uzaklaşmış olduğundan içte ve dışta devletin otoritesi sarsılmaya başladı. Orbay, I. Abdülhamid döneminde Rusya ile yapılan savaşta Türk ordusunun ezici bir mağlubiyet aldığını, ağır hükümler içeren antlaşmayla içişlerimize müdahalenin başladığını nutkunda dile getirdi. Türk askerinin eski gücünde olmadığını, Avrupa'yı titreten, dünyada ilk defa top ve tüfeği kullanan ordunun güçsüz ve rüşvet alır bir duruma geldiği hatırlatmasında bulundu. Ordunun ıslahı hedeflenmesine karşın Rusların sürekli saldırıları karşısında bu düşüncenin hayata geçirilmediğini de ifade etti. III. Selim dönemiyle birlikte yeni bir döneme girildiğini, her alanda özellikle kadının toplumsal hayatta yer almaya başlaması ve erkekler gibi hukuki haklara sahip olması konusunda bir kalkınma hareketinin başladığını söyledi. Ona göre, mühendislik okulları konusunda kayda değer gelişmeler yaşandı. III. Selim, Ruslar ile yapılan mücadelede Fransız usulüne göre yetiştirilen yeni orduyu (Nizamı Cedit) kullanırken İstanbul'da eski ordu (Yeniçeri) bu durumdan faydalanarak padişahı tahttan indirerek katlettiler. O, devşirme usulünden gelen Yeniçerilerin, İstanbul'da asayişi sağlayacaklarına prens gibi hareket ettiklerine işaret etti. Ona göre, II. Mahmut döneminde orduda yenileşmeye devam edilmesine karşın Yunan ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa sorunlarından arzulanan hedeflere ulaşamadı. Sultan Abdülmecid döneminde de Rusya tehlikesinden istenilen reformlar hayata geçirilemedi. Bu dönemde farklı olarak Rusları durdurmak için Fransa, İngiltere vb. devletlerden yardım alındı. Bu gelişme reformların yapılması için Osmanlı yönetici kadrosuna zaman kazandırdı. Orbay, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinin Türk donanmasının gelişimine önemli katkı sunduğunu, Sultan Abdülaziz'i "Türk denizciliğinin babası" olarak lanse etti. Bu dönemin en büyük hatası olarak Avrupa'dan alınan borçların saray gibi yerlerde harcanması olarak gördü. Sultan Abdülaziz'in yaptığı bu hata Genç Osmanlıları tarih sahnesine çıkardı. Dindar ve vatansever Mithat Paşa'nın tasarruflarıyla parlamenter bir sistem başladı. Bütün halkın siyasi özgürlüklerini koruma altına alan bu yeni evre, Rusya'nın çıkarlarına uygun olmadığından tekrardan Rus saldırıları başladı. Bu saldırılarda (93 Harbi) Ruslar galip gelmesine karşın Sultan II. Abdülhamid'in zekâsıyla Avrupalı devletler birbirine düşürüldü. Bu dönemde ilerlemenin durması üzerine Enver Paşa ve arkadaşları harekete geçti. Milliyetçilik üzerinden hareket eden bu grubun İslami esaslardan uzaklaştığı zannedildiği için hareketin içinde yer alanlar anarşi çıkarmakla suçlandı (BCA. 121.10.1/2.1-2). Ona göre, milliyetçilik ve anayasa teşkili için yola çıkan bu kesim, belli bir süreçten sonra bazı grup ve Avrupalı devletlerin tahrikleriyle orduda karışıklık çıkarttı (BCA. 121.10.1/4.1-3).

Ona göre, Ruslar 200 yıl Osmanlı'yı meşgul ederek ordunun gelişimini engelledi. O, Berlin Antlaşması'ndan sonra Balkan devletlerinin Osmanlı'ya darbe vurmaya başladıklarını, İtalya'nın Trablusgarp işgaliyle Balkanların daha çok karıştığı tespitinde bulundu. Orbay'a göre, Osmanlı'nın iç ve dış sorunlarından faydalanmak isteyen Balkan devletleri harekete geçti. Rusların Balkan devletleriyle birlikte hareket etmesi sonucunda Türkler, Balkan coğrafyasını terk etmek durumunda kaldı. Türklerin mücadele ettiği bir süreçte Osmanlı coğrafyasında yaşayan unsurlar, farklı akımlar çerçevesinde özellikle de Araplar ayrıma yönünde faaliyet içerisine girdiler. Türkler de bu gelişmelerin doğal süreci olarak kendi istiklalleri için mücadele etmeye başladı. Türklerin milliyetçilik etrafında hareket etmeleri onları İslamiyet'ten uzaklaştırmadı. Türkler, İslamiyet'in koruyucusu, savunucusu ve temsilcisidir. Müslümanlık ve Türklük bütünleşmiştir. O, Balkan Savaşlarından sonra hayata geçirilmek istenilen Panturanizm düşüncesinin akılcı, fakat sonuç olarak kendiliğinden iflas eden bir düşünce olarak tanımladı (BCA. 121.10.1/2.1). Benzer şekilde Panislamizm için de "Panislamizm padişahlığı ikinci bir şekildir ve coğrafya itibarıyla vücut bulması mümkün olmayan bir tahriktir" (BCA. 121.10.1/4.1-2).

Balkan devletlerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıktan faydalanan İttihat ve Terakki, bir kısım yeri geri aldığı gibi, ülkenin ekonomisini düzelterek planlamalar gerçekleştirdi. Bu planlamalar tasavvur edilirken patlak veren I. Dünya Savaşı'yla birlikte Ruslara karşı Kırım Savaşı'ndan sonra ikili ilişkilerin geliştirildiği İngiltere ve Fransa ile birlikte hareket etme iradesini beyan etme durumunda kaldıklarını belirtti. Bu yaklaşıma karşın mezkûr devletlerin olumsuz duruşu karşısında Almanların safında yer aldıklarını söyledi. 24 Mart 1933'te Delhi'de yaptığı konuşmada Almanların yanında yer alınması tamamen Ruslara karşı oluşturulmak istenilen dengeyle

izah edilebilirdi. İtilaf devletleri küçük bir ışık yakmış olsaydı Almanlar ile bir ittifak kurulmayacaktı. Bütün bu gerçekliğe karşın Ruslara karşı kurulacak her ittifak kutsaldı.⁵ Türk kuvvetleri, Çanakkale, Filistin, Irak cephelerinde başarı göstererek kabiliyetlerini ortaya koydular.⁶ Savaş sonrasında kendisi tarafından imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'na uymayan Yunanistan haksız bir şekilde Batı Anadolu'yu işgal etti. Bu haksız ve yersiz işgal karşısında millet topyekûn bir şekilde hareket ederek milli bir kongre tesis etmesine karşın Sultan Vahdettin milli güçleri bastırmak için kongreyi dağıtmaya teşebbüse kalkıştı. Ona göre, milli bir oluşum etrafında hareket edilirken Sevr Antlaşması'nın imzalanması Türkiye'nin ölüm fermanıydı. Sultan, milli güçlerle mücadele etmek için kuvvetler sevk etti. Yunanlılar haksız bir işgale başvurdu. Bütün bunlar karşısında Mustafa Kemal Atatürk, karizmasını kullanarak Türk milletini bu zor durumdan çıkarmayı başardı. Yunanlılara vurulan darbe sonucunda Londra Konferansı toplanmasına karşın Türkler lehine bir sonuç elde edilemedi. Bu durumdan faydalanan Yunan kuvvetleri, asker sayısı ve teçhizatını arttırarak saldırıya geçti. Türk kuvvetleri, sayı ve teçhizat bakımından Yunan ordusundan geri olmasına karşın vatani savunma noktasında topyekûn bir hareket tarzı ortaya koydu. Millettin bir bütün halinde kadın, erkek, genç ve ihtiyarın hareketin içerisine dâhil olması aradaki sınıf farkını ortadan kaldırdı. Bütün bu hazırlığa karşın Yunan ordusunun ani hareketi sonrasında Türk ordusu Sakarya'nın diğer tarafına çekilmek zorunda kaldı. Ordunun başında bulunan tecrübeli generaller sayesinde fazla kayıp verilmesinin önüne geçildi. Mustafa Kemal Paşa, üç aylığına diktatörvari bir şekilde ordunun başına geçmek durumunda kaldı. O, zamanın darlığı ve kırılğan bir süreçten geçildiğinden bu kararın isabetli olduğunun altını çizdi. Ona göre, Mustafa Kemal Paşa, askeri dehasını kullanarak Yunan ordusunu geri çekilmeye mecbur bıraktı. Bu zafer Türk inkılabının başlangıcı içinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etti. Tekâlif-i Milliye emirleriyle halktan toplanan erzak olayı isabetli bir karardı. Yunan ordusu, Avrupalı devletlerden her türlü yardımı almasına karşın hüsrana uğradı. Altı ayda yenilebileceği söylenen Yunan ordusunun on üç günde yenilmesi muazzam bir başarıydı. Bütün bu olayların yaşandığı süreçte sultanın sessizliğini sürdürmesinden hareketle İstanbul'da bir emirden farkı kalmamıştı. Türk ordusunun başarısına karşın sadrazam ve padişah kendilerinden bağımsız bir antlaşma yapılmaması eğilimindeydiler. Sultanın direktifleri doğrultusunda millet ve devlet nezdinde hiçbir karşılığı olmayan rezil Sevr Antlaşması imzalandı. Sultan, Yunanlıların ve İttihatçıların elinde oyuncak durumundaydı. Padişahın bu durumuna karşın milli kuvvetler mücadelelerini sürdürmeye devam ettiler. Şeyhülislam, daha ileri giderek Mustafa Kemal Paşa ve kuvvetlerine karşı mücadele edenlerin ölmesi durumunda şehit olacaklarını ilan etti. Bu gelişmeler karşısında Rauf Bey, Sultan Vahdettin'in meşruiyetinin olmadığını, onun kontrolündeki meclisin hükmünün kalmadığını, saltanatın kaldırılmasıyla Vahdettin'in ülkeyi terk ettiğini söyledi. Sultan Vahdettin'in ülkeyi terk etmesiyle tereddüt eden Avrupalı devletlerin milli hükümeti tanıdığı yorumunda bulundu. Ona göre, Lozan Antlaşmasıyla Türkiye özgür ve şerefli bir basamağa yükseldi (BCA. 121.10.1/4.1-2.). Hatıralarında da Milli Mücadele döneminde saltanat taraftarlarının düşmanla işbirliği yaptığı hatırlatmasında bulunmuştu (Orbay II, 2000:107).

Rauf Bey'in Hindistan Seyahatinde Hilafet Meselesi

Rauf Bey'in, bu seyahatten beklentisi İngiliz-Hint-Müslüman sermayesinin katılımıyla Hint Okyanusu'na ulaşımı sağlayacak Seyri Sefain Şirketi kurmaktı. Bu şirket kanalıyla Hindistan'daki Müslüman zenginlerden para toplanması hedefle arasındaydı. Bu habere karşın Rauf Bey'in Hayrabad'ta Sabık Halife Abdülmecid'in damadı Hayrabat Nizamının veliahdı ile görüşmesi kendisinin başka amaçlar güttüğü yorumlarına yol açtı (Son Posta, 25 Mart 1933). Bu bilgiyle doğru orantılı bir şekilde Rauf Bey'in Hindistan seyahatinde öne çıkan ve Türk istihbaratının da üzerinde durduğu en önemli konu Hilafet meselesi oldu. Hint Müslümanlarıyla Türkiye'nin ilk rabitası Milli Mücadele döneminde Hintli Müslümanların yardım talepleri karşısında Antalya Milletvekili Rasih Efendi başkanlığında bir heyetin bölgeye gönderilmesiyle gerçekleşmişti (Kutay,1992:342-343). Türkiye'de ise Dışişleri Bakanlığı'na gelen bir istihbaratta; "*Rauf Bey'in Hindistan'a gitmesi, Haydarabat'ta tesis edilmek üzere olan Hilafet makamı ile alakadardır.*" bilgisi yer almıştı (BCA.121.10.1/4.1-9). Rauf Bey'in Hindistan seyahatinde en çok irdelenen Halifelîği geri getirmeye çalışan düşünceyle birlikte hareket edip etmeyeceğiydi. Hindistan seyahatinde Türk istihbaratının üzerinde durduğu en önemli konulardan biriydi.

5 Rauf Bey'in bu yorumuna karşılık kendisini dinlemeye gelen Hintli Doktor İkbâl ise, Rauf Bey'in savaşa katılma taraftarı olmamasına karşın savaş başladıktan sonra verilen Afganistan'a gönderilme görevini yerine getirdiğini söyledi. Irak'ta ordunun düzene girmesinde etkili oldu. İngilizlerin bölgeye girişini engelledi. Buradaki yoğun çalışmalarından Afganistan görevine gidemedi (BCA. 121.10.1/4.1-2.).

6 Rauf Bey başka bir konuşmasında Türkiye'nin asayişe, huzura ihtiyacı olduğu bir sırada bir kan deryası cereyan etmeye başlamış ve Türk ordusu mahv ve perişan olmuştu. Harbi Umumi esnasında Panturanizm ile Panislamizm taraftarları beyinde büyük keşmekeş hükümferma idi. Hintli Doktor İkbâl, Panislamizm fikrinden Avrupalıların çok korktuğunu iddia etti (BCA. 121.10.1/4.1-2.).

Rauf Bey'in Hilafetin kaldırıldığı dönemde odak noktada yer aldığı ile ilgili görüşler ortaya konulsa da Nutuk adlı eserin dışında Halife yanlısı olduğuna dair bir değerlendirme mevcut değildi. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk adlı eserinde Rauf Bey'in devlet başkanlığı makamının güçlendirilmesi gerektiğini, kastının Cumhuriyet olmadığı, Cumhuriyet'in oldubittiye getirildiğini, bu boşluğu Halifenin dolduracağı kanaatini taşıdığı düşüncesindeydi (Kemal Atatürk, 2007:506)⁷. Nutuk'ta da Cumhuriyet rejimini benimser gözükmekle Meclis Başkanı Kazım Paşa'ya buna engel olursan büyük hizmet etmiş olursun sözlerine yer verildi (Kemal Atatürk, 2007:566). Rauf Bey'e yapılan Halifeci yakıştırmalarının temelinde onun Cumhuriyet'in ilan edilmiş şekline olan itirazı, yeni rejime yüklediği anlam, Halifeyi ziyaretleri, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası sürecinde belirginleşen muhafazakâr kimliği, kişisel istibdatlara yönelik tavırları ve salt milli egemenlik anlayışı yatmaktaydı.

Rauf Bey'in bu açıklamaları Türkiye'deki yeni rejimi içselleştirme olarak okunsa da (Koçak,2015:26). Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk adlı eseri hariç meclis görüşmelerinde ve hatıralarında saltanat ve Hilafetin kaldırılmasına olumlu baktığı yönünde açıklamalar mevcuttur.

Rauf Bey'in Hindistan'da üzerinde en çok durduğu konu Hilafet meselesi oldu. Daha çok Hilafet konusuyla ilgili yanlış anlaşılmalara düzeltmeye odaklandı. Türklerin 600 yıl bu ağır yükü sırtında taşıdığını, akla hayale gelmeyecek fedakârlıklarda bulduklarını, bu yolda çok kurban verdiklerini belirtti: "*Varlığımızı, hayatımızı, kanımızı bu uğurda akıtıp durduk bugün bile bizim kalplerimizde geçen zamanlar gibi onun ehemmiyet ve şerafeti bakidir*" Milliyetçilikle birlikte toprakların elden çıkmasını Halifelik kurumu engelleyemediğinden ismi olan, fakat cismi kalmayan bu kurumun kaldırılmasının isabetli oluşuna değindi. Ona göre, Türklerin artık bu yükü taşıyamayacaklarını, I. Dünya Savaşı'ndan sonra ülkenin işgale uğradığı ve taksim edildiği bir süreçte Milli Mücadelecilerin bu duruma sessiz kalmayarak hiçbir şekilde esareti kabul etmeyecekleri yönünde bir irade ortaya koydular. Bağımsızlık uğruna bütün enerjilerini sarf etmekten sakınmadılar. Bu mücadelede Ankara, teşkilatlanma ve aksiyon safhasına geçişte kilit noktayı teşkil etti. Milli Mücadeleciler bütün bu çabayı ortaya koyarken Halife, bağımsızlık mücadelesi içinde olanlara muhalefet ederek Şeyhülislamı vatanseverlere karşı silahlı güç kullanmaya sevk ettirdi. Milli Mücadelecileri kâfir ilan ettirerek onlarla mücadele ederken öldürenlerin gazi öldürülenlerin ise şehit olacağı propagandasını yaptırdı. Halife kanalıyla oluşturulan bu fetvalar ülke içerisinde infiale yol açarak aynı aile içerisinde baba-oğlu, kardeşi kardeşe karşı karşıya getirdi. Bir iç savaşın eşiğine gelmesine karşın tam olarak fiiliyata dökülmediğinden sonuçsuz kaldı. Plan başarılı olsaydı Türkler tarih sahnesinden silinebilirdi. Ankara'nın dirayetli duruşu karşısında oluşturulmak istenilen fitne ortamı oluşturulamadı. Oluşturulmak istenilen bu fitne ortamından hareketle Halifelik kaldırılmasını isabetli buldu. Ankara Hükümeti, mücadele sonrası haklı gerekçelerle istemeyerek de olsa bu kurumun kaldırılmasına karar verdi (BCA. 121.10.1/4.1-9.). Esasında Halifelik sadece Türklerin tekelinde olmadığını, Müslüman ülkeler tarafından oluşturulacak bir kongrede bu kurumun geleceğinin tartışılarak ne yapılacağı konusunda karar verilmesinin daha doğru bir yaklaşım olacağı noktasında kanaatini paylaştı. Müslümanların ortaya koyacağı ortak akılla daha iyi bir sonuca gidilebilirdi. Rauf Bey, bu tavrıyla Halifelik kaldırılması sırasında Adalet Bakanı Seyit Bey'in Halifelik İstanbul işgali ve vatanseverlerin İngilizler tarafından haksız bir şekilde Malta'ya sürülmeleri karşısında eleştirileriyle ortak bir çizgide yer aldı.

Rauf Bey, Hindistan'daki konferanslarda ve görüşmelerinde kendini dindar olarak tanımlamasına karşın dini siyasete alet edenlerden farklı bir profilde olduğunu ısrarlı bir dille vurguladı. Yine Hilafet propagandacılarından olmadığını, padişahların da Halifelik makamının gerekliliğini yerine getiremediği kanaatindeydi. Ona göre, padişahlar mutlakiyet idarelerini güçlendirip milleti kendilerine bağlamak için bu makamı alet ve istismar ettiler. Osmanlı padişahlarında, Halifelerde olması gereken şartlar olmadığı gibi, onlar halk hâkimiyetini ve halka karşı sorumluluğu da kabul etmekten geri durdular (Orbay 2004: 189-190)⁸. Halifelik yapısal özelliğinden monarşi sisteminde başa geçenlerle ortak paradigmalara geliştiremeyeceğinin altını çizdi. Monarşi sisteminin Hilafet makamının sürdürülebilirliğiyle uyumlu olmadığı kanaatindeydi.

⁷ Rauf Bey'in Cumhuriyet'in ilan tarzının garip olduğu, işin sıkboğaza getirildiği, Cumhuriyet'in bir tılsım olmadığı beyanatında bulunduğu öne sürüldü (Aydemir, 1999:156).

⁸ Cebesoy'un hatıralarında Rauf Bey'in Vahdettin'in İngilizler ile işbirliği yaptığından düşürülmesinin doğal olduğunu, İslam için boş olan bu makama birinin atanmasını zaruri gördüğünü söylediğini aktarmıştı (Cebesoy, 2011:208). Türklerle Hint Müslümanlarının rabtası o kadar güçlüydü ki "İstanbul'da bir Türk hapşırırsa Lahor'da bir Müslüman nezle olur" hassasiyeti söz konusuydu. Bunu hem Türkler hem de Güney Asya Müslümanları ortak düşmanlarına karşı kullanmışlardı. Hint Müslümanları için Hindistan fiziksel, İslam ise ruhsal bir anlam ifade etmekteydi (Çelik, 2019:250).

Sultan Vahdettin'in ülkeyi terk etmesiyle padişahlık kaldırıldığından Abdülmecit Halife tayin edildi. Nisan 1933'te Delhi'de yaptığı konuşmada bu makamın devam etmesi için iki kuvvet gerekiyordu: Cismani ve ruhani. Hilafetin bir Papalık makamı olmadığı gibi, bütün dünyadaki İslami öğelerin ve Müslümanların sorumluluğu bu kurumdaydı. Türkler, bu makamı korurken Gayrimüslimlerin baskılarına ve saldırılarına maruz kaldılar. Tarihsel süreçte bu kurumun sorumluluğunu bildiklerinden ders çıkartıcı bir şekilde sınırlı kuvvetle bu yükün daha fazla ağırlığını taşıyamayacaklarını gördüklerinden kaldırılmasını yeğlediler. Esasında Halifeliğin geleceği bütün Müslüman temsilcilerin tasarrufu doğrultusunda toplanacak bir İslam konferansına bırakılma planlanmasına karşın Lozan sonrası Cumhuriyet'in yoğun gündemi buna fırsat tanımadı. Rauf Bey, Halifeliğin kaldırılmasının meşru gerekçelerini de tartışmaktan kaçınmadı. Peygamberin Hilafetin 40 yıl olduğunu, ondan sonra saltanat şekline dönüşeceğini söylediği sözünden hareketle Hilafetin varlığının ortadan kalktığı kanaatindeydi. Hilafet kurumunun tarihsel süreçte önemini yitirdiğini, Roma'daki Papalık kurumu kadar bile hükümlerlik yetkisinin kalmadığı tespitinde bulundu. Halife yönetiminde Osmanlı'da son dönemlerde adaletin ortadan kalktığını, memuriyetlerin ehil olmayan kimselere verildiğini belirttikten sonra bu otoritesizlik durumdan faydalanan Gayrimüslimlerin bu kuruma hâkim olduklarının altını çizdi. Hükümetin sadece ismi kalan bu kurumu kaldırmakla isabetli bir karar verdiğini savundu. Hilafet kurumunun sadece Türklerin değil bütün Müslümanların kurumu olduğunu yineledi. Hilafet kurumunun idame ettirilmesi bütün Müslümanların sorumluluğundaydı. Münferit olarak hiçbir Müslüman devletin bu sorumluluğu taşıyamayacağını kolektif bir mesele olduğunu ifade etti (BCA. 121.10.1/4.1-9.). Hilafetin toplum üzerindeki hâkimiyetini bu kurumun varlığından ziyade kullanan irade/devlet otoritesinin gücüyle eşdeğer gördü. Hilafet kurumunun meşruyetini dini naslardan hareketle tartışmaya açmaya başladı. İslami bir yaşam tarzıyla Halifelik kurumunun varlığının/sürdürülebilirliğinin birbirine karıştırılmamasına dikkat çekti.

Rauf Bey, Halifelik makamı tartışmalarının dışında dinin güncel gelişimi/sorunlarıyla ilgili de konuşmalar gerçekleştirdi. Hindistan'ın başkenti Delhi'de Darü'lulum ziyaretinde öğrenciler tarafından Allah Ekber naralarıyla karşılandı. Darü'lulum Müdürü Doktor Seyit Abdulali Sahip, Avukat Seyit Zuhur, Ahmet Sahip Şeyhüladi, Mevlana Haydar Hasan Han ve Tetkikat-ı İslamiye Cemiyeti⁹ büyük bir ilgi gösterdi. Öğrencilere yönelik yaptığı konuşmada İslam felsefesi üzerine eğitim veren bu kurumun din ocağı olduğundan hareketle hararetle bir konuşma gerçekleştirdi. Konuşmayı önemli simalar takip etti. Dinleyiciler arasında Mevlevi Mehmet Selim, Sahip Doktor Ensari, Sahip Şifa Elmülk, Hakim Doktor Abdülhamit Sahip, Mevlana Kutbettin Abdulvali Sahip, Sahip Mevlana Cenetullah Sahip, İhtiram Ali Sahip, Vekil Mehmet Besim, Şeyhülhasan Sahip yer aldı. Konuşmasında İslamiyet'in toplumsal yaşamın önünde engel olmadığını, bilakis gelişmeyi tetiklediği kanaatindeydi. Müslümanların yaşantılarıyla ve çabalarıyla ilerlemeye büyük katkı sunduklarının altını çizdi. İslam dininin ve özelde Müslümanların dünyanın maddi imkânlarından faydalandığını, uhrevi hayatın yanında dünyevi hayatın olanaklarından da istifade ettiklerine vurgu yaptı: *"Bir Müslüman dünyanın lezaizi maddiyesinden her suretle istifade etmeğe şeran mezundur. Aynı zamanda ahlakıyat noktasında hayrusevap işlemek suretiyle de ahiretin daimi meserretlerine nail olur. İslam dini bu gibi samahat ve genişliklere maliktir. Bir Müslüman hiçbir zevk maddiden mahrum edilmiyor. Bu din dünyada nisfet ve emniyeti, hak ve müsavvati ikame ve talim eyler. İslam dinayeti mübeccesinin eyiliği kuvveti insaniyet perverliği ve sair güzelli ve muhassenatı kendisini edyan saire ile mukayese ettiğimiz zaman sarih bir surette anlaşılıyor. İlim nuri ilahidir. Onda darlık, güçlü olamaz."* (BCA. 121.10.1/4.1-9.). Rauf Bey, İslam'ın gündelik yaşamın içinde olduğuna dair görüşlerinden sonra Hindistan ulemasına seslenerek milli mayanın sağlam olması için ulemanın Müslümanlıkla anasır arasında rabıtayı kuvvetlendirerek ihtilafları ortadan kaldırmaya yönelik eylemlerinin değerli olacağını belirtti. İslami referansları merkeze alan söylemlerde bulunurken bu söylemlere paralel olarak kendisini dinlemeye/karşılamaya gelenlerin Mevlevi şeyhleri, Tetkikat-ı İslamiye Cemiyeti başkanı ve üyelerinin olması dikkat çekiciydi.

Rauf Bey, İslam'ı merkeze alan yaklaşımlarına karşın değişimin gerekliliğine de işaret etti. Kendisine yöneltilen *"Türkler artık Kur'an'ı bile Arapça okumuyorlar. Onu Türkçe tercüme etmişlerdir"* sözlerine karşılık Kur'an-ı Kerim'in farklı dillere çevrilmesinin dini yönden bir sakıncasının olmadığını, İngilizce, Fransızca, Farsça dillerine çevrildiği gibi, Türkçeye çevrilmesinde herhangi bir beis görmediğini hatırlattı. *"Hiçbir millet, milli usuller üzerine talim terbiye edilmedikçe ve bir milletin efradına kendi lisanı üzere talim verilmedikçe milletler doğru yolları ve merhaleleri katedilmez."* Orbay, 19 Mart 1933'te Aligarh Kız Koleji'nde yaptığı konuşmada Hint ve Türk halkı

⁹ Mezkûr cemiyet kış aylarında ABD, Avrupa, Türkiye, Mısır, İran gibi ülkelerden meşhur ilim adamları çağırma kararı aldı. Gelecek sene Halide Edip Adıvar'ı çağırılmayı planladılar. Cemiyetin çalışmalarından İngilizlerin de rahatsız olduğu raporlarda yer aldı (BCA. 121.10.1/4.1-9.).

arasındaki rabıtaya dikkat çekerek kızların eğitim ve öğretim hayatının içerisinde yer almasının millet mefhumun gelişimi açısından önemli olduğunu, buna uygun adımlar atmayan milletlerin geri kaldığı hatırlatmasında bulundu. *“Büyük inkılabın sebebi bundan başka bir şey değildir. Türk kadınları uyanmışlardır ve onlar uyanık olarak evlatlarının kalplerinde hakiki hissiyat peyda etmişlerdir. Hindistan’da Müslümanların nüfusu o kadar fazladır ki diğer bir memlekette bu kadar İslam nüfus yoktur. Eğer buradaki Müslümanların da terakki ve teali hissiyatı uyanmış ise ben evvela onların nazarı dikkatlerini kadınların tahsil ve irfanına celb edeceğim.”* Hintlilerin de Türkler gibi medeniyet yolunda ilerleyebilmesi için kızların eğitimini önemsemeleri uyarısında bulundu (BCA. 121.10.1/4.1-9.). Türklerin yaşam biçimlerini değiştirdikten sonra ilerleme yolunda önemli yol kattetiklerini de vurgulamaktan geri durmadı. Hint Müslümanlığının da kızlara eğitim yolunu açması ve bu yolda ilerlemesi durumunda medeni dünyada gelişim kaydedeceğini savundu.

Rauf Bey’in fikirlerini destekler mahiyette Aligarh Müslim Darülfünun Müdürü Dr. Ras Mesud 24 Mart 1933’te Delhi’de benzer düşünceler paylaştı: *“Türkler eskisi gibi İslam gelenekleri üzerine yaşamaktaydı ve camiler eskisinden daha fazla dolu idi. İstanbul’da camiler dolunca insanlar sokakta saf tutuyordu. İslamiyet daha fazla ve hakiki surette hükümünü icra etmekteydi. Hint milletinin önünde Türkiye ve Japonya örnekleri bulunmalıydı. Buna göre hiçbir millet milli metotlar üzerine talim ve terbiye edilmedikçe ve bir millete kendi dilinde talim verilmedikçe milliyetin doğru yolları ve merhaleleri kat edilemezdi”* (BCA.121.10/1.4.1).

Rauf Bey Hindistan’dan dönerek birkaç gün Kahire’de kaldıktan sonra 16 Mayıs 1933 tarihinde Fransa’ya gitti. Türk Dışişleri Bakanlığı Rauf Bey’in Hindistan seyahati için şu tespitte bulundu: *“Rauf Bey’in Hindistan’a vaki seyahati esnasında her kim ile temas etti ise Hükümetimiz aleyhine çalışmadığı ve bilakis daima lehte idare-i kelam edip Hükümeti Cumhuriyetimizi her İslam memleketi için bir numune-i terakki ve medeni olarak almak lüzumunu ileri sürdüğü tahkik edilmiştir.”* Türkiye’nin Kabil Büyük Elçiliği Rauf Bey için konferanslar da bile Türkiye aleyhinde tek bir kelime söylemediği bilgisini paylaştı (Özer, Baş,2018:825).

Sonuç

Cumhuriyet rejimi, Halifelik kurumunu kaldırdıktan sonra bu eylem özellikle Ortadoğu’daki Müslüman toplumlarda derin etkiler bıraktı. Ortadoğu’da ve Hindistan’da bu kurumun kaldırılmasına Türkiye’ye yönelik tepkilerin çok sert olmaması, Türkiye’nin Milli Mücadele döneminde emperyalist devletlere karşı yürüttüğü mücadeleyle ilintiliydi. Tartışmanın odak noktasını Halifelik kurumunu tekrardan ihya etme meselesi oluşturdu. Ortadoğu’daki her toplum/ülke bölgesel prestij ve Müslüman toplulukların üzerinde belirleyici olabilmek için Halifeliği kendi bünyesinde ihdas etmek istedi. Her otorite bu kurumu kendi uhdesinde tutmak adına farklı meşruiyet argümanları geliştirdi. Osmanlı eksenli bu kurumun tarihsel bağlarını koparmak için Osmanlı bakiyeleri üzerine inşa edilmiş bir Hilafet anlayışına Hindistan dışında sıcak bakılmadı. Ürdün Emiri Abdullah, Halifeliğe kendi kontrolünde meşruiyet kazandırmak için bu kurumun Arap menşei olduğunu, Halifenin de Peygamber gibi Arap olması gerektiğini belirterek Osmanlı Halifeliğinin sürdürülebilirliğinin/karşılığının olmadığı yönünde bir algı oluşturmaya çalıştı. Bütün bu girişimlere karşın Halifeliğin meşru bir zemin kazanması, Müslüman toplumlarda bir karşılık bulması için maddi güç ve kolektif hareket kabiliyetinin mobilize olması gerektiği kanaati hâkim bir görüş olarak ortaya çıktı. Ortadoğu’da bu tartışmalar yaşanırken Rauf Bey’in Hilafet Kongresinin toplanacağı sırada Hindistan’a seyahati, Türkiye’deki rejimi tedirgin etti. Türk istihbaratı bu süreçte Kazım Karabekir, Mehmet Akif Ersoy, Halide Edip Adivar ve Rauf Orbay’ı sıkı takibe aldı.

Rauf Bey, Hindistan’da Türklerin yaşadığı tarihsel süreçlerle ilgili bilgi vermesinin yanında Hilafet tartışmalarının yoğun olduğu bir evrede bu kurumla ilgili açıklamaları, Türkiye’deki rejimin beklentilerinin/tahminlerinin dışında olduğundan rejimde büyük bir rahatlık oluşturdu. Cumhuriyet’in ilan ediliş şekline karşı ortaya koyduğu tavrın yanında iktidar karşısında muhalif cephede yer alması, Rauf Bey’in Halife taraftarı olduğuna yönelik algıyı beraberinde getirdi. Siyasi rekabetin de etkisiyle Nutuk’ta çağdaşı olan kaynakların aksine Rauf Bey’in Hilafetçi olduğuna dair algıya paralel şekilde Rauf Bey, Cumhuriyet’in ilan ediliş zamanı/şekline itiraz ettiğinden Halife taraftarı olarak yaftalanmıştı. Esasında Hindistan’da Halifelik ile ilgili açıklamaları Cumhuriyet dönemindeki bu kuruma yönelik yaklaşımlarıyla paralellik arz etti.

Ona göre, Halifeliğin Müslüman toplumlar üzerinde belirleyici ve etkileyici olma rolü siyasi otoritenin gücüyle orantılıydı. Güç dengelerinin değişmesiyle Halifeliğin Milli Mücadele döneminde yeni rejime karşı duruş

geliştirdiğini ve toplumda kaotik bir ortam oluşturduğu kanaatindeydi. Padişahların bu kurumu mutlakiyetçiliklerine güç devşirmek ve toplum üzerinde otoritelerini arttırmak için araç olarak kullandıkları düşüncesindeydi. Monarşi (Padişah) sistemi ile Hilafet kurumunun bir arada yaşatılmasının zıtlıklarına dikkat çekti. Bu yeni süreçte Hilafet kurumunun geleceğinin belli bir hanedan/gruptan ziyade Müslüman toplumların ortak/kollektif iradesiyle belirlenmesi gerektiği konusunda bir irade geliştirdi. Hilafetin toplum nezdinde bir karşılığının olup olmadığını kurumun otoritesinden çokgücünü kullanan siyasi erkin iradesiyle ilintilendirdi. Hilafet kurumunun tarihsel sürecine atıfta bulunarak meşruiyetini dini referanslardan hareketle geçerliliğinin olmadığına dikkat çekmek istedi. Hilafet kurumu olmadan da İslami bir hayat tarzının olabileceğine işaret etti. Orbay, bu kurumun kaldırılmasına meşru anlamak yüklemek için dini referanslara müracaat ederek Peygamberden sonra Halifelik kurumunun varlığının 40 yıllla sınırlandırır. Halifelik kurumunun kaldırılmasını olumlayan tavırlarının yanında Cumhuriyet rejiminin milli bir çizgi takip ederek İslami ritüelleri/kaynakları millileştirmesini de toplumsal bütünleşme açısından değerli buldu. O, bu değişimin Ortadoğu'daki Müslüman toplumların dönüşümü/millileşmesi açısından rol model oluşturacağı inancını sürekli yineledi.

KAYNAKÇA

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

TBMM Arşivi Rauf Orbay Tercüme-i Hal Varakası, No:389.

United Kingdom (İngiliz) National Arşive Colonial Office (CO)

United States National Arşive (Amerikan Arşivi)

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

Gazeteler

Akşam

Son Posta

Ulus

Vakit

Araştırma Eserler

Akgün, S. K.(2006). *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik 1924-1928*, Temel Yayınları, İstanbul.

Alkan, M. Ö. (2011). "Türkiye'de Hilâfetin İlgası ve Mısır Ulemasının Tepkisi", *Toplumsal Tarih*, Sayı:207, İstanbul. s.30-36.

Alkan, M. (2004). " Hüseyin Orbay'ın Hayatı (1880-1964)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz, XX/ 59. s.597-626.

Ahmet İ. P. (2019). *Feryadım I*, Haz: Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, Timaş Yayınları, İstanbul.

Ahmet İ. P. (2019). *Feryadım II*, Haz: Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, Timaş Yayınları, İstanbul.

Atatürk, K. (2007). *Nutuk 1919-1927*, Haz: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

Atay, T. (2000). "İttihat Sembolü mü, İhtilaf Kaynağı mı? Öncesi ve Sonrasıyla Halifeliğin Kaldırılması Üzerine Bir Yeniden Düşünme Denemesi", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı:84, Ankara. S.213-245.

Aydemir, Ş. S. (1999). *Tek Adam Mustafa Kemal III 1922-1938*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Bayar, C. (1997). *Ben de Yazdım V*, İstanbul.

Cebesoy, A. F. (2011). *Siyasi Hatıralar*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.

Çelik, R. (2019). "Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'in Hindistan Seyahati ve Faaliyetleri", *Mavi Atlas*, 7(2). 243-264

Erkin, F. C. (1987). *Dışişlerinde 34 Yıl Anlar Yorumlar I*, TTK, Ankara.

Gottard, J. (1972). *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Çev: Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Kocahanoğlu, O. S. (2018). *Atatürk-Rauf Orbay Kavgası*, Temel Yayınları, İstanbul.

- Koçak, C. (2015). *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İletişim Yayınları İstanbul.
- Orbay, R. (2000). *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım I*, Emre Yayınları, İstanbul.
- Orbay, R. (2000). *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım II*, Emre Yayınları, İstanbul.
- Öke, M. K. (1989). *Hilâfet Hareketleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Özer, S, Baş, R. (2008). “1933 Yılında H. Rauf(Orbay) Bey’in Hint Müslümanlarına Verdiği Konferanslara Dair” *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi(UBAK), 9-13 Mayıs, Mardin*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Özmen, N. (2017). *Hilâfetin Kaldırılmasının Türk Basınına Yansımaları* (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.
- Pınar, F. (2020). “Pezdevi’nin Hilâfet Teorisinin Temel Dayanakları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Aralık, 7/4, Ankara, s.2608-2634.
- Sadiq, M. (2018). *Türk Devrimi ve Hindistan Özgürlük Hareketi*, Çev: Funda Keskin Ata, TTK, Ankara.
- Satan, A. (2017). *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, Yazıgen Yayınları, İstanbul.
- Soyak, H. R. (2010). *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Şimşir, B. N. (1985). *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Türkgeldi, A. F. (2010). *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara.
- Yalman, A. E. (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim II*, İstanbul.
- Yaylagül, G. (2020). *Atatürk Döneminde Türkiye İle Hint Müslümanları Arasındaki İlişkilerin Türk Basınına Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

EKLER

I
Harbî umumî esnasında Alamnya ile Türkiyenin birleşmesine dair .

(beyanı mutalaa)

E.S. Gazi Rauf beyin Fadılane beyanatı

12/1/18
16 Mart 1922
BÜYÜK KÜPÜR
DOSYASINDA

Gallame Ser Mehmet İkbalek Sadareti altında teşekkül eden ictimada E.S. Gazi Rauf bey ' Camiai milliye) müessesesinde bu gün üçüncü nutkunu irat eylemiştir . Muşarünileyh harbî umumî esnasında Türkiyenin Almanlarla birleşmesi ile ve eşhabını tevzih ederekten buyurdular ki ; Balkan harbindan sonra Türkiyenin vaziyeti pek nazik olmuştu . her ne zaman Türkiye elini ayagını toplayup kendi memleketinin islahına teşebbüs etti ise hariçten bir takım hal ve huy itihazla karşılaşmıştı . Bu sıra Cermenlerle İslav unsurları arasında Adalar - denizini ((Becei rum) elde etmek ve Türk limanlarını ele geçirmek husunda büyük bir rekabet ve gayret sarf ediliyordu .

(Berlin ahnamesi)

Berlin muahedenamesinin adeta hükmü kalmamış vebir parça kâğıttan ibaret bir şey telâkki ediliyordu . netekim Bulgaristan Türkiye idaresinden ayrılıp İstilahîni ilan eylemişti . işte bu hareket Berlin ahnamesi mukarreratına karşı vukua gelen ilk darbe idi . İtalya Şimali aferikada kâin Türk ayaletine akın ederek oradan çekilip hukuku saltanattan firagat eylemek için Türkleri zorlamıştı . diğer taraftan Balkanlılarla Ruslar arasındaki gizlice akt edilen bir muahedenin ahkâmına göre Türkiyenin avrupada toprak ve arazi sahibi olmaması tekarrur etmişti . Bu suretle Balkan hükümetleri Türkleri Avrupadan çıkarmaya muvaffak oldular . fakat emvali ganimeti - zapt ettikleri yerleri - kendi aralarında münsifane taksim edememekten naşı beyenlerinde niza koştular . Bu sırada Türk gençleri Balkan hükümetleriyle müsalahayı akt edip memleketin iktisadiyatını düzeltmeğe hazırlanıyorlardı . Türkiyenin

(T Ü R K İ Y E N İ N B İ T A R A F L I G İ)

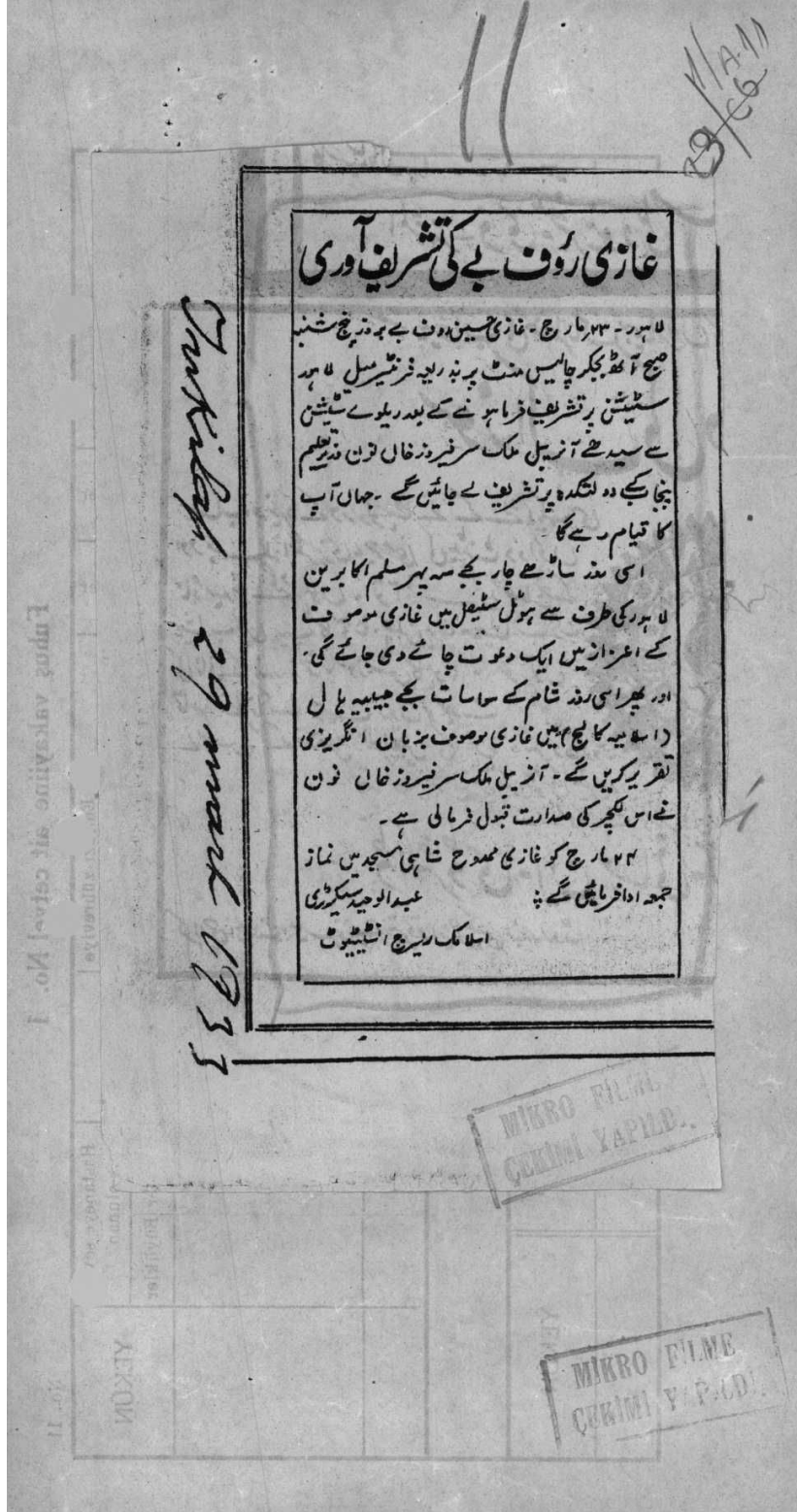
BÜYÜK KÜPÜR
DOSYASINDA

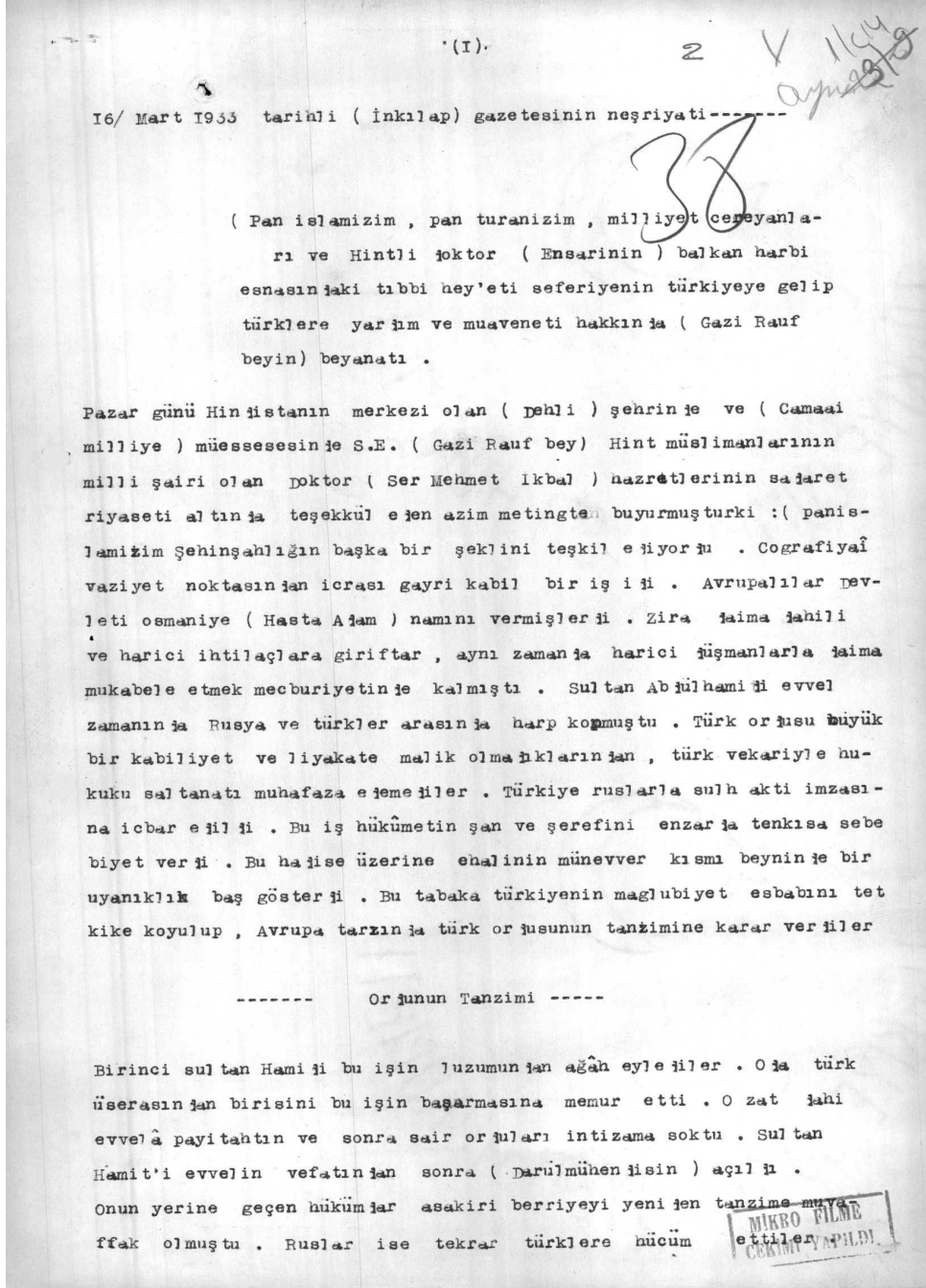
Hatip muşarünileyh buyurdu ki ; benim idareimde bir hap gemisi vardır . efkârı umumiye beniü gibi mütteliklere yardım ve muavenet etmeğe taraftardılar .

Kırım harbindan beri şhalinin münasebatı mütteliklerle pek eyi idi . Ermenilerle la ermeni inkılâpçıları müttelikler Türklerle daima hücum ediyorlardı .

MİKROFILM
SERİMİ YAPILDI

121	10			1	2	1
-----	----	--	--	---	---	---

Rauf Orbay'ın Hindistan Seyahati (BCA. 121.10.1.2.1.)

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:17.02.2022 ✓Accepted/Kabul:04.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1075362

Research Article/Araştırma Makalesi

Aksoy, H. P., Gültekin Akduman, G., Şepitci Sarıbaş, M. ve Özyürek, A. (2023). "Annelerin Psikolojik Dayanıklılıkları ile Çocuklarının Sosyal Becerileri Arasındaki İlişkinin ve Sosyal Becerileri Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi ", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss.205-228.

ANNELERİN PSİKOLOJİK DAYANIKLILIKLARI İLE ÇOCUKLARININ SOSYAL BECERİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN VE SOSYAL BECERİLERİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN BELİRLENMESİ

Hatice Pınar AKSOY*, Gülümser GÜLTEKİN AKDUMAN**, Merve ŞEPİTÇİ SARIBAŞ***, Arzu ÖZYÜREK****

Öz

Araştırmada, annelerin psikolojik dayanıklılıkları ile çocuklarının sosyal becerileri arasındaki ilişkinin ve sosyal becerileri etkileyen faktörlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda araştırma, yordayıcı korelasyonel araştırma modelinin ve sınıflama modellerinden karar ağacının kullanıldığı bir çalışma olarak tasarlanmıştır. Örneklem grubunu, 48-72 aylık 371 çocuk ve bu çocukların anneleri oluşturmuştur. Veri toplama araçları olarak "Genel Bilgi Formu", "Yetişkinler için Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği" ve "Okul Öncesi Sosyal Beceri Değerlendirme Ölçeği" kullanılmıştır. Verilerin analizinde Pearson Korelasyon Katsayısı, basit doğrusal regresyon ve CHAID algoritması kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda, annelerin psikolojik dayanıklılıkları ile çocuklarının sosyal becerileri arasında orta düzeyde pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu, annelerin psikolojik dayanıklılıklarının çocukların sosyal beceri düzeylerindeki değişimin %19'unu açıkladığı görülmüştür. CAHID analizleri sonucunda, çocukların başlangıç becerileri üzerinde okul türünün ve annelerin yaşlarının; çocukların akademik destek becerileri üzerinde babaların öğrenim durumlarının, annelerin yaşlarının, çocukların yaşlarının ve cinsiyetlerinin; çocukların arkadaşlık becerileri üzerinde babaların öğrenim durumlarının, annelerin yaşlarının ve çocukların yaşlarının; çocukların duygularını yönetme becerileri üzerinde çocukların yaşlarının; çocukların sosyal becerileri üzerinde ise annelerin öğrenim durumlarının ve çocukların yaşlarının etkili olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Anne-çocuk, Psikolojik dayanıklılık, Sosyal beceriler.

DETERMINATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PSYCHOLOGICAL RESILIENCES OF THE MOTHERS AND THE SOCIAL SKILLS OF THEIR CHILDREN AND THE FACTORS AFFECTING SOCIAL SKILLS

Abstract

In the study, it was aimed to examine the relationship between the psychological resilience of mothers and their children's social skills and the factors affecting social skills. For this purpose, the research was designed as a study in which the predictive correlational research model and the decision tree from the classification models were used. The sample group consisted of 371 children aged 48-72 months and their mothers. "General Information Form", "Adult Resilience Scale" and "Preschool

*Öğr., Van Çaldıran Sarı Çimen İlkokulu, VAN/ÇALDIRAN.

e-posta:haticepinar.aksoy@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-7944-4020>)

**Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Temel Eğitim Bölümü, Okul Öncesi Eğitimi Ana Bilim Dalı, ANKARA.

e-posta:gulumser@gazi.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-2965-7017>)

***Dr., SIVAS.

e-posta:m.sptc@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6969-7203>)

****Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, KARABÜK.

e-posta:a.ozyurek@karabuk.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-3083-7202>)

Social Skills Assessment Scale" were used as data collection tools. Pearson Correlation Coefficient, simple linear regression and CHAID algorithm were used in the analysis of the data. As a result of the research, it was seen that there was a moderately positive and significant relationship between the psychological resilience of the mothers and the social skills of their children, and the psychological resilience of the mothers explained 19% of the change in the social skill levels of the children. As a result of CAHID analyses, school type and mothers' ages on children's initial skills; fathers' education levels, mothers' ages, children's ages and genders on children's academic support skills; fathers' education levels, mothers' ages and children's ages on children's friendship skills; children's age on children's ability to manage their emotions; On the other hand, it was seen that the educational status of the mothers and the age of the children were effective on the social skills of the children.

Keywords: *Mother-child, Resilience, Social skills.*

1. GİRİŞ

İnsanlar, hayatlarının bazı dönemlerinde olumsuz tecrübeler yaşamaktadırlar. İnsanların ölümleriyle yaşanan kayıplar, sağlık problemleri, işten çıkarılma gibi olumsuz tecrübeler, bireylerin istenmedik yönde duygular yaşamalarına sebep olabilmektedir. İlk başlarda bu duygular daha yoğun olarak yaşansa da ilerleyen zamanlarda insanlar, çoğu zaman stres yaratan olaylara karşı uyum sağlayabilmekte ve olumsuz duyguları azaltabilmektedirler (Çetin ve Anuk, 2020). Bu uyumun sağlanmasında, bireylerin birtakım adımlar atmalarını, çaba ve zaman harcamalarını gerektiren "psikolojik dayanıklılık" olgusu etkili olmaktadır (Luthar vd., 2000; Masten, 2001). Psikolojik dayanıklılık, bireyleri karşı karşıya kaldıkları zorluklardan koruyacak ve onların zorlukları aşabilmelerinde yardımcı olacak bir donanımdır (Buz ve Genç, 2019).

Çok yönlü ve karmaşık bir yapısı olan psikolojik dayanıklılık, kişinin zorlukların, çevreden gelen isteklerin ve baskıların negatif yöndeki etkilerini yaşamadan süreci idare edebilme becerisi olarak ele alınmaktadır (Kinman ve Grant, 2011). Bir başka tanıma göre psikolojik dayanıklılık, kişinin ilişkisel sıkıntı, tehdit, sağlık sorunu, travma, trajedi, maddi problemler gibi stres kaynaklarına karşı uyum sağlayabilmesidir (Hunter, 2001; Tusaie ve Dyer, 2004). Doğan (2015)'a göre ise psikolojik dayanıklılık; kişinin, karşı karşıya kaldığı istenmedik durumlarla baş edebilmesi, eski ruh hâline dönebilmesi ya da sorunlarla baş edebilme gücüne sahip olmasıdır. Tanımlarına bakıldığında psikolojik dayanıklılığın kontrol, bağlanma ve güçlük olmak üzere üç boyuttan meydana geldiği görülmektedir. Kontrol, zorluklarla karşı karşıya kalındığında mutsuz olmak yerine olayların değiştirilebileceğine inanma ve bu yönde davranma olarak ele alınmaktadır. Bağlanma, kişilerin kendilerini dışlamadan günlük olaylara katılmalarıyla gerçekleşen bir anlam ve amaç duygusu olarak ifade edilmektedir. Güçlük ise zorlukları ve değişimi hayatın doğal bir parçası ve güvenliği tehlikeye atan bir unsur olarak görmek yerine gelişim için bir uyarıcı olduğuna inanmak olarak görülmektedir (Maddi vd., 2006).

Psikolojik dayanıklılık, bireylerin yaşayabilecekleri psikolojik sorunlar bakımından riskler taşıyan çeşitli durumlar olarak görülse de pozitif bir sonuç olarak da düşünülebilmektedir (Masten ve Reed 2002). Bu bağlamda psikolojik dayanıklılık, pozitif sonuçların oluşmasında etkili olan süreçler, koruyucu etmenler ve mekanizmalar olarak da ele alınmaktadır (Basım ve Çetin, 2011). Davranış bilimleri alanında da psikolojik dayanıklılık, bireyin zorlu durumlarla başa çıkma becerisini artıran ve stres düzeyini azaltan bir kişilik özelliği olarak ifade edilmektedir (Judkins ve Rind, 2005; Maddi vd., 2006). Stresle başa çıkılmadığında hayattan tat alamama, üretkenliğin azalması ve ilişkilerden uzaklaşma gibi olumsuz sonuçların ortaya çıktığı düşünüldüğünde (Baltaş ve Baltaş, 2000) psikolojik dayanıklılığın, kişilerin stresle başa çıkmalarına yardımcı olmanın yanı sıra zorlu hayat koşullarıyla mücadele etmelerini sağladığı da görülmektedir (Judkins ve Rind, 2005). Bu noktada psikolojik dayanıklılık, kişilerin psikolojik problemlerini azaltan ve sağlıklı olmalarını sağlayan bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Harrisson vd., 2002). Psikolojik olarak dayanıklı olan kişilerin, zorlu durumlarla karşı karşıya kaldıklarında bunları aktif bir şekilde kontrol etmeye çalışmaları, yaşadıklarını değerli olarak görmeleri, zorlukları gelişim ve öğrenme için bir fırsat olarak düşünmeleri de (Hanton vd., 2003) psikolojik dayanıklılığın koruyucu boyutunun olduğunu göstermektedir (Buz ve Genç, 2019). Psikolojik dayanıklılık sayesinde kişiler, yaşadıklarından bir şeyler öğrenmekte, ileride yaşayacaklarını önceden tahmin edebilmekte ve zorluklarla baş etme becerilerini geliştirebilmektedirler (Fox vd., 2014). Psikolojik olarak dayanıklı olan kişiler; öz-yeterliliği, öz-saygısı, planlama, eleştirel düşünme, problem çözme ve sosyal becerileri gelişmiş, duygusal okuryazarlığa, güçlü bir kimlik duygusuna ve yüksek derecede özerkliğe sahip olan bireyler olarak görülmektedirler. Bu kişiler, baş etme stratejilerini kullanan, deneyimlerinden öğrenen, yeniliklere başarılı bir şekilde uyum sağlayan, elindeki kaynakları kullanan, geleceğe umutla bakan, sınırlarını belirleme konusunda yetenekli ve yeni deneyimlere açık olan kişilerdir (Grant ve Kinman, 2014; Işık, 2016; Kavi ve Karakale, 2017).

Psikolojik dayanıklılık hem bireysel hem de çevresel faktörlerden etkilenmektedir. İnsanlar, belli seviyede dayanıklılığı doğuştan getirmektedirler. Fakat doğuştan gelen bu dayanıklılık, çevre koşullarına göre değişebilmekte ve gelişebilmektedir (McEwen, 2011). Psikolojik dayanıklılığı etkileyen faktörlerin üç genel sınıflama altında ele alınabileceği (Haase, 2004), kişisel özelliklerden, dışsal destek sistemlerinden (sosyal çevre, arkadaşlar vb.), aile uyumundan ve desteğinden etkilenerek değişebileceği, gelişebileceği veya gerileyebileceği ifade edilmektedir (Basım ve Çetin, 2011). Aile üyelerinin birbirleriyle olan ilişkilerinin psikolojik dayanıklılığı, psikolojik dayanıklılığın da aile üyeleri arasındaki ilişkileri etkilediğini söylemek mümkündür. Psikolojik dayanıklılığın bağlanma, sosyal problem çözme, öz düzenleme, duygu kontrolü, doyum erteleyebilme, yardım alabilme, girişkenlik-özgüven ve sosyal yeterlilik alt boyutlarından oluşması (Şahan Aktan ve Önder, 2018), psikolojik dayanıklılık ile sosyal beceriler arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir. Çocukların sosyal becerilerini ilk olarak ebeveynlerini gözlemleyerek ve onları taklit ederek aile ortamında kazandıkları (Boz vd., 2018; Yıldız, 2012) düşünülürken ebeveynlerin psikolojik dayanıklılıklarının çocuklarının sosyal becerileri üzerinde etkili olabileceğini söylemek mümkündür.

Sosyal beceriler; sosyal olan durum veya olaylarla ilişkili yeteneklerin, sosyal düşüncelerin ya da sosyal işlevlerin başarılı bir biçimde davranışlara ve düşünme süreçlerine yansımaları olarak tanımlanabilmektedir (Swindells ve Stagnitti, 2006). Sosyal beceriler; başlangıç, akademik destek, arkadaşlık ve duyguları yönetme becerilerini kapsamaktadır. Başlangıç becerileri; selamlaşma, teşekkür etme, kendini ve başkalarını tanıtırma gibi çocukların kolaylıkla öğrenebildikleri ve diğer sosyal becerilerin kazanılması için gerekli olan becerileri içermektedir. Akademik destek becerileri; dinleme, yönergelere uyma, soruya cevap verme, eleştiri yapma gibi çocukların hem akademik becerilerini destekleyen hem de ilkökula geçişlerini kolaylaştıran becerileri kapsamaktadır. Arkadaşlık becerileri; paylaşma, yardım etme, iş birliği yapma, akran gruplarına katılma gibi çocukların akranlarıyla olan ilişkilerine katkı sağlayan becerilerdir. Duyguları yönetme becerileri ise istekleri erteleme, baskı altında sakin kalma, hatalarla ve engellenme durumlarıyla baş etme gibi çocukların çeşitli duygu durumlarını tanımlarını ve bu duyguları buldukları ortama göre kontrol edebilmelerini sağlayan becerileri ifade etmek için kullanılmaktadır (Ömeroğlu vd., 2014). Bu becerilerin tümünü kapsayan sosyal becerilerin, çevredeki insanların onaylarını almayı sağladığı, sosyal etkileşimlerde önemli rol oynadığı ve sosyal yeterliliğin bir parçası olduğu görülmektedir (Tagay vd., 2010). Sosyal beceriler, çocukların insanlarla duygu ve düşünce paylaşımında bulunmalarını, kendilerini tanımlarını ve çevrelerindekiyle tanımlarını, sorumluluk alabilmelerini, çevresindekilerle iyi ilişkiler kurmalarını, başkalarına yardım edebilmelerini, haklarını kullanabilmelerini, yaşadıkları toplumda yer edinebilmelerini ve toplumsal kurallara uyabilmelerini sağlayan önemli bir beceridir (Akbaş, 2019; Çubukçu ve Gültekin, 2000). Gelişim alanlarının tümünde olduğu gibi sosyal-duygusal gelişimde de yaşamın ilk yılları kritik bir öneme sahiptir.

Çocukların sosyal becerileri kazanmalarında etkili olan birçok faktör bulunmaktadır. Çocuğun yaşı ve cinsiyeti gibi kişisel özellikleri, ebeveynlerin özellikleri, aile tipi gibi etmenler sosyal becerileri etkileyebilmektedir. Ebeveynlerin çocuklarının cinsiyetlerine göre çocuk yetiştirme tarzlarındaki farklılıkların ve ataerkil toplum yapısının kız çocukların sosyal becerilerinin erkeklerle kıyasla daha gelişmiş olmasına sebep olduğu belirtilmektedir (Atmaca, Gültekin Akduman, Şepitci Sarıbaş, 2020). Ayrıca çocukların yaşlarına ve gelişim düzeylerine bağlı olarak çevresindeki kişilerle sosyal ilişkiler kurabilme, sorumluluk alabilme, kurallara uyabilme gibi becerilerinin geliştiği ifade edilmektedir (Cirinlioğlu, 2015). Bu durum, yaşın sosyal beceriler üzerinde etkili olabileceğini göstermektedir. Yine ebeveynlerin yaşlarından, öğrenim durumlarından, mesleklerinden dolayı sahip oldukları özellikler de çocukların sosyal becerilerinde etkili olabilmektedir. Nitekim ebeveynlerin yaşlarının artmasıyla birlikte bıkınlık düzeylerinin, eğitim seviyelerinin düşmesiyle birlikte çocuk yetiştirme konusundaki bilgisizliklerinin arttığı, mesleklerinin zorluklarına göre de çocuklarıyla ilgilenme sürelerinin farklılaştığı belirtilmektedir (Özyürek, 2015; Yaşar Ekici, 2015). Parçalanmış aileye sahip olan çocuklar ise gelişim gerilikleri gösterebilmekte ve saldırganca davranışlar sergileyebilmektedirler. Bu durum, çocukların sosyal becerileri kazanamamalarına sebep olabilmektedir. Hangi faktörün etkili olduğu fark etmeksizin çocuklar, erken çocukluk döneminde sosyal becerileri kazanamadıklarında ileriki dönemlerde sosyal, duygusal, bilişsel ve akademik olarak olumsuzluklar yaşayabilmektedirler (Alisinaoğlu ve Özbey, 2011). Yaşamın ilk yıllarında sosyal becerileri kazanamayan çocukların, hayatlarının geri kalanında uyumsuz davranışlar geliştirme risklerinin olduğu belirtilmektedir (Nissen ve Hawkins, 2010). Sosyal becerileri gelişmiş olan çocuklar ise hayatlarına avantajlı olarak devam etmektedirler. Sosyal becerilere sahip olan çocukların yardım etme, paylaşma, kurallara uyma, işbirliği yapma, çevresindekilere güven duyma, bağımsız olma, gruplara dâhil olma, çatışmadan kaçınma, arkadaş ilişkilerinde başarılı olma, öfke kontrolü

sağlama ve eleştirileri kabul etme davranışlarını göstermeleri beklenmektedir (Akfırat Önalın, 2006; Kamaraj, 2004; Sarı, 2007). Bu davranışlar, çocukların hayatlarına sağlıklı bir şekilde devam etmelerini sağlamaktadır. Sosyal becerileri gelişmemiş olan çocuklar ise sosyal ilişkiler kurmada ve kurduğu ilişkileri sürdürmede zorlanmaktadır. Başkalarıyla ilişkilerinde problemler yaşayan çocuklar, sosyal becerilerinde görülen eksikliklerden dolayı uyumsuz davranışlar sergilemekte, kendilerini yalnız hissetmekte, akademik olarak başarısız olmakta, okulu bırakmakta, duygusal sorunlar yaşamakta, ilerleyen zamanlarda ise depresyon, suça eğilim, yetersiz ebeveynlik, sağlıksız ilişkiler ve kariyer başarısızlığı gibi problemler yaşamaktadırlar (Buhs vd., 2006; Conroy ve Brown, 2004; DeRosier ve Lloyd, 2011; Elibol Gültekin, 2008; O'Brennan vd., 2009).

Ebeveynlerin psikolojik dayanıklılıklarının çocuklarının sosyal becerileri üzerinde etkili olabileceği düşünüldüğünde hem psikolojik dayanıklılıkla ilgili hem de çocukların tüm hayatını şekillendiren sosyal becerilerle ilgili çalışmaların yapılması önemli görülmektedir. Alan yazın incelendiğinde psikolojik dayanıklılıkla ilgili çalışmaların daha çok ergenlerle (Koç Yıldırım, 2014; Öner ve Baysan Arabacı, 2021; Saka, 2017; Sarıkaya, 2015) ve öğrencilerle (Güngörmüş vd., 2015; Topçu, 2017; Yıldız ve Kahraman, 2021; Yiğitbaş vd., 2018) yürütüldüğü, konu ile ilgili okul öncesi dönem çocuğu olan annelerle yapılan çalışmaların ise oldukça kısıtlı olduğu görülmüştür (Kındıroğlu ve Yaşar Ekici, 2019). Okul öncesi dönemdeki çocukların sosyal becerileriyle ilgili çalışmaların da yapıldığı (Aksakal ve Güloğlu, 2021; Dinçer vd., 2019; Karoğlu ve Ünüvar, 2017; Özyürek, 2015; Uysal ve Kaya Balkan, 2015), fakat doğrudan annelerin psikolojik dayanıklılıkları ile çocuklarının sosyal becerileri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir çalışma olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca literatürde, okul öncesi dönem çocuklarının sosyal becerilerinin çeşitli değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koyan çalışmalara da rastlanmış (DiPrete ve Jennings, 2009; Janyang Tshering, 2014; Türkoğlu, 2013), fakat bu çalışmalardaki verilerin analizinde çoklu ilişkilerin ortaya konulduğu CHAID analizinden faydalanılmadığı görülmüştür. Çocukların sosyal becerilerinde etkili olan değişkenlerin önem sırasına göre ve bağlantılı bir şekilde incelenmesi, çocukların var olan becerilerinin desteklenebilmesi açısından önemli görülmektedir. Bu bağlamda araştırmada, annelerin psikolojik dayanıklılıkları ile okul öncesi dönem çocuklarının sosyal becerileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığının ve çocukların sosyal becerilerini etkileyen faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın alt problemleri ise şunlardır:

- Annelerin psikolojik dayanıklılıkları ile okul öncesi dönem çocuklarının sosyal becerileri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır? Varsa annelerin psikolojik dayanıklılıkları, çocuklarının sosyal becerilerini ne düzeyde yordamaktadır?

- Okul öncesi dönem çocuklarının başlangıç becerilerini etkileyen değişkenler nelerdir?

- Okul öncesi dönem çocuklarının akademik destek becerilerini etkileyen değişkenler nelerdir?

- Okul öncesi dönem çocuklarının arkadaşlık becerilerini etkileyen değişkenler nelerdir?

- Okul öncesi dönem çocuklarının duygularını yönetme becerilerini etkileyen değişkenler nelerdir?

- Okul öncesi dönem çocuklarının genel sosyal becerilerini etkileyen değişkenler nelerdir?

2. YÖNTEM

Bu bölümde; araştırmanın modeline, evren ve örnekleme, veri toplama araçlarına, verilerin toplanmasına ve verilerin analizine ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

2. 1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada, değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koyabilmek ve bir değişkenin diğer bir değişken üzerindeki yordama gücünü tespit edebilmek amacıyla yordayıcı korelasyonel araştırma modeli kullanılmıştır. Yordayıcı korelasyonel araştırma modelinde, değişkenler arasındaki ilişkiler ortaya koyulmakta ve bu ilişkiler esas alınarak değişkenlerden birinin bilinen değerinden diğer değişkenin bilinmeyen değeri ön görülmektedir (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2008; Can, 2020). Bu bağlamda araştırmada çocukların sosyal becerileri bağımlı (yordanan) değişken, annelerin psikolojik dayanıklılıkları ise bağımsız (yordayıcı)

değişken olarak belirlenmiştir. Ayrıca okul öncesi çocukların sosyal becerilerini etkileyen faktörlerin belirlenmesi amacıyla sınıflama modellerinden olan karar ağacı kullanılmıştır. Karar ağacı, dallardan ve yaprak düğümlerinden oluşmakta (Dong Peng vd., 2008), tahmin ve sınıflandırma bakımından güçlü olduğu için verileri yorumlamayı kolaylaştırmaktadır (Nisbet vd., 2009).

2. 2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, 2021-2022 eğitim-öğretim yılında Van ili Çaldıran ilçesinde bulunan Millî Eğitim Bakanlığına bağlı ilkokullardaki anasınıflarında ve anaokullarında okul öncesi eğitime devam eden 48-72 aylık çocuklar ve bu çocukların anneleri oluşturmuştur. Evrendeki çocuk sayısının 1651 olduğu belirlenmiş, bu evrenden basit seçkisiz örnekleme yöntemiyle (Büyüköztürk, 2007) seçilen, çalışmaya katılım için gönüllü olan 371 anne ve bu annelerin çocukları araştırmanın örneklem grubunu oluşturmuştur. Araştırmanın örneklem grubunu oluşturan çocuklara ve çocukların ebeveynlerine ilişkin bilgilere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 1: Örneklem Grubunu Oluşturan Çocuklara ve Çocukların Ebeveynlerine İlişkin Bilgiler

		Çocuklar		Anneler		Babalar	
		n	%	n	%	n	%
Yaş	48-60 aylık	38	12,0				
	61-72 aylık	279	88,0				
	25 yaş ve altı			41	12,9		
	26-29 yaş arası			103	32,5	54	17,0
	30-34 yaş arası			84	26,5	120	37,9
	35-39 yaş arası			50	15,8	75	23,7
	40-45 yaş arası			28	8,8	38	12,0
	46 yaş ve üstü			11	3,5	30	9,5
Cinsiyet	Erkek	165	52,1				
	Kız	152	47,9				
Kardeş Sayısı	Tek çocuk	14	4,4				
	İki kardeş	93	29,3				
	Üç kardeş	71	22,4				
	Dört veya daha fazla kardeş	139	43,8				
Doğum Sırası	İlk çocuk	89	28,1				
	Ortanca veya ortancalardan biri	106	33,4				
	Son çocuk	122	38,5				
Devam Edilen Okul Öncesi Eğitim Kurumunun Türü	Anasınıfları	254	80,1				
	Anaokulları	63	19,9				
Öğrenim Durumu	Okur-yazar değil			140	44,2	73	23,0
	İlkokul mezunu			102	32,2	126	39,7
	Ortaokul mezunu			33	10,4	44	13,9
	Lise mezunu			15	4,7	44	13,9
	Üniversite mezunu			27	8,5	30	9,5
Meslek	Çalışmıyor			307	96,8	30	9,5
	Profesyonel meslek			10	3,2	36	11,4
	İşçi					157	49,5
	Emekli					8	2,5
	Serbest meslek					86	27,1
Aile Tipi	Bütün	315	99,4				
	Parçalanmış	2	0,6				

Örneklem grubundaki çocukların %88'i 61-72 aylık, %12'si 48-60 aylık; %52,1'i erkek, %47,9'u kız; %4,4'ü tek çocuk, %29,4'ü iki kardeş, %22,4'ü üç kardeş, %43,8'i dört veya daha fazla kardeş; %28,1'i ilk çocuk, %33,4'ü son çocuk, %38,5'i ortanca veya ortancalardan biri; %80,1'i anasınıflarına ve %19,9'u anaokullarına devam etmektedir. Annelerin %12,9'u 25 yaş ve altında, %32,5'i 26-29 yaş arasında, %26,5'i 30-34 yaş arasında, %15,8'i 35-39 yaş arasında, %8,8'i 40-45 yaş arasında, %3,5'i ise 46 yaş ve üstünde; %44,2'si okur-yazar değil, %32,2'si ilkokul mezunu, %10,4'ü ortaokul mezunu, %4,7'si lise mezunu ve %8,5'i üniversite mezunudur. Annelerin %96,8'i çalışmazken %3,2'si profesyonel mesleğe sahiptir. Babaların %17'si 26-29 yaş arasında, %37,9'u 30-34 yaş arasında, %23,7'si 35-39 yaş arasında, %12'si 40-45 yaş arasında, %9,5'i 46 yaş ve üzerinde; %23'ü okur yazar değil, %39,7'si ilkokul mezunu, %13,9'u ortaokul mezunu, %13,9'u lise mezunu ve %9,5'i üniversite mezunudur. Babaların %9,5'i çalışmazken %49,5'i işçi, %2,5'i emekli, %11,4'ü profesyonel meslek ve %27,1'i ise serbest meslek çalışanıdır. Aile tipine bakıldığında ise ebeveynlerden %99,4'ünün birlikte olduğu, %0,6'sının ise boşanmış/parçalanmış aileye sahip olduğu görülmüştür.

2. 3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada Genel Bilgi Formu, Yetişkinler için Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği ve Okul Öncesi Sosyal Beceri Değerlendirme Ölçeği (OSBED)-Anne/Baba Formu kullanılmıştır.

Genel Bilgi Formu, çocukların yaşı, cinsiyeti, kardeş sayısı, doğum sırası ve devam ettiği okul türü; anne ve babanın yaşı, eğitim durumu, mesleği ve aile tipiyle ilgili bilgileri belirlemeye yöneliktir.

Yetişkinler için Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği, Friborg ve arkadaşları (2003) tarafından geliştirilmiş, Basım ve Çetin (2011) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Yetişkinlerin psikolojik dayanıklılıklarının/sağlıklarının belirlenmesinde kullanılan ölçek, Yapısal Stil, Sosyal Yeterlilik, Aile Uyumu, Sosyal Kaynaklar, Kendilik Algısı ve Gelecek Algısı alt boyutlarından ve toplamda 33 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin alt boyutlarının iç tutarlılık katsayılarının 0,66 ile 0,81 arasında ve test-tekrar test güvenilirliklerinin ise 0,68 ile 0,81 arasında değiştiği görülmüştür. Bu değerler, uyarlanan ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermiştir (Basım ve Çetin, 2011). Ayrıca yapılan bu araştırma kapsamında da ölçeğin güvenilirlik analizleri yapılmış ve ölçeğin toplamı için Cronbach's Alpha değeri 0,82 olarak bulunmuştur.

OSBED-Anne/Baba Formu, Ömeroğlu ve arkadaşları (2014) tarafından çocukların sosyal beceri düzeylerini ölçmek amacıyla geliştirilmiş ve Türkiye norm çalışması yapılmıştır. Ölçek Başlangıç Becerileri (12 madde), Akademik Destek Becerileri (11 madde), Arkadaşlık Becerileri (13 madde) ve Duygularını Yönetme Becerileri (12 madde) olmak üzere dört alt boyuttan oluşmaktadır. OSBED-Anne-Baba Formu, ebeveynler tarafından çocuklarının özellikleri dikkate alınarak doldurulmaktadır. Ölçeğin anne-baba formundan elde edilen alfa katsayılarının 48-72 aylık çocuklar için 0,82 ile 0,95 arasında değiştiği görülmüştür. Çocukların sosyal gelişim becerileri, ölçek tam puan ve alt boyuttan alınan toplam puanların yer aldığı yüzdeler dilimlere göre yorumlanmaktadır (Ömeroğlu vd., 2014). Ayrıca yapılan bu araştırma kapsamında da ölçeğin güvenilirlik analizleri yapılmış ve ölçeğin alt boyutları için Cronbach's Alpha değerlerinin 0,79 ile 0,81 arasında değiştiği, ölçeğin toplamı için ise bu değer 0,84 olduğu ortaya çıkmıştır.

2. 4. Verilerin Toplanması

Verilerin toplanmasına geçilmeden önce, veri toplama araçlarının kullanılabilmesine ilişkin izinler gerekli kişilerden alınmıştır. Van Valiliği İl Millî Eğitim Müdürlüğünden 25.08.2021 tarihli E-70562350-605.01-30106232 sayılı karar ile uygulamanın Millî Eğitim Bakanlığına bağlı ilkokulların anasınıflarında ve bağımsız anaokullarında yapılabilmesine ilişkin izin alınmıştır. Gazi Üniversitesi Etik Komisyonundan E-77082166-604.01.02-252180 sayılı karar ile etik kurul belgesi alınmıştır. Gerekli izinlerin alınmasının ardından, uygulamanın yapılacağı okulların yöneticileri ile görüşülüp araştırma hakkında bilgi verilmiş, veri toplama araçlarına yönelik nüshalar ve onam formları okul çıkış saatlerinde araştırmacılar tarafından annelere dağıtılmıştır. Araştırmacılar, formları dağıtırken anneleri çalışma ile ilgili bilgilendirmiş ve annelerden doldurdukları formları okul yöneticilerine iletmelerini istemişlerdir. Formun üstünde çalışmanın amacının ne olduğu ve formların nasıl doldurulması gerektiği ile ilgili bilgiler yazılı bir şekilde yer almış, okuma-yazması olmayan annelerin formlarının doldurulmasında araştırmacılar yardımcı olmuştur. Araştırmacılar, okuma-yazması olmayan annelerle birebir görüşmeler yaparak formlarda yer

alan soruları annelere okumuşlar ve annelerden gelen yanıtlar doğrultusunda formları doldurmuşlardır. Veri toplama araçları ve onam formları annelere iletdikten sonra, araştırmaya gönüllü olarak katılmak isteyen 371 anneden geri dönen formlar yaklaşık bir ay sonra okul yöneticilerinden alınmıştır. Alınan formlar, her anneye bir sayı verilmek üzere kodlanmış ve verilerin analizi aşamasına geçilmiştir.

2. 5. Verilerin Analizi

Verilerin analizine geçilmeden önce verilerin normallik ölçütünü karşılayıp karşılamadığına Kolmogorov Smirnov Testi ve çarpıklık-basıklık değerlerine bakılarak karar verilmiştir. Kolmogorov Smirnov Testi sonucunda OSBED için anlamlılık değeri $p=0,200$; çarpıklık değeri $-0,155$, çarpıklık değerinin standart sapması $0,137$, basıklık değeri $-0,483$, basıklık değerinin standart sapması $0,273$; Yetişkinler için Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği için anlamlılık değeri $p=0,100$ çarpıklık değeri $-0,185$, çarpıklık değerinin standart sapması $0,137$, basıklık değeri $-0,354$, basıklık değerinin standart sapması $0,273$ olarak bulunmuştur. Kolmogorov Smirnov Testi sonucunda p değerlerinin $\alpha(\text{Sig.})=0,05$ 'ten büyük çıkması (Mertler ve Vannatta, 2005), her bir değişkene ait çarpıklık katsayısının kendi standart hastasına bölünmesi sonucunda elde edilen değerlerin $-1,96$ ile $+1,96$ aralığında olması verilerin normal dağıldığını göstermektedir (Bursal, 2019; George ve Mallery, 2003). Buna göre iki ölçüm seti arasındaki ilişkinin belirlenmesinde Pearson Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır. Korelasyon analizinde ilişki düzeyi, korelasyon katsayısının değer aralığına göre belirlenmiştir. Korelasyon analizi sonucunda " $|r|>0,70$ -kuvvetli ilişki", " $0,30<|r|\leq 0,70$ - orta kuvvette ilişki", " $|r|\leq 0,30$ "-zayıf ilişki" olarak ele alınmış (Büyüköztürk vd., 2021) ve $p<0$ olması durumunda değişkenler arasında negatif yönde, $p>0$ olması durumunda ise değişkenler arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu ifade edilmiştir (Bursal, 2019). Annelerin psikolojik dayanıklılıklarının, çocuklarının sosyal becerilerini yordama gücüne de basit doğrusal regresyon analizi ile bakılmıştır. Regresyon modeli tablosunda, iki değişken arasındaki ilişkinin derecesini gösteren R değerinin anlamlılığını sınavan varyans analizinde anlamlılık değerinin $0,05$ 'ten küçük olması değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu durumda, bir değişkenin diğer bir değişken üzerindeki yordayıcılık gücü incelenebilmektedir (Can, 2020). Çocukların OSBED puanlarını etkileyen faktörlerin belirlenmesinde ise karar ağacı CHAID algoritması kullanılmıştır. Karar ağacı ile fazlaca kayıt içeren veri kümesi bir dizi karar kuralları uygulayarak daha küçük kümelerle bölünebilmektedir (Ulgen, 2017). CHAID analizi, çok kategorili değişkenlerin yer aldığı büyük bir veri kümesinin özet şekilde ortaya konulabilmesine olanak tanımaktadır (Pehlivan, 2006). Büyük veri setlerini içeren araştırmalarda dâhi kullanılabilen karar ağacı CHAID algoritması sayesinde, ortaya çıkan hiyerarşik yapı kolaylıkla anlaşılabilen ve yorumlanabilen, değişkenler arasındaki karışık ilişki ve değişkenlerin önem sırası ortaya konulabilen, şans faktöründen bağımsız olarak çok başarılı sonuçlara ulaşılabilir (Mittra, 2003; Zeybekoğlu, 2019). Çocukların OSBED puanlarını etkileyen faktörlerin belirlenebilmesi için CHAID analizinin kullanılmasında bu avantajlar etkili olmuştur. Korelasyon analizinde ölçeğin toplamından elde edilen puanlar alınırken CHAID analizlerinde OSBED toplamından ve alt boyutlarından alınan puanlar ayrı ayrı ele alınmıştır. CHAID analizinde, OSBED puanları bağımlı değişken ve etkisi araştırılmak istenen çocuğun yaşı, kardeş sayısı, doğum sırası, devam ettiği okul türü; anne-babanın yaşı, öğrenim durumu, mesleği ve aile yapısı bağımsız değişken olarak atanmıştır. İstatistiksel analizlerde anlamlılık düzeyi $0,05$ olarak belirlenmiştir.

3. BULGULAR

Çalışma grubunu oluşturan annelerin psikolojik dayanıklılık düzeyleri ile çocuklarının sosyal beceri düzeyleri arasındaki ilişkiyi gösteren analiz sonuçlarına tablo 2'de yer verilmiştir.

Tablo 2: Annelerin Yetişkinler için Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği puanları ile çocuklarının OSBED puanlarına ilişkin Pearson korelasyon analizi sonuçları

		Yetişkinler için Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği
OSBED	r	0,369
	p	0,000*

* $p<0,001$

Tablo 1'e göre annelerin Yetişkinler için Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği puanları ile çocuklarının OSBED puanları arasında orta düzeyde pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır ($r=0,369$; $p=0,000$). Annelerin psikolojik

dayanıklılıklarının artmasıyla çocuklarının sosyal beceri düzeyleri de artmakta veya çocukların sosyal beceri düzeyleri arttıkça annelerin psikolojik dayanıklılıkları da artmaktadır.

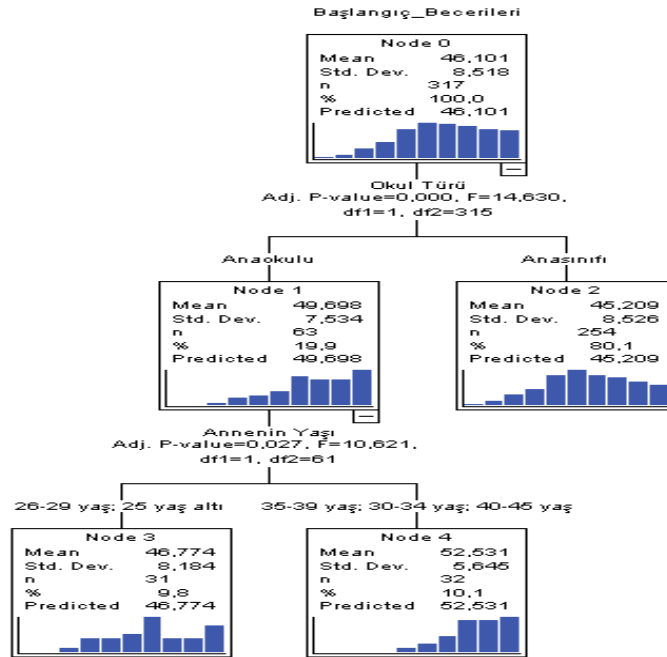
Çalışma grubunu oluşturan annelerin psikolojik dayanıklılıklarının, çocuklarının sosyal beceri düzeylerini yordama gücüne ilişkin basit doğrusal regresyon analizi sonuçlarına tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3: Annelerin psikolojik dayanıklılıklarının çocuklarının sosyal beceri düzeylerini yordama gücüne ilişkin basit doğrusal regresyon analizi sonuçları

Değişkenler	B	Standart Hata	t	p	F	R	R ²
Sabit	104,136	9,610	10,836	0,000	72,687	0,433	0,187
Psikolojik Dayanıklılık	0,616	0,072	8,526	0,000			

Tablo 3'e göre annelerin psikolojik dayanıklılıkları ile çocukların sosyal beceri düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu gözlemlenmiş (R=0,433, R²=0,187), annelerin psikolojik dayanıklılıklarının çocuklarının sosyal beceri düzeylerinin anlamlı bir yordayıcısı olduğu görülmüştür (F₍₁₋₃₁₅₎=72,687, p<0,05). Annelerin psikolojik dayanıklılıkları, çocukların sosyal beceri düzeylerindeki değişimin %19'unu açıklamaktadır.

Çocukların OSBED Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen faktörlerin belirlenmesine ilişkin yapılan CHAID analizlerinde maksimum ağaç derinliği 3, üst düğümdeki minimum değer 20 ve alt düğümdeki minimum değer 10 olarak ele alınmıştır. Başlangıç Becerileri alt boyutu için 3 düzeyli ve 5 düğümden oluşan bir ağaç yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapı Şekil 1'de görülmektedir.

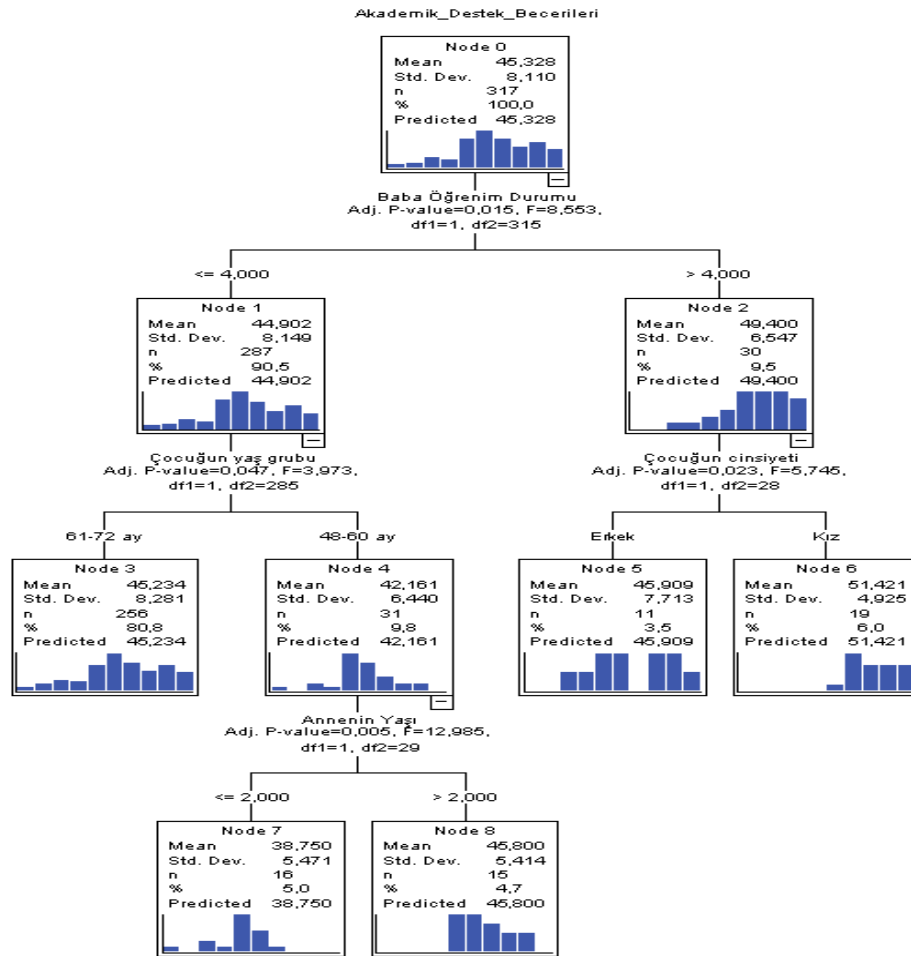

Şekil 1: OSBED Başlangıç Becerileri'ni etkileyen faktörlere ilişkin ağaç yapısı

Şekil 1'e göre okul öncesi çocukların OSBED'in Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin devam ettikleri okul türü olduğu ve çocukların başlangıç becerilerinin okul türüne göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür (F=14,630; p=0,000). Anaokuluna giden çocukların Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 49,698, anasınıfına giden çocukların Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması ise 45,209'dur. Anaokuluna giden çocukların başlangıç becerilerini etkileyen en önemli değişkenin ise annelerinin yaşları olduğu ve anaokuluna giden çocukların başlangıç becerilerinin annelerinin yaşlarına göre manidar olarak farklılaştığı ortaya çıkmıştır (F=10,621; p=0,027). CHAID

analizi, anneleri yaşlarına göre 30 yaşın altı ile 30 yaş ve üstü olmak üzere iki kümeye ayırmıştır. Anneleri 30 yaşından küçük olan çocukların Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 46,774, anneleri 30 yaş ve daha büyük olan çocukların Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması ise 52,531'dir. Sonuç olarak annelerinin yaşı 30 ve üzerinde olup anaokuluna devam eden çocukların başlangıç becerilerinin yüksek olduğu görülmektedir.

Çocukların OSBED Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen faktörlerin belirlenmesine ilişkin yapılan CHAID analizlerinde maksimum ağaç derinliği 3, üst düğümdeki minimum değer 20 ve alt düğümdeki minimum değer 10 olarak ele alınmıştır. Akademik Destek Becerileri alt boyutu için 4 düzeyli ve 9 düğümden oluşan bir ağaç yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapı Şekil 2'de görülmektedir.

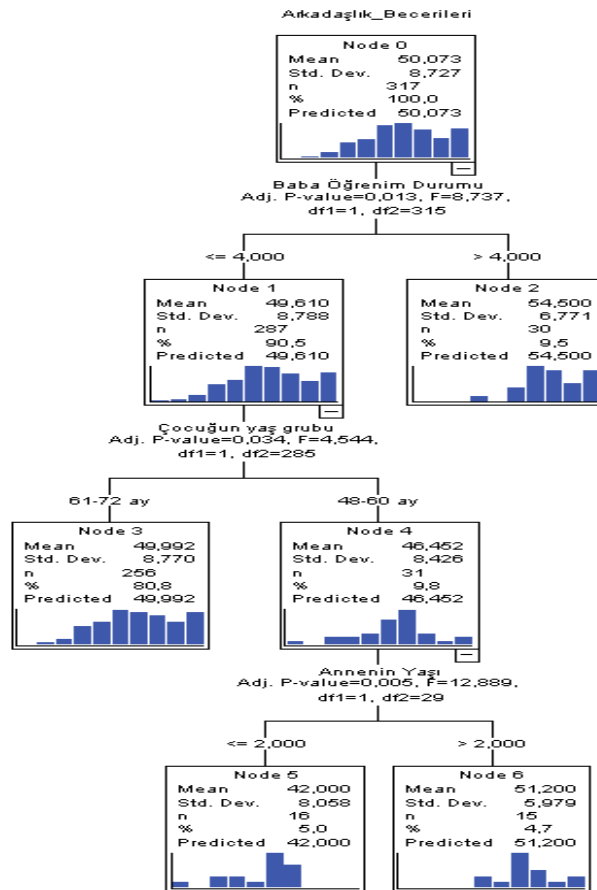

Şekil 2: OSBED Akademik Destek Becerileri'ni etkileyen faktörlere ilişkin ağaç yapısı

Şekil 2'ye göre okul öncesi çocukların OSBED'in Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin babalarının öğrenim durumlarının olduğu ve çocukların akademik becerilerinin babalarının öğrenim durumlarına göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür (F=8,553; p=0,015). CHAID analizi, babaları öğrenim durumlarına göre lise ve altı ile üniversite mezunu olarak iki kümeye ayırmıştır. Babaları lise ve daha düşük öğrenim düzeyine sahip çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 44,902, babaları üniversite mezunu olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 49,400'dür. Babaları lise ve daha düşük öğrenim düzeyindeki çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşları olduğu ve çocukların akademik destek becerilerinin yaşlarına göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür (F=3,973; p=0,047). Yaşları 61-72 ay arasında olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması

45,234, yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 42,161'dir. Yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin annelerinin yaşları olduğu ve çocukların akademik destek becerilerinin annelerinin yaşlarına göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür ($F=12,985$; $p=0,005$). CHAID analizi, anneleri yaşlarına göre 29 yaş ve altı ile 30 yaş ve üstü olmak üzere iki kümeye ayırmıştır. Annelerinin yaşı 29 yaş ve altında olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 38,750, annelerinin yaşı 30 ve üzerinde olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 45,800'dür. Babaları üniversite mezunu olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların cinsiyetleri olduğu ve çocukların akademik destek becerilerinin cinsiyetlerine göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür ($F=5,745$; $p=0,023$). Erkek çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 45,909, kız çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 51,421'dir. Sonuç olarak annelerinin yaşları 29 yaş ve altında olan, 48-60 aylık ve babaları lise ve daha düşük öğrenim düzeyindeki çocukların akademik destek becerilerinin düşük olduğu; babaları üniversite mezunu olan kız çocukların ise akademik destek becerilerinin yüksek olduğu görülmektedir.

Çocukların OSBED Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen faktörlerin belirlenmesine ilişkin yapılan CHAID analizlerinde maksimum ağaç derinliği 3, üst düğümdeki minimum değer 30 ve alt düğümdeki minimum değer 15 olarak ele alınmıştır. Arkadaşlık Becerileri alt boyutu için 4 düzeyli ve 7 düğümden oluşan bir ağaç yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapı Şekil 3'te görülmektedir.

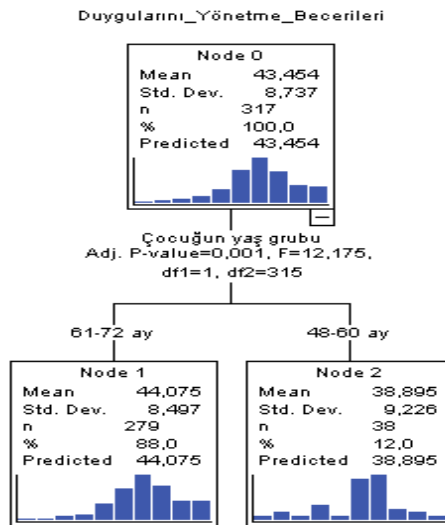

Şekil 3: OSBED Arkadaşlık Becerileri'ni etkileyen faktörlere ilişkin ağaç yapısı

Şekil 3'e göre okul öncesi çocukların OSBED'in Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin babalarının öğrenim durumları olduğu ve çocukların arkadaşlık becerilerinin babalarının

öğrenim durumlarına göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür ($F=8,737$; $p=0,015$). CHAID analizi, babaları öğrenim durumlarına göre lise ve daha düşük öğrenim düzeyi ve üniversite mezunu olarak iki kümeye ayırmıştır. Babaları lise ve daha düşük öğrenime sahip çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 54,500'dür. Babaları lise ve daha düşük öğrenim düzeyindeki çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşlarının olduğu ve çocukların arkadaşlık becerilerinin yaşlarına göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür ($F=4,544$; $p=0,034$). Yaşları 61-72 ay arasında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 49,992, yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 46,452'dir. Yaşları 61-72 ay arasında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 49,992, yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 46,452'dir. Yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin annelerinin yaşları olduğu ve çocukların arkadaşlık becerilerinin annelerinin yaşlarına göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür ($F=12,889$; $p=0,005$). CHAID analizi, anneleri yaşlarına göre 29 yaş ve altı ile 30 yaş ve üstü olmak üzere iki kümeye ayırmıştır. Annelerinin yaşları 29 yaş ve altında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 42,000, annelerinin yaşları 30 ve üzerinde olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 51,200'dür. Sonuç olarak annelerinin yaşları 30'un altında, 48-60 aylık ve babaları ilköğretim-ortaokul-lise mezunu olan çocukların arkadaşlık becerilerinin düşük; babaları üniversite mezunu olan çocukların ise arkadaşlık becerilerinin yüksek olduğu görülmektedir.

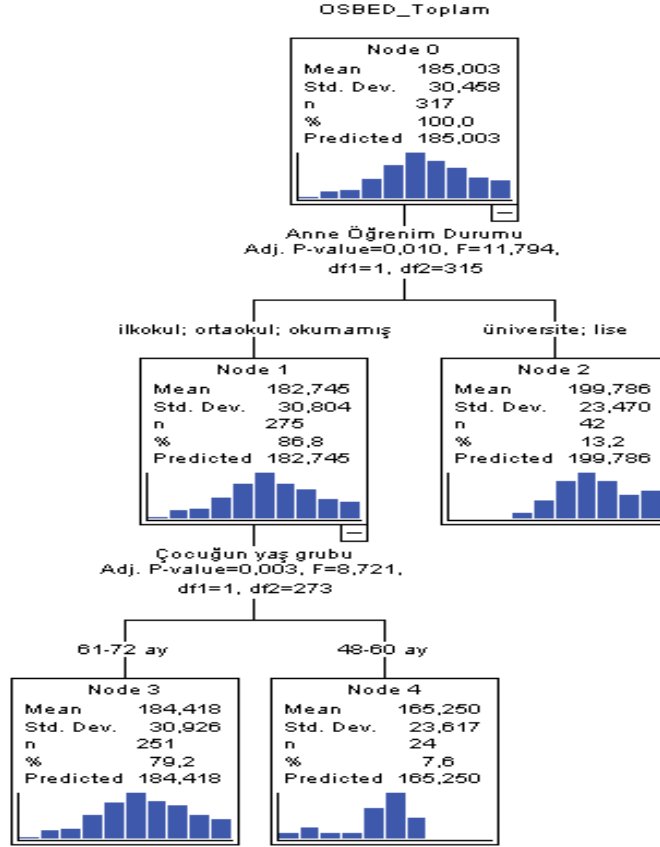
Çocukların OSBED Duygularını Yönetme Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen faktörlerin belirlenmesine ilişkin yapılan CHAID analizlerinde maksimum ağaç derinliği 3, üst düğümdeki minimum değer 40 ve alt düğümdeki minimum değer 20 olarak ele alınmıştır. Duygularını Yönetme Becerileri alt boyutu için 2 düzeyli ve 3 düğümden oluşan bir ağaç yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapı Şekil 4'te görülmektedir.

Şekil 4: OSBED Duygularını Yönetme Becerileri'ni etkileyen faktörlere ilişkin ağaç yapısı

Şekil 4'e göre okul öncesi çocukların OSBED'in Duygularını Yönetme Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin yaşları olduğu ve çocukların duygularını yönetme becerilerinin yaşlarına göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür ($F=12,175$; $p=0,001$). Yaşları 61-72 ay arasında olan çocukların Duygularını Yönetme Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 44,075, yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Duygularını Yönetme Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 38,895'tir. Sonuç olarak 61-72 aylık çocukların duygularını yönetme becerileri, 48-60 aylık çocukları duyguları yönetme becerilerinden yüksektir.

Çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanları etkileyen faktörlerin belirlenmesine ilişkin yapılan CHAID analizlerinde maksimum ağaç derinliği 3, üst düğümdeki minimum değer 40 ve alt düğümdeki minimum değer 20 olarak ele alınmıştır. Çocukların genel sosyal becerilerini etkileyen faktörler incelendiğinde 3 düzeyli ve 5 düğümden oluşan bir ağaç yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapı Şekil 5'te görülmektedir.

Şekil 5: OSBED toplam puanlarını etkileyen faktörlere ilişkin ağaç yapısı

Şekil 5'e göre okul öncesi çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin annelerinin öğrenim durumları olduğu ve çocukların sosyal becerilerinin annelerinin öğrenim durumlarına göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür (F=11,794; p=0,010). CHAID analizi, anneleri öğrenim durumlarına göre ortaokul ve daha düşük, lise ve üniversite mezunu olarak iki kümeye ayırmıştır. Anneleri ortaokul ve daha düşük öğrenim düzeyindeki çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanların ortalaması 182,745, anneleri lise ve üniversite mezunu çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanların ortalaması 199,786'dır. Anneleri ortaokul ve daha düşük öğrenime sahip çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşları olduğu ve çocukların sosyal becerilerinin yaşlarına göre manidar olarak farklılaştığı görülmüştür (F=8,721; p=0,003). Yaşları 61-72 ay arasında olan çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanların ortalaması 184,418, yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanların ortalaması 165,250'dir. Sonuç olarak yaşları 48-60 ay arasında olan ve anneleri okuryazar değil-ilkokul-ortaokul mezunu çocukların sosyal becerilerinin düşük; anneleri lise ve üniversite mezunu olan çocukların sosyal becerilerinin ise yüksek düzeyde olduğu görülmektedir.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Araştırmanın sonucunda, annelerin psikolojik dayanıklılıkları ile çocuklarının sosyal becerileri arasında orta düzeyde pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişkinin olduğu, annelerin psikolojik dayanıklılıklarının çocukların sosyal beceri düzeylerindeki değişimin %19'unu açıkladığı ortaya çıkmıştır. Annelerin psikolojik dayanıklılıklarının artmasıyla birlikte çocuklarının da sosyal beceri düzeylerinin arttığı; annelerin psikolojik dayanıklılıklarının

azalmasıyla birlikte çocuklarının sosyal beceri düzeylerinin de azaldığı görülmüştür. Psikolojik dayanıklılık; kişinin, zorlu koşullara karşı olan direncini ve gücünü göstermektedir (Gabriel, 2005). Karşı karşıya kalınan zorlukların üstesinden gelinebilecek dayanıklılığa sahip olmak kişiler üzerinde olumlu sonuçlar doğurabilmektedir. Psikolojik dayanıklılık düzeyi yüksek olan bireylerin hem iş hem de özel hayatlarında başarılı oldukları belirtilmektedir (Judkins ve Furlow, 2003). Psikolojik dayanıklılıkları sayesinde istenmedik durumların üstesinden gelebilen kişiler, daha çok mutlu olmakta, olumsuz davranışlardan uzak durmakta, kurallara ve yeni koşullara daha hızlı adapte olmakta, gruplar içinde kabul görmekte, sosyal olarak yeterlilik kazanmakta ve çevresindeki kişilerle olumlu yönde sosyal ilişkiler kurmaktadır (Ülker Tümlü ve Receptoğlu, 2013). Kişinin, sosyal becerilere sahip olması ve sosyal olarak yetkin olması, sosyal çevresini genişletmekte ve sosyal desteğini artırmaktadır. Karşılıklı olarak sosyal çevreden gelen olumlu tepkiler de kişinin psikolojik dayanıklılığını artırmaktadır (Karatsoreos ve McEwen, 2013). Psikolojik dayanıklılığın sosyal beceriler ve sosyal yeterlilik ile ilişkili olduğu düşünüldüğünde annelerin sosyal becerilerinin ve sosyal yeterliliklerinin psikolojik dayanıklılık düzeylerinde etkili olabileceği ve bu durumun da çocukların sosyal yetkinliklerini ve davranışlarını etkileyebileceği düşünülmektedir (Kındıroğlu ve Yaşar Ekici, 2019). Nitekim çocuklar, özellikle yaşamın erken yıllarında ebeveynlerini model almakta ve onları taklit ederek davranışlarına yön vermektedirler (Balat Uyanık ve Dağal Balaban, 2011). Bu bağlamda psikolojik dayanıklılığı yüksek olan annelerin, çocuklarına sosyal becerileri öğretme konusunda daha çok model oldukları söylenebilir. Yapılan araştırmalar, söylenenleri destekler niteliktedir. Yaptıkları çalışmada Diener ve Kim (2004), annelerin etkileşim stillerinin ve sahip oldukları özelliklerin çocuklarının sosyal yeterliliklerini yordadığını saptamışlardır. Göger (2018) ebeveynlerin kişilik özellikleri ile çocuklarının genel sosyal becerileri arasında anlamlı bir ilişki olduğunu saptamıştır. Ebeveynlerin sorumluluk, dışadönüklük, duygusal dengesizlik ve yumuşak başlılık gibi kişilik özelliklerinin artmasıyla birlikte çocuklarının da genel sosyal becerilerinin arttığı görülmüştür. Özabacı (2006), araştırmasında ebeveynlerin sosyal becerileri ile çocuklarının sosyal becerileri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Özyürek ve Erdoğan Mermer (2021), çalışmalarında annelerin sosyal becerilerinin artmasıyla birlikte çocukların da sosyal becerilerinde artış olduğunu saptamışlardır. Özyürek, Begde ve Yavuz (2014), yeterli sosyal becerilere sahip olan okul öncesi dönem çocuklarının daha az sosyal becerilere sahip olan akranlarına göre ebeveynleriyle daha fazla etkileşime geçtiklerini bulmuşlardır. Alan yazında, doğrudan annelerin psikolojik dayanıklılıkları ile çocuklarının sosyal becerileri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Kındıroğlu ve Yaşar Ekici (2019), çalışmalarında, ebeveynlerin psikolojik dayanıklılık düzeyleri ile çocuklarının sosyal yetkinlik ve davranışları arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu saptamışlardır. Araştırmanın sonuçları, ebeveynlerin psikolojik dayanıklılıklarının artmasıyla birlikte çocukların sosyal yetkinliklerinin ve sosyal davranışlarının da arttığını göstermiştir.

CHAID analizi sonucunda, okul öncesi çocukların OSBED'in Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin devam ettikleri okul türü olduğu ve anaokullarına giden çocukların başlangıç becerilerinin, anasınıflarına giden çocukların başlangıç becerilerinden manidar derecede yüksek olduğu görülmüştür. Anaokuluna giden çocukların başlangıç becerilerini etkileyen en önemli değişkenin ise annelerinin yaşları olduğu; yaşları 30 ve üzerinde olan annelerin anaokuluna giden çocuklarının başlangıç becerilerinin, yaşları 30'un altında olan annelerin anaokuluna giden çocuklarının başlangıç becerilerinden manidar derecede yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak anaokullarına devam edip annelerinin yaşları 30 ve üzerinde olan çocukların başlangıç becerilerinin yüksek olduğu görülmüştür. Anasınıfları, 5-6 yaş grubundaki çocuklara hizmet veren ve Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bir ilkokulun bünyesinde yer alırken anaokulları ise 3-6 yaş arasındaki çocuklara okul öncesi eğitimi veren bağımsız kurumlardır. Anaokulları, alan ve materyal olarak anasınıflarına kıyasla daha avantajlıdır. Ayrıca anaokullarında, farklı yaşlardan daha fazla çocuk etkileşime geçebilmektedir. Anasınıflarına kıyasla daha fazla uyarıcıya sahip olan bağımsız anaokulları, çocukların becerilerinin gelişmesinde, akademik olarak ilerlemelerinde ve bağımsız bir şekilde hareket edebilmelerinde etkili olmaktadır (Stipek vd., 1995). Bu noktada, anaokullarına giden çocukların okulun avantajlarından yararlandıkları ve farklı yaş gruplarından arkadaşlarıyla daha çok etkileşimde buldukları, bu durumun çocukların sosyal becerilerinin gelişmesinde etkili olduğu söylenebilir. Araştırmanın bulgularıyla paralel olarak Günindi (2011), okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden çocukların sosyal beceri düzeylerini incelediği araştırmada, bağımsız anaokullarına devam eden çocukların sosyal beceri düzeylerinin, anasınıflarına devam eden çocukların sosyal beceri düzeylerinden daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır. Buna karşın Öztürker (2014), 6 yaş çocuklarının olumlu sosyal davranışları ile anne ve öğretmen özgeçiciliği arasındaki ilişkiyi incelediği araştırmada, okul türünün çocukların olumlu sosyal davranışları üzerinde

anlamli bir farklılığa yol açmadığını saptamıştır. Araştırmacı, bu sonuçta benzer kültürel değerlerin çocuklara aktarılmasının etkili olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca sosyal etkileşim, iş birliği ve sosyal bağımsızlık alt boyutlarında da bağımsız anaokullarına devam eden çocukların anasınıflarına devam eden çocuklardan daha yüksek puanlar aldıkları görülmüştür. CHAID analizi sonucunda, anasınıflarına gidip anneleri 30 yaş ve üzerinde olan çocukların başlangıç becerileri düzeylerinin, anasınıflarına gidip anneleri 30 yaşın altında olan çocukların başlangıç becerileri düzeylerinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Erken yaşlarda anne olan kadınların genellikle ilk çocuklarını dünyaya getirdikleri ve bu sebeple de annelik konusunda tecrübesiz oldukları düşünülmektedir. Bu tecrübesizliğin genç anneleri duygusal olarak yıpratılabileceği ve paniğe sokabileceği söylenebilir. Ayrıca yaş arttıkça anneler, çocuklarının sosyal gelişimlerini destekleyecek bilgi ve becerileri de edinmektedirler (Görgü, 2015). Bu durumların, genç annelerin sosyal davranışları bakımından çocuklarına model olamamalarına, bilgi ve becerilerinin kısıtlı olmasından dolayı çocuklarının sosyal becerilerini geliştirme konusunda yetersiz olmalarına; bu bağlamda da genç annelerin çocuklarının sosyal becerilerinin daha düşük olmasına neden olduğu düşünülmektedir. Yapılan bazı araştırmalar bu düşünceyi destekler niteliktedir. Atmaca ve arkadaşları (2020), yaptıkları araştırmanın sonucunda anne yaşının çocukların OSBED'in Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanlar üzerinde istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar meydana getirdiğini ortaya çıkarmışlardır. Araştırmanın sonucunda 30-34 yaş arasındaki annelerin çocuklarının Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların, diğer yaş gruplarından olan annelerin çocuklarının puanlarından anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Ayrıca 30 yaşından küçük annelerin çocuklarının Başlangıç Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların, yaşları 30 ve daha büyük olan annelerin çocuklarının aldıkları puanlardan düşük olduğu görülmüştür. Görgü (2015) araştırmasında, yaşları 37 ve üstü olan annelerin çocuklarının daha düşük yaş gruplarındaki annelerin çocuklarından; 33-36 yaşları arasında olan annelerin çocuklarının ise daha düşük yaş gruplarındaki annelerin çocuklarından daha yüksek sosyal becerilere ve daha az problem davranışlara sahip oldukları bulmuştur. Saitoğlu (2020) araştırmasında, annelerin yaşının çocuklarının sosyal becerilerini anlamlı düzeyde etkilediğini saptamıştır. Puan ortalamalarına bakıldığında annelerinin yaşları en küçük (20-25 yaş arası) ve en büyük (41 yaş ve üzeri) olan çocukların Sosyal Beceri Değerlendirme Ölçeği'nin alt boyutlarından ve toplamından aldıkları puanların, orta yaşta annelere sahip olan çocukların puanlarından düşük olduğu görülmüştür. Buna karşın alan yazında, anne yaşının çocuklarının sosyal becerileri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığa yol açmadığını ortaya çıkaran çalışmaları da görmek mümkündür (Yaşar Ekici, 2015). Bu durum, çocukların sosyal becerileri üzerinde farklı kişisel ve çevresel özelliklerin etkili olduğunu düşündürmektedir. Alan yazında çocukların başlangıç becerilerinin CHAID analiziyle incelendiği ve çocukların sosyal becerilerini etkileyen etmenlerin neler olduğunun çok yönlü olarak ele alındığı bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Elde edilen özgün sonuçların alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yapılan analizlerin sonucunda, okul öncesi çocukların OSBED'in Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin babalarının öğrenim durumlarının olduğu ve babaları lise ve daha düşük öğrenim düzeyindeki çocukların akademik destek becerilerinin, babaları üniversite mezunu olan çocukların akademik destek becerilerinden anlamlı derecede düşük olduğu görülmüştür. Babaları lise ve daha düşük öğrenime sahip çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşları olduğu ve 61-72 aylık çocukların akademik destek becerilerinin, 48-60 aylık çocukların akademik destek becerilerinden anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin annelerinin yaşları olduğu ve annelerinin yaşı 30'dan küçük olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların, annelerinin yaşları 30 ve üzerinde olan çocukların puanlarından anlamlı derecede düşük olduğu görülmüştür. Babaları üniversite mezunu olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların cinsiyeti olduğu ve kız çocukların akademik destek becerilerinin, erkek çocukların akademik destek becerilerinden yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak; babaları okuryazar değil-ilkokul-ortaokul-lise mezunu olup annelerinin yaşları 30 ve üzerinde olan 48-60 aylık çocukların akademik destek becerilerinin düşük olduğu; babaları üniversite mezunu olan kız çocukların ise akademik destek becerilerinin yüksek olduğu görülmüştür. Türk eğitim sisteminde eğitim-öğretim kademeleri ilkököl, ortaokul, lise ve üniversite olarak ayrılmaktadır. Kişiler, üniversitelerini bitirdikten sonra yüksek lisans ve doktora yaparak uzman veya doktor unvanlarını alabilmektedirler. Ardışık olan eğitim kademelerinde ilerledikçe edinilen bilgi ve beceri artmaktadır. Aldıkları eğitim sayesinde kişiler yeni şeyler öğrenmekte, farklı bakış açıları kazanmakta, çeşitli sosyal ilişki ağlarına dâhil olmakta ve akademik olarak gelişmektedirler. Bu durumların,

babaların hem sosyal olarak hem de akademik olarak çocuklarını desteklemelerinde olumlu etkilerinin olduğu söylenebilir. Bu bağlamda üniversite mezunu olan babaların, çocuklarına sosyal becerileri ve sosyal becerilerin bir alt boyutu olan akademik destek becerilerini kazandırmada daha etkili oldukları söylenebilir. Nitekim yapılan bazı çalışmalar, söylenenleri ve araştırmancının bulgularını destekler niteliktedir. Mavi Dervişoğlu (2007), araştırmasının sonucunda babaların eğitim durumlarının artmasıyla birlikte çocuklarının sosyal beceri düzeylerinin de arttığını ortaya çıkarmıştır. Benzer şekilde Kurtulan (2015) çalışmasında babaları üniversite mezunu olan çocukların sosyal beceri düzeylerinin, babaları daha düşük eğitim kademesinden mezun çocuklardan yüksek olduğunu saptamıştır. Yapılan bu araştırmaların sonuçlarından farklı olarak Elibol Gültekin (2008) ve Yaşar Ekici (2015), çalışmalarının sonucunda baba öğrenim durumunun çocukların sosyal becerilerinde etkili olmadığını saptamışlardır. Babaları lise ve daha düşük öğrenime sahip çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşı olduğu ve 61-72 aylık çocukların akademik destek becerilerinin 48-60 aylık çocukların akademik destek becerilerinden anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Yaşın artmasıyla birlikte çocukların gelişim alanlarında, bilgi ve becerilerinde de gelişmeler gözlemlenmektedir. Yaş arttıkça çocuklar kurallara daha kolay uyum sağlamakta, akademik olarak gelişim göstermekte, akranlarıyla işbirliği hâlinde ve çevresiyle uyum içinde hareket etmektedirler. Yaşın artmasıyla birlikte çocuklarda görülen bu değişimin, onların sosyal becerilerini ve sosyal becerilerin bir alt boyutu olan akademik destek becerilerini olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. Alan yazında, yaşın çocukların sosyal becerileri üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuş olan çalışmaları görmek mümkündür. Acun Kapıkıran ve arkadaşları (2006), yaptıkları araştırmanın sonucunda 4 yaşındaki çocukların sosyal beceri davranışlarının 5 ve 6 yaşındaki çocuklara göre daha düşük olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Kurtulan (2015), araştırmasında yaş seviyesinin artmasıyla çocukların sosyal beceri puanlarının da arttığını; Saitoğlu (2020) da yaşları 70 ay ve üzerinde olan çocukların sosyal becerileri değerlendirme puanlarının, küçük yaş grubundaki çocukların puanlarından yüksek olduğunu saptamıştır. Yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin annelerinin yaşları olduğu ve annelerinin yaşı 30'un ve altında olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların, annelerinin yaşı 30 ve üzerinde olan çocukların aldıkları puanlardan anlamlı derecede düşük olduğu görülmüştür. Daha önce de bahsedildiği gibi anne yaşı çocukların sosyal becerilerini etkileyebilmektedir. Genç yaştaki annelerin bilgi, beceri ve tecrübelerinin ileri yaşlardaki annelerin bilgi, beceri ve tecrübelerinden daha az olabileceği düşünüldüğünde yaşları 30'un altında olan annelerin, çocuklarının sosyal becerilerini ve akademik destek becerilerini daha az destekleyebilecekleri düşünülmektedir. Ilgın (2018) çalışmasında, orta yaş grubunda yer alan annelerin çocuklarının sosyal becerilerden olan akademik destek becerilerinin daha iyi düzeyde olduğunu saptamıştır. Araştırmacı, bu sonuçta orta yaş grubundaki annelerin, çocuklarının akademik başarıları konusunda daha idealist olmalarının etkili olabileceğini belirtmiştir. Babaları üniversite mezunu olan çocukların Akademik Destek Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların cinsiyeti olduğu ve kız çocukların akademik destek becerilerinin, erkek çocukların akademik destek becerilerinden yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonucun ortaya çıkmasında ebeveynlerin çocuk yetiştirme tarzlarının etkili olduğu düşünülmektedir. Mercurio (2003) da yetiştirilme tarzından dolayı erkek çocuklarının duygusal olgunluklarının daha düşük olduğunu ve bu durumun da erkek çocukların sosyal becerilerinin düşük olmasına neden olduğunu belirtmiştir. Park ve Cheah (2005), araştırmalarında kız çocuklarının olumsuz duygularını daha kolay yönetebildiklerini ve bu durumun da kız çocuklarının sosyal beceri düzeyini arttırdığını ifade etmişlerdir. Aktaş Özkafacı (2009), çocukların sosyal becerileri ile ebeveynlerinin çocuk yetiştirme tutumları arasındaki ilişkiyi incelediği araştırmanın sonucunda, ebeveynlerin erkek çocuklarına karşı daha demokratik yaklaştıkları ve daha izin verici davrandıkları, kız çocuklarına ise daha koruyucu bir şekilde yaklaştıkları ortaya çıkmıştır. Seçer ve Karabulut (2016) yaptıkları araştırmanın sonucunda, ebeveynlerin çocuklarının cinsiyetlerine göre farklı duyu sosyalleştirme davranışları sergilediklerini ve erkek çocuklarını kız çocuklarına kıyasla daha çok cezalandırdıklarını bulmuşlardır. Bu tutumların, kız çocuklarının sosyal becerilerinin daha yüksek olmasında etkili olduğu söylenebilir. Nitekim yapılan araştırmaların birçoğunda, kız çocuklarının sosyal becerilerinin erkek çocuklarından daha yüksek olduğu görülmüştür (Kılınç, 2016; Kurtulan, 2015; Pekdoğan, 2016; Phillipsen vd., 1999; Saitoğlu, 2020). Ilgın (2018), yaptığı araştırmanın sonucunda kız çocuklarının OSBED'in tüm alt boyutlarından erkek çocuklarına kıyasla daha yüksek puanlar aldıklarını ortaya çıkarmıştır. Alan yazın incelendiğinde cinsiyetin çocukların sosyal becerilerinde anlamlı farklılıklar meydana getirmediğini (Çimen ve Koçyiğit, 2010; Karoğlu ve Ünüvar, 2016; Yıldırım Doğru vd., 2013) ve erkek çocukların sosyal beceri düzeylerinin kız çocukların sosyal beceri düzeylerinden daha yüksek olduğunu (Acun Kapıkıran vd., 2006; Anderson vd., 2003; Huesmann vd., 2003)

saptayan çalışmaların da olduğu görülmüştür. Erkek çocukların sosyal beceri düzeylerinin kız çocuklarından yüksek olmasında ebeveynlerin kızlarını boyun eğici ve ahlaki olarak, erkek çocuklarını ise daha gelişimsel olarak yetiştirmelerinin etkili olduğu düşünülmektedir (Chaplin, 2005; Park ve Cheah, 2005). Alan yazında çocukların akademik destek becerilerinin CHAID analiziyle incelendiği bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Çalışmada, çocukların akademik destek becerilerini etkileyen demografik değişkenler ortaya konmuştur.

CHAID analizi, okul öncesi çocukların OSBED'in Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin babalarının öğrenim durumları olduğunu ve babaları lise ve daha düşük öğrenime sahip çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların, babaları üniversite mezunu olan çocukların aldıkları puanlardan manidar derecede düşük olduğunu göstermiştir. Babaları lise ve daha düşük öğrenime sahip çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşı olduğu ve 61-72 aylık çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların, 48-60 aylık çocukların aldıkları puanlardan anlamlı derecede yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin annelerinin yaşları olduğu ve anneleri 30 yaşın altında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların, anneleri 30 yaş ve üzerinde olan çocukların aldıkları puanlardan anlamlı derecede düşük olduğu görülmüştür. Sonuç olarak; babaları okuryazar değil-ilkokul-ortaokul-lise mezunu olup annelerinin yaşları 30'un altında olan 48-60 aylık çocukların arkadaşlık becerilerinin düşük; babaları üniversite mezunu olan çocukların ise arkadaşlık becerilerinin yüksek olduğu görülmüştür. Daha önce de bahsedildiği gibi kişiler, eğitim hayatlarına devam ettikçe yeni bilgiler öğrenmekte, yeni beceriler kazanmakta ve akademik olarak gelişmektedirler. Ayrıca kişiler, eğitim-öğretim hayatları boyunca çeşitli insanlarla iletişim kurmakta ve sosyal ilişki örüntüleri oluşturmaktadırlar. Bütün bunlar, kişilerin sosyal becerilerinin gelişmesini ve arkadaşlık becerilerini kazanmalarını sağlamaktadır. Bu deneyimlerin, babaların çocuklarını sosyal olarak ve arkadaşlık ilişkileri bakımından desteklemelerinde olumlu etkilerinin olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda üniversite mezunu olan babaların, çocuklarına sosyal becerileri ve sosyal becerilerin bir alt boyutu olan arkadaşlık becerilerini kazandırmada daha etkili oldukları söylenebilir. Nitekim yapılan bazı çalışmalar, söylenenleri ve araştırmancın bulgularını destekler niteliktedir. Köyceğiz ve Özbey (2019), yaptıkları araştırmanın sonucunda eğitim düzeyleri yüksek olan babaların iletişim becerilerinin de yüksek olduğunu; iletişim becerileri yüksek olan babaların çocuklarının da sosyal becerilerinin gelişmiş olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Pekdoğan (2011), yaptığı araştırmanın sonucunda babaların eğitim durumlarının artmasıyla birlikte çocuklarının sosyal beceri düzeylerinin de arttığını ortaya çıkarmıştır. Babaları ilkököl-ortaokul-lise mezunu olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşlarının olduğu ve yaşları 61-72 ay arasında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların, yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların aldıkları puanlardan anlamlı derecede yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Yaş ilerledikçe çocukların sosyal becerileri gelişmekte ve sosyal davranışları şekillenmektedir (Brodski ve Hembrough, 2007). Sosyal becerilerdeki gelişmeler, çocukların akran ilişkilerine de yansımaktadır. Mize ve Abell (2006), araştırmalarında sosyal olarak yeterli olan çocukların akranlarıyla olan ilişkilerinde daha az güçlük yaşadıklarını saptamışlardır. Bu bağlamda yaşın artmasıyla birlikte sosyal becerilerin, sosyal becerilerin gelişmesiyle de arkadaşlık becerilerinin ve akran ilişkilerinin geliştiği söylenebilir. Yapılan araştırmalar söylenenleri destekler niteliktedir. Avcı ve arkadaşları (2019), araştırmaları sonucunda ebeveynlerin eğitim düzeylerinin çocuklarının akran ilişkilerini etkilediğini; ebeveynlerinin eğitim düzeyleri düşük olan çocukların asosyal davranış, saldırgan davranış, korkulu/kaygılı davranış, aşırı hareketlilik ve dışlanma puan ortalamalarının, ebeveynlerinin eğitim düzeyleri yüksek olan çocukların puanlarından daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Saitoğlu (2020) çalışmasında, çocuğun yaşının akran ilişkilerini etkilediği, büyük yaştaki çocukların akran ilişkilerinin küçük yaş grubundaki çocukların akran ilişkilerine göre daha gelişmiş olduğu görülmüştür. Ayrıca araştırmada, akran ilişkilerindeki olumsuzlukları tanımlayan alt boyutlar ile sosyal beceriler arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Yaşları 48-60 ay arasında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin annelerinin yaşları olduğu ve yaşı 30'un altında olan çocukların Arkadaşlık Becerileri alt boyutundan aldıkları puanların, annelerinin yaşı 30 ve üzerinde olan çocukların aldıkları puanlardan anlamlı derecede düşük olduğu görülmüştür. Önceki paragraflarda da bahsedildiği gibi annelerin yaşlarından dolayı sahip oldukları özellikler, çocukların sosyal becerilerini etkileyebilmektedir. Sosyal becerilerin bir parçası olan arkadaşlık becerileri de anne yaşından etkilenmiş ve yaşları küçük olan annelerin çocuklarının arkadaşlık becerileri, orta ve ileri yaşta annelere sahip olan çocukların arkadaşlık becerilerinden düşük çıkmıştır. Alan

yazında araştırmanın bulgularıyla paralel olarak annelerinin yaşları küçük olan çocukların arkadaşlık becerilerinin ve akran ilişkilerinin, orta ve ileri yaşta anneleri olan çocukların arkadaşlık becerilerinden ve akran ilişkilerinden zayıf olduğunu gösteren çalışmaları görmek mümkündür. Bağcı (2015) çalışmasında, anne ve baba formuna göre 26-30 yaş arasında annelere sahip olan çocukların prososyal davranış düzeylerinin, 31-35 yaş arasında ve 40 yaş ve üzerinde annelere sahip olan çocukların prososyal davranış düzeylerinden anlamlı düzeyde düşük olduğunu saptamıştır. Pazarbaşı ve Esin Cantez (2019), yaptıkları araştırmanın sonucunda annelerin yaşının çocuklarının akran ilişkileri üzerinde anlamlı farklılıklar yarattığını, orta yaş (31-40 yaş arası) annelere sahip olan çocukların saldırganlık davranışlarının küçük yaş (20-30 yaş arası) annelere sahip olan çocukların saldırganlık davranışlarından daha az olduğunu saptamışlardır. Ayrıca orta yaş annelere sahip olan çocukların, küçük yaş annelere sahip olan çocuklara kıyasla daha çok prososyal davranışlar sergiledikleri görülmüştür. Alan yazında anne yaşının çocukların sosyal becerilerinde etkili olmadığını ortaya koyan çalışmaları da görmek mümkündür. Liman (2020), araştırması sonucunda annelerin yaşlarının çocuklarının sosyal yetkinlikleri üzerinde, Günindi (2008) ise çalışmasında annelerin yaşlarının çocuklarının sosyal uyum ve becerileri üzerinde anlamlı farklılıklara yol açmadığını ortaya çıkarmışlardır. Bu sonuçlarda örneklem grubunu oluşturan annelerin ebeveynlik becerilerinde, çocuklarıyla olan iletişimlerinde ve sosyal becerilerinde görülen farklılıkların etkili olduğu düşünülmektedir. Alan yazında çocukların arkadaşlık becerilerinin CHAID analiziyle incelendiği ve bu becerileri etkileyen etmenlerin neler olduğunun çok yönlü olarak ele alındığı bir çalışmanın olmadığından elde edilen bulguların özgünlüğü dikkate değerdir.

Araştırmanın sonucunda, okul öncesi çocukların OSBED'in Duygularını Yönetme Becerileri alt boyutundan aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşları olduğu ve 61-72 aylık çocukların Duygularını Yönetme Becerileri alt boyutundan aldıkları puanın, 48-60 aylık çocukların aldıkları puandan yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Duyguları yönetme becerileri, sosyal becerilerin bir boyutunu oluşturmakla birlikte çocukların duygularını tanıma ve kontrol etme becerilerini kapsamaktadır (Ömeroğlu vd., 2014). Duyguları yönetme becerileri, sosyal gelişime paralel olarak yaşla birlikte kazanılmakta ve gelişmektedir. Nitekim Seçer (2016), yaptığı araştırmanın sonucunda yüksek sosyal yetkinlikli çocukların duygu düzenleme puan ortalamalarının, düşük sosyal yetkinlikli çocuklarınkinden daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, sosyal becerilerin bir alt boyutu olan duyguları yönetme becerileri üzerinde yaşın etkili olduğu ve yaşın artmasıyla birlikte duyguları yönetme becerilerinde de bir artışın meydana geldiği söylenebilir. Yapılan araştırmalar, bu söylenenleri destekler niteliktedir. Bayındır ve arkadaşları (2017), çalışmalarında 5 yaşındaki çocukların duyguları kontrol etme becerilerinin 6 yaşındaki çocukların duyguları kontrol etme becerilerinden daha düşük olduğunu belirlemişlerdir. Ömeroğlu ve arkadaşları (2014), yaptıkları araştırmanın sonucunda yaş arttıkça duyguları yönetme becerilerinin de arttığını; 4 yaş grubundaki çocukların duyguları yönetme becerilerinin 3 yaş çocuklarınkinden, 5 yaş grubundaki çocukların duyguları yönetme becerilerinin ise hem 3 hem de 4 yaş grubundaki çocukların duyguları yönetme becerilerinden yüksek olduğunu saptamışlardır. Tenenbaum ve arkadaşları (2004), yaptıkları çalışmanın sonucunda büyük yaştaki çocukların duyguları anlama becerilerinin küçük yaştaki çocukların duyguları anlama becerilerinden yüksek olduğunu saptamışlardır. Bu sonuçlardan farklı olarak yaşın, çocukların duygularını yönetme becerileri üzerinde anlamlı farklılıklara yol açmadığını ortaya koymuş olan çalışmaları da görmek mümkündür (Fırat, 2020; Metin, 2010). Bu sonuçların, çocukların duygularını yönetme becerileri üzerinde farklı değişkenlerin de etkili olabileceğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. CHAID analiziyle çocukların duygularını yönetme becerilerini etkileyen faktörlerin ortaya konmasının alan yazına katkı sağladığı düşünülmektedir.

CHAID analizi sonucunda, okul öncesi çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin annelerinin öğrenim durumları olduğu ve anneleri okuryazar değil-ilkokul-ortaokul mezunu olan çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanların, anneleri lise ve üniversite mezunu olan çocukların aldıkları puanlardan anlamlı düzeyde düşük olduğu görülmüştür. Anneleri okuryazar değil-ilkokul-ortaokul mezunu çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşı olduğu ve 61-72 aylık çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanların, 48-60 aylık çocukların puanlarından manidar olarak yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak anneleri okuryazar değil-ilkokul-ortaokul mezunu olan 48-60 aylık çocukların sosyal becerilerinin düşük; anneleri lise ve üniversite mezunu olan çocukların sosyal becerilerinin ise yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Daha önce de ele alındığı üzere eğitim kademelerinde ilerledikçe insanların bilgi ve beceri düzeyleri artabilmektedir. Ayrıca insanlar ilkokul, ortaokul, lise ve üniversite gibi eğitim kurumlarına gittikçe farklı kişileri tanıyabilmekte, çeşitli sosyal ilişkiler kurabilmekte ve sosyal

becerilerini geliştirebilmektedirler. Öğrenim süreci, kişilerin farklı konularda deneyimler kazanmaları için önemli fırsatlar sunmaktadır. Edinilen bilgiler ve deneyimler, bireylerin kişisel ilişkilerine ve ilerleyen zamanlarda da çocuk yetiştirme tutumlarına yansımaktadır (Ilgın, 2018). Sosyal becerileri gelişmiş olan ebeveynler, bu becerileri çocuklarına öğretme konusunda daha fazla bilgi ve beceriye sahip olabilmekte, bunun yanı sıra çocuklarına sosyal davranışlarıyla model olabilmektedirler. Tüm bunların, annelerin öğrenim durumlarının çocuklarının sosyal becerileri üzerinde etkili olmasına yol açtığı düşünülmektedir. Alan yazında bu düşüncüyü destekleyen sonuçlara sahip çalışmalar görmek mümkündür. Fidan (2019) çalışmasında, üniversitelerden veya lisansüstü programlardan mezun annelerin çocuklarının sosyal beceri düzeylerinin, anneleri ilkököl ve ortaokul mezunu çocukların sosyal beceri düzeylerinden yüksek olduğu görülmüştür. Mavi Dervişoğlu (2007), okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden 6 yaş çocuklarının sosyal becerilerini ve problem davranışlarını etkileyen etmenleri incelemeyi amaçladığı araştırmanın sonucunda, annelerin öğrenim düzeylerinin yükselmesiyle çocuklarının da sosyal beceri düzeylerinin yükseldiğini ortaya çıkarmıştır. Benzer şekilde Saitoğlu (2020) da yaptığı araştırmanın sonucunda, annelerin eğitim durumlarının çocuklarının sosyal becerilerini anlamlı olarak etkilediğini, dinleme becerileri dışındaki tüm alt boyutlarda anneleri üniversite mezunu olan çocukların sosyal becerileri değerlendirme puanlarının diğer grupların puanlarına kıyasla daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır. Alan yazında, annelerin öğrenim düzeylerinin çocuklarının sosyal becerileri üzerinde etkili olmadığını gösteren araştırmalar da bulunmaktadır (Eliböl Gültekin, 2008; Ilgın, 2018; Kurtulan, 2015; Yaşar Ekici, 2015). Bu sonuçların, annelerin diğer kişisel özelliklerinin (mizaç, yaş, çocuklarını yetiştirme tarzları vb.) çocuklarının sosyal becerileri üzerinde etkili olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Anneleri okuryazar değil-ilkokul-ortaokul mezunu olan çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanları etkileyen en önemli değişkenin çocukların yaşı olduğu ve 61-72 aylık çocukların OSBED'in toplamından aldıkları puanların, 48-60 aylık çocukların puanlarından yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Yukarıdaki paragrafta da bahsedildiği üzere yaşın artmasıyla birlikte tüm gelişim alanlarında olduğu gibi sosyal gelişimde de bir artış meydana gelmektedir. Sosyal gelişimde görülen ilerlemeler, sosyal becerilerin kazanılmasıyla kendini göstermektedir. Bu bağlamda yaşlı büyük olan çocukların sosyal beceri düzeylerinin, yaşlı küçük olan çocukların sosyal becerileri düzeylerinden daha yüksek olması beklenen bir durumdur. Farklı araştırmalar da yaşın artmasıyla birlikte sosyal becerilerin geliştiğini göstermiştir. Gizir (2002), anaokuluna devam eden çocuklarda benlik saygısı ile sosyal davranışların gelişimi arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmada, sosyal ilişkiler ve işbirliği boyutlarında 5 yaşındaki çocukların puan ortalamalarının 4 yaşındaki çocukların puan ortalamalarından yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sarı (2007), yaptığı araştırmanın sonucunda 6 yaşındaki çocukların sosyal uyum konusunda 5 yaşındaki çocuklara kıyasla daha kabiliyetli olduklarını ifade etmiştir. Alan yazında, çocukların sosyal becerilerinin CHAID analiziyle incelendiği ve bu becerileri etkileyen etmenlerin neler olduğunun çok yönlü olarak ele alındığı bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Bu bağlamda yapılan bu araştırma bulgularının özgün olup alana önemli katkı sağladığı söylenebilir.

Elde edilen sonuçlar doğrultusunda aşağıda önerilere yer verilmiştir:

- Araştırmanın sonucunda, annelerin psikolojik dayanıklılıkları ile çocuklarının sosyal beceri düzeyleri arasında orta düzeyde, pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Hem annelerin psikolojik dayanıklılıklarının geliştirilmesi hem de çocukların sosyal becerilerinin desteklenmesi için üniversitelerin, çeşitli kurum ve kuruluşların destekleriyle psikoloji, çocuk gelişimi ve okul öncesi eğitimi gibi alanlarda uzman olan kişilerce annelerin psikolojik dayanıklılıklarını artırmaya yönelik kişisel gelişim programları ve seminerler düzenlenebilir.

- Analizler, anaokuluna giden çocukların başlangıç becerilerinin anasınıfına giden çocukların başlangıç becerilerinden anlamlı düzeyde yüksek olduğunu göstermiştir. Bu durumun, okulların fiziksel özelliklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu noktada, anasınıflarının materyal ve alan bakımından daha yeterli hâle gelebilmesi ve eğitim ortamlarının çocukların tüm gelişim alanlarını destekleyebilecek nitelikte olabilmesi için öğretmenler ve yetkililerle görüşülüp fiziki düzenlemeler yapılabilir.

- Bulgular, çocukların akademik destek ve arkadaşlık becerilerinde babaların öğrenim durumlarına, sosyal becerilerinde ise annelerin öğrenim durumlarına göre anlamlı bir farklılık meydana geldiğini göstermiştir. Eğitim seviyesi yüksek olan ebeveynlere sahip olan çocukların akademik destek, arkadaşlık ve sosyal becerilerinin eğitim seviyesi düşük ebeveynlere sahip olan çocuklarından yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Öğrenim durumunun sebep olabileceği dezavantajları ortadan kaldırabilmek için uzmanlarca, her yaş ve öğrenim durumundaki

ebeveynin rahatlıkla kullanabileceği, açık, anlaşılır ve çocukların sosyal becerilerini geliştirmeye yönelik olan ücretsiz çevrim içi programlar ve uygulamalar hazırlanabilir. Hazırlanan program ve uygulamalarda, okuma-yazması olamayan ebeveynler için yazıların yer almadığı, yalnızca işitsel ve görsel uyarıların olduğu etkinliklere yer verilebilir.

- Araştırma kapsamında yapılan analizlerin sonucunda, 30 yaşın altında annelere sahip olan çocukların başlangıç, akademik destek ve arkadaşlık becerilerinin, 30 yaş ve üstünde olan annelere sahip olan çocuklarınkinden anlamlı derecede düşük olduğu görülmüştür. Bu durumun, genç annelerin deneyimsizliklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu bağlamda halk eğitim merkezleri, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları gibi kurum ve kuruluşlarca, genç annelerin çocuklarıyla yaptıkları etkinlikleri birbirleriyle paylaşabilecekleri, birbirlerine destek olabilecekleri ve önerilerde bulunabilecekleri ortamlar oluşturulup anne-çocuk etkinlikleri düzenlenebilir.

- Bu araştırma, Van ili Çaldıran ilçesinde bulunan Millî Eğitim Bakanlığına bağlı ilkokulların anasınıflarında ve anaokullarında okul öncesi eğitimlerine devam eden çocuklar ve bu çocukların anneleri ile yürütülmüştür. Benzer çalışmalar, farklı il ve ilçelerde bulunan Millî Eğitime bağlı okullarda veya özel okullarda, farklı yaş grubundan çocuklar ve bu çocukların babalarıyla yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Acun Kapıkıran, N., İvrendi, A. B. ve Adak, A. (2006). "Okul Öncesi Çocuklarında Sosyal Beceri: Durum Saptaması", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19/19, 19-27.
- Akbaş, İ. (2019). "Okul Öncesi Dönemde Sosyal Beceriler", *Ayrıntı Dergisi*, 7/77, 25-29.
- Akırat Önalın, F. (2006). "Sosyal Yeterlilik, Sosyal Beceri ve Yaratıcı Drama", *Yaratıcı Drama Dergisi*, 1/1, 39-58.
- Aksakal, B. ve Güloğlu, B. (2021). "Oyun Temelli Sosyal Beceri Geliştirme Programının Sosyal Beceri ve Duygu Düzenleme Düzeyine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34/3, 1051-1082.
- Aktaş Özkafacı, A. (2009). *Annenin Çocuk Yetiştirme Tutumu ile Çocuğun Sosyal Beceri Düzeyi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Arel Üniversitesi.
- Alisinanoğlu, F. ve Özbey, S. (2011). *Okul Öncesi Dönemde Sosyal Beceri ve Problem Davranış Eğitim Program Örnekleri*, Morpa, Ankara.
- Anderson, C. A., Carnagey, N. L. ve Eubanks, J. (2003). "Exposure to Violent Media: The Effects of Songs with Violent Lyrics on Aggressive Thoughts and Feelings", *Journal of Personality and Social Psychology*, 84/5, 960-971.
- Atmaca, R. N., Gültekin Akduman, G. ve Şepitci Sarıbaş, M. (2020). "Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Sosyal Beceri Düzeylerinin Bazı Demografik Özelliklere Göre İncelenmesi", *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6/2, 157-173.
- Avcı, D., Tan Selçuk, K. ve Kaynak, S. (2019). "Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Akran İlişkileri ve Belirleyicileri", *Güncel Pediatri*, 17/1, 17-33.
- Bağcı, B. (2015). *Çocuk ve Yetişkin Prososyallik Ölçeklerinin Geçerlik Güvenirlik Çalışması ve Çocuk ile Anne-Baba Prososyal Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi.
- Balat Uyanık, G. ve Dağal Balaban, A. (2011). *Okul Öncesi Dönemde Değerler Eğitimi Etkinlikleri*, Kök, Ankara.
- Baltaş, A. ve Baltaş, Z. (2000). *Stres ve Başaşıkma Yolları*, 20. Baskı, Remzi, İstanbul.
- Basım, H. N. ve Çetin, F. (2011). "Yetişkinler için Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği'nin Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması", *Türk Psikiyatri Dergisi*, 22/2, 104-114.
- Bayındır, D., Güven, G., Sezer, T., Akşin Yavuz, E. ve Yılmaz, E. (2017). "The Relationship Between Maternal Acceptance-Rejection Levels and Preschoolers' Social Competence and Emotion Regulation Skills", *Journal of Education and Learning*, 6/2, 305-316.
- Boz, M., Uludağ, G. ve Tokuç, H. (2018). "Aile Katılımlı Sosyal Beceri Oyunlarının Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Sosyal Becerilerine Etkisi", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 38/1, 137-158.
- Brodeski, J. ve Hembrough, M. (2007). *Improving Social Skill in Young Children. An Action Research Project*. (Degree of Master). Saint Xavier Universty.

- Buhs, E., Ludd, G. W. ve Herald, S. L. (2006). "Peer Exclusion and Victimization: Processes That Mediate the Relation Between Peer Group Rejection and Children's Classroom Engagement and Achievement?", *Journal of Educational Psychology*, 98/1, 1-13.
- Bursal, M. (2019). *SPSS ile Temel Veri Analizleri*, Anı, Ankara.
- Buz, S. ve Genç, B. (2019). "Sosyal Hizmet Uzmanları için Psikolojik Dayanıklılığın Önemi", *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 30/2, 623-642.
- Büyüköztürk, Ş. (2007). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı*, Pegem A, Ankara.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2021). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi, Ankara.
- Can, A. (2020). *SPSS ile Bilimsel Araştırma Sürecinde Nicel Veri Analizi*, Pegem Akademi, Ankara.
- Cirhinlioğlu, F.G. (2015). *Çocuk Gelişimi ve Ruh Sağlığı*, Nobel, Ankara.
- Chaplin, T. M., Cole, P. M. ve Zahn Waxler, C. (2005). "Parental Socialization of Emotion Expression: Gender Differences and Relations to Child Adjustment", *Emotion*, 5/1, 80-88.
- Conroy, M. A. ve Brown, W. H. (2004). "Early Identification, Prevention, and Early Intervention with Young Children at Risk for Emotional or Behavioral Disorders: Issues, Trends, and a Call for Action", *Behavioral Disorders*, 29, 224-236.
- Çetin, C. ve Anuk, Ö. (2020). "Covid-19 Pandemi Sürecinde Yalnızlık ve Psikolojik Dayanıklılık: Bir Kamu Üniversitesi Öğrencileri Örneği", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2, 170-189.
- Çimen, N. ve Koçyiğit, S. (2010). "A Study on the Achievement Level of Social Skills Objectives and Outcomes in the Preschool Curriculum for Six-Year-Olds", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2/2, 5612-5618.
- Çubukçu, Z. ve Gültekin M. (2000). "İlköğretimde Sosyal Becerilerin Gerçekleşme Düzeyi", *IX. Eğitim Bilimleri Kongresi*, Erzurum 27-30 Eylül 2000.
- DeRosier, M. E. ve Lloyd, S. W. (2011). "The Impact of Children's Social Adjustment on Academic Outcomes", *Reading & Writing Quarterly: Overcoming Learning Difficulties*, 27/1-2, 25-47.
- Diener, M. L. ve Kim, D. Y. (2004). "Maternal and Child Predictors of Preschool Children's Social Competence", *Journal of Applied Developmental Psychology*, 25/1, 3-24.
- Dinçer, Ç., Baş, T., Teke, N., Aydın, E., İpek, S. ve Göktaş, İ. (2019). "Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Kişiler Arası Problem Çözme ve Sosyal Becerileri ile Akran İlişkilerinin Değerlendirilmesi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19/3, 882-900.
- DiPrete, T. A. ve Jennings, J. L. (2009). "Social Behavioral Skills and the Gender Gap in Early Educational Achievement", *Sociology of Education*, 83/2, 135-159.
- Doğan, T. (2015). "Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği'nin Türkçe Uyarlaması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3/1, 93-102.
- Dong Peng, Y., Li, J. L., Lun, R. ve Chao, Z. (2008). "Applications of Data Mining Methods in The Evaluation of Client Credibility", *Applications of Data Mining in E-Business and Finance*, (Ed: C. Soares, Y. Peng, J. Meng, T. Washio ve Z. H. Zhou), IOS.
- Elibol Gültekin, S. (2008). *5 Yaş Çocuklarının Sosyal Becerilerinin Bazı Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Fırat, B. (2020). *Annelerin Duygu Düzenleme Güçlükleri ve Erişkin Bağlanma Stillere Göre 48-72 Aylık Çocukların Duygu Düzenleme Becerilerinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Arel Üniversitesi.
- Fidan, S. (2019). "Okul Öncesi Eğitime Devam Eden 5 - 6 Yaş Grubu Çocukların ve Anne Babalarının Sosyal Beceri Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi.
- Fox, J., Leech, J. ve Roberts, E. (2014). Supporting emotional resilience within social workers: practice tool. Erişim: 16 Ocak 2019, <https://www.rip.org.uk/resources/publications/practice-tools-and-guides/supportingemotional-resilience-within-social-workers-practice-tool-2014->

- Friborg, O., Hjemdal, O., Rosenvinge, J. H. ve Martinussen, M. (2003). "A New Rating Scale for Adult Resilience: What are the Central Protective Resources behind Healthy Adjustment?", *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 12/2, 65-76.
- Gabriel, T. (2005). "Resilienz-Kritik und Perspektiven", *Zeitschrift für Pädagogik*, 51/2, 207-217.
- George, D. ve Mallery, P. (2003). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, Allyn & Bacon, Boston.
- Gizir, Z. (2002). *Anaokuluna Devam Eden Dört-Beş Yaş Çocuklarında Sosyal Davranışların Gelişimi ile Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Göger, G. (2018). *Ebeveynlerin Kişilik Özellikleri ile Çocuklarının Sosyal Beceri ve Problem Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Görgü, E. (2015). *Okula Devam Eden 5-6 Yaş Grubu Çocukların Bağlanma Biçimleri ve Sosyal Davranışları ile Annelerinin Bağlanma Biçimi ve Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Grant, L. ve Kinman, G. (2014). "Emotional Resilience in the Helping Professions and How It Can Be Enhanced", *Health and Social Care Education*, 3/1, 23-34.
- Güngörmüş, K., Okanlı, A. ve Kocabeyoğlu, T. (2015). "Hemşirelik Öğrencilerinin Psikolojik Dayanıklılıkları ve Etkileyen Faktörler", *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 6/1, 9-14.
- Günindi, Y. (2011). "Bağımsız Anaokullarına ve Anasınıflarına Devam Eden Çocukların Sosyal Becerilerinin Değerlendirilmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 133-144.
- Günindi, N. (2008). *Okul Öncesi Eğitim Kurumlarına Devam Eden Altı Yaş Çocuklarının Sosyal Uyum Becerileri ile Anne-Babalarının Empatik Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Haase, J. E. (2004). "The Adolescent Resilience Model as a Guide to Interventions", *Journal of Pediatric Oncology Nursing*, 21, 289-299.
- Hanton, S., Evans, L. ve Neil, R. (2002). "Hardiness and the Competitive Trait Anxiety Response", *Anxiety, Stress and Coping*, 16/2, 167-184.
- Harrison, M., Loiselle, C. G., Duquette, A. ve Semenic, S. E. (2002). "Hardiness, Work Support and Psychological Distress Among Nursing Assistants and Registered Nurses in Quebec", *Journal of Advanced Nursing*, 38/6, 584-591.
- Huesmann, L. R., Moise Titus, J., Podolski, C. L. ve Eron, L. D. (2003). "Longitudinal Relations Between Children's Exposure to T.V. Violent and Their Aggressive and Violent Behavior in Young Adulthood: 1977-1992", *Developmental Psychology*, 39/2, 201-221.
- Hunter, A. J. (2001). "A Cross-cultural Comparison of Resilience in Adolescents", *Journal of Pediatric Nursing*, 16, 172-179.
- İlgin, T. İ. (2018). *Okul Öncesi Çocukların Sosyal Beceri Düzeyleri ve Sosyal Değer Kazanımları ile Ebeveyn Sosyal Beceri Düzeyi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi.
- Işık, Ş. (2016). "Türkiye'de Kendini Toparlama Gücü Konusunda Yapılmış Araştırmaların İncelenmesi", *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Merkezi Dergisi*, 6/45, 65-76.
- Jamyang Tshering, K. (2004). *Social Competence in Preschoolers: An Evaluation of the Psychometric Properties of the Preschool Social Skills Rating System (SSRS)*. (Unpublished Doctoral Dissertation). Pace University.
- Judkins, S. K. ve Rind, R. (2005). "Hardiness, Stress, and Job Satisfaction Among Home Care Nurses", *Home Health Care Management and Practice*, 17/2, 113-118.
- Judkins, S. ve Furlow, L. (2003). "Creating A Hardy Work Environment: Can Organizational Policies Help", *Texas Journal of Rural Health*, 21/4, 11-17.
- Kamaraj, I. (2004). *Sosyal Becerileri Derecelendirme Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması ve Beş Yaş Çocuklarının Atılganlık Sosyal Becerisini Kazanmalarında Eğitici Drama Programının Etkisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.

- Karatsoreos, I. N. ve McEwen, B. S. (2013). "Annual Research Review: The Neurobiology and Physiology of Resilience and Adaptation Across the Life Course", *Journal Child Psychol Psychiatry*, 54, 337-347.
- Karoğlu, H. (2016). *Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Gelişim Özellikleri ve Sosyal Beceri Düzeyleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi.
- Karoğlu, H. ve Ünüvar, P. (2017). "Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Gelişim Özellikleri ve Sosyal Beceri Düzeyleri", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 43, 231-254.
- Kavi, E. ve Karakale, B. (2017). "Çalışan Psikolojisi Açısından Psikolojik Dayanıklılık", *Emek ve Toplum*, 7/7, 55-77.
- Kılınc, N. (2016). *5-6 Yaş Çocuklarının Sosyal Beceri ve Problem Davranışları ile Oyun Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi.
- Kındıroğlu, Z. ve Yaşar Ekici, F. (2019). "Ebeveynlerin Psikolojik İyi Oluş ve Psikolojik Dayanıklılık Düzeyleri ile Çocukların Sosyal Yetkinlik ve Davranışları Arasındaki İlişki", *Adıyaman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9/1, 138-157.
- Kinman, G. ve Grant, L. (2011). "Exploring Stress Resilience in Trainee Social Workers: The Role of Emotional and Social Competencies", *British Journal of Social Work*, 41/2, 261-275.
- Koç Yıldırım, P. (2014). *Ergenlerde Psikolojik Dayanıklılık ile Benlik Kurgusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Köyceğiz, M. ve Özbey, S. (2019). "Okul Öncesi Dönem Çocuğu Olan Ebeveynlerin İletişim Becerileri ile Çocuklarının Sosyal Becerileri ve Problem Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39/3, 1707-1734.
- Kurtulan, B. (2015). *Erken Çocukluk Döneminde (4-7 Yaş) Bilişsel Beceriler ile Sosyal Beceriler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Liman, B. (2020). "60-72 Aylık Çocukların Sosyal Yetkinlik ve Davranış Durumlarının Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/37, 8-19.
- Luthar, S. S., Cichetti, D. ve Becker, B. (2000). "The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work", *Child Development*, 71, 543-562.
- Maddi, S. R., Harvey, R. H., Khoshaba, D. M., Lu, J. L., Persico, M. ve Brow, M. (2006). "The Personality Construct of Hardiness, III: Relationships with Repression, İnnovateness, Authoritarianism, and Performance", *Journal of Personality*, 74/2, 575-598.
- Masten, A. S. (2001). "Ordinary Magic: Resilience Processes in Development", *American Psychologist*, 56, 227-238.
- Masten, A. S., Best, K. M. ve Garmezy, N. (1990). "Resilience and Development: Contributions from the Study of Children Who Overcome Adversity", *Development and Psychopathology*, 2, 425-444.
- Masten, A. S., Reed, M. G. (2002). "Resilience in Development", *The Handbook of Positive Psychology*, (Ed: C. R. Snyder ve S. J. Lopez), Oxford University Press, New York.
- Mavi Dervişoğlu, C. (2007). *Okul Öncesi Kurumlarına Devam Eden 6 Yaş Çocuklarının, Sosyal Becerilerini ve Problem Davranışlarını Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- McEwen, K. (2011). *Building Resilience at Work*, Australian Academic Press, Australia.
- Mercurio, C. M. (2003). "Guiding Boys in the Early Years to Lead Healthy Emotional Lives", *Early Childhood Education Journal*, 30/4, 255-258.
- Mertler, C. A. ve Vannatta, R. A. (2005). *Advanced and Multivariate Statistical Methods: Practical Application and Interpretation*, Pyrczak Publishing, California.
- Metin, İ. (2010). *The Effects of Dispositional Anger, Effortful Control and Maternal Responsiveness on Turkish Preschoolers' Emotion Regulation*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Koç Üniversitesi.
- Mize, J. ve Abell, E. (2006). Teaching Social Skills to Kids Who Don't Have Them. <http://www.behavioradvisor.com/Socialskills.html>

- Nisbet, R., Elder, J. ve Miner, G. (2009). *Handbook of Statistical Analysis and Data Mining Applications*, Elsevier Publishing Company, Amsterdam.
- Nissen, H. ve Hawkins, J. C. (2010). "Promoting Emotional Competence in the Preschool Classroom", *Childhood Education*, 86/4, 255-259.
- O'Brennan, L. M., Bradshaw, C. P. ve Sawyer, A. L. (2009). "Examining Developmental Differences in the Social-Emotional Problems Among Frequent Bullies, Victims, and Bullyvictims", *Psychology in the Schools*, 46/2, 100-115.
- Ömeroğlu, E., Büyüköztürk, Ş., Aydoğan, Y., Çakan, M., Kılıç Çakmak, E., Özyürek, A., ... Karayol, S. (2014). "Okul Öncesi Sosyal Beceri Değerlendirme Ölçeği Öğretmen Formunun Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Analizleri", *Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/8, 37-46.
- Öner, C. ve Baysan Arabacı, L. (2021). "Ebeveyninde Kronik Ruhsal veya Fiziksel Hastalığı Olan Ergenlerde Psikolojik Dayanıklılık ve Benlik Saygısı", *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 6/3, 101-107.
- Özabacı, N. (2006). "Çocukların Sosyal Becerileri ile Ebeveynlerin Sosyal Becerileri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/1, 163-179.
- Öztürker, B. (2014). *6 Yaş Çocuklarının Olumlu Sosyal Davranışları ile Anne ve Öğretmen Özgeçiliği Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi.
- Özyürek, A. (2015). "Okul öncesi çocukların sosyal beceri düzeyleri ile anne tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi", *Milli Eğitim Dergisi*, 45/206, 106-120.
- Özyürek, A. ve Erdoğan Mermer, M. (2021). "Okul Öncesi Çocukların Duygusal Zekâ ve Sosyal Becerileriyle Annelerinin Sosyal Becerileri Arasındaki İlişki", *Milli Eğitim Dergisi*, 50/231, 27-39.
- Özyürek, A., Begde, Z. ve Yavuz, N. F. (2014). "Okul Öncesi Çocukların Sosyal Becerileri ile Yakın Çevresindeki Yetişkin Etkileşimleri Arasındaki İlişki", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, 111-129.
- Park, S. Y. ve Cheah, C. S. L. (2005). "Korean Mothers' Proactive Socialization Beliefs Regarding Preschoolers' Social Skills", *International Journal of Behavioral Development*, 29/1, 24-34.
- Pazarbaşı, H. ve Esin Cantez, K. (2019). "Anaokuluna Devam Eden 66 Ayını Doldurmuş Çocukların Öz Düzenleme Becerileri ile Akran İlişkileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 267-283.
- Pehlivan, G. (2006). *CHAID Analizi Ve Bir Uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Pekdoğan, S. (2011). *Okul Öncesi Eğitim Kurumuna Devam Eden Beş-Altı Yaş Çocuklardaki Sosyal Becerilerin Bazı Özellikler Açısından İncelenmesi (Elazığ İli Örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi.
- Pekdoğan, S. (2016). "5-6 Yaş Çocukların Sosyal Becerilerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16/4, 1946-1965.
- Phillipsen, L. C., Bridges, K. S., McLemore, G. ve Saponaro, L. A. (1999). "Perceptions of Social Behavior and Peer Acceptance in Kindergarten", *Journal of Research in Childhood Education*, 14/1, 68-77.
- Saitoğlu, R. (2020). *Okul Öncesi Çocukların Sosyal Becerileri ile Problem Davranışlar ve Akran İlişkilerinin Sosyo-Demografik Değişkenlere Göre İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çağ Üniversitesi.
- Saka, A. (2017). *Farklı Aile Yapısına Sahip Ergenlerin Öz-Yeterlilik ve Psikolojik Dayanıklılık Düzeylerinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi.
- Sarı, E. (2007). *Anasının Devam Eden 5-6 Yaş Grubu Çocukların, Annelerinin Çocuk Yetiştirme Tutumlarının Çocuğun Sosyal Uyum ve Becerilerine Etkisinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Sarıkaya, A. (2015). *14-18 Yaş Arası Ergenlerin Benlik Saygısı ve Psikolojik Dayanıklılık Düzeyleri Arasındaki İlişki*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Bilim Üniversitesi.
- Seçer, Z. (2017). "Sosyal Olarak Yetkin Okul Öncesi Çocukların Duygu Düzenlemeleri ile Annelerinin Duygu Sosyalleştirme Davranışları Arasındaki İlişkiler", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25/4, 1435-1452.
- Seçer, Z. ve Karabulut, N. (2016). "Anne-Babaların Duygusal Sosyalleştirme Davranışları ile Okul Öncesi Çocukların Sosyal Becerilerinin Analizi", *Eğitim ve Bilim*, 41/185, 147-165.
- Stipek, F. D. R., Daniels, D. ve Milburn, S. (1995). "Effects of Different Instructional Approaches on Young Children's Achievement and Motivation", *Child Development*, 66/1, 209-223.

- Swindells, D. ve Stagnitti, K. (2006). "Pretend Play and Parents' view of Social Competence: The Construct Validity of the Child-Initiated Pretend Play Assessment", *Australian Occupational Therapy Journal*, 53 314-324.
- Şahan Aktan, B. ve Önder, A. (2018). "Okul Öncesi Dönemde Psikolojik Dayanıklılık", *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 4/2, 20-30.
- Tagay, Ö., Baydan, Y. ve Voltan Acar, N. (2010). "Sosyal Beceri Programının (BLOCKS) İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Sosyal Beceri Düzeyleri Üzerindeki Etkisi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/3, 19-28.
- Tenenbaum, H. R., Visscher P., Pons F. ve Harris P. L. (2004). "Emotional Understanding in Quechua Children from an Agro-Pastoralist Village", *International Journal of Behavioral Development*, 28/5, 471-478.
- Topçu, F. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Dayanıklılık Düzeylerinde Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin Yordayıcı Etkisinin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Tusaie, K. ve Dyer, J. (2004). "Resilience: A Historical Review of the Construct", *Holistic Nursing Practice*, 18, 3-8.
- Türkoğlu, D. (2013). *Okul Öncesi Çocuğu Olan Babaların, Babalık Rollerini Algılamaları ile Eşlerinden Gördükleri Desteğin Çocuklarının Sosyal Beceri Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Ulgen, E. K. (2017). Makine Öğrenimi Bölüm-5 (Karar Ağaçları). <https://medium.com/@k.ulgen90/makine-%C3%B6%C4%9Frenimi-b%C3%B6l%C3%BCm-5-karar-a%C4%9Fa%C3%A7lar%C4%B1-c90bd7593010>
- Uysal, A. ve Kaya Balkan, İ. (2015). "Sosyal Beceri Eğitimi Alan ve Almayan Okul Öncesi Çocukların, Sosyal Beceri ve Benlik Kavramı Düzeyleri Açısından Karşılaştırılması", *Psikoloji Çalışmaları*, 35/1, 27-56.
- Ülker Tümlü, G. ve Receptoğlu, E. (2013). "Üniversite Akademik Personelinin Psikolojik Dayanıklılık ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 3, 205-213.
- Yaşar Ekici, F. (2013). *Okul Öncesi Eğitim Kurumlarındaki Aile Katılım Çalışmalarına Davranışlar Açısından Karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi.
- Yaşar Ekici, F. (2015). "Okul Öncesi Eğitime Devam Eden Çocukların Sosyal Becerileri ile Aile Özellikleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *The Black Sea Journal of Social Sciences*, 7/1, 223-259.
- Yıldırım Doğru, S., Kayılı, G., Alabay, E., Kuşçu, Ö. ve Sarıkaya, A. (2013). "Ailesinde Engelli Birey Bulunan Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Sosyal Becerileri ve Problem Davranışlarının İncelenmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 14/2, 219-236.
- Yıldız, A. (2012). "Saldırganlık ve Aile", *Ana-Baba Okulu*, (Ed: H. Yavuzer), Remzi, İstanbul.
- Yıldız, A. ve Kahraman, S. (2021). "Ortaokul Öğrencilerinde Psikolojik Dayanıklılık, Sosyal Duygusal Öğrenme Becerileri ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki", *Okul Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, 4/2, 23-60.
- Yiğitbaş, Ç., Ağçay, B. Ç., Erdoğan, Y., Taş, Z., Hanbay Özdemir, D., Gökçe, T. G. ve Çöpoğlu Eren, Ü. (2018). "Hemşirelik Öğrencilerinde Psikolojik Dayanıklılık", *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 5/3, 220-225.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Yılmaz, M. ve Karamustafa, K. (2023). "Turizm Alanında Endüstri 4.0 ve Uygulamalarını Konu Alan Makalelerin Bibliyometrik Analizi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 229-255.

TURİZM ALANINDA ENDÜSTRİ 4.0 VE UYGULAMALARINI KONU ALAN MAKALELERİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Mustafa YILMAZ*, Kurtuluş KARAMUSTAFA**,+

Öz

Bu çalışmada, turizm alanında önde gelen uluslararası dergilerde Endüstri 4.0 ve uygulamalarını konu alan makalelerin ağ analizleri ve bibliyometrik yöntemlerle incelenmesiyle ilgili bilgi birikimine katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Temmuz 2021'de 1978-2021 yılları arasında *Web of Science (WoS)* veri tabanında *Hospitality, Leisure, Sport & Tourism* kategorisindeki dergilerde yayınlanan 677 makale analize dâhil edilmiştir. Makalelerin bibliyometrik analizinde, yıllara ve yayınlanan dergilere göre makale ve atıf sayıları, yazar sayılarına göre makale sayıları, bu alanda en fazla çalışma yapan ilk 20 yazar, yazarların akademik üretkenlikleri, bu alandaki araştırmalarda en fazla kullanılan anahtar kelimeler, ülkelerin ve kurumların akademik üretkenlikleri ile en fazla atıf alan makalelere yer verilmiştir. Görselleştirme ve haritalamada ise *VOSviewer* programı kullanılmış olup dergilerin ortak atıf ağ analizine, ortak yazarlık ağ analizine, anahtar kelimelerin ortak kullanım sıklığına ve iş birliği yapan ülkelerin ve kurumların ağ analizine yer verilmiştir. Araştırma sonuçları makale ve atıf sayısının 2019 yılından itibaren hızla arttığını, *Tourism Management* dergisinin bu alanda öncü bir dergi olduğunu, Law'un en çok çalışma yapan ve Jung ve Dieck'in en çok atıf alan yazarlar olduğunu, makalelerin büyük çoğunlukla iki veya daha fazla yazarlı olduğunu, büyük çoğunluğunun multidisipliner çalışmalardan oluştuğunu göstermektedir. Anahtar kelimeler olarak en fazla büyük veri, sanal gerçeklik, akıllı turizm, yapay zekâ ve turizm kelimelerinin kullanıldığı, en üretken ülkenin ABD, en üretken kurumun ise *Hong Kong Polytechnic University* olduğu ve en fazla atıf alan ilk iki makalenin sanal gerçeklik ve büyük veri alanlarında yapıldığı elde edilen diğer sonuçlar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: *Turizm, Bibliyometrik Analiz, Web of Science, VOSviewer, Bilimsel Haritalama, Endüstri 4.0.*

A BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF RESEARCHES ON INDUSTRY 4.0 AND ITS APPLICATIONS IN THE FIELD OF TOURISM

Abstract

In this study, it is aimed to contribute to the relevant body of knowledge by examining the articles about Industry 4.0 and its applications published in the leading academic international journals in the field of tourism with network analyses and bibliometric methods. For this purpose, 677 articles published in the journals in the category of *Hospitality, Leisure, Sport & Tourism* in the *Web of Science (WoS)* database between 1978-2021 in July 2021 were included in the analysis. The number of articles and citations according to years, journals, and the number of articles according to the number of authors, top 20 productive authors in this field, the academic productivity of the authors, the most co-occurred keywords in the articles, the most cited articles and the academic productivity of countries and institutions were included in the bibliometric analysis of articles. In the visualization and scientific mapping, *VOSviewer* program was used and the co-citation network analysis of the journals, the co-authorship network analysis, the frequency of the co-occurrence of keywords and the co-authorship analysis of countries and institutions were included. The results of the research show that the number of articles and citations have increased rapidly since 2019, *Tourism Management* is the leading journal in this field, Law is the leading author, Jung and Dieck are the most cited authors, most of the articles have been conducted by two or more authors, and most of them are multidisciplinary studies. Moreover, they are among the other results obtained that the most co-occurred keywords are big

*Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, KAYSERİ.
e-posta: mustafa.yilmaz@erciyes.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3255-3788>)

** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, KAYSERİ.
e-posta: karamustafa@erciyes.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6581-6276>)

+Prof. Dr., Kayseri Üniversitesi, Rektörlük Ofisi, KAYSERİ.
e-posta: karamustafa@kayseri.edu.tr.

data, virtual reality, smart tourism, artificial intelligence, and tourism, the most productive country is the USA and the most productive institution is *Hong Kong Polytechnic University*, the most cited first two articles are published in the field of virtual reality and big data.

Keywords: *Tourism, Bibliometric Analysis, Web of Science, VOSviewer, Scientific Mapping, Industry 4.0.*

1. GİRİŞ

Teknoloji günümüzde insanların günlük hayatını kolaylaştıran, işletmelerin geleceğe yönelik çeşitli tahminlerde bulunmalarına ve faaliyetlerini sorunsuz şekilde sürdürmelerine olanak sağlayan bir araç olarak görülmektedir. Teknoloji, ilk çağlarda tekerleğin icadından itibaren günümüze gelene kadar birikimli olarak gelişme göstermiştir. Nitekim, 1970'lerde insanlık bilgi teknolojileriyle tanışmış; milenyum çağından itibaren hızla gelişen teknolojik uygulamalar sonucunda 2011 yılında Almanya'da Endüstri 4.0 kavramının kullanılmasıyla, Endüstri 4.0 literatüre girmiştir. Endüstri 4.0 sonucunda akıllı fabrika, akıllı ev, akıllı bina, akıllı şehir, akıllı destinasyon, akıllı turizm, nesnelerin interneti, makine öğrenmesi, sanal/artırılmış gerçeklik, yapay zekâ gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. Endüstri 4.0 uygulamaları sonucunda insanlar ihtiyaç duydukları birçok işlemi çok hızlı bir şekilde yerine getirmeye başlamış; nesnelerin sensörler vasıtasıyla birbiriyle iletişime geçmesi ile birçok işlem otomatik şekilde yapılmaya başlanmıştır.

Endüstri 4.0'ı sadece sanayi ve teknolojiyle açıklamak yeterli değildir. Endüstri 4.0 aynı zamanda dijital dönüşümü ve bütünleşmeyi de ifade etmektedir (Muhuri vd., 2019: 218). İşletmelerin üretimdeki dönüşümlerinin bir sonucu olarak Endüstri 4.0'ın büyük veri, üç boyutlu baskı, siber güvenlik, bulut bilişim, nesnelerin interneti, simülasyon, otonom robotlar, artırılmış gerçeklik gibi farklı tekniklerin bütünleşmesi olarak da ifade edildiği görülmektedir (Cobo vd., 2018: 364). Bir başka çalışmada siber fiziksel sistemler, eklemeli üretim, sanal ve artırılmış gerçeklik, bulut bilişim, büyük veri analizi ve veri biliminin Endüstri 4.0'ın önemli bileşenlerinden olduğu belirtilmektedir (Muhuri vd., 2019: 218). Bu çalışma kapsamında ele alınan Endüstri 4.0 uygulamaları ise akıllı (otonom) robotlar, nesnelerin interneti, siber güvenlik, bulut bilişim, eklemeli üretim (üç boyutlu baskı), sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik ile büyük veridir (Antalya Ticaret ve Sanayi Odası [ATSO], 2017: 10; Boston Consulting Group [BCG], 2015: 3; Türk Sanayicileri ve İşinsanları Derneği [TÜSİAD], 2016: 25).

İlgili literatür incelendiğinde, Endüstri 4.0 ve uygulamalarına yönelik bibliyometrik çalışmaların sınırlı sayıda olduğu gözlenmektedir. Örneğin, mevcut çalışmaların Endüstri 4.0 (Ahmi vd., 2019; Cobo vd., 2018; Gobbo vd., 2018; Kipper vd., 2019; Muhuri vd., 2019; Özdağoğlu vd., 2020); nesnelerin interneti (Ben-Daya vd., 2017), tedarik zinciri yönetimi (Frazzon vd., 2019), eklemeli üretim (Zarrabeitia-Bilbao vd., 2019), büyük veri (Bertoncel vd., 2019), robotik teknoloji (Klincewicz, 2019), akıllı fabrika (Jerman vd., 2018; Strozzi vd., 2017) gibi konularda yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda, Endüstri 4.0 konusunda yapılan çalışmalara genel bir bakış açısı sağlanmak istenmiş; turizm sektörü özelinde geniş kapsamlı değerlendirmede bulunan bir çalışmaya ise henüz rastlanmamıştır. Bununla birlikte, mevcut çalışmalar çoğunlukla "industry 4.0", "industry 4", "industry four", "industrie 4.0", "the fourth industrial revolution", "Internet of things", "iot", "smart manufacturing" ve "smart factory" anahtar kelimelerine yoğunlaşmıştır. Endüstri 4.0 ve uygulamaları ile ilgili bu çalışmada bahsedilen anahtar kelimeler "Industry 4", "Industry 4.0", "Industrie 4", "Industrie 4.0", "Industry Four", "Fourth Industrial Revolution", "4. Industrial Revolution", "Smart Tourism", "Internet of Things", "IOT", "Augmented Reality", "Virtual Reality", "3D Printing", "Additive Manufacturing", "Artificial Intelligence", "Autonomous Robot", "Robot", "Cybersecurity", "Cloud Computing", "Big Data", "Biometric Technology", "Wearable Technology", "RFID" ve "Radio Frequency Identification" olarak belirlenmiştir. Uluslararası literatürde bu anahtar kelimeleri birlikte kullanan çalışmaya rastlanmamış olup turizm alanında bu kapsamda Endüstri 4.0 ve uygulamalarını konu alan bibliyometrik çalışma ise bulunmamaktadır. Bu yönüyle bu çalışmanın bu alandaki bilgi birikimine katkı sağlayacağı ve uygulayıcılar ile gelecekteki araştırmacılara yol gösterici nitelikte öncü bir çalışma olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, günümüzde Endüstri 4.0 bileşenlerinden olan yapay zekâ, artırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik, üç boyutlu baskı, büyük veri, bulut bilişim gibi gelişmekte olan teknolojilerin günlük yaşamda ve tüm sektörlerde kullanımının yaygınlık kazanması, iş hayatını kolaylaştırması, çalışanların daha verimli ve etkin kullanılmasına imkân sağlaması gibi nedenlerle bu alanda yapılan çalışmaların da önem kazandığı görülmektedir. Tüm sektörlerde olduğu gibi bu teknolojilerin turizm endüstrisinde de kullanımı giderek yaygınlık kazanmakta ve bu alanda yapılan çalışmalara ihtiyaç duyulmakta ve bu durum da bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı turizm alanında en önde gelen uluslararası dergilerde Endüstri 4.0 ve uygulamalarını konu alan makalelerin bibliyometrik verilerle incelenmesi ve ağ analizleriyle ilişkilerin ortaya çıkarılması olarak ifade edilmektedir. Bu

amaç doğrultusunda, uluslararası platformda önde gelen ve yaygın olarak bilinen veri tabanlarından biri olan Web of Science (WoS) veri tabanı kullanılarak Temmuz 2021’de belli kısıtlamalar dâhilinde toplam 677 makaleye ulaşılmış; analizlerde bu makalelerin betimsel istatistikleri kullanılmış ve devamında ağ analizleriyle ilişkiler ortaya çıkartılmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Endüstri 4.0 Kavramı ve Uygulamaları

Dördüncü sanayi devrimi olarak da bilinen Endüstri 4.0, ilk defa 2011 yılında Almanya’nın Hannover şehrindeki fuarda gündeme gelmiştir (Schwab, 2017: 16) ve akademik çalışmalarda giderek daha fazla önem kazanmaktadır. 18. yy. sonlarında su ve buhar enerjili mekanik üretim tesislerinin devreye girmesiyle başlayan birinci sanayi devrimini, 20. yy. başlarında elektrik enerjisinin kullanıldığı ve seri üretimin başladığı ikinci sanayi devrimi ile 1970’lerin başında üretimde elektronik ve bilgi teknolojilerinin devreye girdiği üçüncü sanayi devrimi takip etmiş; son olarak günümüzde siber fiziksel sistemlere dayalı üretime geçilmesiyle dördüncü sanayi devrimi başlamıştır (Kagermann vd., 2013: 13).

Endüstri 4.0 sadece üretimle ve sanayi ile ilgili bir terim değildir; dijital bütünleşme ve akıllı sistemlerin kullanımıyla birlikte bütünsel bir dönüşümü ifade etmektedir (Muhuri vd., 2019: 218). Bir başka deyişle Endüstri 4.0, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yeni üretim olanakları ile bütünleşmesi anlamına gelmektedir (Banger, 2018: 75). Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Endüstri 4.0, dijital dönüşümün başlamasını ve bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte birçok akıllı cihazın insanların günlük hayatına girmesini sağlamıştır. Aynı zamanda Endüstri 4.0 ile üretimde insan hataları minimum seviyeye indirilerek üretimde hız artırılmış ve tüketicilerin istek ve taleplerine özel üretimler gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Eğilmez, 2017).

Capgemini Consulting (2017: 5), Endüstri 4.0 çerçevesi geliştirmiş olup akıllı çözümler, akıllı inovasyon, akıllı tedarik zinciri ve akıllı fabrika olmak üzere Endüstri 4.0’ın dört faktörü olduğunu belirtmektedir ve bu çerçevesini mobil bilişim, bulut bilişim, analizler, makine öğrenimi, üç boyutlu baskı ve robotik teknolojilerle desteklemektedir. Benzer şekilde, McKinsey & Company (2015: 11) Endüstri 4.0 ile ilgili raporunda, Endüstri 4.0 uygulamalarının veri, bilişim gücü, bağlantı (büyük veri, nesnelere interneti, makine öğrenmesi), analizler ve zeka (bilginin dijitalleşmesi ve ileri seviye analizler), insan-makine etkileşimi (sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik) ve dijital-fiziksel dönüşüm (eklemeli üretim-üç boyutlu baskı, robotik teknoloji) teknolojilerinden oluştuğunu belirtmektedir. Bu iki ayrım da Endüstri 4.0 uygulamalarının temel olarak teknoloji odaklı olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle; Endüstri 4.0 ile birlikte ortaya çıkan teknoloji uygulamalarını akıllı (otonom) robotlar, simülasyon, yatay/dikey yazılım entegrasyonu, nesnelere interneti, siber fiziksel sistemler, siber güvenlik, bulut bilişim, eklemeli üretim (3D baskı), artırılmış gerçeklik ile büyük veri ve analiz olarak açıklamak mümkündür (ATSO, 2017: 10; BCG, 2015: 3; TÜSİAD, 2016: 25).

2.2. Bibliyometri Kavramı

İlgili alanyazın incelendiğinde bibliyometrinin tek bir tanımının olmadığı görülmektedir. Broadus (1987: 376) bibliyometriyi “fiziksel olarak yayınlanmış çalışmaların, bibliyografik çalışmaların ya da birbirlerinin yerine kullanılan çalışmaların nicel olarak incelenmesi” şeklinde tanımlamaktadır. Bibliyometri, daha önceden o alanda yayınlanmış olan kitaplardan, derlemelerden, makalelerden elde edilen verilerle (atıf, yazar isimleri, anahtar kelimeler, yöntemler ve istatistiksel teknikler gibi) o alandaki çalışmaların mevcut ve kavramsal yapısını ve hangi konulara yöneldiğini analiz etmeye yönelik istatistiksel araçtır (Cobo vd., 2011; Koseoglu, 2016; McBurney ve Novak, 2002a company’s publications represent one of its greatest business assets. Can professionals in the information and communication fields help their company understand the return on its investment in publishing ? The field of bibliometrics studies publication patterns by using quantitative analysis and statistics. Bibliometrics can be either descriptive, such as looking at how many articles your organization has published, or evaluative, such as using citation analysis to look at how those articles influenced subsequent research by others. Counting publications can be useful for doing some comparisons, but citation analysis allows you to look at the impact those articles have had on others by determining how often they are cited. Citation analysis can also show what journals, organizations, and even countries have high impact in different fields of research. The Institute for Scientific Information (ISI; Zupic ve Čater, 2015). Bibliyometrik analizler, yayınları, yazarları ve dergileri birbiriyle ilişkilendirir; o alandaki alt araştırma konularını açıklar ve yayınlanmış olan araştırmaları haritalayarak görselleştirir (Zupic ve Čater, 2015: 458).

2.3. Bibliyometrik Yöntemler

Bibliyometrik yöntemler, yayınlanan araştırmaların değerlendirilmesi ve tanımlanması için nicel yaklaşımı kullanmaktadır ve öznel değerlendirmeler olmadan o alanda araştırma yapacaklara bir rehber niteliği taşıyarak literatür taramalarında okuyuculara kolaylık sağlamaktadır (Zupic ve Čater, 2015: 430). Köseoglu vd. (2015) iki tür bibliyometrik yöntem olduğunu belirtmektedir. İlişki içerik analizine ve çalışmanın performansını ölçmeye yarayan ölçütlerin yer aldığı temel bibliyometrik teknik; diğeri ise ortak atıf analizi, ortak yazarlık analizi ve ortak kelime analizi gibi aynı çalışmada birlikte yer almaya dayalı yaklaşımı içeren yöntemdir. Benckendorff (2009) ve Benckendorff ve Zehrer (2013) ise bibliyometrik yöntemleri değerlendirme ve ilişki teknikleri olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Değerlendirme tekniğinin verimlilik ölçütlerinin (atıf yapılan yayınların sayısı, yıllık ortalama yayın sayısı, yazar başına yayın sayısı gibi), etki ölçütlerinin (toplam atıf sayısı, yıllık atıf sayısı, yazar/dergi başına atıf sayısı gibi) ve melez (hybrid) ölçütlerin (yayın başına ortalama atıf sayısı, h-index gibi) değerlendirilmesiyle yapıldığı belirtilmektedir (Hall, 2011: 21). İlişki teknikleri ise araştırmalar arasındaki ilişkileri belirlemek için anahtar kelimeleri, çalışma başlıklarını, yazar isimlerini ve çalışmalara yapılan atıfları kullanmaktadır; fakat en yaygın kullanılan ilişki teknikleri ortak yazarlık ve ortak atıf analizidir (Benckendorff ve Zehrer, 2013: 126). Diğer bir çalışmaya göre ise ilişki teknikleri; ortak atıf analizi, ortak kelime analizi, ortak yazarlık analizi ve bibliyografik eşleştirme olmak üzere dörde ayrılmaktadır (Koseoglu vd., 2016: 182).

Ortak atıf ile ilgili haritalama, atıf yapılan iki yayının aynı kaynakta yer alma sayısına dayanmaktadır (Van Raan, 2004: 41). Ortak atıf analizinde temel varsayım eğer iki yayın aynı makalede alıntılındıysa, bu iki yayının içerik bakımından birbirine yakın olacağı şeklindedir (Zupic ve Čater, 2015: 431). Makaleler ve yazarlar bakımından ortak atıf analizi yapılabileceği gibi (McCain, 1990; White ve Griffith, 1981; White ve McCain, 1998) dergilerin de ortak atıf analizi (McCain, 1991) yapılabilmektedir. Dergilerin ortak atıf analizi ilgili bilimsel dergileri birbiriyle ilişkilendirmeyi amaçlamaktadır (Zupic ve Čater, 2015: 431). Ortak atıf analizi, yönetim bilişim sistemleri (Culnan, 1986), pazarlama (Jobber ve Simpson, 1988), hizmet yönetimi (Pilkington ve Chai, 2008), stratejik yönetim (Acedo vd., 2006; Eto, 2002) ve turizm (Benckendorff, 2009) alanlarının entelektüel yapısını değerlendirmek amacıyla literatürde kullanılmıştır.

Ortak yazarlık ilişkisi yazarların birlikte bir yayın yaptıkları durumda ortaya çıkar (Lu ve Wolfram, 2012: 1974). Ortak yazarlık analizi, bilimsel iş birliği ile ilgili araştırma soruları için çok uygun bir analizdir (Zupic ve Čater, 2015: 440). Hu ve Racherla (2008), Racherla ve Hu (2010) ile Ye vd. (2013) tarafından yapılan çalışmalar turizm alanındaki araştırmalarda yazarların iş birliğinin analizine odaklanmıştır. Ye vd. (2013: 52) turizm ve ağırlama alanında ortak yazarlığı inceleyen çalışmaların yetersiz olduğunu ve daha yoğun, derinlemesine analiz yapan çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir.

Anahtar kelimeler, dergilerdeki güncel araştırma yönelimlerini ve mevcut bilgi yapısını anlamak için gerekli olan bilgileri vermektedir (Wang vd., 2019: 724). Anahtar kelimelerin ortak kullanımı, bir belge içerisinde bir anahtar kelimenin diğer kelimelerle birlikte kullanım sıklığını ifade etmektedir. Birlikte kullanıldıkları belge sayısı arttıkça aralarındaki bağlantı çizgisi haritalama tekniğinde o kadar kalın gözükmektedir (Trotta ve Garengo, 2018: 114).

3. LİTERATÜR TARAMASI

3.1. Turizmde Bibliyometrik Çalışmalar

Turizm alanında bibliyometrik çalışmalar diğer alanlara göre çok fazla değildir. Turizm alanında en etkili dergilerde yayınlanan makalelerin bibliyometrisini (Guzeller ve Celiker, 2019; Köseoglu vd., 2019; Mulet-Forteza vd., 2018; Mulet-Forteza vd., 2019; Strandberg vd., 2018), en etkili yazarların yayın sayılarını (Benckendorff ve Zehrer, 2013; Figueroa-Domecq vd., 2015), lisansüstü tezlerin bibliyometrisini (Lian vd., 2016; Tayfun vd., 2018; Ying ve Xiao, 2012; Weiler vd., 2012), bibliyometrik çalışmaların bibliyometrisini (Ülker vd. 2022) inceleyen çalışmalar mevcuttur. Turizm alanında belli bir konuya odaklanan bibliyometrik çalışmalar da mevcuttur. Söz gelimi; Durán-Sánchez vd. (2016) yaptıkları çalışmalarında 1984-2014 yılları arasında şarap turizmi üzerine yayınlanmış olan makaleleri incelemişlerdir. Ülker vd. (2020) 30 akademik turizm dergisinde 1998-2019 yılları arasında yayınlanan inovasyon konulu makalelerin bibliyometrik profilini çıkartmışlardır. Sánchez vd. (2017) nicel yöntemleri kullanarak Web of Science (WoS) ve Scopus veri tabanında şarap turizmini konu alan 122 farklı dergiden 238 makaleyi değerlendirmişlerdir. Atabay ve Güzeller (2021) 2013-2019 yılları arasında turizmde

göz izleme konusunu ele alan 64 makaleyi tanımlayıcı, ağ ve kümeleme analizleriyle incelemişlerdir. Okumus vd. (2018) 1976-2016 yılları arasında 16 önde gelen dergide ağırlama ve turizm endüstrisinde gastronomi araştırmalarını konu, yöntem, ulusal ve uluslararası iş birliği, alan içi ve alan dışı iş birliği, en üretken yazar ve kurumlar açısından inceleyerek birtakım çıkarımlarda bulunmuşlardır. Yılmaz (2017) 1978-2015 yılları arasında çeşitli uluslararası veri tabanlarında restoranlarda bahşiş konusunu ele alan 201 makaleyi ele almıştır. Köseoglu vd. (2019) ağırlama endüstrisinde 1971-2016 yılları arasında stratejik yönetim araştırmalarını bibliyometrik olarak incelemişlerdir. Evren ve Kozak (2014) ise Türkiye’de 2000-2010 yılları arasında turizm ve ağırlama endüstrisiyle alakalı yayınlanmış olan 1217 makaleyi bibliyometrik verilerle analiz etmişlerdir.

3.2. Endüstri 4.0 Kapsamında Yapılan Bibliyometrik Çalışmalar

Turizmde Endüstri 4.0 ile ilgili çalışmalar kısıtlı sayıda bulunmaktadır. Söz gelimi, Web of Science (WoS) veri tabanında *Hospitality, Leisure, Sport & Tourism* kategorisinde “*Industry 4*”, “*Industry 4.0*”, “*Industrie 4*”, “*Industrie 4.0*”, “*Industry Four*”, “*Fourth Industrial Revolution*”, “*4. Industrial Revolution*” anahtar kelimelerini kullanarak “*TOPIC*” seçilerek yapılan taramada toplam 34 çalışmaya ulaşılmakta ve literatür taramasına dayalı bir çalışma dışında bibliyometrik çalışmaya rastlanmamaktadır. WoS’da kategori kısıtlaması yapılmadan “*Industry 4*” ve “*bibliometric*” anahtar kelimeleri seçilerek yapılan aramalarda ise çalışmaların Endüstri 4.0 (Ahmi vd., 2019; Cobo vd., 2018; Ejsmont vd., 2020; Gobbo vd., 2018; Ivanov vd., 2021; Kipper vd., 2019; Mariani ve Borghi, 2019; Muhuri vd., 2019; Özdağoğlu vd., 2020), nesnelerin interneti (Ben-Daya vd., 2017; Ghosh vd., 2021), tedarik zinciri (Frazzon vd., 2019; Tiwari, 2021; Zekhnini vd., 2021), eklemeli üretim (Haleem ve Javaid, 2019; Zarrabeitia-Bilbao vd., 2019), büyük veri (Bertoncel vd., 2019), robotik teknoloji (Klincewicz, 2019), akıllı fabrika (Jerman vd., 2018; Strozzi vd., 2017; Wang vd., 2021), bilgi yönetimi (Manesh vd., 2021) ve yapay zekâ (Darko vd., 2020) konularında yapıldığı görülmektedir. Özdağoğlu vd. (2020) WoS’da 1990-2017 yılları arasında Endüstri 4.0 konusunu ele alan makalelerle ilgili yaptıkları çalışmalarında anahtar kelime olarak “*industry 4.0*”, “*industry 4*”, “*industry four*”, “*industrie 4.0*”, “*the fourth industrial revolution*”, “*Internet of things*”, “*iot*” kelimelerini kullanmışlar; makalelerin atıf sayılarını, ülkelerin ortak yazarlık yoluyla yaptıkları işbirliklerini, atıf yapılan çalışmaları, en fazla yayın yapmış olan dergileri, dergiler arasındaki ortak atıf ağını, anahtar kelimelerin ortak kullanım ağını incelemişlerdir. Ahmi vd. (2019) *Scopus* veri tabanında, başlığında “*Industry 4.0*” bulunan tüm yıllardaki yayınları inceledikleri çalışmalarında; belge türü, kaynak türü, yayın yılı, yayının dili, yayının araştırma alanı, en çok kullanılan anahtar kelimeler, en fazla çalışma yapan ülkeler, makalelerin yazar sayıları ve en fazla atıf alan ilk 20 makale ile ilgili bilgilere değinmiş; ayrıca anahtar kelimelerin ağ analizine yer vermişlerdir. Muhuri vd. (2019) 2014-2019 yılları arasında *WoS* ve *Scopus* veri tabanlarında “*Industry 4.0*” anahtar kelimesine göre yayınları inceledikleri çalışmalarında, yayın türüne, en üretken ve en etkili 10 yazara, veri tabanına göre karşılaştırmalı olarak toplam yayın ve atıf sayısına, Endüstri 4.0 kapsamında 10 araştırma alanına, en fazla yayın yapmış olan ilk 10 dergi, ilk 10 ülke ve ilk 10 kuruma göre incelemişler; ayrıca anahtar kelimelerin ağ analizine yer vermişlerdir. Cobo vd. (2018) 2013-2017 yılları arasında *WoS*’da “*Industry 4.0*” anahtar kelimesinin birlikte kullanıldığı anahtar kelimeleri belirlemek amacıyla yaptıkları çalışmalarında, “*Cyber-Physical Systems*” ve “*Cloud Computing*” kelimelerinin en fazla kullanılan anahtar kelimeler olduğunu belirlemişlerdir. Gobbo vd. (2018), “*Industry 4.0*” kelimesi ile “*Environmental Protection*” ve “*Process Safety*” anahtar kelimelerinin ilişkisini incelemiş; “*Environmental Protection*” ile “*Industry 4.0*” kelimelerinin birbiriyle daha çok ilişkili olduğu sonucuna varmışlardır. Kipper vd. (2019), 2011-2018 yılları arasında *Scopus* veri tabanında “*industry 4.0*”, “*the fourth industrial revolution*”, “*the 4th industrial revolution*”, “*smart manufacturing*”, “*smart production*”, “*smart factory*” ve “*smart factories*” anahtar kelimelerini kullanmışlar; haritalama tekniğini kullanarak en fazla çalışılan alanların siber fiziksel sistemler, nesnelerin interneti ve büyük veri olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Endüstri 4.0 kapsamında turizm alanında daha önce bir bibliyometrik çalışmaya rastlanmamış olması, yapılmış olan çalışmaların diğer sektörlerle ilişkili olması ve bu çalışmada kullanılan anahtar kelimeleri içermemesi ile bu çalışmanın turizm alanında Endüstri 4.0 kapsamında yapılan öncü bibliyometrik çalışmalardan biri olması, ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşüncesini güçlendirmektedir.

4. YÖNTEM

4.1. Veri Tabanı ve Dergi Seçimi

Bu çalışmada, turizm alanında en önde gelen uluslararası dergilerde Endüstri 4.0 kapsamında yayınlanmış olan makalelerin bibliyometrik olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, öncelikle makalelerin taranacağı veri

tabanına karar verilmesi gerekli olduğundan araştırmacılar arasında en fazla tercih edilen iki veri tabanından biri olan (Muhuri vd., 2019: 219) ve en etkili veri tabanı olarak kabul gören (Mulet-Forteza vd., 2019: 820) *Web of Science (WoS)* veri tabanı bu çalışma kapsamında incelenecek olan çalışmalar için seçilmiştir. *WoS* veri tabanında 15.000'den fazla derginin ve 50 milyondan fazla makalenin yer alması (Merigó vd., 2015: 2647) ve her yıl *WoS* veri tabanında *Hospitality, Leisure, Sport & Tourism* kategorisinde 1000'den fazla makale yayınlanması (Mulet-Forteza vd., 2019: 821) veri tabanı olarak *WoS*'un diğer seçilme nedenleri arasındadır. Konuya daha geniş bir bakış açısı sağlamak amacıyla *WoS* veri tabanında endeks kısıtlaması yapılmamıştır. Dergi seçiminde ise *WoS*'da *Hospitality, Leisure, Sport & Tourism* kategorisinde yer alan dergiler tercih edilerek çalışma alanı turizm alanı özelinde kısıtlanmıştır. Turizm alanında önde gelen uluslararası dergilerde Endüstri 4.0 kapsamında yapılan en fazla sayıda makaleye ulaşılmak istenmesi nedeniyle *WoS*'da seçilen dergilerde kategori dışında bir kısıtlama yapılmamıştır.

4.2. Veri Toplama ve Analiz

Araştırmacılar tarafından kitaplar, derlemeler ve bildirimler yerine hakem değerlendirmelerinden geçtiğinden "onaylı bilgi" olarak kabul edilen makaleler bilimsel belge olarak kullanılmaktadır (Ramos-Rodríguez ve Ruiz-Navarro, 2004: 982). Bu nedenle analize dâhil edilecek olan belge türü olarak makale seçilmiştir. Ayrıca dil kısıtlamasına gidilmiş olup yazarlar İngilizce eğitim aldıklarından sadece İngilizce dilinde yazılan makaleler analize dâhil edilmiştir. Turizm alanında Endüstri 4.0 kapsamında yayınlanan en fazla sayıda makaleye ulaşılmak ve yıllar içindeki gelişimi incelenmek istendiğinden zaman aralığı olarak herhangi bir kısıt konulmamıştır. Araştırmaya dâhil edilen anahtar kelimeler ise "Industry 4", "Industry 4.0", "Industrie 4", "Industrie 4.0", "Industry Four", "Fourth Industrial Revolution", "4. Industrial Revolution", "Smart Tourism", "Internet of Things", "IOT", "Augmented Reality", "Virtual Reality", "3D Printing", "Additive Manufacturing", "Artificial Intelligence", "Autonomous Robot", "Robot", "Cybersecurity", "Cloud Computing", "Big Data", "Biometric Technology", "Wearable Technology", "RFID" ve "Radio Frequency Identification" anahtar kelimeleridir. Anahtar kelimelerin sorgulanması sadece "Title" olarak yapıldığı takdirde yazarların makalelerindeki anahtar kelimelerde ve özetinde bu çalışma kapsamındaki anahtar kelimelere yer veren makalelere ulaşamayacağından "Topic" seçilerek sorgulama yapılmıştır. "Topic"; başlık, özet, anahtar kelimeler ve *WoS* editörleri tarafından oluşturulan anahtar kelimeler içerisinde sorgulama yapmakta olup 08 Temmuz 2021 tarihinde yapılan sorgulama sonucunda yayınlara erişim sağlanmıştır. Anahtar kelimelerle yapılan sorgulama sonucunda tüm kategorilerde 516.169 yayına ulaşılmıştır. *Hospitality, Leisure, Sport & Tourism* kategorisi seçilerek yayın sayısı 1128'e; daha sonra belge türü olarak makale seçilerek yayın sayısı 784'e; dil olarak İngilizce seçilerek 738 makaleye indirilmiştir. Daha sonra makale ve kitap bölümü olarak gözükün ve bilimsel kitaplarda yayınlanmış 61 makale araştırma amacına uygun olmadığından analiz dışı bırakılmıştır. Analizler çalışma kapsamına giren 677 makale üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada bibliyografik inceleme için birtakım yöntemler uygulanmıştır. Öncelikle, yapılan yayınların sayısı ve bu atıflara *WoS* veri tabanında yayınlanan yayınlardan yapılan toplam atıf sayısı dikkate alınmıştır. Frenken ve Hoekman (2014: 130) yayın ve atıf sayısının bibliyometrik göstergelerden olduğunu belirtmektedir. Seeber vd. (2019: 480) yayın ve atıf sayısının H-indexi ile birlikte bibliyometrik çalışmalarda verimliliğin göstergelerinden olduğunu belirtmektedir. Daha sonra ise çalışma kapsamına dâhil edilen makalelerin bibliyometrik profillerini belirlemek için yıllara ve yayınlanan dergilere göre makale ve atıf sayıları, yazar sayılarına göre makale sayıları, en fazla çalışma yapan yazarlar, yazarların akademik üretkenlikleri, en fazla kullanılan anahtar kelimeler, ülkelerin ve kurumların akademik verimlilikleri ile en fazla atıf alan makalelerin analizine yer verilmiştir. En fazla atıf alan makalelerin analizinde, *WoS* veri tabanında yayınlanan yayınlardan alınan atıflara göre sıralama yapılmış olup yıllık ortalama atıf sayılarına yer verilmiştir. Yıllık ortalama atıf sayısı, yayınladıktan sonraki yıllarda en etkili olan makalelerin analizinin yapılabilmesi açısından önemli görülmektedir. Bu nedenle, bu çalışmada bibliyometrik yöntemlerden biri olan değerlendirme tekniğinin kullanıldığını söylemek mümkündür.

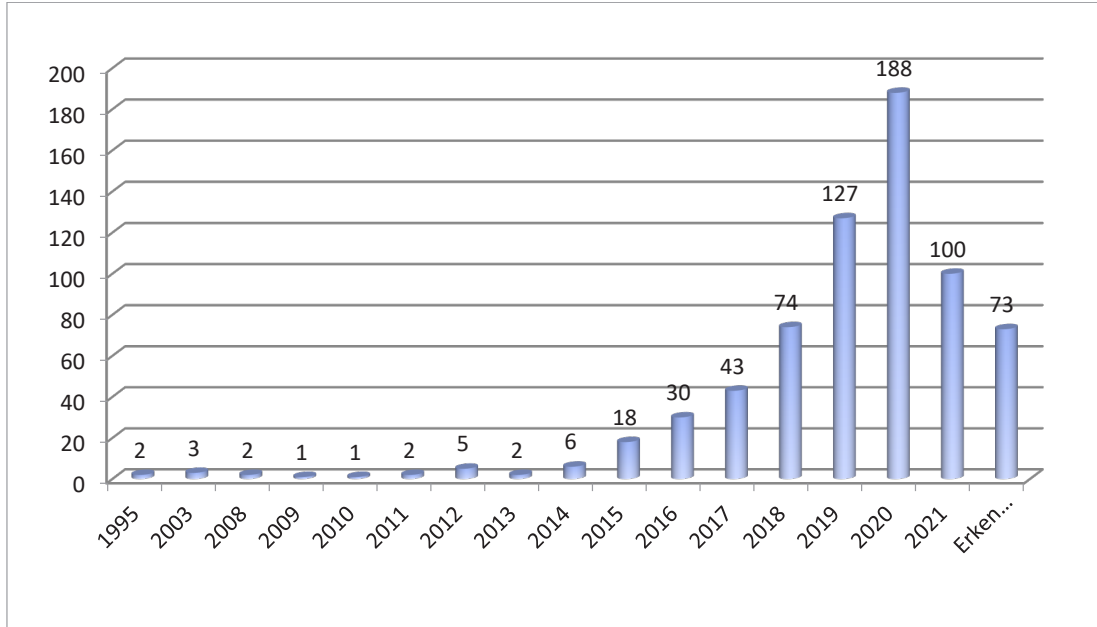
Bibliyometrik analizlerin sonuçlarının görselleştirilmesinde ve haritalanmasında, Citespace (Chen, 2006), *Visualization of Similarities (VOS) viewer* (Van Eck ve Waltman, 2010) ve Gephi (Bastian vd., 2009) programları sıklıkla kullanılabilir. Bu çalışmada ücretsiz bir bilgisayar programı olan ve Van Eck ile Waltman tarafından geliştirilmiş olan *VOSviewer* programı kullanılmıştır (Van Eck ve Waltman, 2010: 523). *VOSviewer*, bibliyometrik ağları kurmak ve görselleştirmek için kullanılan bir programdır (Van Eck ve Waltman, 2017: 1054). Bu çalışma kapsamında kullanılan haritalama teknikleri şu şekildedir: (a) dergilerin ortak atıf ağ analizi, (b) ortak yazarlık ağ analizi, (c) anahtar kelimelerin ortak kullanımı ve (d) iş birliği yapan ülkelerin ve kurumların ağ analizi. Yapılan ağ analizleriyle, bu çalışmada değerlendirme tekniği ile birlikte ilişki tekniğinin de kullanıldığı belirtilmelidir.

Bu bilgiler ışığında, bu çalışmada cevap aranan araştırma soruları aşağıdaki şekildedir:

- Yıllara göre makalelerin dağılımı nasıldır?
- Yıllara göre atıf dağılımı nasıldır?
- Yayımlandıkları dergilere göre makalelerin dağılımı nasıldır?
- Dergilerin atıf dağılımı nasıldır?
- Dergilerin ortak atıf ağının yapısı nasıldır?
- Yazar sayılarına göre makale dağılımı nasıldır?
- Yazarların akademik üretkenlikleri nasıldır?
- Yazarların ortak yazarlık ağ yapısı nasıldır?
- En fazla kullanılan anahtar kelimeler nelerdir?
- Anahtar kelimelerin ortak kullanım ağ yapısı nasıldır?
- Hangi ülkeler en fazla katkıyı sağlamaktadır?
- İş birliği yapan ülkelerin ağ yapısı nasıldır?
- Hangi kurumlar en fazla katkıyı sağlamaktadır?
- İş birliği yapan kurumların ağ yapısı nasıldır?
- En fazla atıf alan makaleler hangileridir?
- En fazla atıf alan makalelerin ağ yapısı nasıldır?

5. BULGULAR

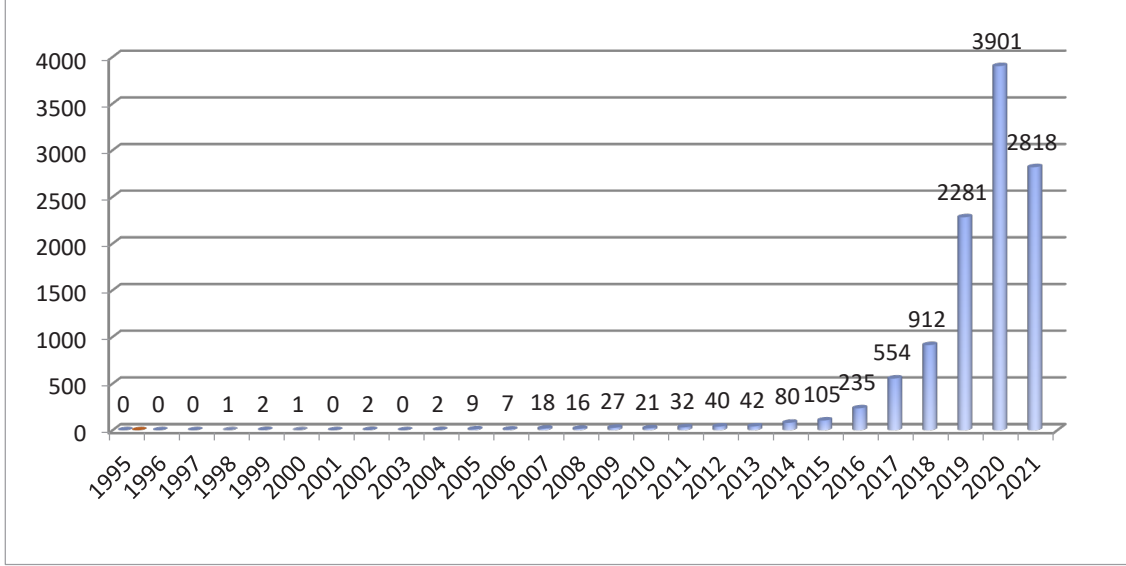
Bu çalışma, turizm alanında uluslararası endekslerde taranan dergilerde Endüstri 4.0 ve uygulamalarını konu alan makalelerin bibliyometrik olarak incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Bu doğrultuda, öncelikle yıllar itibariyle bu alanda yapılan makale sayılarına yer verilmiş olup bulgular Grafik 1’de gösterilmektedir. Grafik 1’e göre, Endüstri 4.0 uygulamalarıyla ilgili olarak ilk yayınlar 1995 yılında yapılmış olup bu yayınlar sanal gerçeklik üzerine yapılan çalışmalardan oluşmaktadır (Cheong, 1995; Williams ve Hobson, 1995). 2011 yılından itibaren Endüstri 4.0’ın tüm dünyada tanınmaya ve uygulanmaya başlamasıyla birlikte bu alanda yapılan akademik yayınların sayısının arttığı gözlenmektedir. İncelenen makalelerin %96’sının 2015 yılı ve sonrasında yapılmış olduğu Grafik 1’de görülmektedir. 2021 yılında temmuz ayı itibariyle 100 makale çalışmasının yapıldığı ve 73 makalenin de erken görünümde olduğu ve buna ilave olarak 2020 yılında 2019 yılına oranla 1,5 kat daha fazla yayın yapıldığı göz önüne alınacak olursa, 2020 yılında yapılan çalışmalara oranla 2021 yılında yapılan çalışma sayısının 300 civarına ulaşacağı tahmin edilmektedir.

Grafik 1. Yıllara göre makale sayısı

Yıllara göre bu alanda yapılmış olan makalelere yapılan atıf sayıları Grafik 2’de yer almaktadır. Atıflar WoS’da taranan dergilerde yayınlanan makaleler tarafından yapılan atıfları göstermektedir. Grafik 2’ye göre, ilk atıf 1998 yılında Cheong (1995) tarafından yapılmış olan çalışmaya yapılan atıftır. Cheong’un çalışması, bu çalışma

kapsamında yapılan ilk makaleden biri olma özelliği taşımaktadır. Yıllar itibariyle atıf sayıları incelendiğinde, atıfların 2007 yılından itibaren yükselişe geçtiği, 2015 yılından itibaren ise bir önceki yıla göre sürekli katlanarak arttığı görülmektedir. 2015 yılında WoS’da taranan dergilerden yapılan atıf sayısı 105 iken bu alanda yapılan çalışmaların sayısının artmasıyla birlikte 2021 yılına gelindiğinde bu sayı 2818’e ulaşmış durumdadır. 2021 yılı sonu itibariyle 4000’i geçeceğini tahmin etmek güç değildir. 2015 ve 2021 yıllarında yapılan atıflar karşılaştırıldığında, 2021 yılında yapılan toplam atıf sayısının 2015 yılına göre 28 kat fazla olduğu söylenebilir. Bu bulgu da bu alanda yapılan çalışmaların sayısının 2015 yılından itibaren önemli bir oranda arttığını ve artarak devam edeceğini göstermektedir.

Grafik 2. Yıllara göre atıf sayısı

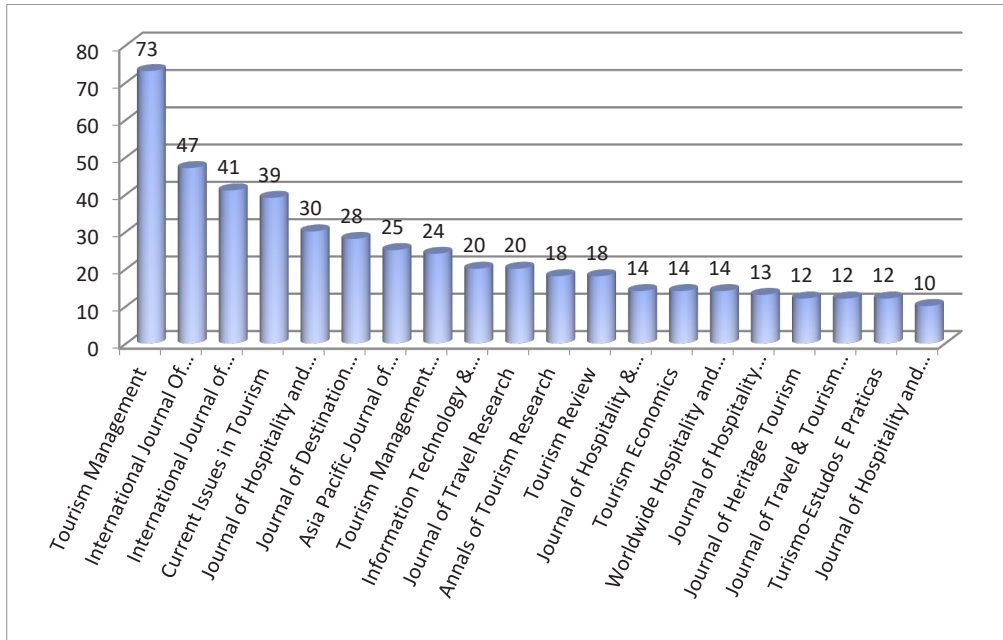
Dergilere göre makale sayıları bakımından inceleme Tablo 1’de ve Grafik 3’te yer almaktadır. Tablo 1’e göre en fazla yayının yapıldığı uluslararası dergi, 73 makale ile (%10,78) H-index’i en yüksek ilk (199) ve etki faktörü en yüksek ikinci (10,967) dergi olan *Tourism Management* dergisidir. Onu 47 makale ile (%6,94) *International Journal Of Contemporary Hospitality Management*, 41 makale ile (%6,06) *International Journal of Hospitality Management* ve 39 makale ile (%5,76) *Current Issues in Tourism* takip etmektedir. En fazla yayın yapan ilk 20 dergi dışındaki diğer dergiler Tablo 1’de diğer kategorisinde yer almaktadır. *Tourism Management* dergisinde yayınlanan makalelerin %59’u (43 makale) ise 2019 yılı ve sonrasında yayınlanmıştır. Grafik 1 ve Tablo 1’deki bulgular birlikte değerlendirildiğinde, turizm alanında yayın yapan uluslararası dergilerde Endüstri 4.0 ve uygulamaları kapsamında yapılan çalışmaların sayısının yıllar geçtikçe arttığını söylemek mümkündür. Özellikle 2019 ve sonrasında bu alanda yayınlanan yayınların önemli bir gelişim gösterdiği açıkça görülmektedir.

Tablo 1: Dergilere göre makale sayıları

Dergi İsmi	Makale Sayısı	Yüzde (%)	Etki Faktörü*	H-Index**
Tourism Management	73	10,78	10,967	199
International Journal Of Contemporary Hospitality Management	47	6,94	6,514	86
International Journal of Hospitality Management	41	6,06	9,237	122
Current Issues in Tourism	39	5,76	7,43	74
Journal of Hospitality and Tourism Technology	30	4,43	4,260	31
Journal of Destination Marketing & Management	28	4,14	6,952	39
Asia Pacific Journal of Tourism Research	25	3,69	3,677	37
Tourism Management Perspectives	24	3,55	6,586	43
Information Technology & Tourism	20	2,95	2,449	18

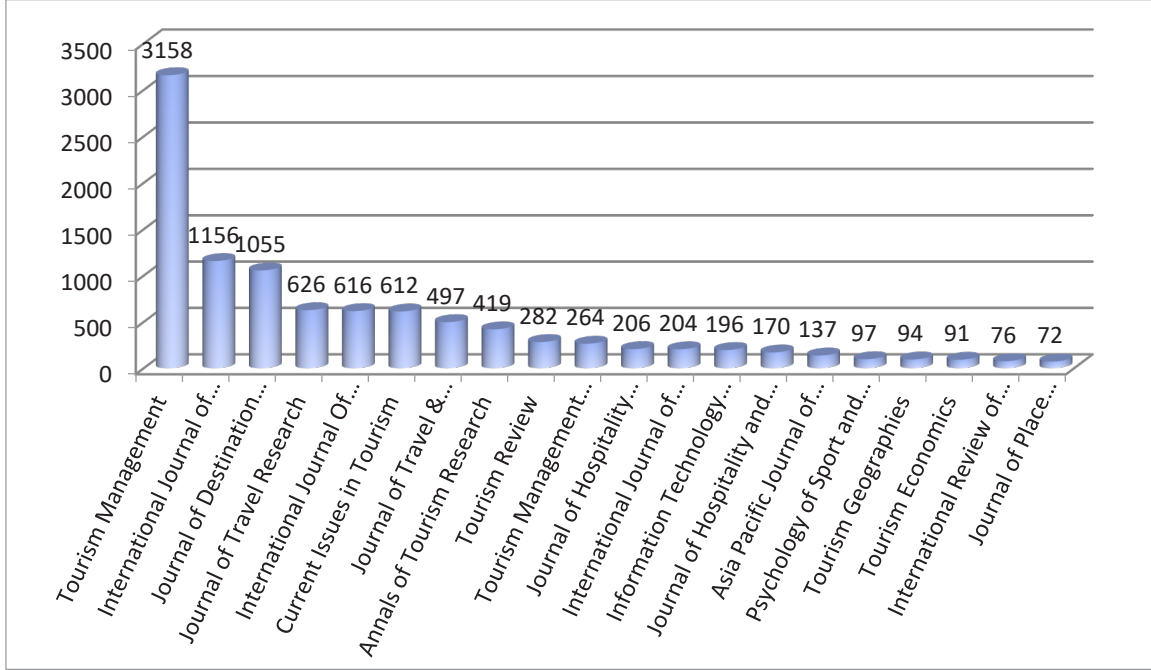
Journal of Travel Research	20	2,95	10,982	132
Annals of Tourism Research	18	2,66	9,011	171
Tourism Review	18	2,66	5,947	32
Journal of Hospitality & Tourism Research	14	2,07	5,161	70
Tourism Economics	14	2,07	4,438	58
Worldwide Hospitality and Tourism Themes	14	2,07	n/a	20
Journal of Hospitality Marketing & Management	13	1,92	7,022	53
Journal of Heritage Tourism	12	1,77	n/a	30
Journal of Travel & Tourism Marketing	12	1,77	7,564	73
Turismo-Estudios E Praticas	12	1,77	n/a	-
Journal of Hospitality and Tourism Management	10	1,48	5,959	34
Diğer	193	28,51		
Toplam	677	100,00		

*Clarivate Analytics (2021) , ** Scimago Institutions Rankings (2021)

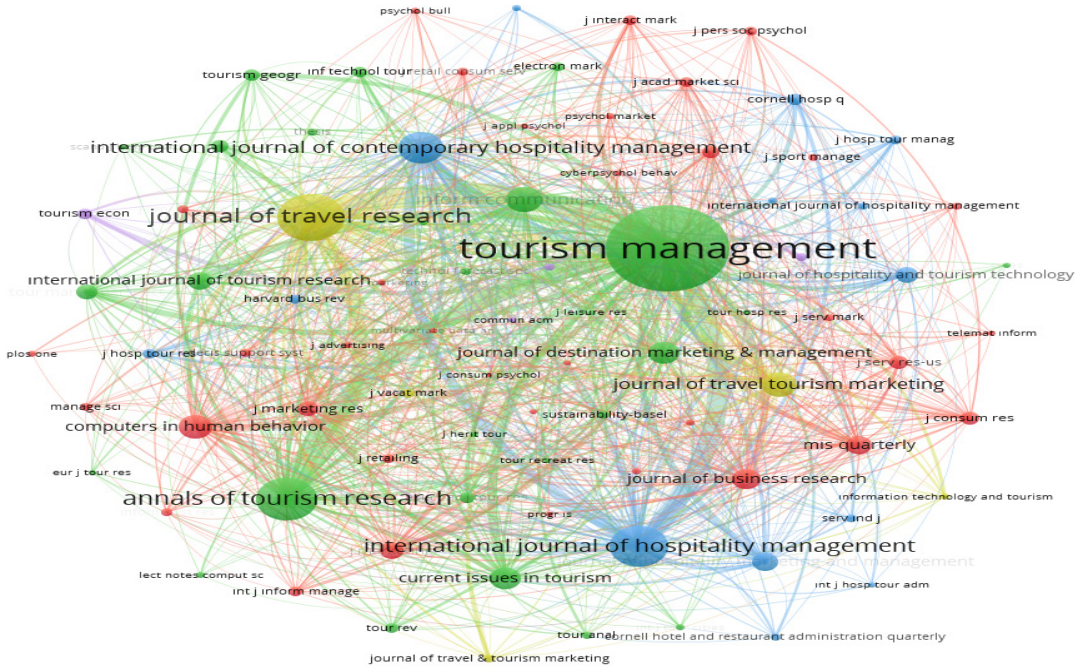
Grafik 3. Makale sayılarına göre ilk 20 dergi

Turizm alanında yayınlanan uluslararası dergilerde bu çalışmanın araştırma konusu kapsamında yayınlanan makalelere yapılan atıfların grafiği, yapılan toplam atıf sayısına göre ilk 20 dergi olacak şekilde Grafik 4'te yer almaktadır. *Tourism Management* dergisinde yer alan 73 makaleye yapılan atıfların sayısı 3158'dir. İkinci sırada ise *International Journal of Hospitality Management* dergisinde yayınlanmış olan 41 makaleye yapılan 1156 atıf yer almaktadır. Onu 1055 atıfla *Journal of Destination Marketing & Management* ve 626 atıf ile *Journal of Travel Research* dergisi takip etmektedir. Makale başına atıf sayısına göre ise 43 atıf ile (3158 atıf/73 makale) *Tourism Management* ilk sırada yer almaktadır.

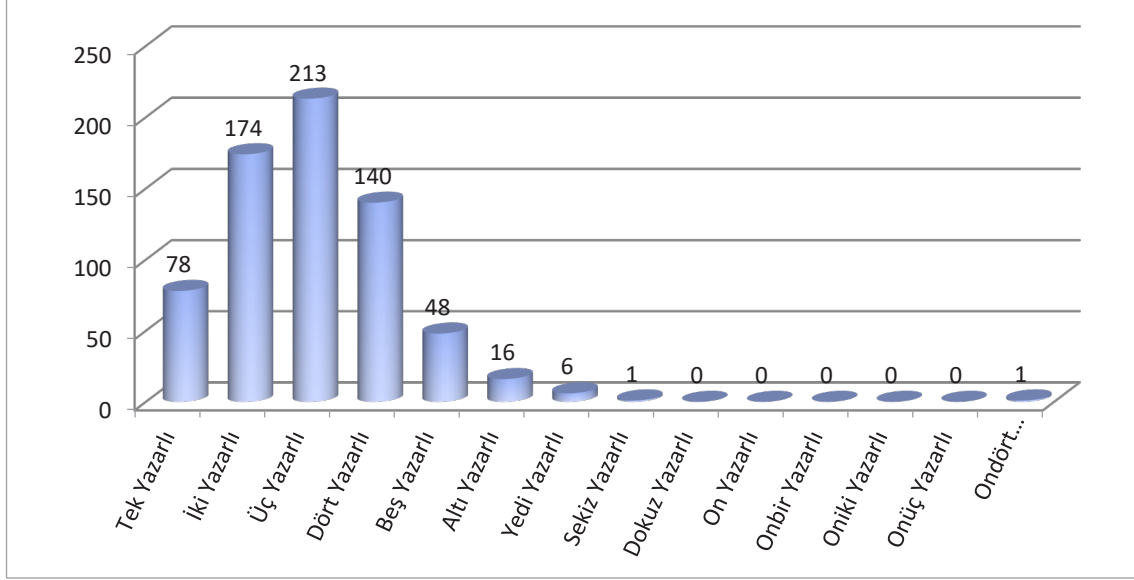
Grafik 4. Atıf sayılarına göre ilk 20 dergi

Şekil 1'de en az 50 atıf alan dergilerin ortak atıf ağ analizi görülmektedir. Dğümlerin büyüklüğü o dergide yayınlanan makalelerin almış oldukları ortak atıfların büyüklüğünü, aralarındaki çizgiler ortak atıf ilişkisini, çizgilerin kalınlığı ortak atıf konusunda güçlü iş birliği içinde olduklarını ve birbirlerine yakın ve aynı renkte olmaları ise birbirleriyle ilişkili olduklarını göstermektedir. Bu bilgilere göre, en fazla ortak atıf alan makalelerin *Tourism Management* dergisinde yayınlandığı, ikinci sırada *Journal of Travel Research* dergisinin, üçüncü sırada ise *Annals of Tourism Research* dergisinin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca, *Tourism Management* dergisi ile *Annals of Tourism Research*, *Journal of Travel Research*, *International Journal of Hospitality Management* ve *International Journal of Contemporary Hospitality Management* dergilerinin ortak atıf konusunda güçlü iş birliği içinde oldukları analiz sonuçlarından elde edilmektedir.

Şekil 1. Dergilerin ortak-atıf analizi

Makalelerin yazar sayılarına göre durumu Grafik 5'te verilmektedir. Grafik 5'e göre, makalelerin %12'si (78 makale) tek yazarlı, %26'sı (174 makale) iki yazarlı, %31'i (213 makale) üç yazarlı ve %21'i (140 makale) ise dört yazarlıdır. Bu bulgular, çalışmaların büyük çoğunluğunun (%88) iki veya daha fazla yazar tarafından yapıldığını göstermektedir. Makalelerin çok yazarlı olması, diğer bir ifadeyle ortak yazarlık, bilimsel iş birliğinin en somut kanıtlarından sayılmaktadır (Glänzel ve Schubert, 2006: 257). Bu durum da farklı ülkelerden ve farklı kurumlardan yazarların bilimsel anlamda iş birliği yaparak farklı fikirlerle daha nitelikli ve daha kaliteli yayınlar yapmalarını sağlamaktadır.

Grafik 5. Yazar sayılarına göre makale sayıları

Yazarların görev yaptıkları bölümlere göre makalelerin multidisiplinerlik durumlarına ilişkin bilgiler Tablo 2'de yer almaktadır. Tabloya göre toplam 677 makale bulunmakta ve toplam yazar sayısı 2025'tir. Toplam 677 makalenin 371'inde en az bir yazar turizm alanında görev yapmakta olup 306 makede ise yazarların hiçbiri turizm alanında görev yapmamaktadır. İki ve daha fazla yazarlı makalelerin 152'sinin yazarları turizm alanında, 190'ının ise en az bir yazarı turizm alanında görev yapmaktadır. Tüm yazarların turizm alanı dışında ve tek disiplinde olduğu makale sayısı 118; multidisipliner çalışılan makale sayısı ise 188'dir. Tabloya göre yazar sayısı arttıkça, çalışmaların multidisipliner çalışmalara doğru yöneldiği, toplam çalışmaların %67'sinin multidisipliner alanlarda çalışılan makalelerden oluştuğu ve bu çalışma kapsamında çalışılan konuların genellikle multidisipliner olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2. Yazarlara göre makalelerin multidisiplinerlik durumu

	Turizm Alanı		Turizm Alanı Dışı		TOPLAM
	Tek Disiplin	Multidisipliner	Tek Disiplin	Multidisipliner	
Tek yazarlı	29	-	49	-	78
İki yazarlı	64	30	29	51	174
Üç yazarlı	57	71	26	59	213
Dört yazarlı	25	59	9	47	140
Beş yazarlı	5	19	3	21	48
Altı yazarlı	-	7	2	7	16
Yedi yazarlı	1	4	-	1	6
Sekiz yazarlı	-	-	-	1	1
On dört yazarlı	-	-	-	1	1
TOPLAM	181	190	118	188	677

En fazla yayın yapan yazarlar Tablo 3'te yer almaktadır. Tablo 3'e göre, bu çalışma kapsamında yer alan konuda 20 makale ile en fazla yayın yapan yazar Law olarak görülmektedir. Bu yazarı 14'er makale ile Dieck ve Jung takip etmektedir. Yazarların birinci yazar olma durumuna göre yapılan sıralamada ise ilk sırayı 11 makale ile Mariani, ikinci sırayı beş makale ile Tussyadiah, üçüncü sırayı ise dört makale ile Dieck, Hu ve Lee almaktadır. İkinci yazar olma durumlarına göre yapılan sıralamada ilk sırayı altışar makale ile Dieck ve Jung almakta, bu iki yazarı beş makale ile Jeong, Li ve Borghi takip etmektedir. Üçüncü yazar olarak makalede yer alma durumuna göre yapılan incelemede Law 13 makale ile öne çıkmaktadır. Bu bilgilerden hareketle, turizm alanında yayın yapan uluslararası dergilerde Endüstri 4.0 kapsamında yayınlanan makalelerde yazarlar bakımından öncü bir yazarın olmadığı ve bu alanın turizm alanında yayın yapan dergiler açısından henüz gelişme aşamasında olduğu çıkarımı yapılabilir. Gelecekte yapılacak olan çalışmaların sayılarının artmasıyla birlikte, hem bu alanda çalışan yazar sayısı artacak hem de bu alanda yayınlamış olduğu makalelerle uzmanlaşmış olan yazarlar ortaya çıkacaktır.

Tablo 3. En fazla çalışma yapan ilk 20 yazar

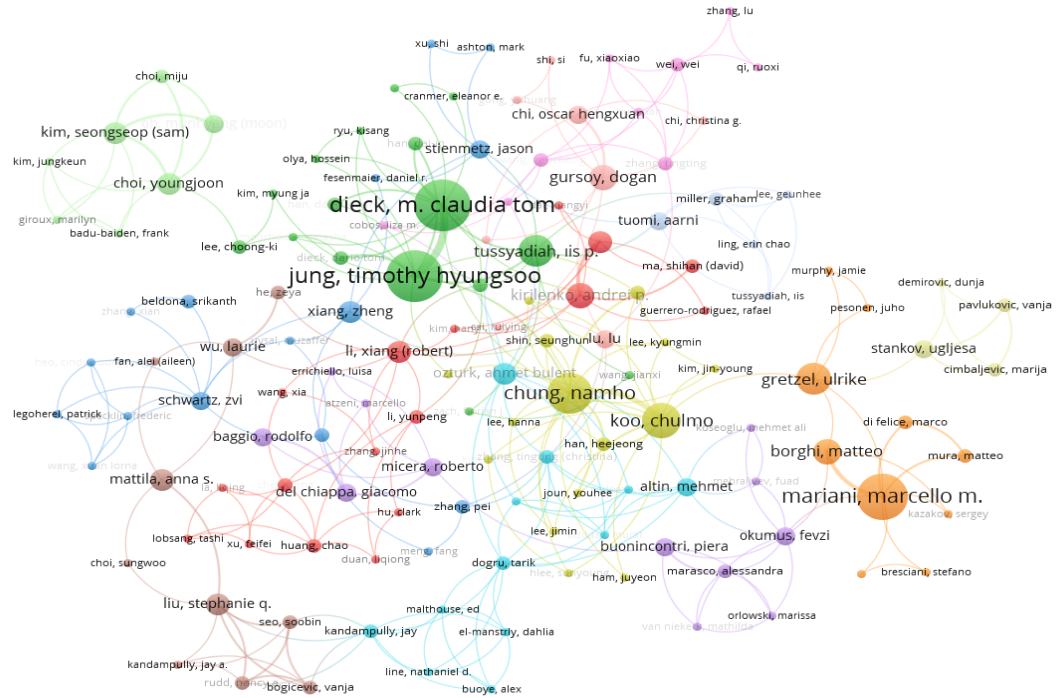
Sıra No	Yazar Adı	Birinci Yazar	İkinci Yazar	Üçüncü Yazar	Dördüncü Yazar	Beşinci Yazar	Makale Sayısı
1	Law, Rob	1	3	13	3	-	20
2	Dieck, M. Claudia Tom	4	6	2	2	-	14
3	Jung, Timothy Hyungsoo	3	6	5	-	-	14
4	Mariani, Marcello M.	11	1	-	-	-	12
5	Chung, Namho	1	3	5	1	-	10
6	Buhalis, Dimitrios	3	2	2	1	1	9
7	Jeong, Miyoung	1	5	2	-	-	8
8	Koo, Chulmo	2	2	-	4	-	8
9	Gretzel, Ulrike	3	3	1	-	-	7
10	Li, Gang	-	5	2	-	-	7
11	Tussyadiah, Iis P.	5	2	-	-	-	7
12	Borghini, Matteo	-	5	-	-	-	5
13	Fuchs, Matthias	1	-	4	-	-	5
14	Gursoy, Dogan	-	2	3	-	-	5
15	Hu, Feng	4	-	-	-	1	5
16	Ivanov, Stanislav	2	3	-	-	-	5
17	Kirilenko, Andrei P.	2	2	1	-	-	5
18	Lee, Minwoo	4	1	-	-	-	5
19	Lexhagen, Maria	-	1	1	3	-	5
20	Oender, Irem	2	3	-	-	-	5

Yazarların akademik üretkenliklerine yönelik olarak Tablo 4 hazırlanmıştır. Tablo 4'e göre, WoS'da taranan makalelerden yapılmış olan atıf sayıları bakımından yazarlar incelendiğinde, en fazla atıfı 880 adet ile Jung'un yaptığı makalelerin aldığı, onu 678 atıf ile Dieck ve 546 atıf ile Buhalis'in takip ettiğini ifade etmek mümkündür. Makale başına yapılan ortalama atıf sayılarına bakıldığında, ilk sırayı 338 atıf ile Uysal almakta, onu 176 atıf ile Guttentag takip etmektedir. Guttentag'ın (2010) yaptığı ve 353 atıf ile en çok atıf almış olan sanal gerçeklikle ilgili çalışması, bu makalenin Endüstri 4.0 uygulamaları arasında yer alan sanal gerçeklik alanında uluslararası literatürde en çok kabul edilen çalışmalardan biri olduğunu göstermektedir. En fazla yayın yapan Law'un makale başına atıfı 21,2 iken, ikinci sırada yer alan Dieck'in makale başına ortalama atıfı 48,42 ve üçüncü sıradaki Jung'un makale başına ortalama atıfı 62,85'tir. Bu üç yazarın da makale başına atıf sıralamasında ilk 20 yazar arasında olmamaları bu sıralamanın dikkat çeken diğer bulgularıdır.

Tablo 4. Yazarların akademik üretkenlikleri

Sıra No	Yazar	Makale Sayısı	Yazar	Atf Sayısı	Yazar	Atf / Makale
1	Law, Rob	20	Jung, Timothy Hyungsoo	880	Uysal, Muzaffer	338,00
2	Dieck, M. Claudia Tom	14	Dieck, M. Claudia Tom	678	Guttentag, Daniel A.	176,00
3	Jung, Timothy Hyungsoo	14	Buhalis, Dimitrios	546	Gerdes, John H., Jr.	169,00
4	Mariani, Marcello M.	12	Law, Rob	424	Boes, Kim	158,00
5	Chung, Namho	10	Mariani, Marcello M.	380	Inversini, Alessandro	158,00
6	Buhalis, Dimitrios	9	Xiang, Zheng	380	Leue, M. Claudia	154,00
7	Jeong, Miyoung	8	Schwartz, Zvi	377	Wang, Dan	140,50
8	Koo, Chulmo	8	Tussyadiah, Iis P.	352	Cherrett, Thomas	139,00
9	Gretzel, Ulrike	7	Guttentag, Daniel A.	352	Davies, Nigel	139,00
10	Li, Gang	7	Gerdes, John H., Jr.	338	Dickinson, Janet E.	139,00
11	Tussyadiah, Iis P.	7	Uysal, Muzaffer	337	Ghali, Karen	139,00
12	Borghgi, Matteo	5	Chung, Namho	335	Norgate, Sarah	139,00
13	Fuchs, Matthias	5	Li, Xiang (Robert)	335	Speed, Chris	139,00
14	Gursoy, Dogan	5	Pan, Bing	313	Butler, Gareth	138,00
15	Hu, Feng	5	Wang, Dan	281	Hannam, Kevin	138,00
16	Ivanov, Stanislav	5	Li, Yunpeng	243	Paris, Cody Morris	138,00
17	Kirilenko, Andrei P.	5	Yang, Yang	191	Huang, Xiankai	129,00
18	Lee, Minwoo	5	Marine-Roig, Estela	190	Schwartz, Zvi	125,67
19	Lexhagen, Maria	5	Di Felice, Marco	175	Li, Yunpeng	121,50
20	Oender, Irem	5	Mura, Matteo	175	Duan, Liqiong	115,00

Şekil 2’de Endüstri 4.0 kapsamında en az 1 makalesi ve 1 atfı bulunan yazarların iş birliğine dayalı ağ analizi gösterilmektedir. Buna göre Jung ve Dieck aralarındaki iş birliği en fazla olan yazarlar olmakla birlikte, Jung ve Dieck birbirleri dışında en fazla Tussyadiah ve Chung ile birlikte çalışan yazarlardır. Aynı zamanda Chung ile Koo ve Mariani ile Gretzel ve Borghi birlikte çalışan diğer yazarlardır. En fazla yayını bulunanlardan Law ise hemen hemen her makalede farklı kişilerle çalışmıştır.

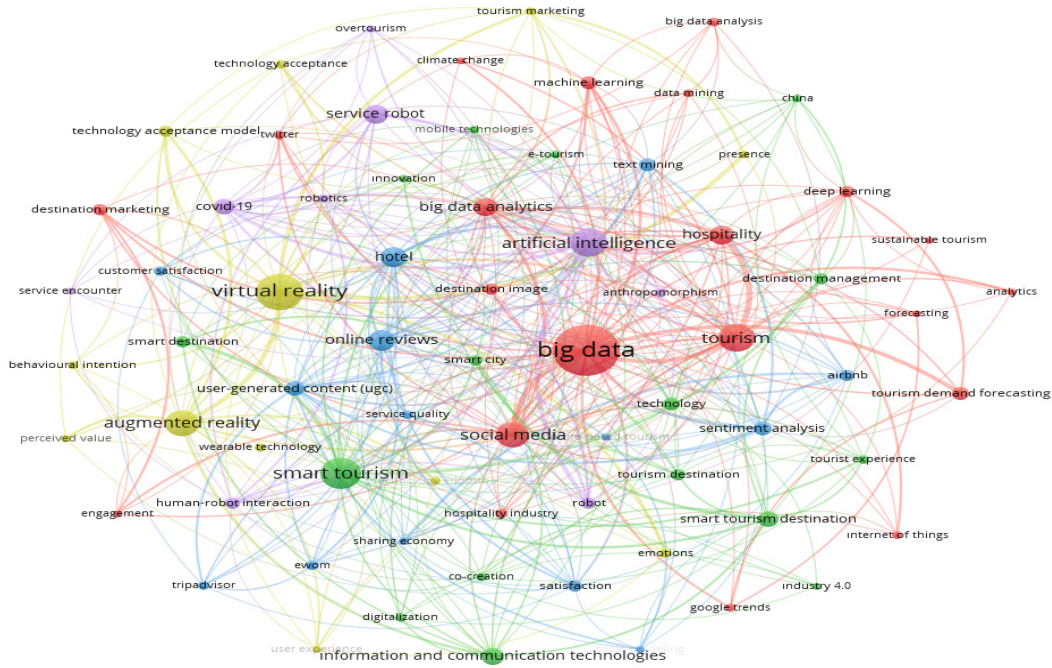
Şekil 2. Ortak-yazarlık ağ analizi

Çalışma kapsamında incelenen 677 makalede kullanılmış olan anahtar kelimelerin kullanılma sıklığına ilişkin veriler Tablo 5'te yer almaktadır. Yapılan analizler sonucunda en fazla kullanılan anahtar kelimenin 102 kez kullanım ile *"big data"* olduğu; onu 62 kez kullanım ile *"virtual reality"*, 49 kez kullanım ile *"smart tourism"*, 44 kez kullanım ile *"artificial intelligence"* ve 41 kez kullanım ile *"tourism"* anahtar kelimelerinin takip ettiği analizin bulgularındandır. En sık kullanılan anahtar kelimeler dikkate alındığında, Endüstri 4.0 alanında yapılan çalışmaların daha çok büyük veriye, sanal ve artırılmış gerçekliğe, akıllı turizme ve yapay zekaya odaklandığı ifade edilebilir. Gelecekte ise robotlara özellikle konaklama işletmelerinde yer verilmesi sonucunda *"artificial intelligence"*, *"robot"*, *"machine learning"*, *"chatbot"* vb. anahtar kelimelerini kullanan yayın sayısının artacağını ve en fazla kullanılan anahtar kelimelerden olacağını söylemek mümkündür.

Tablo 5. En fazla kullanılan ilk 25 anahtar kelime

Sıra No	Anahtar Kelime	Kullanım Sıklığı	Sıra No	Anahtar Kelime	Kullanım Sıklığı
1	Big Data	102	14	Smart Tourism Destination	19
2	Virtual Reality	62	15	COVID-19	18
3	Smart Tourism	49	16	User-Generated Content (UGC)	17
4	Artificial Intelligence	44	17	Sentiment Analysis	16
5	Tourism	41	18	Machine Learning	14
6	Augmented Reality	38	19	Technology	14
7	Social Media	37	20	Text Mining	14
8	Online Reviews	28	21	Tourism Demand Forecasting	14
9	Hotels	26	22	Airbnb	12
10	Hospitality	25	23	Deep Learning	12
11	Service Robot	25	24	Destination Marketing	12
12	Big Data Analytics	23	25	Satisfaction	12
13	Information and Communication Technologies	21			

Şekil 3'te Endüstri 4.0 kapsamında yayınlanmış olan makalelerde en az altı kez kullanılmış olan anahtar kelimelerin aynı makalede ortak kullanımlarının ağ analizi gösterilmektedir. En sık kullanılan ilk beş anahtar kelime sırasıyla *"big data"*, *"virtual reality"*, *"smart tourism"*, *"artificial intelligence"* ve *"tourism"* kelimeleridir. *Big data*'nın en sık ortak kullanıldığı diğer kelimeler *"tourism"*, *"tourism demand forecasting"*, *"social media"*, *"analytics"* ve *"machine learning"*; *"virtual reality"* kelimesinin *"augmented reality"*, *"presence"*, *"emotions"* ve *"tourism marketing"*; *"smart tourism"* kelimesinin *"smart destination"*, *"smart city"* ve *"destination management"*; *"artificial intelligence"* kelimesinin *"service robot"*, *"robot"* ve *"covid-19"*; *"tourism"* kelimesinin ise *"hospitality"*, *"big data"* ve *"social media"* kelimeleriyle ortak kullanıldığı elde edilen bilgiler arasındadır. Covid-19 salgını ile birlikte sosyal mesafe kavramının insanlığın hayatına girmesi sonucunda temassız hizmet sunumu yaygınlık kazanmıştır. Temassız hizmet sunumlarında yapay zekâlı robotların kullanımının artacağı ve mekanik ve insansı görünümlü robotların hizmet sunması sonucunda misafir, çalışan ve yönetici bakış açılarıyla bu alanda yapılacak olan çalışmaların sayısının artacağı öngörülmektedir.

Şekil 3. En fazla kullanılan anahtar kelimelerin ortak kullanım ağ analizi

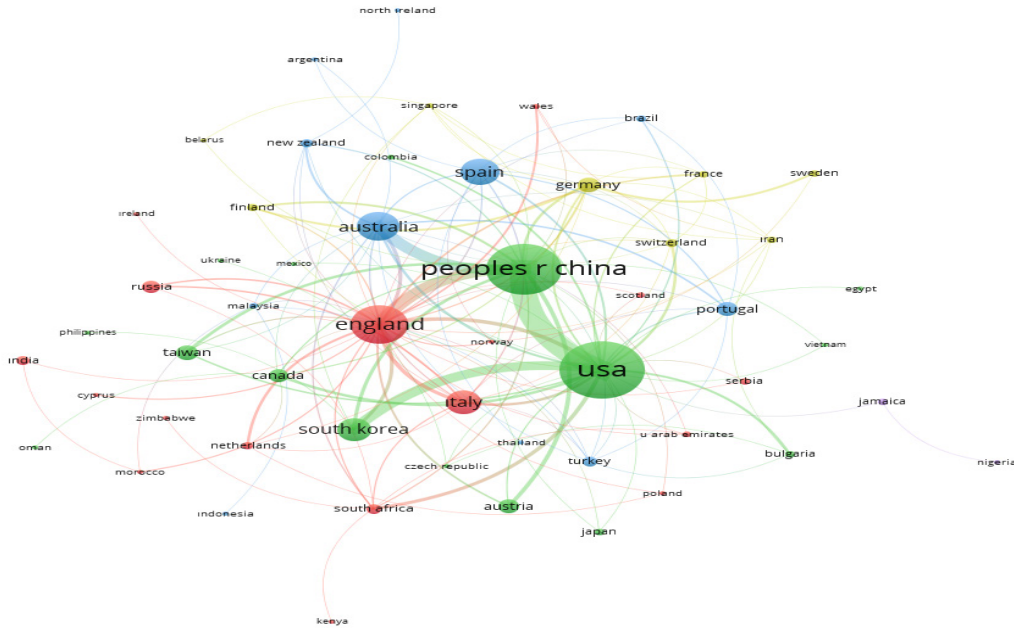
Endüstri 4.0 ve uygulamaları kapsamında yayınlanan makalelerin yazarlarının ülkelerine göre sıralamalarına ve akademik üretkenliklerine ilk 20 ülke olarak Tablo 6’da yer verilmiştir. Tablo 6’da ülkelere göre makale sayıları, atıf sayıları ve makale başına düşen atıf sayıları yer almaktadır. Yayınlanan makale sayısına göre en fazla yayın yapan ülkenin 184 makale ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olduğu, onu 155 makale ile Çin ve 100 makale ile İngiltere’nin takip ettiği görülmektedir. WoS’da taranan makalelerden yapılmış olan atıf sayıları bakımından ülkeler incelendiğinde, en fazla atıfı 3027 adet ile ABD’de bulunan yazarların yaptığı makalelerin aldığını, onu 2594 atıf ile İngiltere ve 2472 atıf ile Çin’in takip ettiğini ifade etmek mümkündür. Makale başına yapılan ortalama atıf sayılarına bakıldığında, ilk sırayı Estonya’nın aldığı görülmektedir. Mobil izleme verileriyle turizm destinasyonlarını ölçmeye yönelik Estonya’dan bir makale yayınlanmış ve bu makale 82 atıf almıştır. İkinci sırada yer alan Vietnam’da da bir makale yayınlanmış olup atıf sayısı 63 olarak gerçekleşmiştir. Makale sayısı bakımından ilk üçte yer alan ülkeler içinde ise makale başına atıf sayısında ortalama 25,94 atıf ile İngiltere en üretken ülke olarak dikkat çekmekte ve makale başına atıf sıralamasında altıncı sırada yer almaktadır. ABD’nin ortalama atıf sayısı 16,45; Çin’in ise 15,95’tir.

Tablo 6. Ülkelerin akademik üretkenlikleri

Sıra No	Ülke	Makale Sayısı	Ülke	Atıf Sayısı	Ülke	Atıf / Makale
1	ABD	184	ABD	3027	Estonya	82,00
2	Çin	155	İngiltere	2594	Vietnam	63,00
3	İngiltere	100	Çin	2472	Filipinler	40,00
4	Avustralya	63	Avustralya	1189	İskoçya	34,40
5	İspanya	54	İtalya	788	BAE	34,00
6	İtalya	47	Güney Kore	703	İngiltere	25,94
7	Güney Kore	44	İspanya	661	Kanada	25,53
8	Almanya	23	Kanada	485	Finlandiya	25,25
9	Tayvan	23	Almanya	341	İsveç	24,67
10	Avusturya	21	Tayvan	320	Malezya	23,60

11	Portekiz	20	Güney Afrika	265	Sırbistan	22,50
12	Kanada	19	Avusturya	248	Güney Afrika	22,08
13	Rusya	16	Finlandiya	202	Avustralya	18,87
14	Güney Afrika	12	Portekiz	189	Yeni Zelanda	18,78
15	Türkiye	12	İskoçya	172	İran	18,43
16	Hindistan	11	BAE	170	İtalya	16,77
17	Yeni Zelanda	9	Yeni Zelanda	169	ABD	16,45
18	İsviçre	9	İsveç	148	Güney Kore	15,98
19	Finlandiya	8	Sırbistan	135	Çin	15,95
20	Hollanda	8	İran	129	Arjantin	15,50

Şekil 4’de en az 1 yayını olan ve en az 1 atıf almış olan ülkelerin yaptıkları iş birliği bakımından ağ analize yer verilmektedir. En fazla yayın yapan ilk 5 ülke sırasıyla ABD, Çin, İngiltere, Avustralya ve İspanya’dır. ABD hemen hemen bütün ülkelerle iş birliği içerisinde olmakla birlikte en çok iş birliği yaptığı ülkeler Çin, Güney Kore, İngiltere, Avustralya, İspanya, Güney Afrika, Kanada, Avusturya ve Tayvan’dır.

Şekil 4. İş birliği yapan ülkelerin ağ analizi

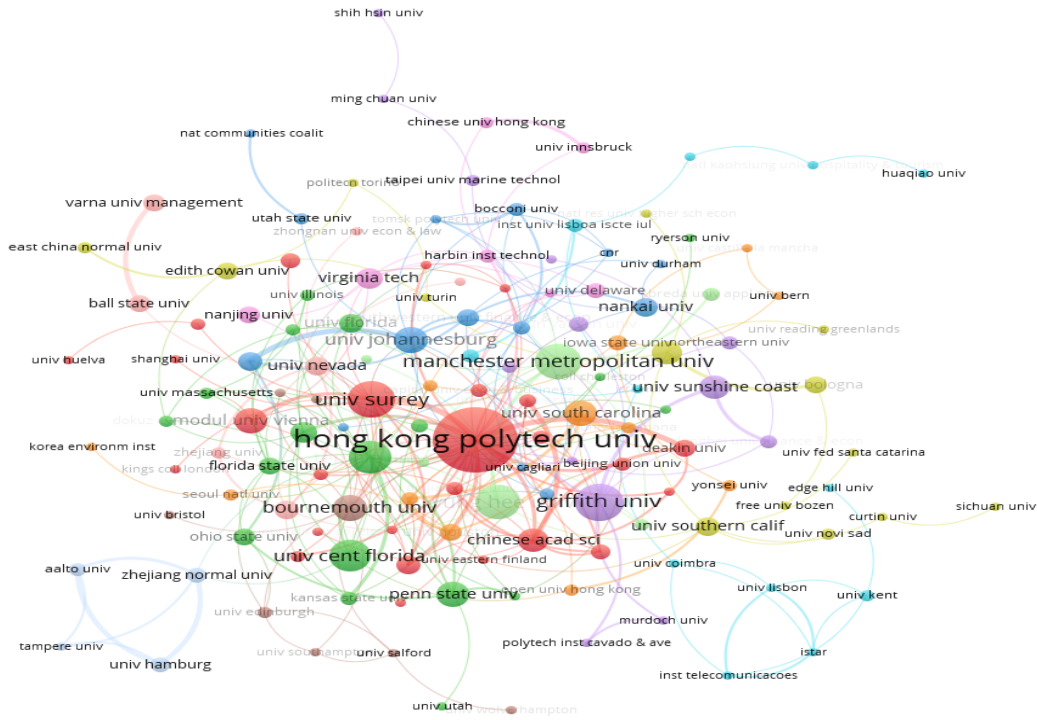
En fazla yayın yapan ikinci ülke konumunda bulunan Çin de ABD, İngiltere, Avustralya, Güney Kore, Almanya, Avusturya, Tayvan ve Kanada ülkeleri ile iş birliği içerisindedir. Aralarında en fazla iş birliği yapan ülkeler ise ABD ile Çin olmakla birlikte, en fazla iş birliği yapan diğer ülkeler Çin ile Avustralya ve Çin ile İngiltere’dir.

İncelenen makalelerin kurumlara göre makale ve atıf sıralaması Tablo 7’de gösterilmektedir. Makale başına atıf sayısında yer alan ilk 20 kurumun 17’si tek makale yayınlamış ve bu makalelere yapılan atıf sayıları nedeniyle bu listeye dahil edilmiştir. Dolayısıyla kurumların akademik üretkenlikleri değerlendirilirken yaptıkları yayın sayısının ve bu yayınlara yapılan atıf sayılarının dikkate alınması daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesini sağlayacaktır. En çok makale yayınlayan kurum olarak birinci sırayı 50 makale ile *Hong Kong Polytechnic University* almakta; onu 21 makale ile *Griffith University* ve 20 makale ile *University of Surrey* takip etmektedir. Atıf sayıları bakımından kurumlar incelendiğinde, en fazla atıfı alan kurumun 1240 atıf ile *Hong Kong Polytechnic University* olduğu; ikinci sırada 929 atıf ile *Manchester Metropolitan University*’nin, üçüncü sırada ise 701 atıf ile *Bournemouth University*’nin geldiği açıkça görülmektedir. Hem makale sayısı hem atıf sayısı bakımından değerlendirildiğinde, *Hong Kong Polytech University*’nin bu çalışma kapsamında öncü kurum olduğu ortaya çıkan en önemli sonuçtur.

Tablo 7. Kurumların akademik üretkenlikleri

Sıra No	Kurum	Makale Sayısı	Kurum	Atf Sayısı	Kurum	Atf / Makale
1	Hong Kong Polytechnic Univ.	50	Hong Kong Polytechnic Univ.	1240	Univ. of South Carolina	232,5
2	Griffith Univ.	21	Manchester Metropolitan Univ.	929	Univ. of Waterloo	177
3	Univ. of Surrey	20	Bournemouth Univ.	701	Univ. of Lleida	145
4	Manchester Metropolitan Univ.	19	Temple Univ.	587	Lancaster Univ.	139
5	Kyung Hee Univ.	18	Univ. of South Carolina	465	Flinders Univ. Australia	138
6	Temple Univ.	17	Kyung Hee Univ.	450	Leeds Metropolitan Univ.	138
7	Univ. of Central Florida	16	Virginia Tech	414	Middlesex Univ. Dubai	138
8	Bournemouth Univ.	12	Univ. Of Surrey	405	Beijing Open Univ.	129
9	Modul Univ. Vienna	12	Griffith Univ.	390	Univ. of Otago	129
10	Univ. of Johannesburg	12	Univ. of Delaware	378	China National Tourism Administration	115
11	Chinese Academy of Sciences	11	Penn State Univ.	372	Southern Taiwan Univ. of Science and Technology	115
12	Penn State Univ.	11	Univ. of Waterloo	354	Centro Ricerche Economiche Nord Sud	113
13	Univ. of South Carolina	11	Univ. of Central Florida	272	Washington State Univ. Vancouver	105
14	Univ. of Reading	10	Univ. of Johannesburg	265	Univ. of Turku	100
15	Univ. of the Sunshine Coast	10	Capital Univ. Economics & Business	244	Shaanxi Normal Univ.	97
16	Oklahoma State Univ.	8	Univ. of Reading	213	Positium Lbs	82
17	Virginia Tech	8	Nanjing Univ.	201	Univ. of Tartu	82
18	Nankai Univ.	7	Univ. of Bologna	194	Univ. Sains Malaysia	81
19	Univ. of Florida	7	Shaanxi Normal Univ.	194	Univ. of Western Australia	81
20	Univ. of Macau	7	Ohio State Univ.	179	Dong-Eui Univ.	79

Şekil 5'te en az 2 makalesi ve 2 atfı olan kurumların iş birliği ağ analizine yer verilmiştir. En büyük düğümüne sahip olan *Hong Kong Polytech University*, bu alanda en fazla yayın ve en fazla iş birliği yapan kurum olarak ön plana çıkmaktadır. *Hong Kong Polytech University*'nin en fazla iş birliği yaptığı kurumlar *University Of Surrey*, *Deakin University*, *Chinese Academy of Sciences*, *University of Macau* ve *Oklahoma State University* olarak sıralanabilir. *Hong Kong Polytech University*'nin iş birliği yaptığı kurum sayısı 33 iken, en fazla yayın yapan ikinci kurum olan *Griffith University*'nin yedi kurum ile, üçüncü sıradaki *University of Surrey*'in 17 kurum ile ve dördüncü konumdaki *Manchester Metropolitan University*'nin dokuz kurum ile iş birliği yaptığı görülmektedir. Kurumlar arası iş birliğinin yapılarak daha nitelikli bilimsel yayın ortaya çıkarabilmek adına *Hong Kong Polytech University*'nin yaptığı gibi diğer kurumların da uluslararası iş birliği yapması önem arz etmektedir.

Şekil 5. İş birliği yapan kurumların ağ analizi

Çalışma kapsamında WoS veri tabanında taranan uluslararası makalelerden en fazla atıf alan ilk 25 makaleye Tablo 8’de yer verilmiştir. Makalelerin yayınlanma yılları incelendiğinde, 22 makalenin 2014 ve sonrasında yayınlandığı; en eski makalenin 2003 yılında, en yeni yayınının 2019 yılında yayınlandığı görülmektedir. Tablo 8’e göre, en fazla atıfı alan makale 353 atıf ile Guttentag (2010) tarafından yapılmış ve *Tourism Management* dergisinde yayınlanmış olan “*Virtual reality: Applications and implications for tourism*” makalesidir. Guttentag’ın makalesini 338 atıf ile Xiang vd. (2015) tarafından yapılmış olan “*What can big data and text analytics tell us about hotel guest experience and satisfaction?*” başlıklı makale takip etmektedir. Konuları bakımından incelendiğinde ise sanal ve artırılmış gerçeklik, büyük veri, akıllı turizm ve turizm talebinin tahmini konularında yayınlanan makalelerin en fazla atıf alan ilk 25 makale arasında yer aldığı açıkça görülmektedir. Buradan hareketle, sanal ve artırılmış gerçeklik, akıllı turizm ve büyük veri konularında yapılan çalışmaların en ilgi çeken çalışmalar olduğu ve gelecekte yapılacak olan araştırmalarda bu konulara ağırlık verileceği tahmin edilmektedir. Aynı zamanda büyük veri, yapay zekâ ve robotik teknolojilere yönelik yapılan çalışmaların da artacağı düşünülmektedir. İlk 25 makale, yıllık ortalama atıf sayısı bakımından incelendiğinde, Xiang vd. (2015) tarafından yapılan çalışmanın yılda ortalama 48,29 atıf ile ilk sırayı aldığı; ikinci sırada ise 43,67 atıf ile Cheng ve Jin (2019) tarafından yapılan çalışmanın yer aldığı Tablo 8’de görülmektedir. Xiang vd.’nin (2015) çalışmasının büyük veri üzerine yapılmış olması, son yıllarda ortaya çıkan ve gelişen dijital dönüşüm sonucunda büyük veri konusunun güncel bir konu olduğunu ve ilerleyen yıllarda da bu konuda yapılacak çalışmaların devam edeceğini göstermesi açısından önemli görülmektedir.

Tablo 8. En fazla atf alan ilk 25 makale

Sıralama	Yazar(lar)/Yıl	Makale Adı	Dergi Adı	Atf Sayısı	Yıllık Ort. Atf Sayısı
1	Guttenberg (2010)	Virtual reality: Applications and implications for tourism	Tourism Management	353	29,42
2	Xiang vd. (2015)	What can big data and text analytics tell us about hotel guest experience and satisfaction?	International Journal of Hospitality Management	338	48,29
3	Cho (2003)	A comparison of three different approaches to tourist arrival forecasting	Tourism Management	160	8,42
4	Buhalis ve Foerste (2015)	SoCoMo marketing for travel and tourism: Empowering co-creation of value	Journal of Destination Marketing & Management	159	22,71
5	Boes vd. (2016)	Smart tourism destinations: Ecosystems for tourism destination competitiveness	International Journal of Tourism Cities	158	26,33
6	Jung vd. (2015)	The determinants of recommendations to use augmented reality technologies: The case of a Korean theme park	Tourism Management	155	22,14
7	Tussyadiah vd. (2018)	Virtual reality, presence, and attitude change: Empirical evidence from tourism	Tourism Management	153	38,25
8	Marine-Roig ve Clavé (2015)	Tourism analytics with massive user-generated content: A case study of Barcelona	Journal of Destination Marketing & Management	147	21,00
9	Dickinson vd. (2014)	Tourism and the smartphone app: Capabilities, emerging practice and scope in the travel domain	Current Issues in Tourism	139	17,38
10	Mariani vd. (2016)	Facebook as a destination marketing tool: Evidence from Italian regional destination management organizations	Tourism Management	138	23,00
11	Hannam vd. (2014)	Developments and key issues in tourism mobilities	Annals of Tourism Research	138	17,25
12	Fuchs vd. (2014)	Big data analytics for knowledge generation in tourism destinations - A case from Sweden	Journal of Destination Marketing & Management	135	16,88
13	Cheng ve Lin (2019)	What do Airbnb users care about? An analysis of online review comments	International Journal of Hospitality Management	131	43,67
14	Li vd. (2017)	Forecasting tourism demand with composite search index	Tourism Management	130	26,00
15	Tom Bleck ve Jung (2018)	A theoretical model of mobile augmented reality acceptance in urban heritage tourism	Current Issues in Tourism	128	32,00
16	Wang vd. (2013)	China's smart tourism destination initiative: A taste of the service-dominant logic	Journal of Destination Marketing & Management	128	14,22
17	Li vd. (2017)	The concept of smart tourism in the context of tourism information services	Tourism Management	117	23,40
18	Liu ve Mattila (2017)	Airbnb: Online targeted advertising, sense of power, and consumer decisions	International Journal of Hospitality Management	113	22,60
19	Dei Chiappa ve Baggio (2015)	Knowledge transfer in smart tourism destinations: Analyzing the effects of a network structure	Journal of Destination Marketing & Management	113	16,14
20	Yang vd. (2014)	Predicting hotel demand using destination marketing organization's web traffic data	Journal of Travel Research	112	14,00
21	Alaei vd. (2019)	Sentiment analysis in tourism: Capitalizing on big data	Journal of Travel Research	108	36,00
22	Tussyadiah ve Zach (2017)	Identifying salient attributes of peer-to-peer accommodation experience	Journal of Travel & Tourism Marketing	106	21,20
23	Wang vd. (2016)	How smart is your tourist attraction?: Measuring tourist preferences of smart tourism attractions via a FCEM-AHP and IPA approach	Tourism Management	103	17,17
24	Liu vd. (2017)	Big data for big insights: Investigating language-specific drivers of hotel satisfaction with 412,784 user-generated reviews	Tourism Management	102	20,40
25	Buhalis ve Sinarta (2019)	Real-time co-creation and oneness service: lessons from tourism and hospitality	Journal of Travel & Tourism Marketing	99	33,00

6. SONUÇ, TARTIŞMA ve ÖNERİLER

Bu çalışma, turizm alanında önde gelen uluslararası dergilerde Endüstri 4.0 ve uygulamalarını konu alan makalelerin bibliyometrik olarak incelenmesi ve ağ analizleriyle ilişkilerin ortaya çıkartılması amacıyla yapılmıştır. Bu bağlamda, analizler en etkili veri tabanlarından biri olan WoS'da taranan ve araştırma sonucunda ulaşılmış olan 677 makale üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, turizm endüstrisinde Endüstri 4.0 alanındaki yayınlara genel bir bakış açısı sağlanmış ve uluslararası literatürdeki eğilimleri belirleme imkânı sunulmuştur.

6.1. Akademiye Yönelik Çıktılar

Değerlendirme tekniğine göre yapılan analizlere göre; makalelerin yayınlanma yıllarına bakıldığında, çalışmaların büyük çoğunluğunun (%96) 2015 yılı ve sonrasında yapıldığı bu araştırmanın bulguları arasındadır. Özdağoğlu vd. (2020) Endüstri 4.0 ile ilgili yapılan çalışmaların %78,82'sinin 2015-2017 yılları arasında yapıldığı sonucuna ulaşmışlardır. Muhuri vd. (2019) Endüstri 4.0 ile ilgili yaptıkları bibliyometrik analizde "Industry 4.0" anahtar kelimesini kullanan ilk çalışmanın 2012 yılında yapıldığından ve 2017 yılına gelindiğinde toplam 708 yayının olduğundan bahsetmektedir. Cobo vd. (2018) Endüstri 4.0 ile ilgili yaptığı çalışmasında 2013-2017 yılları arasında yapılan yayınları analizine dâhil etmiş ve 2015'te 18 olan makale sayısının 2017 yılında 220 olduğunu belirtmiştir. Sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik üzerine yapılan çalışmalarda Wei (2019) çalışmaların 2011 yılından itibaren, Moro vd. (2019) ise 2010 yılından itibaren arttığını belirtmektedir. Bu bilgiler de bu çalışmanın sonuçlarıyla benzerlik göstermekte olup Endüstri 4.0 ve uygulamalarının tüm alanlarda en güncel konulardan biri olduğunu ve çalışmaların sayısının gittikçe artacağını kanıtlar niteliktedir. Yıllara göre atıf sayıları da makale sayıları gibi 2015-2019 yılları arasında hızlı bir şekilde artmış ve 2021 yılında 2015 yılına göre yaklaşık 28 kat daha fazla atıf alınmıştır. Bu bulgu, Endüstri 4.0 ve uygulamalarının turizm alanında da gittikçe önem kazandığının açık bir göstergesidir.

Makalelerin yayınlandıkları dergiler bakımından yapılan incelemede, turizm alanındaki en etkili dergilerden biri olan *Tourism Management* dergisinin en fazla yayına sahip olan dergi olduğu görülmektedir. Wei (2019) turizmde sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik ile ilgili yaptığı çalışmasında en fazla çalışmanın *Tourism Management* dergisinde yayınlandığı sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmada en fazla yayının bulunduğu altıncı dergi olan *Journal of Hospitality and Tourism Technology* dergisi ise Wei'nin (2019) çalışmasında en fazla yayının yapıldığı üçüncü dergi olarak dikkat çekmektedir. Benzer şekilde, Moro vd. (2019) turizm alanında sanal gerçeklik ile ilgili en fazla makalenin *Tourism Management* dergisinde yayınlandığını; artırılmış gerçeklik ile ilgili en fazla makalenin bu çalışmada üçüncü sırada yer alan *Current Issues in Tourism* dergisinde yayınlandığını belirtmektedir. *Tourism Management* dergisi ile *Current Issues in Tourism* dergilerinin en çok yayın yapılan dergilerden olması bu çalışmanın sonuçlarıyla da benzerlik göstermektedir. Endüstri 4.0 ve uygulamalarını konu alan makalelerin yayınlandıkları dergilerin, WoS'da taranan makalelerden aldıkları atıf sayısı bakımından sıralamasında *Tourism Management* dergisi aldığı 3158 atıf ile ilk sırada yer almakta ve aynı zamanda makale başına 43 atıf ortalaması ile makale başına atıf ortalaması en yüksek olan dergidir. Bu sonuçlar, turizm alanında en etkili dergilerde yapılan yayınların atıf alma oranlarının yüksek olduğunun bir göstergesi olduğunu desteklemektedir.

Yazar sayıları bakımından makaleler incelendiğinde, makalelerin büyük çoğunluğunun (%88) iki veya daha fazla yazar tarafından yazılmış olduğu görülmektedir. Ahmi vd. (2019) Endüstri 4.0 alanında yapılan çalışmaların yaklaşık %75'inin iki veya daha fazla yazarlı olduğunu belirtmektedir. Bu da bu çalışma kapsamında yer alan makalelerde yazarlar arasında büyük bir iş birliğine işaret etmektedir. Makalelerin %55'ini turizm alanında görev yapan en az bir yazarın yer aldığı makalelerin oluşturduğu; bu makalelerin de büyük çoğunluğunun (%72) multidisipliner çalışmalar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde, yazarların tümünün turizm alanı dışında yer aldığı makaleler incelendiğinde, toplam çalışmaların %45'ini oluşturduğu ve bu makalelerin %61'inin multidisipliner çalışmalar olduğu ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle, turizm alanında önde gelen uluslararası dergilerde Endüstri 4.0'ı konu alan makalelerde multidisipliner çalışmaların ağırlıkta olduğu belirtilmelidir.

Anahtar kelime açısından yapılan incelemede, en fazla kullanılan ilk 5 anahtar kelimenin sırasıyla "big data", "virtual reality", "smart tourism", "artificial intelligence" ve "tourism" olduğu; dolayısıyla Endüstri 4.0 kapsamında yayınların daha çok büyük veri, akıllı turizm, sanal/artırılmış gerçeklik ve yapay zekâ konularına odaklandığı görülmektedir. Özdağoğlu vd. (2020) "big data" anahtar kelimesinin diğer anahtar kelimelerle birlikte en fazla

kullanılan anahtar kelimelerden biri olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ahmi vd. (2019) Endüstri 4.0 ile ilgili yaptıkları çalışmada en fazla kullanılmış olan üçüncü anahtar kelimenin “*big data*”, on birinci kelimenin ise “*augmented reality*” olduğunu; Muhuri vd. (2019) ise “*Industry 4.0*” kelimesiyle birlikte en fazla kullanılan kelimelerden birinin WoS’da yayınlanan makalelerde “*big data*” ve Scopus’da yayınlanan makalelerde “*augmented reality*” olduğunu belirtmektedir. Gobbo vd. (2018) ise Endüstri 4.0 alanında en fazla kullanılan dördüncü anahtar kelimenin “*big data*” olduğundan söz etmektedir. Johnson ve Samakovlis (2019) yaptıkları çalışmada diğer anahtar kelimelerle birlikte en fazla kullanılan anahtar kelimenin “*smart tourism*” olduğunu belirtmektedir. Bu sonuçlar, gelecekteki araştırmalarda da büyük veriye, akıllı turizme, sanal/artırılmış gerçeklik ve yapay zekâ uygulamalarına odaklanan çalışmaların sayıca fazla olacağını göstermektedir.

En fazla akademik çalışma yapan ülkenin ABD olduğu, onu Çin ve İngiltere’nin takip ettiği; atıf sayısı bakımından da sıralamanın ABD, İngiltere ve Çin olduğu bu araştırmanın sonuçları arasındadır. Gobbo vd. (2018) Çin’in Endüstri 4.0 kapsamında en üretken ülkelerden biri olduğunu belirtmektedir. Ahmi vd. (2019) Endüstri 4.0 alanında en fazla katkı yapan ülkeler arasında Çin’in üçüncü, İngiltere’nin dördüncü ve ABD’nin altıncı ülke olduğu sonucuna ulaşmıştır. Özdağoğlu vd. (2020) ise yaptıkları çalışmalarında Çin, ABD, Güney Kore ve İngiltere’nin Endüstri 4.0 alanında en fazla çalışma yapan ülkeler olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışma kapsamında Endüstri 4.0’ın doğduğu ülke olarak kabul edilen Almanya’nın makale sayısı bakımından sekizinci, atıf sayısı bakımından dokuzuncu ülke olduğu göz önüne alındığında, Endüstri 4.0 kavramının turizm sektörü özelinde doğduğu ülke dışındaki ülkelerde daha popüler olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Özdağoğlu vd. (2020) bu çalışmayla benzer şekilde Almanya’nın yedinci sırada olduğunu belirtmektedir. Fakat Ahmi vd. (2019), Gobbo vd. (2018), Kipper vd. (2019) ve Muhuri vd. (2019) Endüstri 4.0 konusunda Almanya’nın en çok yayın yapan ülke olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu bağlamda; gelecekteki araştırmalarda Almanya’nın turizm alanındaki Endüstri 4.0 çalışmalarında da öncü ülkelerden biri olacağını söylemek mümkündür.

Turizm alanında uluslararası dergilerde Endüstri 4.0 alanında en çok yayın yapan kurumlar sırasıyla *Hong Kong Polytech University*, *Griffith University* ve *University of Surrey*’dir. Benzer şekilde Ye vd. (2012) turizm ve ağırlama endüstrisinde ortak yazarlık olarak en fazla iş birliği yapan kurumun *Hong Kong Polytech University* olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu bulgu da bu çalışmanın sonucunu desteklemektedir.

İlişki tekniği açısından dergilerin ortak atıf ağ analizi, ortak yazarlık ağ analizi, birlikte kullanım ağ analizi, iş birliği yapan ülkelerin ve kurumların ağ analizi ve en fazla atıf yapılan makalelerin atıf ağ analizi yapılmıştır. En fazla ortak atıf alan makalelerin *Tourism Management* dergisinde yayınlandığı, en fazla makale yayınlamış olan ilk üç yazardan ikisinin iş birliği yaptığı, diğer kelimelerle birlikte en fazla kullanılan anahtar kelimenin “*big data*” olduğu, en fazla iş birliği yapan ülkenin ABD, kurumun ise *Hong Kong Polytech University* olduğu ve Guttentag (2010) tarafından yapılan çalışmanın en fazla atıf alan çalışma olduğu yapılan görselleştirme ve haritalamalarda görülmektedir.

6.2. Uygulamaya Yönelik Çıktılar

Yapılan analizler sonucunda en fazla kullanılan anahtar kelimelerin “*big data*”, “*virtual reality*”, “*smart tourism*”, “*artificial intelligence*” ve “*tourism*” olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kullanılan bu anahtar kelimeler, gelecekte turizm sektöründe gerçekleşecek olan teknoloji uygulamaları ve turizm araştırmalarının eğilimleri için önemli bir fikir sunmaktadır. Sektör temsilcilerinin özellikle büyük veri, akıllı turizm, sanal/artırılmış gerçeklik ve yapay zekâ ile ilgili teknolojileri yakından takip etmeleri önerilmektedir. Bu sayede, turizm işletmeleri küresel rekabet ortamında rakiplerinin önüne geçerek sürdürülebilir şekilde faaliyetlerine devam edebileceklerdir.

6.3. Gelecek Çalışmalara Öneriler

Bu çalışmada en önemli kısıtı WoS oluşturmaktadır. Analize dâhil edilen makaleler WoS veri tabanından seçilmiştir. Gelecek araştırmalar, *Scopus* ve/veya diğer veri tabanlarını da çalışmaya dâhil ederek en fazla kullanılan anahtar kelime, en çok yayın yapan ve en çok atıf alan dergi, yazar, kurum ve ülke gibi konularda daha farklı sonuçlara ulaşabilirler. Bununla birlikte, bu çalışma kapsamı dışında farklı anahtar kelimeler kullanılarak farklı sonuçlara ulaşılması mümkündür. Bir başka kısıt olan belge türü olarak makalenin yanı sıra derleme, bildiri, kitap, kitap bölümü gibi diğer belge türleri de araştırmaya dâhil edilerek çok daha farklı sonuçlara ulaşılabilir.

Son olarak, WoS veri tabanında kategori kısıtlaması yapılmaksızın bu çalışmada kullanılan anahtar kelimelerin "tourism", "hospitality", "accommodation", "travel agency", "museum", "cultural heritage" gibi anahtar kelimelerle birlikte kullanıldığı makalelerin sorgulanması neticesinde farklı sonuçlara ulaşılabilecektir.

KAYNAKÇA

- Acedo, F. J., Barroso, C., Casanueva, C., & Galán, J. L. (2006). Co-authorship in management and organizational studies: An empirical and network analysis. *Journal of Management Studies*, 43(5), 957–983.
- Ahmi, A., Elbardan, H., & Raja Mohd Ali, R. H. (2019). Bibliometric analysis of published literature on industry 4.0. In *ICEIC 2019 - International Conference on Electronics, Information, and Communication*, (pp. 213–218). IEEE.
- Alaei, A. R., Becken, S., & Stantic, B. (2019). Sentiment analysis in tourism: Capitalizing on big data. *Journal of Travel Research*, 58(2), 175-191.
- Antalya Ticaret ve Sanayi Odası [ATSO]. (2017). Antalya firmalarına yönelik endüstri 4.0 durum tespiti - Ölçeğin geliştirilmesi ve pilot uygulama projesi. <https://www.atso.org.tr/yukleme/dosya/b5397a8cdd23159c064f2957c269fbe4.pdf>
- Atabay, E., & Güzeller, C. O. (2021). A bibliometric study on eye-tracking research in tourism. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 69(4), 595-610.
- Banger, G. (2018). *Endüstri 4.0 ve akıllı işletme* (2. Baskı). Dorlion Yayınları.
- Bastian, M., Heymann, S., & Jacomy, M. (2009). Gephi: An open source software for exploring and manipulating networks. In *Proceedings of the International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*, 3(1), (361–362), 17-20 Mayıs 2009, San Jose, California. <https://ojs.aaai.org/index.php/ICWSM/article/view/13937>
- Benckendorff, P. (2009). Themes and trends in Australian and New Zealand tourism research: A social network analysis of citations in two leading journals (1994-2007). *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 16(1), 1–15.
- Benckendorff, P., & Zehrer, A. (2013). A network analysis of tourism research. *Annals of Tourism Research*, 43, 121–149.
- Ben-Daya, M., Hassini, E., & Bahroun, Z. (2017). Internet of things and supply chain management: A literature review. *International Journal of Production Research*, 57(15–16), 4719–4742.
- Bertoncel, T., Meško, M., & Bach, M. P. (2019). Big data for smart factories: A bibliometric analysis. In *2019 42nd International Convention on Information and Communication Technology, Electronics and Microelectronics (MIPRO)* (pp. 1261-1265). IEEE.
- Boes, K., Buhalis, D., & Inversini, A. (2016). Smart tourism destinations: Ecosystems for tourism destination competitiveness. *International Journal of Tourism Cities*, 2(2), 108–124.
- Boston Consulting Group [BCG]. (2015, Nisan). Industry 4.0 – The future of productivity and growth in manufacturing industries. http://image-src.bcg.com/Images/Industry_40_Future_of_Productivity_April_2015_tcm9-61694.pdf
- Broadus, R. N. (1987). Toward a definition of "bibliometrics." *Scientometrics*, 12(5–6), 373–379.
- Buhalis, D., & Foerste, M. (2015). SoCoMo marketing for travel and tourism: Empowering co-creation of value. *Journal of Destination Marketing and Management*, 4(3), 151–161.
- Buhalis, D., & Sinarta, Y. (2019). Real-time co-creation and nowness service: Lessons from tourism and hospitality. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 36(5), 563-582.
- Capgemini Consulting. (2017, Temmuz). Industry 4.0 - The capgemini consulting view. https://www.capgemini.com/consulting/wp-content/uploads/sites/30/2017/07/capgemini-consulting-industrie-4.0_0_0.pdf
- Chen, C. (2006). CiteSpace II: Detecting and visualizing emerging trends and transient patterns in scientific literature. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 57(3), 359–377.
- Cheng, M., & Jin, X. (2019). What do Airbnb users care about? An analysis of online review comments. *International Journal of Hospitality Management*, 76, 58-70.
- Cheong, R. (1995). The virtual threat to travel and tourism. *Tourism Management*, 16(6), 417–422.

- Cho, V. (2003). A comparison of three different approaches to tourist arrival forecasting. *Tourism Management*, 24(3), 323–330.
- Clarivate Analytics (2021, Temmuz 14). Browse journals. <https://jcr.clarivate.com/jcr/browse-journals>
- Cobo, M. J., Jürgens, B., Herrero-Solana, V., Martínez, M. A., & Herrera-Viedma, E. (2018). Industry 4.0: A perspective based on bibliometric analysis. *Procedia Computer Science*, 139, 364–371.
- Cobo, M. J., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E., & Herrera, F. (2011). Science mapping software tools: Review, analysis, and cooperative study among tools. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 62(7), 1382–1402.
- Culnan, M. J. (1986). The intellectual development of management information systems, 1972–1982: A co-citation analysis. *Management Science*, 32(2), 156–172.
- Darko, A., Chan, A. P., Adabre, M. A., Edwards, D. J., Hosseini, M. R., & Ameyaw, E. E. (2020). Artificial intelligence in the AEC industry: Scientometric analysis and visualization of research activities. *Automation in Construction*, 112, 103081.
- Del Chiappa, G., & Baggio, R. (2015). Knowledge transfer in smart tourism destinations: Analyzing the effects of a network structure. *Journal of Destination Marketing and Management*, 4(3), 145–150.
- Dickinson, J. E., Ghali, K., Cherrett, T., Speed, C., Davies, N., & Norgate, S. (2014). Tourism and the smartphone app: Capabilities, emerging practice and scope in the travel domain. *Current Issues in Tourism*, 17(1), 84–101.
- Durán-Sánchez, A., Álvarez-García, J., Del Río-Rama, M. de la C., & González-Vázquez, E. (2016). Literature review of wine tourism research: Bibliometric analysis (1984–2014). In *Wine and tourism: A strategic segment for sustainable economic development* (pp. 257–273). Springer International Publishing.
- Eğilmez, M. (2017, Mayıs 08). Endüstri 4.0. <http://www.mahfiegilmez.com/2017/05/endustri-40.html>
- Ejsmont, K., Gladysz, B., & Kluczek, A. (2020). Impact of industry 4.0 on sustainability—bibliometric literature review. *Sustainability*, 12(14), 5650.
- Eto, H. (2002). Authorship and citation patterns in management science in comparison with operational research. *Scientometrics*, 53(3), 337–349.
- Evren, S., & Kozak, N. (2014). Bibliometric analysis of tourism and hospitality related articles published in Turkey. *Anatolia*, 25(1), 61–80.
- Figuroa-Domecq, C., Pritchard, A., Segovia-Pérez, M., Morgan, N., & Villacé-Molinero, T. (2015). Tourism gender research: A critical accounting. *Annals of Tourism Research*, 52, 87–103.
- Frazzon, E. M., Rodriguez, C. M. T., Pereira, M. M., Pires, M. C., & Uhlmann, I. (2019). Towards supply chain Management 4.0. *Brazilian Journal of Operations & Production Management*, 16(2), 180–191.
- Frenken, K., & Hoekman, J. (2014). Spatial scientometrics and scholarly impact: A review of recent studies, tools, and methods. In Y. Ding, R. Rousseau & D. Wolfram (Eds.), *Measuring scholarly impact* (pp. 127–146). Springer.
- Fuchs, M., Höpken, W., & Lexhagen, M. (2014). Big data analytics for knowledge generation in tourism destinations - A case from Sweden. *Journal of Destination Marketing and Management*, 3(4), 198–209.
- Ghosh, A., Edwards, D. J., & Hosseini, M. R. (2021). Patterns and trends in internet of things (IoT) research: Future applications in the construction industry. *Engineering, construction and architectural management*, 28(2), 457-481.
- Glänzel, W., & Schubert, A. (2006). Analysing scientific networks through co-authorship. In H. F. Moed, W. Glänzel & U. Schmoch (Eds.), *Handbook of quantitative science and technology research* (pp. 257–276). Springer.
- Gobbo, J. A., Busso, C. M., Gobbo, C. O., & Carreño, H. (2018). Making the links among environmental protection, process safety, and industry 4.0. *Process Safety and Environmental Protection*, 117, 372–382.
- Guttentag, D. A. (2010). Virtual reality: Applications and implications for tourism. *Tourism Management*, 31(5), 637–651.
- Guzeller, C. O., & Celiker, N. (2019). Bibliometrical analysis of Asia Pacific journal of tourism research. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 24(1), 108-120.

- Haleem, A., & Javaid, M. (2019). Additive manufacturing applications in industry 4.0: A review. *Journal of Industrial Integration and Management*, 4(4), 1930001.
- Hall, M. C. (2011). Publish and perish? Bibliometric analysis, journal ranking and the assessment of research quality in tourism. *Tourism Management*, 32(1), 16–27.
- Hannam, K., Butler, G., & Paris, C. M. (2014). Developments and key issues in tourism mobilities. *Annals of Tourism Research*, 44, 171–185.
- Hu, C., & Racherla, P. (2008). Visual representation of knowledge networks: A social network analysis of hospitality research domain. *International Journal of Hospitality Management*, 27(2), 302–312.
- Ivanov, D., Tang, C. S., Dolgui, A., Battini, D., & Das, A. (2021). Researchers' perspectives on Industry 4.0: Multi-disciplinary analysis and opportunities for operations management. *International Journal of Production Research*, 59(7), 2055-2078.
- Jerman, A., Pejić Bach, M., & Bertoneclj, A. (2018). A bibliometric and topic analysis on future competences at smart factories. *Machines*, 6(3), 1–13.
- Jobber, D., & Simpson, P. (1988). A citation analysis of selected marketing journals. *International Journal of Research in Marketing*, 5(2), 137–142.
- Johnson, A. G., & Samakovlis, I. (2019). A bibliometric analysis of knowledge development in smart tourism research. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 10(4), 600-623.
- Jung, T., Chung, N., & Leue, M. C. (2015). The determinants of recommendations to use augmented reality technologies: The case of a Korean theme park. *Tourism Management*, 49, 75–86.
- Kagermann, H., Wahlster, W., & Helbig, J. (2013). Recommendations for implementing the strategic initiative INDUSTRIE 4.0 - Final report of the Industrie 4.0 Working Group. Forschungsunion.
- Kipper, L. M., Furstenau, L. B., Hoppe, D., Frozza, R., & Ilespen, S. (2019). Scopus scientific mapping production in industry 4.0 (2011-2018): A bibliometric analysis. *International Journal of Production Research*, 58(6), 1605-1627.
- Klincewicz, K. (2019). Robotics in the context of industry 4.0: Patenting activities in Poland and their comparison with global developments. *Problemy Zarzadzania*, 17(2), 53–95.
- Koseoglu, M. A. (2016). Growth and structure of authorship and co-authorship network in the strategic management realm: Evidence from the strategic management journal. *BRQ Business Research Quarterly*, 19, 153–170.
- Köseoglu, M. A., Okumus, F., Dogan, I. C., & Law, R. (2019). Intellectual structure of strategic management research in the hospitality management field: A co-citation analysis. *International Journal of Hospitality Management*, 78, 234–250.
- Koseoglu, M. A., Rahimi, R., Okumus, F., & Liu, J. (2016). Bibliometric studies in tourism. *Annals of Tourism Research*, 61, 180–198.
- Köseoglu, M. A., Sehitoglu, Y., & Parnell, J. A. (2015). A bibliometric analysis of scholarly work in leading tourism and hospitality journals: The case of Turkey. *Anatolia*, 26(3), 359–371.
- Li, X., Pan, B., Law, R., & Huang, X. (2017). Forecasting tourism demand with composite search index. *Tourism Management*, 59, 57–66.
- Li, Y., Hu, C., Huang, C., & Duan, L. (2017). The concept of smart tourism in the context of tourism information services. *Tourism Management*, 58, 293–300.
- Lian, T., Yu, C., Wang, W., Yuan, Q., & Hou, Z. (2016). Doctoral dissertations on tourism in China: A co-word analysis. *Knowledge Organization*, 43(6), 440–461.
- Liu, S. Q., & Mattila, A. S. (2017). Airbnb: Online targeted advertising, sense of power, and consumer decisions. *International Journal of Hospitality Management*, 60, 33–41.
- Liu, Y., Teichert, T., Rossi, M., Li, H., & Hu, F. (2017). Big data for big insights: Investigating language-specific drivers of hotel satisfaction with 412,784 user-generated reviews. *Tourism Management*, 59, 554–563.

- Lu, K., & Wolfram, D. (2012). Measuring author research relatedness: A comparison of word-based, topic-based, and author cocitation approaches. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 63(10), 1973–1986.
- Manesh, M. F., Pellegrini, M. M., Marzi, G., & Dabic, M. (2021). Knowledge management in the fourth industrial revolution: Mapping the literature and scoping future avenues. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 68(1), 289-300.
- Mariani, M. M., Di Felice, M., & Mura, M. (2016). Facebook as a destination marketing tool: Evidence from Italian regional destination management organizations. *Tourism Management*, 54, 321–343.
- Mariani, M., & Borghi, M. (2019). Industry 4.0: A bibliometric review of its managerial intellectual structure and potential evolution in the service industries. *Technological Forecasting and Social Change*, 149, 119752.
- Marine-Roig, E., & Clavé, S. A. (2015). Tourism analytics with massive user-generated content: A case study of Barcelona. *Journal of Destination Marketing and Management*, 4(3), 162–172.
- McBurney, M. K., & Novak, P. L. (2002). What is bibliometrics and why should you care?. In *Proceedings IEEE international professional communication conference* (pp. 108-114). IEEE.
- McCain, K. W. (1990). Mapping authors in intellectual space: A technical overview. *Journal of the American Society for Information Science*, 41(6), 433–443.
- McCain, K. W. (1991). Mapping economics through the journal literature: An experiment in journal cocitation analysis. *Journal of the American Society for Information Science*, 42(4), 290–296.
- McKinsey & Company. (2015). How to navigate digitization of manufacturing sector. (27 Ekim 2019). <https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/industry-four-point-o-how-to-navigate-the-digitization-of-the-manufacturing-sector>
- Merigó, J. M., Mas-Tur, A., Roig-Tierno, N., & Ribeiro-Soriano, D. (2015). A bibliometric overview of the Journal of Business Research between 1973 and 2014. *Journal of Business Research*, 68(12), 2645–2653.
- Moro, S., Rita, P., Ramos, P., & Esmerado, J. (2019). Analysing recent augmented and virtual reality developments in tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 10(4), 571-586.
- Muhuri, P. K., Shukla, A. K., & Abraham, A. (2019). Industry 4.0: A bibliometric analysis and detailed overview. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 78, 218–235.
- Mulet-Forteza, C., Genovart-Balaguer, J., Mauleon-Mendez, E., & Merigó, J. M. (2019). A bibliometric research in the tourism, leisure and hospitality fields. *Journal of Business Research*, 101, 819–827.
- Mulet-Forteza, C., Martorell-Cunill, O., Merigó, J. M., Genovart-Balaguer, J., & Mauleon-Mendez, E. (2018). Twenty five years of the Journal of Travel & Tourism Marketing: A bibliometric ranking. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 35(9), 1201–1221.
- Okumus, B., Koseoglu, M. A., & Ma, F. (2018). Food and gastronomy research in tourism and hospitality: A bibliometric analysis. *International Journal of Hospitality Management*, 73, 64–74.
- Özdağoğlu, A., Özdağoğlu, G., Topoyan, M., & Damar, M. (2020). A predictive filtering approach for clarifying bibliometric datasets: An example on the research articles related to industry 4.0. *Technology Analysis & Strategic Management*, 32(2), 158–174.
- Pilkington, A., & Chai, K. (2008). Research themes, concepts and relationships: A study of International Journal of Service Industry Management (1990-2005). *International Journal of Service Industry Management*, 19(1), 83–110.
- Racherla, P., & Hu, C. (2010). A social network perspective of tourism research collaborations. *Annals of Tourism Research*, 37(4), 1012–1034.
- Ramos-Rodríguez, A. R., & Ruíz-Navarro, J. (2004). Changes in the intellectual structure of strategic management research: A bibliometric study of the Strategic Management Journal, 1980-2000. *Strategic Management Journal*, 25(10), 981–1004.
- Sánchez, A. D., de la Cruz Del Río Rama, M., & García, J. Á. (2017). Bibliometric analysis of publications on wine tourism in the databases Scopus and WoS. *European Research on Management and Business Economics*, 23, 8–15.

- Schwab, K. (2017). *Dördüncü sanayi devrimi* (Çev. Zülfü Dicleli). Optimist Kitap.
- Scimago Institutions Rankings. (2021, Ağustos 15). Scimago journal & country rank. <https://www.scimagojr.com/journalrank.php?category=1409&order=sjr&ord=desc>
- Seeber, M., Cattaneo, M., Meoli, M., & Malighetti, P. (2019). Self-citations as strategic response to the use of metrics for career decisions. *Research Policy*, 48(2), 478–491.
- Strandberg, C., Nath, A., Hemmatdar, H., & Jahwash, M. (2018). Tourism research in the new millennium: A bibliometric review of literature in tourism and hospitality research. *Tourism and Hospitality Research*, 18(3), 269–285.
- Strozzi, F., Colicchia, C., Creazza, A., & Noè, C. (2017). Literature review on the ‘smart factory’ concept using bibliometric tools. *International Journal of Production Research*, 55(22), 6572–6591.
- Tayfun, A., Ülker, M., Gökçe, Y., Tengilimoğlu, E., Sürücü, Ç., & Durmaz, M. (2018). Turizm alanında yiyecek ve içecek ile ilgili lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(2), 523–547.
- Tiwari, S. (2021). Supply chain integration and Industry 4.0: A systematic literature review. *Benchmarking: An International Journal*, 28(3), 990-1030.
- Tom Dieck, M. C., & Jung, T. (2018). A theoretical model of mobile augmented reality acceptance in urban heritage tourism. *Current Issues in Tourism*, 21(2), 154–174.
- Trotta, D., & Garengo, P. (2018). Industry 4.0 key research topics: A bibliometric review. In *2018 7th international conference on industrial technology and management (ICITM)* (pp. 113-117). IEEE.
- Türk Sanayicileri ve İşinsanları Derneği [TÜSIAD]. (2016, Mart). Türkiye'nin küresel rekabetçiliği için bir gereklilik olarak sanayi 4.0 gelişmekte olan ekonomi perspektifi. <http://www.tusiad.org/indir/2016/sanayi-40.pdf>
- Tussyadiah, I. P., & Zach, F. (2017). Identifying salient attributes of peer-to-peer accommodation experience. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 34(5), 636–652.
- Tussyadiah, I. P., Wang, D., Jung, T. H., & Tom Dieck, M. C. (2018). Virtual reality, presence, and attitude change: Empirical evidence from tourism. *Tourism Management*, 66, 140–154.
- Ülker, P., Örnek, N., & Çalhan, H. (2020). Turizm dergilerinde yayınlanan inovasyon başlıklı makalelerin bibliyometrik profili. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17(1), 103-123.
- Ülker, P., Ülker, M., & Karamustafa, K. (2022). Bibliometric analysis of bibliometric studies in the field of tourism and hospitality. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*. <https://doi.org/10.1108/JHTI-10-2021-0291>
- van Eck, N. J., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523–538.
- van Eck, N. J., & Waltman, L. (2017). Citation-based clustering of publications using CitNetExplorer and VOSviewer. *Scientometrics*, 111(2), 1053–1070.
- van Raan, A. F. J. (2004). Measuring science. In H. F. Moed, W. Glänzel & U. Schmoch (Eds.), *Handbook of quantitative science and technology research* (pp. 19–50). Springer.
- Wang, B., Tao, F., Fang, X., Liu, C., Liu, Y., & Freiheit, T. (2021). Smart manufacturing and intelligent manufacturing: A comparative review. *Engineering*, 7(6), 738-757.
- Wang, D., Li, X., & Li, Y. (2013). China's “smart tourism destination” initiative: A taste of the service-dominant logic. *Journal of Destination Marketing and Management*, 2(2), 59–61.
- Wang, X., Li, X. R., Zhen, F., & Zhang, J. H. (2016). How smart is your tourist attraction?: Measuring tourist preferences of smart tourism attractions via a FCEM-AHP and IPA approach. *Tourism Management*, 54, 309–320.
- Wang, X., Xu, Z., & Dzitac, I. (2019). Bibliometric analysis on research trends of International Journal of Computers Communications & Control. *International Journal of Computers Communications & Control*, 14(5), 711–732.
- Wei, W. (2019). Research progress on virtual reality (VR) and augmented reality (AR) in tourism and hospitality: A critical review of publications from 2000 to 2018. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 10(4), 539-570.

- Weiler, B., Moyle, B., & McLennan, C. L. (2012). Disciplines that influence tourism doctoral research. The United States, Canada, Australia and New Zealand. *Annals of Tourism Research*, 39(3), 1425–1445.
- White, H. D., & Griffith, B. C. (1981). Author cocitation: A literature measure of intellectual structure. *Journal of the American Society for Information Science*, 32(3), 163–171.
- White, H. D., & McCain, K. W. (1998). Visualizing a discipline: An author co-citation analysis of information science, 1972-1995. *Journal of the American Society for Information Science*, 49(4), 327–355.
- Williams, P., & Hobson, J. P. (1995). Virtual reality and tourism: fact or fantasy?. *Tourism Management*, 16(6), 423–427.
- Xiang, Z., Schwartz, Z., Gerdes, J. H., & Uysal, M. (2015). What can big data and text analytics tell us about hotel guest experience and satisfaction?. *International Journal of Hospitality Management*, 44, 120–130.
- Yang, Y., Pan, B., & Song, H. (2014). Predicting hotel demand using destination marketing organization's web traffic data. *Journal of Travel Research*, 53(4), 433–447.
- Ye, Q., Li, T., & Law, R. (2013). A coauthorship network analysis of tourism and hospitality research collaboration. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 37(1), 51–76.
- Ye, Q., Song, H., & Li, T. (2012). Cross-institutional collaboration networks in tourism and hospitality research. *Tourism Management Perspectives*, 2–3, 55–64.
- Yılmaz, G. (2017). Restoranlarda bahşiş ile ilgili yayınlanan makalelerin bibliyometrik analizi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(2), 65-79.
- Ying, T., & Xiao, H. (2012). Knowledge linkage: A social network analysis of tourism dissertation subjects. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 36(4), 450–477.
- Zarrabeitia-Bilbao, E., Alvarez-Meaza, I., Río-Belver, R. M., & Garechana-Anacabe, G. (2019). Additive manufacturing technologies for biomedical engineering applications: Research trends and scientific impact. *El Profesional de La Información*, 28(2), e280220.
- Zekhnini, K., Cherrafi, A., Bouhaddou, I., Benghabrit, Y., & Garza-Reyes, J. A. (2021). Supply chain management 4.0: A literature review and research framework. *Benchmarking: An International Journal*, 28(2), 465-501.
- Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429–472.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:16.03.2022 ✓Accepted/Kabul:18.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1088762

Research Article/Araştırma Makalesi

Sökmen Gürçam, Ö. ve Gürçam, S. (2023). "Climate Change and Sustainable Development: A Bibliometric Analysis Based on Scopus Database", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Issue 54, Denizli, pp.257-273.

CLIMATE CHANGE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS BASED ON SCOPUS DATABASE

Özlem SÖKMEN GÜRÇAM*, Selçuk GÜRÇAM**

Abstract

This research aimed, using certain variables, to examine the international literature sources such as articles and papers between 1993-2021 via the Scopus database and subject them to bibliometric analysis on current vital topics, "climate change" and "sustainable development." Bibliometric analysis, frequently used in academic studies in recent years, has allowed investigation of the primary criteria, such as author names, article counts, citations and publication year of scientific publications. The current research has determined 343 scientific publications by typing "climate change" and "sustainable development" into the document search bar on the Scopus database. In the study, VOSviewer Software was used to perform bibliometric analysis and mapping of the publications indexed in the Scopus database. The study has found that most studies on topics "climate change" and "sustainable development" were conducted in 2021, with 44 studies. The rising number of studies in 2021 shows the growing importance of these issues in the modern world. The study will guide those who will work on "climate change" and "sustainable development" in terms of showing how the relationship between these two issues is addressed in the literature.

Keywords: *Climate Change, Sustainable Development, Bibliometric Analysis.*

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA: SCOPUS VERİ TABANINA DAYALI BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Öz

Bu araştırma günümüzde önemli görülen "iklim değişikliği" ve "sürdürülebilir kalkınma" konuları ile ilgili 1993-2021 yılları arasında uluslararası literatürde yayımlanmış olan makale ve bildiri gibi kaynakların Scopus veri tabanında belirli değişkenler ile incelenmesini ve bibliyometrik analize tabi tutulmasını amaçlamaktadır. Bibliyometrik analiz, son yıllarda yapılan akademik çalışmalarda çok fazla kullanılmaktadır. Bibliyometrik analiz yöntemi sayesinde yapılmış olan bilimsel yayınların yazar bilgisi, makale sayısı, atıf sayısı ve yıl gibi temel ölçütleri incelenmektedir. "iklim değişikliği" ve "sürdürülebilir kalkınma" konularında yapılan yayınlara Scopus veri tabanı üzerinden başlık sekmesine "climate change" and "sustainable development" şeklinde iki anahtar kelime yazılarak 343 bilimsel yayına ulaşılmaktadır. Scopus veri tabanında yer alan yayınların bibliyometrik analizini yapmak ve haritalandırmak için "VOSviewer" yazılımından faydalanılmaktadır. Sonuç olarak "iklim değişikliği" ve "sürdürülebilir kalkınma" konularında en fazla çalışma 2021 yılında 44 adet çalışmayla olmaktadır. Yapılan çalışmaların 2021 yılında artış göstermesi günümüz dünyasında bu konuların öneminin arttığının göstergesidir. Çalışma, literatürde bu iki konu arasındaki ilişkinin nasıl ele alındığını göstermesi açısından "iklim değişikliği" ve "sürdürülebilir kalkınma" konusunda çalışacaklara yol gösterecektir.

Anahtar Kelimeler: *İklim Değişikliği, Sürdürülebilir Kalkınma, Bibliyometrik Analiz.*

*Assistant Professor, Iğdır University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, IĞDIR.

e-mail: ozlem.gurcam@igdir.edu.tr, (ORCID id: 0000-0002-2372-7355)

**Dr, Independent Researcher, Political Science and International Relations, IĞDIR.

e-mail: selcukgrcm@gmail.com, (ORCID id: 0000-0003-0426-329X)

1. INTRODUCTION

Climate is one of the fundamental elements making life on earth possible. However, after the Industrial Revolution in the 18th century, the emerging environmental contaminants have threatened the climate system. Therefore, the Industrial Revolution is a turning point for the future of both humanity and the earth. This period was the beginning of the Anthropocene era, in which human beings have affected the climate system. According to the IPCC (2013), the impact of humanity on the climate system is clear, and anthropogenic greenhouse gases have reached their highest levels since the Industrial Revolution. Human-induced greenhouse gases cause globally increasing temperatures by affecting the gas ratios in the atmosphere. According to the OECD (2012) Environmental Outlook report 2050, if fossil-fuel-based energy production continues to grow, there will be a 50% increase in greenhouse gas rates by 2050. Similarly, Climate Action Tracker (2021) anticipates that if the current policies persist, global average temperatures will increase by more than 2°C towards the end of the century. Accordingly, the increase in greenhouse gas rates will cause an increase in global temperatures, causing climate change to become more prominent and vigorous.

In 1987, the United Nations Brundtland Commission defined sustainability as “meeting the needs of the present without compromising those of posterity” (United Nations 1987). Sustainability means the progress of social, economic, and environmental sustainability altogether, on the same basis and direction. Living in a world where natural sustainability actively continues is only possible by consuming natural resources like soil, water, wood, air, etc., at a reasonable rate. Individuals need to use not only theirs but also of society and country efficiently and responsibly to establish economic sustainability. Social sustainability preserves the social welfare of a country, an organization, or a community in the long term (Circular Ecology 2021). Sustainable development is a piece of the puzzle in the broad spectrum of the sustainability concept. As Circular Ecology (2021) states, sustainable development is a different way of achieving sustainability.

According to the United Nations (2021a), sustainable development creates a framework for improving people’s lives and reducing the human-induced hazards that cause the climate crisis. It is necessary to restrict greenhouse gases by taking realistic and applicable steps to limit the global temperature rise to 1.5°C compared to the pre-industrial period. However, today, most efforts to prevent the climate crisis are far from reality and cause more greenhouse gas emissions, and thus, the desired success cannot be achieved. As Bartelmus (2013) states, economic sustainability actually means more and continuous production. In such a case, as Daly (1992a) declared, in this world where eco-systems are finite, combating climate change cannot be done under the name of sustainable development. Therefore, the scientific data revealed by the studies conducted in the sustainable development and climate change contexts are of great importance. A bibliometric analysis carried out through analytical tools and keywords offers a vast framework for researchers and readers to understand and interpret the studies. The results guide researchers in the field by identifying effective research institutions and proficient scientists. It contributes to scientific communication by revealing the researchers’ contents and orientations in network clusters. Thus, researchers evaluating the current situation in the field can turn to advanced research areas (Karagöz and Şeref 2019:795; Martínez-López et al. 2018).

In order to analyze previous research on “climate change” and “sustainable development,” the current study classified and mapped the data from the Scopus database using the VOSviewer program. This study has preferred the Scopus database as it contains more international scientific studies and abstracts. The study’s primary purpose is to reveal the importance of “climate change” and “sustainable development”, which affect almost every aspect of our lives today, on a global scale, via scientific data and statistics. In addition, the study is essential because no research in the literature deals with and examines both issues and provides an introductory idea for future studies.

CLIMATE CHANGE

Climate refers to the average weather pattern over long periods in vast regions around the world, as opposed to short-term weather changes observed in a particular location (Browne 2021; United Nations 2021e; University of Michigan 2021).

Since the existence of the Earth (about 4.6 billion years), there have been changes in the climate system. Climate can change the geographical, biological, and cultural characteristics of the planet. In addition, the studies carried out in the past century have shown that human-induced effects have caused changes in the climate system. After the Industrial Revolution, climate changes have led to the Anthropocene age. In this period, forest area destructions, improper agricultural activities, excessive increase in production and consumption, rising energy need, urbanization, high population growth, excessive coal, oil, and natural gas uses caused the people to release the greenhouse gases, such as carbon dioxide, methane, nitrous oxide, fluorinated gases to the atmosphere at a level that would cause a change in the atmosphere's structure (Browne 2021; Gürçam 2022:4; IPCC 2018; UNEP 2022; United Nations 2021d). Greenhouse gases released into the atmosphere because of human activities behave like a greenhouse glass, trap the reflected heat, and increase the world's global average temperature faster than the pre-industrial period (Browne 2021; Canada 2019; Damtoft et al. 2008:116; European Commission 2021).

The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), established in 1988 by the United Nations Environment Program (UNEP) and the World Meteorological Organization (WMO), has been entrusted with preparing scientific assessment reports on climate changes, effects, and future risks (IPCC, 2021). It has been over 30 years since the global response to the climate crisis was launched, based on the findings of the IPCC and various scientists on the climate crisis. However, the fight against the climate crisis has not been at the desired level, and global temperatures have increased depending upon increasing greenhouse gases.

Temperatures are expected to rise even more if current policies tackling the climate crisis continue. Some of the findings regarding the climate crisis are as follows:

In terms of temperature and greenhouse gas increases:

- Average global temperatures increased by over 1.1°C compared to the pre-industrial period.
- The global average temperature between January and October 2019 was 1.1 ± 0.1 °C above pre-industrial conditions (1850-1900). It is almost definite that the 2015-2019 and 2010-2019 averages will be the warmest five-year and ten-year periods, respectively. Since the 1980s, each successive decade has been hotter than the last (WMO, 2019).
- 2019 was the second warmest year on record (Borunda, 2020). 2016, which started with a fierce El Niño, remains the warmest year.
- Sizeable areas of the Arctic were unwontedly hot in 2019. Temperatures were higher than recent averages in most land areas, including South America, Europe, Africa, Asia, and Oceania. While the temperature was exceptionally high in the Alaska state of the US, it was colder than the last average over a large area of North America (WMO, 2019).
- Greenhouse gases, which are the main reason for the increase in global temperatures, have spiked because of fossil fuel uses. While global carbon dioxide concentrations were 315.98 ppm in 1959, they increased rapidly to 414.24 ppm in 2020 (United Nations, 2020).

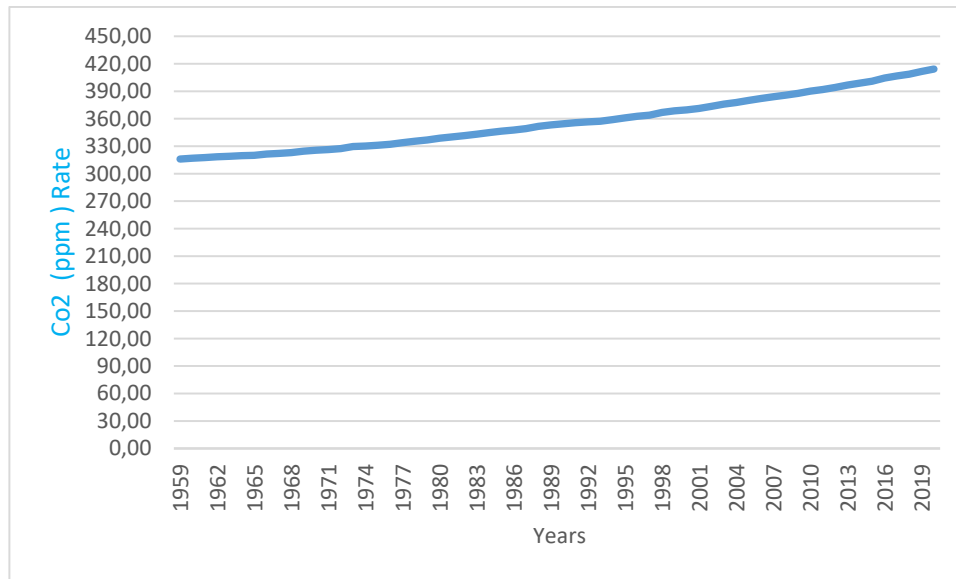

Chart 1: Increase in atmospheric carbon dioxide.

Source: Created by the authors using UN data.

In terms of sea-level rise:

- Sea level has risen 8-9 inches (21-24 centimeters) since 1880.
- There is a rapid increase in sea-level rise. It increased by 0.14 inches (3.6 millimeters) per year between 2006 and 2015, while it rose by an average of 0.06 inches (1.4 millimeters) per year during most of the 20th century.
- The tides experienced along the coastline of the USA have increased between 300% and 900% compared to 50 years ago.
- Even though the world reduces its greenhouse gas emissions by 2100, the sea level will increase by over 12 inches (30.48 cm) compared to 2000. However, if greenhouse gas increases continue at today's high levels, an increase of approximately 8.2 feet (2.5 meters) is predicted in sea level height by 2100, compared to 2000 (Lindsey, 2020; WMO, 2019).

In terms of melting glaciers

- There has been a shrinkage of approximately 18 meters in the glaciers observed since the 1980s.
- Since 1979, the area covered by sea ice in the Arctic has shrunk by about 40 percent.
- Observed long-term averages detected a reduction in snow blanket (IPCC, 2018; NOAA, 2019).
- The continued long-term melting of the Arctic Sea Glacier was confirmed in 2019.
- Until 2016, the size of the Antarctic glacier had increased slightly over the long term. However, at the end of 2016, this increase ended. Since then, the mass of the Antarctic glacier has declined relatively (US EPA, 2021; WMO, 2019).
- Based on Greenland Ice Covering Total Ice Mass Balance measurements, there was a net ice loss of 329 Gigatons (Gt) for September 2018 - August 2019. Data from the Gravity Recovery and Climate Experiment (GRACE) satellites showed that Greenland lost about 260 Gt of ice per year on average during 2002-2016. The loss was at a maximum of 458 Gt in 2011/12 (WMO, 2019).

As understood from the findings on climate change, the crisis affects a wide area. Therefore, while the devastating effects of climate change on humans and other living things happen today, these impacts may also arise in the future (Cramer et al., 2018: 973).

2. SUSTAINABLE DEVELOPMENT

In the early 1800s, the debate on whether natural resources would meet the needs of the increasing human population came to the fore with the Population Theory declared by the British demographer and political economy theorist Thomas Robert Malthus. Malthus stated that although the human population increases in a geometric series, the capacity to provide the people with their livelihood grows in an arithmetic series. Therefore, he has argued that population growth is likely to exceed the natural resource capacity to meet needs (Coomer, 1981; Dixon and Fallon, 1989; Rostow, 1978). Hence, if measures are not taken soon, natural resources will run out rapidly, resulting in great misery (Eblen and Eblen, 1994; Du Pisani, 2006: 89).

Since the middle of the 20th century, the increasing pressure of human activities has caused the symmetry between society and the environment to deteriorate rapidly. Concerns have increased that growth and development patterns will become unsustainable in case severe and adverse impacts of human activities on the planet continue unchecked (Paxton 1993). These concerns have been documented in such works as *Silent Spring* by Rachel Carson (1962), *Tragedy of the Commons* by Garrett Hardin (1968), *The Blueprint for Survival* by the Ecologist (1972), and *Limits to Growth* report by the Club of Rome (1972) (Du Pisani, 2006: 89; Sustainable Development Commission, 2021). Concerns have raised the questions about the likelihood of Malthus's assumption and about whether or not a development process is sustainable (Kates et al., 2001).

The report 'The limits to growth (1972)' has dealt with the sustainability of the global development paradigm in the axis of agriculture, industry, natural resources, environment, and population. The report has warned that the world has a physical life span, and thus population boost, industrial production, and pollution will reach the limit and lead the world to a disaster at the end, if not prevented (Basiago, 1999; Meadows, 1972; Rostow, 1978). Along with Green movements, the first environmental non-governmental organizations, such as Greenpeace and Friends of the Earth, were established in those days. Again, in this period, while environmental groups became more outspoken, ecology became the ideology of some people (Du Pisani, 2006: 89).

The concept of sustainable development received its first significant international acceptance at the UN Conference on the Human Environment held in Stockholm in 1972, although it was not explicitly referred to. Namely, at the conference, they agreed that development and the environment, which are fundamental to sustainable development, can be managed in a mutually beneficial way, although they have been dealt with as separate issues until the (Basiago, 1999; Dernbach, 2003; Paxton, 1993; Sustainable Development Commission, 2021). To this end, the conference declared that: A point has been reached in history where we have to shape our actions more cautiously for their global environmental consequences. Because of ignorance and indifference, we can massively and irreversibly damage the earth's nature where our lives and well-being depend. Conversely, through complete knowledge and wise actions, we can achieve a better life for ourselves and future generations in an environment more in harmony with human needs and hopes. Defending and improving the human environment for present and future generations have become an imperative goal for humanity (United Nations, 1972).

In the 1980s, the sustainable development paradigm became popular, and its use became more widespread. The United Nations formed a group of 22 people from developed and developing countries to determine long-term environmental strategies for the international community. The World Commission on Environment and Development (WCED) presented its report entitled *Our Common Future*, also known as the *Brundtland Report*, to the UN in 1987 (Goodland and Daly, 1996; United Nations, 1987). The Commission recommended developing sustainable development, which means "meeting the present generation's needs without compromising the ability of the next generation to meet their needs." The report, focusing primarily on people's needs and interests, dealt with promoting economic growth and fair redistribution of resources to underdeveloped countries to meet the basic needs of all humanity. While emphasizing that economic growth, social equality, and nature can exist together, underlined the components of environment, economy, and society, which are the foundations of

sustainable development. The report covered sustainable solutions to population, agriculture, food security, biodiversity, energy options, industry (Du Pisani, 2006: 92).

Sustainable development is a broad, multidimensional concept that includes different but interrelated issues. In this direction, sustainable development consists of three main parts: a) Economic sustainability, which expresses a production system that meets current consumption needs without compromising future needs, b) Social sustainability, which comprises concepts such as equality, empowerment, accessibility, participation, cultural identity and institutional stability, c) environmental sustainability concerning the ecosystem integrity and carrying capacity of the natural environment (Daly 1992b; Lobo, Pietriga, and Appert 2015; Moreira et al. 2022:1).

Some researchers have claimed that the Brundtland Report published in 1987 inspired the United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), known as the Rio Earth Summit, in 1992 (Mensah 2019:7). In other words, the concept of sustainable development was the basis of the UNCED held in Rio de Janeiro in 1992. The conference has been the first international initiative to draw up action plans and strategies to develop and advance a sustainable development model. Over 100 presidents, 178 national governments' representatives, and many civil society organizations' representatives attended the conference. The conference dealt with the sustainable development concept as a solution to the environmental degradation problems discussed by the Brundtland Commission in the "Our Common Future report" in 1987 (Sustainable Development Commission 2021).

Sustainable development is one of the common goals of almost all countries today (Salo et al. 2022:242), because, since the Brundtland Report, the sustainable development discourse has been very influential in global and national governance frameworks. The most comprehensive global governance framework in sustainable development is the 17 Sustainable Development Goals (SDG) and the 2030 Agenda for Sustainable Development. The 2030 Agenda for Sustainable Development, adopted by all United Nations Member States in 2015, includes the targets set to ensure sustainability, less poverty, environmental protection, human welfare, and peace (de Jong and Vijge 2021:1–2; United Nations 2021b).

Some argue that sustainable development is the most efficient argument for overcoming human-induced environmental problems. To this end, international steps have been taken over the past ten years, such as the Paris Climate Agreement, the International Geosphere-Biosphere Program (IGBP), the Intergovernmental Science-Policy Platform for Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES), and the Plant-for-the-Planet. The entire world seeks not only to eliminate poverty and other deprivations, improve health and education, reduce inequality using economic growth-promoting strategies, but also protect our oceans and forests by tackling climate change. However, despite all these efforts, the IPBES 2019 report has stated that the ecosystem's self-renewal capacity has decreased since 1970 (IPBES 2019). The 2021 United Nations Sustainable Development Goals report, on the other hand, stated that the world has deviated from reaching the 17 SDGs by 2030 due to health, economic and social reasons due to COVID-19 (United Nations 2021c). This worrisome trend calls for urgent, appropriate interdisciplinary approaches to global sustainable development to understand and cure the mechanisms that systematically link humans and natural systems.

3. RESEARCH METHODOLOGY

3.1. Purpose of the research

The current study conducted in the Scopus database, and based on the topics of "climate change" and "sustainable development," aimed to evaluate the publications published between 1993-2021, considering criteria such as authors, publication date, number of citations, author collaboration, and the most widely used word. In addition, this study is significant for presenting the latest status of the studies on "climate change" and "sustainable development" and guiding future studies.

3.2. Data Collection

The current study has employed the bibliometric analysis, using the keywords "climate change" and "sustainable development" to obtain the results, such as the most cited author, the most productive author

or authors, and the distribution of keywords. “VOSviewer” software was used to map the results. According to Van Eck and Waltman (2017:2), the “VOSviewer” program designed to analyze bibliometric networks focuses on figuratively displaying these networks. The advantage of this software is that it is free and open-source. The study data examined in January 2022 were from 343 studies indexed in the Scopus database covering 1993-2021. Scopus, created by Elsevier in November 2004, is a multidisciplinary and comprehensive bibliographic database that analyzes citations and enables international scientific research (Sánchez, de la Cruz Del Río Rama, and García 2017:9–10).

3.3. Research Method

Bibliometric analysis refers to analyzing documents or publications within the framework of the specific characteristics and revealing the findings (Garfield 1972). Here, studies or publications on particular fields are investigated according to various parameters. The obtained data, such as keywords, the number of authors, the number of citations, the research topic, etc., are evaluated (Temizkan, Çiçek, and Özdemir 2015). Hence, bibliometric analysis, which has a wide field of study, can provide readers with relevant findings and even reveal deep information about a single journal or a particular topic (Garfield 1972).

The major limitation of the research was using the Scopus database for data collection because “climate change” and “sustainable development” subjects were scanned only over the study headings, and the contents were not possible to investigate.

3.4. Findings

The articles published between 1993-2021 were investigated on the Scopus database using the “climate change” and “sustainable development” keywords. The analysis of the studies by year is in Table 1. The table shows that the first research was conducted on this subject in 1993. While very few studies were conducted until 2008, the number of studies conducted after 2008 has increased. While the numbers of studies were 3, 4, or 5 until 2008, the number reached 13 that same year. The year with the highest number of studies on “climate change” and “sustainable development” was 2021, with 44 studies. Although the increasing number of researchers over the years affects this case, the main issue is that the topics of “climate change” and “sustainable development” have become more visible and remarkable.

Table 1: Yearly Distribution of the Studies by the Subjects of “Climate Change” and “Sustainable Development”

Years	The number of Articles	Years	The number of Articles	Years	The number of Articles
1993	2	2004	5	2013	22
1995	2	2005	3	2014	6
1996	1	2006	5	2015	21
1997	3	2007	4	2016	27
1998	3	2008	13	2017	15
2000	1	2009	14	2018	26
2001	6	2010	19	2019	29
2002	7	2011	16	2020	27
2003	5	2012	17	2021	44

Source: Prepared by the authors using the Scopus database.

Table 2 shows the distribution of the most productive 18 authors on “climate change” and “sustainable development.” K. Halsnaes and M. Munasinghe are the most productive authors, with seven studies each. Markanya, A. holds the second rank with six studies.

Table 2: Distribution of the Most Productive Authors on “Climate Change” and “Sustainable Development”

Author	The Number of Publications	Author	The Number of Publications
Halsnaes, K.	7	Shukla, P. R	3
Munasinghe, M.	7	Fernández, M.	3
Markandya, A.	6	Fujimori, S.	3
Robinson, J.	5	Gaillard, J.C.	3
Cohen, S.	4	Gupta, J.	3
Halsnæs, K.	4	Jaboyedoff, M	3
Hasegawa, T.	4	Sokona, Y.	3
Nolon, J.R.	3	Sudmeier-Rieux, K.	3
Sanwal, M.	3	Zalikhonov, M.C.	3

Source: Prepared by the authors using the Scopus database.

Table 3 shows the distribution of the most cited publication names, publication places, publication years, and the number of citations of the authors researching “climate change” and “sustainable development.” The most cited work is the article “Sustainable development and climate change initiatives” published in Cement and Concrete Research magazine in 2008, written by Damtoft, J.S., Lukasik, J., Herfort, D., Sorrentino, D., Gartner, E.M., and received 646 citations. The second most cited study is “climate change and interconnected risks to sustainable development in the Mediterranean,” published by Cramer, W ., Guiot, J., Fader, M., (...), Tsimplis, MN, Xoplaki, E. in the journal of Nature Climate Change in 2018, and received 344 citations.

Table 3: Distribution of Authors Researching “Climate Change” and “Sustainable Development” by Citations

Publication Name	Authors	Source	Publication Year	Number of Citations
“Sustainable development and climate change initiatives”	Damtoft, J.S., Lukasik, J., Herfort, D., Sorrentino, D., Gartner, E.M.	Cement and Concrete Research 38(2), pp. 115-127	(2008)	646
“Climate change and interconnected risks to sustainable development in the Mediterranean”	Cramer, W., Guiot, J., Fader, M., (...), Tsimplis, M.N., Xoplaki, E.	Nature Climate Change 8(11), pp. 972-980	(2018)	344
“Land-use and climate change risks in the Amazon and the need of a novel sustainable development paradigm”	Nobre, C.A., Sampaio, G., Borma, L.S., (...), Silva, J.S., Cardoso, M.	Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 113(39), pp. 10759-10768	(2016)	281
“Linkages between climate change and sustainable development”	Beg, N., Morlot, J.C., Davidson, O., (...), Parikh, K., Atiq Rahman, A.	Climate Policy 2(2-3), pp. 129-144	(2002)	161
“Climate change and sustainable development: Towards dialogue”	Cohen, S., Demeritt, D., Robinson, J., Rothman, D.	Global Environmental Change 8(4), pp. 341-371	(1998)	156
“Climate change and sustainable development: Expanding the options”	Swart, R., Robinson, J., Cohen, S.	Climate Policy 3(SUPPL 1), pp. S19-S40	(2003)	134
“Climate change, sustainable development and India: Global and national concerns”	Sathaye, J., Shukla, P.R., Ravindranath, N.H.	Current Science 90(3), pp. 314-325	(2006)	106

“Sustainable development: Climate change - The Chinese challenge”	Zeng, N., Ding, Y., Pan, J., Wang, H., Gregg, J.	Science 319(5864), pp. 730-731	(2008)	99
“Addressing the climate change-sustainable development nexus: The role of multistakeholder partnerships”	Pinkse, J., Kolk, A.	Business and Society 51(1), pp. 176-210	(2012)	96
“Persistent women and environment linkages in climate change and sustainable development agendas”	Resurrección, B.P.	Women’s Studies International Forum 40, pp. 33-43	(2013)	85
“Climate change: Learning from gender analysis and women’s experiences of organising for sustainable development”	Dankelman, I.	Gender and Development 10(2), pp. 21-29	(2002)	84
“Integrating climate change and sustainable development in a place-based context”	Wilbanks, T.J.	Climate Policy 3(SUPPL 1), pp. S147-S154	(2003)	74

Source: Prepared by the authors using the Scopus database.

Figure 1 gives the document distribution of the “climate change” and “sustainable development” subjects according to their study fields. Accordingly, the study field with the highest number of documents is environmental science, with 189 (27.7%) documents. While social sciences are in second place with 159 (23.3%), earth and planetary sciences are in third place with 60 (8.8%).

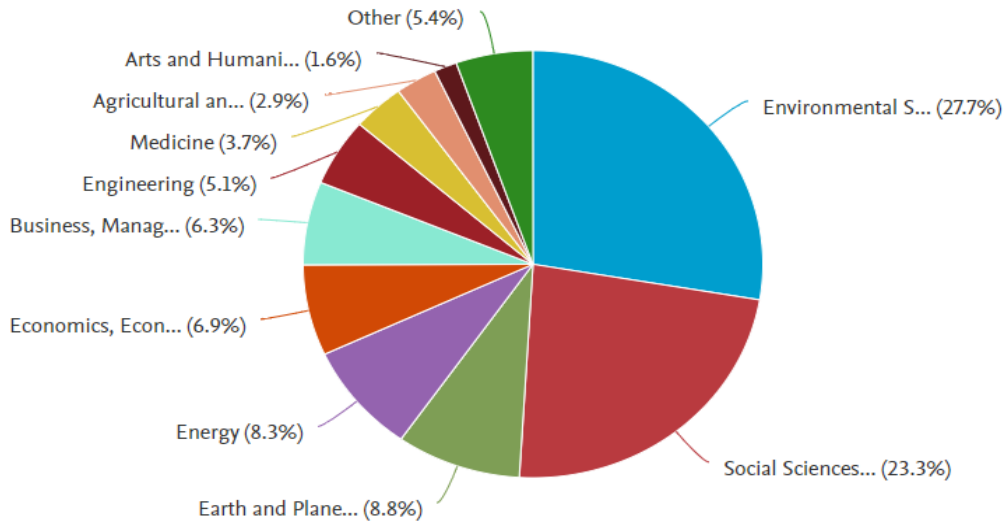

Figure 1: Distribution of documents indexed in the Scopus database according to the studies of “climate change” and “sustainable development.”

Source: Scopus (2022)

Figure 2 shows that the types of scientific publications indexed in the Scopus database on “climate change” and “sustainable development” are research articles, book chapters, review articles, conference papers, editorials, books, notes. The most scientific publications on “climate change” and “sustainable development” are research articles (48.7%) with 167 publications. While the second most popular scientific publications are book chapters (17.5%) with 60, review articles (13.7%) are in the third rank with 47.

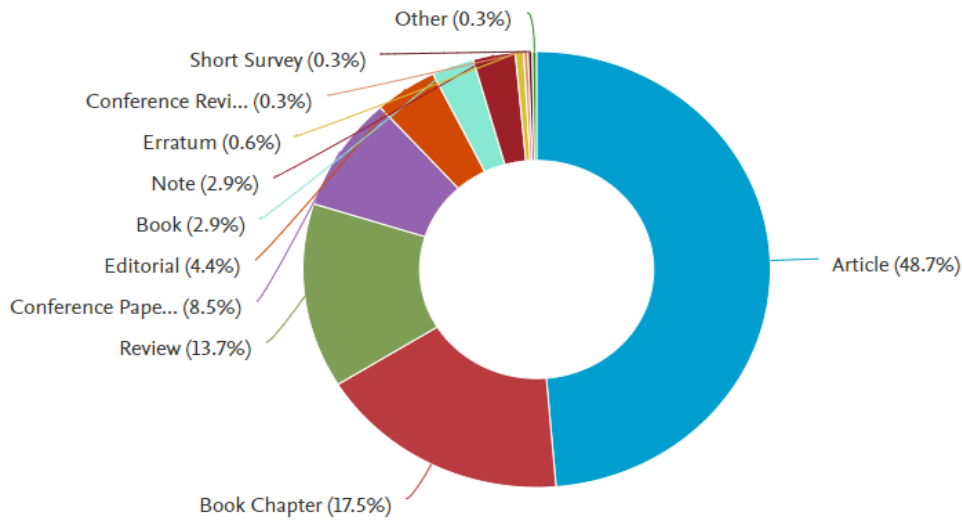

Figure 2: Distribution of scientific publications on “climate change” and “sustainable development” by publication types in the Scopus database

Source: Scopus (2022)

When the minimum numbers of documents and citations of the authors are selected as *one* in the VOSviewer software program, 637 of 809 authors in total meet the threshold value. Figure 3 shows the information on the most collaborating authors. The authors who collaborated most in research on “climate change” and “sustainable development” are separated into four clusters. The first cluster is red and covers nine co-authors. The second is green, which has six cooperating authors. The third cluster is blue, and there are six collaborating authors also in this cluster. The fourth in mustard yellow includes four collaborating authors.

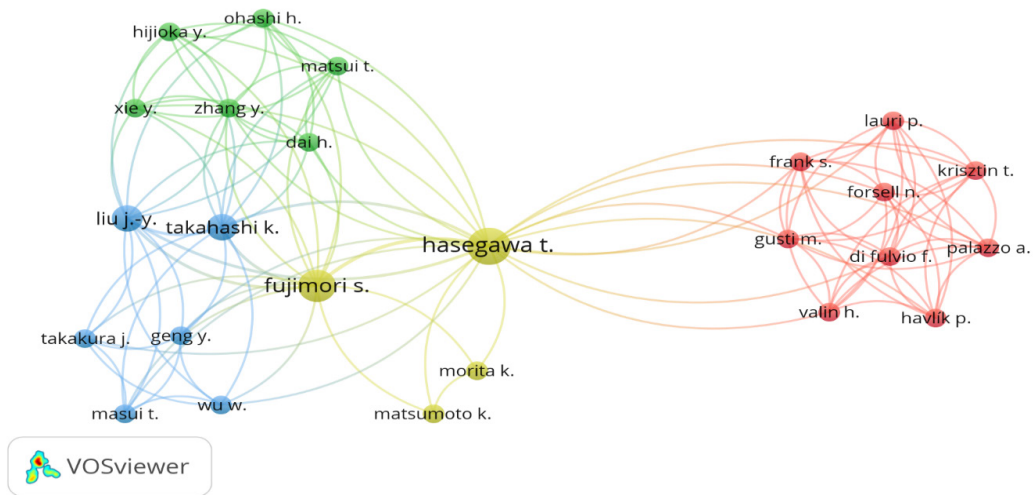

Figure 3: Network Map of Authors Who Collaborated the Most in Research on “Climate Change” and “Sustainable Development.”

Table 4 shows the distribution of studies on “climate change” and “sustainable development” by country. There are 85 countries conducting studies on these fields in the Scopus database. However, the table shows the top 15 countries. The leading country in these fields is the USA, with 56 publications. The second is the UK, with 49 publications, while India ranks third, with 29. Turkey has three publications on “climate change” and “sustainable development” published in the Scopus database. The authors who have worked on these areas are Konyalı and Kiper (2012); Ucal and Xydis (2020); Kılış, Krajačić, Duić, Rosen and Ahmad Al-Nimr (2021). While

Konyalı and Kiper researched without collaborating with any writer from abroad, Ucal prepared his work with a researcher from Denmark; Kilis has prepared his study in collaboration with researchers from Croatia, Canada, and Jordan.

Table 4: Distribution of Studies on “Climate Change” and “Sustainable Development” by Country

Countries	The Publication Numbers	Countries	The Publication Numbers	Countries	The Publication Numbers
USA	56	Canada	22	Italy	12
UK	49	Australia	21	Japan	11
India	29	Denmark	17	Bangladesh	10
China	26	Netherlands	17	Norway	10
Germany	24	South Africa	13	Sweden	10

Source: Prepared by the authors using the Scopus database.

Figure 4 shows the countries that cooperate most in research on “climate change” and “sustainable development.” When the minimum number of documents and minimum citations of the countries are selected as 1 in the VOSviewer software program, 76 of the total 85 countries meet the threshold value. The figure shows the cooperating countries in clusters of 11 different colors. The first cluster (red) covers Cyprus, France, Germany, Hong Kong, Israel, Italy, Morocco, Spain, Vietnam; the second cluster (dark green) Nigeria, Hungary, Mexico; the third cluster (blue) India, China, Indonesia, Malaysia, Nepal, Pakistan, United Arab Emirates, Uzbekistan; the fourth cluster (yellow) Japan, Portugal, Ukraine, Austria. The fifth cluster (purple) includes Canada, Turkey, Jordan, Serbia, Slovenia, Croatia; the sixth cluster (light blue) Bangladesh, South Korea, Senegal; the seventh cluster (orange) Norway, Colombia, Switzerland. The eighth cluster (brown) encloses the UK, Denmark, Singapore, Sri Lanka; the ninth cluster (purple) Australia, Netherlands, Sweden, Uganda; the tenth cluster (pink) Ghana, Kenya, Saudi Arabia, South Africa; the eleventh cluster (light green) the USA, Cameroon, and Russia federation. The USA, appearing in the eleventh cluster, is the most collaborating country, with 56 broadcasts and 28 connections.

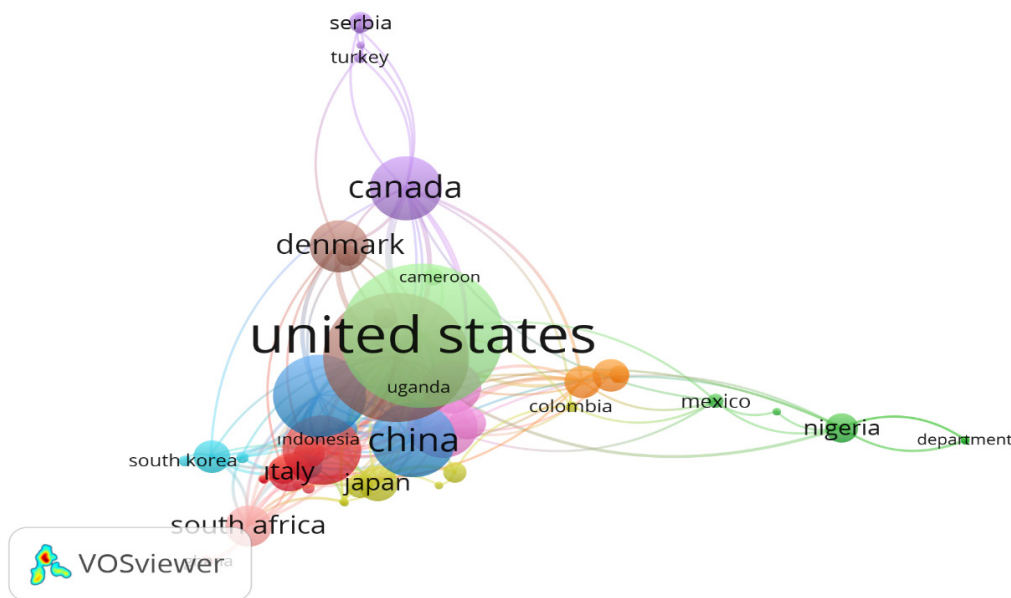

Figure 4: Network map of the Most Collaborating Countries in Research on “Climate Change” and “Sustainable Development.”

After assigning the minimum document and citation numbers as “one” in the inter-institutional collaboration analysis in the VOSviewer program, out of the 713 institutions, 579 met the threshold value. Figure 5 shows the institutions that cooperate the most in scientific publications about “climate change” and “sustainable development.” These institutions were gathered in a single red cluster. This cluster covered many institutions such as “Canadian Forest Products, Community and Environmental Affairs, Vancouver International Airport

Authority, Department of Geography, University of British Columbia, International Center for Sustainable Cities, University of Victoria, Britannia Development Cooperation, Sustainable Energy Science, and Technology Panel.”

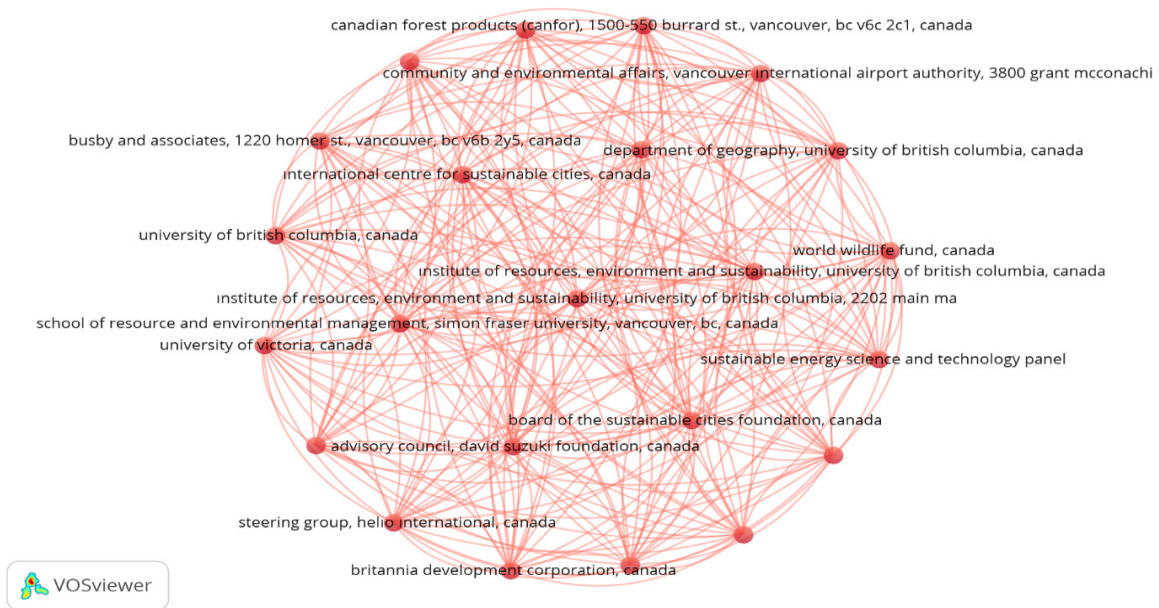

Figure 5: Network map of Institutions the Most Collaborating on “Climate Change” and “Sustainable Development” Studies.

The VOSviewer software program was used to identify the most frequently used words in studies on “climate change” and “sustainable development.” Figure 6 shows the keywords in four colored clusters: red (cluster one), green (cluster two), blue (cluster third), and yellow (cluster fourth). The most frequently used words in the studies listed in the Scopus database are “climate change” (113) and “sustainable development” (97) in the green cluster (second cluster). The second most used words are “adaptation” (20), “sustainable development goals” (18), “mitigation” (13) in the red cluster, and “sustainability” (15) in the blue.

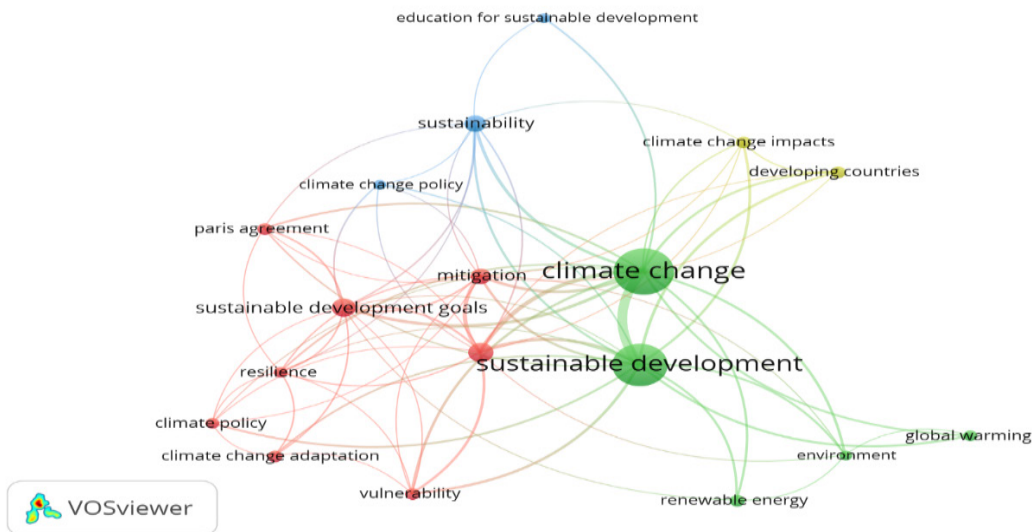

Figure 6: Network Map of Keywords Related to Research on “Climate Change” and “Sustainable Development.”

4. RESULT

The current study has examined scientific research on “climate change” and “sustainable development.” The main reason for carrying out the bibliometric analysis of “climate change” and “sustainable development” in this study was the increasing importance of these issues in recent years and the desire to contribute to future studies. In this study, 343 academic studies performed between 1993-2021 were reached using the Scopus database. The VOSviewer software was used to visualize the analyzed data. While the years between 2016 and 2021 were the years with the most studies on “climate change” and “sustainable development”, the top five authors are Halsnaes, K., Munasinghe, M., Markandya, A., Robinson, J., Cohen, S. While the most cited study with 646 citations was the study titled “Sustainable development and climate change initiatives” published in 2008, environmental sciences and social sciences were the fields with the most studies. Most of the academic studies were published as articles, followed by books. The country with the highest number of publications was the United States, followed by the United Kingdom, India, China and Germany respectively. While the United States was the country with the highest collaboration in research on “climate change” and “sustainable development.” The concepts “climate change” and “sustainable development” were used 113 and 97 times, respectively.

Today, an immense amount of academic research is published. However, day by day, the increasing publication numbers make it harder to conduct elaborative research and get complete information from the literature. Bibliometric analysis, which has gained substantial significance within these difficulties, contributes to the accessibility of many studies on the subjects examined. Programs such as VOSviewer and R-BiblioSshiny-Bibliometrix, used in bibliometric analyzes, provide researchers with more practical information by creating a visual map of the obtained data and support this map with visual tools.

The steps taken from the past to the present on climate change and sustainable development are insufficient. The main reasons for this insufficiency are the uncompromising attitudes of the countries, their interest-oriented approaches and the multinational companies' interests, which are very important to the neoliberal policies when compared to human life and nature. As long as multinational companies have a desire to make a profit, approaches away from environmental concerns in the fight against climate change and sustainable development will be far from solving climate crisis and ecological problems. The structure offered by the neoliberal system has developed applications to even sell the air with the understanding of gaining more profit instead of tackling climate change and ensuring sustainable development and giving up the concept of limitless production and consumption. Climate change poses a threat all over the world as a global crisis and security problem. In this respect, studies on climate change and sustainable development and the findings obtained from studies are of great importance (Gürçam 2021; Gürçam and Konuralp 2022; Konuralp 2020).

As a result, in the process beginning in the UN Framework Convention on Climate Change in 1992 and still continuing today with Paris Agreement, the current study based on the keywords “climate change” and “sustainable development” revealed that the number of academic studies increased after 2000 when the impacts of climate change began to show itself globally. Especially after the Kyoto Protocol, these studies accelerated and reached the peak with 44 studies in 2021. Increasing social awareness and more visible climate changes have contributed to rising studies. Furthermore, surprisingly, the fact that more studies have been conducted on “climate change” and “sustainable development” in the countries (USA, UK, India, China and Germany) that have the largest share in greenhouse gas emissions and the resulting climate change is another result of the study. This study is important because it can be considered a starting line for other studies to be carried out in this period of increasing environmental sensitivity by focusing on environmental problems -especially climate change, which is a global crisis.

REFERENCES

- Bartelmus, Peter. 2013. "The Future We Want: Green Growth or Sustainable Development?" *Environmental Development* 7:165–70. doi: 10.1016/j.envdev.2013.04.001.
- Basiago, A. D. 1999. *Economic, Social, and Environmental Sustainability in Development Theory and Urban Planning Practice*. Vol. 19. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Beg, Noreen, Jan Corfee Morlot, Ogunlade Davidson, Yaw Afrane-Okesse, Lwazikazi Tyani, Fatma Denton, Youba Sokona, Jean Philippe Thomas, Emilio Lèbre La Rovere, Jyoti K. Parikh, Kirit Parikh, and A. Atiq Rahman. 2002. "Linkages between Climate Change and Sustainable Development." *Climate Policy* 2(2–3):129–44. doi: 10.3763/cpol.2002.0216.
- Borunda, Alexandra. 2020. "This Decade Broke All Kinds of Climate Records—and Not in a Good Way." *National Geographic Society*. Retrieved January 19, 2022 (<https://www.nationalgeographic.com/science/article/the-decade-we-finally-woke-up-to-climate-change>).
- Browne, Grace. 2021. "What Is Climate Change?" *Wired*. Retrieved December 17, 2021 (<https://www.wired.co.uk/article/what-is-climate-change-definition-causes-effects>).
- Canada. 2019. "Causes of Climate Change." Retrieved December 17, 2021 (<https://www.canada.ca/en/environment-climate-change/services/climate-change/causes.html>).
- Circular Ecology. 2021. "Sustainability and Sustainable Development." Retrieved December 31, 2021 (<https://circularecology.com/sustainability-and-sustainable-development.html#.WoCUKujFJPb>).
- Climate Action Tracker. 2021. "The CAT Thermometer." Retrieved (<https://climateactiontracker.org/global/cat-thermometer/>).
- Cohen, Stewart, David Demeritt, John Robinson, and Dale Rothman. 1998. "Climate Change and Sustainable Development: Towards Dialogue." *Global Environmental Change* 8(4):341–71. doi: 10.1016/S0959-3780(98)00017-X.
- Coomer, James C. 1981. *Quest for a Sustainable Society*. Elsevier.
- Cramer, Wolfgang, Joël Guiot, Marianela Fader, Joaquim Garrabou, Jean-Pierre Gattuso, Ana Iglesias, Manfred A. Lange, Piero Lionello, Maria Carmen Llasat, Shlomit Paz, Josep Peñuelas, Maria Snoussi, Andrea Toreti, Michael N. Tsimplis, and Elena Xoplaki. 2018. "Climate Change and Interconnected Risks to Sustainable Development in the Mediterranean." *Nature Climate Change* 8(11):972–80. doi: 10.1038/s41558-018-0299-2.
- Daly, Herman E. 1992a. "14 Sustainable Growth: An Impossibility Theorem." P. 399 in *Valuing the Earth, second edition: Economics, Ecology, Ethics*, edited by H. E. Daly and K. N. Townsend. The MIT Press.
- Daly, Herman E. 1992b. "U.N. Conferences on Environment and Development: Retrospect on Stockholm and Prospects for Rio." *Ecological Economics* 5(1):9–14. doi: 10.1016/0921-8009(92)90018-N.
- Damtoft, J. S., J. Lukasik, D. Herfort, D. Sorrentino, and E. M. Gartner. 2008. "Sustainable Development and Climate Change Initiatives." *Cement and Concrete Research* 38(2):115–27. doi: 10.1016/J.CEMCONRES.2007.09.008.
- Dankelman, Irene. 2002. "Climate Change: Learning from Gender Analysis and Women's Experiences of Organising for Sustainable Development." *Gender & Development* 10(2):21–29. doi: 10.1080/13552070215899.
- Dernbach. 2003. "Achieving Sustainable Development: The Centrality and Multiple Facets of Integrated Decisionmaking." *Indiana Journal of Global Legal Studies* 10(1):247. doi: 10.2979/gls.2003.10.1.247.
- Dixon, John A., and Louise A. Fallon. 1989. "The Concept of Sustainability: Origins, Extensions, and Usefulness for Policy." *Society & Natural Resources* 2(1):73–84. doi: 10.1080/08941928909380675.
- Eblen, Ruth A., and William R. Eblen. 1994. *The Encyclopedia of the Environment*. Boston: Boston : Houghton Mifflin Co.
- van Eck, Nees Jan, and Ludo Waltman. 2017. "Citation-Based Clustering of Publications Using CitNetExplorer and VOSviewer." *Scientometrics* 111(2):1053–70. doi: 10.1007/s11192-017-2300-7.
- European Commission. 2021. "Causes of Climate Change." Retrieved November 3, 2021 (https://ec.europa.eu/clima/climate-change/causes-climate-change_en).

- Garfield, Eugene. 1972. "Citation Analysis as a Tool in Journal Evaluation." *Science* 178(4060):471–79. doi: 10.1126/science.178.4060.471.
- Goodland, Robert, and Herman Daly. 1996. "Environmental Sustainability: Universal and Non-Negotiable." *Ecological Applications* 6(4):1002–17. doi: 10.2307/2269583.
- Gürçam, Selçuk. 2021. "İklim Değişikliğiyle Mücadelenin Önündeki Barikat: Neoliberalizm." Pp. 109–26 in *Ekonomi, Yönetim ve Pazarlama Alanında Akademik Araştırmalar*, edited by Hasan Selçuk Eti. İstanbul: Karadeniz Kitap.
- Gürçam, Selçuk. 2022. "Analysing the Global Fight Against Climate Change and the Turkish Context." *Lectio Socialis* 6(2):In-press. doi: doi.org/10.47478/lectio.1004359.
- Gürçam, Selçuk, and Emrah Konuralp. 2022. "Küreselden Yerele Çevresel Politika Yapımı: Iğdır İl Özel İdaresi Üzerine Bir Memorandum." *Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (6):65–84.
- IPBES. 2019. *Summary for Policymakers of the Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services*. IPBES secretariat, Bonn, Germany. 56 pages.
- IPCC. 2013. *Climate Change 2013 The Physical Science Basis Working Group I Contribution to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge, United Kingdom and New York.
- IPCC. 2018. *2018: Summary for Policymakers. In: Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C*.
- IPCC. 2021. "About the IPCC." Retrieved (<https://www.ipcc.ch/about/>).
- de Jong, Eileen, and Marjanneke J. Vijge. 2021. "From Millennium to Sustainable Development Goals: Evolving Discourses and Their Reflection in Policy Coherence for Development." *Earth System Governance* 7:1–12. doi: 10.1016/j.esg.2020.100087.
- Karagöz, Beytullah, and İzzet Şeref. 2019. "Okuma Alanındaki Araştırmaların Bibliyometrik Özellikler Açısından İncelenmesi." *Ana Dili Eğitimi Dergisi* 7(3):781–99.
- Kates, Robert W., William C. Clark, Robert Corell, J. Michael Hall, Carlo C. Jaeger, Ian Lowe, James J. McCarthy, Hans Joachim Schellnhuber, Bert Bolin, Nancy M. Dickson, Sylvie Faucheux, Gilberto C. Gallopin, Arnulf Grübler, Brian Huntley, Jill Jäger, Narpal S. Jodha, Roger E. Kasperson, Akin Mabogunje, Pamela Matson, Harold Mooney, Berrien Moore, Timothy O'Riordan, and Uno Svedin. 2001. "Sustainability Science." *Science* 292(5517):641–42. doi: 10.1126/science.1059386.
- Kılıç, Şiir, Goran Krajačić, Neven Duić, Marc A. Rosen, and Moh'd Ahmad Al-Nimr. 2021. "Accelerating Mitigation of Climate Change with Sustainable Development of Energy, Water and Environment Systems." *Energy Conversion and Management* 245:114606. doi: 10.1016/j.enconman.2021.114606.
- Konuralp, Emrah. 2020. "Between Neoliberal Appetence and Environmentalist Reservations: The Political Economy of Sustainable Aviation." *International Journal of Sustainable Aviation* 6(2):134. doi: 10.1504/IJSA.2020.110603.
- Konyalı, Sema, and T. Kiper. 2012. "Effect of Climate Changes on Agricultural Product Quantity and Yield and Its Reflection on Sustainable Development." *Journal of Environmental Protection and Ecology* 13(1):392–397.
- Lindsey, Rebecca. 2020. "Climate Change: Global Sea Level | NOAA Climate.Gov." NOAA. Retrieved January 19, 2022 (<https://www.climate.gov/news-features/understanding-climate/climate-change-global-sea-level>).
- Lobo, María-Jesús, Emmanuel Pietriga, and Caroline Appert. 2015. "An Evaluation of Interactive Map Comparison Techniques." Pp. 3573–82 in *Proceedings of the 33rd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems*. New York, NY, USA: ACM.
- Martínez-López, Francisco J., José M. Merigó, Leslier Valenzuela-Fernández, and Carolina Nicolás. 2018. "Fifty Years of the European Journal of Marketing : A Bibliometric Analysis." *European Journal of Marketing* 52(1/2):439–68. doi: 10.1108/EJM-11-2017-0853.
- Meadows, D. H. 1972. *The Limits to Growth: A Report of the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Published in the United States of America in 1972 by Universe Books.
- Mensah, Justice. 2019. "Sustainable Development: Meaning, History, Principles, Pillars, and Implications for Human Action: Literature Review." *Cogent Social Sciences* 5(1):1–21. doi: 10.1080/23311886.2019.1653531.

- Moreira, Paulo A. S., Richard A. Inman, Paul H. P. Hanel, Sara Faria, Marta Araújo, Susana Pedras, and Diana Cunha. 2022. "Engagement and Disengagement with Sustainable Development: Further Conceptualization and Evidence of Validity for the Engagement/Disengagement in Sustainable Development Inventory (EDiSDI)." *Journal of Environmental Psychology* 79:101729. doi: 10.1016/j.jenvp.2021.101729.
- NOAA. 2019. "Climate Change Impacts." *National Oceanic and Atmospheric Administration*. Retrieved December 6, 2021 (<https://www.noaa.gov/education/resource-collections/climate/climate-change-impacts>).
- Nobre, Carlos A., Gilvan Sampaio, Laura S. Borma, Juan Carlos Castilla-Rubio, José S. Silva, and Manoel Cardoso. 2016. "Land-Use and Climate Change Risks in the Amazon and the Need of a Novel Sustainable Development Paradigm." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113(39):10759–68. doi: 10.1073/pnas.1605516113.
- OECD. 2012. *OECD Environmental Outlook to 2050 The Consequences of Inaction*. OECD.
- Paxton, L. 1993. *Enviro Facts 3: Sustainable Development*. Howick, , South Africa.
- Pinkse, Jonatan, and Ans Kolk. 2012. "Addressing the Climate Change—Sustainable Development Nexus." *Business & Society* 51(1):176–210. doi: 10.1177/0007650311427426.
- Du Pisani, Jacobus A. 2006. "Sustainable Development – Historical Roots of the Concept." *Environmental Sciences* 3(2):83–96. doi: 10.1080/15693430600688831.
- Resurrección, Bernadette P. 2013. "Persistent Women and Environment Linkages in Climate Change and Sustainable Development Agendas." *Women's Studies International Forum* 40:33–43. doi: 10.1016/j.wsif.2013.03.011.
- Rostow, W. W. 1978. *The World Economy: History & Prospect*. University of Texas Press.
- Salo, Hanna H., Annukka Berg, Kaisa Korhonen-Kurki, and Satu Lähteenoja. 2022. "Small Wins Enhancing Sustainability Transformations: Sustainable Development Policy in Finland." *Environmental Science & Policy* 128:242–55. doi: 10.1016/j.envsci.2021.11.024.
- Sánchez, Amador Durán, María de la Cruz Del Río Rama, and José Álvarez García. 2017. "Bibliometric Analysis of Publications on Wine Tourism in the Databases Scopus and WoS." *European Research on Management and Business Economics* 23(1):8–15. doi: 10.1016/j.iedeen.2016.02.001.
- Sathaye, Jayant, P. R. Shukla, and N. H. Ravindranath. 2006. "Climate Change, Sustainable Development and India: Global and National Concern." *Current Science Association* 90(3):314–25.
- Scopus. 2022. "Distribution of Scientific Publications on 'Climate Change' and 'Sustainable Development' by Publication Types." Retrieved (<https://d74ec2d6f7db4603480eca467de32d3f06478210.vetisonline.com/search/form.uri?display=basic#basic>).
- Sustainable Development Commission. 2021. "History of SD, What Is Sustainable Development." Retrieved January 3, 2022 (http://www.sd-commission.org.uk/pages/history_sd.html).
- Swart, Rob, John Robinson, and Stewart Cohen. 2003. "Climate Change and Sustainable Development: Expanding the Options." *Climate Policy* 3:S19–40. doi: 10.1016/j.clipol.2003.10.010.
- Temizkan, Pınar, Dönüş Çiçek, and Cansev Özdemir. 2015. "Bibliometric Profile of Articles Published on Health Tourism<p>Sağlık Turizmi Konusunda Yayımlanan Makalelerin Bibliyometrik Profili." *Journal of Human Sciences* 12(2):394–415.
- Ucal, Meltem, and George Xydis. 2020. "Multidirectional Relationship between Energy Resources, Climate Changes and Sustainable Development: Technoeconomic Analysis." *Sustainable Cities and Society* 60:102210. doi: 10.1016/j.scs.2020.102210.
- UNEP. 2022. "Facts about the Climate Emergency." *United Nations*. Retrieved January 17, 2022 (<https://www.unep.org/explore-topics/climate-action/facts-about-climate-emergency>).
- United Nations. 1972. *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*. Stokholm.
- United Nations. 1987. *Our Common Future*.
- United Nations. 2020. *The Sustainable Development Goals Report*.
- United Nations. 2021a. "Sustainability." Retrieved December 31, 2021 (<https://www.un.org/en/academic-impact/sustainability>).

- United Nations. 2021b. "THE 17 GOALS | Sustainable Development." Retrieved January 3, 2022 (<https://sdgs.un.org/goals>).
- United Nations. 2021c. *The Sustainable Development Goals Report 2021*. New York, NY, 10017, United States of America.
- United Nations. 2021d. "What Is Climate Change?" *UN*. Retrieved (<https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change>).
- United Nations. 2021e. "What Is Climate Change? | United Nations." Retrieved December 12, 2021 (<https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change>).
- University of Michigan. 2021. "Climate Change: Science and Impacts Factsheet | Center for Sustainable Systems." Retrieved December 17, 2021 (<https://css.umich.edu/factsheets/climate-change-science-and-impacts-factsheet>).
- US EPA. 2021. "Climate Change Indicators: Glaciers." Retrieved January 19, 2022 (<https://www.epa.gov/climate-indicators/climate-change-indicators-glaciers>).
- Wilbanks, T. 2003. "Integrating Climate Change and Sustainable Development in a Place-Based Context." *Climate Policy* 3:S147–54. doi: 10.1016/j.clipol.2003.10.013.
- WMO. 2019. *WMO Provisional Statement on the State of the Global Climate in 2019*.
- Zeng, Ning, Yihui Ding, Jiahua Pan, Huijun Wang, and Jay Gregg. 2008. "Climate Change--the Chinese Challenge." *Science* 319(5864):730–31. doi: 10.1126/science.1153368.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:07.06.2022 ✓Accepted/Kabul:08.07.2022

DOI: 10.30794/pausbed.1127575

Research Article/Araştırma Makalesi

Belge, R. (2023). "Ulaşım Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Denizli İli", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss.275-289.

ULAŞIM COĞRAFYASI AÇISINDAN BİR İNCELEME: DENİZLİ İLİ

Rauf BELGE*

Öz

Ulaşım, mekânı şekillendiren ve aynı zamanda mekândan etkilenen önemli bir beşerî faaliyetidir. Her türlü mekânsal bağlantıyı ve karşılıklı ilişkiyi kapsayan ulaşım faaliyetleri, mekânda gözle görülebilir iz bıraktığı için coğrafi görünümün de önemli bir parçasıdır. Mekânı şekillendiren ulaşım, coğrafi görünümde benzerlik ve farklılıkların oluşmasında etkin rol oynar. Bu nedenle ulaşım, coğrafyanın ilgi alanlarından biri olmuştur. Bu çalışmada Denizli’de ulaşım faaliyetlerinin yoğunluğu ve hacmi coğrafi perspektifle ortaya konulmuştur. Ulaşım sistemlerinin tarihi geçmişine kısaca değindikten sonra çeşitli kurumlardan elde edilen istatistiksel bilgilerle Denizli’nin ulaşım coğrafyası incelenmiştir. İlde yoğun bir şekilde kullanılan demiryolu, karayolu ve havayolları ulaşım sistemlerini etkileyen coğrafi faktörlere dikkat çekilmiştir. Artan ulaşım teknolojilerine rağmen fiziki faktörlerin Denizli ulaşımı üzerinde etkili olmaya devam ettiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ulaşım, Denizli, Ulaşım Coğrafyası.*

DENİZLİ: A CASE STUDY OF TRANSPORTATION GEOGRAPHY

Abstract

Transportation is a prominent human activity that shapes space and is also affected by space. Transportation activities, which cover all kinds of spatial connections and mutual relations, are also an important part of the natural landscape as they leave visible impacts on the earth’s surface. Transportation, which shapes space, plays an active role in the formation of landscape similarities and differences. For this reason, transportation has been one of the areas of interest of geography. In this study, the density and capacity of transportation activities in Denizli are revealed from a geographical perspective. After briefly mentioning the historical background of transportation systems, the transportation geography of Denizli was examined with the statistical information obtained from various institutions. Attention has been drawn to the geographical factors affecting the transportation systems of railways, highways, and airlines. Despite the increasing transportation technologies, it has been understood that physical factors continue to be effective on transportation systems of Denizli.

Keywords: *Transportation, Denizli, Transportation Geography.*

*Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: rbelge@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-9885-5485>)

1. GİRİŞ

Bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarma manasında kullanılan ulaşım (münakale)¹, coğrafyayı etkileyen ve aynı zamanda coğrafyadan etkilenen mekânsal bir faaliyettir. Ekonomik faaliyetleri geliştirmede itici bir güç olan ulaşım sektörü; toplumun kültürel seviyesini yükseltir, ticareti geliştirir, şehirleşmeyi hızlandırır, sanayinin yapısını değiştirir ve siyasal birliği sağlar (Taşlıgil, 1999:1). “İçerisinde yaşadığımız küreselleşme çağında artık bilginin, paranın, hizmetlerin de bir yerden bir yere erişmesini içine alan ulaşım, mekânsal ilişkilerin oluşumunda, ölçülebilmesinde ve coğrafi görünümün şekillenmesinde önemli rol oynaması nedeniyle coğrafya biliminin araştırma konuları arasında girmiştir (Tümertekin ve Özgüç, 2011:495).” Bu mekânsal yapıyı araştıran ulaşım coğrafyası; insan, mal ve bilgi hareketliliğine odaklanan coğrafyanın bir alt disiplindir. Disiplinin amacı, hareketliliğin kökeni, mesafesi, hedefi ve amacını mekânsal ilişkiyle açıklamaktır (Rodrigue ve diğ. 2013:6). Her türlü mekânsal bağlantıyı ve karşılıklı ilişkiyi kapsayan ulaşım faaliyetleri, mekânda gözle görülebilir iz bıraktığı için coğrafi görünümün de önemli bir parçasıdır (Tümertekin, 1987:1-4). Beşerî faaliyetler içerisinde ulaşım, coğrafi görünümde benzerlik ve farklılıkların oluşmasında etkin rol oynar.

Ulaşım faaliyetlerinin büyüklüğü, hızı ve sıklığı gibi özelliklerinin mekânsal durumlarının bilinmesi coğrafyada önemli yer teşkil eder. Bunun yanında trafiğin yönü, taşınan madde türü, miktarı, yolcu sayısı ve benzeri bilgiler ulaşım faaliyetlerinin ölçülmesinde etkili olur. Ulaşım sistemlerindeki ölçüleri iki farklı grupta toplamak gerekir: *Hareketli olanlar* (örneğin motorlu araçlar) ve *hareketsiz ya da yerleşik olanlar* (örneğin karayolu, demiryolu vb.) (Tümertekin ve Özgüç, 2011:498). Ulaşım coğrafyası, belirli bir mekânda söz konusu hareketli ve hareketsiz olan unsurları inceler. Bu unsurların mekânsal dağılımını incelediği gibi mekânsal dönüşümdeki rolüne dikkat çeker.

Sanayi Devrimi'ne kadar ulaşım araçları oldukça kısıtlı ve yavaş bir şekilde gelişmiştir. Ulaşım aracı olarak karada hayvanlardan, denizde ise rüzgâr gücünden faydalanılmıştır. Ulaşım ve nakliyat pahalı, sınırlı taşıma kapasitesine sahip ve oldukça yavaş bir şekilde cereyan etmiştir. Bu nedenle ulaşım faaliyetleri, yükte hafif pahada ağır olan ürünlere odaklanmıştır (Tümertekin, 1965: 78). Ancak Sanayi Devrimi'nden sonra ulaşım hızla mekanikleşmiş, teknolojik gelişmelerle birlikte son yıllarda dijitalleşmeye başlamıştır. Küreselleşmenin etkisiyle ulaşım teknolojileri ve bilgi akışı akıl almaz boyutlara ulaşmıştır. Ancak buna rağmen, doğal etkenler ulaşım faaliyetleri üzerinde etkili olmaya devam etmiştir. Özellikle karalarda yapılan ulaşımında yüzey şekillerinin rolü oldukça önemlidir. Söz gelimi, demiryollarının olabildiğince eğimin daha az olduğu düz alanlara döşenmesi, yapım sürecinde harcamaları azaltmaktadır. Karayollarında olduğu gibi demiryolu hattının geçtiği sarp ve eğimli arazilerde köprüler ve tüneller yapılması ya da bazı yerlerin doldurulması gerekir. Yüzey şekillerinden etkilenen karayolu ve demiryolu güzergâhlarında yer alan dağlık bölgelerin aşılmasını sağlayan geçitler inşa edilir. Fiziki coğrafya şartlarının etkisi modern ulaşımın en gelişmiş faaliyeti olan havayollarında bile hissedilir. Havaalanının kurulacağı alanın düz olması gerektiği gibi uçuş yolunun yüksek dağlardan etkilenmemesi son derece önemlidir. Buzlanma, yoğun atmosfer hareketleri, sağanaklar ve sis gibi atmosferik olaylar kara ulaşımını etkileyen unsur olarak ön plana çıkarken, rüzgâr ve görüş koşulları hava ulaşımını etkileyen iklim koşullarıdır (Tümertekin ve Özgüç, 2011:500).

2. AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışmada ulaşım coğrafyası açısından Denizli ilinin ulaşım özellikleri konu edinmiştir. Çalışmanın temel amacı, Denizli ilinde ulaşım faaliyetlerinin yoğunluğu ve potansiyelini coğrafi perspektifle ortaya koymak ve ulaşım sistemlerinin mekânsal özelliklerini incelemektir. Çalışmada Denizli ilinde ulaşımın tarihi coğrafyasına değinilmiş; günümüzde ilde yoğun bir şekilde kullanılan ulaşım sistemleri mekânsal açıdan değerlendirilmiştir. Ulaşım sistemleri içerisinde demiryolu, karayolu ve havayolu ayrı birer başlık altında ele alınmış, bunları etkileyen coğrafi faktörlere dikkat çekilmiştir. Ayrıca Denizli ilinde ulaşım ağlarının yerleşme ve ekonomik faaliyetler üzerindeki etkilerine temas edilmiştir. Ulaşımın tarihi gelişimini ortaya koymak adına konuyla ilgili yapılmış çalışmalardan istifade edilmiş; ulaşım ağının mekânsal özelliklerini incelemek için çeşitli kurumlardan resmi veriler temin edilmiştir. Söz gelimi Denizli ilinde demiryolu ile taşınan yolcu ve yük sayıları TCDD'nin yıllık istatistiklerinden; karayolları mesafeleri ve yolların satıh cinslerine göre uzunlukları Karayolları Genel Müdürlüğü (KGM) Devlet ve İl Yolları Envanteri'nden alınmıştır. Denizli Çardak Havalimanı'na ait uçuş sayısı ve yolcu taşıma istatistikleri ise Türkiye İstatistik Kurumu Ulaştırma İstatistikleri'nden temin edilmiştir. Denizli ilinin ulaşım ağı

¹ TDK, Güncel Türkçe Sözlük. URL: <https://sozluk.gov.tr>

haritası için KGM'nin 2020 yılında hazırlamış olduğu Türkiye Karayolları Haritası altlık olarak kullanılmıştır. Ulaşım güzergahları ile topografya arasındaki ilişkiyi ortaya koymak adına Harita Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan 1/100.000 ölçekli topografya haritalarından faydalanılmıştır. Elde edilen veriler, tablo, grafik ve harita şeklinde görselleştirilmiştir.

3. ÇALIŞMA ALANI

Araştırmaya konu olan Denizli ili, coğrafi olarak Ege Bölgesi'nin iç kesimlerinde yer alır. Ege ve Akdeniz bölgelerinde toprakları olan Denizli ilinin en yüksek noktası 2571 m ile Honaz Dağı'dır. Aydın, Manisa, Afyon, Burdur, Isparta, Uşak ve Muğla illerine komşu olan ilin yüzölçümü 12134 km²lik alandan oluşur. Denizden uzak ve nispeten yüksek olmasından dolayı il genelinde Akdeniz ikliminin değişime uğramış bir türü hakimdir. Kış mevsimi, Akdeniz ikliminin hâkim olduğu bölgelere göre daha soğuk geçer. Yağışlar en fazla ilkbahar mevsiminde düşer. İlin merkezi olan Denizli şehri, Ege Bölgesi'nin doğu-batı yönlü çöküntü ovalarından en güneyde yer alan Büyük Menderes çöküntü ovasına güneydoğudan açılan Çürüksu Vadisi'nin güneyinde kurulmuştur (Uğur, 2013:10; Akşit ve Duman, 2020:10). 19 ilçeden oluşan Denizli ilinin 2021 yılındaki nüfusu 1.051.056 olup, nüfus büyüklüğü açısından Türkiye'nin 23. büyük ilidir. Denizli, Kıyı Ege ile İç Anadolu bölgesi arasında bir geçiş güzergahı üzerinde yer alması, doğal ve turistik kaynakların bol olması ve verimli arazilere sahip olması sayesinde sosyo-ekonomik açıdan oldukça gelişmiştir (Belge, 2018:171). 1980'li yıllarda geleneksel dokumacılığın yerini modern tekstil fabrikalarına bırakması ile birlikte tekstil sektörü yurt içi ve yurt dışı piyasalarına açılmıştır. Buna ek olarak mermer ve traverten yataklarının işletimi önemli gelişme göstermiştir. Böylece ilin istihdam potansiyeli artmış, komşu illerden göç almaya başlamıştır (Kara, 2010:105). Türkiye'nin en çok ziyaret edilen destinasyonlarından Pamukkale Travertenleri ile birlikte 20'ye yakın antik kente ev sahipliği yapması sayesinde turizm sektörü büyük gelişme katetmiştir.

4. DENİZLİ'DE ULAŞIM TARİHİ

Anadolu, esasında tarih boyunca bir ulaşım güzergâhında yer almıştır. Burası, doğu-batı ve kuzey-güney ticaretinin en fazla yoğunluk kazandığı bir coğrafya olmuştur. Anadolu'da önemli bir geçiş güzergâhında yer alan Denizli ili, Ege kıyıları ile İç Anadolu arasındaki bağlantıyı sağlayan önemli bir ulaşım merkezidir. Topografik yapı, tarihi süreçte ulaşımın doğu-batı yönünde ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Nitekim Roma döneminde Büyük Menderes vadisi boyunca uzanan yol Efes Limanı'na ulaşmaktaydı. Denizli'den geçen bu yol, Menderes vadisinde canlı bir hayata imkân vermiştir (Baykara, 1994:156). Zengin doğal kaynakları, uygun iklim şartları ve ulaşım imkânları sayesinde Denizli toprakları, tarih boyunca nüfusun hareketli olduğu bir bölge olmuştur (Gökburun, 2019:566). Bu nedenle Denizli ili sınırları dâhilinde birçok büyük antik yerleşme kurulmuştur. Hierapolis, Laodikya ve Tripolis gibi antik şehirler, bunlar arasında zikredilebilir.

Antik dönemde Akdeniz ülkelerinden gelen ticari ürünler, Ege Denizi'nin Efes, Milet ve İzmir gibi limanlarından Anadolu'nun iç kesimlerine taşınmıştır. Bu süreçte Ege Bölgesi'nin doğu-batı uzantılı büyük nehirlerin vadileri önemli rol oynamıştır. Bu vadilerden biri olan Büyük Menderes, önemli ticari yolların geçtiği tabii bir koridordur. Ege limanlarından başlayan ticari yol, Magnesia (Germencik), Tralles (Aydın), Nysa (Sultanhisar), Mastaura (Nazilli) ve Laodikya (Denizli) üzerinden Apamia (Dinar) ve Antiokya (Yalvaç) şehirlerine varmaktaydı. Aynı şekilde Yakın ve Uzakdoğu'dan gelen mallar, Gülek Boğazı'ndan geçerek Dinar üzerinden Büyük Menderes'in kollarından Çürüksu Vadisi'nde ilerleyerek Denizli'ye ulaşmaktaydı. Bu yol, aynı zamanda Güney Ticaret Yolu olarak bilinmekteydi. Gülek Boğazı'ndan batıya doğru ve Büyük Menderes vadisinden doğuya doğru cereyan eden yoğun ticari ilişkiler, söz konusu yolu meydana getirmiştir. İlk çağın önemli coğrafyacılarından Strabon, M.Ö. 100'lü yıllarda bu antik yoldan bahsetmiştir (Göney, 1975:574-579). Güney Ticaret Yolu, Ege Denizi'nden Mezopotamya'ya uzanan en tabii yoldur (Ramsay, 1960:36).

Roma döneminde güney ticaret yolu üzerinde bulunan ve transit geçişler sayesinde zenginleşen Laodikya'nın (Denizli), iki önemli kapısı bulunmaktadır. Doğuya açılan kapıya Suriye, batıya açılana ise Efes Kapısı ismi verilmiştir. Şehrin doğu kapısına Suriye adı verilmesi, buradan başlayan yolun Suriye'ye kadar uzandığını göstermesi bakımından oldukça ehemmiyetlidir. Denizli'nin güneyinde bulunan yüksek dağlar arasında bulunan geçitler vasıtasıyla Kızılcaölük (Herakleia) ve Tavas gibi merkezlere ulaşım sağlanmaktaydı. Günümüzde de Tavas ve Acipayam istikametine giden vasıtaların kullandığı Akdağ ve Honaz Dağı arasındaki geçit (Cankurtaran ve

Kazıkbel), o dönemde de kullanılmıştır. Bu geçit sayesinde Antalya kıyılarına ulaşmak mümkün olmuştur. Denizli, Hierapolis ve Tripolis üzerinden kuzey istikametine giden başka bir yol ile Gediz vadisinde bulunan Philadelpheia (Alaşehir) ve Sardes'e (Salihli) bağlanmaktadır. Bu yol, son derecede dolambaçlıdır. Böylece Denizli, doğu ve batı doğrultusunda olduğu gibi güney ve kuzeyden gelen yolları kontrol eden önemli bir kavşak noktada yer almıştır (Göney, 1975:580; Ramsay, 1960: 36-50, 179). Denizli, bu özelliğini bugün de devam ettirmektedir.

Foto 1: Akhan Kervansarayı

Bölgede Bizans hâkimiyetinin azalmasıyla Türklerin kontrolüne geçen Laodikya'nın yerini günümüz Denizli'si yer alır. Bu anlamda Laodikya'nın halefi olan Denizli (Ramsay, 1960: 86) sahip olduğu coğrafi konum sayesinde önemli bir ulaşım merkezi olmaya devam etmiştir. Nitekim Selçukluların bölgeye gelmesiyle doğu-batı ticareti devam etmiş, Göller Yöresi ve Dinar'dan gelen yol, Denizli üzerinden kuzeybatıda bulunan Gediz vadisine bağlanmıştır. Bu dönemde Roma zamanından kalan Denizli-Antalya yolu da kullanılmıştır (Doğanay ve Çavuş, 2013:620). Ulaşım açısından önemli bir yere sahip olan han ve kervansaraylar bu dönemde ön plana çıkmaya başlamıştır. Anadolu'nun Türkleşme sürecinde yaygınlaşan kervansaraylar, tarihi İpekyolu üzerinde ticaret kervanlarının uğrak yerleri olmuştur. Denizli, doğu-batı ticareti üzerinde yer almasından dolayı birçok kervansaraya sahipti. Söz konusu kervansaraylar, Anadolu Selçukluların başkenti Konya'ya batıda yer alan İzmir'e bağlayan güzergâh üzerinde yer almıştır. Denizli'nin Çardak ilçesinde yer alan Çardak Han ve Denizli şehrine yakın bir konumda olan Akhan Mahallesi'nde Akhan Kervansarayı bu hususta öne çıkan önemli ticari duraklardır. Halk arasında Hanâbâd olarak bilinen Çardak Han, 1230 yılında inşa edilmişti. Han, Denizli-Eğirdir kervan yolu üzerinde ve Acıgöl'ün batısında yer alır (Ertuğrul, 1993:225). Anadolu Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâvus döneminde (M.1252) inşa edilen Akhan Kervansarayı, aynı zamanda Goncalı ve Bozhan adlarıyla da anılır (Eyice, 1989:236) (Foto-1). 15. yy.'ın sonlarına doğru batı dünyasında gerçekleşen coğrafi keşiflerle yeni ticaret yolları bulunmuş, denizyolu ulaşımı ön plana çıkmıştır. Bunun sonucunda İpekyolu ticareti eski canlılığını kaybetmiş, yol üzerinde yer alan kervansarayların da önemi azalmaya başlamıştır (Ersöz Tüğen, 2019:635). İpekyolu'nun batıdaki son kervansaraylarından Çardak Han ve Akhan da bu süreçten etkilenmiş, zamanla metruk hale gelmiştir.

Osmanlı kaynaklarında Denizli'den doğuya doğru ilerleyen bir güzergâhtan bahsedilir. Acıgöl'ün kuzeyi boyunca uzanan bu yol, Dazkırı, Keçiborlu'dan sonra Isparta'ya ulaşır. Sandıklı yönünden gelen başka bir yol, Işıklı, Honaz, Akhan'ı geçtikten sonra Denizli'ye uğrar. Söz konusu yol, Denizli üzerinden Bozdoğan'a uğrayarak Çine'de sona erir. Batı yönünde ise Denizli'den Kuşadası'na uzanan yol ile İzmir'e ulaşım sağlanır. Denizli'den güneye ayrılan diğer bir yol da Antalya yönündedir. Bu yol, Kazıkbeli geçidinden sonra Asi Karaağaç (Acıpayam), Tefenni ve İstanos üzerinden Antalya'ya varır (Taeschner, 2010:211-214).

Türkiye’de inşa edilen ilk demiryolu hattı olan İzmir-Aydın Demiryolu’nun Denizli’ye ulaşması ile Denizli, modern ulaşım ile tanışmış oldu. Nakliyecilerin muhalefetine rağmen tren hattı 1 Temmuz 1882’de Sarayköy’e kadar ulaşmıştır. Sarayköy, bu hattın son istasyonu olduğu için birkaç yıl canlı bir hayat yaşadı. Bu durum, 13 Ekim 1889 tarihine kadar demiryolu hattının Dinar’a ulaşmasıyla sona erdi (Baykara, 1994:156). Tren hattının Denizli şehrine ulaşması ise 1888 yılında mümkün olmuştur (İnceoğlu, 2011:282).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Denizli’de ulaşım sistemlerinin çok geliştiği söylenemez. 1927 yılında yapılan bir çalışmaya göre Denizli vilayetinde demiryolu ulaşımı yapılmaktadır. Demiryolu ulaşımı Sarayköy, Denizli merkez ve Çivril arasında faaliyet göstermiştir. Denizli Merkez-Garbi Karaağaç (Acıpayam) ile Sarayköy-Buldan arasında şose yol vardı. Sarayköy, Denizli ve Tavas arasında bozuk bir şose yol bulunmaktaydı. Tavas’a ulaşım, güneyde bulunan bir dağ yolu ile mümkündü. Köylerin birçoğuna karayolu ile ulaşım sağlanamamaktadır. Yalnız Karcı, Honaz ve Gerzile gibi köylere araba ile gidilebilmekteydi. Bu dönemde Çivril-Uşak ve Buldan-Alaşehir yolları sayesinde Denizli ili dışına ulaşım sağlanmıştır (Şakir, 2012:51). Bu durum 1940’lı yıllara kadar büyük ölçüde aynı kalmıştır (Darkot, 1944:530).

Denizli verimli topraklara sahip olmasına karşın, ulaşım güzergâhları açısından sapada kalması nedeniyle uzun süre gelişmemiştir. İzmir’den başlayıp Dinar’a kadar giden demiryolu hattı Denizli’den geçmesi bu gerçeği değiştirememiştir. Çünkü ilin yolları oldukça kötü ve yetersizdi. Ancak 1950’den sonra ilde karayolu ağının genişlemesi sayesinde Denizli şehri süratle gelişmeye başlamıştır (Darkot ve Tuncel, 1995:58).

1973’ten sonra Denizli’nin kalkınmada öncelikli yöre kapsamında değerlendirilmesi sonucunda teşviklerden faydalanmaya başlamıştır. Bu durum karayolları üzerinde fabrikaların çoğalmasına, ihracatın artmasına, kentin yoğun göç almasına neden olmuştur (Yavuzçehre, 2013:207). 1980’li yıllarda geleneksel dokumacılığı modern sanayi işletmelerine dönüştürmeyi başaran Denizli, (Gökburun, 2019:569), bu tarihten sonra hızla şehirleşmiş ve Anadolu’nun parlayan yıldızlarından biri olmuştur. Sanayileşme ve tarımsal üretime bağlı hızla nüfuslanmış, Anadolu Kaplanları arasında başı çeken bir il olmuştur. Ulaşım faaliyetleri, bu gelişmelere ayak uydurmuş, demiryolu ulaşımı ile birlikte karayolu ve havayolları alt yapısı gelişmeye başlamıştır. 1991’de Çardak Havalimanı yolcu taşımacılığına başlamış, son yıllarda ilde karayolu ağı genişletilmiş ve bölünmüş yol inşaatı hızlanmıştır. Son dönemlerde ilin hızla gelişen turizm ve sosyo-ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak üzere, İzmir-Aydın otoyolu, Denizli’ye kadar uzatılması yönündeki çalışmalar sürmektedir.

5. DENİZLİ’DE ULAŞIM SİSTEMLERİ

5.1. Demiryolları

Anadolu’da ilk demiryolu 1856 yılında bir İngiliz şirketine verilen imtiyazla, İzmir-Aydın arasında inşa edilmeye başlanmıştır. 1866 yılında tamamlanan demiryolu hattının uzunluğu 130 km’dir (TCDD, 2011:3). Bu hattın esas amacı, iç kesimlerde elde edilen ürünlerin Ege kıyısına daha rahat ulaştırılmasıdır. Kısa bir süre sonra bu hattı iç kesimlere bağlayan tamamlayıcı yeni demiryolu güzergâhları inşa edilmiştir. Mesela İzmir-Aydın Demiryolu hattı 1888 yılında Denizli’ye uzatılmış, yörenin dış dünya ile yoğun bir ilişki kurmasını sağlamıştır. Bu durum ekonomik hayatın canlanmasında etkili olmakla birlikte şehrsel gelişim üzerinde de birçok etkileri olmuştur (İnceoğlu, 2011:282). Dolayısıyla Denizli’de demiryolu ulaşımının tarihi geçmişi oldukça eski olup Osmanlı’nın son dönemlerine kadar gitmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Denizli’de demiryolu ulaşımı faaliyetlerine devam etmiştir. Daha önce kolonyal amaçlarla inşa edilen demiryolu hatları devletleştirilmiş ve eksiklikleri tamamlanmıştır. İzmir-Aydın-Denizli-Dinar hattının devamı olan Eğridir hattından Isparta ve Burdur’a yeni demiryolları döşenmiştir. 1936’da Karakuyu istasyonundan başlayan yeni bir hatla, Afyonkarahisar il merkezine demiryolu ulaşımı sağlanmıştır. Bu sayede İzmir-Dinar hattı, Haydarpaşa-Konya ve Manisa-Afyon hatlarına bağlanmış oldu (Darkot ve Tuncel, 1995:27). Bu dönemde Denizli vilayetinde dört önemli tren istasyonu bulunmaktadır; Denizli merkez, Sarayköy, Kaklık ve Çivril tren garları. Buldan ilçesinin istasyonu Sarayköy ve Çal ilçesinin tren istasyonu Kaklık’tı (Şakir, 2012:51). Denizli ili içerisinde kalan demiryolu hattı, 13. yüzyılda Anadolu Selçukluların kullandığı kervan yolunun Batı Anadolu’daki uzantısı ile benzerlik göstermektedir (Özyiğit, 2017:377). Kervan yolları ve demiryolu hattının doğu-batı istikametinde uzanan graben ovalarını takip etmesi bu hususta etkili olmuştur.

Günümüzde Denizli ili, TCDD'nin İzmir 3. Bölge'nin hizmet alanı içerisinde kalmaktadır. Denizli ilinde demiryollarının toplam uzunluğu 136 km'dir (TCDD, 2011:126). İl sınırları dâhilinde toplamda 7 tren istasyonu bulunur. Bunlar doğudan batıya doğru Çivril, Çardak, Bozkurt, Kaklık, Goncalı, Denizli ve Sarayköy istasyonlarıdır. Doğu-batı istikametinde uzanan tren yolu, Goncalı istasyonundan ayrılan bir hat ile güneyde bulunan Denizli Tren İstasyonu'na bağlanır. Bu hat, yaklaşık 10 km uzunluğundadır. Bunlardan Çivril günümüzde faaliyette olmayan tren istasyonudur. Çivril-Sütlaç arasındaki ulaşımı sağlayan demiryolu 1988 yılında ulaşıma kapatılmıştır. 1892'de inşa edilen Çivril Tren Garı alanı, günümüzde farklı amaçlarla kullanılmaktadır (RayHaber, 2018).

Denizli Garı'ndan her gün İzmir ve Söke'ye düzenli yolcu seferleri düzenlenmektedir. Sabahın erken saatlerinde başlayan tren seferleri, akşam saatlerine kadar devam eder. Günde ortalama 8 tren seferinin yapıldığı Denizli-İzmir arasında 26 tren istasyonu vardır. Söz konusu tren istasyonları sırasıyla şunlardır: Denizli, Goncalı, Sarayköy, Buharkent, Horsunlu, Pamukören, Kuyucak, Nazilli, Atça, Sultanhisar, Köşk, Umurlu, Aydın, İncirliova, Germencik, Ortaklar, Çamlık, Selçuk, Tepeköy, Torbalı, Pancar, Menderes, Adnan Menderes Havaalanı, Gaziemir, İzmir (Basmane). Denizli-İzmir arasında seyahat süresi ortalama 4 saat 15 dakika sürer. Denizli-İzmir hattının Ortaklar istasyonunda ayrılan bir hat ile Aydın'ın Söke ilçesine de yolcu taşımacılığı yapılır. Böylece Denizli-Söke tren yolu hattı, Büyük Menderese Grabeni'ni takip eder. Tren yolu hattı aynı zamanda bölgede bulunan karayollarına paralel uzanır. Doğu ve batı yönünden önemli merkezleri birbirine bağlaması nedeniyle, bu istikametlerde yolcu trafiği oldukça yoğundur.

Denizli Garı'ndan Ege kıyılarına olduğu gibi İç Batı Ege ve Anadolu'nun iç kesimlerine de yolcu taşımacılığı yapılmaktadır. Bu hususta Denizli-Eskişehir-Denizli arasında faaliyet gösteren Pamukkale Ekspresi'nin rolü büyüktür. Pamukkale Ekspresi düzenli olarak her gün Denizli-Eskişehir arasında yolcu taşımacılığı yapmaktadır. Bu güzergâh üzerinde Sandıklı, Afyon, Kütahya ve Eskişehir gibi şehirlere uğramaktadır. Eskişehir'den Denizli'ye dönüşte ise aynı güzergâhı takip etmektedir.²

Denizli demiryollarında aynı zamanda yolcu taşımacılığı yapılmaktadır. TCDD verilerine göre 2015-2020 yılları arasında ortalama 524003 kişi tren yolculuğu yapmıştır. Özellikle trenle yolculuk yapan kişi sayısı 2019 yılında hızla artmış, toplamda 725596 kişi gidiş-geliş yapmıştır. Gidiş geliş yapan yolcu sayıları birbirine yakın değerlere sahiptir. Ancak 2020 yılının başlarında bütün dünyada etkisini gösteren Covid-19 küresel salgınından dolayı 2020 yılında yolcuları sayıları bir önceki yıla göre %80 azalmıştır (Tablo 1).

Tablo 1: Denizli Tren İstasyonu'nda Taşınan Yolcu Sayısı.

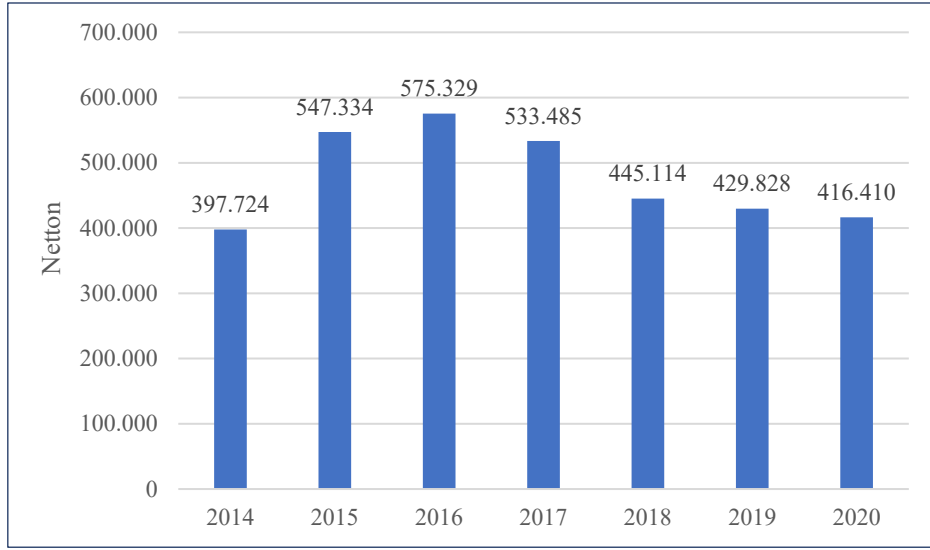
Yıllar	Giden	Gelen	Toplam
2015	274.141	270.866	545.007
2016	269.867	263.259	533.126
2017	277.064	268.17	545.234
2018	325.611	328.63	654.241
2019	363.085	362.511	725.596
2020	71.019	69.797	140.816
Ortalama	263.4645	260.53883	524.003

Kaynak: TCDD 2019-2020 İstatistik Yıllığı, s.82.

Denizli'de demiryolu ulaşımı aynı zamanda yük taşımacılığında önemli bir role sahiptir. İlde 2014-2020 arasında yıllık ortalama 477889 netton³ yük taşımacılığı yapılmıştır. Son 6 yıl içerisinde en fazla yük taşımacılığı 575329 nettonla 2016 yılında gerçekleşmiştir. 2020'de ise genel ortalamanın altında 416410 netton yük taşımacılığı yapılmıştır (Grafik-1).

² Pamukkale Ekspresi Özellikleri. TCDD Taşımacılık. Erişim Linki: <http://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tren/pamukkale-ekspresi/>. Erişim Tarihi: 23.05.2020

³ Netton: Bir vagona kapasitesi oranında yüklenmiş olan ton. Kaynak: <https://www.akardag.com/demiryolutasimaciligiterimleri.aspx>

Grafik 1: Yıllara Göre Denizli’de Demiryolu ile Taşınan Yük Miktarları

Kaynak: TCDD 2019-2020 İstatistik Yıllığı, s.82.

Denizli ilinin ulaşım potansiyelini göstermesi bakımından Honaz ilçesine bağlı Kaklık kasabasında yer alan lojistik merkezi önemli yer teşkil eder. 2007 yılında alınan bir kararla lojistik köy⁴ olarak seçilen Kaklık kasabası, 120.000 m²’lik sahadan oluşan lojistik alt yapısına sahiptir. Burada lojistik merkezinin kurulmasını amacı Denizli ve çevresindeki yüklerin demiryolu ile Alsancak ve Aliğa limanları ve iç bölgelere aktarmak, yük taşımacılığında kapasiteyi artırmak ve yaşanan darboğazı gidermektir (Bayhan ve diğ. 2017:564). Türkiye’de faaliyette olan 20 lojistik köyden birinin Denizli ili içerisinde yer alması, hiç şüphesiz ilin coğrafi konumu ile yakında ilgilidir. İlin kıyı Ege ile Anadolu’nun iç kesimlerini birbirine bağlayan bir bölgede yer alması, lojistik merkezinin burada kurulmasında etkili olmuştur.

5.2. Karayolları

Denizli ilinde uzun bir dönem demiryoluna rakip başka bir ulaşım alternatifi bulunmamaktaydı. Ancak bu durum 1950’lerden sonra değişmeye başlamıştır. Yeni modern ulaşım türü olan karayolları hızla gelişmiştir. Bu hususta Denizli’yi İzmir’e bağlayan karayolunun 1955’te tamamlanması (Mortan ve Atalay, 2019:431) demiryoluna alternatif başka bir ulaşım türünü ortaya çıkarmıştır. Bu yol, daha öne inşa edilen demiryolu hattına paralel uzanmaktadır.

Günümüzde Denizli’deki en yaygın ulaşım şekli karayollarıdır. İl, önemli karayolları üzerinde yer alır. Zira Ege Bölgesi’nde kıydan başlayıp doğu-batı doğrultusunda uzanan iki ana karayolu eksenini bulunur. Bunlardan ilki İzmir’den başlayıp, Uşak ve Afyonkarahisar üzerinden İç Anadolu’ya bağlanan karayoludur. Diğeri Kuşadası’ndan başlayıp, Söke-Aydın-Nazilli üzerinden Denizli’ye ulaşan ve buradan da Göller Yöresi üzerinden Antalya’ya uzanan eksendir (Soykan, 1996:77). Büyük Menderes Grabeni’ni takip eden bu yolun Kuşadası ve Göller Yöresi arasında kalan kısmının tarihi geçmişi eskilere dayanır. Bu nedenle bu güzergâh, Gürsoy’a (1974: 24-33) göre Anadolu’nun tabii yollarından biridir. Söz konusu karayolları, Türkiye genelinde yolcu ve yük taşımacılığında önemli bir payı olduğu gibi turizm bakımından önemli merkezleri birbirine bağlar (Soykan, 1996:77). Mesela doğal ve tarihi özellikleriyle ön plana çıkan Efes, Kuşadası, Didim, Milet Antik Kenti, Pamukkale Travertenleri ve Hierapolis Antik Kenti gibi turistik destinasyonlar bu yol güzergahı sayesinde canlılık kazanmıştır.

Karayolu ulaşımı ve doğal ortam arasında sıkı bir etkileşim vardır. Yeryüzü şekilleri ve iklim özellikleri karayolu ulaşımı üzerindeki etkisi büyüktür (Şahin, 2000:350). Denizli ilinde de bu etkiyi görmek mümkündür. Denizli’de doğu-batı doğrultusunda ve graben sahası boyunca uzanan karayolları, kıyı Ege’yi Anadolu’nun iç kesimlerine

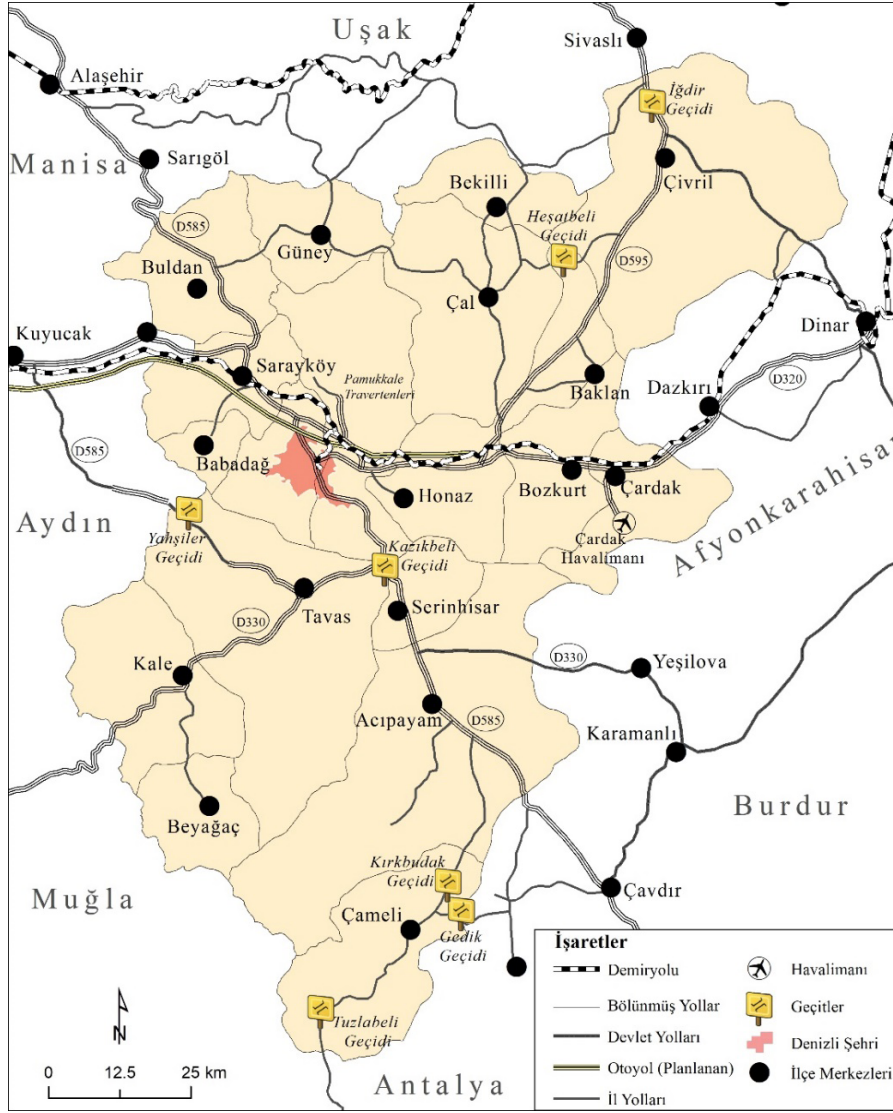
4 “Lojistik köyler, taşımacılık, elleçleme, depolama, ayrıştırma, konsolidasyon, ihracat, ithalat, gümrükleme, transit işlemler, alt yapı hizmetleri, danışmanlık, sigorta ve bankacılık gibi hizmetlerin ticari amaçlar gözetilerek yapıldığı koordine edilmiş merkezlerdir (Bayhan ve diğ. 2017:556).”

bağlar. Bunlardan en dikkat çeken D320 olarak bilinen İzmir'den başlayıp, Afyonkarahisar istikametine giden yoldur. Bu yol büyük ölçüde Büyük Menderes Grabenini takip eder. Batıda Nazilli Ovası'ndan sonra dar bir vadiyi takip eden karayolu Sarayköy'e ulaşır. İl sınırlarına giren karayolu, Sarayköy'den sonra güneydoğuya doğru kıvrılarak Denizli şehrine varır. Buradan da Kaklık, Bozkurt ve Çardak yerleşmelerinin içerisinde geçerek Acıgöl'ün kuzeyinden Afyonkarahisar ili sınırlarına dâhil olur. Burası Büyük Menderes Bölgesi'nin yukarı çığırları olup, karayolu ulaşımı açısından ilin doğuya açılan kapısıdır.

Aydın-Denizli karayolundan ayrılan diğer bir önemli bir yol ise Denizli-Salihli Yolu'dur (D585). Bu yol, Denizli'yi kuzey kesimlere bağlayan en önemli güzergâhtır. Sarayköy'ün kuzeyinden başlayan karayolu, Buldan üzerinden Gediz Ovası'nın yukarı kesimlerine ulaşır. Sarıgöl, Alaşehir ve Salihli istikametine devam eden yol, Akhisar üzerinde İzmir-İstanbul Otoyolu'na bağlanır. Denizli ilini kuzey kesimlere bağlayan diğer yollardan biri de Denizli-Uşak Yolu'dur (D595). Kaklık'tan Denizli-Afyon Yolu'dan ayrılan bu yol, kuzeydoğu istikametine Çivril Ovası'nı baştanbaşa kat eder. Çivril'e varmadan önce bu yoldan ayrılan tali yollarla Baklan, Çal ve Bekilli ilçelerine ulaşım sağlanır. Çivril Ovası'nı takip eden Uşak Yolu, Çivril ilçe merkezinden geçerek İğdir Geçidi'nden sonra il topraklarını terk eder. Daha sonra Uşak'ın Sivaslı ilçesine uğrayan yol, kuzeybatı istikametine kıvrılarak Uşak il merkezinde son bulur.

Antalya ilini Ege'ye bağlayan karayolu, Denizli ulaşımı açısından diğer önemli bir yol güzergâhıdır. Denizli şehirden başlayan Antalya Yolu (D585), güneyde Honaz Dağı ve Akdağ arasındaki vadiyi takip ederek Serinhisar ilçe merkezin üzerinden Acıpayam Ovası'nı açılır. Buradan Burdur il sınırlarına girerek Çavdır ilçe merkezine uğrar. Daha sonra Antalya il sınırlarına giren karayolu, Korkuteli'nden sonra oldukça engebeli olan Toros Dağlarını aşarak Antalya şehrine ulaşır. Bu yol, aynı zamanda Ukrayna'dan başlayıp Antalya'da sona eren E87 no'lu karayolun da bir uzantısıdır. Denizli-Antalya Yolu'ndan ayrılan bir kol (D330), Denizli'yi Muğla'ya bağlar. Bu yol, Kazıkbeli Geçidi'ne varmadan Denizli-Antalya Yolu'ndan ayrılır ve güneybatı istikametine Tavas ilçe merkezinden geçerek Tavas Ovası'na açılır. Buradan Kale ilçe merkezine uğradıktan sonra Oyuklu Dağı'nı aşarak Muğla şehrine ulaşır. Sözü edilen İzmir-Afyon Karayolu, Denizli-Salihli Yolu ve Denizli-Antalya Yolu Denizli şehrinde düğümlenir.

Karayolu ulaşımından önemli bir yere sahip olan *geçitler*, dağlık bölgelerde ulaşım elverişli olan, çoğu kez yolların izlediği, nispeten alçak genellikle dar boyun ve vadilerdir. Anadolu insanının mekânsal belleğinde yer edinmiş olan geçitler; bel, belen, gedik ve keh gibi farklı isimlerle anılmıştır (Şahin, 2013:52). Araştırma alanı Denizli ili, nispeten dağlık ve engebeli bir araziye sahip olduğu için karayolu ulaşımı yer yer geçitlerle sağlanır. Karayolu Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan karayolları haritasına göre Denizli'de toplam 7 geçit bulunmaktadır. Çivril Ovası'nı kuzeyde bulunan Banaz Ovası'na bağlayan İğdir Geçidi (995 m) bunlardan biridir. Çatma Dağı'nın batısından geçen İğdir Geçidi, Denizli-Uşak Yolu üzerinde yer alır. Uşak Yolu'nu Çal ve Bekilli ilçelerine bağlayan tali yol üzerinde yer alan Heşatbeli Geçidi (1035 m), Çivril Ovası'nın batısında bulunan Sarıkaya Tepesi (1350 m) ve Beşikkaya Tepesi'nin (1267) arasından geçer. Cankurtaran ve Serinhisar yerleşimleri arasında bulunan Kazıkbeli Geçidi, 1250 m yükseklikte yer alır. Denizli'nin en yoğun karayolu güzergâhlarından Antalya Yolu üzerinde olan bu geçit, aynı zamanda tarihi öneme sahiptir. Burası Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli bir etkiye sahip olan Kazıkbeli Savaşı'nın yapıldığı yerdir. Tavas'ı Aydın'ın Kuyucak ilçesine bağlayan D585 yolu üzerinde yer alan Yahşiler Geçidi (1.070 m), Denizli'de bulunan diğer önemli bir karayolu geçidir. Bu geçit, Denizli-Aydın il sınırına yakın Karınçalı Dağı ve Babadağ arasında yer alır. İlin güneyinde yer alan Kırkbudak Geçidi, 1555 m. rakımıyla Denizli'nin en yüksek geçididir. Güre Dağı'nı aşan geçit, Antalya Yolu'ndan ayrılan Çameli ilçe yolu üzerinde bulunur. Denizli'de bazı karayolu geçitleri il sınırında yer alır. Tuzlabeli Geçidi (1440 m) Denizli-Muğla sınırında yer alırken, Gedik Geçidi (1437 m) Denizli-Burdur sınırında bulunur. Aydın-Denizli-Afyonkarahisar yolu üzerinde geçitlerin yer almaması, bu güzergâhın topografik şartlarıyla açıklanabilir. Doğu-batı istikametine ilerleyen bu yol, Büyük Menderes Grabenini takip etmesinden dolayı, karayolu ulaşımı herhangi bir fiziki engelle karşılaşmamaktadır (Harita 1).

Harita 1: Denizli İlinde Ulaşım Ağı.

Karayolları Genel Müdürlüğü'nden temin edilen İller Arası Mesafe Cetveli'ne göre Denizli merkezinin çevre il merkezlerine olan uzaklığı hesaplanmıştır. Buna göre Denizli il merkezinin İzmir'e 224, Aydın'a 126, Afyonkarahisar'a 222, Manisa'ya 208, Uşak'a 150, Burdur'a 150, Muğla'ya 145 ve Antalya'ya 220 km uzaklığı vardır. Denizli'ye sınır komşusu olan iller içerisinde en yakın il merkezi Aydın iken (126 km), en uzak il merkezi ise Afyonkarahisar'dır (222 km). Denizli aynı zamanda İzmir ve Antalya gibi bölgesel şehirlere oldukça yakındır (Tablo 2).

Tablo 2: Denizli'nin Çevre İl Merkezlerine Uzaklığı (km)

İl Merkezleri	Uzaklık (km)
İzmir	224
Afyonkarahisar	222
Antalya	220
Manisa	208
Uşak	150
Burdur	150
Muğla	145
Aydın	126

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü, 2021.

Denizli ilinde toplamda 19 ilçe vardır. Merkezefendi ve Pamukkale ilçeleri merkez ilçeleri oluşturur. Denizli şehri söz konusu ilçe sınırları dâhilinde kalmaktadır. Diğer ilçelerin Denizli şehrine uzaklıkları Tablo 3'te verilmiştir. 17 ilçe merkezinin Denizli şehrine uzaklıkları 21 ila 106 km arasında değişir. Tablo 3'e göre il merkezine en uzak ilçeler Beyağaç ve Çameli'dir. İl merkezine 106 km uzaklıkta olan bu ilçeler, Denizli şehrinin güneyinde yer alır. Bunu Çivril (93 km) ve Bekilli (82 km) ve Güney (74 km) ilçe merkezleri takip eder. Diğer yandan Honaz 21 km mesafe ile il merkezine en yakın ilçe merkezi konumundadır. Yine Sarayköy 23 km uzaklığıyla il merkezine yakın diğer bir ilçe merkezidir.

Tablo 3: İlçelerin Denizli İl Merkezlerine Uzaklıkları

İlçe Merkezleri	İl Merkezine Uzaklık (km)	İlçe Merkezleri	İl Merkezine Uzaklık (km)
Beyağaç	106	Acıpayam	55
Çameli	106	Bozkurt	49
Çivril	93	Buldan	47
Bekilli	82	Tavas	43
Güney	74	Babadağ	37
Kale	68	Serinhisar	36
Çal	63	Sarayköy	23
Baklan	59	Honaz	21
Çardak	56		

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü, 2021.

Bir bölgede karayolu ulaşım ağının gelişmişliğini ortaya koymak adına yolların uzunlukları ve yüzey yapısının bilinmesi gerekir. Çalışma alanı olan Denizli ilinde toplamda 822 km uzunluğunda karayolu ulaşım ağı bulunur. Bunun 430 km'si devlet yolu ve 392'si ise ilçeleri birbirine bağlayan il yollarıdır. İl sınırları dâhilinde bulunan karayollarının 802 km'si asfalt yol olup, 258'si asfalt betonu ile kaplı iken 544 km'si sathi kaplamadan oluşur. Denizli'de bölünmüş yollar oldukça gelişmiş olup, 387,4 km uzunluğuyla tüm yolların neredeyse yarısını (%47) teşkil eder. Denizli, 12.134 km²'lik alanı ile ülkemiz yüzölçümünün (780.043 km²) %1,56'sını oluşturur. Ancak Denizli'de karayollarının uzunluğu ülkemiz karayollarının %1,2'sine tekabül eder. Bununla birlikte Denizli'de karayolu ulaşım ağının yoğunluğu Türkiye ortalamasının üstünde seyretmektedir. Ülkemizin ortalama karayolu ulaşım ağına bakıldığında km² başına (780043 km² / 68231 km) 11,43 km karayolu düşer. Oysa Denizli'de km² başına (12.134 km²/822) 14,76 km karayolu denk gelir (Tablo 4).

Tablo 4: Denizli'de Devlet ve İl Yollarının Satış Cinslerine Göre Uzunlukları (Km.).

	Asfalt Yollar			Parke	Stabilize	Toprak	Geçit Vermez	Bölünmüş Yol	Otoyolu	Toplam Uzunluk
	Asfalt Beton	Sathi Kaplama	Toplam							
Denizli	258	544	802	1	0	0	19	387,4	0	822
Türkiye	22.680	38.817	61.497	299	480	440	2.455	22.644,646	3.060	68.231

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü, 2020.

Denizli'de iller arası karayolu yolcu taşımacılığında önemli bir yeri olan Denizli Büyükşehir Belediyesi Otobüs Terminali'nden de söz etmek gerekir. Söz konusu otobüs terminali, Antalya, Muğla, İzmir ve Ankara yollarının düğümlendiği Üçgen Köprülül Kavşağın hemen batısında yer alır. 2014 yılında inşa edilen otobüs terminali, şehirlerarası otobüs yolcu taşımacılığının başlangıç ve bitiş noktası olduğu gibi, doğu-batı ve kuzey-güney yönünde giden otobüslerin de transit geçiş yaptığı bir ulaşım merkezidir. Otobüs terminali, bu yüzden yoğun bir kullanıma

sahne olmuş, Mart 2014-Aralık 2018 tarihleri arasında, giriş-çıkış yapan şehirlerarası araç sayısı 2 milyon 800 bini aşmıştır. Bu tarihler arasında 40 milyon dolayında yolcuya hizmet vermiştir.⁵

Son dönemlerde Türkiye’de hızla gelişen otoyolları, hızlı ve güvenli karayolu ulaşımının önemli bir parçasıdır. Türkiye’de otoyolları önemli şehirleri (İstanbul, Ankara, İzmir gibi) birbirine bağlamakla birlikte henüz ülke bütününe yayılamamıştır. Örneğin bir milyondan fazla nüfusun yaşadığı Denizli’de henüz otoyolu bulunmamaktadır. İlin sahip olduğu coğrafi konumuna ek olarak önemli bir turistik merkezi olması, sanayi ve tarımsal üretimin yoğun bir şekilde yapılması ve önemli oranda nüfus barındırması nedeniyle otoyolu ile İzmir ve Antalya gibi önemli bir merkezlerle bağlanması ihtiyacını doğurmuştur. Bu ihtiyacın karşılanması adına Karayolları Genel Müdürlüğü, Aydın-Denizli arasında bir otoyolu inşa etmeyi planlamaktadır. Bu plan doğrultusunda Yap-İşlet-Devret (YİD) modeliyle *Aydın-Denizli Otoyolu Projesi* geliştirilmiştir. Hâlihazırda hizmete açık olan İzmir-Aydın Otoyolu'nun devamı niteliğinde olan otoyol projesi, esasında İzmir'den Antalya'ya kadar kesintisiz ulaşımı sağlayacak olan 440 km'lik otoyolun bir parçasıdır. Otoyol, Aydın'dan başlayarak Dalama, Yenipazar üzerinden Kuyucak ilçesini takip edecektir. Buradan da Sarayköy'ün güneyinden geçerek Denizli şehrine ulaşacaktır. Toplamda 154 km uzunluğunda olan Aydın-Denizli Otoyolu bünyesinde;19 adet köprülü kavşak, 33 adet köprü, 19 adet viyadük ve 5 adet hizmet tesisi inşa edilmesi planlanmaktadır. Yapım süresi 3 yıl olarak planlanan projenin Ege Bölgesi'nin turizm, sanayi, tarım ve ticaretine önemli katkısı olacağı düşünülmektedir (Karayolları Genel Müdürlüğü, 2020). Denizli ilinde üretilen sanayi ve tarım ürünleri, otoyol sayesinde daha hızlı ve güvenli bir şekilde İzmir Limanı'na ulaştırılacaktır. Büyük Menderes Ovası'nda yer alan Efes, Kuşadası, Didim ve Pamukkale Travertenleri gibi Türkiye'nin önde gelen turistik mekânlarına ulaşım hızlı, konforlu olacaktır.

5.3. Hava Yolları

Türkiye’de ilk hava yolu yolcu taşımacılığı 1933 yılında Hava Yolları Devlet İşletme Dairesi'nin kurulmasıyla mümkün olmuştur. Bu tarihte satın alınan beş uçakla, İstanbul, Ankara ve İzmir arasında yolcu taşımacılığı yapılmıştır (Doğanay ve Çavuş, 2013:720). Denizli’de hava yolu ile yolcu taşımacılığına oldukça geç başlamıştır. Hava yolu ulaşımı, DHMİ Genel Müdürlüğü ile Hava Kuvvetleri arasında yapılan “Askeri Meydanların Sivil Havacılık Hizmetleri İçin Kullanılması ile İlgili Protokol” ile 1991 yılında yolcu taşımacılığına başlamıştır. Alınan kararlar Denizli'nin Çardak ilçe sınırları dâhilinde yer alan Çardak Havalimanı, Denizli ve çevre illere hizmet veren önemli hava yolu ulaşımı merkezi olarak açılmıştır. İlk inşa edildiği dönemlerde 250 m² civarındaki prefabrik binada hizmet vermiş, ancak binanın küçük olması ve yetersiz kalması nedeniyle 26 Ekim 1998 tarihinde 2000 m²lik prefabrik terminal binası yapılmıştır. Daha sonra havalimanının dış hatlara açılması ile gümrük ve pasaport mekânları eklenmiş, böylece havalimanı gümrük kapısı olarak hizmet vermeye de başlamıştır. Artan ihtiyaçlar karşısında, bugün faaliyette olan yeni terminalin inşaatına başlanmış, 23 Nisan 2008 tarihinde 16890 m²lik alanda hizmete girmiştir (Foto-2).⁶

Foto 2: Denizli Çardak Havalimanı

Kaynak: Denizli Çardak Havalimanı, Erişim Linki: <https://cardak.dhmi.gov.tr>

⁵ Denizli Büyükşehir Belediyesi, Projelerimiz. Otobüs Terminali. Erişim Linki: www.denizli.bel.tr. Erişim Tarihi: 04.06.2020

⁶ Denizli Çardak Havalimanı, Havalimanı Tarihçesi. Erişim Linki: <https://cardak.dhmi.gov.tr>

Acıgöl'ün hemen batısında yer alan Çardak Havalimanı'nın mekânsal özellikleri bulunduğu arazi yapısına göre şekillenmiştir. Doğuda göl ile sınır olan havalimanı, kuzey ve güneyden dağlarla çevrilmiştir. Deniz seviyesinde 852 m yüksekte bulunan havalimanın kuzeyinde Maymun Dağı (1689 m) güneyinde ise Söğüt Dağı (1919 m) vardır. Havalimanın bulunduğu düzlük alan Büyük Menderes grabeninin, Acıgöl grabeni bölümünü oluşturur. KD-GB uzanımlı olan bu graben yaklaşık 45 km uzunluğunda ve 14 km genişliğindedir (Ege ve Duman, 2020: 282). Havalimanın uçuş pistleri de bu oluşuma paralel olarak KD-GB doğrultusunda uzanmaktadır. Dolayısıyla havalimanın inşasında arazi koşulları dikkat alınmıştır.

Çardak Havalimanı gelişmiş bir yapıya sahiptir. Uçuş pistleri 3000 m uzunluğunda ve 45 m genişliğinde, apron kısmı 5 uçak kapasiteli 110x204 m boyutlarındadır. Yolcu terminali içerisinde sağlık hizmetleri, kafe, restoran gibi ATM hizmetler sunulmaktadır. Havalimanın otopark alanı ise 436 araç kapasitelidir.⁷

Çardak Havalimanı, doğu-batı istikametini takip eden Denizli-Afyon Karayolu'nun (D320) yaklaşık 5 km güneyinde yer alır. Halen Sivil-Askeri statüsünde olan havalimanın, Çardak ilçe merkezine olan uzaklığı 8 km, Denizli il merkezine olan uzaklığı ise 63 km'dir. Havalimanı aynı zamanda çevre il merkezlerine yakın mesafede yer alır. Burdur il merkezine yaklaşık 90 km uzaklıkta bulunan havalimanın Isparta il merkezine uzaklığı ise 120 km civarındadır. Dolayısıyla Çardak Havalimanı'n etkisi sahası sadece Denizli ili ile sınırlı kalmayarak, çevre illere de hizmet verecek potansiyelindedir. Havalimanın bölgesel nitelik kazanması, iç ve dış hatlara hizmet vermesi sayesinde yolcu trafiği oldukça artmıştır.

Çardak Havalimanı, 1991'de kurulduktan kısa süre sonra yolcu trafiği artarak 1995 yılında 14980'e ve 1997'de 37460 kişiye ulaşmıştır. 1994-1995 yılları arasında %74 artış oranı ile yolcu sayısının en fazla arttığı havalimanı olmuştur (Taşlıgil, 1999:192). 2000 yılından sonra Çardak Havalimanı'n hava trafiği ve yolcu taşıma istatistiklerine bakıldığında hızlı bir artışın olduğu görülür. 2004 ve 2005 yıllarında yıllık uçuş sayısı binin altında iken, 2006'dan sonra uçuş sayısı hızla artmış, neredeyse iki katına (%81) çıkmıştır. Toplam uçuş sayısı 2011'e kadar 2 binin altında seyretmiş, 2011'de 2299'a ve bir sonraki yıl 3025'e yükselmiştir. 2012 ile 2013 yılları arasında uçuş sayısı %75 oranında artmış, 3025'ten 5290'e çıkmıştır. 2014-2016 arasında uçuş sayısı 6 binin üzerinde iken, 2017'de %83 oranında (11594) artmıştır. Bu artışın nedeni ticari olmayan uçuşların (genel havacılık, askeri, yerel vb.) bu yılda üç katına çıkmasıdır. 2018'de uçuş trafiği bir önceki yıla nazaran %50 azalmış, 5842'ye düşmüştür. Dış hat uçuşları 2004-2015 yılları yıllık 50'nin altında iken, 2016'da hızlı bir yükselişe geçmiştir. 2016'dan sonra yabancı uçakların sayısının artmasının payı büyüktür. Nitekim 2019'de dış hatlarda 30 Türk uçağı havalanırken, 612 yabancı uçak havalimanına iniş-kalkış yapmıştır. Bunun nedeni 2016 yılında Denizli merkezli bir turizm şirketi ile İranlı firma arasında yapılan anlaşma kapsamında Tahran-Denizli uçuşlarının başlamasıdır (Anadolu Ajansı, 2016). 2020 yılı başlarında bütün dünyada etkisini hissettiren Koronavirüs salgını, Denizli havayolu ulaşımı istatistiklerine de yansımıştır. Nitekim 2020 yılı verilerine göre Çardak Havalimanı'nda tarifeli uçuş sayısı %55 azalmıştır (Tablo-5).

Denizli Çardak Havalimanı'ndan İstanbul ve Sabiha Gökçen havaalanlarına tarifeli uçuş seferleri düzenlenmektedir. Yolcu taşımacılığı, uçuş sayılarının artmasına paralel olarak artış göstermiştir. Toplam taşınan yolcu sayısı 2004'te 46119 ve 2005'te 66276 kişi iken, 2006'da bu sayı %96 artarak 129694 kişiye ulaşmıştır. 2012 yılına kadar taşınan yolcu sayısı 200 binin üzerine çıkamamıştır. Ancak 2013'te bu sayı %47 artarak 281643 kişi, 2014'te de aynı şekilde %44 artarak 404340 kişiye ulaşmıştır. 2015-2016 yılları arasında 500 binin üzerinde seyreden yolcu sayısı, 2016'dan sonra dış hatlarda yabancı uçuşların artması ile beraber taşınan yolcu sayısı 600 binin üzerine çıkmıştır. 2018'de taşınan toplam 656610 yolcunun 88639'u yani %13,5'i dış hat yolcuları oluşturur. 2020 yılında yaşanan küresel salgından dolayı taşınan yolcu sayısı bir önceki yıla göre %64 oranında azalmıştır (Tablo-5).

⁷ Denizli Çardak Havalimanı, Teknik Bilgiler ve Kolaylıklar. Erişim Linki: <https://cardak.dhmi.gov.tr>

Tablo 5: Denizli Çardak Havalimanı'na Ait Uçuş Sayısı ve Yolcu Taşıma İstatistikleri

Yıllar	Uçuş Sayısı					Yolcu Sayısı			
	İç Hatlar		Dış Hatlar		Diğer*	İniş-Kalkış Toplamı	İç Hatlar	Dış Hatlar	Toplam
	Türk	Türk	Yabancı						
2004	615	5	-	88	708	45 892	227	46 119	
2005	714	4	-	70	788	65 684	592	66 276	
2006	1 326	2	-	98	1 426	129 317	377	129 694	
2007	1 436	6	-	64	1 506	150 937	275	151 212	
2008	1 512	9	-	192	1 713	156 780	581	157 361	
2009	1 503	25	-	246	1 774	148 131	2 649	150 780	
2010	1 488	18	-	248	1 754	133 116	1 889	135 005	
2011	1 581	35	-	683	2 299	168 260	6 367	174 627	
2012	1 740	27	-	1 258	3 025	187 337	4 771	192 108	
2013	2 373	25	-	2 892	5 290	277 047	4 596	281 643	
2014	3 122	28	1	3 051	6 202	399 079	5 261	404 340	
2015	3 868	49	-	2 353	6 270	506 882	7 577	514 459	
2016	3 971	44	51	2 275	6 341	534 695	16 260	550 955	
2017	4 083	57	517	6 937	11 594	582 499	98 500	680 999	
2018	3 971	38	476	1 357	5 842	567 971	88 639	656 610	
2019	3 730	30	612	1 640	6 012	529 091	120 691	649 782	
2020	1 945	11	45	3 707	5 708	224 970	8 227	233 197	

*Ticari olmayan uçuşları (genel havacılık, askeri, yerel vb.) kapsar.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Ulaştırma İstatistikleri, 2020.

Çardak Havalimanı'nın birtakım dezavantajları bulunmaktadır. Havalimanının Denizli şehrine uzaklığı Denizli halkının yakındığı konuların başında gelmektedir. Nitekim özelde Denizli'ye hizmet vermek amacıyla açılan havalimanının il merkezine yaklaşık bir saat mesafede (63 km) yer alması, eleştiri konusu olmuştur. Ayrıca havalimanına toplu ulaşım araçlarıyla ulaşım sağlanamaması da başka bir ulaşım sorunudur. Özel araç dışında Denizli şehrinden havalimanına taksi ve servis araçlarıyla ulaşım sağlanmaktadır.

6. SONUÇ

İlk Çağ'dan günümüze Denizli'nin ulaşım ağına bakıldığında coğrafi faktörlerin mutlak etkisi görülür. Gelişen teknolojik imkânlarla rağmen, fiziki coğrafya şartları Denizli'de ulaşım faaliyetlerini etkilemeye devam etmektedir. Bölgenin dağlık yapısı, demiryolu ve karayolu uzanış doğrultusunu ve coğrafi dağılışını belirlemiştir. Karayolu ve demiryolu ağı eğimin azaldığı düzlük kesimlerde ve doğu-batı yönünde yoğunlaşması bu durumun açık bir göstergesidir. Karayollarının engebeli sahalara tekabül eden kısımlarında geçitlerin inşası topografyanın bariz bir etkisidir. Ayrıca yer şekillerinin etkisiyle Denizli Çardak Havalimanı, düzlük bir arazide ve dağların uzanış şekline göre inşa edilmiştir.

Denizli'de ulaşımın gelişmesini etkileyen birçok coğrafi faktör bulunmaktadır. İlin ulaşım potansiyeli her şeyden önce bulunduğu bölgenin coğrafi özellikleriyle yakından ilişkilidir. Denizli, çevresinde bulunan İzmir ve Antalya gibi büyükşehirlerle ve aynı zamanda kıyı turizmin yapıldığı Akdeniz ve Ege Denizi'ne coğrafi yakınlığı sayesinde ulaşım sistemleri oldukça gelişmiştir. Anadolu'nun iç kesimlerini Ege kıyılarına bağlayan güzergâh üzerinde yer alması nedeniyle doğu-batı yönünde ulaşım daha yoğundur. Türkiye'de en çok ziyaret edilen mekânlarından biri olan Pamukkale Travertenleri ile Hierapolis, Laodikya ve Tripolis gibi antik kentlerin Denizli'de olması, ilin ulaşım alt yapısının gelişmesinde olumlu etki yapmıştır. Mesela Pamukkale Travertenleri'ni çevre yoluna bağlayan

yaklaşık 12 km uzunluğunda olan karayolunun bölünmüş yol şeklinde inşa edilmesi, turizmin ulaşımına bariz bir etkisi olarak gösterilebilir. Bu anlamda turizm ulaştırması, ilin ulaşım alt yapısının güçlenmesinde teşvik edici role sahip olmuştur.

Denizli ilinde sanayi tesislerinin genellikle ana yol güzergahlarında yer alması, ulaşımın etkisiyle açıklanabilir. Mesela Denizli il merkezinde sanayi siteleri İzmir, Antalya ve Ankara yollarının kesiştiği noktaya yakın yer alır. İlin önde gelen tekstil, kablo ve mermer fabrikalarının genellikle doğu-batı yönünde İzmir ve Ankara karayolu üzerinde faaliyet gösterir. İzmir Yolu boyunca sanayi tesislerin kümelenmesi; il merkezi ile Ankara Yolu üzerinde yer alan Kocabaş arasında kalan güzergâh boyunca fabrikaların kesintisiz bir şekilde sıralanması ulaşımın etkine örnektir. Bu güzergâh üzerinde yer alan Akhan, Pınarkent, Kocabaş ve Kaklık gibi yerleşmelerde sanayi tesisleri geniş yer kaplamıştır. Ulaşım ve sanayiye bağlı olarak bu yerleşmelerde nüfus artmıştır. Ayrıca Kaklık Tren İstasyonu'nun lojistik köy olarak seçilmesi, bu güzergahın ulaşım açısından coğrafi potansiyelini gösterir.

İl merkezi dışında Denizli ilinde yer alan Çardak ve Bozkurt ilçelerinin ulaşım fonksiyonu oldukça gelişmiştir. Adı geçen ilçeler, karayolu, demiryolu ve havayolu ulaşımı açısından avantajlı bir konuma sahiptir. Denizli-Dinar Demiryolu hattı ve Denizli-Afyon karayolu bu ilçelerden geçtiği gibi Çardak Havalimanı da söz konusu ilçe merkezlerine oldukça yakın bir mesafede yer alır. Bu durumda bu ilçe merkezlerin çok nüfuslu ve oldukça gelişmiş bir yapıya sahip olmaları beklenirdi. Hâlbuki gelişmiş bir ulaşım ağı üzerinde bulunmalarına rağmen bu yerleşmelerde nüfus çok az artmıştır. Zira 2021 yılı nüfus verilerine göre Çardak'ta nüfus 8578 ve Bozkurt ilçesinde ise 12192'dir. Bu yerleşmeler nüfus büyüklüğü açısından birer kasaba niteliğinde olan ilçe merkezleridir.

KAYNAKÇA

- Akşit, S. ve Duman, C. (2020). Gökpınar Baraj Gölü'nün Hissedilen Sıcaklık Değerleri Üzerindeki Etkisi. *Türk Coğrafya Dergisi* 74, 7-15.
- Bayhan, M., Türkmen, M. & Kepe, D. (2017). Denizli-Kaklık Lojistik Köyünün Swot Analizi ile Değerlendirmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (22), 555-574.
- Baykara, T. (1994). "Denizli" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.9. s. 155-159.
- Belge, R. (2018). Denizli Kent Kimliğini Oluşturan Coğrafi Öğeler. *Ege Coğrafya Dergisi*, 27 (2), 167-181.
- Darkot, B. (1944). Denizli. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. MEB Yay. C.3, s. 527-531. İstanbul.
- Darkot, B. ve Tuncel, M. (1995). *Ege Bölgesi Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Yay. No.2365 (3. Baskı), İstanbul.
- Doğanay, H. ve Çavuş, A. (2013). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası* (genişletilmiş 6. baskı), Pegem Akademi Yay. Ankara.
- Ege, İ. ve Duman, N. (2020). Maymun Dağı (Çardak-Denizli/Dazkırı-Afyonkarahisar)'nın morfolojik özelliklerinin CBS ile belirlenmesi, *Turkish Studies - Social*, 15(1), 277-307.
- Ersöz Tüğen, A. (2019). Tarihi İpekyolu'nda Bir Durak: Akhan Kervansarayı, *Kent Akademisi*, 12 (3), 634-643.
- Ertuğrul, Ö. (1993). Çardak Han. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, s.225. İstanbul.
- Eyice, S. (1989). Akhan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, s.236. İstanbul.
- Gökburun, İ. (2019). Ekonomik Gelişmişliğin Göçler Üzerindeki Etkisi: Denizli Örneği. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2 (3), 564-582.
- Göney, S. (1975). *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniversitesi. Yay. No: 1895. İstanbul.
- Gürsoy, C. R. (1974). Türkiye'nin Tabii Yolları, *Türk Coğrafya Dergisi*, 26, 24-33.
- İnceoğlu, N. (2011). *Denizli'de Sivil Mimari*. *Denizli: Tanrıların Kutsadığı Vadi* (Edi. Filiz Özdem). Yapı Kredi Yayınları-3476. İstanbul.
- Kara, H. (2010). Denizli Şehrinde Gecekondulaşmanın Önlenmesi ve Toplu Konutlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 15(23), 103-118.
- Mortan, K. ve Atalay, İ. (2019). *Türkiye'nin Kültür Atlası*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Özyiğit, H. (2017). Zamanın Tanıkları: Bozkurt ve Çardak Tren İstasyonları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (39),377-407.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. Mihri Pektaş). Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Rodrigue, J.-P., Comtois, C. & Slack, B. (2013). *The geography of transport systems*. Routledge, London.

- Soykan, F. (1996). Ege Bölgesi'nde Turizm Ulaştırması. *Ege Coğrafya Dergisi*, 9, 71-88.
- Şahin, C. (2000). Trakya otoyolu (Ulaşım coğrafyası açısından bir değerlendirme). *Türk Coğrafya Dergisi*, 35, 347-370.
- Şahin, İ. F. (2013). *Türkiye Karayolu Ulaşımı ve Geçitler*. Pegem Akademi Yay. Ankara.
- Şakir, K. (2012). *Tarihi, Coğrafi, İktisadi, Sıhhi, İktisadi Nokta-i Nazardan Denizli*. (Hazırlayan: İbrahim Balık). Denizli Belediyesi Kültür Yayınları. Denizli.
- Taeschner, F. (2010). *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı* (Çev. Nilüfer Epçeli). Bilge Kültür Sanat Yay. No.414. İstanbul.
- Taşlıgil, N. (1999). *Türkiye'nin Ulaşım Coğrafyası*. Kuşak Ofset Kitabevi. İstanbul.
- Tümertekin, E. (1965). Münakale Coğrafyası Hakkında, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 8 (15), 74-88.
- Tümertekin, E. (1987). *Ulaşım Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 2053. İstanbul.
- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2011). *Ekonomik Coğrafya: Küreselleşme ve Kalkınma*. Çantay Kitabevi. İstanbul.
- Uğur, A. (2013). Denizli şehrinde mala karşı işlenen suçlarının mekânsal analizi. *Polis Bilimleri Dergisi*, 15(2), 1-37.
- Yavuzçehre, P. S. (2013). Küreselleşmenin artan etkisinde Denizli. *İdealkent*, 4(8), 200-227.

Raporlar, İstatistikler ve Bültenler

- TCDD (2021). *TCDD 2019-2020 İstatistik Yıllığı*. TCDD Taşımacılık A.Ş. Yayın No: 2021-2. Ankara.
- TCDD. (2011). *T.C. Devlet Demiryolları İstatistik Yıllığı 2006-2010*, ISSN 1300-2503. Ankara.
- Karayolları Genel Müdürlüğü, İl ve İlçeler Arası Mesafe Cetveli. Erişim Linki: <https://www.kgm.gov.tr/sayfalar/kgm/sitetr/root/uzakliklar.aspx> Erişim Tarihi: 24.06.2022
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Ulaştırma İstatistikleri. Hava Meydanlarında İniş-Kalkış Yapan Uçak Sayısı ile İç ve Dış Hatlarda Taşıma 2004-2020.

İnternet Kaynakları

- Anadolu Ajansı. (2016). Tahran'dan Denizli'ye charter seferleri başladı. Haber Tarihi: 23.10.2016. Erişim Linki: <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/tahrandan-denizliye-charter-seferleri-basladi/670656> Erişim Tarihi: 04.06.2020
- Denizli Çardak Havalimanı, Erişim Linki: <https://cardak.dhmi.gov.tr> Erişim Tarihi: 04.06.2020
- Denizli Büyükşehir Belediyesi, Projelerimiz. Otobüs Terminali. Erişim Linki: www.denizli.bel.tr Erişim Tarihi: 04.06.2020
- Karayolları Genel Müdürlüğü. (2020). Ulaştırma ve Altyapı Bakanımız M. Cahit Turhan'ın "Aydın-Denizli Otoyol ihalesine" İlişkin Basın Açıklaması. Erişim Linki: <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Duyurular/DuyuruDetay.aspx?Parameter=601> Erişim Tarihi: 21.05.2020
- Pamukkale Ekspresi Özellikleri. TCDD Taşımacılık. Erişim Linki: <http://www.tcdtasimacilik.gov.tr/tren/pamukkale-ekspresi/> Erişim Tarihi: 23.05.2020
- RayHaber. Çivril'de Tren İstasyonu Alanı Millet Bahçesi'ne Dönüşecek. Tarih: 24/07/2018. <https://rayhaber.com/2018/07/civrilde-tren-istasyonu-alani-millet-bahcesine-donusecek/> Erişim Tarihi: 01.06.2020
- TDK, Güncel Türkçe Sözlük. URL: <https://sozluk.gov.tr>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:16.06.2022 ✓Accepted/Kabul:07.08.2022

DOI:10.30794/pausbed.1132042

Research Article/Araştırma Makalesi

Başkutlu, S. (2023). ““Âsiyâb-ı Felek Âhir Öğüdür Dânemizi”: Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Değirmenler”, *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss.291-308.

“ÂSİYÂB-I FELEK ÂHİR ÖĞÜDÜR DÂNEMİZİ”: EVLİYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATNÂMESİ'NDE DEĞİRMENLER

Salih BAŞKUTLU*

Öz

Değirmenlerin kökeni, Eski Çağ uygarlıklarının temel besin maddelerinden olan tahılları öğütmek için kullandıkları ilk öğütme taşlarına dayanmaktadır. Uygarlıklar gelişimlerini ilerlettikçe canlı varlıklara dayanan enerji kaynaklarının yerini su ve rüzgâr gibi doğal enerji türleri almaya başladı. En eski üretim merkezlerinden olan değirmenler Osmanlı medeniyetinin sosyal ve kültürel anlamda gelişmesine de katkı sunmuşlardır. Bu açıdan geniş imparatorluk mülkünde değirmenlere çok sık rastlanırdı. Bu rastlantının en iyi tanıklığını da seyyahlar yapmıştır. Bu seyyahlardan biri olan Evliya Çelebi (1611-1682), günümüzde Evliya Çelebi Seyahatnâmesi olarak bilinen eserinde Osmanlı coğrafyasının ayrıntılı bir panoramasını çizerken değirmenlere geniş yer ayırmıştır. Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde el değirmenleri, at değirmenleri, su değirmenleri, yel değirmenleri, araba değirmeni ve gemi/sal değirmenlerinden sıkça söz etmiştir. Çelebi, klasik un değirmenlerinin yanı sıra ağaç işleyen bıçkı değirmenleri, yün eğiren keçe değirmenleri ve demiri döven samakov değirmenlerinden de bahsetmiştir. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesi ve Batılı bazı gözlemcilerin notlarından Osmanlı Devleti'ndeki değirmencilik endüstrisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Değirmen, Teknoloji.*

“ÂSİYÂB-I FELEK ÂHİR ÖĞÜDÜR DÂNEMİZİ”: THE MILLS IN THE EVLİYA ÇELEBİ'S TRAVELOGUE

Abstract

The origin of mills is based on the first grinding stones that the Ancient Age civilizations used to grind grains which are one of the essential nutrients. Natural energy sorts such as water and wind began to replace energy sources based on living beings as the civilizations advanced their development. The mills, which were among the oldest producing centers, also contributed to the social and cultural development of the Ottoman civilization. In this sense, the mills were very common in the lands of the empire. The travellers were the ones who witnessed to them best. Evliya Çelebi (1611-1682), who was one of these travellers, devoted a large space to mills while he was drawing a detailed panorama of the Ottoman lands in his work which is known as the Evliya Çelebi's Seyahatnâme today. Evliya Çelebi frequently mentioned hand mills, horse mills, water mills, windmills, car mills and ship/raft mills in his travelogue. Çelebi also claimed about the woodworking sawmills, wool-spinning felt mills and iron-forging samakov mills, in addition to the classical flour mills. The milling industry in the Ottoman State will be explored through the Evliya Çelebi's travelogue and some Western observers in this study.

Keywords: *Evliya Çelebi, Travelogue, Flour mill, Technology.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TUNCELİ.
e-posta:salihbaskutlu@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-1676-6505>)

GİRİŞ

Değirmenler insanların en temel ihtiyacı olan yiyecek ve giyeceklerin tüketilebilir hale gelmesinde binlerce yıl kullanılan en önemli yapılandıdır. Üretim ve tüketim dengesine uyumlu olarak ortaya çıkan bu yapılar buğday, çeltik, mısır, arpa ve yulaf gibi tahılların, zeytin ve susam gibi yağ bitkilerinin, kumaş üretmek için gereken koyun ve keçi yününün ve demirin işlenmesinde kullanılmıştır. Bu açıdan toplumların yaşantısındaki hayatî üretim merkezleri olmayı başarmışlardır. (Mazhari, 1972: 341).

İnsanların, avcı-toplayıcılıktan çıkıp yerleşik düzene geçince, topraktan ekip biçme işlemiyle elde ettikleri sert kabuklu tahılları, tüketmek için ezmeleri gerekiyordu. Nitekim, tahılları farklı iklim ve coğrafyalarda değişik yöntemlerle ezmenin yolunu da buldular. Antik Çağ'da insan ve hayvan kas gücüyle çalışan basit öğütme yöntemleri, sonrasında su ve rüzgâr enerjisinin keşfedilmesiyle birlikte yerini daha büyük ve teknik değirmenlere bırakmıştır. Orta Çağ ve sonraki süreçte değirmencilik faaliyetleri artarak devam etmiştir. İslam dünyası, Çin, Akdeniz ve Avrupa'daki büyük şehirlerin iaşesinin temininde büyük rol oynamışlardır (Başkutlu, 2022: 212).

Balkanlar, Akdeniz ve Ön Asya'da büyük bir imparatorluk kurmuş olan Osmanlılar da değirmencilik endüstrinin gelişmesi noktasında çaba sarf etmişlerdir. Zira devleti idare edenlerin benimsedikleri provizyonist ilkeler doğrultusunda, toplumun iāse edilmesi en öncelikli konular arasındaydı. Bu iktisadi zihniyetin karşılık bulmasında değirmenler önemli rol üstlenmişlerdir. İdareciler de bunun bilincinde olarak geniş imparatorluk mülkünde değirmenlerin işletilmesi için bir takım yasalar çıkarmışlardır. Bu yasalarda değirmenlerin inşası, işletilmesi, un üretimi ve vergi meselesiyle alakalı kararlar yer almıştır. (Genç, 2007; Akgündüz, 1990; Akgündüz 1991; Akgündüz 1992; Pulaha ve Yücel, 1993; Başkutlu, 2022: 224; Altı, 2015: 381).

Klasik dönemde Osmanlı topraklarında en sık rastlanan değirmen çeşidi *âsiyâb* tabir edilen su değirmenleriydi. Dikey ve yatay çarklara sahip bu değirmenlerin oval taşları, yerleşim yerlerine yakın akarsu vadilerinde, yılın belli dönemlerinde aktif olarak üretim yaparlardı. Değirmenlerin içinde bulunan ve öğütme işlemini yapan taş sayısı kadar vergiyle yükümlü olan bu değirmenlerin işletmesini devlet, şahıslar veya vakıflar üstlenirdi. Suyun gücünden faydalanılarak işletilen bir değirmen modeli ise nehirlere ortasında veya kenarında iplere bağlanan gemi/sal değirmenleriydi. Su kaynaklarının yanı sıra rüzgâr gücü de değirmencilik faaliyetlerini yürütülmesi için kullanılıyordu. Su değirmenlerinin yapılmasına uygun şartların yetersiz olduğu bölgelerde rüzgârın esiş yönüne doğru inşa edilen yel değirmenleri halkın un ihtiyacının karşılanmasında önemli bir alternatifti. Tahılların öğütülmesinde, su ve rüzgâr gibi doğal enerji kaynaklarının yanı sıra hayvanların kas gücünden de faydalanılıyordu. Bârgîr değirmenleri olarak bilinen bu yapılar oldukça gelişkin bir teknolojik alt yapıya sahipti. Özellikle imparatorluk başknetinde sıkça rastlanılan ve kentin un ihtiyacının büyük bir kısmını karşılayan bu değirmenler yasalarla kontrol altına alınmıştı (Bilgin, 2004: 202:210; Aynural, 2001: 85-111; Başkutlu, 2022: 213-227).

Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda bulunan değirmen türleri ve sayıları hakkında bizi bilgilendiren çok sayıda kaynak mevcuttur. XV. ve XVI. yüzyılda değirmenlerin sahipliği meselesini (şahsa mı devlete mi ait), üretim durumunu (bulgur, un, kepek, hayvan yemi vs. üretimine ilişkin), işleyişini (aktif mi harap mı), yıllık çalışma süresini, alınan vergi miktarını ve taş sayısını tahrir defterlerinden öğrenmek mümkündür. Ancak XVII. yüzyılda tahrir kayıtlarının olmayışı araştırmacıları değirmenlerin varlığını tespit etmek noktasında yeni kaynak grupları arayışına sevk etmektedir. Bu bakımdan seyahatnameler önemli bir kaynak grubu olarak öne çıkmaktadır. Mezkûr yüzyılda Osmanlı Devleti'ni karış karış gezen seyyah Evliya Çelebi 1630'lu yıllarda İstanbul'dan başlayarak 1681 yılına kadar Osmanlı toprakları ve komşu devletlerde yaptığı gezileri Târîh-i Seyyâh Evliyâ Efendi adlı eserinde toplamıştır. Günümüzde Evliya Çelebi Seyahatnamesi olarak bilinen bu eserde Osmanlı coğrafyasının geniş bir panoraması çizilirken anlatım dahilinde değirmenlere de geniş yer verilmiştir. Nitekim bu çalışmada Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi ve diğer bazı yabancı seyyahların gözlemleri üzerinden imparatorlukta değirmenlerin varlığı tasnife tabi tutularak incelenecektir.

BÂRGÎR (AT) DEĞİRMENLERİ

Osmanlı Devleti'nde hayvanların kas gücüyle çalışan değirmenlere genelde *bârgîr* değirmeni denirdi. Bunlar at veya öküzlerin çevirdiği değirmen taşının tahılları öğütmesi prensibine dayalıydı. Birden fazla hayvanın çevirdiği değirmen taşlarını döndürmek büyük güç istiyordu. Bunun için genelde 4 at kullanılırdı. Bu açıdan maliyetleri diğer değirmen çeşitlerine göre daha yüksekti. Ama büyük kentlerin iāsesi için de vazgeçilmez bir teknolojiydi.

İstanbul'daki değirmenlerin çoğu at değirmeniydi. Bunları işletmek masraflı olduğu halde kentin doğal koşulları su ve yel değirmenlerini çalıştırmaya uygun olmadığı için at değirmenleri rağbet görüyordu. Sultan II. Selim'in (1566-1574) 1568 yılında İstanbul kadısına gönderdiği hükümlerde; yaz mevsiminde İstanbul'daki su değirmenlerinin yazın sular azaldığı, kışın ise donduğu için çalışamaz hale geldiği, bu durumun un temini noktasında ciddi sorunlar yarattığı belirtilerek böyle bir sıkıntının yaşanmaması için her fırının yanında bir at değirmeni yapılması, eğer fırınların yanında uygun yer yoksa başka yerlerde muhakkak her bir fırın için değirmen yapılması ve bu işin savsaklanmaması istenmiştir (BOA. Mad. d. 7/273: 104).¹

Evliya Çelebi, seyahatnâmesinin birinci cildinde İstanbul esnafını anlattığı bölümde *Esnâf-ı değirmenciyân* başlığı altında *Kârâne-i değirmen-i esb* yani at değirmenlerinin ortaya çıkış hikâyesini şu şekilde aktarmaktadır: *Bunların Hazret zamânında pîrleri yok idi. Cümle el değirmeni peydâ etmişlerd[i]. Ba'dehu su değirmeni peydâ olup sene (---) târîhinde Mısır'da Hâkim Bi-emrillâh at değirmeni icâd edüp dünyâya münteşir oldu. Pîrleri Hâkim olmuş olur* (Evliyâ Çelebi, 2006: 261-262). Çelebi'ye göre, o dönemde İstanbul'da, 985 öğütme taşının döndüğü at değirmenlerinde, 9.800 kişi çalışıyordu. İstanbul'daki at değirmenlerinin sayısı konusunda farklı zamanlarda dönemin tanıkları tarafından değişik rakamlar verilmiştir. XVI. yüzyılın son çeyreğinde Sokullu Mehmet Paşa'nın sadrazamlığı sırasında İstanbul'a gelen Prusyalı seyyah Reinhold Lubenau burada at gücüyle işletilen 5.852 değirmenin olduğunu ve bu değirmenlerin her birinin un verdiği ekmek fırınlarının sabit olduğunu not eder. Ancak bu rakam çok abartılı durmaktadır. Zira seyyah kentte 2.276 fırın olduğunu belirtir ki değirmenler ile fırınlar arasındaki fark çok yüksektir (Lubenau, 2012: 181). Bu açıdan Çelebi'nin verdiği rakam gerçeğe daha yakın durmaktadır. Yine Alman Seyyah Stephan Gerlach da At Meydanı'nın denize bakan tarafında sultana ait değirmen ve fırından söz eder (Gerlach, 2007: 525).

Balkan şehirlerinde de at değirmenlerine sıkça rastlayan Evliya Çelebi, Belgrad'da 600 at değirmeninden bahseder ki, büyük bir askerî ve bürokratik nüfus barındıran kent için oldukça makûl bir rakamdır (Evliyâ Çelebi, 2001b: 193). Fakat Çelebi, at değirmenlerinde kullanılan hayvanlara gösterilen kötü muameleden dolayı burada öğütülen unlardan yapılan ekmeklerde bereket olmadığını ve el değirmenlerinin kullanılmasının daha uygun olduğunu ifade etmekten geri durmaz (Evliyâ Çelebi, 2006: 262). Seyyahın burada kastettiği el değirmenlerinin bir ailenin günlük un ihtiyacını karşılayacak oranda üretim yapan klasik küçük el değirmenleri mi, yoksa kas gücünün mekanik bir sistemle birleşmesinden doğan büyük değirmenler mi olduğu hususunda kesin bir yargıya varmak için yeterince veri yoktur. Bununla birlikte Çelebi, Orta Avrupa'ya yaptığı seyahati esnasında insanın kas gücüyle çalışan değirmenlerden de bahsetmektedir (bkz. Ek 1).

Özellikle askerî garnizonların olduğu kentlerde at değirmenlerine rastlayan Evliya Çelebi, Yanova ve Özi kalelerinde at değirmenlerinin varlığını not etmiştir (Evliyâ Çelebi: 2001b: 93,206). Çelebi, Macarsitan'da, Budin kentinde at ve sığırların çevirdiği 150 değirmen görünce şaşkınlığını gizleyememiştir. Evliya Çelebi'den önceki yüzyılda Osmanlı topraklarını gezen Prusyalı seyyah Reinhold Lubenau da Budin'de at değirmenlerinin varlığından bahseder (Lubenau, 2012: 110). Kış zamanlarında Tuna üzerindeki gemi değirmenleri buz parçalarından dolayı işlevsiz kalınca at değirmenleri kentin tahıllarını öğütürdü (Evliyâ Çelebi, 2002: 147).² Çelebi, Uyvar Kalesi'ne geldiğinde burada farklı bir değirmen türüyle karşılaşır ki bunlar ne at ne de sığır gücüyle çalışırdı. İnsanların çevirdiği bu değirmenin yapısını saate benzetmiştir. Seyyahın anlam veremediği ve öğütme işleminin çok kolay yapıldığını belirttiği bu değirmen Pompei değirmenini andırıyor olsa da kesin bir şey söylemek için yeterince kanıt yoktur. Ancak XV. yüzyılda yaşamış İtalyan mühendis Mariano Taccola'nın çizimlerinde Çelebi'nin anlatımına

¹ "İstanbul kâdîsına hüküm ki:

Mahrûse-i İstanbul'da un bâbında ziyâde müzâyaka olup un değirmeni yapılmak mümkün olan furunlarda un değirmeni yapılmasın emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda furun sâhiblerine tenbîh idesin ânun gibi değirmen yapılmaya kâbil olan furunlarda un değirmeni yapalar ki eyyâm-ı şitâda yanında un bâbında müzâyaka çekilmeyüp kendü değirmenlerinde un itdüresin." BOA, Maliyeden Müdevver (Mad. d.), nr. 7, hkm. 230, Zilkade 975 (10 Mayıs 1568), 85, 13; "Mahrûse-i İstanbul kâdîsına hüküm ki:

Mektûb gönderüp mahrûse-i mezbûrede vâkı' olan değirmenlerün eyyâm-ı sayfda suları azaldığı ve eyyâm-ı şitâda gemi gelmek (...) mümkün olmaduğı zemanlarda etmek killet üzre olup ziyâde müzâyaka ve ızdırâb çekilür diyü mahrûse-i mezbûrede furunların her birinün yanında birer un değirmeni binâ olinmak lâzımdur diyü bildürdüğün ecilden buyurdum ki vusûl buldukda arz itdüğün üzre yanında binâ olinmağa kâbil olanların yanında olmayanların âhar münâsib olan yerlerde her furun başına her furun sâhiblerine birer un değirmeni binâ itdürüp te'allül ü nizâ' itdürmesün." (BOA. Mad. d. 7/273: 104). İlgili hükümleri transkripsiyonu yapılmış halde benimle paylaştığı için Prof. Dr. Arif Bilgin hocama teşekkürlerimi sunarım.

² "Ümmeten yüz elli aded at ve sığır çevirir un değirmenleri vardır. Eyyâm-ı şitâda Tuna değirmenleri battâl olur, zirâ gemileri Tuna buzuna tahammül edemeyüp pâ-relenir. Bir gûne gemiler üzre ibret-nümâ değirmenlerdir kim bir diyâr nehrinde yokdur, illâ Tuna'da [vardır]." (Evliyâ Çelebi, 2002: 147).

yakın bir değirmen modeli vardır (bkz. Ek 2). Bu değirmen modeli sahip olduğu krank mili sayesinde oldukça hassas bir öğütme sistemine sahiptir (Taccola, 1972: 140,142).

Seyyahın değirmencilik endüstrisiyle alakalı fark ettiği önemli bir husus ise, tahılların öğütüldükten sonra dış kabuklarının una karışmasını engelleyen eleklerdir. Bu değirmen elekleri değirmencilik faaliyetlerinde büyük kolaylık sağlıyordu. Bunlar sayesinde öğütülen tahıllardan daha temiz ve sağlıklı un elde ediliyordu (bkz. Ek 3).³

Kaniye Kalesi'ne gelen seyyah önemli bir askerî merkez olan bu kalede gece gündüz has un üreten 2 at değirmeni olduğunu not etmiştir (Evliyâ Çelebi, 2002: 311). Macaristan'daki at değirmenlerini not etmeye devam eden Çelebi, Macar tarzı çarklara sahip bir at değirmeninin Hatvan Kalesi'nde (Evliyâ Çelebi, 2003a: 59), 3 tanesinin de Eğri Kalesi'nde olduğunu yazar. Eğri Kalesi'ndeki at değirmenlerinin her birini çevirmek için 5 hayvan gerekmiştir (Evliyâ Çelebi, 2003a: 64). Orta Avrupa sınırlarında dolaşan seyyah, askerî garnizon kentlerindeki at değirmenlerini yazmaya devam eder. Erdel'de bulunan Varat Kalesi'nde Yeniçerilerin kullanması için 3 at değirmeninin olduğunu bildirir (Evliyâ Çelebi, 2003a: 340)-(bkz. Ek 4).⁴

Seyyah sonrasında Kırım'a gelir ve yarımadanın güneydoğu kıyısında yer alan bir liman kenti olan Kefe'de akarsu olmadığı için atların çektiği 160 değirmenden bahseder. Ayrıca kentteki fakir-fukaranın kullandığı el değirmenlerine de dikkat çeker. Kırım'daki at değirmenlerini not etmeye devam eden Çelebi, Osmanlılar için önemli bir askerî garnizon kalesi olan Azak'ta da bir at değirmeninin varlığından bahseder (Evliyâ Çelebi, 2003a: 149).⁵ At değirmenlerine genelde askerî garnizonlarda rastlayan Çelebi, özellikle su ve rüzgâr gücünün yetersiz olduğu coğrafyalarda bunlara sıkça rastlamıştır. Kızıldeniz'de bir liman kenti olan Akabe'de bir at değirmeni gördüğünü yazmıştır (Evliyâ Çelebi, 2005: 410). Çelebi'den başka Osmanlıların egemen olduğu coğrafyada gezen yabancı seyyahlar da at değirmenlerinden bahseder. XVI. yüzyılda Kudüs'e gelen Polonyalı seyyah Simeon burada Surp Hagop Manastırı'nın işlettiği bir at değirmeninden söz eder. Kudüs gibi su kaynaklarına uzak ve kalabalık şehirlerde at gücüyle çalışan değirmenlere çok ihtiyaç vardı. Bunun haricinde seyyahın gözlemlediğine göre Osmanlı topraklarındaki manastırlarda değirmen ve değirmenci bulmak olağan bir şeydi (Simeon, 2016: 170-171,195). Aslında bu durumun ortaya çıkmasında manastırda, dış dünya ile ilişkiye ihtiyaç duymadan, kendine yetebilen bir cemaat yapısı oluşturma isteği etkili olmuştur. Böylece rahipler başka işlerle uğraşmadan ibadetlerine daha fazla zaman ayırabileceklerdi (Basalla, 2013: 231-232).

Evliya Çelebi, seyahatnâmesinin son cildini Mısır'a ayırmıştır. Mısır, sahip olduğu coğrafi şartları nedeniyle su ve yel değirmeni kullanımına pek uygun olmadığı için burada çok sayıda at değirmeni vardı. Bunun yanında yağ değirmenleri, ding denilen çeltik değirmenleri, tahin değirmenleri, alçı değirmenleri, el değirmeni ve az da olsa yel değirmeni bulunurdu. Çelebi, Mısır'da at değirmeni yapımını kendine zanaat edinen 260 ustanın olduğunu not etmiştir. Seyyah, anlatımına devam ederek Mısır'da *Esnâf-ı değirmenciyân-ı esb* başlığı altında 2.160 at değirmeni olduğunu söyler. Bunlardan 150'si muhtesibe tabidir. Birer tane at veya sığırın çevirdiği bu değirmenlerde çalışan sayısı 3.160 kişidir. Bunların dışında saraylarda da birer at değirmeni olduğunu belirten Çelebi, tam sayıyı öğrenememiştir. Sonrasında Mısır'ı gezmeye devam eden seyyah gittiği yerlerdeki at değirmenlerini not etmeye devam etmiştir. İskenderiye Sancağı'na bağlı Ebukîr Kalesi'nde 3 at değirmeni, Mısır'da Akdeniz kıyısında bir kent olan Reşid'de 200 at değirmeni ve 40 yağ değirmeni, Nil Nehri kıyısında bulunan Mutubas'ta 20 at değirmeni ve 40 yağ değirmeni, Mısır'da bir Akdeniz limanı olan Dimyât'ta 300 at ve yağ değirmeni, Kahire'nin kuzeyinde yer alan bir şehir olan Mansûre'de 75 at ve yağ değirmeni, Semennut kentinde 380 at değirmeni ve 200 yağ değirmeni, Orta Mısır'daki bir yerleşim yeri olan Mellevî'de 50 at değirmeni ve 7 yağ değirmeni, Nil'in batı kıyısında yer alan Manfalut kentinde 70 yağ değirmeni ve 120 un değirmeni, orta Mısır'da Nil Nehri kıyısında bir kent olan Asyut'ta 500 at değirmeni ve 40 tahin değirmeninin olduğunu not etmiştir (Evliyâ Çelebi, 2007: 190-192,361,366,369,380,387,391,400,402-403)-(bkz. Ek 5).

3 "Ve Komaran kapusunun iç yüzünde bir mudhik ibret-nümâ un degirmeni vardır, aslâ ve kat'â ne at ve ne sığır çevirir. Dörd aded yerde dörd göz degirmândir kim cümle çarhların hammâm kubbesi kadar sâ'at şakulası gibi şakulalar cümle degirmenin çarhların deverân etdürüp âdem yapışmadan unlar öğünüp üçer dörder kat elekler içine unlar dökülüp yine çarhlar hareket etdikçe üç dörd güne unlar öğünür. Ve bu çarhların ekseriyyâ âletleri cümle demirdir, ammâ dollâbları serâpâ agaçdandır. Bu âletleri bir ma'sûm çevirse bilâ-usret fırlak gibi çevirir acâ'ib ü garâ'ib tasnî'dir." (Evliyâ Çelebi, 2002: 224)

4 Prusyalı seyyah Reinhold Lubenau, İstanbul'u ziyareti sırasında Yeniçerilerin serpuşlarında yel değirmeni motifinin olduğunu yazar (Lubenau, 2012: 432).

5 "Ümmeten yüz altmış aded un değirmenleri var kim cümle atlar çeker, zîrâ bu şehirde nehr-i cârî yokdur, ammâ niçe fukarâlar el değirmenleri çekenleri çokdur (...) Ve câmi'e karîb bir at değirmeni var." (Evliyâ Çelebi, 2003a: 253,333)

Evliya Çelebi, at değirmenlerinin dışında, arabalar üzerinde monte edilmiş değirmen çarklarının dönen tekerleklerden güç alarak tahıl öğüttüğü bir değirmen tasviri de çizer (Evliyâ Çelebi, 2006: 262).⁶ Seyyahın buradaki anlatımı 1582 yılında Sultan III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü etkinliklerinin anlatıldığı Surnâme-i Hümâyûn'daki (III. Murad Surnâmesi) araba üzerinde değirmenleri resmeden bir minyatürü akla getirmektedir (bkz. Ek 6). Evliya Çelebi, Viyana seyahati esnasında tekerlekli arabaların üzerindeki un değirmenlerinden bahseder. Acayip ve garip sanatlı arabalar olduğunu belirten Çelebi, arabaların üzerinde 2 veya 4 tane değirmen taşının varlığından bahseder (Evliyâ Çelebi, 2003a: 98)⁷ Araba tekerleklerinden güç alarak tahıl öğüten değirmenler Osmanlı kanunnamelerine de yansımıştır. IV. Mehmed (1648-1687) Devri Kanunnameleri'nde de araba üzerinde tahıl öğüten değirmenlerden bahsedilir (Akgündüz, 2015: 586)-(bkz. Ek 7).⁸

Ayrıca Çelebi, ordu için el değirmeni modeli de tasvir eder. Viyana kentinde demirden çeşitli el değirmenleri olduğunu belirtir. Bunlar bir heybeye sığacak boyutta olup bir saatte tahıllardan iki kile un çıkarırdı. Seyyah, bu değirmenin çark aletlerinin tamamının demirden olmasına rağmen gayet hafif olduğunu not etmiştir (Evliyâ Çelebi, 2003a: 98). Un çabuk bozulan bir madde olduğu için bu değirmen sefer halinde olan ordular için vazgeçilmez bir araçtı. Aslında Antik Çağ'dan beri el değirmenleri orduların sefer lojistiğinde yer almıştır (Xenophon, 2008: 204; Storck ve Teague, 1952: 71,96).

SU DEĞİRMENLERİ

Osmanlı Devleti'nde su kaynaklarının un üretiminde rolü çok önemliydi. İzmit'i çevreleyen alanda şehri beslemek için yeterli miktarda tahıl yetiştirilmemesine rağmen suyu bol olduğundan dolayı İstanbul'da tüketilen unun bir kısmı buradaki su değirmenlerinde üretilmekteydi (Faroqhi, 1984: 78). Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesinde su değirmenleri çok sık geçmektedir. *Âsiyâb-ı mâ, âsiyâb, âsiyâb-ı dakik, âsiyâb-ı tahhân, âb değirmeni* gibi adlarla bahsedilen bu değirmenler Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde seyyahın karşısına çıkıyordu. Evliya Çelebi, eserinde *Esnâf-ı değirmen-i mâ* başlığı altında İstanbul'daki su değirmenlerine de değinmekte ve İstanbul'un su ihtiyacını gidermek amacıyla Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde yapılan Kırkçeşme sularıyla hareket eden 4 değirmen saymaktadır. Bunlar Necati Sokağı'nın sağ ve sol tarafında evler içinde bulunan sanatlı değirmenlerdir. Sadece ev halkının ihtiyacı olan unu öğüten bu değirmenlerin İstanbul'dan başka yerde olmadığını söyleyen Çelebi, anlatımına devam ederek İstanbul halkının bunları bilmediğini, kendi semti olduğu için bu değirmenlerden haberdar olduğunu ifade etmiştir (Evliyâ Çelebi, 2006: 262)-(bkz. Ek 8). İstanbul'da su değirmenlerinin yaygın olarak kullanılmadığı bilinse de ev tipi değirmenlerin varlığı klasik dönem toplumu için olağandı. Evliya Çelebi, seyahatnâmesinin İstanbul ile alakalı cildinde su ve at değirmenlerinin yanı sıra Göksu tarafındaki un değirmenleri, Kadıköy'deki yel değirmenleri, yağ değirmeleri,⁹ üzüm değirmenleri, leblebi tozu için kullanılan el değirmenleri ve alçı değirmenlerinden de bahsederek toplumun gündelik yaşamında değirmenlerin çok aktif kullanıldığını göz önüne sermiştir. Evliya Çelebi, anlatımını zaman zaman İstanbul'un dışına taşıyarak Dobruca bölgesinde yer alan Varna ve Pravadi'de büyük su değirmenlerinin varlığına işaret eder (Evliyâ Çelebi, 2006: 19; (Evliyâ Çelebi, 2001b: 47; (Evliyâ Çelebi, 1999: 194). Bu bölgenin İstanbul'un beslenmesi için tahıl ambarı rolü oynadığı ve Osmanlıların kentin ihtiyacı olan unların bir kısmını buralardan temin ettiği bir gerçektir.

İstanbul'un ardından Anadolu'ya geçen Evliya Çelebi'nin ilk durağı Bursa olmuştur. Topraklarının bereketli olması ve su kaynaklarının bolluğu nedeniyle buradaki tahıllar su değirmenlerinde öğütülürdü. Hem Bursa'nın hem de İstanbul'un un ihtiyacının bir kısmı bu değirmenlerden sağlanırdı. Hatta XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı sarayının ihtiyaç duyduğu has buğdayın büyük bir kısmı Bursa'dan karşılanırdı. Has buğday kentteki depolarda toplanarak değirmenlerde öğütülüp sarayın tüketimine sunulurdu (Bilgin, 2004: 2022-2010). Nitekim Evliya Çelebi, Bursa'da Pınarbaşı'ndan Balıkpazarı'na kadarki alanda baştan başa su değirmenlerinin olduğunu söyler.

6 "...arabalar üzre değirmenler tasnif edüp araba tekerlekleri döndükçe değirmen çarkları tekerleğe dokunup dönerek un öğütür. Niçe yüz değirmen dönerek ubür ederken ba'zı halkın üstlerine un serpererek şakalar edüp 'Allâh yüz aklığı vere' deyü ubür ederler." (Evliyâ Çelebi, 2006: 262).

7 "Bu çarhlı arabaların ba'zısı hem arabadır hem dörd tekerleklerinin yanlarında birer un değirmenleri var. Ba'zısında ikişer değirmen işler, ammâ bu değirmenli araba iki katdır, az yük götürür acıb u garîb musanna' arabalardır." (Evliyâ Çelebi, 2003a: 98).

8 "...Yevm-i mezbûrda ibtidâ ekmekçi ve çörekçi ve değirmenci tâ'ifesi alayla gelüp bir oğlan bir deve üzerinde elinde "Mushaf-ı Şerif" kırâ'at iderek ve bir araba üzerinde un öğütür bir değirmen ile ve araba üzerinde ateşi yanar furunlar ile çörek ve ekmek pişirerek otağ-ı hümâyûn önüne gelüp du'â edüp hediyelerin arz eylediler." (Akgündüz, 2015: 586).

9 XVII. yüzyılın sonlarında kaleme alındığı düşünülen *Kavânîn-i Osmânî ve Rabita-i Asitâne* adlı risalede başkentte bulunan yağ değirmenlerine değinilmiştir: "İstanbul'da seksen üç şir-i revgan değirmeni vardır. Her nevbet üç keyl sürülür ve her keylden yedi vakıyye yağ olur ve her hafta bir müd olur." (İpşirli, 1994: 13).

Balacancık'ta, İğranda Deresi üzerinde, Miskinler tarafında, Tabahane tarafında, iç kale altında ve Hasan Paşa Kapısı tarafında 170 su değirmeninin olduğu bilgisini verir (Evlîyâ Çelebi, 1998: 15).

Evlîya Çelebi, Bursa'dan sonra Osmanlı dünyasında su değirmenleri açısından önemli bir mekân olan Niksar'a gelir. Burada su değirmenlerinin geçmişı çok eski tarihlere gitmektedir. Nitekim coğrafyacı Strabon, M.Ö. I. yüzyılda bu bölgede bulunan su değirmenlerinden bahsetmiştir (Landels, 1996: 12). Bölgeden geçen Çelebi, akarsuları bol olan bu kentte yetmişten fazla su değirmeninin varlığından bahseder (Evlîyâ Çelebi, 1998:99). Bunun dışında İzmit çevresindeki bıçkı değirmenlerinin, Göynük, Samsun, Erzincan, Erzurum ve Gürcistan'da tahıl öğüten yüzlerce su değirmeninin bölgesel üretime katkı sunduğunu ifade etmiştir.¹⁰

Evlîya Çelebi rotasını imparatorluğun güneyine doğru çevirince ekonomi ve inanç açısından önemli bir merkez olan Urfa'nın, zengin su kaynakları ve verimli topraklarıyla karşılaşır. Şehrin içinde ve dışında çok sayıda un değirmeninin varlığına işaret eden Evlîya Çelebi buradaki Pazar Değirmeni'nin günde 50 kile (1.282,8 kg.) un ürettiğinden bahseder. Bu değirmene olan ilgisini saklamayan seyyah duvarlarına şu beyiti yazar:

“Âsiyâb-ı felek âhir öğüdüdür dânemizi

Çün gelir nevbetimiz etmese devrân acele” (Evlîyâ Çelebi, 1999: 206).

Su değirmenleriyle alakalı anlatımına devam eden Evlîya Çelebi, Mazı Değirmeni, Tayyar Değirmeni, Arasta Değirmeni, Sebak Fakı Değirmeni, Arastabaşı Değirmeni ve nice küçük değirmenin kentin un ihtiyacını karşıladığından söz eder (Evlîyâ Çelebi, 1999: 206). Maraş'ta Pınarbaşı suyu üstünde 8, Elmalı Köyü'nde de 16 su değirmeninin varlığını not eden Çelebi bunların vakıf değirmeni olduğunu söyler (Evlîyâ Çelebi, 1999: 91,100).

Evlîya Çelebi'nin değirmenlerle alakalı ilginç bir anlatımı da Irak'la ilgilidir. Çelebi, Irak'ın kuzeyinde yer alan Akra Kalesi yakınlarında bir değirmen kalıntısından bahseder. Fakat bu değirmenin su veya hayvan gücüyle çalışmadığını söyler. Hangi enerji türüyle çalıştığı hakkında bilgi vermeksizin değirmenin gece gündüz dönüp 150 tağar (Bağdat tağarı, 800 okkalık ölçü) buğdayı ince un haline getirdiğini belirtir. Değirmenin teknik özellikleri hakkında bilgi verirken değirmen çarkı, milleri, dolapları ve sert kayadan yapılmış alt-üst değirmen taşları kalıntılarından söz eder. Ancak anlatımın devamında bu değirmenin Sasani hükümdarı I. Hüsrev (Enûşirvân 531-579) zamanında su değirmenine dönüştürüldüğünü yazmaktadır. Evlîya Çelebi'nin anlatımından bu değirmenin türü hakkında fikir sahibi olmak güçtür (Evlîyâ Çelebi, 2001a: 300-301). Bunun dışında Bağdat, Musul, Van ve Diyarbakır bölgesinde yer alan çok sayıda su değirmeninden bahseden seyyah, her seferinde bunların İslam toplumunun gündelik hayatındaki önemini belirtir. Kudüs, Akka, Bor, Sivas ve Bozok Sancağı'ndaki su değirmenlerinin ve bunların yanı başındaki mesire alanlarının gündelik hayatın bir parçası olduğunu not eder.¹¹

Evlîya Çelebi Balkanlara geçtikten sonra su değirmenleri konusundaki anlatımını daha da geniş tutar. Bosna'da Saray kentinde 176 su değirmeninden bahseder ki bu değirmenlerin bir gecede 50 kile (1.282,8 kg.) buğdayı ince un haline getirdiğini belirtmektedir. Çelebi'nin anlatımından Bosna'nın su değirmenleri açısından zengin olduğu görülmektedir (Evlîyâ Çelebi, 2001b: 258). XVI. yüzyılda bölgeye gelen Polonyalı seyyah Simeon da Bosna'daki su değirmenlerinden bahseder (Simeon, 2016: 45). Üsküp çevresinde bulunan su değirmeni sayısı 1.000'dir (Evlîyâ Çelebi, 2001b: 219,290). Macaristan'daki gelişmiş değirmencilik endüstrisine hayranlığını gizlemeyen Çelebi, buradaki ince un öğüten değirmenlerin teknolojik üstünlüklerine atıfta bulunarak kepek ve unların ayrı ayrı çıkarıldığına dikkat çeker. Macaristan'daki tahıl öğüten su değirmenlerinin yanı sıra su gücüyle çalışan bıçkı değirmenleri de seyyahın dikkatini çeker.¹² Hersek Sancağı'na bağlı Çayniçe kasabasında 50 civarında su değirmenini not eder. Bu bölgede akarsular üzerinde kurulan daha nice su değirmeninin olduğunu söyler ve Buna Nehri'nin döndürdüğü 20 su değirmeni gördüğünü yazar. Mostar kentine gelen Evlîya Çelebi, su değirmenlerinin bolluğundan hayrete düşer. Kentten geçen Neretva Nehri'nin bir kolu üzerinde 19 su değirmeni sayar (Evlîyâ Çelebi, 2002: 248,283). Tabahane değirmenleri olarak isim yapmış bu değirmenlerin çarkları seyyahın takdirini kazanmıştır ((Evlîyâ Çelebi, 2002: 283)-(bkz. Ek 9). Macaristan'daki su değirmenlerinden de ilgiyle söz eden Çelebi, Budapeşte'nin kuzeydoğusunda yer alan Hatvan Kalesi'nin varoşlarında Zakve (Zagyva) Nehri kenarında ince un

10 Bkz. (Evlîyâ Çelebi, 1998).

11 Ayrıntılı bilgi için bkz. (Evlîyâ Çelebi, 2001a)

12 “Ve niçe yüz aded ibret-nümâ tahta biçecek değirmenler var kim gûnâ-gûn tahta biçilir.” (Evlîyâ Çelebi, 2002: 33).

öğüten 3 su değirmenin olduğu bilgisini verir (*Evliyâ Çelebi 2003a: 59,60*).¹³ Prusyalı Seyyah Reinhold Lubenau da XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesine yönelik seyahati sırasında Macaristan'dan geçerken gördüğü su değirmenlerinden ilgiyle bahseder (Lubenau, 2012: 102). Kuzey Macaristan'daki su değirmenleri üzerine bilgi vermeye devam eden Çelebi, Eğri Kalesi ve varoşundaki çok sayıda un değirmeninden söz eder (Evliyâ Çelebi, 2003a: 64,69). Sonrasında Nemçe (Avusturya) diyarına gider ve Anpuruk Kalesi'nde su değirmenlerinden 3 çeşit unun üretildiğini yazar. Osmanlı'da olduğu gibi has un, ücreti mukabilinde kral için ayrılır, geriye kalan unlar halka verilir. Değirmenci ise öğütme ücreti olarak kepeği alırdı. Nemçe'de Viyana yakınındaki kaleleri dolaşmaya devam eden Çelebi, teknik özellikleri göz dolduran 100 un değirmeninden bahseder. Bu değirmenlerin bir kısmında 4 çeşit un çıkardı. Biri has, beyaz ve ince, biri ortaca ince, biri daha kabaca, biri de kepek şeklindedir. Bunun dışında bölgenin Osmanlı sınırında olması nedeniyle çok sayıda barut değirmeni olduğunu da not ediyor. Çevre bölgeleri gezdikten sonra Viyana'ya gelen seyyah buradaki değirmenlerin at, sığır veya insan gücü olmadan *sanatkârâne* saat çarklarıyla çalıştığını söyler. Fakat saat çarkının gücünü nereden aldığını belirtmez. Erdel Eyaleti'nde Bihar kentine gelen seyyah, oldukça mamur ve kalabalık bir kent portresi çizer. Kentte 350 su değirmenin olduğunu söyler (Evliyâ Çelebi, 2003a: 157-158). Akkırman Kalesi'ne de gelen Çelebi, bu bölgedeki akarsular üzerinde 7.000 su değirmenin kalıntısından bahsederek Osmanlılar için önemli bir tahıl ve un üretim merkezi olan bölgenin su değirmenleri açısından zenginliğini tesciller (Evliyâ Çelebi, 2003a: 214). Kırım Yarımadası'na gelen Çelebi, Eski Kırım kentinde 600 un değirmeni (Evliyâ Çelebi, 2003a: 245), Karasu kentinde Büyük Karasu Nehri'nin kenarında 100'den fazla su değirmeni olduğunu yazar (Evliyâ Çelebi, 2003a: 240)-(bkz. Ek 10).¹⁴

Çelebi, Bulgaristan'daki seyahati esnasında Şumnu'nun kuzeydoğusunda bulunan Yenipazar Nahiyesi'ne bağlı Madara Köyü'nde 20 su değirmeniyle karşılaşır. Bağ ve bahçelerle süslü bu diyarı çok beğenen seyyah bir köyde bu kadar değirmen görünce şaşkınlığını gizleyemez. Bulgaristan'ın güneydoğusunda Tunca Nehri vadisinde bulunan Yanbolu şehrine gelen Çelebi, 14 su değirmeni saymıştır. Bunlardan Sofiler Camisi'ne yakın yerde bulunan 7 değirmen Evliya Çelebi'nin hamisi Melek Ahmed Paşa'nın kızının evkafı ve miras mülküdür. Çelebi'den önce XVI. yüzyılda Bulgaristan'dan geçen seyyah Reinhold Lubenau da buradaki su değirmenlerinden söz eder (Lubenau, 2012: 146). Çelebi, imparatorluğun merkez kentlerinden biri olan Selanik'te 170 su değirmeni not eder. Bu Frenk işi çarklı değirmenlere hayranlığını gizlemeyen Çelebi, ufak bir çocuğun bile değirmen çarklarına dokunması halinde değirmen taşlarının fırlayıp dönüp buğdayları ince un haline getireceğini iddia etmektedir. Mekri Kalesi'nde de 12 su değirmeni not etmiştir. Günümüz Yunanistan'ının kuzeyinde bulunan Vodina Kalesi'ne geldiğinde neredeyse her evde değirmen döndüren sular görmüştür. "Suyu bol yer" anlamına gelen Vodina'da 70 su değirmeni saymıştır. Manastır ve Selanik'i birbirine bağlayan yol üzerinde yer alan Karaferye şehrinde 300 su değirmeninden bahseder. Alasonya şehrinde Muharrem Paşa vakfına ait 8 su değirmeni not etmiştir. Eğriboz Kalesi'nde bulunan su değirmenleri Çelebi'nin hayli ilgisini çekmiştir. 3 değirmenin ince un ürettiğini belirtir. Bu değirmenin çarkları su ne taraftan akarsa o tarafa dönüp tahılları öğütmeye devam ederdi. Seyyahın anlatımından bu değirmenlerin, alttan çevirmeli dikey çarklı su değirmenlerinin çalışma mekanizmasına benzediği anlaşılmaktadır. Mora Yarımadası'nda Gördüs Kalesi'ne gelen Çelebi, su değirmenleri ve askerlerin kullanabileceği el değirmenlerinin varlığından bahseder. Mizistre kentinde 70 su değirmenin olduğunu belirtir. Girit gibi stratejik bir adaya uğramayı ihmal etmeyen Çelebi, çok sayıda su değirmenin Osmanlı askerini doyurduğunu yazar. Çelebi, Girit'te bulunan su değirmenlerinin 6.000 adet olduğunu söyler. Bunun dışında 2.000 zeytinyağı değirmeni olduğunu not etmiştir (Evliyâ Çelebi, 2003: 24-25,72,79-80,84,106,35,123,152,240,242). Zeytinyağı değirmenleri Akdeniz Havzası'yla özdeşleşmiş bir değirmen türü olduğu için seyyah çok defa bu değirmenlerle karşılaşmıştır. Urla'da 240 zeytinyağı değirmeni olduğunu söyleyen Çelebi, yörenin zeytinlerini övmeden de duramaz (Evliyâ Çelebi, 2005: 54). Bu yüksek miktarda, üretilen zeytinyağının sadece o havalide tüketilmediği aynı zamanda ihraç edildiği anlaşılmaktadır.

Uzun bir aradan sonra Batı Anadolu taraflarına gelen Çelebi, Alaşehir'de 3 su değirmeni gördüğünü yazar. Gezdiği kalelerin içinde genellikle küçük akarsularda çok sayıda değirmenin işlediğini not eder. Aydın Sancağı'na bağlı Birgi Kalesi'nde gece gündüz çalışan 47 adet, Denizli Honaz Kalesi'nde de *nice yüz* un değirmeni gördüğünü söyler. Bu değirmenlerde kullanılan suyun yöre halkının buğdaylarını öğüttükten sonra çok sayıda bağ, bahçe ve bostanı da suladığını yazar. Çelebi, her seferinde su değirmenleri üzerinden verimlilik ve mâmûriyet tasviri

¹³ "...üç göz su değirmenleri ilâ mâşâallâh çarh-ı felek gibi deverân edüp dakik-i rakik öğüdür." (Evliyâ Çelebi 2003a: 59,60).

¹⁴ "Bu şehre cereyân eden nehir üzre yüzden mütecâviz su değirmenlerinden cereyân edüp şehir içre fırka fırka âb-ı hayâtlar cereyân edüp bâğ-ı hadîkaları rey eder." (Evliyâ Çelebi, 2003a: 240).

yapmaktan geri durmamıştır. Onun gözünde su değirmenleri gündelik hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Teke Sancağı'na bağlı Elmalı'da şehrin içinden geçen akarsu üstünde 70 değirmen sayar. Suriye'ye geçen Evliya Çelebi, bu bölgedeki su değirmenleri hakkında pek bilgi vermemiştir. Sadece Halap'e yakın bir yerde olan Nablus Kalesi ve Şam'da su değirmenlerinin olduğunu söylemekle yetinmiştir. Bunların dışında Cidde'de de 3 su değirmeni not etmiştir (Evliyâ Çelebi, 2005: 31,91,140,98,37,222,268,398). Bölgeyi XVI. yüzyılda ziyaret eden seyyah Polonyalı Simeon da Şam'da bulunan su değirmenlerinden söz etmiştir. Osmanlı coğrafyasında Ermenilerin sıklıkla değirmencilikle uğraştığını da belirten seyyah, Diyarbakır ve Kayseri'de bunlara rastladığını yazmıştır (Simeon, 2016: 205,219,244).

YEL DEĞİRMENLERİ

Rüzgâr gücüyle çalışan yel değirmenleri Evliya Çelebi'nin dikkatinden kaçmamıştır. Bunlar çoğunlukla Akdeniz tipi yel değirmenleridir (bkz. Ek 11). XVI. yüzyılın son çeyreğinde Kırkkilise Sancağı ve Silivri'deki çok sayıda yel değirmeni vardır.¹⁵ Prusyalı seyyah Reinhold Lubenau da aynı dönemde Silivri'den geçerken kanatları yenilenmiş 10 yel değirmeni saymıştır. Seyyah bu tür değirmenleri daha önce hiçbir yerde görmediğini de söyler (Lubenau, 2012: 160). XVI. yüzyılda Gelibolu'ya gelen Nicolo de Nicolai burada yel değirmenleri gördüğünü belirtir Nicolo de Nicolai, 1580: 46). Evliya Çelebi, Çanakkale Boğazı çevresine yaptığı seyahatlerde Bozcaada ve Maydos'da yel değirmenlerinin ince un öğüttüğünden bahsetmiştir (Evliyâ Çelebi, 2001b: 154-157). Gezdiği coğrafyalarda yel değirmenleriyle çok sık karşılaşmayan seyyah bu değirmen türünü her gördüğünde ayrı bir heyecanla yazmaktadır. Balkanlar'da neredeyse hiç bahsetmediği bu değirmenleri Kırım taraflarına geçince, Karadeniz kıyısındaki Gözleve Kalesi'nde görmüştür. Burada yüksek taş kule üzerinde 10 yel değirmeni olduğunu yazar ve bu tür yel değirmenlerini başka hiçbir yerde görmediğini söyler (Evliyâ Çelebi, 2003a: 210).¹⁶ Bu değirmen türünün genellikle Avrupa'da yaygınlık gösteren kule tipi yel değirmeni olduğu akla gelmektedir. Çünkü Çelebi'nin daha önceki anlatımlarından Akdeniz tipi yel değirmenlerine aşina olduğu anlaşılmaktadır.

Batı Trakya'da Meriç Nehri'ne yakın bir bölgede bulunan Ferecik şehrine gelen seyyah burada Akdeniz tipi yel değirmenleri görür.¹⁷ *Bölge için önemli olan bu değirmenlere Enez sahrası, Mekri Kalesi ve Dimetoka taraflarından insanlar gelip tahıllarını öğütürdü. Fransız tabiat bilimcisi Pierre Belon da 1546-1549 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'ya yaptığı seyahati esnasında Trakya bölgesinde tuzlu bir gölün (Büyükçekmece veya Küçükçekmece Gölü) kıyısındaki yel değirmenlerinden bahseder. Seyyah Avrupa'daki dört kanatlı yel değirmenlerinin aksine bu değirmenlerin sekiz kanatlı olduğunu belirtir (Belon, 2020: 42). Seyyahın şaşkınlık içerisinde kalarak anlattığı bu değirmenler Akdeniz tipi yel değirmenleridir. Girit Adası'ndaki Kandiye'de 10 adet Akdeniz tipi yel değirmeni gören Çelebi, önceleri barut değirmeni olarak kullanılan bu değirmenlerin sonrasında tahıl öğüttüğünü belirtmiştir. Limni ve Sakız adaları ile Ege kıyı şeridinde bulunan Menemen'de de yel değirmenlerine rastlayan¹⁸ Çelebi, bu değirmenlerin sadece tahıl öğütmek için kullanılmadığını, bölgede güvenlik riskinin yüksek olması nedeniyle her gece silahlı askerlerin nöbet tuttuğu gözlem kulesi olarak kullanıldığını da belirtir. Benzer şekilde Rodos Kalesi'nde bulunan ve Süleyman Han Vakfı'na ait olan 36 yel değirmeninden 5 adedinin tahıl öğütmenin yanında güvenlik kulesi olarak da kullanıldığını yazar. Çelebi, Rodos'ta kale dışında da çok sayıda değirmene rastlamıştır (Evliyâ Çelebi, 2005: 122,128).¹⁹*

Ege taraflarındaki yel değirmenleri Evliya Çelebi'den önce 1580'li yıllarda bölgeyi gezen seyyah Reinhold Lubenau'nun da dikkatini çeker. O da Akdeniz tipi yel değirmenlerinden sıkça bahsetmiştir. Seyyah, Ege Denizi'ndeki Tinas Adası'nın yakınından geçerken yüksek bir dağın üzerinde çok sayıda yel değirmeni çalıştığını görmüştür. Kıbrıs'ın güney kesiminde yer alan Limasol kentinde eşeklerin çevirdiği şeker kamışı değirmenlerini

15 Evliya Çelebi'den önce Silivri çevresini gezen Alman seyyah Stephan Gerlach, 7 Haziran 1578 tarihinde Silivri yakınlarındaki Araplı Deresi üzerinde su değirmeninin varlığına işaret eder (Gerlach, 2007: 817).

16 *"Ve bu bozahâne taraflarında on aded taş kulle-i bâlâlar üzre yel değirmenleri var kim acâ'ib ü garâ'ib tarz-ı âhar âsiyâb-ı rîhlardır kim bu tarz yel değirmenlerini bir diyârda görmemişim."* (Evliyâ Çelebi, 2003a: 210).

17 Çelebi'nin burada gördüğü yel değirmenlerinden bir tanesi Nefes Baba Tekkesi için önemli geçim kaynağı idi. Aslında sadece burada değil Anadolu ve Balkanlarda bulunan çok sayıda tekke bünyesinde değirmen bulunduyordu (Altı, 2019:232, 270-273).

18 Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VIII. Kitap*, 34, 227-228, 252; Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi IX. Kitap*, 45, 66.

19 *"Ve mezkûr Kemerli kullenin önünde handak aşırı şimâle doğru limanın deryâ tarafına sed olmak için ol amik deryâ içine bir sedd-i İskender amelî doldurmuşlar kim her taşı hammâm kubbesi misâldir. Ve ol seddîn tûlu befl yüz elli adımdır. Ve üstünde on pâre yel değirmeni vardır. Ve Değirmenler burnunda liman ağzında Galata kulesi-misâl bir kulle-i serâmeddir. Her gece birer ağa nevbet bekleyüp Arab kulesine dek zencir çeküp sed ederler. Ve her değirmen dahi birer kulle-i metîndir, her gece onar müsellah neferât anda pâsbânlık eder."* (Evliyâ Çelebi, 2005: 122,128).

kaydeder. Sonrasında Rodos'a gider ve burada bir tepenin üzerinde 10 yel değirmeni sayar. Ayrıca kentin giriş kapısında bulunan kulelerin üzerinde 3 yel değirmeni daha görmüştür. Sonrasında Kos Adası'na geçer ve burada da onu yel değirmenleri karşılar. Daha sonra Sakız Adası'na gelen Reinhold Lubenau, gemilerin yanaştığı limanın yanında denize karşı 9 yel değirmeni görür, ayrıca 12 yel değirmeninin de kentin diğer tarafında olduğunu belirtir. Girit'e uğradıktan sonra Kandiy'e gelen seyyah burada 30 yel değirmenin varlığına işaret etmiştir (Lubenau, 2012: 598,671,677,681,692,705).

GEMİ/SAL DEĞİRMENLERİ

Evliya Çelebi, Bulgaristan'ın kuzeydoğu kesiminde Tuna Nehri kıyısındaki Silistre'ye geldiğinde o ana kadar hiç görmediği gemi/sal değirmenlerinden bahsetmiştir. Çelebi'nin anlatımına göre Silistre önünde 70-80 civarında gemi değirmeni vardı. Tuna Nehri üstünde direklerle birbirine bağlanmış iki gemi üzerinde duran bu değirmenler günde 50 Silistre kilesi un üretti. Çelebiye göre, bu değirmenlerde sadece tahıl öğütülmezdi. Sahip oldukları tahta örtülü damlar sayesinde değirmen işletmecileri de aileleriyle birlikte burada yaşıyorlardı. Hatta çoğunda fırın bile vardı. Bu fırınlarda poğaç ve ekmeğin pişirilirdi. Çelebi, bu değirmenlerin buldukları yerde sabit tutulması için yaban asmasından yapılan halatların ucuna içi taş dolu sepetlerin bağlanarak nehrin dibine atıldığını söylemektedir. Bu değirmenler sadece bahar mevsiminde çalıştığı için kış mevsiminde nehir buz tutunca halatlar kesilip, değirmenler güvenli alanlara çekilirdi (bkz. Ek 12). Seyyah, genellikle Silistre ayanlarının işlettiği bu değirmenlerden her sene 5 keseye kadar gelir elde edildiğini de yazmıştır (Evliyâ Çelebi, 1999: 190).²⁰

Evliya Çelebi'nin burada bahsettiği ve *Tuna havalisinden başka bir diyarda benzeri yoktur* dediği gemi değirmenleri VI. yüzyıldan beri bilinmektedir (Sherwood vd., 2019: 44). Aynı dönemde Avrupa'da Sen, Ren, Elbe ve dünyanın başka yerlerindeki nehirler üzerinde gemi değirmenlerinin tahılları öğüttüğünden Evliya Çelebi'nin haberdar olmaması normaldir (bkz. Ek 13). Çelebi, gemi değirmenlerini Belgrad'ın (Evliyâ Çelebi, 2001b: 193) yanı sıra Irak seyahati esnasında Dicle Nehri üzerinde de görecektir (Evliyâ Çelebi, 2001a: 343).²¹ Macaristan'da Budapeşte kentinin ortasından geçen Tisa Nehri üzerindeki görkemli gemi değirmenleri Evliya Çelebi'yi adeta büyülemiştir (Evliyâ Çelebi, 2002: 17). Orta Avrupa'nın yoğun nüfuslu ve verimli topraklara sahip bu kentinde gemi değirmenleri tahılların öğütülmesinde kadim zamanlardan beri kullanılıyordu. Balkanlar'da çok sık gemi değirmenlerine rastlayan Evliya Çelebi, bu sefer Kosova'nın kuzeyinde yer alan Mitroviçe kentinden geçen Sava Nehri üzerinde de görkemli gemi değirmenleri görünce şaşırmamıştır. Zira Çelebi bu değirmenleri Tuna Nehri üzerinde Silistre, Rusçuk ve Niğbolu kaleleri önünde defalarca görmüştü (Evliyâ Çelebi, 2002: 101). Evliya Çelebi dışında Osmanlı ülkesini gezen yabancı seyyahlar da gemi değirmenlerinden bahsetmiştir. Bu açıdan Tuna Nehri üzerindeki gemi değirmenleri, Evliya Çelebi'den önce daha XVI. yüzyılın ikinci yarısında seyyah Reinhold Lubenau'nun da dikkatini çekmişti. Prusyalı seyyah bu değirmenlerden etkilenir ve çizimlerini yapar (Lubenau, 2012: 120). Çelebi, Macaristan'ın güneyinde yer alan Mohaç Kalesi önünde Tuna Nehri üzerinde Macar değirmen ustalarının yaptığı 10 gemi değirmeni daha tespit etmiştir. Macarlar değirmencilik konusundaki ustalıklarını uzun dönemler boyunca korudular. Budin'de de gemi değirmenlerine rastlayan Çelebi, bu değirmenler için "Tuna değirmenleri" tabirini kullanmıştır (Evliyâ Çelebi, 2002: 148).²² Bu bölgedeki nehirler üzerinde değirmenler o kadar yaygındır ki Macarlar ile Osmanlılar arasında 1526 yılında Mohaç'ta yapılan savaşta Kanuni Sultan Süleyman'a yenilen Macar kralı II. Lajos'un (1516-1526) 29 Ağustos günü atıyla kaçarken bir değirmenin yakınında attan düşüp bataklıkta boğulduğu rivayet edilir (Lubenau, 2012: 121).

Gemi/sal değirmenleri hakkındaki anlatımına devam eden seyyah, Belgrad'ın güneybatısında yer alan Öziçe Kalesi'nden geçen Dvina Nehri üzerinde kurulmuş görkemli yüzü aşkın değirmenden bahsetmiştir. Benzersiz çarklara ve renkli sert değirmen taşlarına sahip bu değirmenlerin su kenarında kurulan dikey çarklı su değirmenleri mi yoksa gemi değirmenleri mi olduğu hususunda kesin bilgi yoktur (Evliyâ Çelebi, 2002: 141). Alman seyyah Stephan Gerlach da 12 Haziran 1573 tarihinde Pressburg'dan ayrıldıktan sonra gemilerin üzerinde kurulu çok sayıda gemi değirmeni olduğunu anlatır (Gerlach, 2006: 51-52).

20 Çelebi burada gördüğü gemi değirmenlerinin tarifini verir (Evliyâ Çelebi, 1999: 190).

21 "*Nehr-i Şatt üzere gemilerle niçe değirmânları gezdirüp un öğüdüp menâfi'-i kesire ederler turfa nevâ'îrlerdir kim vâcibû's-seyrdir.*" (Evliyâ Çelebi, 2001a: 343).

22 "*Yine Tuna üzere mezkûr Tuna gemileri değirmenleridir kim nehr-i Tuna ne cânibde tek cereyân ederse gemilerle anda varup un öğür, mu-sahhar ve kâr-ı sehare seyr [ü] temâşâdır.*" (Evliyâ Çelebi, 2002: 148).

Evliya Çelebi klasik tahıl değirmenlerinin dışında yün eğiren keçe değirmenleri, ağaç işleyen bıçkı değirmenleri ve demiri döven samakov değirmenlerinden de bahseder. Çelebi, Bulgaristan'ın Samakov Kasabası'na bağlı Köstence Köyü'nde samakov değirmenine rastlamıştır. Onu, su çarklarının hareket ettirdiği çekiçlerin demiri dövmesi şeklinde tarif etmektedir (Evliyâ Çelebi, 1999: 229). Evliya Çelebi başka bir yerde Samakov şehri ve çevresinde 110 tane demir işleyen değirmen olduğunu bildirmektedir Anlatımına devam eden Çelebi'ye göre, su değirmeni körüğü çekip ateş hâsıl olur. Fil karnı büyüklüğünde demir örslerin üzerine konan kızgın demirler su gücü yardımıyla hareket eden çekiçlerle dövülürdü (Evliyâ Çelebi, 2002: 66).

SONUÇ

Evliya Çelebi Osmanlı coğrafyasını gezerken gördüklerini ve duyduklarını ayrıntılı bir üslupla anlattı. Çelebi'nin özellikle değirmen teknoloji hakkında yazdıkları hayli ilgi çekiciydi. O, XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında kullanılan değirmenlerin bir tür envanterini ortaya koymuştur. Ona göre kas gücü, su ve rüzgâr enerjisiyle çalışan değirmenler imparatorluğun en ücra köşelerine kadar yayılmıştı. Çelebi değirmenleri anlatırken onları gündelik hayatla bütünleşik bir halde sunmaktadır. Özellikle su değirmenleriyle alakalı söylediklerine bakılırsa buraların birer mesire alanı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Çelebi'nin gittiği her yerde muhakkak değirmenlerden bahsetmesi, bu yerlerin yabancılar için birer dinlenme ve konaklama merkezi olarak da kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Onun değirmenler hakkındaki anlatımı yer yer abartılı ve kurgusal olsa da söyledikleri gerçektir. Zira döneme tanıklık etmiş diğer seyyah ve başka kaynaklar da Çelebi'nin yazdıklarını doğrular niteliktedir. Bu açıdan onun eseri değirmen teknolojisinin tarihsel gelişimi için eşsiz bir öneme sahiptir. Özellikle hakkında yeterli bilgi bulunmayan değirmenlerin tasviri, çeşitleri ve kullanılan teknolojiyle alakalı vazgeçilmez bir bilgi kaynağıdır. Çelebi'nin değirmen tasvirine dikkatli bakıldığı zaman, insanların bu mekânları sadece tahıllarını öğütmek için kullanmadığı, burada sosyal ve ticarî ilişkiler de geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki bazı değirmenlerin etrafında pazarlar kurulmuş, tahıl öğütme sırasındaki uzun bekleyişler insanların başka ihtiyaçlarını karşıladıkları bir zaman ve mekân doğurmuştu.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Maliyeden Müdevver (Mad. d.), nr. 7, hkm. 273, 22 Rabiulevvel 975 (26 Eylül 1568).

Kaynak ve Araştırma Eserler

Akgündüz, Ahmet (1990). *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Osmanlı Kanunnameleri I. Kitap*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

Akgündüz, Ahmet (1991). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri: Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

Akgündüz, Ahmet (1992). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri: Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri (Merkez ve Umumi Kanunnameler 1)*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

Akgündüz, Ahmet (2015). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri X. Kitap: IV. Murâd, I. İbrahim ve IV. Mehmed Devri Kânûnnâmeleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Altı, Aziz (2015). "Su Değirmenlerinden Vapur Değirmenlerine: Nehirlerde Teknolojik Bir Dönüşümün Öyküsü", *Osmanlı Devleti'nde Göller ve Nehirler Sempozyumu 2*, Not Yayınları, Kayseri, 383-386.

Altı, Aziz (2019). *Balkanlarda Bektaşilik (XVII-XVIII. Yüzyıllar)*, La Kitap Yayınları, Ankara.

Aynural, Salih (2001). *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti 1740-1840*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Basalla, George (2013). *Teknolojinin Evrimi*, (Çev: Cem Soydemir), Doğu Batı Yayınları, İstanbul.

Başkutlu, Salih (2022). "Klasikten Moderne Osmanlı Değirmenciliği", *Kadim*, 3, 209-240.

Belon, Pierre (2020). *Pierre Belon Seyahatnamesi*, (Çev: Hazal Yalın), Kitap Yayınevi, İstanbul.

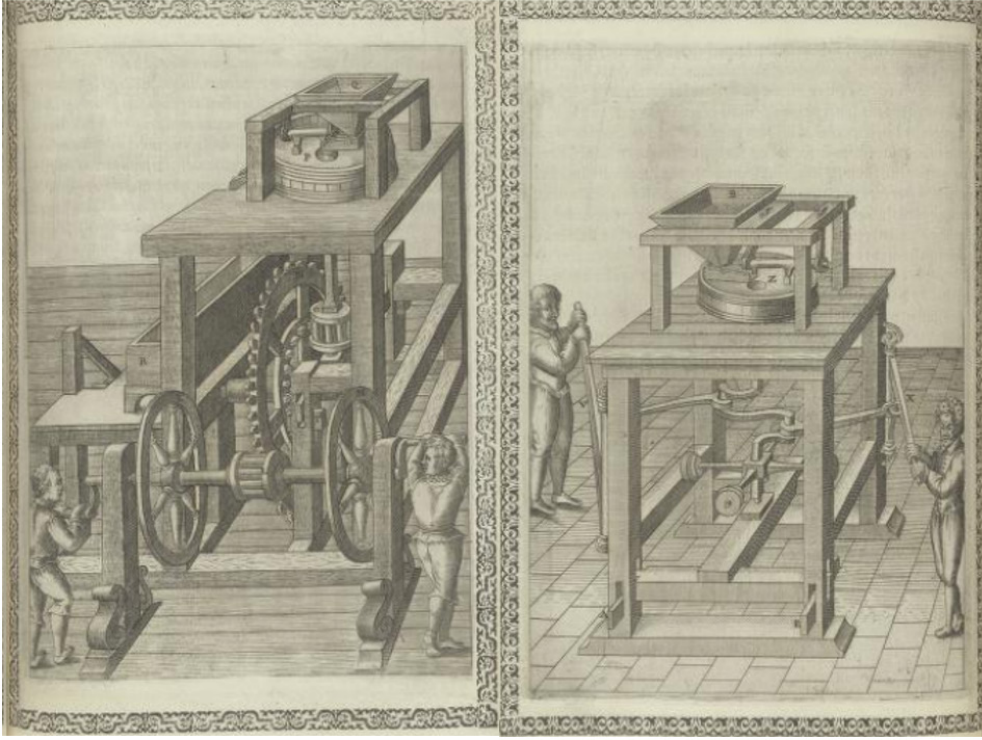
Bilgin, Arif (2004). *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Evliyâ Çelebi (2006). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap*, (Yay. Haz: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Evliyâ Çelebi (1998). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II. Kitap*, (Yay. Haz: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi (1999). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi III. Kitap*, (Yay. Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi (2001a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi IV. Kitap*, (Yay. Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi (2001b). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. Kitap*, (Yay. Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi (2002). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap*, (Yay. Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi (2003a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VII. Kitap*. (Yay. Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi (2003b). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VIII. Kitap*, (Yay. Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi (2005). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi IX. Kitap*, (Yay. Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi (2007). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi X. Kitap*, (Yay. Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Faroqhi, Suraiya (1984). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*, Cambridge.
- Gerlach, Stephan (2006). *Türkiye Günlüğü 1573-1576 1. Cilt*. (Ed: Kemal Beydilli), (Çev: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Gerlach, Stephan (2007). *Türkiye Günlüğü 1577-1578 2. Cilt*. (Ed: Kemal Beydilli), (Çev: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Genç, Mehmet (2007). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet (1994). "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmânî ve Rabita-i Asitâne", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 14, 9-35.
- Landels, John G. (1996). *Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik*, Tübitak Yayınları, Ankara.
- Lubenau, Reinhold (2012). *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde (1587-1589)*, (Çev: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Mazhari, Ali (1972). *Orta Çağ'da Müslümanların Yaşayışı*, (Çev.: Bahriye Üçok), Varlık Yayınevi, İstanbul.
- Nicolo de Nicolai (1580). *Delle Navigazioni et Peregrinationi Orientali*, Venetia.
- Pulaha, Selami ve Yücel, Yaşar (1993). "Derbeyan-ı Kanunname-i Osmanî". *BELGELER*, 12/16, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 17-100.
- Sherwood, Andrew N.-vd. (2019). *Greek and Roman Technology: A Sourcebook of Translated Greek and Roman Texts*, Routledge, New York.
- Simeon, Polonyalı (2016). *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, (Ed: İslam Özkan), Köprü Kitapları, İstanbul.
- Sûrname* (1344). Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul.
- Tacolla, Mariano (1972). *De Ingeneis*, (Ed: Frank D. Prager and Gustina Scaglia), The MIT Press, Cambridge.
- Ramelli, Agostino (1588). *Le diverse et Artificiose Machine*, Paris.
- Storck, John-Teague, Walter Dorwin (1952). *Flour for Man's Bread: A History of Milling*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Xenophon (2008). *Cyropaedia: The Education of Cyrus*, (Translated From the Greek of: F. M. Stawell, Henry G. Dakyns), Dodo Press, New York.
- Verantii, Fausti (1595). *Machinae Nouae*, Venezia.
- Zonca, Vittorio (1607). *Novo Teatro di Machine et Edificii*, Padua.

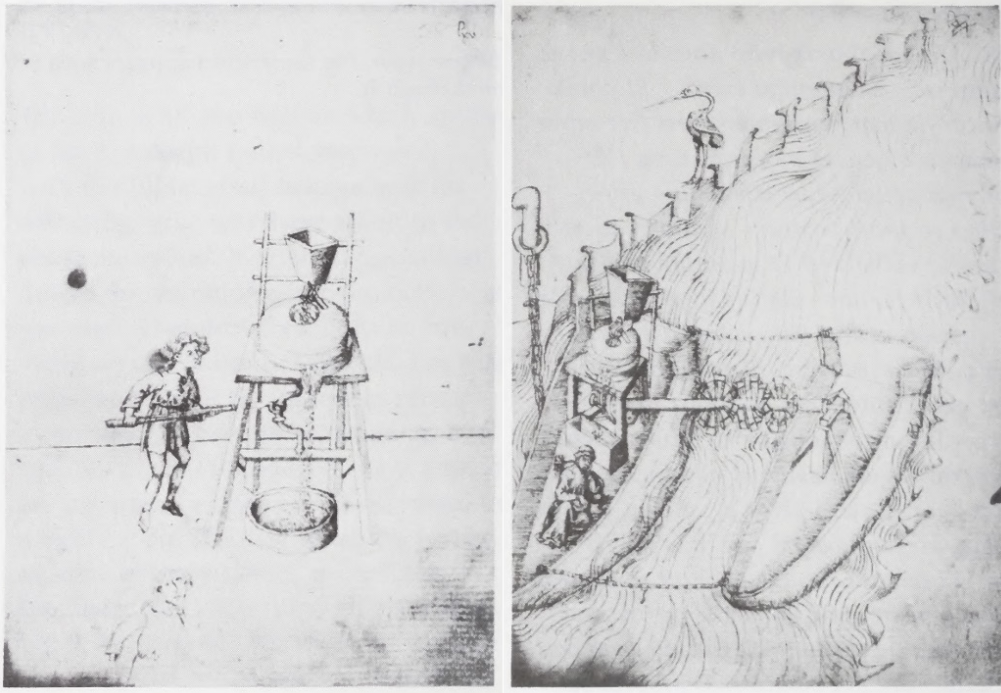
EKLER

Ek 1: Kol Kuvvetiyle Çalışan Değirmen Modelleri

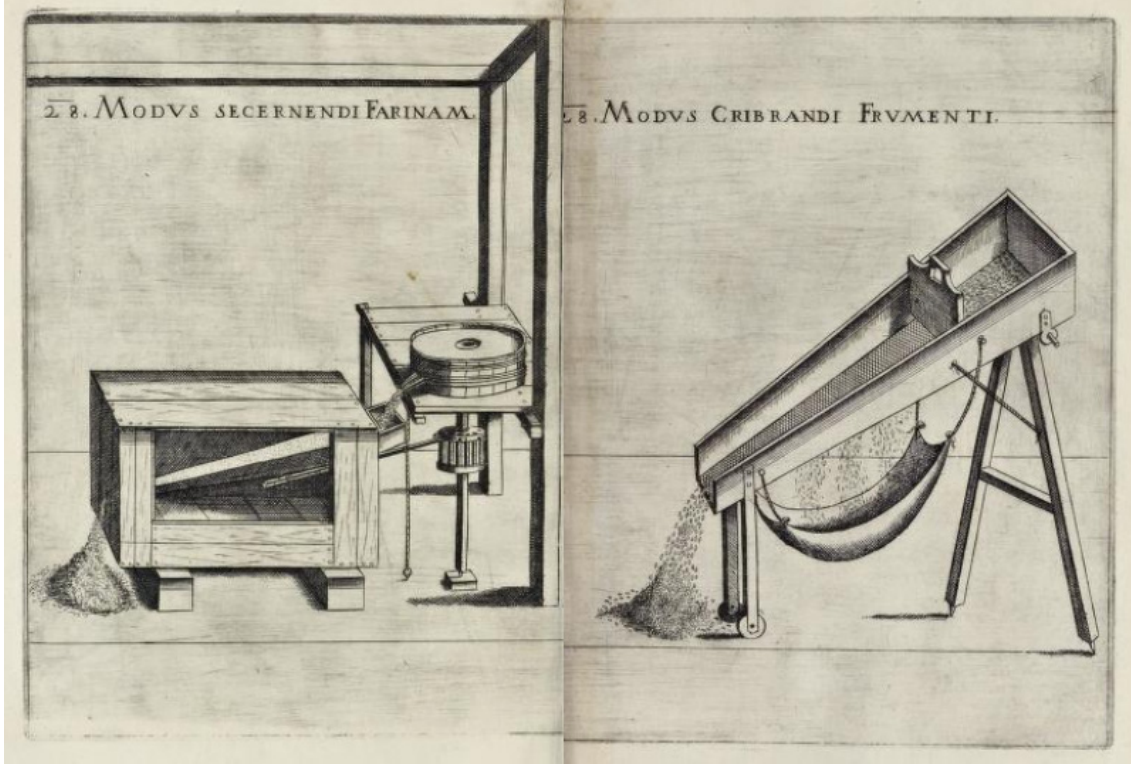
(Kaynak: Ramelli, 1588: 197-198).

Ek 2: Mariano Taccola'nın Çizimleri Arasında Yer Alan Krank Millî El Değirmeni ve Gemi/Sal Değirmeni Modeli

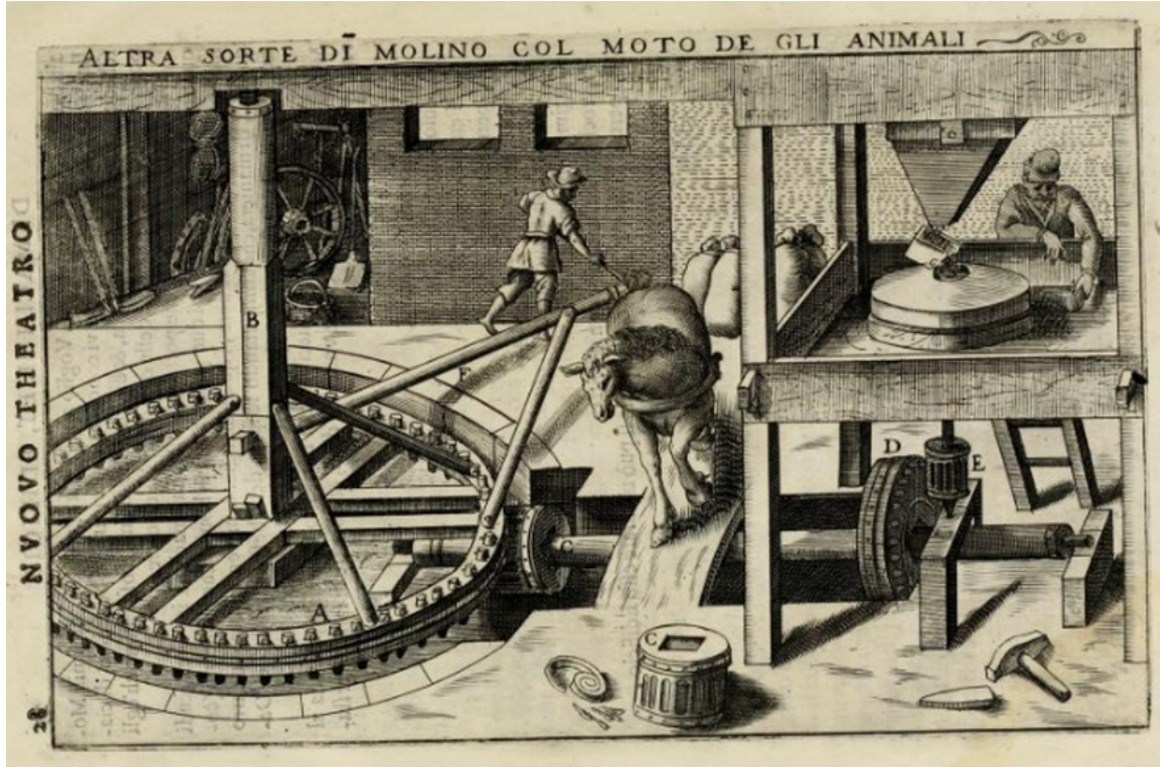
(Kaynak: Taccola, 1972: 140,142).

Ek 3: XVI. Yüzyılda Değirmencilik Endüstrisinde Kullanılan Un Temizleme Elekları

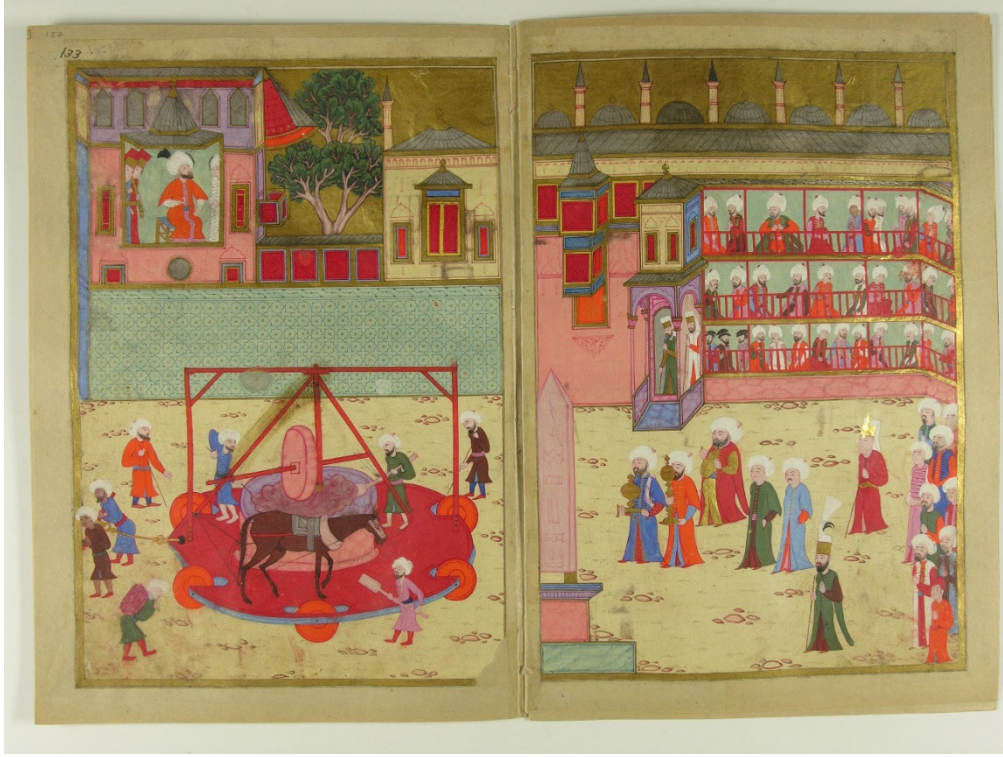
(Kaynak: Verantii, 1595: 176-177).

Ek 4: At Değirmeni

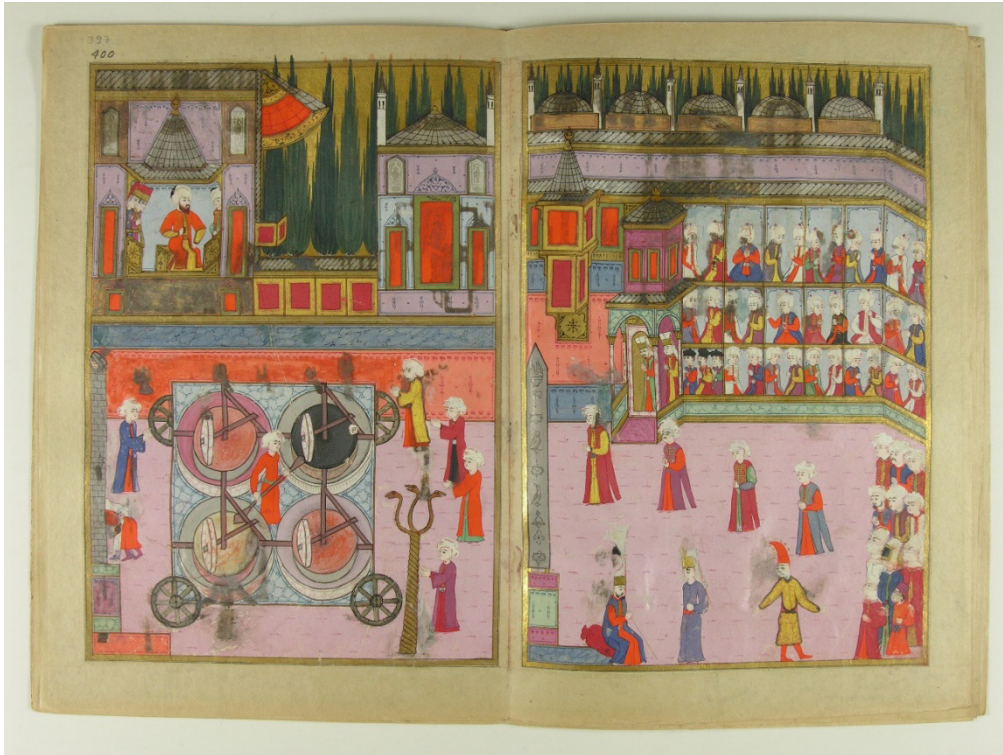
(Kaynak: Zonca, 1607: 28).

Ek 5: Zeytinyağı Üreten At Değirmeni Minyatürü

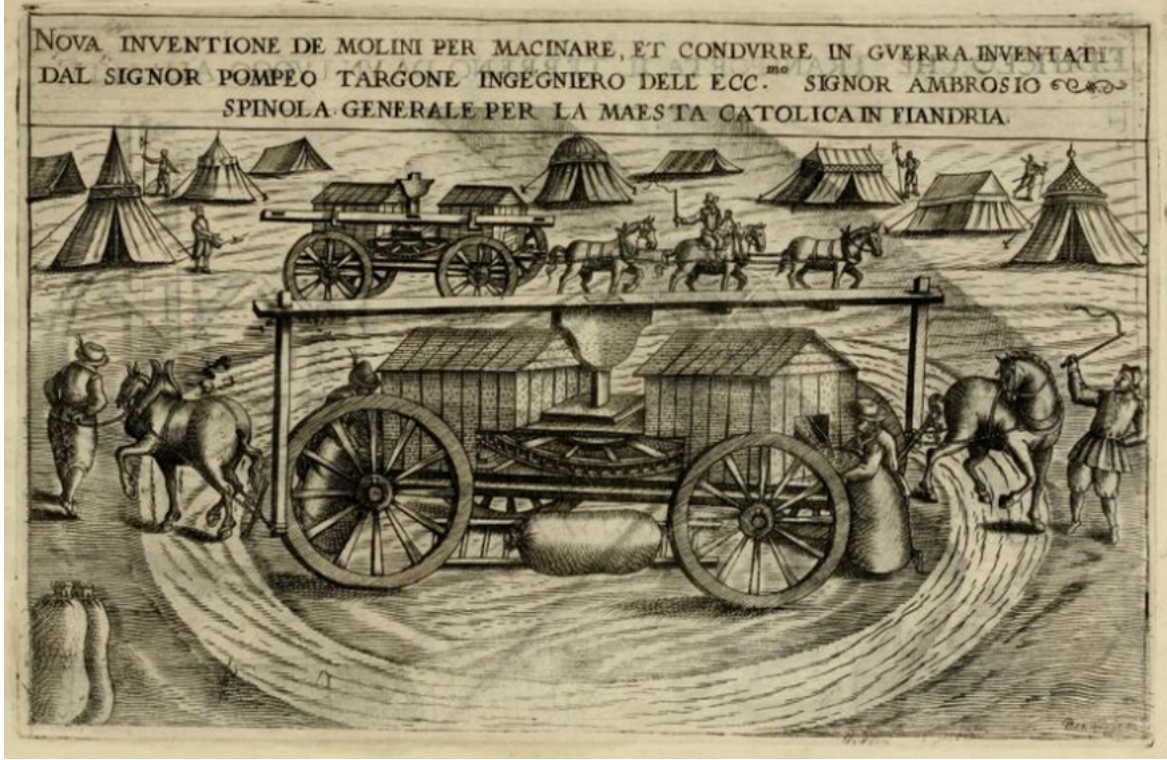
(Kaynak: *Sürname*, 1344: 133).

Resim 6: Surnâme-i Hümayun'da (III. Murad Surnâmesi) Araba Üzerindeki Değirmenleri Resmeden Bir Minyatür

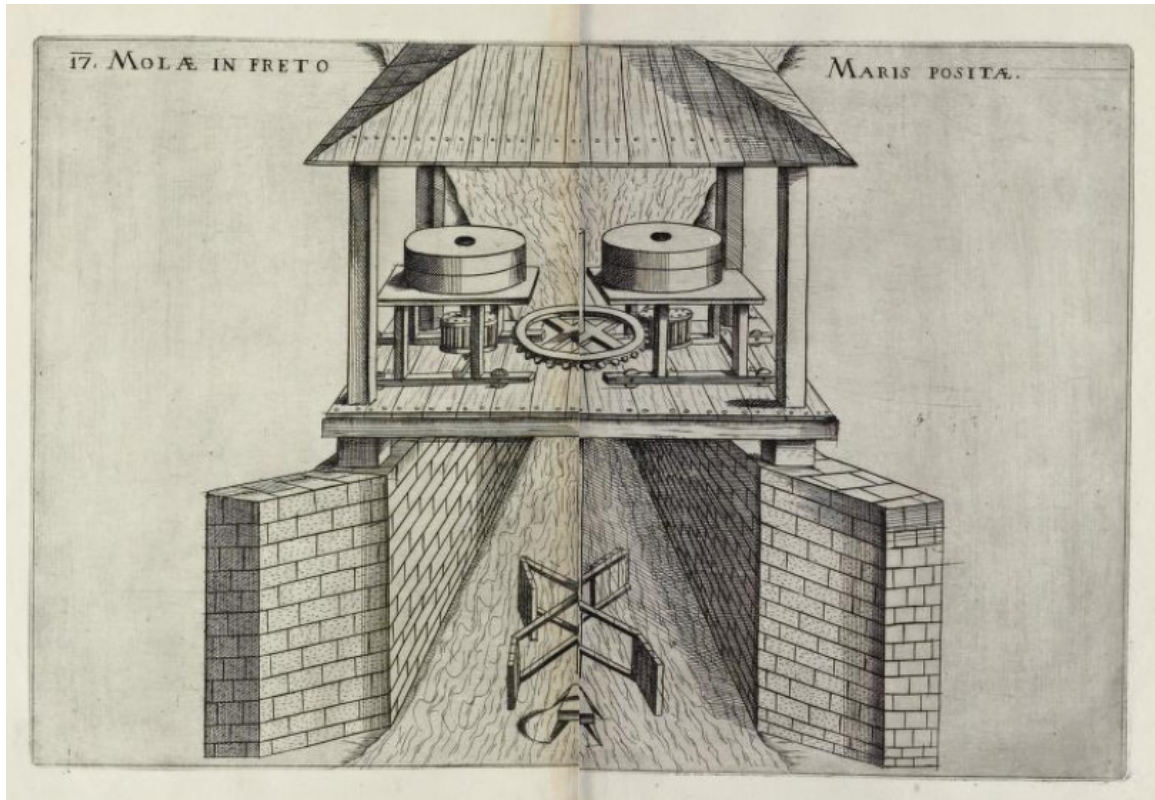
(Kaynak: *Sürname*, 1344: 400).

Ek 7: Bir Ordugâhta Araba Değirmeni

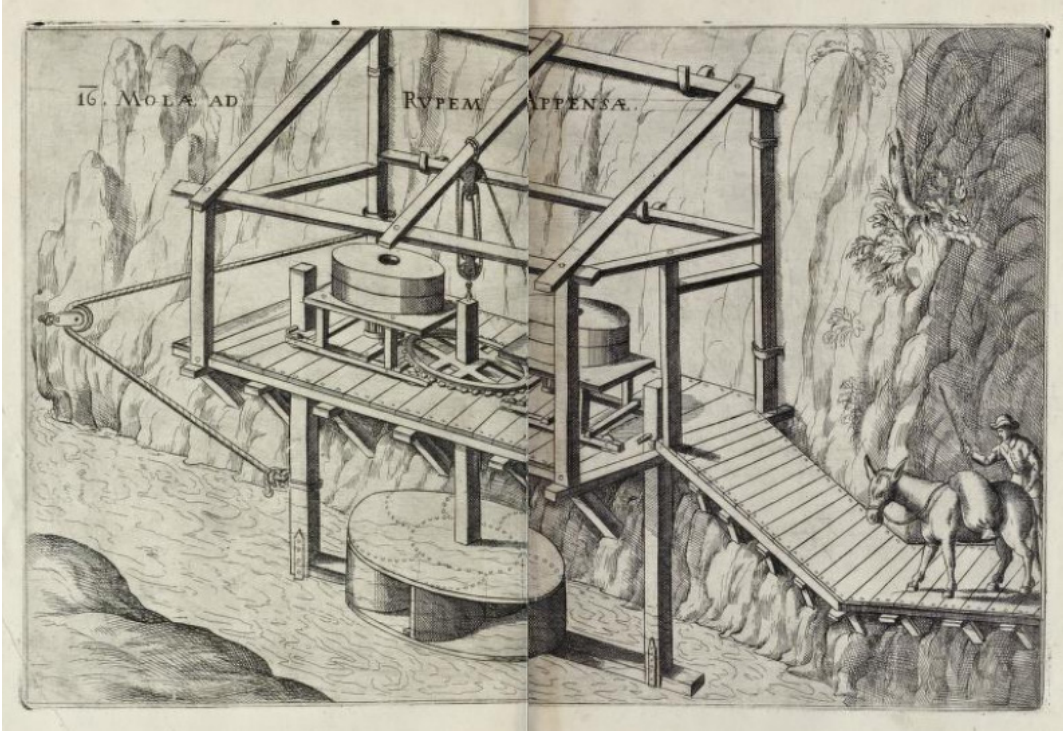
(Kaynak: Zonca, 1607: 90).

Ek 8: Bir Su Kanalı Üzerinde Kurulmuş Yatay Çarklı Değirmen Tipi

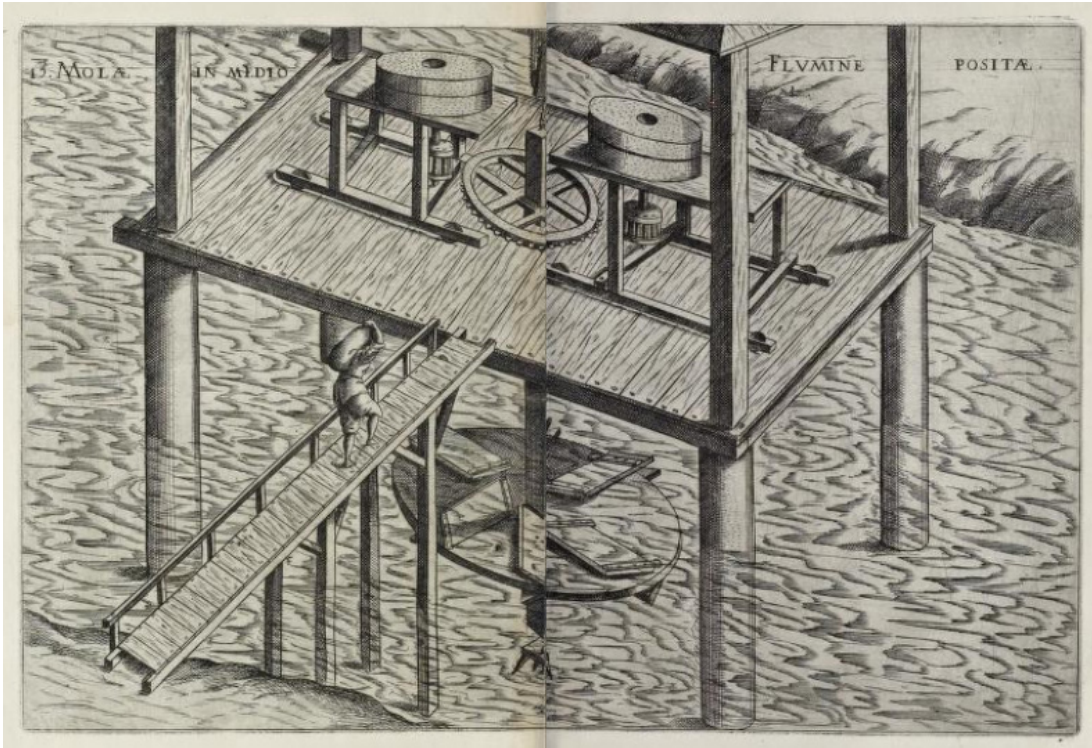
(Kaynak: Verantii, 1595: 132-133).

Ek 9: XVI. Yüzyılda Çizilmiş Akarsu Üzerinde Yatay Çarklı Bir Su Değirmeni Modeli

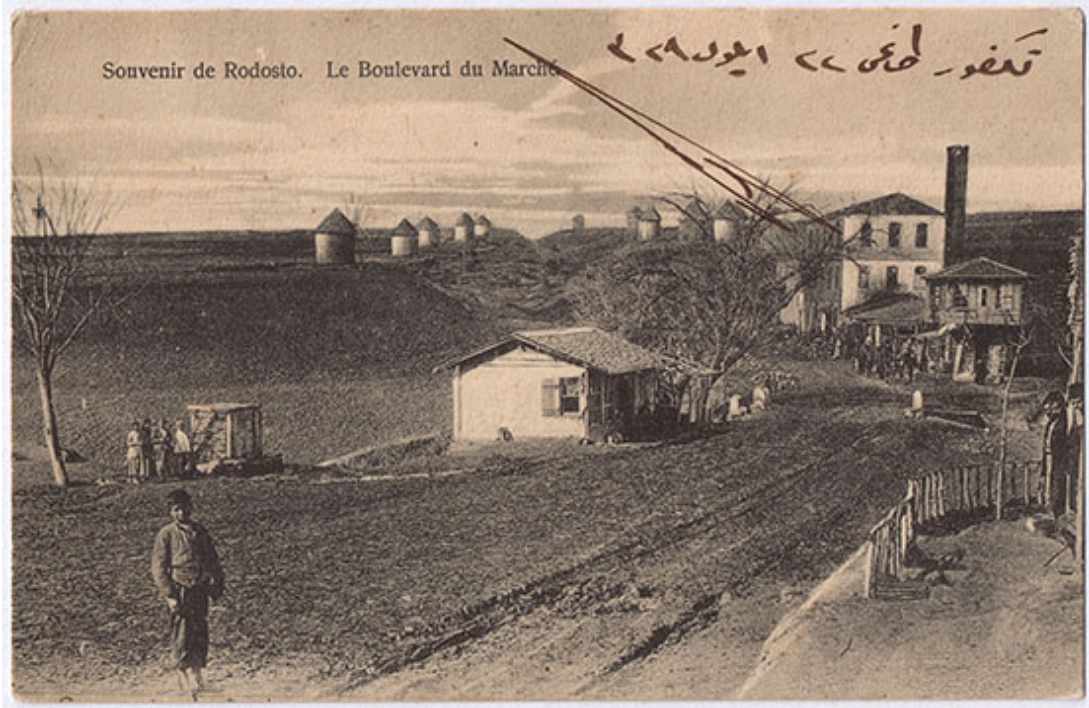
(Kaynak: Verantii, 1595: 128-129).

Ek 10: Debisi Yüksek Akarsular Üzerinde Kurulan Bir Yatay Çarklı Su Değirmeni Modeli

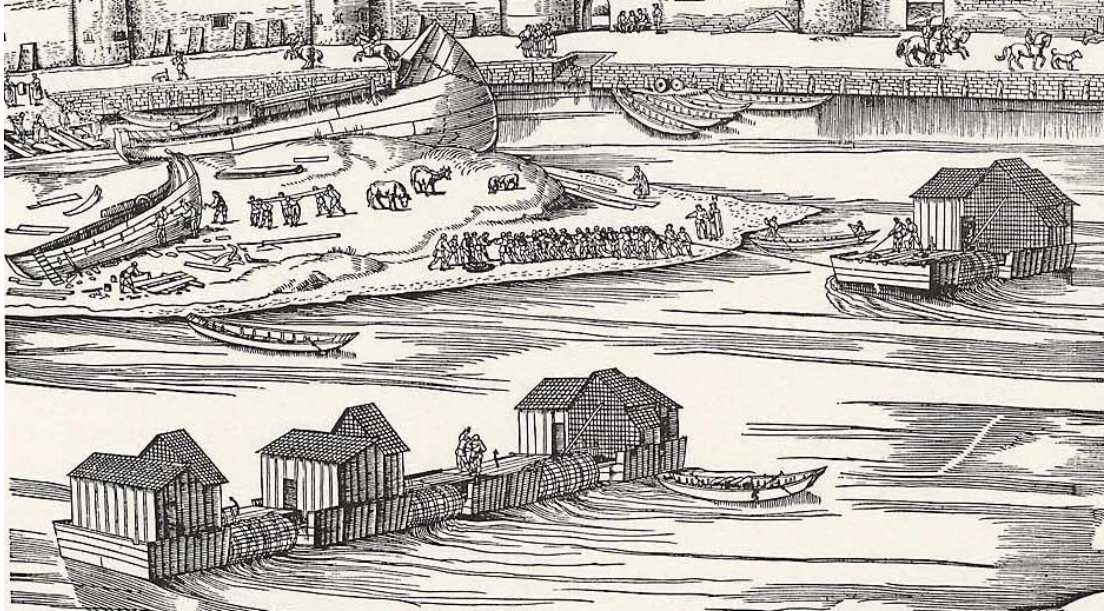
(Kaynak: Verantii, 1595: 124-125).

Ek 11: Tekirdağ'da Bulunan Akdeniz Tipi Yel Değirmenleri

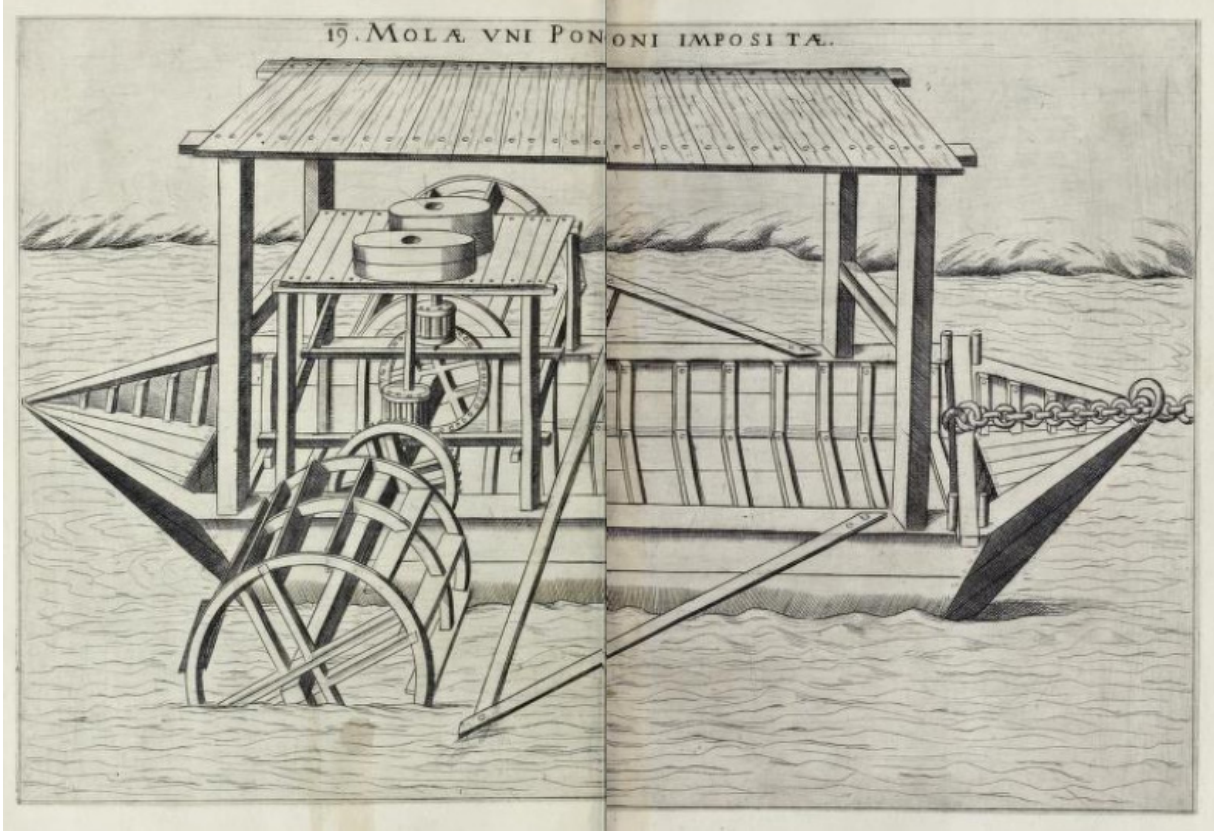
(Kaynak: "Tekfurdağı 22 Eylül 1329 = Souvenir de Rodosto. Le Boulevard du Marché"
<http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?undefined> - Erişim Tarihi: 22.10.2021).

Ek 12: Evliya Çelebi'nin Anlatımına Uyan Gemi Değirmenleri

(Kaynak: 1531 yılında Ren Nehri üzerindeki gemi değirmenleri tasviri
<http://images.zeno.org/Kunstwerke/l/big/HL31524a.jpg> - Erişim Tarihi: 21.10.2021).

Ek 13: XVI. Yüzyılda Tasarlanmış Bir Gemi Değirmeni

(Kaynak: Verantii, 1595: 140-141).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geğirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:03.04.2022 Accepted/Kabul:06.07.2022

DOI: 10.30794/pausbed.1097723

Research Article/Araştırma Makalesi

Saray, Ö. ve Güngör, S. (2023). "İslami Finansal Okuryazarlık Düzeylerinin Belirlenmesi: Tokat İli Üzerine Bir Alan Araştırması", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss.309-333.

İSLAMİ FİNANSAL OKURYAZARLIK DÜZEYLERİNİN BELİRLENMESİ: TOKAT İLİ ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI

Öznur SARAY*, Selim GÜNGÖR**

Öz

Finansal okuryazarlık, bireylerin finansal tutum ve davranışlarını etkilemede katkısı olan beşeri sermayelerden biridir. Dünyada İslami finans ürünlerinin gelişimine paralel olarak, insanların finansal karar vermelerini desteklemek için İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesine ve geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bahsedilenlerden hareketle, bu çalışmanın amacı Tokat il merkezinde yaşayan, 18 yaş ve üzeri ve farklı demografik özelliklere sahip olan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerini tespit etmektir. Bu doğrultuda, araştırma yüz yüze ve elektronik ortamda uygulanarak Tokat il merkezinde yaşayan 389 bireyden elde edilen anket verileriyle yapılmıştır. Araştırmaya ait hipotezler, bağımsız örneklem t ve ANOVA testleri, faktör analizi, Post-Hoc Tukey çözümlemesi ve farklı faktörlere dayalı frekans analizi uygulanarak sınanmıştır. Analizlerden elde edilen bulgular, katılımcıların İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim ve gelir düzeylerine göre anlamlı farklılıklar gösterdiğini ortaya koymuştur. Araştırmada ayrıca bireylerin finansal okuryazarlık düzeyleri yüksek olmasına rağmen İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *İslami Finansal Araçlar, İslami Finansal Okuryazarlık, ANOVA Testi, Bağımsız Örneklem t Testi, Faktör Analizi.*

DETERMINING THE LEVELS OF ISLAMIC FINANCIAL LITERACY: A FIELD RESEARCH ON THE PROVINCE OF TOKAT

Abstract

Financial literacy is one of the human capitals that contributes to influencing the financial attitudes and behaviors of individuals. In parallel with the development of Islamic financial products in the world, there is a need to determine and develop Islamic financial literacy levels to support people's financial decision making. Based on these mentioned, the purpose of this study is to detect the Islamic financial literacy levels of individuals living in the city center of Tokat, aged 18 and over and having different demographic characteristics. Accordingly, the research was conducted face-to-face and electronically using survey data obtained from 389 individuals living in Tokat city center. The hypotheses of the research were tested by applying independent sample t and ANOVA tests, factor analysis, Post-Hoc Tukey analysis and frequency analysis based on different factors. The findings obtained from the analyses revealed that the Islamic financial literacy levels of the participants showed significant differences according to gender, marital status, age, education and income levels. In the research, it was also found that although financial literacy levels of individuals are high, Islamic financial literacy levels are at a low level.

Keywords: *Islamic Financial Instruments, Islamic Financial Literacy, ANOVA Test, Independent Sample t Test, Factor Analysis.*

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, TOKAT.

e-posta: oznursaray@gmail.com, (<http://orcid.org/0000-0002-0262-3952>)

**Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Reşadiye Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, TOKAT.

e-posta: selim.gungor@gop.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0002-2997-1113>)

GİRİŞ

Finansal refah, kişinin hem mevcut dönemde hem de gelecekte finansal güvenceye ve seçim özgürlüğüne sahip olması olarak ifade edilebilir. Finansal açıdan sağlam bir kişi, gelecekte kendini güvende hissederek mevcut ve süregelen finansal yükümlülüklerini yerine getirebilirken, bu kişi aynı zamanda hayattan zevk almasına imkân tanıyan seçimler yapabilir. Bu doğrultuda, kişinin finansal refahını etkilediği bilinen en önemli faktör kişiye hayatındaki finansal işleyişi kavrama becerisi sağlayan finansal okuryazarlıktır (Dolan vd., 2007; Md. ve Ahmad, 2020).

1950'lerden itibaren, finansal okuryazarlık kavramı literatürde finansal uzmanlar ve araştırmacılar tarafından büyük ölçüde kabul görmesine rağmen hiçbiri benzer tanımlar sunmamıştır. Örneğin, Hung vd. (2009) tarafından önerilen ve literatürde sıklıkla kullanılan finansal okuryazarlık tanımında, finansal yönetimdeki bilgi ve becerilerle ilgilenilmişken, diğer çalışmalarda finansal okuryazarlık ya borç okuryazarlığı olarak yorumlanmış (Lusardi ve Tufano, 2009) ya da finansal okuryazarlığın finansal araç bilgilerini değerlendirme ile değerlendirme yapma becerisine (Mandell, 2008) ve finansal kavramlar, bilgi değerlendirmesi ve karar verme gibi yönlerine vurgu yapılmıştır (Lusardi ve Mitchell, 2007). Atkinson ve Messy (2012) ise finansal okuryazarlığı, finansal bilgi, finansal tutum ve finansal davranışın bir bileşimi olarak tanımlamıştır. Tanımda geçen finansal bilgi, sosyal hayatta günlük kullanım için gerekli olan finansal terim ve kavramların anlaşılması (Bowen, 2002), finansal tutum, en iyi karar verme ve kaynak yönetimi yoluyla değer yaratmak ve sürdürmek için finansal ilkelerin uygulanmasıdır (Rajna vd., 2011). Finansal davranış ise para yönetimi ile ilgili insan davranışını ifade etmektedir (Xiao, 2008).

Finansal okuryazarlık, tasarruf, bütçeleme veya krediyi akıllıca kullanma gibi kişileri arzu edilen borç ödeme hassasiyetine yönlendiren teşvikler ve ortamlar yaratarak finansmana erişimin sağlanması hususunda kritik öneme sahiptir. Finansal okuryazarlık, finansal riskleri ve fırsatları değerlendirme, bilinçli seçimler yapma, finansal yardım gerektiğinde nereye ya da kime başvuracaklarını bilme ve finansal refahlarını iyileştirmek için başka etkili eylemlerde bulunma beceri ve güveni ile tüketicilerin ya da yatırımcıların finansal ürünler ve kavramlar hakkındaki anlayışlarının bir birleşimidir. Ayrıca finansal ürün ve hizmetlerin karmaşık ve çok yönlü olması da finansal okuryazarlığın önemini artıran bir durumdur. Piyasada aktif rol oynayan tedarikçiler çeşitli sayıda ürünü finansal tüketicilerin seçimine sunmaktadır. Elbette ki uygun bir finansal ürün seçiminde nihai karar tüketicilerin sorumluluğundadır. Örneğin, bazı tüketiciler emeklilik planları için belirli bir finansal ürüne yatırım yapmayı tercih edebilir. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerde yaşanan gelir artışları ve mikro finans sağlayıcıları ile yeni teknolojiler gibi yeni finans kurumlarının bir sonucu olarak, finansal piyasalarda ilk kez işlem görme imkânı elde eden çok sayıda tüketici söz konusudur. Nitekim şubesiz bankacılık faaliyetleri de tüketicilerin finansal piyasalara katılımını kolaylaştıran yeni teknolojilerin bir örneğidir (Abdullah vd., 2017; Miller vd., 2009).

Literatürde, finansal okuryazarlığın bireylerin finansal davranışlarını etkilediği ampirik olarak kanıtlanmıştır. Baysa ve Karaca (2016), Barış ve Şahin (2018), Huston (2010), Lusardi ve Mitchell (2007), Oktay ve Kandil Göker (2020) ve Widyastuti vd. (2020) gibi araştırmalar, finansal okuryazarlığın insanları çeşitli borç ödeme hassasiyeti veya önemli finansal kararlar almaya yönlendirebileceğini göstermiştir. Bu noktadan hareketle, İslami finansal ürünler bağlamında insanları finansal karar vermede desteklemek için İslami finansal okuryazarlığın da gerekli olduğu söylenebilir. İslami finansın, özellikle son 20 yıldır etki alanını genişletmesi sebebiyle İslami finans ürünlerinin çeşitliliği bankacılık ve finans sektörü olmak üzere artış göstermiş, İslami finans ürünleri sadece Müslüman değil, aynı zamanda gayrimüslim tüketicilere de sunulmuştur. Bu nedenle, insanların İslami finans ve İslami finansal okuryazarlık kavramlarıyla ilgili anlayışları güçlendirilmelidir (Ahmad vd., 2020).

Şu ana kadar İslami finans okuryazarlığı ile ilgili bazı araştırmalar yapılmış; ancak İslami finansal okuryazarlığı tartışan araştırmacılar bu kavramı açıkça tanımlamamış ve araştırmalarda sisteme uygun geleneksel finansal okuryazarlık tanımına ve İslami finansa yerine getirilmesi gereken yükümlülükler atıfta bulunulmuştur. Örneğin, Razak ve Abdullah (2015) İslami finansal okuryazarlığı, finansal planlama (tekafül, emeklilik planları, din temelli yatırım), zekât, İslam miras hukuku, vesayet ve (vakıf, sadaka) hayırsever bağışlardan oluşan (gelir, tüketim ve tasarrufların yönetimi) finansal veya temel servet yönetimi olarak tanımlamıştır. Razak ve Abdullah (2015) bu tanımda, zekât, İslam hukuku, yatırım işlemleri, bağışlar, vasiyetlerin uygulanması ve mülk yönetimi gibi faaliyetlerin İslami öğretilerde belirtilen ilkelere uygun olarak İslami finansa uygulanması gerektiğinin altını çizmiştir (Setiawati vd., 2018).

Sonraki kısımlarda öncelikle, araştırma konusuna ilişkin literatürde yapılan çalışmalara yer verilmiş, devamında araştırmada kullanılan veri seti ve yöntemlerden kısaca bahsedilerek araştırma bulguları raporlanmış ve son olarak elde edilen bulgular teorik açıdan yorumlanmış, araştırmanın sınırlılıkları ortaya konularak değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

1. LİTERATÜR

Bu kısımda, İslami finansal okuryazarlık ile ilgili yabancı ve ulusal literatürde yer alan ve araştırmaya katkı sağlayacağı düşünülen çalışmalar özetlenmiştir.

İslami finansal okuryazarlık ile ilgili yurtdışında yapılan çalışmalardan Abdullah ve Anderson (2015), Malezya'nın başkenti Kuala Lumpur'da görev yapan banka çalışanlarının İslami finansal okuryazarlık düzeylerini etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla 81 katılımcıdan elde ettikleri verileri faktör analizine tabi tutmuşlardır. Çalışma sonucunda, Kuala Lumpur'da görev yapan banka çalışanlarının İslami finansal okuryazarlık düzeylerini etkileyen dokuz faktörün sırasıyla bankacılık ürününe ilişkin görüşler, İslami bankacılık ürününe ilişkin görüşler, geleneksel bankacılık ürününe ilişkin görüşler, ebeveynlerin İslami finans ürün ve hizmetler üzerindeki etkisi, menkul kıymet yatırımlarını belirleyen faktörler, kişisel finansal yönetime ilişkin tutum, kişisel finansal yönetimin etkisi, varlık planlaması ve yönetimi hakkında bilgi ve İslami finansal ürün ve hizmetlere yönelik tutum olduğu bulgularına ulaşılmıştır. Rahim vd. (2016)'nin Malezya Utara Üniversitesi'nde öğrenim gören 200 öğrencinin verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada, üniversite öğrencilerinin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin belirleyicilerini faktör analiziyle test edilmiştir. Çalışma sonucunda, öğrencilerin İslami finansal okuryazarlık düzeyini belirleyen en önemli faktörün dindarlık olduğu ve bu faktörü umutsuzluk ve finansal doyum faktörlerinin izlediği belirlenmiştir.

Endonezya üzerine yapılan bir çalışmada Sardiana (2016), İslami finansal okuryazarlık ile bilgi, beceri, yetenek ve güven gibi göstergelerin İslami finansal hizmetleri kullanma tercihleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını Jakarta İslami finans hizmetlerini kullanan ve kullanmayanlardan oluşan toplam 220 kişinin verilerini dikkate alarak ikili lojistik regresyon analizi ile araştırmıştır. Sonuç olarak, İslami finansal okuryazarlığın İslami finansal hizmetleri kullanma tercihini önemli ölçüde etkilediği ve bilgi göstergesinin İslami finans hizmetlerinin kullanım tercihleri açısından az da olsa önemli olduğu tespit edilmiştir. Endonezya üzerine yapılan başka bir çalışmada Setyowati vd. (2018), Solo şehrinde yaşayan 313 katılımcının anket verilerini kullanarak Solo şehrinde yaşayan insanların İslami finansal okuryazarlık düzeyi ile İslami finansal okuryazarlığın kişisel finansal planlama üzerindeki etkisini en küçük kareler yöntemiyle araştırmışlardır. Çalışma sonucunda, Solo'da yaşayanların İslami finansal okuryazarlık düzeyinin oldukça yüksek olduğu ve İslami finansal okuryazarlık düzeyi yüksek olan bireylerin kişisel mali durumunu daha iyi yönetebildiği bulgularına ulaşılmıştır.

Pakistan üzerine yapılan çalışmada Zaman vd. (2017), banka müşterilerinin İslami finansal okuryazarlık düzeyleri ile İslami finansal okuryazarlığın İslami bankacılık hizmetlerinin benimsenmesine etkisini Lahor'da yaşayan 300 banka müşterisinin anket verilerini kullanarak yapısal eşitlik modeliyle araştırmışlardır. Sonuç olarak, çoğu katılımcının İslami bankacılık hizmetlerinin meşruiyeti, müşteri kalitesi, hizmet ve ürünlerin kalitesi, İslami bankacılık sisteminin meşruiyeti vb. faktörlerle ilgili endişelerinin bulunduğu ve kitleler arasındaki eğitim düzeyi, müşteri hizmetleri, hizmet kalitesi ve İslami bankacılığın meşruiyetinin İslami bankacılık hizmetlerini benimseme oranını etkilediği tespit edilmiştir.

Albaity ve Rahman (2019)'ın yaptıkları çalışmada İslami finansal okuryazarlığın, İslami bankacılığa yönelik farkındalığın, maliyetin, faydanın, itibarın ve tutumun potansiyel müşterilerin İslami bankacılığı kullanma niyetleri üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri Şarika, Abu Dabi ve Dubai'deki geleneksel bankalarda işlem gören toplam 350 banka müşterisinin anket verileri dikkate alınarak PLS regresyon analizi ve doğrusal olmayan bootstrap yapısal modeli aracılığıyla incelenmiştir. Çalışma sonucunda, katılımcılar arasında İslami finansal okuryazarlık düzeyinin yüksek olduğu ve cinsiyet, gelir düzeyi ve yılların iş deneyiminin bir fonksiyonu olarak önemli ölçüde farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca, İslami bankacılığa yönelik farkındalığın, itibarın ve İslami bankacılığa yönelik tutumun İslami bankacılığı kullanma niyetini önemli ölçüde etkilediği, ancak maliyet ve faydanın etkilemediği belirtilmiştir.

Aralarında 30 Müslüman ve 30 gayrimüslimin yer aldığı toplamda 60 mikro ve küçük girişimcinin anket verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada Suci ve Hardi (2019), İslami finansman ile ilgili alınan danışmanlık

hizmetlerinin girişimcilerin niyetleri ile İslami finansal okuryazarlık düzeyleri üzerindeki etkisini ANCOVA ve hiyerarşik regresyon analizleriyle araştırmışlardır. Sonuç olarak, danışmanlık hizmeti aldıktan sonra gayrimüslim girişimcilerin niyetleri ve İslami finansal okuryazarlık düzeylerinde önemli bir artış olduğu tespit edilmiştir.

Ürdün’de yaşayan 385 bireyin anket verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada Daradkah vd. (2020), İslami bankacılık hizmetlerinde finansal okuryazarlığın kapsamı, demografik değişkenlerin İslami bankacılık üzerindeki etkisi ile İslami finansal okuryazarlık açısından demografik değişken kategorilerinin ortalamaları arasında farklılıkları sıralı lojistik regresyon analizi ve parametrik olmayan testlerle araştırmışlardır. Çalışma sonucunda, eğitim düzeyi, ikamet edilen bölge ve çalışma alanının İslami finansal okuryazarlık düzeyi üzerinde pozitif etkisinin olduğu ve eğitim düzeyi, çalışma alanı ve ikamet bölgesi kategorilerinin ortalamaları arasında ki istatistiksel açıdan anlamlı bir fark olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

İslami finansal okuryazarlık ile ilgili Türkiye’de yapılan çalışmalardan Er vd. (2015), Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) ile İlahiyat Fakültesi öğrencilerinden oluşan toplam 326 katılımcının anket verilerini kullanarak üniversite öğrencilerinin İslami finansal okuryazarlık bilgi düzeylerini frekans analizleriyle araştırmışlardır. Sonuç olarak, erkek öğrencilerin, İlahiyat fakültesi öğrencilerinin, İslam iktisadı ile ilgili bir etkinliğe katılmış ya da bu konuda bir ders almış öğrencilerin İslami finansal okuryazarlık bilgi düzeylerinin diğer öğrencilere göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

401 katılım bankası müşterisinin anket verilerini kullanarak yaptığı çalışmada Çömlekçi (2017), katılım bankası müşterilerinin İslami finansal okuryazarlık düzeylerini ANOVA ve t-testi aracılığıyla araştırmıştır. Çalışma sonucunda, İslami finansal okuryazarlık düzeyinin yaş, cinsiyet, eğitim ve gelir düzeyleri ile mesleki grubuna göre anlamlı farklılık gösterdiği ve katılım bankası müşterilerinin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin oldukça düşük olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Durmuş ve Yardımcıoğlu (2018)’nun toplam 269 öğrencinin anket verilerinden yararlanarak yaptıkları çalışmada, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin finansal okuryazarlık ile İslami finansal okuryazarlık düzeyleri araştırılmış, öğrencilerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir.

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF ile İlahiyat Fakültesi öğrencilerinden oluşan toplam 640 katılımcının anket verilerinden yararlanılarak yapılan çalışmada Bekereci vd. (2018), üniversite öğrencilerinin İslami finansal okuryazarlık düzeyi ile bu düzeye etki eden psikolojik faktörlerin öğrencilere etkisini regresyon ve faktör analizleri ile Anova ve t-testi aracılığıyla araştırmışlardır. Sonuç olarak, İslami finansal okuryazarlık düzeyinin finansal uygulama ve inanç düzlemlerinde farklılaştığı belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca, çaresizlik boyutu inanç eğilimi üzerinde ve mali boyut finansal uygulama düzleminde etkili olurken, dindarlık yönünden her iki düzlem için de benzer ve anlamlı etkilerin olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Tekin (2019)’nin Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF İşletme, İktisat ve Bankacılık ve Finans bölümlerinde öğrenim gören 195 öğrencinin anket verilerini kullanarak yaptığı çalışmada, üniversite öğrencilerinin katılım bankacılığı sistemi algısı ANOVA ve t-testi aracılığıyla incelenmiştir. Sonuç olarak, öğrencilerin katılım bankacılığı sistemini faizsiz bankacılık sistemi olarak gördükleri; ancak sistemle ilgili yeterli bilgiye sahip olmadıkları belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca, öğrencilerin okudukları bölümün katılım bankacılığı sistemi genel bilgi düzeyi üzerinde etkili olduğu ve katılım bankacılığı tercihlerinde din faktörünün oldukça etkili olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Bir üniversitede görev yapan farklı unvanlardan toplam 51 katılımcı üzerine yapılan çalışmada Turan ve Demirci (2019), akademisyenlerin faiz ve faizsiz finans kullanımına yönelik tutumlarını yapılandırılmış mülakat formu yöntemiyle test etmişlerdir. Çalışma sonucunda, çoğu katılımcının faize karşı olumsuz tutum sergilediği tespit edilmiştir.

Altundere Doğan (2020)’ın İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi’nde öğrenim gören toplam 363 lisans öğrencisinin anket verilerinden yararlanarak yaptığı çalışmada, İslami finansal okuryazarlık düzeyinin finansal tercihlere etkisi ikili lojistik regresyon yöntemiyle incelenmiş, İslami finansal okuryazarlık düzeyindeki artışın öğrencilerin katılım bankacılığını tercih etmeleri üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu belirlenmiştir.

479 katılımcının anket verileri kullanılarak yapılan çalışmada Yıldız (2020), bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeyi ile katılım bankası tercihleri arasındaki ilişkiyi t-testi ile ANOVA ve Pearson testleriyle araştırmıştır. Sonuç olarak, katılım bankası tercih edenlerin diğer bankaları tercih edenlere göre İslami finansal ürünlere ilişkin bilgisinin daha yüksek olduğu ve İslami finans boyutlarının herhangi biri arttığında, diğer boyutların da bu durumdan olumlu yönde etkilendiği bulguları elde edilmiştir.

Düzce Üniversitesi İşletme, Mühendislik ve İlahiyat Fakülteleri'nin üçüncü ve dördüncü sınıflarında öğrenim gören 513 öğrencinin anket verileri kullanılarak yapılan bir çalışmada Durak vd. (2020), üniversite öğrencilerinin İslami finansal okuryazarlık düzeyleri ile İslami finansal okuryazarlığın girişimcilik eğilimine etkisini t-testi ve ki-kare testi ile Post-Hoc Tukey ve ANOVA testleri aracılığıyla incelemişlerdir. Sonuç olarak, öğrencilerin genel olarak İslami finansal bilgi ve okuryazarlık düzeylerinin oldukça düşük olduğu ve İslami finans dersi alan öğrencilerin İslami finans okuryazarlığının yüksek olduğu belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca, İslami finansal okuryazarlık düzeyi açısından, girişimciliğe çekici gelenler ile girişimciye çekici görünmeyenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Kevser ve Doğan (2021)'nin 18 yaş ve üzeri toplam 479 katılımcının anket verilerinden yararlanarak yaptıkları çalışmada, Türkiye'de yaşayan insanların İslami finansal okuryazarlık düzeyleri ve İslami finansal okuryazarlık düzeylerini etkileyen faktörler t-testi ile Post-Hoc Tukey ve ANOVA testleri aracılığıyla araştırılmıştır. Çalışma sonucunda, katılımcıların İslami finansal okuryazarlık düzeyinin düşük olduğu ve cinsiyet, yaş, meslek, medeni durum, katılım bankası müşterisi olma gibi faktörlerin İslami finansal okuryazarlık düzeyi üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmada, Tokat il merkezinde yaşayan, 18 yaş ve üzeri ve farklı demografik özelliklere sahip olan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. İslami finansal okuryazarlık ile ilgili literatür incelendiğinde, özellikle Türkiye örneğinde yapılan çalışmalarda (Altundere Doğan, 2020; Bekereci vd., 2018; Durak vd., 2020; Durmuş ve Yardımcıoğlu, 2018; Er vd., 2015; Tekin, 2019) genel olarak üniversite öğrencileri üzerinde araştırmaların yürütüldüğü görülmektedir. Bu durum, söz konusu çalışmanın bilimsel açıdan özgün yönünü ortaya koymakta olup bilim dünyasına katkı sağlayacağına işaret etmektedir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Evreni, Örnekleme ve Kısıtları

Araştırmanın evrenini Tokat il merkezinde yaşayan, 18 yaş ve üzeri ve farklı demografik özelliklere sahip olan bireylerden oluşmaktadır. 2021 yılına göre 204.907 kişinin yaşadığı Tokat ili merkez nüfusu, 102.227 erkek ve 102.680 kadından oluşmaktadır. Örnekleme ise veriler ana küttleden hızlı, kolay ve ekonomik şekilde ulaşılabilirliği sebebiyle tesadüfi olmayan kolayda örnekleme yöntemi ile belirlenen 389 kişiden oluşmaktadır.

Katılımcılara yüz yüze ve elektronik ortamda toplam 457 anket formu uygulanmış olup veri kaybından dolayı 68 kişiye uygulanan anket analize dâhil edilmemiştir.

Araştırma, Tokat il merkezine bağlı tüm mahallelerinde uygulanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle araştırmada örneklemin tüm evreni temsil ettiği varsayılmaktadır. Anketin uygulandığı dönemde COVID-19 salgınına bağlı olarak, yüz yüze veri toplamaktan çok elektronik ortamdan veri toplanması hususunda gereken özen gösterilmiş, ankete katılan kişilerin soruları doğru olarak anladığı, durumlarını ortaya koyan yanıtlar verdikleri, cevaplamalarda nesnel davrandıkları ve uygulanan ölçme araçlarının geçerli olduğu varsayılmıştır.

3.2. Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi

Tokat il merkezinde yaşayan, 18 yaş ve üzeri ve farklı demografik özelliklere sahip kadın ve erkeklerden oluşan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerini belirlemek için anket yöntemi kullanılmıştır. Anket soruları Yıldırım (2020)'in tez çalışması temel alınarak hazırlanmış olup anketin demografik özellikler kısmı çalışmanın amacına göre yeniden düzenlenmiştir.

Anketin uygulanabilmesi için Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 01.06.2021- 30.06.2021 tarihlerini kapsayacak şekilde veri toplama onayı alınmıştır.

Anket formu 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 5 adet çoktan seçmeli soru sorulmuştur. İkinci bölümde İslami finansal bilgi düzeyi ve İslami finansa yönelik tutum ve davranışları ölçmeye yönelik 6'lı Likert tipinde hazırlanmış 48 adet soru mevcuttur. Üçüncü bölümde finansal ve İslami finansal araçların bilinirlik düzeyini ölçmeye yönelik 3'lü Likert tipinde hazırlanmış 20 adet soru bulunmaktadır. Dördüncü bölümde ise demografik sorulara yer verilmiştir.

Araştırmada değerlendirmeye alınan 389 anket formundan elde edilen veriler SPSS PASW Statistics 18 paket programı ile analiz edilmiş ve elde edilen bulgular tablolar halinde sunulup yorumlanmıştır.

3.3. Araştırmanın Hipotezleri

H₀: Tokat ilinde yaşayan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinde cinsiyete göre anlamlı farklılık vardır.

H₁: Tokat ilinde yaşayan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinde medeni duruma göre anlamlı farklılık vardır.

H₂: Tokat ilinde yaşayan bireylerin finansal araç bilgi düzeylerinde cinsiyete göre anlamlı farklılık vardır.

H₃: Tokat ilinde yaşayan bireylerin finansal araç bilgi düzeylerinde medeni duruma göre anlamlı farklılık vardır.

H₄: Tokat ilinde yaşayan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinde yaş gruplarına göre anlamlı farklılık vardır.

H₅: Tokat ilinde yaşayan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinde eğitim seviyelerine göre anlamlı farklılık vardır.

H₆: Tokat ilinde yaşayan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinde gelir aralığına göre anlamlı farklılık vardır.

H₇: Tokat ilinde yaşayan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeyi yüksektir.

1.2. 3. ve 4. hipotezlerin testi için bağımsız örneklem t testi, 5. 6. ve 7. hipotezlerin test edilebilmesi için ANOVA testi ve son olarak katılımcıların İslami finansal okuryazarlık düzeylerini belirlemek için faktörler itibariyle frekans analizi yapılacaktır.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırmanın ilk aşamasında anketler aracılığıyla elde edilen verilerin geçerlilik ve güvenilirliği ile normal dağılım özelliği sınanmıştır. Araştırmanın ikinci aşamasında katılımcılara ait kişisel ve demografik bilgilerine ilişkin betimsel istatistikler frekans analizi ile elde edilmiş, araştırmaya ait hipotezlerin testinde iki gruplu değişkenlere, bağımsız örneklem t testi, çok gruplu değişkenlere ise ANOVA testi uygulanmıştır. Araştırmada son olarak katılımcıların İslami finansal okuryazarlık düzeylerini ortaya koymak amacıyla faktör analizi ile farklı faktörlere dayanılarak frekans analizleri yapılmıştır.

4.1. Katılımcılara Yönelik Veriler

4.1.1. Demografik Ölçüt Verileri

"İslami finansal okuryazarlık düzeyinin belirlenmesi" ne yönelik Tokat ili içerisinde 389 bireye uygulanan anket sonucunda katılımcıların demografik ölçüt verilerine frekans analizi yapılmıştır. Frekans analizi sonucu elde edilen bulgular, katılımcıların %59,1'i kadın, %42,9'u 26-35 yaş aralığında %56,6'sı evli, %39,1'i lisans mezunu, %29,8'i özel sektör çalışanı ve %27 si 3001-4500 TL aralığında gelire sahip olduğunu ortaya koymuştur.

4.1.2. Çoktan Seçmeli Sorulara Yönelik Veriler

Tablo 1. Çoktan Seçmeli Sorulara Yönelik Veriler

Ölçüt	Değer	Frekans (N)	Yüzde (%)
En çok hangi ödeme yöntemini kullanmaktasınız?	Nakit Ödeme	196	50,4
	Kart Ödeme	243	62,5
Yatırımlarınızı nasıl değerlendirirsiniz?	Banka Faizi	43	11,1
	Döviz	73	18,8
	Altın	233	59,9
	Gayrimenkul	74	19,0
	Kar-Zarar Ortaklığı Hesabı	16	4,1
	Yatırım Fonu	32	8,2
	Yatırım Yapmam	66	17,0
	Kripto Para	14	3,6
	Hisse Senedi	3	,8
	Mal Alıp Satarım	4	1,0
	Borsa	2	,5
	Tasarrufa Dayalı Faizsiz Finans	2	,5
Borç almak istediğinizde kimlere başvurursunuz?	Banka	168	43,2
	Arkadaş	116	29,8
	Akraba	127	32,6
	Hiçbir Şekilde Borç Almam	82	21,1
Finansal konularda kimlere danışsınız?	Banka temsilcisi	94	24,2
	Arkadaş	121	31,1
	Akraba	113	29,0
	Finansal danışman	86	22,1
	Konu ile ilgili bir akademisyen	38	9,8
	Kimseye danışmam	85	21,9
	İnternet Araştırması	10	2,6
	Ekonomik Veriler	4	1,0
İslami finansal okuryazarlık düzeyiniz nedir?	1	48	12,3
	2	33	8,5
	3	164	42,2
	4	87	22,4
	5	57	14,7

Tablo 1’de sunulan bulgulardan katılımcıların %62,5’i ödemelerini kart ile yaptığı, yatırımlarını banka faizinde değerlendirenlerin oranı %11,1 iken, en çok tercih edilen yatırım aracının %59,9 ile altın daha sonra %19 ile gayrimenkul, %18,8 ile de döviz olduğu tespit edilmiştir. “Yatırım yapmam” seçeneğini işaretleyenlerin oranı ise %17’dir. Katılımcıların, borç almak istediğinde %43,2 ile bankayı, %32,6 ile de akrabayı tercih ettikleri tespit edilmiş olup, “hiçbir şekilde borç almam” seçeneğini işaretleyenlerin oranı ise %21,1’dir. Finansal konularda kimlere danışsınız sorusuna verilen cevaplarda %31,1 ile arkadaş, %29 ile akraba yer alırken, kimseye danışmam seçeneğini işaretleyenlerin oranı %21,9’dur. Son olarak katılımcılara İslami finansal okuryazarlık düzeyleri için kendilerine puan vermeleri istenmiştir. Buna göre %42,2 ile 3 puan ilk sırada yer almış ve kendilerine 4 ve 5 puan veren katılımcıların oranları 1 ve 2 puan verenlerin oranlarından fazla olduğu için katılımcılar İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğunu beyan etmişlerdir. Kendisine 5 puan verenlerin oranı ise %14,7 olarak tespit edilmiştir.

4.1.3. İslami Finansal Okuryazarlık Düzeyini Ölçmeye Yönelik Veriler

Tablo 2. İslami Finansal Okuryazarlık Düzeyini Ölçmeye Yönelik Verilere İlişkin İstatistikler

	Ortalama	Std. Sapma
8)Faturalarımı zamanında ödemeye dikkat ederim.	4,251928	1,293631
7)Kredi kartı borcumun tamamını ödemeye dikkat ederim.	3,881748	1,506481
48)Bir arkadaşınıza 1000 TL borç verdiğinizde 5 ay sonra yine 1000 TL almalısınız.	3,205656	1,603433
1)Finansal işlemlerimde, faizden uzak durmaya özen gösteririm.	3,190231	1,717048
2) Finansal işlemlerde işlemin, İslam dininin kurallarına uygun olup olmadığına dikkat ederim.	3,1491	1,639833
30)Faiz, paradan para kazanmak anlamına gelir.	3,136247	1,633871
9)Zaman zaman kredi kartımdan ya da esnek hesabımdan nakit avans kullanıyorum.	2,871465	1,731733
16) Faiz ve kâr payı arasındaki farklar konusunda bilgi sahibiyim.	2,838046	1,901435
6)Bireysel Emeklilik Sistemine ait planlamamdaki fon dağılımında İslami esasları dikkate alırım.	2,763496	1,807945
18)Devlet bankalarının İslami finans hizmeti vermesi, İslami finans sistemine olan güvenimi olumlu etkiler.	2,59383	1,826089
4)Birikimlerimi İslami esaslara göre çalışan bir bankada değerlendirmeye dikkat ederim.	2,568123	1,742025
5)Fonlara yatırım yapmayı düşündüğümde; sadece İslam'ın yasaklamadığı hizmet ve faaliyet alanlarında kullanılan fonlara yatırım yapmayı tercih ederim.	2,465296	1,741534
37)İslami finansal sistemde fonlar, borç olarak değil kâr zarar ortaklığı esasına göre toplanır.	2,465296	1,92433
13)Geleneksel bankacılık ile İslami bankacılık araçlarının benzer olduğunu düşünüyorum.	2,413882	1,787965
21)İslami finans faizsiz bir sistemdir.	2,393316	1,86173
40) Peşin alım vadeli satım işlemi, aslında bir faiz hilesidir.	2,393316	1,778177
17)Kâr payı olarak dağıtılan tutarın aslında faiz olduğunu düşünüyorum.	2,383033	1,726035
12)İslami finans hizmeti veren bankalarla geleneksel bankalar arasında bir fark olmadığına inanıyorum.	2,372751	1,766638
22)İslami finansta belirsizliğe ve aldatmaya asla izin verilmez.	2,37018	1,886396
3)Birikimlerimin bir kısmını ya da tamamını vadeli mevduat hesabında değerlendiririm.	2,367609	1,714426
19) Kâr- zarar ortaklığı sisteminde hiç zarar dağıtılmaması İslami finans sistemine olan güvenimi zedeler.	2,349614	1,808095
14)İslami finansal araçları tanıyorum.	2,33162	1,941291
26) Servetin korunması İslami finansın amaçlarından biridir.	2,323907	1,791437
34) İslami finans sisteminde yalnızca İslam dinine uyumlu işler ve mallar finanse edilir.	2,298201	1,752324
46)İslami finans kurumları adil iş yapma, adalet ve iyi niyet ilkeleriyle uyumludur.	2,293059	1,713042
42)İslami finans sistemi açısından para bir mal değil, değişim aracıdır. Dolayısıyla alınıp satılamaz.	2,264781	1,788946
38)Peşin alım vadeli satım uygulaması sonucu anaparanın üzerinde ödenen fazla tutar İslami bankanın kârıdır.	2,246787	1,945328
29) İslami finans sistemi paranın, risklerin ve ödüllerin paylaşıldığı yasal ticaret ve yatırımlar sonucunda elde edilmesine önem verir.	2,231362	1,808612
15)İslami bankacılık araçlarının kolay anlaşıldığını düşünüyorum.	2,187661	1,848168
47)İslami bankalar, fon taleplerini geleneksel bankalarda olduğu gibi bireylere para vererek karşılırlar.	2,107969	1,900533
36) Gelir düzeyi düşük yatırımcıların birikimlerini faizli sistemde değerlendirmesi İslam dininde uygun görülmemektedir.	2,079692	1,679569
28)Faiz sadece İslam dininde yasaklanmıştır.	2,056555	1,640936
31)İslami finans sistemi sadece Müslüman ülkelerde uygulanmaktadır.	2,043702	1,685488
23)İslami finansta finansal işlemler mutlaka bir varlığa dayanmalıdır.	2,033419	1,882205

11)Geleneksel bankanın ve İslami bankanın kredi maliyetlerini karşılaştırdığımda düşük maliyete sahip olan bankadan kredi kullanmayı tercih ederim.	1,951157	1,607066
39)Peşin alım vadeli satım uygulamasında satıcı, alıcıya satın alma maliyeti ve talep ettiği kar hakkında bilgi vermeyebilir.	1,897172	1,597265
33) İslami finans sisteminde sözleşmeler tam ve açık bir şekilde yapılmadığında geçersiz sayılır.	1,866324	1,915111
45)İslami bankaya birikimlerinizi yatırdığınız anda size vade sonunda ne kadar getirisi olacağı söylenir.	1,830334	1,565414
10)Kredi kullanmam gerektiği zaman kredi faizi oranlarını karşılaştırırım.	1,784062	1,507593
41) İslami alanlarda yapılan finansal işlemlerin İslam'a uygunluğu denetlenmektedir.	1,742931	1,673238
24) İslami finans kuruluşu her türlü ticari işlemi finanse edebilir.	1,74036	1,757734
27) Sermaye ortaklığı işleminde 100.000TL yatırım yapan yatırımcının başlangıç yılından itibaren her yıl 10.000 TL kârı olması gerektiğini belirtme hakkı vardır.	1,737789	1,565786
35)Bir girişimci, faaliyetine yönelik İslami finans kuruluşundan ortaklık yöntemiyle 1000 TL almış olsun, girişimci faaliyeti sonucunda 100 TL zarar ederse oluşan zararı girişimci üstlenmek zorunda kalır.	1,699229	1,775992
44)İslami finans sistemine göre, ileriye dönük bir satış sözleşmesinde satıcı malları daha yüksek kalitede teslim ederse alıcıdan ek fiyat isteyebilir.	1,652956	1,603917
25) Finansal kiralama işleminde kiralanan varlık genellikle kiralayanda kalır.	1,647815	1,793998
43)Bankacılık sektörünün uyguladığı faizin enflasyon oranına eşit olması durumunda İslami açıdan faizin yasak olması hükmü kalkar.	1,616967	1,680642
32) İslami finans kurumları, domuz eti ticareti yapacak bir işletmeye de finansman sağlayabilir.	1,506427	1,479442
20) Forward, futures, opsiyon ve swap gibi finansal araçlar İslami finans sisteminde de kullanılır.	1,380463	1,722869

4.1.4. Finansal Araçların Bilinirliğini Ölçmeye Yönelik Veriler

Tablo 3. Finansal Araçların Bilinirliğini Ölçmeye Yönelik Verilere İlişkin İstatistikler

	Ortalama	Standart Sapma
1)Faiz	2,894602	0,339339
14)Bireysel Emeklilik Sistemi	2,773779	0,43699
9)Hisse Senedi	2,714653	0,505961
17)Kâr Payı	2,652956	0,570199
10)Cari hesap	2,465296	0,737056
5)Katılma Hesabı	2,293059	0,790718
20)Bireysel Finansman Desteği	2,282776	0,715971
19)Kira Sertifikası	2,200514	0,760426
4)Tahvil	2,161954	0,865723
8)İstisna	2,03856	0,853165
18)Leasing	1,660668	0,854352
13)Murabaha	1,565553	0,709978
2)İcare	1,508997	0,7308
6)Riba	1,498715	0,702076
15)Müşareke	1,452442	0,711413
16)Mudarebe	1,426735	0,737721
11)Tekafül	1,413882	0,707772
12)Teverruk	1,365039	0,677633
3)Sukuk	1,311054	0,616279
7)Selem	1,241645	0,572761

4.2. Güvenilirlik Analizi

Araştırmada kullanılan likert tipi ölçekteki sorular için Cronbach's Alpha katsayısı ile güvenilirlik analizi yapılmıştır. Analiz sonucu elde edilen veriler Tablo 4'te gösterilmiş olup Cronbach's Alpha katsayısının 1'e oldukça yakın olmasından dolayı ölçeğin güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. Güvenilirlik Analizi

Cronbach's Alpha	N
0.94	48

4.3. Faktör Analizi

Araştırmada İslami finansal okuryazarlık düzeyinin ölçülmesine yönelik 48 sorudan oluşan likert tipi ölçek üzerinde faktör analizi yapılmıştır. İlk olarak ölçeğin faktör analizine uygunluğunu kontrol etmek için Kmo and Bartlett's testi yapılmıştır. Kmo and Bartlett's testi sonucunda KMO değerinin 0,60'tan büyük olması ve Sig. (Anlamlılık) değerinin ise 0,05'ten küçük bir değer olması gerekir. Aksi takdirde faktör analizi yapmak anlamlı değildir (Gürbüz ve Şahin'den akt. Yıldırım, 2020). Bu bağlamda, likert ölçeğin faktör analizi için uygunluk verilerine Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. Likert Ölçeğin Faktör Analizi İçin Uygunluk Verileri

İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeği		
Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği Ölçütü		0,909
Barlett Küresellik Testi	Yaklaşık ki kare	12887,315
	Serbestlik Derecesi	1128
	Anlamlılık Değeri	0,000

Tablo 5'ten elde edilen bulgular, KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) değeri 0,909, anlamlılık değeri ise 0,05'ten küçük olmalıdır önermesine uyarak 0,000 olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen veriler doğrultusunda ölçeğin faktör analizine uygunluğu kabul edilmiş, tüm değişkenlerin normal dağıldığı varsayılmış ve faktörlerin yapısını belirlemek için Temel Bileşenler Analizi ve Varimax Rotasyon yöntemi seçilerek faktör analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda 1 ifadenin tek başına faktör oluşturması, 10 adet ifade ise binişiklik sebebiyle ölçekten çıkartılmıştır. Faktör analizi sonucunda ölçekte bulunan ifadeler 7 faktör altında toplanmıştır. Faktörlerdeki ifadeler ve ölçeğin amacı dikkate alınarak oluşan 7 faktör aşağıdaki gibi isimlendirilmiştir:

Faktör 1: İslami Finansal Sistemler Bilgisi

Faktör 2: Finansal Kararlarda İslami Kurallara Bağlılık

Faktör 3: İslami Finans Bilgisi

Faktör 4: İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi

Faktör 5: Faiz Hassasiyeti

Faktör 6: Borç ödeme hassasiyeti

Faktör 7: Faiz Bilgisi

Buna göre faktörler altında toplanan ifadelerin faktör yükleri Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeğinin Faktör Analizi

	Özdeğer*	Varyansın Yüzdesi	Kümülatif Yüzde
İslami Finansal Sistemler Bilgisi	4,164	14,322	14,322
Finansal İşlemlerde İslami Kurallara Bağlılık	3,661	13,391	27,713
İslami Finans Bilgisi	3,660	12,166	39,879
İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi	2,502	9,463	49,341
Faiz Hassasiyeti	1,532	5,824	55,166
Borç ödeme hassasiyeti	1,047	4,771	59,937
Faiz Bilgisi	0,916	4,618	64,555

* Her bir faktörün faktör yüklerinin kareleri toplamı, her bir faktör tarafından açıklanan varyansın oranının hesaplanmasında ve önemli faktör sayısına karar vermede kullanılan bir katsayıdır. Özdeğer yükseldikçe açıklanan varyansta yükselmektedir (Yıldırım, 2020).

4.4. Hipotezlerin Test Edilmesi

Katılımcıların İslami finansal okuryazarlık düzeyleri ile cinsiyetleri arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olup olmadığının belirlenmesi için bağımsız örneklem t testinden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda, İslami finansal okuryazarlık ölçeği alt boyutlarıyla analize tabi tutulmuş ve elde edilen bulgular Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeğinin Katılımcıların Cinsiyeti Açısından Karşılaştırılması

	Cinsiyet	N	Ortalama	Std. Sapma	t	p
FAC.1 İslami Finansal Sistemler Bilgisi	Kadın	159	2,2119	1,16897	2,257	0,025
	Erkek	230	1,9287	1,28241		
FAC.2 Finansal Kararlarda İslami Kurallara Bağlılık	Kadın	159	2,9155	1,32287	2,19404	0,0288
	Erkek	230	2,5994	1,44625		
FAC.3 İslami Finans Bilgisi	Kadın	159	2,0480	1,28170	3,05041	0,0024
	Erkek	230	1,6440	1,28546		
FAC.4 İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi	Kadın	159	2,5333	1,29295	0,67800	0,498
	Erkek	230	2,4400	1,36307		
FAC.5 Faiz Hassasiyeti	Kadın	159	2,2453	1,23444	2,83735	0,0047
	Erkek	230	1,8884	1,20914		
FAC.6 Borç ödeme hassasiyeti	Kadın	159	4,3522	,93042	3,92509	0,0001
	Erkek	230	3,8696	1,49173		
FAC.7 Faiz Bilgisi	Kadın	159	3,3302	1,27144	1,95200	0,0516
	Erkek	230	3,0609	1,38164		

Yapılan bağımsız örneklem t testinden elde edilen bulgulara göre İslami finansal sistemler bilgisi, finansal kararlarda İslami kurallara bağlılık, İslami finans bilgisi, faiz hassasiyeti ve borç ödeme hassasiyeti boyutlarında cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı şekilde farklılaşma olduğu anlaşılmıştır ($p < 0,05$). Diğer bir deyişle, kadınların erkeklere göre İslami finans ve finansal sistemler bilgilerinin, finansal kararlardaki İslami kurallara bağlılığı ile faiz ve borç ödeme hassasiyetlerinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Buna karşın cinsiyete göre İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi ve faiz bilgisi istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır ($p > 0,05$). Yani kadın ve erkeklerin İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi ve faiz bilgisi benzerdir. Elde edilen sonuçlara göre İslami finansal okuryazarlık düzeyi ile cinsiyet arasında anlamlı farklılık vardır şeklindeki H_0 hipotezi kabul edilmiştir.

Katılımcıların İslami finansal okuryazarlık düzeyleri ile medeni durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olup olmadığı bağımsız örneklem t testi ile incelenmiş elde edilen bulgular Tablo 8’de raporlanmıştır.

Tablo 8. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeğinin Katılımcıların Medeni Durumuna Göre Karşılaştırılması

	Medeni Durum	N	Ortalama	Std. Sapma	t	p
FAC.1 İslami Finansal Sistemler Bilgisi	Evli değil	220	1,8709	1,30285	-3,238	0,0013
	Evli	169	2,2704	1,12618		
FAC.2 Finansal Kararlarda İslami Kurallara Bağlılık	Evli değil	220	2,5019	1,26024	-3,600	0,0003
	Evli	169	3,0237	1,52567		
FAC.3 İslami Finans Bilgisi	Evli değil	220	1,9392	1,37313	2,2678	0,0238
	Evli	169	1,6398	1,17465		
FAC.4 İslami ve Geleneksel Bankalar Arasında Fark Olmadığı Düşüncesi	Evli değil	220	2,0218	1,02884	-7,997	0,0000
	Evli	169	3,0722	1,44988		
FAC.5 Faiz Hassasiyeti	Evli değil	220	2,1152	1,18028	1,464	0,1440
	Evli	169	1,9290	1,28903		
FAC.6 Borç ödeme hassasiyeti	Evli değil	220	3,8250	1,43029	-4,398	0,00001
	Evli	169	4,3817	1,06523		
FAC.7 Faiz Bilgisi	Evli değil	220	2,9273	1,38870	-4,244	0,00003
	Evli	169	3,4882	1,21248		

Tablo 8’den elde edilen bulgulara göre İslami finansal sistemler bilgisi, finansal kararlarda İslami kurallara bağlılık, İslami finans bilgisi, İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi, finansal ve faiz bilgisi boyutlarında katılımcıların medeni durumlarına göre istatistiksel olarak anlamlı şekilde farklılaştığı anlaşılmıştır ($p < 0,05$). Diğer bir deyişle, evli olan katılımcıların evli olmayanlara göre İslami finansal sistemler bilgisi, finansal kararlarda İslami kurallara bağlılığı, İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi, borç ödeme hassasiyeti ve faiz bilgisi daha yüksek olduğu söylenebilir. Katılımcılardan evli olmayanların evli olanlara göre İslami finans bilgisi ise daha yüksek bulunmuştur. Buna karşın katılımcıların medeni durumuna göre faiz hassasiyeti istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşmamaktadır ($p > 0,05$). Yani evli ve evli olmayan katılımcıların faiz hassasiyeti benzerdir. Elde edilen bulgulara göre İslami finansal okuryazarlık düzeyi ile medeni durum arasında anlamlı farklılık vardır H_1 hipotezi kabul edilmiştir.

Katılımcıların cinsiyetlerine göre finansal araç bilgi seviyelerinde sistematik olarak anlamlı bir fark olup olmadığına dair bulgular Tablo 9’da sunulmuştur.

Tablo 9. Finansal Araç Bilgi Düzeyinin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

	Cinsiyet	N	Ortalama	Std. Sapma	t	p
1)Faiz	Erkek	159	2,96	0,206	2,996	0,003
	Kadın	230	2,85	0,402		
2)İcare	Erkek	159	1,64	0,791	2,858	0,004
	Kadın	230	1,42	0,674		
3)Sukuk	Erkek	159	1,43	0,707	3,138	0,002
	Kadın	230	1,23	0,532		
4)Tahvil	Erkek	159	2,28	0,834	2,206	0,028
	Kadın	230	2,08	0,880		
5)Katılma Hesabı	Erkek	159	2,33	0,809	0,829	0,408
	Kadın	230	2,27	0,779		
6)Riba	Erkek	159	1,62	0,777	2,923	0,004
	Kadın	230	1,41	0,633		
7)Selem	Erkek	159	1,36	0,696	3,390	0,001
	Kadın	230	1,16	0,453		

8)İstisna	Erkek	159	2,09	0,863	1,069	0,286
	Kadın	230	2,00	0,846		
9)Hisse Senedi	Erkek	159	2,77	0,467	1,710	0,088
	Kadın	230	2,68	0,529		
10)Cari hesap	Erkek	159	2,57	0,698	2,253	0,025
	Kadın	230	2,40	0,756		
11)Tekâfül	Erkek	159	1,49	0,745	1,782	0,076
	Kadın	230	1,36	0,677		
12)Teverruk	Erkek	159	1,43	0,716	1,518	0,130
	Kadın	230	1,32	0,648		
13)Murabaha	Erkek	159	1,68	0,790	2,646	0,008
	Kadın	230	1,49	0,639		
15)Müşareke	Erkek	159	1,53	0,745	1,753	0,080
	Kadın	230	1,40	0,684		
16)Mudarebe	Erkek	159	1,48	0,786	1,140	0,255
	Kadın	230	1,39	0,702		
17)Kâr Payı	Erkek	159	2,74	0,518	2,584	0,010
	Kadın	230	2,59	0,597		
18)Leasing	Erkek	159	1,85	0,880	3,674	0,000
	Kadın	230	1,53	0,813		
19)Kira Sertifikası	Erkek	159	2,16	0,767	-0,931	0,353
	Kadın	230	2,23	0,756		
20)Bireysel Finansman Desteği	Erkek	159	2,27	0,726	-0,281	0,779
	Kadın	230	2,29	0,710		

Tablo 9’da sunulan bulgulara göre katılma hesabı, istisna, hisse senedi, tekâfül, teverruk, müşareke, mudarebe, kira sertifikası ve bireysel finansman desteği finansal araçlarında kadın ve erkekler arasında anlamlı fark yoktur. Yani erkek ve kadınların bu araçlar üzerindeki bilgi düzeyleri benzerdir. Buna karşın faiz, icare, sukuk, tahvil, riba, selem, cari hesap, murabaha, kâr payı ve leasing finansal araçlarının bilinirliği konusunda kadınlar ve erkekler arasında anlamlı farklılık vardır. Farklılık ise erkeklerin bilgi düzeyinin kadınlara göre daha fazla olduğu yönündedir. Finansal araçların bilinirliğinde çoğu finansal araçta anlamlı farklılık çıkması sebebi ile H_2 hipotezi kabul edilmiştir.

Katılımcıların medeni durumlarına göre finansal araç bilgi seviyelerinde sistematik olarak anlamlı bir fark olup olmadığına dair bulgulara Tablo 10’da yer verilmiştir.

Tablo 10. Finansal Araç Bilgi Düzeyi İle Katılımcıların Medeni Durumları Arasındaki Anlamlılık Testi

	Medeni Durum	N	Ortalama	Std. Sapma	t	p
1)Faiz	Evli değil	220	2,89	,327	-,245	0,8069
	Evli	169	2,90	,356		
2)İcare	Evli değil	220	1,55	,736	1,123	0,2621
	Evli	169	1,46	,724		
3)Sukuk	Evli değil	220	1,29	,600	-,901	0,3679
	Evli	169	1,34	,637		
4)Tahvil	Evli değil	220	1,84	,871	-9,717	4,0978
	Evli	169	2,59	,650		

5)Katılma Hesabı	Evli değil	220	2,10	,818	-5,703	2,356
	Evli	169	2,54	,681		
6)Riba	Evli değil	220	1,34	,646	-5,153	4,3595
	Evli	169	1,70	,720		
7)Selem	Evli değil	220	1,22	,532	-,743	0,4580315
	Evli	169	1,27	,622		
8)İstisna	Evli değil	220	2,16	,832	3,217	0,0014
	Evli	169	1,88	,858		
9)Hisse Senedi	Evli değil	220	2,64	,561	-3,684	0,0002
	Evli	169	2,82	,403		
10)Cari hesap	Evli değil	220	2,30	,810	-5,625	3,5768
	Evli	169	2,69	,558		
11)Tekâfül	Evli değil	220	1,51	,761	3,303	0,001
	Evli	169	1,28	,609		
12)Teverruk	Evli değil	220	1,42	,708	1,952	0,0517
	Evli	169	1,29	,631		
13)Murabaha	Evli değil	220	1,54	,724	-,925	0,3555
	Evli	169	1,60	,692		
15)Müşareke	Evli değil	220	1,56	,747	3,491	0,0005
	Evli	169	1,31	,638		
16)Mudarebe	Evli değil	220	1,50	,773	2,141	0,0329
	Evli	169	1,34	,680		
17)Kâr Payı	Evli değil	220	2,59	,617	-2,728	0,0066
	Evli	169	2,74	,491		
18)Leasing	Evli değil	220	1,55	,807	-3,027	0,0026
	Evli	169	1,81	,893		
19)Kira Sertifikası	Evli değil	220	2,25	,830	1,372	0,1708
	Evli	169	2,14	,657		
20)Bireysel Finansman Desteği	Evli değil	220	2,30	,770	,408	0,6837
	Evli	169	2,27	,641		

Tablo 10'dan elde edilen bulgulara göre katılımcıların medeni durumu ile istisna, hisse senedi, tekâfül, teverruk, müşareke, mudarebe, kâr payı ve leasing finansal araçları arasında anlamlı fark vardır. Farklılık ise istisna, tekâfül, müşareke ve mudarebenin bilinirliği evli olan katılımcılara göre evli olmayanlardan fazlayken, hisse senedi, kâr payı ve leasingin bilinirliği evli olan katılımcılarda evli olmayanlara göre daha fazladır. Buna karşın faiz, icare, sukuk, tahvil, katılma hesabı, riba, selem, cari hesap, teverrük, murabaha, kira sertifikası ve bireysel finansman desteği finansal araçlarının bilinirliği ile katılımcıların medeni durumları arasında anlamlı farklılık yoktur. Yani medeni durumu evli ve evli olmayan katılımcılar bu finansal araçların bilinirliği konusunda benzer bilgi düzeyine sahiptir. Finansal araçların bilinirliğinde çoğu finansal araçta anlamlı farklılık çıkmaması sebebi ile H_3 hipotezi kabul edilememiştir.

Katılımcıların yaşları ile İslami finansal okuryazarlık ölçeği alt grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olup olmadığının karşılaştırılması için ANOVA testi uygulanmış, sonuçlar Tablo 11'de raporlanmıştır.

Tablo 11. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeği Alt Faktörleri İle Katılımcıların Yaş Grupları Arasındaki Anlamlılık Testi

	Yaş	N	Ortalama	Std. Sapma	F	p
FAC.1 İslami Finansal Sistemler Bilgisi	18-25	113	1,8796	1,34584	0,717	0,581
	26-35	167	2,1174	1,24296		
	36-45	73	2,1014	1,14388		
	46-55	20	2,0600	1,00755		
	56 ve üstü	16	2,1688	1,23273		
FAC.2 Finansal Kararlarda İslami Kurallara Bağlılık	18-25	113	2,6536	1,36475	4,841	0,001
	26-35	167	2,9949	1,42019		
	36-45	73	2,4658	1,38506		
	46-55	20	2,7643	1,20799		
	56 ve üstü	16	1,6339	1,12240		
FAC.3 İslami Finans Bilgisi	18-25	113	2,0122	1,42061	2,635	0,034
	26-35	167	1,5704	1,27058		
	36-45	73	1,9521	1,14992		
	46-55	20	2,1063	0,97272		
	56 ve üstü	16	1,8438	1,38180		
FAC.4 İslami ve Geleneksel Bankalar Arasında Fark Olmadığı Düşüncesi	18-25	113	1,9841	1,14491	10,040	0,000
	26-35	167	2,7880	1,48709		
	36-45	73	2,5890	1,09843		
	46-55	20	3,0400	0,93719		
	56 ve üstü	16	1,5250	0,71134		
FAC.5 Faiz Hassasiyeti	18-25	113	1,9263	1,19085	4,634	0,001
	26-35	167	1,8703	1,24875		
	36-45	73	2,2557	1,23293		
	46-55	20	2,9167	0,77138		
	56 ve üstü	16	2,3958	1,21240		
FAC.6 Borç ödeme hassasiyeti	18-25	113	3,7566	1,57139	5,461	0,000
	26-35	167	4,3084	1,00411		
	36-45	73	4,1918	1,30605		
	46-55	20	4,1000	0,69962		
	56 ve üstü	16	3,1250	1,93649		
FAC.7 Faiz Bilgisi	18-25	113	2,7301	1,44240	5,148	0,000
	26-35	167	3,4491	1,20820		
	36-45	73	3,2534	1,41452		
	46-55	20	3,0750	0,86260		
	56 ve üstü	16	3,1250	1,42009		

Yapılan ANOVA testi sonucunda katılımcıların yaş grupları ile İslami finansal okuryazarlık ölçeği alt gruplarındaki FAC.1 İslami Finansal Sistemler Bilgisi arasında anlamlı farklılık bulunmazken yaş grupları ile diğer tüm faktörler arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Buna göre H_4 hipotezi kabul edilmiştir.

ANOVA testi sonucunda, finansal kararlarda İslami kurallara bağlılık, İslami finans bilgisi, İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi, faiz hassasiyeti, borç ödeme hassasiyeti ve faiz bilgisi faktörlerinde oluşan anlamlı farklılığın kaynağının belirlenmesi için Post-Hoc Tukey çözümü yapılmış ve Tablo 12’de bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 12. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeği Alt Faktörleri İle Katılımcıların Yaş Grupları Arasındaki Anlamlılığın Çözümlemesi

Tukey HSD				
Faktörler	(I) Yaş	(II) Yaş	Ortalama Fark (I-II)	p
Finansal kararlarda İslami kurallara bağlılık	18-25	56 ve üstü	1,01967	0,046
	26-35	36-45	0,52911	0,050
		56 ve üstü	1,36094	0,002
İslami finans bilgisi	18-25	26-35	0,44181	0,040
İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi	18-25	26-35	-0,80395	0,000
		36-45	-0,60497	0,015
		46-55	-1,05593	0,006
	26-35	56 ve üstü	1,26302	0,002
	36-45	56 ve üstü	1,06404	0,022
	46-55	56 ve üstü	1,51500	0,004
Faiz hassasiyeti	18-25	46-55	-0,99041	0,007
	26-35	46-55	-1,04641	0,003
Borç ödeme hassasiyeti	18-25	26-35	-0,55175	0,004
	26-35	56 ve üstü	1,18338	0,004
	36-45	56 ve üstü	1,06678	0,023
Faiz bilgisi	18-25	26-35	-0,71901	0,000

Tablo 12’den elde edilen bulgulara göre, anlamlı farklılığın yönü faktörler bazında incelendiğinde 18-25 yaş aralığındaki katılımcıların 56 ve üstü yaş aralığındaki katılımcılara göre, 26-35 yaş aralığındaki katılımcıların ise 36-45 ve 56 ve üstü yaş aralığındaki katılımcılara göre finansal kararlarda İslami kurallara bağlılığı daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca 18-25 yaş aralığındaki katılımcıların İslami finans bilgisi 26-35 yaş aralığındaki katılımcılara göre daha yüksektir. İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi 26-35, 36-45 ve 46-55 yaş gruplarında 18-25 yaş ve 56 ve üstü yaş grubuna göre daha fazladır. Faiz hassasiyeti ise 46-55 yaş grubunda 18-25 ve 26-35 yaş grubuna göre daha fazladır. 26-35 ve 36-45 yaş grubunda 56 ve üst yaş grubuna göre 26-35 yaş grubunun ise 18-25 yaş grubuna göre borç ödeme hassasiyeti daha yüksektir. Son olarak faiz bilgisi yönünden 26-35 yaş grubunun 18-25 yaş grubundan daha fazla bilgiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların eğitim düzeyleri ile İslami finansal okuryazarlık ölçeği alt grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığının karşılaştırılması için ANOVA testi uygulanmış, test sonuçları Tablo 13’te sunulmuştur.

Tablo 13. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeği Alt Faktörleri İle Katılımcıların Eğitim Düzeyleri Arasındaki Anlamlılık Testi

		N	Ortalama	Std. Sapma	F	p
İslami Finansal Sistemler Bilgisi	Lise	27	1,9519	1,21382	8,397	0,000
	Ön lisans	142	1,7155	1,25767		
	Lisans	152	2,4125	1,16097		
	Lisansüstü	68	1,9456	1,21157		
Finansal Kararlarda İslami Kurallara Bağlılık	Lise	27	2,1905	1,14834	10,095	0,000
	Ön lisans	142	2,6026	1,24774		
	Lisans	152	3,1645	1,54079		
	Lisansüstü	68	2,2311	1,20210		

İslami Finans Bilgisi	Lise	27	1,7222	1,19007	0,461	0,710
	Ön lisans	142	1,8486	1,33371		
	Lisans	152	1,7327	1,33363		
	Lisansüstü	68	1,9320	1,18928		
İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi	Lise	27	2,3111	1,29298	19,875	0,000
	Ön lisans	142	1,9901	1,08460		
	Lisans	152	3,0737	1,50208		
	Lisansüstü	68	2,2324	0,84473		
Faiz Hassasiyeti	Lise	27	2,5802	0,79309	7,068	0,000
	Ön lisans	142	1,9366	1,17294		
	Lisans	152	1,8224	1,36168		
	Lisansüstü	68	2,4951	0,99667		
Borç ödeme hassasiyeti	Lise	27	3,3148	1,53265	9,451	0,000
	Ön lisans	142	3,7746	1,45448		
	Lisans	152	4,3947	1,18996		
	Lisansüstü	68	4,2426	,85733		
Faiz Bilgisi	Lise	27	2,6667	1,48712	7,829	0,000
	Ön lisans	142	2,8380	1,49176		
	Lisans	152	3,4868	1,16935		
	Lisansüstü	68	3,3603	1,10239		

ANOVA testi sonucunda katılımcıların eğitim durumları ile İslami finansal okuryazarlık ölçeği alt gruplarından İslami Finans Bilgisi dışındaki tüm faktörlerde anlamlı farklılık gösterdikleri anlaşılmıştır. Buna göre H_5 hipotezi kabul edilmiştir. Faktörler bazında anlamlı farklılığın yönünü belirlemek için Post-Hoc Tukey çözümlenmesi yapılmış ve bulgulara Tablo 14'te yer verilmiştir.

Tablo 14. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeği Alt Faktörleri İle Katılımcıların Eğitim Düzeyleri Arasındaki Anlamlılığın Çözümlemesi

Tukey HSD				
Faktörler	(I) Eğitim Düzeyi	(II) Eğitim Düzeyi	Ortalama Fark (I-II)	P
İslami Finansal Sistemler Bilgisi	Lisans	Ön lisans	0,69701	0,000
		Lisansüstü	0,46691	0,042
Finansal Kararlarda İslami Kurallara Bağlılık	Lisans	Lise	0,97400	0,004
		Ön lisans	0,56186	0,002
		Lisansüstü	0,93338	0,000
İslami ve Geleneksel Bankalar Arasında Fark Olmadığı Düşüncesi	Lisans	Lise	0,76257	0,019
		Ön lisans	1,08354	0,000
		Lisansüstü	0,84133	0,000
Faiz Hassasiyeti	Lise	Ön lisans	0,64363	0,054
		Lisans	0,75788	0,014
	Lisansüstü	Ön lisans	0,55848	0,010
		Lisans	0,67273	0,001
Borç ödeme hassasiyeti	Lisans	Lise	1,07992	0,000
		Ön lisans	0,62009	0,000
	Lisansüstü	Lise	0,92783	0,008
Faiz Bilgisi	Lisans	Lise	0,82018	0,015
		Ön lisans	0,64881	0,000
	Lisansüstü	Ön lisans	0,52227	0,036

Tablo 14'ten elde edilen bulgulara göre lisans mezunlarının ön lisans ve lisansüstü mezunlarına göre İslami finansal sistemler bilgisi daha fazladır. Yine lisans mezunlarının finansal kararlarda İslami kurallara bağlılıkları ile İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi ise lise, ön lisans ve lisansüstü mezunlarına göre daha fazladır. Lise mezunları ve lisansüstü mezunları ön lisans ve lisans mezunlarına göre daha fazla faiz hassasiyeti yaşamaktadır. Lisans mezunları lise ve ön lisans mezunlarına göre daha fazla borç ödeme hassasiyeti yaşamakta ve faiz bilgileri daha fazladır. Lisansüstü mezunları lise mezunlarına göre daha fazla borç ödeme hassasiyeti yaşarken, lisansüstü mezunlarının borç ödeme hassasiyeti lise mezunlarından, faiz bilgisi ise ön lisans mezunlarından daha fazladır.

Katılımcıların ortalama gelir düzeyleri ile İslami finansal okuryazarlık ölçeği alt grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olup olmadığının karşılaştırılması için ANOVA testi yapılmış, analiz sonuçları Tablo 15'te raporlanmıştır.

Tablo 15. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeği Alt Faktörleri İle Katılımcıların Gelir Düzeyleri Arasındaki Anlamlılık Testi

		N	Ortalama	Std. Sapma	F	p
İslami Finansal Sistemler Bilgisi	1500tl den az	38	2,2158	1,32920	2,95654	0,007826
	1500-3000 TL arası	69	1,7319	1,27608		
	3001-4500 TL arası	105	2,3943	1,18872		
	4501-6000 TL arası	49	1,7367	1,17627		
	6001-7500 TL arası	36	2,1083	1,10618		
	7501-9000 TL arası	31	1,8710	1,41143		
	9001 TL ve üstü	61	1,9869	1,16454		
Finansal Kararlarda İslami Kurallara Bağlılık	1500tl den az	38	2,5263	1,43746	8,879392	0,00001
	1500-3000 TL arası	69	2,5859	1,24230		
	3001-4500 TL arası	105	3,4463	1,41611		
	4501-6000 TL arası	49	2,3557	1,33507		
	6001-7500 TL arası	36	2,9405	1,28656		
	7501-9000 TL arası	31	2,5069	1,32472		
	9001 TL ve üstü	61	2,0679	1,19141		
İslami Finans Bilgisi	1500tl den az	38	2,1447	1,48657	4,04153	0,00061
	1500-3000 TL arası	69	2,0036	1,39260		
	3001-4500 TL arası	105	1,4036	1,12677		
	4501-6000 TL arası	49	1,6378	1,21306		
	6001-7500 TL arası	36	2,4167	1,19821		
	7501-9000 TL arası	31	1,8589	1,38584		
	9001 TL ve üstü	61	1,8320	1,22557		
İslami ve Geleneksel Bankalar arasında Fark Olmadığı Düşüncesi	1500tl den az	38	1,8211	1,13308	17,4507	0,00001
	1500-3000 TL arası	69	1,9246	1,07709		
	3001-4500 TL arası	105	3,4400	1,51007		
	4501-6000 TL arası	49	2,3224	1,06130		
	6001-7500 TL arası	36	2,5278	1,03112		
	7501-9000 TL arası	31	1,9548	1,01812		
	9001 TL ve üstü	61	2,2197	0,96589		

Faiz Hassasiyeti	1500tl den az	38	1,6842	1,23012	9,054558	0,00001
	1500-3000 TL arası	69	1,9275	1,03196		
	3001-4500 TL arası	105	1,5016	1,30918		
	4501-6000 TL arası	49	2,5306	1,13838		
	6001-7500 TL arası	36	2,7315	1,20796		
	7501-9000 TL arası	31	2,2473	1,25009		
	9001 TL ve üstü	61	2,3716	,89048		
Borç Ödeme Hassasiyeti	1500tl den az	38	3,4474	1,72732	4,350378	0,00001
	1500-3000 TL arası	69	3,9348	1,29738		
	3001-4500 TL arası	105	4,3476	1,18103		
	4501-6000 TL arası	49	3,6633	1,32046		
	6001-7500 TL arası	36	4,0417	1,13625		
	7501-9000 TL arası	31	4,0161	1,27465		
	9001 TL ve üstü	61	4,4836	1,14006		
Faiz Bilgisi	1500tl den az	38	2,4737	1,47019	3,316152	0,003402
	1500-3000 TL arası	69	2,9638	1,28429		
	3001-4500 TL arası	105	3,3762	1,33153		
	4501-6000 TL arası	49	3,1020	1,29091		
	6001-7500 TL arası	36	3,0556	1,41309		
	7501-9000 TL arası	31	3,3871	1,43591		
	9001 TL ve üstü	61	3,5000	1,12916		

ANOVA testi sonucunda katılımcıların ortalama gelir düzeyleri ile İslami finansal okuryazarlık ölçeği alt gruplarında tüm faktörlerde anlamlı farklılık gösterdikleri anlaşılmıştır. Buna göre H_0 hipotezi kabul edilmiştir. Faktörler bazında anlamlı farklılığın yönünü belirlemek için Post-Hoc Tukey çözümlenmesi yapılmış ve elde edilen bulgulara Tablo 16'da yer verilmiştir.

Tablo 16. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeği Alt Faktörleri İle Katılımcıların Gelir Düzeyleri Arasındaki Anlamlılığın Çözümlemesi

Tukey HSD				
Faktörler	(I) Ortalama Gelir	(II) Ortalama Gelir	Ortalama Fark (I-II)	p
İslami Finansal Sistemler Bilgisi	3001-4500 TL arası	1500-3000 TL arası	0,6624	0,0097
		4501-6000 TL arası	0,6576	0,0335
Finansal Kararlarda İslami Kurallara Bağlılık	3001-4500 TL arası	1500tl den az	0,9199	0,0052
		1500-3000 TL arası	0,8603	0,0007
		4501-6000 TL arası	1,0906	0,0001
		7501-9000 TL arası	0,9393	0,0104
		9001 TL ve üstü	1,3783	0,0000
	6001-7500 TL arası	9001 TL ve üstü	0,8726	0,0306
İslami Finans Bilgisi	3001-4500 TL arası	1500tl den az	-0,7412	0,0350
		1500-3000 TL arası	-0,6001	0,0387
		6001-7500 TL arası	-1,0131	0,0009
	6001-7500 TL arası	4501-6000 TL arası	0,7789	0,0786

İslami ve Geleneksel Bankalar arasında Fark Olmadığı Düşüncesi	3001-4500 TL arası	1500tl den az	1,6189	0,0000
		1500-3000 TL arası	1,5154	0,0000
		4501-6000 TL arası	1,1176	0,0000
		6001-7500 TL arası	0,9122	0,0017
		7501-9000 TL arası	1,4852	0,0000
		9001 TL ve üstü	1,2203	0,0000
Faiz Hassasiyeti	4501-6000 TL arası	1500tl den az	0,8464	0,0142
		1500-3000 TL arası	0,6031	0,0820
		3001-4500 TL arası	1,0290	0,0000
	6001-7500 TL arası	1500tl den az	1,0473	0,0023
		1500-3000 TL arası	0,8039	0,0144
		3001-4500 TL arası	1,2299	0,0000
7501-9000 TL arası	3001-4500 TL arası	0,7457	0,0295	
9001 TL ve üstü	3001-4500 TL arası	0,8700	0,0001	
Borç Ödeme Hassasiyeti	3001-4500 TL arası	1500tl den az	0,9003	0,0043
		4501-6000 TL arası	0,6844	0,0346
	9001 TL ve üstü	1500tl den az	1,0362	0,0020
		4501-6000 TL arası	0,8203	0,0158
Faiz Bilgisi	1500tl den az	3001-4500 TL arası	-0,9025	0,0063
		9001 TL ve üstü	-1,0263	0,0036

Tablo 16'dan elde edilen bulgulara göre 3001-4500 TL arası gelire sahip katılımcıların 1500-3000 TL ve 4501-6000 TL gelire sahip katılımcılara göre İslami finansal sistemler bilgisi daha yüksek olduğu söylenebilir. Ayrıca 3001-4500 TL arası gelire sahip katılımcıların 6001-7500 TL gelir aralığındaki katılımcılar hariç diğer tüm gelir aralığındaki katılımcılara göre finansal kararlarda İslami kurallara bağlılıkları daha yüksektir. 6001-7500 TL gelir aralığındaki katılımcıların ise 9001 TL ve üstü katılımcılara göre finansal kararlarda İslami kurallara bağlılıklarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. 1500 TL ve 1500-3000 TL arası gelire sahip katılımcıların 3001-4500 TL arası katılımcılara, 6001-7500 TL arası gelire sahip katılımcıların ise 3001-4500 TL ve 4501-600 TL arası gelire sahip katılımcılara göre İslami finans bilgisi daha fazladır. İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi 3001-4500 TL arası gelire sahip katılımcılarda diğer gelir aralığındaki tüm katılımcılardan daha yüksektir. 1500 TL'den az, 1500-3000 TL arası ve 3001-4500 TL arası gelire sahip katılımcılar 4501-6000 TL arası ve 6001-7500 TL arası gelire sahip katılımcılara göre daha az faiz hassasiyeti yaşarken, 7501-9000 TL arası ve 9001 TL ve üstü gelire sahip katılımcılar 3001-4500 TL arası gelire sahip katılımcılardan daha fazla faiz hassasiyeti yaşamaktadır. Son olarak 3001-4500 TL arası ve 9001 TL ve üstü gelire sahip katılımcıların 1500 TL'den az gelire sahip katılımcılara göre faiz bilgisi daha fazladır.

Katılımcıların İslami finansal okuryazarlık düzeylerini belirlemek için İslami finansal okuryazarlık ölçeğine faktörler itibarıyla frekans analizi yapılmış ve elde edilen bulgular Tablo 17'de raporlanmıştır.

Tablo 17. İslami Finansal Okuryazarlık Ölçeğinin Frekans Analizi

		Sayı	Yüzde
İslami Finansal Sistemler Bilgisi	Fikrim yok	123	31,5
	Kesinlikle Katılmıyorum	49	12,6
	Katılmıyorum	48	12,3
	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	62	15,8
	Katılıyorum	74	19,1
	Kesinlikle Katılıyorum	34	8,7
Finansal Kararlarda İslami Kurallara Bağlılık	Fikrim yok	52	13,3
	Kesinlikle Katılmıyorum	73	18,7
	Katılmıyorum	43	11,0
	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	48	12,4
	Katılıyorum	87	22,4
	Kesinlikle Katılıyorum	87	22,3
İslami Finans Bilgisi	Fikrim yok	162	41,7
	Kesinlikle Katılmıyorum	30	7,8
	Katılmıyorum	35	9,1
	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	67	17,3
	Katılıyorum	68	17,5
	Kesinlikle Katılıyorum	26	6,6
İslami ve Geleneksel Bankalar arasında Fark Olmadığı Düşüncesi	Fikrim yok	74	18,9
	Kesinlikle Katılmıyorum	52	13,3
	Katılmıyorum	83	21,2
	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	65	16,6
	Katılıyorum	30	7,6
	Kesinlikle Katılıyorum	87	22,4
Faiz Hassasiyeti	Fikrim yok	88	22,5
	Kesinlikle Katılmıyorum	73	18,7
	Katılmıyorum	97	24,9
	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	46	11,8
	Katılıyorum	42	10,7
	Kesinlikle Katılıyorum	44	11,3
Borç Ödeme Hassasiyeti	Fikrim yok	22	5,5
	Kesinlikle Katılmıyorum	18	4,6
	Katılmıyorum	12	3,0
	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	20	5,0
	Katılıyorum	110	28,3
	Kesinlikle Katılıyorum	209	53,6
Faiz Bilgisi	Fikrim yok	47	12,0
	Kesinlikle Katılmıyorum	30	7,7
	Katılmıyorum	34	8,6
	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	58	14,9
	Katılıyorum	143	36,6
	Kesinlikle Katılıyorum	79	20,2

Tablo 17’de katılımcıların faktörler itibarıyla sorulara verdikleri cevapların ortalama kişi sayıları ve yüzdeleri gösterilmiştir. Buna göre;

✓ İslami finansal sistemler bilgisi sorularına “fikrim yok” ve “ne katılıyorum ne katılmıyorum” cevabını işaretleyen katılımcıların ortalama yüzdesi 47,3 tür. Buna göre katılımcıların İslami finansal sistemler bilgisi oldukça düşük seviyededir.

✓ Finansal kararlarda İslami kurallara bağlılık sorularına “katılıyorum” ve “kesinlikle katılıyorum” cevabı veren katılımcıların ortalama yüzdesi 44,7 olarak tespit edilmiştir. Bu oranlara göre katılımcıların büyük çoğunluğu finansal kararlarda İslami kurallara bağlı hareket etmektedir.

✓ İslami finans bilgisi sorularına fikrim yok ve ne katılıyorum ne katılmıyorum cevabını verenler katılımcıların ortalama %59’dur. Bu sonuca göre katılımcıların büyük çoğunluğunun İslami finans bilgisi oldukça düşük seviyededir.

✓ İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesi ile ilgili sorulara katılımcılardan ortalama %35,5’i “fikrim yok” ve “ne katılıyorum ne katılmıyorum” cevaplarını verirken ortalama %30’u “katılıyorum” ve “kesinlikle katılıyorum” cevabını vermişlerdir, “katılmıyorum” ve “kesinlikle katılmıyorum” cevaplarını verenlerin ortalama yüzdesi ise 34,5’tir. Elde edilen bu verilere göre katılımcıların %34,5’i iki banka türü arasında fark olduğunu ifade etmiştir. Bu oranlara göre katılımcıların çoğunluğu İslami ve geleneksel bankalar arasında fark olmadığı düşüncesine sahiptir.

✓ Faiz hassasiyeti ile ilgili sorularda katılımcıların %43,6’sı “katılmıyorum” ve “kesinlikle katılmıyorum” cevabı vermişlerdir. Faiz hassasiyeti faktörü içerisinde yer alan sorulardan “*Geleneksel bankanın ve İslami bankanın kredi maliyetlerini karşılaştırdığımda; düşük maliyete sahip olan bankadan kredi kullanmayı tercih ederim*” sorusuna “katılmıyorum” ve “kesinlikle katılmıyorum” cevabı verenlerin toplam yüzdesi 41,9’dur. Buna göre banka tercihlerinde faiz hassasiyeti yaşamadan İslami bankaları seçen kişilerin oranları oldukça yüksektir.

✓ Borç ödeme hassasiyeti sorularına “katılıyorum” ve “kesinlikle katılıyorum” seçeneklerini tercih edenlerin toplam yüzdesi 81,9’dur. Buna göre katılımcılar faturalarını ve kredi kartı borçlarını zamanında ödemeye dikkat etmektedir. Bu durum katılımcıların finansal okuryazarlık düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir.

✓ Faiz bilgisi sorularına ise katılımcıların toplam %56,8’i “katılıyorum” ve “kesinlikle katılıyorum” cevabını vermişlerdir. Bu oranlara göre katılımcılar ileri düzeyde faiz bilgisine sahiptir.

✓ Faktörler itibarıyla frekans analiziyle yapılan inceleme sonucunda Tokat ilinde yaşayan bireylerin finansal okuryazarlık düzeyleri yüksek olmasına rağmen İslami finansal okuryazarlık düzeyleri daha düşük seviyelerde kalmıştır. Bu sebeple “*H₇: Tokat ilinde yaşayan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeyi yüksektir.*” hipotezi kabul edilememiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada Tokat il merkezinde yaşayan, 18 yaş ve üzeri ve farklı demografik özelliklere sahip olan bireylerin İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, ilk olarak katılımcıların İslami finansal okuryazarlık düzeyleri ile demografik özellikleri arasında anlamlı farklılık olup olmadığını saptamak için bağımsız örneklem t testi ile ANOVA testi uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, katılımcıların İslami finansal okuryazarlık düzeyi cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim düzeyi ve gelir düzeyine göre anlamlı farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Çalışmada elde edilen bu bulgu Çömlekçi (2017)’nin çalışmasındaki bulgularla benzerlik göstermektedir.

Çalışmada medeni duruma göre evli olan kişilerin evli olmayanlara göre İslami finansal okuryazarlık düzeyinin daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, evli bireylerin eşleri ile bilgi ve düşüncelerini paylaştıklarına ve birbirlerinden etkilendiklerine işaret etmektedir. Çalışmada elde edilen bu bulgu Yıldız (2020)’in çalışmasında elde ettiği bulguyla örtüşmektedir.

Çalışmada ayrıca finansal araçlar bilgi düzeyi ile katılımcıların medeni durumları arasında anlamlı farklılık yokken finansal araçlar bilgi düzeyi ile cinsiyet arasında anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, Chen ve Volpe (2002) ve Lusardi ve Mitchell (2008)'in çalışmalarında elde edilen bulgularla benzerdir. Söz konusu farklılık erkeklerin kadınlara göre daha fazla finansal araç bilgi düzeyine sahip olduğu yönündedir. Bu farkın kaynağı olarak kadınların iş ve sosyal hayattaki yerinin her geçen gün artmasına rağmen finansal kararlarda erkeklerin daha egemen olması nedeniyle kadınların finansal konularda tecrübe kazanamamasına bağlanabilir.

Çalışmada son olarak İslami finansal okuryazarlık ölçeği alt faktörleri ile katılımcıların eğitim düzeyleri arasındaki anlamlılık testi sonuçlarına göre, lisans ve lisansüstü eğitim seviyesine sahip katılımcıların diğer eğitim seviyesindeki katılımcılara göre finansal okuryazarlık ve İslami finansal okuryazarlık düzeyleri daha yüksek olmasına rağmen lise mezunlarının diğer eğitim seviyesindeki katılımcılara göre faiz hassasiyetinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durum katılımcılar arasındaki lise mezunlarının dini inançlarına daha bağlı kişiler olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ya da, lise mezunu katılımcıların lisans ve lisansüstü katılımcılara nazaran çalışmayanların ailelerine daha bağımlı olmaları ve genel olarak daha düşük gelire sahip olmaları sebebiyle minimum gidere katlanmak zorunda olmalarından kaynaklandığı şeklinde yorumlanabilir.

İslami finansal okuryazarlık düzeyine yapılan frekans analizi sonucunda finansal kararlarda İslami kurallara bağlılık gösterdikleri yönünde bulgular elde edilse de İslami finans ve İslami finansal araçlara ilişkin bilgilerinin düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir. Bahsedilenlere ek olarak çalışmada katılımcıların çoğunluğunun İslami ve geleneksel bankaların aynı işlemleri yaptığı, aralarında fark olmadığı düşüncesine sahip olduğuna dair bulgulara da ulaşılmıştır. Sonuç olarak, Tokat ilinde yaşayan 18 yaş ve üzeri olan aynı zamanda farklı demografik özelliklere sahip bireylerin finansal okuryazarlık düzeylerinin yüksek, İslami finansal okuryazarlık düzeylerinin ise düşük olduğu söylenebilir. Çalışmada elde edilen bulgular, Kevser ve Doğan (2021)'in çalışmalarında elde ettikleri bulgularla benzerdir.

Dini inanç ve düşüncelerine göre yatırım yapmayı isteyen bireylerin, inanç ve beklentilerini karşılayacak yatırım araçlarıyla ilgili yeterli bilgiye sahip olmamaları nedeniyle yatırımcıların çoğunun fonu piyasalara ulaşmamaktadır. Bu kapsamda çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkemizde inançları doğrultusunda yatırım yapmak isteyen ve İslami kurallara bağlı yaşayan bireylerin beklentileri göz önünde bulundurulmalıdır. Ülkemizde dini inançlarına uygun şekilde yatırım yapmak isteyenlerin ya da finansal işlemlerini değer yargılarına uygun şekilde gerçekleştiren bu bankaları tercih etmek isteyenlerin öncelikle farkındalık kazanması gerekir. Zira çoğu finansal tüketicisi piyasa dışında kalabiliyor ya da bilgi eksikliğinden mevduat bankasıyla çalışan veya her ikisi de aynı diyerek o an hangi banka makul ise onunla çalışmayı tercih eden olabiliyor. İşte bu nedenlerle finansal tüketicilerin sistem dışında kalmaması ya da gerçekten yaşam ve düşünce biçimlerine uygun bankaları tercih edip finansal işlem yapabilmeleri, İslami finans konusunda farkındalık kazanmasına bağlıdır. Bu sebeple ilgili katılım bankaları bu bireylerin beklentilerini karşılayacak genişlikte ürün ya da hizmet yelpazesine sahip olmalıdır. Tüm bunlara ek olarak yatırım araçları tanıtılırken geleneksel bankaların finansal araç ve özellikleri dışında İslami finansal araçların ve sistemlerinin de tanıtılması ve yaygınlaştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, M.A. ve Anderson, A. (2015). "Islamic Financial Literacy among Bankers in Kuala Lumpur", *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 3(2),1-16.
- Abdullah, A.M., Ab Wahab, S.N.A., Sabar, S. ve Abu, F. (2017). "Factors Determining Islamic Financial Literacy among Undergraduates", *Journal of Emerging Economies & Islamic Research*, 5(2), 67-76.
- Ahmad, G.N., Widyastuti,U., Susanti, S. ve Mukhibad, H. (2020). "Determinants of the Islamic Financial Literacy", *Accounting*, 6, 961-966.
- Albaity, M. ve Rahman, M. (2019). "The Intention to Use Islamic Banking: an Exploratory Study to Measure Islamic Financial Literacy", *International Journal of Emerging Markets*, 14(5), 988-1012.
- Altundere Doğan, M.B. (2020). "İslami Finans Okuryazarlığı ve Finansal Tercihlere Etkisi", *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 14(1), 69-98.
- Atkinson, A. ve Messy, F.A. (2012). "Measuring Financial Literacy: Results of the OECD/International Network on Financial Education (INFE) Pilot Study", *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, Paris, 70, 1-73.

- Barış, S. ve Şahin, M. (2018). "Kamu Çalışanlarında Finansal Okuryazarlık", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 79-97.
- Baysa, E. ve Karaca, S.S. (2016). "Finansal Okuryazarlık ve Banka Müşteri Segmentasyonları Üzerine Bir Uygulama", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 71, 109-126.
- Bekereci, N.E., Ayriçay, Y. ve Kök D. (2018). "İslami Finansal Okuryazarlık: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde Bir Alan Araştırması", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 45-60.
- Bowen, C.F. (2002). "Financial Knowledge of Teens and Their Parents", *Financial Counselling and Planning*, 13(2), 93-102.
- Chen, H. ve Volpe, R.P. (2002), "Gender Differences in Personal Finance Literacy Among College Students", *Financial Services Review*, 11, 289 – 307.
- Çömlekçi, İ. (2017). "İslami Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Belirlenmesi: Katılım Bankaları Müşterileri Üzerine Bir Araştırması", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(63),1423-1439.
- Daradkah, D., Aldaher, A.A. ve Shinaq, H.R. (2020). "Islamic Financial Literacy: Evidence from Jordan", *Journal Transition Studies Review*, 27, 131-145.
- Dolan, P., Peasgood, T. ve White, M. (2007). "Do We Really Know What Makes Us Happy? A Review of the Economic Literature on the Factors Associated with Subjective Well-Being", *Journal of Economic Psychology*, 29(1), 94-122.
- Durak, İ., Öncü, M.A ve Kartal, O. (2020). "Measuring Islamic Financial Literacy and Discovering Its Relations With Entrepreneurship among University Students", *Bilimname*, 42(2), 215-242.
- Durmuş, M.E. ve Yardımcioglu, F. (2018). İlahiyat Öğrencileri Ne Kadar İslami Finans Okuryazarı? Siyaset, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 167-183.
- Er, B., Mutlu, M. ve Şahin, Y.E. (2015). "Daha Bilgili, Daha Doğru: İslami Finans Okuryazarlığı Üzerine Bir Araştırma", (5-24). *International Congress on Islamic Economics and Finance (ICISEF)*, 21-23 October, 2015, Sakarya/ Turkey.
- Hung, A.A., Parker, A.M. ve Yoong, J.K. (2009). "Defining and Measuring Financial Literacy", Working Paper, WR-708, September 2009, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/working_papers/2009/RAND_WR708.pdf, (23.06.2021).
- Huston, S.J. (2010). "Measuring Financial Literacy", *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 296-316.
- Kevser, M. ve Doğan, M. (2021). "Islamic Financial Literacy and Its Determinants: A Field Study on Turkey", *Journal Transition Studies Review*, 28, 91-120.
- Lusardi, A. ve Mitchell, O.S. (2007). "Baby Boomer Retirement Security: The Roles of Planning, Financial Literacy and Housing Wealth", *Journal of Monetary Economics*, 54(1), 205-224.
- Lusardi, A. ve Tufano, P. (2009). "Debt Literacy, Financial Experiences and Over Indebtedness", *Journal of Pension Economics and Finance*, 14(4), 332-368.
- Mandell, L. (2008). "Financial Literacy of High School Students", (Ed. X.X. Xiao), *Handbook of Consumer Finance Research*, 163-183.
- Md, A.S. ve Ahmad, W.M.W. (2020). "Financial Literacy among Malaysian Muslim Undergraduates", *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 11(8), 1515-1529.
- Miller, M., Godfrey, N., Levesque, B. ve Stark, E. (2009). "The Case for Financial Literacy in Developing Countries: Promoting Access to Finance by Empowering Consumers", OECD, *The World Bank*, DFID, CGAP.
- Oktay, M. ve Kandil Göker, İ.E. (2020). "Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Bireylerin Tasarruf Eğilimi Üzerindeki Etkisi: Kırıkkale Üniversitesi Akademik ve İdari Personeli Üzerine Bir Araştırma", *İşletme Akademisi Dergisi*, 1(1), 34-55.
- Rahim, S.H.A., Rashid, R.A. ve Hamed, A.B. (2016). "Islamic Financial Literacy and Its Determinants Among University Students: An Exploratory Factor Analysis", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(S7), 32-35.

- Rajna, A., Ezat, W.P.S., Junid, S.A. ve Moshiri, H. (2011). "Financial Management Attitude and Practice among the Medical Practitioners in Public and Private Medical Service in Malaysia", *International Journal of Business and Management*, 6(8), 105-114.
- Razak, A.L.H.A. ve Abdullah, H.R. (2015). "Exploratory Research into Islamic Financial Literacy in Brunei Darussalam", https://www.researchgate.net/publication/283225608_Exploratory_Research_into_Islamic_Financial_Literacy_in_Brunei_Darussalam., (23.06.2021).
- Sardiana, A. (2016). "The Impact of Literacy to Shariah Financial Service Preferences", *Etikonomi*, 15 (1), 43- 62.
- Setiawati, R., Nidar, S.R., Anwar, M. ve Masyita, D. (2018). "Islamic Financial Literacy: Construct, Process and Validity", *Academy of Strategic Management Journal*, 17(4), 1-12.
- Setyowati, A., Harmadi, S. ve Sunarjanto, S. (2018). "Islamic Financial Literacy and Personal Financial Planning: A Socio-Demographic Study", *Jurnal Keuangan dan Perbankan*, 22(1), 63-72.
- Suci, A. ve Hardi, H. (2019). "Literacy Experiment of Islamic Financing to Non-Muslim Small and Micro Business", *Journal of Islamic Marketing*, 11(1), 179-191.
- Tekin, B. (2019). "Üniversite Öğrencilerinde Katılım Bankacılığı Algısı: Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Öğrencileri Örneği", (22-30), *4th International Symposium on Innovative Approaches in Social, Human and Administrative Sciences*, November 22-24, 2019, Samsun, Turkey.
- Turan, Y. ve Demirci, İ. (2019). "Akademisyenlerin Faiz ve Faizsiz Finans Kullanımına Yönelik Tutumları", *Bilimname*, 39(3), 247-284.
- Widyastuti, U., Sumiati, A., Herlitha, H. ve Melati, I. (2020). "Financial Education, Financial Literacy, and Financial Behaviour: What Does Really Matter?", *Management Science Letters*, 10(12), 2715-2720.
- Xiao, J.J. (2008). "Applying Behaviour Theories to Financial Behaviour", *Handbook of Consumer Finance Research*, 69-81.
- Yıldırım, M.V. (2020). *İslami Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Belirlenmesi: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Örneği*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat.
- Yıldız, M. (2020). "Bireylerin İslami Finans Okuryazarlık Düzeyi ve Katılım Bankası Tercihi: Türkiye Değerlendirmesi", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(4), 730- 744.
- Zaman, Z., Mehmood, B., Aftab, R., Siddique, S. M. ve Ameen, Y. (2017). "Role of Islamic Financial Literacy in the Adoption of Islamic Banking Services: An Empirical Evidence from Lahore, Pakistan", *Journal of Islamic Business and Management*, 7(2), 230-247.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:11.04.2022 ✓Accepted/Kabul:31.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1101493

Research Article/Araştırma Makalesi

Kul, S. (2023). "Aile ve Coğrafyanın Resim Sanatçıları Üzerindeki Etkisine Üç Örnek: Tamer Bilgiç, Ahmet Dalkıran, Mehmet Kapçak", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 335-345.

AİLE VE COĞRAFYANIN RESİM SANATÇILARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE ÜÇ ÖRNEK: TAMER BİLGİÇ, AHMET DALKIRAN, MEHMET KAPÇAK

Serdar KUL*

Öz

Aile ve coğrafya ferdin kişilik gelişmesinde rol oynayan faktörlerden ikisidir. Her fert gibi sanatçıda diğer faktörlerle beraber bu iki faktör içerisinde kişiliğini geliştirmektedir. Belirtilen faktörleri içselleştirme durumları, sanatçıdan sanatçıya farklılık gösterebilmektedir. Temas edilen faktörler, bilinç düzeyinde ya da bilinçaltında, imgeler halinde kendine yer edinmekte ve sanatçının yıllar sonra ortaya koyacağı sanatsal çalışmalarında simgelere dönüşerek vücut bulmaktadır. Çağdaş Türk resim sanatında bu simgeleri başat bir şekilde kullanan ve kullanımda ise istikrar arz eden sanatçıların tespiti ve aile ile coğrafyanın bu sanatçılar üzerindeki etkisi araştırmanı amacını oluşturmaktadır. Genel tarama modeli esas alınarak, nitel araştırma yöntem ve teknikleri kullanılarak yapılan araştırmalar sonucunda Tamer Bilgiç'in haşhaşları, Ahmet Dalkıran'ın ağaçları ve Mehmet Kapçak'ın ise keçileri resimlerinde başat bir imge olarak kullandıkları tespit edilmiştir. Sanatçılar ile yapılan kişisel iletişim sonucunda elde edilen bilgiler ile sanatçının ilk dönem ve son döneme ait iki çalışması karşılaştırmalı olarak incelenmiş, bu ilişkinin doğruluğu teyit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Çağdaş Türk Resmi, Tamer Bilgiç, Ahmet Dalkıran, Mehmet Kapçak, Ağaç, Haşhaş, Keçi.*

THREE EXAMPLES OF THE INFLUENCE OF FAMILY AND GEOGRAPHY ON PAINTING ARTISTS: TAMER BİLGİÇ, AHMET DALKIRAN, MEHMET KAPÇAK

Abstract

Family and geography are two of the factors that play a role in the personality development of the individual. Like every individual, the artist develops his personality within these two factors along with other factors. The internalization of the factors mentioned may differ from artist to artist. The contacted factors take their place in the form of images at the conscious or subconscious level, and they are embodied by turning into symbols in the artist's artistic works that he will reveal years later. The contacted factors take their place in the form of images at the conscious or subconscious level and take shape by transforming into symbols in the artist's artistic works that will be revealed years later. The aim of the research is to identify the artists who use these symbols in a dominant way in contemporary Turkish painting and who have a stable usage, and the effect of family and geography on these artists. Based on the general scanning model, using qualitative research methods and technique as a result of the researches, it has been determined that Tamer Bilgiç used opium poppy, Ahmet Dalkıran's trees and Mehmet Kapçak's goats as a dominant image in his paintings. The information obtained as a result of personal communication with the artists and the artist's two works of the first period and the last period were analyzed comparatively, and the accuracy of this relation was tried to be confirmed.

Keywords: *Contemporary Turkish Painting, Tamer Bilgiç, Ahmet Dalkıran, Mehmet Kapçak, Tree, Opium Poppy, Goat.*

* Dr., Öğretimci-Yazar, dr.serdarkul@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-3872-6523>)

Giriş

Sanat ürünü birçok neden ve amaç üzerine üretilmektedir. Birçok önemli düşünür, üretimin temelindeki amacı kendi sentezleri içerisinde açıklamaya çalışmışlardır. Sokrates sanatçının ölümsüz olabilmek için ürettiğini, Platon ise duygu ve heyecanın en aşırı boyutunu yansıtmaya çalıştığını Aristoteles ise taklit ve hoşlanma duygusunu görselleştirmeye çalıştığını iddia etmektedir (Erinç, 2004: 97,98). Fineberg (2014: 15) ve Hollingsworth (2009: 16) ise sanatçının görmek için resim yaptığını söylemektedir. Collingwood (2011: 87-89) da benzer düşüncededir ve bu düşüncesini “*Resim çizmeyi öğrenmek demek, esasında görmeyi öğrenmek demektir*” şeklinde açıklamaktadır. Açıklamasını bir adım ileriye götürerek sanatçının seyredenler için değil kendisi için resim yaptığını ve yalnızca gerçekten kendisini tatmin ederek diğerlerini de tatmin edebileceğini, yapıtını ortaya çıkarırken sanatçının kendisi için bir şeyler görmeye çalıştığını, eserini yayınlarken de aynı şeyi başkalarının da görmesini istemesi arzusu yattığını savunmaktadır. Thomson (1998: 86-106) ise sanatçının ilham gücünden dolayı başkalarının duyup da açıklayamadığı büyük acı ve sevinçleri onlar adına dile getirdiğini ya da hissedilenleri başkalarının anlayabileceği bir biçimde sunmak zorunda olduğu gibi bir öngörüyü ortaya atmaktadır.

Sanatçı belirtilen amaçlar içinden birini ya da bu aktarılandan çok farklı amaç üzerine üretim yapabilir. Sanatçının neden, niçin, nasıl ürettiğini anlamak için ne tür kaynaklardan beslendiğini bulmak gerekmektedir. Örneğin; Ressam Rene Magritte, çocukluk döneminden itibaren çevresinde gördüğü tüm nesnelere ilgi göstermiştir. Genç kızlık dönemindeyken bir mezarlıkta şöalesinin başında resim yapan bir ressamla karşılaşması onu çok etkilemiştir. O dönem içerisinde annesinin kendisini bir nehre atarak intihar etmesi onda derin izler bırakmıştır. İçinde esirlerin olduğu bir balonun, evlerinin üstüne düşmesi gibi birçok sıra dışı olayla karşılaşmıştır. Tüm bu olaylar onun resimlerinin kaynağını oluşturmuştur (Akay, 1999: 267-291). Jung (1997: 96, 97) bu tür benzer durumların rastlantısal olmadığını, ardında mutlaka psikik olaylar yattığını aktarmakta ve bilinçaltında saklı olan bu olayların, bilincin daraldığı durumların hemen ardından açığa çıktığını savunmaktadır. Psikanalistin görevi ise hastanın anlattıklarının gerçekliğini değil de doğruluğu yani ona doğru gelenin ne olduğunu anlamaktır (Winnicott, 2011: 166). Bu sebeple araştırmayı psikanaliz kuramı açısından ilgilendiren nokta, sanatçının ürettiği simgenin gerçekte öyle olup olmadığını sorgulamak değil, doğruluğunu yani o nesnenin sanatçı için ne anlam ifade ettiğini anlamaktır. Bu sebeple araştırmanın temeli “imgelerin sanatçı için ne anlam ifade ettiğini” kendi anlatımları ile gün yüzüne çıkarma üzerine inşa edilmiştir. Çünkü diğer kısımlar psikanalistin alanına girmektedir.

Görüldüğü üzere sanatçının ortaya koyduğu eserlerdeki imgelerin altında yatan onlarca sebep ve gerekçe bulunabilmektedir. Bu sebepler genelde sanatçının kişiliğini oluşturan etmenler ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bir birey olarak sanatçı da diğer bireyler gibi kişilik gelişimini belirli faktörler içinde tamamlamaktadır. Kişiliğin gelişmesinde fitrat ya da gen yapısı, aile, sosyo-kültürel ortam, doğum sırasında karşılaşılan vakalar, kitle iletişim araçları, sosyal sınıf ve rol model gibi faktörler önemli rol oynamaktadır.

Özellikle aile ve doğup büyüdüğü çevrenin doğal ya da iklimsel şartların sanatçının üretiminde büyük bir etkisi bulunmaktadır. Hatta bu şartların insan üzerinde nasıl bir etki yarattığını, bu etkinin sanatsal yetiye nasıl tesir ettiğini, hangi iklim kuşağının ya da doğal yapının hangi tür sanat alanına ağırlık verdiğini inceleyen araştırmalar bile mevcuttur. Örneğin soğuk iklim kuşağında yazılan roman türleri ile sıcak iklimde yazılan roman türlerinin ne tür farklılıklar gösterdiğini inceleyen araştırmalar bulunmaktadır (Erinç, 2004: 60).

Sanatçı yeni, özgün bir yapıt oluştururken bunun, zihninde oluşan birikimlerin, gerilimlerin, bastırılmış duygu ve düşüncelerin boşalması olduğunu, sanat ürününün kökeninde çocukluk ve gençlik dönemindeki çatışma ve çelişkilerin yarattığı tedirginliğin yattığını, bu tedirginliğine çözüm ararken dışa vurduğu biçimsel öğelerin sanat yapıtını oluşturduğunu iddia etmektedir. Bu savlarını desteklemek için de Freud’a, Adler’e veya Jung’a ait argümanları kullanmaktadırlar. Jean-Paul Weber, bir sanatçının yapıtlarındaki dominant/başat öğeleri dikkate almış ve sanatçının çocukluk döneminde geçirdiği bir travmanın ya da etkin bir olayın hemen hemen tüm yapıtlarındaki temayı oluşturduğunu savunmuştur. Jean Lucien Goldman, sanatçının bilinç ve bilinçaltındaki imgeleri eserlerine direkt yansıttığını iddia etmiştir. Poulet ise yaratıcı dehanın bilinç dışı etkilerini incelemiş ve sanatçı üzerinden eseri çözümlemeye çalışmıştır (Erinç, 2004: 102-106; Özsoy, 2003: 220).

Her sosyo-kültürel ortamın kendi sanatını yarattığı, sanatın var edildiği zamanın, yerin ve dönem koşullarının sanatı etkileyen en önemli unsur olduğu, sanatçının o topluma ait geleneklerin, ananelerin içinde yoğrulduğu gerçeği gözler önüne serilmektedir. Sanatçı yoğrulduğu bu gerçekliği, kişiliğindeki bireysel güç ve coşkuyla birleştirerek eserlerini ortaya koymaktadır (Tansuğ, 1982: 194; Turgut, 1993: 103; Ersoy, 2002: 145). Bu ananeleri var eden temel yapılardan ikisi aile ve coğrafya olduğu düşünüldüğünde, bu iki yapının resim sanatçıları sanatçıları üzerinde ne düzeyde etki ettiği incelenmiştir. İncelemeler sonucunda aile ve coğrafyanın resimlerine direkt veya dolaylı yoldan etki ettiği görülen birçok sanatçı sayılabilir. Fakat bu etkinin vücut bulduğu imgeleri, resimlerinde başat bir şekilde aktaran ve bu konuda istikrar arz eden sanatçıların Tamer Bilgiç, Ahmet Dalkıran ve Mehmet Kapçak olduğu tespit edilmiştir.

Tamer Bilgiç, doğum anından itibaren varlığını sürekli duyarak görerek hissederek yaşadığı haşhaş bitkisini sanat hayatı süresince resimlerinde büyütüp yetiştirmeye devam eden bir sanatçıdır. Resimlerinde başat imge olarak kullandığı “Haşhaş” yetiştirebilmesi için özel bir toprak türüne ihtiyaç duyan ekilebilmesi için ise devlet özel izni gereken bir bitki türüdür. Kütahya ili Türkiye’de hem toprağı ile hem de aldığı izinle bu bitkiyi eken birkaç ilden yalnızca biridir. Tamer Bilgiç, 1978 yılında, bu özel toprakların Gediz ilçesinde yetişen haşhaşlar arasında dünyaya gözlerini açmış onlarla beraber büyümüş, boy vermiştir. Orta okul müdürünün teşviki babasının desteği ile 1995 yılında güzel sanatlar lisesine başlamıştır. Lise eğitiminin ilk yıllarında babasının ölüm haberi onda derin izler bırakmış bu olay sanatçının hem hayatında hem de gelecekte yapacağı resimler için bir dönüm bir noktası olmuştur (Tamer Bilgiç ile kişisel iletişim, 23 Ekim 2020).

Başlangıçta, elinde atık halde bulunan ince uzun kağıtlara, arta kalmış boya kalıntılarında rastgele attığı uzun çizgiler ve üzerine eklediği büyük lekeler istemsiz olarak bir biçime dönüşmeye başlamıştır. Oluşturduğu bu biçimler ona, doğup büyüdüğü haşhaşlar kadar kendi vücutsal yapısının izlenimini de vermiştir (Tamer Bilgiç ile kişisel iletişim, 23 Ekim 2020).

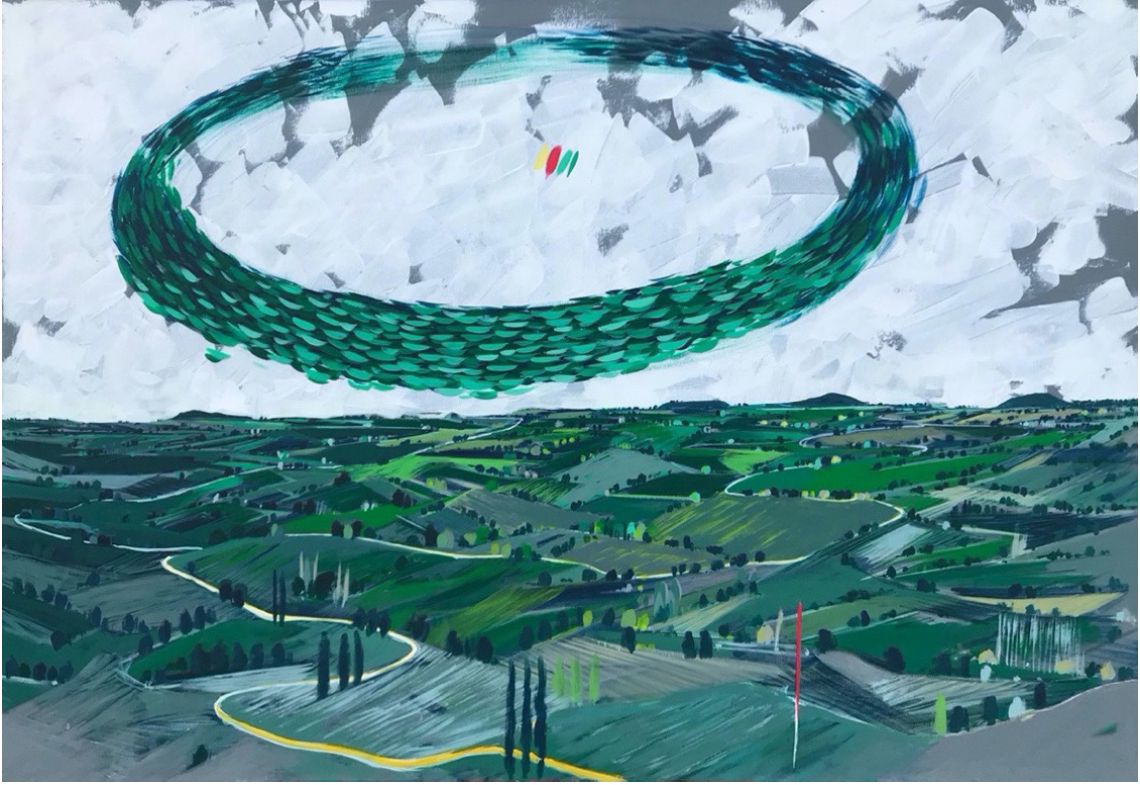
Sanatçı, ilk dönem yaptığı resimlerin (Görsel-1) ön kısmına haşhaşın üst meyve kısmı ile uzun sapını yerleştirmekte, resmin arka kısmına ise yetiştiği topraklara ait manzaralardan kesitler ekleyerek kompozisyonlarını tamamlamaktadır. Rengi, tuvalin her yerine serpiştirmek için haşhaş tohumlarını bir enstrüman gibi kullanmakta ve küçük fırça tuşları ile hem tohumu yapmakta hem de tuvale rengi taşımaktadır. Arka zeminde kullandığı manzaraları üst üste katmanlar halinde yerleştirmekte, bu alanları ise geniş fırça vuruşlarıyla elde etmektedir. Bu alanlar ova ya da kubbeye benzeyen biçimleri ile de dağları oluşturmaktadır. Atılan bu geniş lekeler, gerçekçilikten uzak, neredeyse soyuta yakın biçimlemelere dönüşmektedir. Yer yer dik şekilde attığı çizgiler, resminde kullandığı biçimlerden birini oluşturmaktadır. Bu çizgiler; haşhaşın gövde sapına, yaşadığı bölgenin en sık görülen kavak ağaçlarına ya da kendi beden yapısına atıflar yaptığı gibi resmin simetrisini bozmak amacı ile de kullanılmaktadır. Ayrıca sanatçı resimlerine biçim oluştururken bunların tekil sayı miktarınca olmasına dikkat etmektedir. Ağırlıklı olarak bir rengin farklı tonlarını resmin geneline yaymakta, bu rengin zıt rengi ile de en ön kısımda bir haşhaş biçimi oluşturmaktadır. Bu zıt renkli haşhaş, kendisini temsilen orda durmaktadır. Diğer haşhaşlar ise anne ve babasıyla çevresindeki kalabalığı ifade etmektedir. Bu yüzden “Ben ve Diğerleri” ismini verdiği bir dizi seri resim yapmıştır (Bilgiç ile kişisel iletişim, 23 Ekim 2020). Hakkında çıkan bir haberde, haşhaşın o dik, o mağrur görüntüsü yaşama karşı duruşun keskinliğini sergilerken aynı zamanda içerdiği mistisizm ile de diğer dünyaya açılan kapıyı, cılız vücutlarının üzerindeki beyinleri ifade ettiği yazmaktadır. Bu da haşhaşın anlamının sanatçı için kendi öz biçiminden daha fazla şeyler ifade ettiği gerçeğini ortaya koymaktadır (“Sanal-1”, 2010: 1).

Görsel-1: Tamer Bilgiç, İsimsiz, 2011, TÜAB, 80x40 cm., ("Sanal", 2021).

Sanatçının resimlerinin başat imgesi olan haşhaşlar, yıllar ilerledikçe önce lekesele değerlerden sıyrılıp çizgisel kontürlere evrilmiş ve bir dönem sonra ise bu kontürler ya çizgisel rüzgâr biçimlerine dönüşmüş ya da tuval üzerindeki varlığını tamamen yitirmiştir. Artık yerini sadece temsili haşhaş tohumuna bırakmakta, o tohumlar ise kuş olup havalara uçmaktadır. Tıpkı babasının ona sanatsal bir yol çizip hayattan ayrılması gibi, haşhaş da ona bir ün kazandırdıktan sonra tohumlarını geride bırakarak bir gün farklı bir biçimde geri gelmek kaydıyla tuval üzerinde yok olup gitmektedir. Sanatçının ilk öğrencilik yıllarında yapmayı çok istediği ama haşhaşın cazibesine kapıldığı için sadece başat imgesinin arkasında yer verdiği manzaralar, artık sırasının geldiğini bilircesine kendini öne atmakta ve son dönem resimlerinde artık başat öge olarak kendini seyircisine göstermektedir.

Sanatçı manzara resimlerinde (Görsel-2), köydeki evlerinin balkonundan baktığında gördüğü dağlardan, köyüne giderken karşılaştığı çavdar ovasından, sonunu bilmediği yollardan, o yolun sonundaki yerlerden ve o yolların uzun uzun kavaklarından esinlenir. Sanatçı, fotoğraf gibi görsellerden yararlanmaz; o an gördüğünü daha sonra kullanılmak üzere belleğine kaydeder. Manzara resimlerinde derinlik oluşturma arzusu ve üç boyutlu filmlerdeki derinlik algısını oluşturma hedefi arasında fırçasını kullanan sanatçı, bu olguları oluşturabilmek için temel sanatın tüm yapı taşlarını kullanır (Tamer Bilgiç ile kişisel iletişim, 23 Ekim 2020).

Görsel-2 Tamer Bilgiç, İsimsiz, 2020, TÜAB, 90x130 cm., ("Sanal", 2021).

Sonuç olarak; Tamer Bilgiç'in haşhaşları, anlam kadar biçim olarak da kendisi ile özdeşleşmektedir. İnce uzun bir sapın üstünde duran başak, kendi ince uzun bedeninin üzerinde duran başına atıf yapmaktadır. Çocukluğundan itibaren baktığı her yerde haşhaşları görmesi nedeniyle bu imgenin, resimlerinde bir yansıma olarak ortaya çıkması abeste iştiğal bir durum değildir. Haşhaşların kök ve gövdesinin kaybolarak sadece tohumlarının gökyüzünde birer kuşa dönüşmesini, babasını kaybetmesinin bir etkisi olduğu görülmektedir.

Tamer Bilgiç, doğduğu andan itibaren haşhaşların varlığı ile temas kurmuş ve onu resimlerine aktaracak kadar cezbetmiştir. Fakat Ahmet Dalkıran'ın "ağaç" imgesi, Tamer Bilgiç'in "haşhaş" imgesinden farklı olarak, imgenin varlığı ile değil de yokluğuyla sanatçıyı cezbetmiştir. Dalkıran, ağaçtan yoksun bir bozkırın tam orta yerinde, ilk nefesi ciğerlerine çekerek hayat bulmuştur fakat alınamayan ağaç kokusuna hasretlik, işte o ilk nefesten ona yadigar kalmıştır. Dedesi torunun hasretini dindirebilmek adına ona, içerisinde elma, akasya ve kavak olan on iki adet fidan hediye etmiş; o da bu ağaçları bozkırın kalbine dikmiştir. Ağaç fakiri bu topraklara hayat verme mücadelesinin ilk tohumunu, o yıllarda atmış ve o ağaçlarla beraber büyümüştür.

Akademik eğitim alabilmek için, kalabalık bir ailenin sıcaklığının yanında ağaçlarını da geride bırakarak o diyarlardan ayrılmıştır. Bedenen araya mesafeler girse de sanatçının doğup büyüdüğü ata ocağı ve kendisi ile beraber yeşeren ağaçlar gönlünde hep canlı kalmıştır. 2003 yılında Selçuk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesine giriş yapmış ve akademik hayatın ilk adımlarını bu yıllarda tırmanmaya başlamıştır. 2006 yılında aynı üniversitenin lisansüstü eğitimi aldığı dönemde, özlemini çektiği ata evi ile büyük emeklerle büyüttüğü ağaçlarını gönlünden çıkararak tuvallerine aktarmıştır. Dalkıran:

"Bizim oralarda ağaç fazla olmadığı için kıymetlidir. Ben o kıymet üzerine büyütüldüm ve ben de içimde bu kıymeti hep saklı tuttum. Resmime yansıttığım unsurlar, benim en kıymetlim ağaçlarım ile o kıymeti bana aşıl原因an ata ocağımdır. Eğitimim sırasında ağaç üzerine yaptığım araştırmalarda onun sadece benim için değil, geçmişten günümüze neredeyse tüm kültürlerde çok kıymetli olduğunu gördüm. Tüm bunları gördükçe, okudukça onlara daha çok değer verdim ve bu değeri de tuallerime yansıtarak göstermeye çalıştım." (Dalkıran ile kişisel iletişim, 3 Ekim 2020).

İlk dönem resimlerinde Anadolu'nun el değmemiş köylerini kendine özgü mistik bir bakışla sadeleştirerek yansıtmaktadır ("Sanal-2", t.y.: 1). "Çeşme" (Görsel-3) resmi, bu resimlerin başında gelmektedir. Resmin merkezinde bir çeşme, hemen arkasında çeşmenin suyundan beslenerek hayat bulan bir ağaç resmedilmiştir. Resmin sol orta kısmına, sayısı elin parmaklarını geçmeyen, geneli ise çatısız, toprak damlı olan evlerden oluşan bir köy yerleştirilmiştir. Köyün arkasında ise örtüsünü kaybetmiş kocaman bir dağ yükselmektedir. Ağaç, ocak ve dağ sanatçının her resminde var olan üç ana imgeyi oluşturmaktadır fakat ağaç, bu üçlü imgenin başat ögesi olmuştur.

Görsel-3: Ahmet Dalkıran, Çeşme, 2003, TÜYB, 70x90 cm., (Kişisel İletişim, 2020).

Sanatçı, bu gizleme işini yaparken bir örüntü kullanmaktadır. Ağaç, sanatçının kompozisyon kurmasında ona yardımcı bir eleman görevini üstlenmektedir. Başat imgesini yerleştirdikten sonra tıpkı normal hayatta olduğu gibi evleri, ağaçların diplerinde ya da arkasında kalacak şekilde resmetmektedir (A. Dalkıran ile kişisel iletişim, 3 Ekim 2020).

Sanatçı, resimlerine biçim verirken vitray sanatının çizgiselliğini, mozaik sanatının parça bütün ilişkisini, ebru sanatının renk armonilerini kullanmaktadır ("Sanal-3", 2018: 1). Bu sayede eserlerinde çizgi ile rengin denge ve uyum içerisinde bir birliktelik göstermesini sağlamaktadır ("Sanal-4", 2018: 1). Kullandığı renkleri saydam ve temiz lekelerle tuvaline sürerken biçimlerinin ise yumuşak hatlarla oluşmasına özellikle gayret göstermektedir ("Sanal-5", 2013: 1). Her resimde farklı bir renk kombinasyonunu, sanatçı doğasıyla yorumlayarak ortaya çıkarmaktadır.

Renklerin insan psikolojisi üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, bu etkiyi çok iyi kullanmaktadır. Onun resimlerine bakarken geçmiş kültürlerin bezemelerini, ebrunun yağ tabakası üzerinde akıp giden endamını görmek mümkündür. Onun farkı, bunu tuval üzerinde başarabilmesidir.

Ağaç figürü, sanatçının ilk resminden başlayarak (Görsel-3), sonraki tüm resimlerinde de başat olarak kendini ön plana atmakta (Görsel-4) ve sistemli olarak tekrar etmektedir. Fakat bu tekrarın sanatçının resimlerini sıradanlaştırdığını ya da özgürlüğünü sınırlayan bir durum olup olmadığı hakkındaki soruyla ilgili olarak sanatçı şunları ifade etmiştir:

“Sanatçı, kendine bir dil oluşturur; bu dili de sahip olduğu imgeyle ve fırçayı kullanma tekniği ile yapar. Benim resimimde ağaç, evler ve dağlar şeklinde oluşturduğum imgeler olsa da ağacı başat unsur olarak kullanmaktayım. Bütün dünyadaki diller baz alındığında bir şair, hep aynı kelimeyi kullansa da bu kelime farklı yerlerde, farklı kelimeler ile kullanıldığında bize farklı bir anlamı çağrıştırır fakat biz o şaire “Siz aynı kelimeleri kullanıyorsunuz, kendinizi tekrar ediyorsunuz diyebilir miyiz?” Benim ağaçlarımın hiçbiri de aynı değil çünkü alan, leke, renk, çizgiler farklı olduğu için tekrara düşme gibi bir tehlike bulunmamakta. Ağacın kendi içinde mevsimsel değişim yaşadığı ve dönüşüme girdiği düşünüldüğünde benim ağaçlarımın da aynı dönüşümü yaşadığı görülecektir (Görsel-3-4). Zamansal döngü içerisinde bu dönüşüm; renkte, boyutta, leke ya da çizgide oldu fakat imgemin başatlığı noktasında bir değişim olmadı. Zaten soyutlamacı resim yaklaşımlarında tekrara düşmek pek de olası bir durum değildir” (Ahmet Dalkıran ile kişisel iletişim, 3 Ekim 2020).

Görsel-4: Ahmet Dalkıran, Göbeklitepe, 2020, TÜAB, 100x100 cm. (Kişisel İletişim, 2020).

Sonuç olarak; Dalkıran, “ağaç” imgesini başat imge olarak kullanırken ata ocağına ait evini ve o evin etrafını saran dağları ise yardımcı imge olarak kullanmaktadır. Sanatçı, resimlerinde sürekli olarak aynı imgeleri kullanmaktadır. Fakat bu imgeleri, vitray sanatının çizgiselliği, mozaik sanatının parça-bütün ilişkisi, ebru sanatının renk armonileri ile harmanlayarak kullanmaktadır. Bu kullanım becerisi, onu tekrardan çok uzak bir diyarda, özgünlüğün ocağında aşını kaydattığını göstermektedir.

Ahmet Dalkıran yokluğunu çektiği bir imge olan ağacı resimlerinde resmederek, kendi benliğinde eksik kalan kısmı tamamlarken, diğer bir sanatçı olan

Diğer iki sanatçı bitkisel canlılar ile bir bağ kurarken, Mehmet Kapçak doğup büyüdüğü topraklarda en çok yetiştirilen hayvan türü olan keçiyi resimlerinde yer vermiştir. Sanatçı 1947 Mardin'in Mazıdağı ilçesinde doğan sanatçı bu kasabada büyümüş, ilköğretim seviyesindeki eğitimlerini bu kasabada tamamlamıştır. Eğitim aşkı onu öğretmenliğe iterken sanat aşkı ise onun resim alanına yönelmesine sebep olmuştur. Kapçak, bu aşkını anlattığı resimlerinde doğup büyüdüğü kültüre ve coğrafyaya ait bir hayvan türü olan "keçi" imgesini, başat bir şekilde kullanmaktadır. Sanatçı bu durumu şöyle dile getirmektedir: *"Bizim nesil (elli ile yetmiş yaş arası) Anadolu kökenli obje/nesneleri çalışmalarımızda plastik öğelere ulaşmak için araç olarak kullandı. Başat imgem olan keçi, plastik öge olarak elverişliliğinin yanında benim için yöresel bir motif özelliği de taşımaktadır."* Böylece sanatçı, yaşadığı toplumla ürettiği arasındaki ayrılmaz birlikteliğin bir örneğini sunmaktadır (Mehmet Kapçak ile kişisel iletişim, 7 Eylül 2020).

Sanatçı, iş hayatında önce 1974 yılında başladığı öğretmenlik mesleğini icra ettikten sonra idareciliğe geçiş yapmıştır. İş hayatında ki yoğunluk nedeni ile bu yıllar içerisinde kendisini sanat alanına yeterince verememiştir. Emekliliğine yakın yıllarda tekrar resim yapmaya başlamış fakat idareciliğin verdiği o resmî çizgilerine de yansımıştır (Kapçak ile kişisel iletişim, 30 Kasım 2020). Bu yansıma başat imge olan keçinin, düz tarama çizgileri ile stilize ederek yapıldığı "İsimsiz" adlı resminde (Görsel-5) görülmektedir. Turgut'un (1993: 96) "Gerilim ve huzursuzlukla belirlenen resimler, tipik olarak sivri ve pürüzlü çizgileri içerir." sözü bu süreci ve resimlerine yansımalarının altındaki gerekçeyi açıklar niteliktedir.

Görsel-5: Mehmet Kapçak, İsimsiz, 2010, DB, 60x120 cm., ("Sanal", 2020)

Kapçak; ressamın resimlerinde görsel etki oluşturulabilmeleri için öncelikle kontrast denge sağlamaları gerektiğini düşünmektedir. Bu etkiyi oluşturabilmek için de büyük-küçük, az-çok, şiddetli-şiddetsiz, uzak-yakın gibi yapısal zıtlıklar yanında renklerin sahip oldukları ton değerleri ile zıtlık ilişkileri kurulması gerektiğini savunmaktadır ("Sanal-6", t.y.: 1). Kapçak resimlerinde, hareket dengesini, çok sayıda hareketli küçük formlara karşılık, hareketsiz ve az sayıda büyük formlar kullanarak yapmakta; hareketi daha da artırmak için ise imgelerin içlerini hareketli tarama çizgileri ile doldurmaktadır. Önceki dönemlerinden farklı olarak, 2015 yılında sonraki resimlerinde, alansal sadeleşme görülürken, keçilerde ise daha net biçimler ortaya koymaktadır. Keçi, silüet yapısından çıkıp uzuvların daha belirgin hale geldiği bir biçime evrilmektedir. Düz çizgilerin serbest çizgiye dönmesi, biçimsel bir evrim olarak görünse de büyük bir ihtimalle, idarecilik ceketini çıkardıktan sonraki ruhsal rahatlamının bir yansıması da olabilir. Düz çizgilerin yerini serbest çizgiye bırakmasının ardından, keçilerin

biçimlerinde serbestlik görülmekte ve keçilerin gövdeleri de yuvarlak, hilal benzeri biçimlere dönüşmektedir. Bu hilalin iki ucunda ise keçi başları yer almaktadır. Keçinin baş uzuvlarından olan boynuz, kulak ve yer yer ağız şekilleri de netlik kazanmaktadır.

Keçinin vücudunun anlamını yitirip sadece baş ve boyun kısmının ön planda olduğu, baş kısmındaki uzuvların, kontur çizgileri ile netleştirildiği son yıllara kadar sanatçının yapmaktan imtina ettiği gözler de resmin içine dahil olmaktadır. Gözler, ilk resme dahil olduğu zamanlar kapalıyken, belirli bir zaman sonra açık olarak resmedilmiştir (Görsel-6). Sanatçı bu durumu; *“Görmekten hoşlanmadığım bu dünyaya, keçilerimin gözlerini açmamak için çok direndim. Fakat keçilerim ile var oldukça ve keçilerim bu dünyada bir anlam buldukça, direnmekten vazgeçtim ve gözlerini açmaya karar verdim”* (Mehmet Kapçak ile kişisel iletişim, 7 Eylül 2020) şeklinde açıklamaktadır. Kapçak, her ne kadar başat imgesi olan keçiyi, *“resmin plastik değerlerini aktarmak için aracı olarak kullandığını”* aktarsa da bu açıklamasından bile, tuvale aktardığı her biçimde, kendi varlığından da bir şeyler kattığının ipuçlarını vermektedir.

Keçi, son resimleriyle beraber artık gerçek hüviyetine kavuşmuştur. Keçinin bu halini alabilmesi için onlarca yılın geçmesi ve kendi için onlarca evreyi atlatması gerekmiştir. Bu evreler içerisinde keçilerini bazen stilize etmiş, bazen soyutlaştırmış, bazen çoğaltıp-azaltmış; kâh malzemeyi kâh tekniğini değiştirmiş ama varlık nedeni olan özgünlüğünden, biçeminden asla taviz vermemiştir. Çünkü sanatçının kendisini ifade için kullandığı başat imgesine bağlılığı, özgünlüğünün kanıtı, sanatçı olarak var olma nedeni olarak görmektedir.

Görsel-6: Mehmet Kapçak, İsimlessiz, 2020, KÜM, 25x35 cm., (“Sanal”, 2020).

Tüm bilgiler ışığında Mehmet Kapçak'ın “keçi” imgesini, *“Renkler de siyah, beyaz ve gri tonlara denk değerlere sahiptir.”* teorisini yansıtmak için bir araç olarak kullandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Fakat sanatçının farklı bir hayvanı değil de neden keçiyi seçtiği ise çocukluğu ile ilişkilidir. Çünkü keçi, sanatçının doğduğu andan itibaren çevresinde en çok gözlemlediği ve temas ettiği hayvan türüdür. Bu sebeple Kapçak, kendisi için en değerli ve kendisine en yakın hayvan olan “keçi” imgesi ile resimlerine biçim vermekte, sanat yolculuğuna bu imge ile devam etmektedir.

Görüldüğü üzere, bu yolculukta her sanatçı kendi dünyasına ait ışıkları yansıtmaktadır. Aile ve coğrafya kapsamı içerisinde baktığımızda Ahmet Dalkıran'ın coğrafi olarak ağaçtan yoksun bir coğrafyada doğması, onu yetiştiren ailesinin de ağacın önemi üzerine yaptığı sohbetler ve hediye olarak verilen fidanların etkisi olarak görülmektedir. Tamer Bilgiç'in haşhaş ile bağı coğrafi olarak başlamış, fakat babasının vefatının yanısıra "hep haşhaş mı çizeceksin?" gibi çevresel söylemlerin oluşturduğu baskı ile haşhaşın biçim değiştirmesine sebep olmuştur. Haşhaş form olarak değişirken, başatlığını Kütahya manzaraları ile dengelemeye başlamış, coğrafi etkinin sanatçı üzerindeki etkisi tekrar burada da kendini göstermiştir. Mehmet Kapçak'ta coğrafi etkinin olanaklarından dolayı yetiştirilen hayvan olan keçiyi resme aldığı anlaşılmıştır. İş hayatının ve bulunduğu çevrenin ona yüklediği rol, onun ruhuna işlemiş ve bu durum yaptığı resimlere de yansımıştır. Belirtilen iş ve çevrenin değişmesi süresinden sonraki dönemde farklı bir yönde değişim görülmektedir. Dolayısıyla aile ve doğup büyüdüğü çevrenin doğal ya da iklimsel şartları karşısındaki içselleştirme durumları sanatçıdan sanatçıya farklılık gösterebilmektedir. Temas edilen faktörler, bilinç düzeyinde ya da bilinçaltında imgeler halinde kendine yer edinmekte ve sanatçının yıllar sonra ortaya koyacağı ürünlerde simgelere dönüşerek vücut bulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akay, Ali (1999). *Sanatın Sosyolojik Gözü* (1. Baskı). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Collingwood, R. G. (2011). *Kısaca Sanat Felsefesi*. (Çeviren: Talip Kabadayı). Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Erinç, S. M. (2004). *Sanat Psikolojisi 'ne Giriş*, 2. Baskı, Ütopya, İstanbul.
- Ersoy, A. (2002). *Sanat Kavramlarına Giriş*, 3. Baskı, Yorum Sanat, İstanbul.
- Fineberg, Jonathan (2014). 1940'tan Günümüze Sanat (Varlık Stratejileri), (Çevirenler: Simber Atay-Eskier ve Göral Erinç Yılmaz), İzmir: Karakalem Kitabevi Yayınları.
- Hollingsworth, Mary (2009). *Dünya Sanat Tarihi*. (Çeviren: Rengin Küçükdoğan ve Banu Ergüder). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Jung, Carl Gustav (1997). *Analitik Psikoloji*. (Çeviren: Ender Gürel). İstanbul: Payel Yayınları.
- Özsoy, Ö. ve Güler, İ. (2003). *Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi)*, 1. Baskı, Fecr, Ankara.
- Tansuğ, S. (1982). *İnsan ve Sanat*, 1. Baskı, Altın, İstanbul.
- Thomson, George (1998). *İnsanın Özü*. (Çeviren: Celal Üster). Payel Yayınları: İstanbul
- Turgut, İ. (1993). *Sanat Felsefesi*, 1. Baskı, Üniversite, İzmir.
- Winnicott, Donald W., (2011). *Psikanaliz Yazıları*. (Çeviren: Talat Parman). İstanbul: Bağlam Yayınları.

ELEKTRONİK KAYNAKÇA

- Sanal, 1. (2010). Tamer Bilgiç Resim Sergisi. (25.10.2020) <https://www.haberler.com/tamer-bilgic-resim-sergisi-2254564-haberi/>.
- Sanal, 2. (t.y.). Ahmet Dalkıran. (22.10.2020) <https://www.brhd.org.tr/ahmet-dalkiran198.html>.
- Sanal, 3. (2018). Doç. Dr. Ahmet Dalkıran Sergi Açacak. (22.10.2020) <https://www.habermerkezi46.com/doc-dr-ahmet-dalkiran-resim-sergisi-acacak/14339/>.
- Sanal, 4. (2018). Sanko Sanat Galerisinde Ahmet Dalkıran'ın Resim Sergisi Açılacak. (22.10.2020) <https://www.haberler.com/sanko-sanat-galerisinde-ahmet-dalkiran-in-resim-11474229-haberi/>.
- Sanal, 5. (2013). Ahmet Dalkıran'ın 6. Kişisel Resim Sergisi Açıldı. (22.10.2020) https://www.konhaber.com/haber-ahmet_dalkiran_in_6_kisisel_resim_sergisi_acildi-94708.html.
- Sanal, 6. (t.y.). Mehmet Kapçak Özgeçmiş. (25.01.2018) <https://www.mehmetkapcak.com/home>.

GÖRSEL KAYNAKÇA

- Görsel-1. (24.01.2021) <https://www.sanatgezgini.com/tamer-bilgic-tuval-uzerine-akrilik-isimsiz-10316>.
- Görsel-2. (4.01.2021) <https://www.sanatgezgini.com/tamer-bilgic-tuval-uzerine-akrilik-isimsiz-11019>, 2.
- Görsel-3. Ahmet Dalkıran Kişisel Arşiv, Kişisel İletişim, (14.12.2020).
- Görsel-4. Ahmet Dalkıran Kişisel Arşiv, Kişisel İletişim, (14.12.2020).

Görsel-5. (12.12.2020) <http://www.suleymansaimtekcan.com/pPages/pArtist.aspx?palD=355§ion=130&lang=TR&periodID=202&pageNo=0&exhID=0>.

Görsel-6. (12.12.2020) <https://www.sanatgezgini.com/suleyman-saim-tekcan-ozgun-baski-gravur-isimsiz-1288>.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Örk Özel, S., Veysikarani, D., Koşar Taş, Ç. (2023). "Mena Ülkelerinde Sosyal Kurumlar ve Cinsiyet Endeksi (SIGI) Değişkenleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizit", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 347-365.

MENA ÜLKELERİNDE SOSYAL KURUMLAR VE CİNSİYET ENDEKSİ (SIGI) DEĞİŞKENLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ: DOĞRUSAL OLMAYAN KANONİK KORELASYON ANALİZİ

Sibel ÖRK ÖZEL , Dilek VEYSİKARANI**, Çiğdem KOŞAR TAŞ***

Öz

Toplumsal cinsiyet eşitliği, kadın ve erkeğin pek çok alanda eşit haklara sahip olması, herhangi bir ayrımcılık gözetilmeksizin tüm bireylerin toplumsal tüm hizmetlerden eşit olarak yararlanmasıdır. Bu alandaki eşitsizlik ise toplumsal cinsiyet eşitsizliği olarak adlandırılmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ölçmek için çeşitli ölçüm araçları geliştirilmiştir. Sosyal Kurumlar ve Cinsiyet Endeksi (SIGI) de bu ölçüm yöntemlerinden bir tanesidir. Çalışmada, SIGI'nın iki alt boyutu olan ailede ayrımcılık ve sınırlandırılmış sivil özgürlükler ele alınmış ve aralarındaki ilişki MENA ülkeleri için araştırılmıştır. Bu ilişkinin araştırılmasında çok değişkenli istatistiksel yöntemlerden biri olan ve kategorik değişkenlerin analizinde kullanılan doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi tercih edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda, alt boyutlara ait değişkenler arasındaki ilişkinin varlığı χ^2 bağımsızlık testi ile doğrulanmış ve bu test sonucunda elde edilen kontenjans katsayısı hesaplanarak ilişkinin gücü tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre ele alınan iki alt boyut ve bu alt boyutlara ait çoğu değişken arasında oldukça yüksek bir ilişki tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: MENA, Sosyal Kurumlar ve Cinsiyet Endeksi (SIGI), Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi (OVERALS)

INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE VARIABLES OF SOCIAL INSTITUTIONS AND GENDER INDEX (SIGI) IN MENA COUNTRIES: THE NONLINEAR CANONICAL CORRELATION ANALYSIS

Abstract

Gender equality means that women and men have equal rights in many fields, and that all individuals benefit from all social services equally without any discrimination. Inequality in this area is called gender inequality. Various measurement tools have been developed to measure gender inequality. The Social Institutions and Gender Index (SIGI) is one of these measurement methods. In the study, discrimination in the family and restricted civil liberties, which are two sub-dimensions of SIGI, are discussed and the relationship between them is investigated within MENA countries. In the investigation of this relationship, nonlinear canonical correlation analysis, which is one of the multivariate statistical methods and used in the analysis of categorical variables, is preferred. As a result of the analysis, the existence of the relationship between the variables belonging to the sub-dimensions is confirmed by χ^2 independence test, and the strength of the relationship is determined by calculating the contingency coefficient obtained as a result of this test. According to the findings, a very high correlation is determined between the two sub-dimensions and most of the variables of these sub-dimensions.

Keywords: MENA, Social Institutions and Gender Index (SIGI), Nonlinear Canonical Correlation Analysis (OVERALS).

*Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonometri Bölümü İstatistik Anabilim Dalı, ADANA. e-posta: sork@cu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7030-3512>)

** Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonometri Bölümü İstatistik Anabilim Dalı, ADANA. e-posta: dveysikarani@cu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8071-0720>)

*** Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonometri Bölümü İstatistik Anabilim Dalı, ADANA. e-posta: ckosar@cu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8996-3556>)

1. GİRİŞ

Cinsiyet terimi, biyolojik cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları olarak iki farklı şekilde tanımlanabilmektedir. Doğuştan kadın veya erkek olarak iki cinsiyetten birinde dünyaya gelen kişi sadece bu kimlikle yani biyolojik cinsiyeti ile anılmamakta bununla birlikte toplumun ona biçtiği toplumsal cinsiyet kimliğini de taşımaktadır.

Toplumsal cinsiyet kavramı, biyolojik sistemin insanoğluna kodladığı maddi bedene aynı zamanda manevi anlamlar da yükleyerek kişileri kültürel olarak birbirlerinden ayırmaktadır. Dolayısıyla kadını ve erkeği, kadınlık ve erkeklik adı altında çeşitli roller ve statülerle bir araya getirmektedir. Bu durum ayrıma neden olmakta ve bu ayrım kadınların aleyhine eşitsizliğin doğmasına yol açmaktadır (Bingöl, 2014: 108).

Ayrımcılık, bir toplumun veya bir devletin üyelerinden bazılarının diğer üyelere sağlanan belli haklardan ya da ayrıcalıklardan yoksun bırakılma durumudur. Cinsiyet de ne yazık ki ayrımcılığa konu olan en temel kategorilerden biridir. Cinsiyet ayrımcılığı veya diğer bir ifade ile cinsiyetçilik, bir cinsin çoğunlukla erkeğin diğer cinsten yani kadından üstün tutulması, sıralama olarak daha yukarıda olduğunun kabul edilmesidir (Karakaş ve Çevik, 2016: 70). İnsanoğlunun var oluşundan itibaren çeşitli şekillerde ayrımcılığa maruz kalan kadınlar dünya nüfusunun hemen hemen yarısını oluşturmasına rağmen hem ekonomik hem de toplumsal yaşama erkeklere oranla daha az katılım göstermektedirler. Bu durumun en temel nedeni ise kadınlara karşı yapılan ayrımcılıktır (Çelik ve Akar Şahingöz, 2018: 371). Kadına karşı yapılan bu ayrımcılık yani bir diğer ifade ile cinsiyet eşitsizliği toplumsal anlamda toplumsal cinsiyet eşitsizliği olarak ifade edilebilmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği sebebi ile kadın geri planda kalmakta ve bu durum sağlık, eğitim gibi birçok alanda olumsuz bir etki ile kendini göstermektedir.

Toplumsal cinsiyet eşitliğini tüm ülkelere yaymak için yalnızca uluslararası seviyede değerlendirme yapmak, kadın-erkek eşitliğinin boyutlarını ortaya koymak yeterli olmayıp bu değerlendirmeler neticesinde politikalar geliştirilmesi de büyük önem arz etmektedir (Kavas, 2018: 3).

Ülkelerin toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ölçmek, bu bağlamda yasalar oluşturmak, politikalar yapabilmek ve düzenlemeler yapabilmek amacıyla toplumsal cinsiyet eşitliği ölçeği, toplumsal cinsiyet rolleri ölçeği, kadınların güçlendirilmesi ölçeği, küresel cinsiyet uçurumu endeksi gibi çeşitli ölçekler oluşturulmuştur. Bunlardan biri olan ve 2009 yılında İktisadi İş Birliği ve Kalkınma Teşkilatı (The Organisation for Economic Co-Operation and Development-OECD) tarafından oluşturulan Sosyal Kurumlar ve Cinsiyet Endeksi (Social Institutions and Gender Index-SIGI) ailede ayrımcılık, kısıtlı (sınırlı) fiziksel bütünlük, üretken ve finansal kaynaklara kısıtlı erişim ve kısıtlanmış (sınırlandırılmış) sivil özgürlükler adlı dört boyuta odaklanan çok boyutlu bir ölçektir (Social Institutions & Gender Index).

Bilhassa gelişmekte olan ülkelerde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayabilmek hem ekonomi politikaları hem de sosyal politikalar açısından büyük bir önem arz etmektedir. Bu ülkeler, bahsedilen politikaları hazırlarken toplumda yer alan her kesimin eşit bir biçimde pay almasını sağlayacak şekilde bütçelerini hazırlamak isterler. Bu bağlamda da toplumsal cinsiyete duyarlı bir şekilde bütçeleme yaparlar. Bu duruma önem gösteren ülkelerde cinsiyet eşitliği artarken bir yandan da gelir eşitliği, eğitim, güvenlik, aile ve çocuk, kalkınma, sağlık ve dış ilişkiler alanlarında pozitif etkiler de beraberinde gelmektedir (Yıldırım ve Eker, 2018: 508). Ancak ülkelerin gelir seviyeleri farklılıkları toplumsal cinsiyet eşitsizliğindeki farklılıklara da yol açmaktadır.

Orta gelirli bir ülke grubu olan ve kronik hasta olarak adlandırılan Orta Doğu ve Kuzey Afrika (Middle East and North Africa-MENA) ülkeleri geniş bir coğrafi bölgeyi kapsadığından Geniş Orta Doğu ülkeleri olarak da adlandırılmaktadır. Karmaşık bir bölge olup hem monarşi hem de cumhuriyetçi bir yönetim ile yönetilen MENA ülkelerinin büyük bir kısmı çağdaşıktan uzaktır. Bu durum da birçok alanda yansımalarını göstermektedir (Kalaycı, 2011: 177-178). Bu olumsuz yansımalarından birinin de çağdaş olmayan ülkelerde kadın ayrımcılığı olabileceği düşünülmektedir.

Buradan hareketle çalışmada, kadınlara karşı yapılan ayrımcılığı incelemek amacıyla çeşitli kuruluşlar tarafından MENA ülkeleri olarak tanınan tüm ülkeler için SIGI'nın alt boyutlarından ailede ayrımcılık ve sınırlandırılmış sivil özgürlükler boyutlarına ait veriler kullanılarak doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz ile bu iki boyut ve boyutlara ait değişkenler arasındaki ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca son olarak yapılan

bağımsızlık testi ile elde edilen ilişkilerin varlığına ilişkin bulgular desteklenmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelere kıyasla pek çok alanda çağdaşıktan uzak olan MENA ülkelerinin kadın ayrımcılığı konusunda incelenmesi ve uygulanacak analiz bakımından bu konuyu ele alan çalışmalardan farklı olması literatüre katkı sağlama konusunda önem arz etmektedir.

Mevcut çalışma, giriş ve sonuç bölümleri dahil olmak üzere toplamda altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan giriş bölümünü literatür taraması adlı ikinci bölüm takip etmekte olup bu bölümde çalışmada ele alınan konu ile ilgili yapılan ulusal ve uluslararası çalışmaların bir kısmı yer almaktadır. Ardından gelen üçüncü bölümde SIGI detaylı bir şekilde anlatılmakta ve dördüncü bölümde çalışmada kullanılan analiz yöntemi ile çalışmanın veri setinden bahsedilmektedir. Beşinci bölüm analiz sonucunda elde edilen bulguların yer aldığı bölüm olup son bölüm olan altıncı bölümde ise çalışmanın genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde özellikle 2000'li yıllarla birlikte toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadın ayrımcılığı ile ilgili pek çok çalışma olduğu görülmektedir. Ancak ele alınan bu konuları çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri ile analiz eden ve özellikle SIGI açısından ele alan çok az çalışma olduğu göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda mevcut çalışmanın diğer çalışmalardan farklılaştığı anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalardan bazıları aşağıda özetlenmiştir.

Bolzendahl ve Myers (2004), kadın ve erkeklerin toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili tutumlarını 1974-1998 dönemi için belirledikleri üç ana boyuta ait alt boyut değişkenlerini değerlendirerek ve istatistiksel olarak anlamlılıklarını hesaplayarak incelemişlerdir.

Dinç Kahraman (2010) çalışmasında kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliği hakkında görüşlerini değerlendirmek amacı ile bir anket formu kullanıp, ankette yer alan sorulara verilen cevaplar doğrultusunda bir değerlendirme yapmıştır. 251 kişiden oluşan örneklem yardımıyla elde edilen bulgular neticesinde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin araştırma döneminde hala var olduğu; evlilik, iş hayatı ve eğitim gibi alanlarda bu durumun sonuçlarının görüldüğü ifade edilmiştir.

Branisa, Klasen, Ziegler, Drechsler ve Jütting (2014), SIGI'yi değerlendirerek ve ardından istatistiksel olarak anlamlılığını sınavarak SIGI'nin diğer toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili endeksler ile bir karşılaştırmasını yapmışlardır. Çalışmanın sonucunda elde ettikleri bulgular doğrultusunda SIGI'nin toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili diğer endeksleri tamamladığını ifade etmişlerdir.

Ataklı Yavuz (2016) çalışmasında toplumda yaşanan cinsiyet eşitsizliği sebebiyle erkeklerin nasıl üstün tutulduğunu, kadınların ise arka plana atıldığını ve bu durumun pek çok alanda ayrımcılığa sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, Türkiye için bu durumun kadın istihdamı üzerine etkilerini ve kadının uğradığı ekonomik şiddeti inceleyen çalışmada ilk olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeksi ve kadın-erkek gelir eşitsizliği ülkeler açısından veriler yardımı ile gösterilmiştir. Ardından ülkemiz tekelinde eğitim, ücret ve iş gücüne katılım cinsiyet bazlı olarak yine veriler yardımıyla ifade edilmiştir. Son olarak ekonomik şiddete uğrayan kadınlarımız için bir değerlendirme yapılmıştır.

Başçı ve Giray (2016) çalışmalarında Marmara Üniversitesi lisans öğrencilerinin toplumda yer alan cinsiyet rollerine karşı olan tutumlarını incelemeyi amaçlamışlardır. Bu çalışmada konu ile ilgili tutum ölçeğini 3403 kişiye uygulamışlardır. Çalışmada çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemlerinden lojistik regresyon ve kümeleme analizi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde toplumsal cinsiyet rolünün medeni hal, cinsiyet, fakülte, sınıf, aile yapısı, annenin öğrenim seviyesi ve erkek kardeş sayısına göre değiştiği sonucuna ulaşılmıştır.

Giray, Yorulmaz ve Başçı (2016), toplumsal cinsiyet eşitsizliğini incelemek amacıyla cinsiyet eşitsizliği endeksinde ait alt boyutlar ile mutluluk endeksinde ait alt boyutlar arasındaki ilişkiyi OECD ülkeleri için Pearson korelasyon matrisi ve kanonik korelasyon analizi ile incelemişlerdir. Çalışmada endeksler arasında güçlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ç. Koşar Taş

Uçan (2017) çalışmasında kadınların medya kullanım sıklıkları ve tercihleri ile toplumsal cinsiyet eşitliği tutumları arasındaki ilişkiyi belirlemek için Manisa merkezde yaşayan 479 kadına Kadınların Güçlendirilmesi Ölçeği ile medyayla alakalı soruları içeren bir anket uygulamıştır. Çalışmanın sonucunda elde edilen bulgular neticesinde toplumsal cinsiyet eşitliğini hedef alan çalışmaların hedef kitesinin ilk olarak muhafazakâr medyayı kullanan kadınlar olması gerektiği yorumu yapılmıştır.

Tunç (2018) toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin hem gelir hem de insani kalkınma düzeyi üzerindeki etkisinin test edildiği çalışmada en küçük kareler yöntemi ve yatay kesit analizi yöntemlerini kullanmıştır. Çalışmada düşük gelirli ve insani kalkınma düzeyinin düşük olduğu ülkelerde toplumsal cinsiyet eşitsizliği arttıkça yüksek gelirli ülkelere kıyasla insani kalkınma düzeyinin daha da düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca düşük gelirli ülkelerde kültürle alakalı göstergelerin ve kadına bakış açısının kadınların kalkınmadaki yerini belirlediği sonucu elde edilmiştir.

Sezer (2019) çalışmasında Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu'nda yer alan verileri kullanarak toplumsal cinsiyete bağlı eşitsizliklerinin büyüklüğünün sayısal olarak ve zamana bağlı olarak nasıl değiştiğini incelemiştir. 144 ülkeye ait 2006-2016 yılları arasındaki dönemi kapsayan veri için eğitim, sağlık, siyaset ve ekonomi ana göstergeleri ele alınarak C5.0, CART ve CHAID algoritmaları ile karar ağaçları oluşturulmuştur. Oluşturulan karar ağaçlarına göre cinsiyet eşitsizliğinde kanun yapıcılar, yöneticiler ve yetkililer ile profesyonel ve teknik işçilerin en önemli değişkenler olduğu belirlenmiştir.

Çiçen, Boyacıoğlu ve Oğuzhan (2020) konaklama işletmelerinde çalışan kadınların cinsiyet ayrımcılığı ile ilgili algılarının çeşitli demografik kriterlere göre farklılık seviyelerini ve bu ayrımcılığa maruz kalıp kalmadıklarını ölçmeyi amaçladıkları çalışmalarında Edirne'de bulunan 58 işletmedeki 157 kadın çalışanla görüşerek anket uygulamışlardır. Analizde kullandıkları faktör analizi yöntemi ile beş faktör elde edilmiş ve örnekleme yer alan kadınların ücret, işe alım, terfi gibi çeşitli konularda cinsiyet ayrımcılığına maruz kaldıkları belirlenmiştir. Ayrıca kadınların sosyo-kültürel bir ayrımcılığa maruz kaldıkları sonucuna da ulaşılmıştır. Cinsiyet ayrımcılığı algısının ise gelir düzeyi, işletme deneyimi ve medeni hale göre anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir.

Aslanpay Özdemir ve Altay (2021) çalışmalarında toplumsal cinsiyet eşitliği ile ekonomik kalkınma ilişkisini 36 OECD üyesi ülkenin 2010-2017 yılları arasındaki verilerini kullanarak panel veri analizi ile analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda işgücüne katılım, parlamento ve eğitimde cinsiyet eşitliği arttıkça ekonomik kalkınma seviyesinin arttığı görülmüştür.

Çolak (2021) çalışmasında toplumsal eşitliğin sağlanabilmesi ve kadınların güçlendirilebilmesinin pek çok makroekonomik değişken üzerine etkisi olduğunu ve özellikle bu durumun ekonomik büyümeyi etkilediğini ifade etmiştir. Bu amaçla çalışmada, 2005-2019 dönemi için toplumsal cinsiyet eşitliğini ele alarak bu değişkenin ekonomik büyümenin de içinde olduğu makroekonomik değişkenler üzerine etkisi incelenmiştir. NLS ve ARMA yöntemleri ile analiz gerçekleştirilmiş ve analizin sonucunda ekonomik büyüme değişkeninin gelir eşitsizliği oranı üzerine etkisinin en fazla ücretli çalışanlarda olduğu, daha sonra lise ve lise dengi okullardan mezun olan çalışanlarda olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucunda bu eşitsizliği azaltmada en önemli faktörün ekonomik büyüme olduğu saptanmıştır.

Koçak (2021), sağlık, eğitim, nüfus, siyasal hayat, doğurganlık, evlenme, iş, aile yaşamı ve kazanç konuları bağlamında toplumsal cinsiyet bakış açısıyla seçilen 17 değişkeni Türkiye'nin 81 ili için 2019 yılına ait veriler yardımıyla çok boyutlu ölçekleme (ÇBÖ) analizini kullanarak incelemiştir. Bu analiz ile illeri benzerlik ve farklılık durumlarından yola çıkarak toplumsal cinsiyet ve yapıyla karşılaştırmıştır.

Koşar Taş (2021) çalışmasında AB ülkeleri ve Orta Doğu ülkelerini ele alarak Türkiye'nin bu ülkeler arasındaki yerini SIGI'da yer alan göstergelere göre kadın ayrımcılığı açısından belirlemeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada kümeleme analizini kullanarak bahsedilen ülkeler SIGI göstergelerine göre sınıflara ayrılmıştır. Bu analiz sonucunda 3 küme elde edilmiş, Türkiye'nin AB üyesi ülkelerle aynı kümeye dahil olduğu görülmüştür. Ardından diskriminant analizi ile sonuçların doğruluğu teyit edilmiştir. Sonuç olarak, konum itibari ile ülkemiz Orta Doğu bölgesinde yer alsa da kadın ayrımcılığı açısından ülkemizin Orta Doğu ülkeleri kadar kötü olmadığı, AB üyesi ülkelere benzediği ifade edilmiştir.

Flor vd. (2022) çalışmalarında Covid-19'un küresel olarak cinsiyet eşitsizlikleri üzerindeki dolaylı etkilerini incelemeyi amaçlamışlardır. Bu amaçla aşı, sağlık, eğitim, güvenlik gibi ana başlıklar altında çeşitli göstergeleri ele alarak veri kümelerini bootstrap, lojistik regresyon, Gauss süreç regresyon gibi çeşitli yöntemlerle analiz etmişlerdir. Yapılan analizlerde elde edilen bulgular neticesinde Covid-19'un cinsiyet eşitsizlik düzeyini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

3. SOSYAL KURUMLAR VE CİNSİYET ENDEKSİ (SİGİ)

Eşitlik kavramı bireyin sahip olduğu yeteneklerini özgürce ortaya koyup geliştirebileceği ortamın oluşması ve bu ortama engel olabilecek siyasal durumların ortadan kaldırılması olarak ifade edilmektedir (Demirgöz Bal, 2014: 16). Ayrıca özgürlüklerin gerçekleşebilme koşulu ve teminatının genel bir kurucu ilkesi olan eşitlik ilkesi, insan haklarının temel dinamiklerinden biridir (Karagöz, 2016: 31). Eşitlik, öz olarak var olan bir hakkın toplumdaki her bireyin sahip olması şeklinde ifade edilmektedir.

İnsan haklarına ve eşitliğe önem verilen hukuk devletinde, cinsiyet, dil, din, ırk, sosyal statü temelli herhangi bir ayırım gözetmeden vatandaşların hepsi anayasada belirtilen hak ve özgürlüklerden faydalanabilmektedir. Bu bağlamda, anayasada bahse konu olan hak ve özgürlüklerin kadınlar aleyhine gerçekleştirilmesi hukuka ve insan haklarına aykırı olmaktadır. Bu noktada toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı hukuk devletleri için önem arz etmektedir (Karagöz, 2016: 24).

Toplumsal cinsiyet kavramı, kadın ve erkek arasında var olan rol dağılımının biyolojik farklar tarafından değil, sosyal, ekonomik ve siyasal oluşumlar tarafından belirlendiğini ortaya koyarak bu rollerin değiştirilebilir ve eşit bir düzeyde yapılandırabileceğini ifade etmektedir (Ak ve Okur Çakıcı, 2018: 254). Toplumsal cinsiyet kavramı, cinsiyetten farklı şekilde sosyal olarak belirlenip kültüre ve topluma göre değişebilirken cinsiyet evrenseldir ve biyolojik olarak değişmez. Toplumsal cinsiyet, bireylerin yaşamlarının toplumsal süreçlerini düzenleyen ayrıca ekonomi, siyaset ve aile gibi toplumsal örgütlenmelerin içinde yer alıp onları şekillendiren bir olgudur (Gözütok, Toraman ve Acar-Erdol, 2017: 1037; Ak ve Okur Çakıcı, 2018: 255).

Toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı, kanunlar önünde kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olması, ayrımcılığa uğramadan bireylerin kaynaklardan, fırsatlardan ve hizmetlerden eşit olarak yararlanması biçiminde açıklanmaktadır (Kalaycı ve Hayırsever, 2014: 2; Kavas Urul, 2016: 1). Ancak kadınlar pek çok alanda ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Bu noktada toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin hesaplamak ve değerlendirmek için toplumsal cinsiyet ile ilgili çeşitli endeksler hesaplanmış ve önerilmiştir.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilen iki endeks vardır. Bunlardan insani gelişmeyi odak noktasına alan GDI- Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi uzun ve sağlıklı yaşam, bilgi ve yaşam standartlarını gösterge olarak kullanılmaktadır. Diğer endeks olan GEM- Toplumsal Cinsiyeti Güçlendirme Endeksi ise güçlendirmeyi odak noktası olarak kabul eder ve gösterge olarak politik katılım ve politik karar süreçlerine katılım, ekonomik karar süreçlerine katılım gibi göstergeleri kullanarak hesaplanır. Dünya Ekonomik Forumu tarafından önerilen endeks ise GGI- Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksi'dir. Bu endeks çok boyutlu olarak ekonomik katılımlar, fırsatlar, sağlık ve eğitime katılma gibi göstergeler kullanılarak değerlendirilir. 2005 yılında ise Social Watch tarafından geliştirilen GEI-Cinsiyet Eşitliği Endeksi, GGI'nın aksine sosyo-ekonomik fırsatlara odaklanarak temel sosyo-ekonomik göstergeler ile hesaplanır (Karakaş ve Çevik, 2016: 73). Bu tür endeksler refah noktasında cinsiyet eşitsizliğine odaklanır ve genellikle sonuca bağlı kalarak eğitim, sağlık, hayatta kalma ve siyasi katılımdaki boşlukları dikkate alır. Bu bağlamda, sonuca dayalı endekslerde cinsiyet eşitsizliğinin ölçümünde homojen olmama durumu ortaya çıkmaktadır (Branisa ve diğerleri, 2014: 30).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin hesaplanılmasında sosyal kurumlarda kadın ve erkek arasındaki güç dağılımının sebep olduğu kadın mahrumiyetinin yansıtıldığı bir endeks önerilmiştir. Sosyal kurumları odağına

Ç. Koşar Taş

olarak hesaplanan SIGI aile düzeni, fiziksel bütünlük ve sivil haklar gibi göstergeleri kullanarak hesaplanmaktadır. Bu endeks, sosyal kurumlarda cinsiyet eşitsizliğini anlamak ve kadınların yaşadığı hak, özgürlük vb. yoksunluğu açıklamak için gerekli görülmüştür (Branisa ve diğerleri, 2014: 31; Savaşkan, 2019: 6). SIGI aracılığıyla sosyal kurumların, kadın yaşamını güçsüzlük ve yoksulluk döngüleri içinde nasıl bağlandığına yönelik tüm basamaklar görülmektedir. SIGI'nin, kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğe sebep olabilecek toplumsal uygulamaları ölçmede ve ayrıca toplumsal cinsiyet eşitsizliği kavramını açıklamada daha önce bahsedilen endekslere destek bir bilgi olduğu kabul edilmiştir (Branisa, Klasen ve Ziegler, 2009: 30).

SIGI, OECD tarafından 180 ülke için hesaplanmakta ve sosyal kurumlarda kadınlara karşı yapılan eşitsizliği ve adaletsizliği ölçmektedir. SIGI, yalnızca kadın ve erkek rollerini etkileyen geleneksel uygulamalara, resmi ve gayri resmi yasalara ve sosyal normlara odaklanan çok yönlü bir endekstir. Bu yönü ile SIGI, toplumsal cinsiyet eşitliğinin bileşik bir göstergesidir (Branisa ve diğerleri, 2014: 36). SIGI, kadınların yaşamlarını etkilediği düşünülen temel sosyo-ekonomik alanları kapsayan dört boyutlu sosyal kurumlardan oluşmaktadır (Koşar Taş, 2021: 164). SIGI ve alt endekslerine ait değişkenlerin çoğu 0; 0,25; 0,5; 0,75 ve 1 değerlerini almaktadır. Bu bağlamda 0 kadın ve erkeğin SIGI'nın altında yer alan tüm alt kategori ve değişkenlerde eşit düzeyde olduğunu ifade ederken 1 ise en yüksek ayrımcılığı ve kadının mahrumiyetini göstermektedir.

SIGI'yi oluşturan göstergeler incelendiğinde OECD ülkelerinin çoğunda kadınlar ve erkekler kanun önünde eşit olduğundan bu ülkelerde SIGI ortalamaları oldukça düşük düzeydedir. OECD ülkeleri dışındaki ülkeler için hesaplanan SIGI değeri daha tutarlı ve sınıflandırılmış sonuçlar verecektir (Jütting ve diğerleri, 2008: 71).

SIGI'ya ait ilk çalışma 2009 yılında yapılmıştır. İlk yılda ülkelerin sıralamaları verilmişken 2012 yılında skorları verilerek daha sonraki yıllarda ülkeler skorlara göre kategorileştirilmiştir (Beşel, 2016: 9). SIGI, ailede ayrımcılık, kısıtlanmış sivil özgürlükler, sınırlandırılmış vücut bütünlüğü ve kaynaklara kısıtlı erişim olmak üzere toplam 4 alt boyut ve 16 değişkenden oluşmaktadır. Ailede ayrımcılık boyutu, bir kadının hane halkı içerisinde karar verme gücü üzerinde etkisi olan sosyal kurumları vurgulamaktadır. Ailede ayrımcılık alt boyutu altındaki değişkenler ise çocuk evliliği, boşanma hakkı, miras hakkı ve ev sorumluluğu göstergeleridir. Sınırlanmış vücut bütünlüğü alt boyutu ise kadına yönelik şiddetin görülme sıklığını ölçen değişkenleri (kadın sünneti, cinsel saldırı, taciz vb.) içermektedir. Sınırlanmış sivil özgürlükleri ise sosyal katılım açısından kadınların özgürlük ve kadın-erkek ayrımcılığının seviyesine odaklanmaktadır. Sınırlanmış sivil özgürlükler alt boyutunun değişkenleri ise vatandaşlık hakkı, siyasi temsil, adalete erişim ve seyahat özgürlüğüdür. Üretken ve finansal kaynaklara kısıtlı erişim, kadınların sahip olduğu mülke erişim hakkına odaklanmaktadır. Kadınların arazi veya ev sahibi olmalarına ve banka kredilerine erişimlerine izin verilip verilmediği bu endeks altında incelenmektedir. Üretken ve finansal kaynaklara kısıtlı erişim alt boyutunun değişkenleri ise işyeri hakları, resmi mali hizmetlere güvenli erişim, arazi ve arazi dışı varlıklara güvenli erişim değişkenleridir. Çalışmada kullanılacak olan SIGI alt boyutları ailede ayrımcılık ve sınırlandırılmış sivil özgürlüklerdir. Bu alt boyutlara ait değişken ve tanımları Tablo 1 ve Tablo 2'de verilmektedir.

Tablo 1: Ailede ayrımcılık alt boyutu ve kategorileri

Ana Boyut	Değişken	Kodu	Tanım
Ailede Ayrımcılık	Çocuk Evliliği	Çocuk Evliliği_0	Yasal istisnalar olmaksızın kadın ve erkek için asgari evlenme yaşı aynıdır. Minimum evlenme yaşı 18'dir.
		Çocuk Evliliği_0,25	Evlenme yaşı 18 yaş üzeridir ancak asgari evlenme yaşı kadın ve erkek için farklı olabilir. Bazı toplumlarda kız çocuklarının evlenmeleri teşvik edilebilir.
		Çocuk Evliliği_0,5	Asgari evlenme yaşı 18 ve üzeri olarak kabul edilir ancak kadın ve erkek için farklılık söz konusu olabilir. Ayrıca bazı toplumlarda yasal istisnalar mevcuttur.
		Çocuk Evliliği_0,75	Yasal evlilik yaşı olmadığı için kanun hem kadınlar hem de erkekler için çocuk yaşta evliliğe izin vermektedir.
		Çocuk Evliliği_1	Kanun, kadınlar için çocuk evliliğine izin vermekte iken erkekler için bu durum geçerli değildir.
	Ev Sorumluluğu	Ev Sorumluluğu_0	Kadınlar, yasal istisnalar olmaksızın hane içinde erkeklerle aynı yasal haklara, karar verme yetkilerine ve sorumluluklarına sahiptir.
		Ev Sorumluluğu_0,25	Kadınlar, istisnalar olmaksızın hane içinde erkeklerle aynı yasal haklara, karar verme yetkilerine ve sorumluluklarına sahiptir ama dini ve geleneksel kanunlar kadınlar haklarına karşı ayrımcılık yapabilmektedir.
		Ev Sorumluluğu_0,5	Hanenin reisliğine yönelik bir yasa olmadığı kabul edilir, hane içinde kadın ve erkek aynı haklara sahip değildir.
		Ev Sorumluluğu_0,75	Kadınlar, hane reisi olarak tanınmak veya ebeveynlik yetkisine sahip olmak için erkeklerle aynı yasal haklara sahip değildir.
		Ev Sorumluluğu_1	Kadınlar, haneye yönelik olan tüm karar ve haklarda erkekler ile aynı haklara sahip değildir.
	Boşanma Hakkı	Boşanma Hakkı_0	Kadınlar boşanmayı başlatmak veya iptali için erkeklerle aynı haklara sahiptir ve ebeveyn yetkileri üzerinde olumsuz bir durum yoktur.
		Boşanma Hakkı_0,25	Kadınlar boşanmayı başlatmak veya iptali için erkeklerle aynı haklara sahiptir ve ebeveyn yetkileri üzerinde olumsuz bir durum yoktur ancak bazı dini uygulamalar bulunmaktadır.
		Boşanma Hakkı_0,5	Kadınlar boşanma ile ilgili erkekler ile aynı haklara sahiptir ancak tüm kadınlar için geçerli değildir. Toplum ve kültüre göre değişmektedir.
		Boşanma Hakkı_0,75	Kadınlar boşanma konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değildir.
		Boşanma Hakkı_1	Kadınların boşanma konusunda hakları kısıtlanmıştır.
	Miras Hakkı	Miras Hakkı_0	Dul kadınlar ve kız çocukları, miras almak için oğulları ile aynı haklara sahiptir.
		Miras Hakkı_0,25	Kadınların miras haklarına karşı ayrımcılık yapan bazı dini kurallar veya yasalar vardır.
		Miras Hakkı_0,5	Dul kadınlar ve kız çocukları, miras almak için oğulları ile aynı haklara sahiptir ancak tüm kadın grupları için geçerli değildir.
		Miras Hakkı_0,75	Dul kadınlar ve kız çocukları, miras almak için oğulları ile aynı haklara sahip değildirler.
		Miras Hakkı_1	Dul kadınlar ve kız çocukları, miras üzerindeki haklardan yararlanmamaktadırlar.

Kaynak: Yazarlar tarafından Social Institutions & Gender Index'ten Türkçe'ye çevrilmiş ve derlenmiştir. <https://www.genderindex.org/methodology/>, Elde edinme tarihi: 22.03.2022.

Ç. Koşar Taş

Tablo 2: Sınırlandırılmış sivil özgürlükler alt boyutu ve kategorileri

Sınırlandırılmış Sivil Özgürlükler	Vatandaşlık Hakkı	Vatandaşlık Hakkı_0	Kadın ve erkek, yasalar önünde tüm vatandaşlık haklarından (vatandaşlıktan çıkma, değiştirme, devretme ve muhafaza etme gibi) eşit olarak yararlanmaktadırlar.
		Vatandaşlık Hakkı_0,25	Kadın ve erkek, yasalar önünde tüm vatandaşlık haklarından (vatandaşlıktan çıkma, değiştirme, devretme ve muhafaza etme gibi) eşit olarak yararlanmaktadırlar. Ancak bazı ayrımcı geleneksel veya dini uygulamalar bu hakları kısıtlamaktadır.
		Vatandaşlık Hakkı_0,5	Kadın ve erkek, yasalar önünde tüm vatandaşlık haklarından eşit olarak yararlanmaktadırlar. Ancak bu, tüm kadın grupları için geçerli değildir.
		Vatandaşlık Hakkı_0,75	Kadınlar vatandaşlıklarını kocalarına ve/veya çocuklarına verme hakları konusunda yasal kısıtlamalarla karşı karşıyadır. Kadın ve erkek olarak eşit haklara sahip değillerdir.
		Vatandaşlık Hakkı_1	Kadınlar ve erkekler, vatandaşlık kazanma, değiştirme veya vatandaşlığını koruma konusunda aynı haklara sahip değildir.
	Siyasi temsil	Siyasi temsil_0	Kadınlar ve erkekler, yasama ve yürütme organlarında oy kullanma ve kamusal ve siyasi görevlerde bulunma haklarına eşit olarak sahiptir.
		Siyasi temsil_0,25	Kadınlar ve erkekler, yasama ve yürütme organlarında eşit haklara sahiptirler ancak dini uygulamalar veya yasalar bu hakları kısıtlamaktadır.
		Siyasi temsil_0,5	Kadınlar ve erkekler, yasama ve yürütme organlarında eşit haklara sahiptirler ancak siyasi partilerin kadınların siyasete katılımı için herhangi bir yasal kotası veya teşviki bulunmamaktadır.
		Siyasi temsil_0,75	Kadınlar ve erkekler aynı oy hakkına sahip olmalarına karşın, kadınlar, yasama veya yürütme organlarında kamusal ve siyasi görevlerde bulunma haklarında ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar.
		Siyasi temsil_1	Kadınlar ve erkekler yasama ve yürütme organlarında eşit haklara sahip değildirlere.
	Seyahat Özgürlüğü	Seyahat Özgürlüğü_0	Ulusal kimlik kartı başvurusunda kadınlar ve erkekler aynı haklara sahiptir ve seyahat etme özgürlüğü kadın ve erkek için aynıdır.
		Seyahat Özgürlüğü_0,25	Ulusal kimlik kartı başvurusunda kadınlar ve erkekler aynı haklara sahiptir ve seyahat etme özgürlüğü kadın ve erkek için aynıdır. Ancak dini uygulamalar bu haklara karşı ayrımcılık yapmaktadır.
		Seyahat Özgürlüğü_0,5	Seyahat etme özgürlüğü ve ulusal kimlik kartı başvurusu kadın ve erkek için aynı hak olarak görülmesine karşın bu, tüm kadın grupları için geçerli değildir.
		Seyahat Özgürlüğü_0,75	Kadınlar, ulusal kimlik kartları ve pasaport başvurusunda veya ülke dışına seyahat etme konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değillerdir.
		Seyahat Özgürlüğü_1	Kadınlar, seyahat özgürlüğünde hiçbir alanda erkekler ile aynı haklara sahip değillerdir.
	Adalet Erişim	Adalet Erişim_0	Bir kadının davada tanıklık yapması, bir erkeğin her türlü davada tanıklık yapmasıyla aynı ağırlığa sahiptir.
		Adalet Erişim_0,25	Bazı geleneksel dini uygulamalar veya yasalar, kadınların dava açma, mahkemede tanıklık yapma veya yargıç, avukat gibi başka bir mahkeme görevlisi olma haklarına karşı ayrımcılık yapmaktadır.
		Adalet Erişim_0,5	Bir kadının tanıklığı, her türlü davada bir erkekle aynı ağırlığa sahiptir. Bununla birlikte, kadınlar yargıda, kamu veya siyasi görevlerde bulunma konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değillerdir.
		Adalet Erişim_0,75	Kadın ve erkek için dava açma hakları aynıdır. Bununla birlikte, bir kadının tanıklığı, her türlü mahkeme davasında bir erkeğin tanıklığıyla aynı ağırlığa sahip değildir.
		Adalet Erişim_1	Kadın ve erkeğin adalet erişim hakları aynı değildir.

Kaynak: Yazarlar tarafından Social Institutions & Gender Index'ten Türkçe'ye çevrilmiş ve derlenmiştir. <https://www.genderindex.org/methodology/>, Elde edinme tarihi: 22.03.2022.

4. YÖNTEM

4.1. Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi

Hotelling tarafından 1936'da geliştirilen kanonik korelasyon analizi çok değişkenli istatistiksel analiz tekniklerinden biridir. İki değişken kümesi arasındaki ilişkileri belirlemede kullanılan tekniğin amacı bu değişken kümelerinin doğrusal fonksiyonları arasında var olan maksimum korelasyonları hesaplamaktır. Bu değişken kümelerinden biri bağımlı değişkenler diğeri ise bağımsız değişkenler olarak analize dahil edilebilir (Tabachnick ve Fidell, 2007; 567; Ünlükaplan, 2009; 238).

Kanonik korelasyon analizinin varsayımları, verilerin ele alınan özellikleri bakımından çok değişkenli normal dağılım göstermesi, bahse konu özellikleri bakımından ölçüm hatasının minimum seviyede olması, elde edilen sonuçların güvenilirliği için örneklem boyutunun yeterince büyük olması ve değişkenler arasında çoklu bağlantı probleminin olmaması şeklinde ifade edilmektedir (Keskin ve Özsoy, 2004: 68). Bu varsayımların sağlanmadığı ya da kategorik değişkenlerin bulunduğu durumlarda doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi (DOKKA) kullanılmaktadır. Araştırılacak olan veri setleri sayısal ölçme değerlerinden meydana geliyor ise doğrusal (klasik) kanonik korelasyon analizi kullanılırken, veri seti içerisinde ordinal (sıralı) değişkenler bulunduğu DOKKA kullanımı daha uygundur (Özkan, 2019: 391). DOKKA, ikiden fazla değişken grubuna izin verir ve değişkenler nominal, sıralı veya sayısal (scale) olarak ölçeklenebilir (IBM SPSS Categories 28).

DOKKA, 1981 yılında Gifi tarafından ortaya çıkarılmıştır ve 1984 yılında Van der Burg de Leew ve Verdegaal tarafından OVERALS adıyla anılmaya başlanmıştır (Girginer, Kaygısız ve Yalama, 2007: 32). Analizin amacı, çeşitli ölçek seviyelerinden oluşan iki veya daha fazla değişken kümesi arasında var olan benzerlikleri doğrusal olmayan dönüşüm uygulayarak göstermektir. DOKKA, değişkenlerin birbirleri arasındaki ilişkilerini kullanmak yerine iki veya daha fazla sayıdaki değişken kümeleri arasında var olan ilişkileri analiz etmektedir. Bu yöntemde kategorik olarak belirlenen değişkenlerin kümelerinin birbirlerine olan benzerlik boyutu hesaplanmaktadır (Filiz ve Kolkısaoğlu, 2015: 245). DOKKA, kategorik değişkenlere uygulanabilmesi yönünden üretim yönetimi, tıp, ulaşım, meteoroloji, psikoloji ve işletme gibi çoğu bilim dalında kullanılmaya uygundur (Özkan, 2019: 391).

DOKKA'da dikkat edilmesi gereken önemli varsayımlar şunlardır:

- Veri doğrusallığı üzerine bir koşul bulunmamaktadır.
- Kümelerde yer alan değişkenlerin sapan değer göstermemeleri gerekmektedir.
- Analizde kullanılacak değişkenler kategorik (sıralayıcı ya da sınıflayıcı) olmalıdır.
- Analizde kayıp veri olması bir sorun oluşturmamaktadır.
- Dönüşüm grafikleri içerisinde değişken kategorileri farklı değerlere sahip olmalıdır (Filiz ve Kolkısaoğlu, 2015: 247).

De Leeuw ve Van der Burg'un doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi çerçevesinde, verilerin optimal olarak nicelendirilmesi doğrultusunda ilk olarak kayıp fonksiyonunun minimize edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Q_1 matrisi $q_1, q_2, q_3, \dots, q_{m_1}$ vektörlerini içeren m_1 tane kolon ile $q_{m+1}, q_{m+2}, q_{m+3}, \dots, q_m$ vektörlerini içeren m_2 tane kolondan oluşmaktadır. Bu doğrultuda kayıp fonksiyonunun minimum değer almasının sağlanması şöyle ifade edilebilir (Altıntaş, 2021: 316):

$$\text{minimize} = \frac{KT(Q_1 A_1 - Q_2 A_2)}{np} \quad ; A_1, A_2 \text{ ve } q_1 \dots q_m, \text{ için} \quad (1)$$

Kısıtlar ise şu şekilde ifade edilir:

$$A_1' Q_1' Q_1 A_1 = nI \quad (2)$$

$$A_2' Q_2' Q_2 A_2 = nI \quad (3)$$

$$q_j' q_j = n, j = 1, \dots, m \quad (4)$$

C. Koşar Taş

$$q_j' e = 0 \text{ ve } a_j \in C(h_j) = nI \quad (5)$$

Eşitlik 2-5'te her bir grup için kanonik değişkenlerin diğer kanonik değişkenler ile ilişkisi bulunur ve bu kısıtlıklardan, nicelik matrisinin hesaplanması aşamasında faydalanılmaktadır.

Gifi ise kayıp fonksiyonun metodolojisini "her bir küme için sağlanan kanonik değişkenler birbirlerinden bağımsızdır" şeklinde ifade ederek farklı uygulamıştır. Kanonik değişken vektörleri dik olmalıdır ve doğrusal olmayan kanonik korelasyon matrisi oluşturduğunda bu matris birim matrise (R_{kk}) dönüşecektir. Bu doğrultuda, k tane küme için meydana gelen kayıp fonksiyon ve kısıtlık şu şekildedir (Özkan, 2019: 398; Altıntaş, 2021: 316):

$$\sigma_m(X, Y) = \sum_k SSQ(X - (\sum_{j \in J(k)} G_j Y_j)) \quad (6)$$

Kısıtlar:

$$x X' = n1 \text{ ve } n'x = 0 \quad (7)$$

Buradaki eşitliklerde yer alan X nesne skorları matrisini, Y kategori sayısallaştırmaları toplulaştırılmış matrisini, $SSQ()$ matrisin köşegen değişken karelerinin toplamını, M toplam değişken sayısını, G_j j. değişken için gösterge matrisini ve son olarak $J_{(k)}$ k. kümede yer alan değişken sayısını göstermektedir. Küme sayısı K adet alt matrise parçalandığında eşitlik 6'da belirtilen denklem;

$$\min \sigma_m(X, Y) = K^{-1} \sum_k SSQ(X - (\sum_{j \in J(k)} G_{kj} Y_j)) \quad (8)$$

Kısıtlar:

$$x' X = n1, u'x = 0, y_j = z_j, a_j, z_j \in C_j \quad (9)$$

$J = (1, 2, \dots, m)$ gösterge kümesini $J_{(k)}$ gösterge setinin bölünmüş alt kümelerini ve K küme sayısını göstermektedir. DOKKA kapsamında değişken kümeleri arasındaki ilişki R_{kk} matrisi doğrultusunda hesaplanan özdeğerler ile belirlenmektedir. Özdeğerler boyutlarda gösterilen ilişkiyi gösterirken uyum iyiliği, özdeğerlerin toplanması ile elde edilir ve toplam açıklanan varyansı belirtmektedir. Uyum iyiliği, örneklemin öngörülen dağılımdan gelip gelmediğini belirlemek için kullanılan bir ölçüttür (Özkan, 2019: 398). Bu bağlamda kayıp değer, kümeler içindeki değişkenlerin ağırlık birleşimi tarafından açıklanamayan varyans miktarını gösterir. Kayıp değer sıfıra doğru yaklaştıkça modelin uyumu ve açıklayıcılığı artmaktadır (Filiz ve Kolukısaoğlu, 2012; Altıntaş, 2021: 317).

Analiz sonunda ise boyutlar arasındaki ilişkinin derecesi kanonik korelasyon katsayısı ile değerlendirilmektedir. Bu değer 0 ile 1 arasında yer alıp yüzde olarak gösterilir. Eşitlik 10'da verilen formül ile kanonik korelasyon katsayısı elde edilir:

$$\text{Kanonik Korelasyon} = \frac{(\text{Küme sayısı} * \text{Özdeğer}) - 1}{\text{Küme sayısı} - 1} \quad (10)$$

4.2. Verilerin Analizi ve Veri Seti

Çalışmanın amacı, 30 MENA ülkesinin 2019 yılı SIGI değerlerini kullanarak bu endeksin alt boyutlarından ikisi olan ailede ayrımcılık ile sınırlandırılmış sivil özgürlükler arasındaki ilişkiyi DOKKA ile ölçmektir. SIGI'ya ait olan en güncel rapor 2019 yılına ait olduğundan çalışmada bu raporda yayınlanan veri seti kullanılmıştır. Veri seti OECD'nin veri tabanından alınmıştır. MENA ülkeleri çeşitli kurumlara göre farklılık göstermektedir. Dünya Bankası, FAO, UNAIDS, UNHCR, IMF ve UNSD kuruluşlarının en az birisi tarafından MENA ülkesi olarak kabul edilen ve verisine ulaşılabilen MENA ülkeleri çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu ülkeler; Türkiye, Afganistan, Cezayir, Ermenistan, Azerbaycan, Bahreyn, Kıbrıs, Cibuti, Mısır, Gürcistan, İran, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Malta, Moritanya, Fas, Umman, Pakistan, Katar, Suudi Arabistan, Somali, Sudan, Suriye, Tunus, Yemen, İsrail ve Birleşik Arap Emirlikleri'dir.

Ülkeler, OECD tarafından yayınlanan 2019 SIGI raporunda araştırmaya dâhil edilen 2 alt boyutun toplam 8 değişkenine göre sınıflandırılmıştır. Bahse konu olan 8 değişken ise ayrı ayrı 5 kategoride belirtilmiştir. Araştırmada kolaylık sağlaması açısından ailede ayrımcılık alt boyutu ile sınırlandırılmış sivil özgürlükler alt boyutlarına ait değişkenler ve kısaltmaları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Değişken seti ve kategorileri

Alt Boyut	Değişken	Kategori	Alt Boyut	Değişken	Kategori
Ailede Ayrımcılık	Çocuk Evliliği	Çocuk Evliliği_0	Sınırlandırılmış Sivil Özgürlükler	Vatandaşlık Hakkı	Vatandaşlık Hakkı_0
		Çocuk Evliliği_0,25			Vatandaşlık Hakkı_0,25
		Çocuk Evliliği_0,5			Vatandaşlık Hakkı_0,5
		Çocuk Evliliği_0,75			Vatandaşlık Hakkı_0,75
		Çocuk Evliliği_1			Vatandaşlık Hakkı_1
	Ev Sorumluluğu	Ev Sorumluluğu_0		Siyasi temsil	Siyasi temsil_0
		Ev Sorumluluğu_0,25			Siyasi temsil_0,25
		Ev Sorumluluğu_0,5			Siyasi temsil_0,5
		Ev Sorumluluğu_0,75			Siyasi temsil_0,75
		Ev Sorumluluğu_1			Siyasi temsil_1
	Boşanma Hakkı	Boşanma Hakkı_0		Seyahat Özgürlüğü	Seyahat Özgürlüğü_0
		Boşanma Hakkı_0,25			Seyahat Özgürlüğü_0,25
		Boşanma Hakkı_0,5			Seyahat Özgürlüğü_0,5
		Boşanma Hakkı_0,75			Seyahat Özgürlüğü_0,75
		Boşanma Hakkı_1			Seyahat Özgürlüğü_1
	Miras Hakkı	Miras Hakkı_0		Adalet Erişim	Adalet Erişim_0
		Miras Hakkı_0,25			Adalet Erişim_0,25
		Miras Hakkı_0,5			Adalet Erişim_0,5
		Miras Hakkı_0,75			Adalet Erişim_0,75
		Miras Hakkı_1			Adalet Erişim_1

Ailede ayrımcılık ve sınırlandırılmış sivil özgürlükler alt boyutlarına ait değişkenlerin kategorik olarak sınıflandırılmış olmaları bu iki alt boyut arasındaki ilişkinin DOKKA'ya göre belirlenebilmesini sağlamaktadır. Ayrıca, kümeleri oluşturan değişken setlerinin birbirlerine olan uyum ve benzerlikleri daha kolay yorumlanabildiğinden analizde DOKKA tercih edilmiştir.

5. ANALİZ VE BULGULAR

SIGI'nın ailede ayrımcılık ve sınırlandırılmış sivil özgürlükler alt boyutlarına ait değişken setleri arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla SPSS 22 (Statistical Package for the Social Sciences) istatistiksel paket programı kullanılmış ve DOKKA uygulanmıştır. Aşağıda, yapılan uygulama sonucunda elde edilen bulgulara ilişkin açıklamalar yer almaktadır.

Elde edilen bulgular incelendiğinde ilk olarak, 50 iterasyon neticesinde kesim noktasından küçük bir fark değeri elde edilmiş olup 50 iterasyon sonucunda yakınsamanın sağlandığı ve kayıp fonksiyonunun minimize edildiği görülmüştür.

Tablo 4'te, yapılan DOKKA'nın anlamlılığına ve çözümün ne denli iyi olduğuna ilişkin genel bulgular yer almaktadır.

Tablo 4: Analiz tablosu

		Boyut		Toplam
		1	2	
Kayıp	Küme 1	0,020	0,043	0,063
	Küme 2	0,020	0,043	0,063
	Ortalama	0,020	0,043	0,063
Özdeğer		0,980	0,957	
Uyum				1,937

Ç. Koşar Taş

Tablo 4’te verilen analiz tablosunda yer alan ortalama kayıp (homojenlikten sapma) değerine bakıldığında 1. boyut için değişkenlerin ağırlıklı kombinasyonu diğer bir ifadeyle kanonik değişken skoru tarafından açıklanamayan varyans oranının 0,020; 2. boyut için ise 0,043 olduğu görülmektedir. Bu değerlerin analizin başarısı düşünüldüğünde, beklenildiği düzeyde düşük olduğu görülmektedir.

Özdeğer istatistiği ise uyum değerinin bir ölçüsü olup bu değerlerin yüksek olması arzu edilen bir durumdur. Kayıp değerlerinin 1’den çıkarılmasıyla elde edilen özdeğer istatistiğinin ise 1. boyut için 0,980; 2. boyut için de 0,957 olduğu görülmektedir. Özdeğerlerin toplanmasıyla elde edilen uyum değeri ise toplam açıklanan varyansı verir ve bu değer 1,937 olarak elde edilmiştir. Uyumun alabileceği en yüksek değer zaten 2’dir ve buna bağlı olarak uygulama sonucu elde edilen 1,937 değeri analiz için oldukça iyi bir sonuçtur.

Maksimum uyum değeri ise boyut sayısına eşit olup 2’dir. Maksimum uyum değeri ile gerçekleşem uyum değeri arasındaki fark ise ortalama kayıp değerini verir ve bu değer $2-1,937=0,063$ olup oldukça düşüktür.

İki setin mevcut olması durumunda boyutlar için kanonik korelasyon katsayısı

$$\rho_d = 2E_d - 1 \quad (11)$$

formülü ile hesaplanmaktadır (Bülbül ve Giray, 2012: 110). Buna göre 1. boyutta kanonik korelasyon katsayısı $2 \cdot (0,980) - 1 = 0,96$; 2. boyutta kanonik korelasyon katsayısı ise $2 \cdot (0,957) - 1 = 0,914$ ’tür. Elde edilen bu sonuçlar, her iki boyutta (sırasıyla %96 ve %91) ailede ayrımcılık değişken seti ile sınırlandırılmış sivil özgürlükler değişken seti arasında oldukça yüksek düzeyde bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Tablo 5’te değişkenlere ilişkin ağırlıklara yer verilmiştir. Bu ağırlık değerleri, analizde kullanılan değişkenlerin, kanonik değişkenlerin elde edilmesindeki katsayılarıdır ve çözümün uyum değerine olan katkılarını ifade etmektedir (Bülbül ve Giray, 2011: 117-118).

Tablo 5: Ağırlıklar tablosu

Küme		Boyut	
		1	2
1	Çocuk Evliliği	0,134	0,630
	Ev Sorumluluğu	0,566	-1,091
	Boşanma Hakkı	0,044	0,985
	Miras Hakkı	0,466	0,424
2	Vatandaşlık Hakları	0,642	-0,705
	Siyasi temsil	-0,087	-0,460
	Adalet Erişim	0,239	0,245
	Seyahat Özgürlüğü	0,394	0,708

Tablo 5’e göre ailede ayrımcılık değişken kümesine ait ev ile ilgili sorumluluklar ve miras hakkı değişkenlerinin, 1. boyutun uyum değerine katkısı en yüksek olan değişkenler olduğu görülmektedir (0,566 ve 0,466). Aynı değişken seti düşünüldüğünde, 2. boyutun uyum değerine katkısı en yüksek değişkenlerin ise ev ile ilgili sorumluluklar ve boşanma hakkı değişkenleri olduğu anlaşılmaktadır (-1,091 ve 0,985). Sınırlandırılmış sivil özgürlükler değişken setine ait vatandaşlık hakları ve seyahat özgürlüğü değişkenlerinin ise hem 1. boyutun (0,642 ve 0,394) hem de 2. boyutun (-0,705 ve 0,708) uyum değerine katkısı en yüksek değişkenler olduğu görülmektedir.

Bileşen yükleri ise sayısallaştırılmış değişken ile nesnelerin skorları arasındaki korelasyonlardır. Değişkenlerin yük değerleri mutlak değerce ne kadar yüksek ise değişkenler, çözümde o derece önemlidir (Bülbül ve Giray, 2011: 118). Bu doğrultuda Tablo 6’da bileşen yük değerleri verilmiştir.

Ç. Koşar Taş

Tablo 6: Bileşen yükleri

Küme		Boyut	
		1	2
1	Çocuk Evliliği	0,395	0,551
	Ev Sorumluluğu	0,912	-0,131
	Boşanma Hakkı	0,392	0,492
	Miras Hakkı	0,846	-0,045
2	Vatandaşlık Hakları	0,887	-0,402
	Siyasi temsil	-0,078	-0,540
	Adalet Erişim	0,735	-0,255
	Seyahat Özgürlüğü	0,578	0,689

Bileşen yükleri incelendiğinde, 1. boyutta birinci değişken seti için en yüksek korelasyonlar sırasıyla ev ile ilgili sorumluluklar ve miras hakkı değişkenlerine ait iken ikinci değişken seti için en yüksek korelasyonlar sırasıyla vatandaşlık hakları ve adalet erişim değişkenlerine aittir. 2. boyutta ise birinci değişken seti için en yüksek korelasyonlar sırasıyla çocuk evliliği ve boşanma hakkı değişkenlerine ait iken ikinci değişken seti için sırasıyla seyahat özgürlüğü ve siyasi temsil değişkenlerine aittir.

Tablo 7’de tekli ve çoklu uyum tablosu yer almaktadır.

Tablo 7: Tekli ve çoklu uyum tablosu

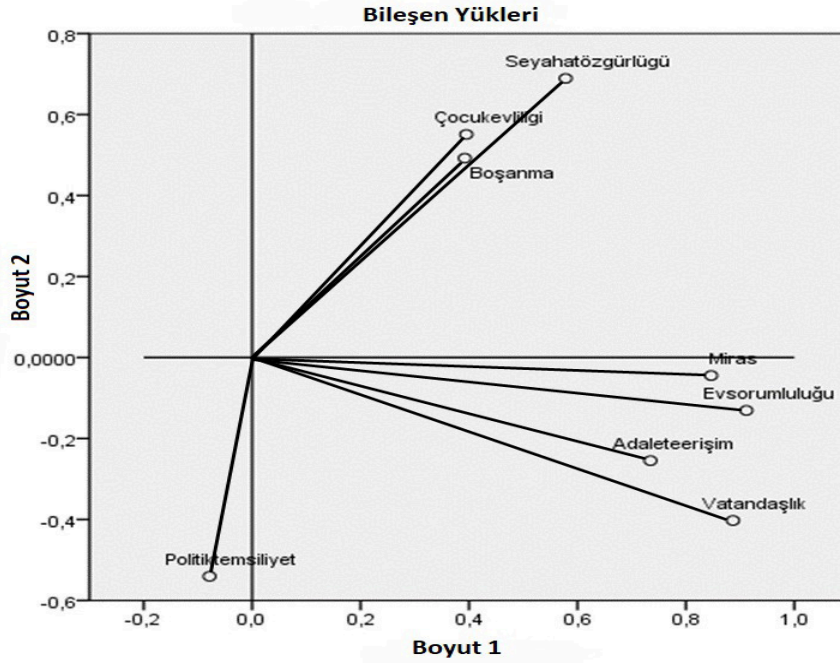
Küme	Çoklu Uyum			Tekli Uyum			Tekli Kayıp			
	Boyut		Toplam	Boyut		Toplam	Boyut		Toplam	
	1	2		1	2		1	2		
1	Çocuk Evliliği ^a	0,020	0,397	0,417	0,018	0,397	0,415	0,002	0,000	0,002
	Ev Sorumluluğu ^a	0,321	1,191	1,512	0,320	1,191	1,511	0,001	0,000	0,001
	Boşanma Hakkı ^a	0,005	0,971	0,976	0,002	0,971	0,973	0,004	0,000	0,004
	Miras Hakkı ^a	0,219	0,183	0,402	0,217	0,180	0,397	0,003	0,003	0,006
2	Vatandaşlık Hakları ^a	0,413	0,497	0,910	0,412	0,497	0,909	0,001	0,001	0,002
	Siyasi temsil ^a	0,008	0,212	0,219	0,008	0,212	0,219	0,000	0,000	0,000
	Adalet Erişim ^a	0,058	0,061	0,119	0,057	0,060	0,117	0,001	0,001	0,002
	Seyahat Özgürlüğü ^a	0,157	0,502	0,658	0,156	0,502	0,657	0,001	0,000	0,001

a. En iyi ölçekleme düzeyi: Tekil Nominal

Değişkenler bazında tekli kayıp değerleri (1-uyum değeri) yüksek ve tekli kayıp ile çoklu kayıp değerleri birbirinden farklı ise değişkenlerin optimal ölçek düzeyini değiştirmek gerekmektedir (Bülbül ve Giray, 2011: 118). Tablo 7 incelendiğinde tekli kayıp sütununun toplam değerleri değişken bazında oldukça düşük ve aynı zamanda tekli kayıp ile çoklu kayıp değerlerinin birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Bu nedenle değişkenlerin ölçek düzeylerini değiştirmeye gerek yoktur. Ayrıca Tablo 7’ye göre her iki boyut düşünüldüğünde birinci değişken seti için ev ile ilgili sorumluluklar ve boşanma hakkı; ikinci değişken seti için vatandaşlık hakları ve seyahat özgürlüğü değişkenleri analizde en önemli değişkenlerdir. Diğer bir ifade ile bu değişkenlerin ayırma gücü diğer değişkenlerden daha fazladır.

Şekil 1’de ise bileşen yüklerine ilişkin grafik verilmiştir

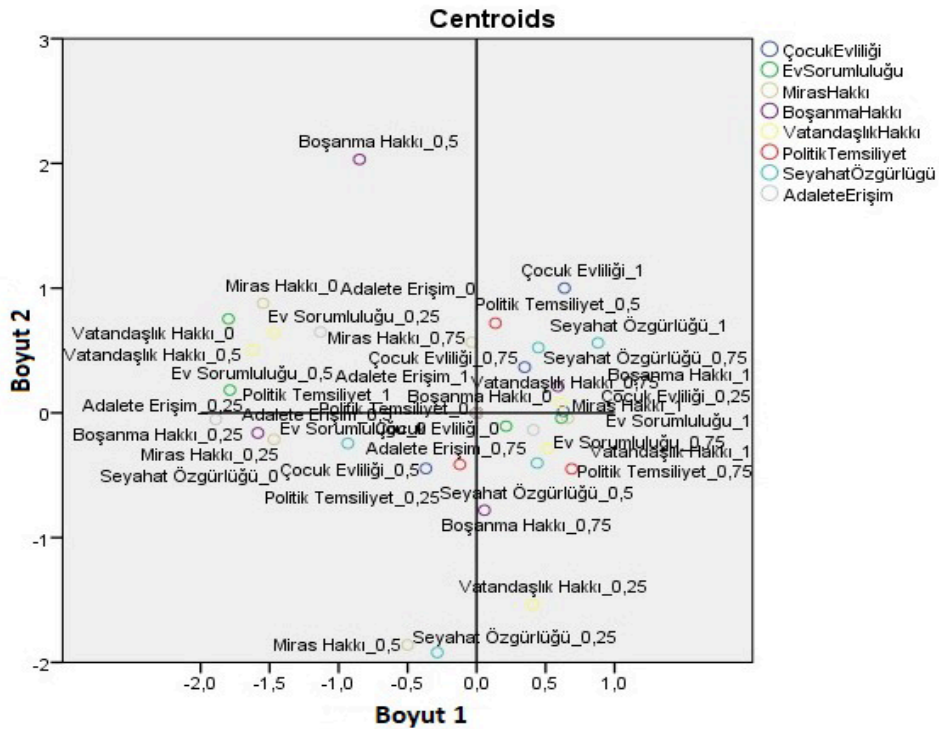
Ç. Koşar Taş

Şekil 1: Bileşen yükleri grafiği

Değişkenler ile orijin arasındaki doğrusal mesafeler incelendiğinde en uzak mesafelerin ev ile ilgili sorumluluklar, vatandaşlık hakları ve seyahat özgürlüğü değişkenlerine ait olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda en önemli değişkenlerin bu üç değişken olduğu ifade edilebilmektedir. Geri kalan tüm değişkenlerin orijine olan uzaklıkları incelendiğinde, bu mesafelerin de uzun olduğu görülmekte olup aslında tüm değişkenlerin analiz için önemli olduğu söylenebilmektedir.

Şekil 2’de, aralarında yüksek ilişki bulunan değişkenleri tespit etmeye yarayan centroids grafiği bulunmaktadır.

Şekil 2: Centroids grafiği

Ç. Koşar Taş

Bu grafikten yola çıkılarak değişkenler arasında tespit edilen ilişkilerden bazıları aşağıdadır:

Kadınların çocuk yaşta evlenmesine izin verilen toplumlarda kadınlar, ulusal kimlik kartlarına (varsa) veya pasaportlara başvurma ve ülke dışına seyahat etme konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değildir. Aynı zamanda kadın ve erkeklerin eşit şekilde seyahat özgürlüğüne sahip olmadığı toplumlarda kadınların çocuk yaşta evliliğine de müsaade edildiği ifade edilebilmektedir.

Bir toplumda kadınlar, hane içinde erkeklerle aynı yasal haklara, karar verme yeteneklerine ve sorumluluklara sahip değil ise o toplumda kadınlar ve erkekler, vatandaşlık kazanma, değiştirme veya vatandaşlığını koruma konusunda aynı haklara sahip değildir. Aynı şekilde kadınlar ve erkeklerin eşit vatandaşlık haklarına sahip olmadığı toplumlarda kadın ve erkeklerin hane içinde de eşit olmadığı söylenebilmektedir.

Bir toplumda kadınlar, hane içinde erkeklerle aynı yasal haklara, karar verme yeteneklerine ve sorumluluklara sahip değil ise o toplumda kadınlar, ulusal kimlik kartlarına (varsa) veya pasaportlara başvurma ve ülke dışına seyahat etme konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değildir. Benzer şekilde seyahat özgürlüğü konusunda eşitsizliğin olduğu bir toplumda kadın ve erkeklerin hane içinde de eşit olmadığı söylenebilmektedir.

Bir toplumda kadınlar, hane içinde erkeklerle aynı yasal haklara, karar verme yeteneklerine ve sorumluluklara sahip ise o toplumda bir kadının tanıklığı, her tür davada bir erkeğin tanıklığıyla aynı ağırlığa sahiptir ve kadınlar, dava açmak ve yargıda kamu veya siyasi görevde bulunmak hususlarında erkeklerle aynı haklara sahiptir. Aynı zamanda adalete erişimde bir eşitsizlik söz konusu ise hane içinde de kadın ve erkek arasında eşitsizliğin olması beklenmektedir.

Bir toplumda kadınlar boşanma konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değil ve boşanmadan sonra velayet yetkileri kısıtlanmış ise o toplumda kadınlar ve erkekler, vatandaşlık kazanma, değiştirme veya vatandaşlığını koruma konusunda aynı haklara sahip değildir. Benzer şekilde bir toplumda vatandaşlık haklarında kadın ve erkek arasında bir eşitsizlik söz konusu ise boşanma hakkında da bir eşitsizlik söz konusudur.

Bir toplumda kadınlar boşanma konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değil ve boşanmadan sonra velayet yetkileri kısıtlanmış ise o toplumda kadınlar, ulusal kimlik kartlarına (varsa) veya pasaportlara başvurma ve ülke dışına seyahat etme konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değildir. Paralel şekilde seyahat özgürlüğü açısından eşit olmayan toplumlarda boşanma hakkı bakımından kadınlar erkeklere eşit değildir.

Bir toplumda kadınlar, boşanma konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değil ve boşanmadan sonra velayet yetkileri kısıtlanmış ise bir kadının tanıklığı, her tür davada bir erkeğin tanıklığıyla aynı ağırlığa sahip değildir ve ayrıca kadınlar, dava açmak ve yargıda kamu veya siyasi görevde bulunmak hususlarında da erkeklerle aynı haklara sahip değildir. Aynı zamanda adalete erişimde eşitsizliğin olduğu bir toplumda boşanma hakkında da bir eşitsizlik söz konusudur.

Bir toplumda boşanmış kadınlar ve kız çocukları, arazi ve arazi dışı varlıkları miras almak için oğullarla aynı haklara sahip ise o toplumda kadınlar ve erkekler, vatandaşlık kazanma, değiştirme veya vatandaşlığını koruma konusunda aynı haklara sahiptir. Aynı şekilde bir toplumda kadınlar ve erkekler eşit vatandaşlık haklarına sahip değilse miras hakkı konusunda da kadınlar erkekler karşısında eşitsizliğe uğramaktadır.

Bir toplumda boşanmış kadınlar ve kız çocukları, arazi ve arazi dışı varlıkları miras almak için oğullarla aynı haklara sahip ise o toplumda bir kadının tanıklığı, her tür davada bir erkeğin tanıklığıyla aynı ağırlığa sahiptir ve kadınlar, dava açmak ve yargıda kamu veya siyasi görevde bulunmak hususlarında erkeklerle aynı haklara sahiptir. Benzer olarak adalete erişimdeki eşitsizlik, kadınların erkekler kadar miras hakkına sahip olmamasına sebep olmaktadır.

Değişkenler arasındaki bağımlılıkları araştırmak amacıyla SIGMA'nın iki alt boyutuna ait 4'er adet değişkene χ^2 bağımsızlık testi uygulanmış, test sonuçları ve Kontenjans Katsayıları Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: χ^2 testi sonuçları ve kontenjans katsayıları

Değişkenler	χ^2 Değeri	Önemlilik (Sig.) Değeri	Kontenjans Katsayısı
Çocuk Evliliği * Vatandaşlık Hakları	8,298	0,761	0,465
Çocuk Evliliği * Seyahat Özgürlüğü	22,323	0,034**	0,653
Çocuk Evliliği * Siyasi temsil	8,379	0,212	0,467
Çocuk Evliliği * Adalete Erişim	3,852	0,697	0,337
Ev Sorumluluğu * Vatandaşlık Hakları	26,204	0,010**	0,683
Ev Sorumluluğu * Seyahat Özgürlüğü	25,029	0,015**	0,674
Ev Sorumluluğu * Siyasi temsil	4,216	0,647	0,351
Ev Sorumluluğu * Adalete Erişim	20,400	0,002***	0,636
Boşanma Hakkı * Vatandaşlık Hakları	28,592	0,005***	0,699
Boşanma Hakkı * Seyahat Özgürlüğü	22,010	0,037**	0,651
Boşanma Hakkı * Siyasi temsil	3,956	0,683	0,341
Boşanma Hakkı * Adalete Erişim	23,038	0,001***	0,659
Miras Hakkı * Vatandaşlık Hakları	28,726	0,026**	0,699
Miras Hakkı * Seyahat Özgürlüğü	22,705	0,122	0,656
Miras Hakkı * Siyasi temsil	3,161	0,924	0,309
Miras Hakkı * Adalete Erişim	18,315	0,019**	0,616

Not: *** ve **** değişkenler arasındaki ilişkilerin sırasıyla %5 ve %1 düzeylerinde anlamlı olduklarını göstermektedir.

Yukarıdaki tabloda yer alan 16 değişken çifti için elde edilmiş önemlilik değerlerinin incelenmesi sonucunda 16 değişken çiftinden 9'unun ilişkilerinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. bağımsızlık testi sonucunda değişken çiftleri için elde edilen sonuçlar Centroids grafiğinden elde edilen sonuçları desteklemektedir. Değişken çiftleri arasındaki ilişkinin gücünü tespit etmek amacıyla hesaplanan kontenjans katsayıları incelendiğinde aralarında anlamlı ilişki bulunan değişken çiftlerinin ilişkilerinin gücünün de oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir.

6. SONUÇ

Bu çalışmada sosyal kurumlarda kadınlara yönelik ayrımcılığı ölçmek için geliştirilmiş ve sosyal kurumların dört temel boyutunu oluşturan SIGI'nın, MENA ülkeleri için ailede ayrımcılık ve sınırlandırılmış sivil özgürlükler alt boyutları ele alınmış ve bu alt boyutlara ait dörder adet değişken seçilerek her iki değişken grubu arasındaki karşılıklı ilişki araştırılmıştır.

Yapılan DOKKA neticesinde özdeğer istatistiklerinin her iki boyut içinde oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Özdeğerlerin toplanmasıyla elde edilen toplam açıklanan varyans ise 1,937 olup oldukça yüksek bir değerdir. Ortalama kayıp değerinin düşük olması analizin başarısını göstermekte olup 0,063 olarak elde edilmiştir. Bunlara ek olarak değişken setleri arasındaki ilişkinin gücünü ölçmek amacı ile hesaplanan kanonik korelasyon katsayıları her iki boyutta sırasıyla %96 ve %91 olarak elde edilmiştir. Bu sonuca göre ailede ayrımcılık değişken seti ile sınırlandırılmış sivil özgürlükler değişken seti arasında oldukça yüksek düzeyde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarından tekli ve çoklu uyum tablosu incelendiğinde ise ailede ayrımcılık değişken seti için ev ile ilgili sorumluluklar ve boşanma hakkı değişkenlerinin; sınırlandırılmış sivil özgürlükler değişken seti için vatandaşlık hakları ve seyahat özgürlüğü değişkenlerinin analizde en önemli değişkenler olduğu ifade edilebilmektedir. Diğer bir ifade ile bu değişkenlerin ayırma gücü diğer değişkenlerden daha fazladır. Bileşen yükleri grafiği incelendiğinde ise tekli ve çoklu uyum tablosunda yer alan sonuçlara paralel olarak ev ile ilgili sorumluluklar, vatandaşlık hakları ve seyahat özgürlüğü değişkenlerinin diğer değişkenlerden daha önemli olduğu saptanmıştır. Değişken setleri arasındaki ilişkiye katkıları düşünüldüğünde, ülkelerin özellikle hane içindeki yasal hak ve sorumluluklar, vatandaşlık kazanma, değiştirme veya vatandaşlık koruma ve ülke dışına seyahat etme alanlarında kadınlar ve

Ç. Koşar Taş

erkekler arasındaki eşitsizlikleri en aza indirgeyecek şekilde politikalar geliştirmesi pek çok alanda kadınlar ve erkekler arasındaki ortaya çıkabilecek eşitsizliklerin giderilmesi noktasında toplumsal bir bilinç ve farkındalık oluşturabilecektir.

İki değişken setine ait değişkenlerin karşılıklı ilişkilerinin incelenmesi sonucunda elde edilen bulgulara göre çocuk yaşta kadın evliliğine izin verilen toplumlarda kadın ve erkeklerin eşit şekilde seyahat etme özgürlüğüne sahip olmadığı söylenebilmektedir. Benzer şekilde ele alınan ülkeler düşünüldüğünde, kadınlar ve erkekler ev ile ilgili sorumlulukların üstlenilmesinde eşit değil ise o ülke için kadınlar ve erkeklerin vatandaşlık hakları, seyahat etme özgürlükleri, dava açmaları ve yargıda kamu veya siyasi görevde bulunmaları konularında da birtakım eşitsizliklerin olduğu görülmektedir. Ayrıca bir toplumda kadınlar boşanma konusunda erkeklerle aynı haklara sahip değil ve boşanmadan sonra velayet yetkileri kısıtlanmış ise kadınlar ve erkeklerin vatandaşlık hakları, seyahat etme özgürlükleri ve adalete erişimleri hususlarında da tam olarak eşit olmadığı tespit edilmiştir. Son olarak, MENA ülkeleri için yapılan analizde kadınlar ve kız çocuklarının miras konusunda erkeklerle aynı haklara sahip olmamasının kadınlar ve erkekler arasında vatandaşlık hakları ve adalete erişim ile ilgili bazı eşitsizlikleri de beraberinde getirdiği görülmektedir. DOKKA ve bağımsızlık testi sonuçları değişkenler arasındaki “karşılıklı” ilişkileri ortaya koyduğundan, yukarıda tek yönlü olarak ifade edilen tüm ilişkilerin tersi de doğrudur.

Literatürde söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte, kadın ve erkeklerin hane içinde eşit haklara sahip olmamasının sivil özgürlüklerde de eşitsizliklere neden olacağı beklenmektedir. Benzer şekilde sivil özgürlük noktasında eşitsizliğin bulunduğu toplumlarda da kadınlar ve erkeklerin hane içinde eşit haklara sahip olamayacağı düşünülmektedir. Yapılan analiz sonucunda elde edilen bulgular ise bu beklentiyi doğrulamaktadır. Dolayısıyla bu alanlardan birinde geliştirilen politikalar ve yapılan reformlar doğrudan diğer alanda da eşitliği sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ak, M. ve Okur Çakıcı, F. (2018). “Çalışan Kadınların Toplumsal Cinsiyet Algısı: Gümüşhane’de Çalışan Kadınlar Üzerine Bir Araştırma”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/22, 253-275.
- Altıntaş, F. F. (2021). “Ekonomik Özgürlük ile Lojistik Performans Boyutları Arasındaki İlişkinin Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon ile Ölçülmesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, 25/86, 307-328.
- Aslanpay Özdemir, E. ve Altay, A. (2021). “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: OECD Ülkeleri Analizi”, *İzmir İktisat Dergisi*, 36/3, 601-665.
- Ataklı Yavuz, R. (2016). “Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Ekseninde Kadın İstihdamı ve Ekonomik Şiddet”, *Journal of Life Economics*, 3/3, 77-100.
- Başçı, B. ve Giray, S. (2016). “Üniversite Öğrencilerinin Toplumsal Cinsiyet Rollerine İlişkin Tutumlarının Çok Değişkenli İstatistiksel Tekniklerle Analizi”, *Journal of Life Economics*, 3/4, 117-142.
- Beşel, F. (2016). “Uluslararası Endeksler Işığında Türkiye”, *PESA*, Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi.
- Bingöl, O. (2014). “Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye’de Kadınlık”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16/Özel Sayı I, 108-114.
- Bolzendahl, C. I. ve Myers, D. J. (2004). “Feminist Attitudes and Support for Gender Equality: Opinion Change in Women and Men, 1974-1998”, *Social Forces*, 83/2, 759-789.
- Branisa, B., Klasen, S., ve Ziegler, M. (2009). “The Construction of the Social Institutions and Gender Index (SIGI)”, *IAI Discussion Papers*, 184, Ibero-America Institute for Economic Research, University of Goettingen.
- Branisa, B., Klasen, S., Ziegler, M., Drechsler, D., ve Jütting, J. (2014). “The Institutional Basis of Gender Inequality: The Social Institutions and Gender Index (SIGI)”, *Feminist Economics*, 20/2, 29-64.
- Bülbül, Ş. ve Giray, S. (2011). “Sosyodemografik Özellikler ile Mutluluk Algısı Arasındaki İlişki Yapısının Analizi”, *Ege Akademik Bakış*, Cilt 11/Özel sayı, 113-123.
- Bülbül, Ş. ve Giray, S. (2012). “İş ve Özel Yaşam (İş Dışı Yaşam) Memnuniyeti Arasındaki İlişki Yapısının Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi ile İncelenmesi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/4, 101-114.

Ç. Koşar Taş

- Çelik, M. ve Akar Şahingöz, S. (2018). "İş Yaşamında Cinsiyet Ayrımcılığı: Kadın Aşçıları Örneği", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6/Special issue3, 370-383.
- Çiçen, C., Boyacıoğlu, E. Z., ve Oğuzhan, A. (2020). "Turizmde Kadın İşgücünün Cinsiyet Ayrımcılığı Algısı: Edirne İlinde Bir Araştırma", *Tourism and Recreation*, 2/Ek 1, 54-63.
- Çolak, Z. (2021). "Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği-Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/2, 1094-1105.
- Demirgöz Bal, M. (2014). "Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Genel Bakış", *Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi*, 1/1, 15-28.
- Dinç Kahraman, S. (2010). "Kadınların Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Yönelik Görüşlerinin Belirlenmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, 3/1, 30-35.
- Filiz, Z. ve Kolukısaoğlu, S. (2012). "Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi ve Bir Uygulama", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 8/16, 59-74.
- Filiz, Z. ve Kolukısaoğlu, S. (2015). "Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizinin Depresyon, Anksiyete ve Stres Ölçeğine Uyarlanması", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13/26, 241-259.
- Flor, L. S., Friedman, J., Spencer, C. N., Cagney, J., Arrieta, A., Herbert, M. E. vd. (2022). "Quantifying The Effects of The COVID-19 Pandemic on Gender Equality on Health, Social, and Economic Indicators: A Comprehensive Review of Data from March, 2020, to September, 2021", *The Lancet*, published online, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(22\)00008-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(22)00008-3).
- Giray, S., Yorulmaz, Ö., ve Başçı, B. (2016). "OECD Ülkelerinde Cinsiyet Eşitsizliği ve Mutluluk Arasındaki İlişkinin Klasik ve Dayanıklı Kanonik Korelasyon Analizleri ile İncelenmesi", *Journal of Human Sciences*, 13/3, 5932-5944.
- Girginer, Y. D. D. N., Kaygısız, A. G. Z., ve Yalama, A. G. A. (2007). "Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi İle İstatistiğe Yönelik Tutumlarda Üniversite Öğrencileri Arasındaki Bireysel Farklılıkların İncelenmesi", *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, 0/6, 29-40.
- Gözütok, F. D., Toraman, Ç., ve Acar-Erdol, T. (2017). "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ölçeğinin Geliştirilmesi", *İlköğretim Online*, 16/3, 1036-1048.
- Jütting J. P., Morrisson C., Dayton-Johnson J., ve Drechsler D. (2008). "Measuring Gender (in)Equality: The OECD Gender, Institutions and Development Data Base", *Journal of Human Development*, 9/1, 65-86.
- Kalaycı, İ. (2011). "Afrika'nın Melez Yüzü, 'MENA': Makro İktisadi Göstergelere ve Küresel Endekslere Göre 'Manası'". *Avrasya Etüdleri*, 40/2, 175-199.
- Kalaycı, N. ve Hayırsever, F. (2014). "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi Ders Kitabına Yönelik Bir İnceleme ve Bu Konuya İlişkin Öğrenci Algılarının Belirlenmesi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 14/3, 1-26.
- Karagöz, E. C. (2016). "Kadın-Erkek Eşitliği ve Ayrımcılık Yasağı Bağlamında Türkiye Eşitlik ve İnsan Hakları Kurumu'nun Yetkileri", *Yasama Dergisi*, 32, 21-40.
- Karakaş, B. ve Çevik, Ö. C. (2016). "Cinsiyet Eşitsizliğinin Ölçülmesi: Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksine Eleştirel Bir Yaklaşım", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5/13, 67-81.
- Kavas Urul, A. (2016). "81 İl için Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi", TEPAV, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı Yayınları.
- Kavas, A. (2018). "Karşılaştırmalarla 81 İl için Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi-2018", TEPAV.
- Keskin, S. ve Özsoy, A. N. (2004). "Kanonik Korelasyon Analizi ve Bir Uygulaması", *Tarım Bilimleri Dergisi*, 10/1, 67-71.
- Koçak, A. (2021). "Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Çok Boyutlu Ölçekleme ile İncelenmesi", *İstatistik Araştırma Dergisi*, 11/2, 71-82.
- Koşar Taş, Ç. (2021). "Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Sosyal Kurumlar ve Cinsiyet Endeksi Temelinde İncelenmesi: Türkiye'nin AB Üyesi Ülkeler ile Bazı Orta Doğu Ülkelerine Göre Durumu", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 60, 161-187.

Ç. Koşar Taş

- Özkan, M. (2019). “Doğrusal Olmayan Kanonik Korelasyon Analizi ile Seçilmiş Demografik ve Sosyo-Kültürel Kavramların Değerlendirilmesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14/2, 391-408.
- Savaşkan, E. (2019). “Kadın Yöneticiler Açısından Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Üzerine Kavramsal Bir Çalışma”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2, 1-23.
- Sezer, Z. (2019). *Cinsiyet Eşitsizliğini Etkileyen Faktörlerin C5. 0, CART, CHAID Analizi Yöntemiyle Sınıflandırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2007). *Using Multivariate Statistics*, Fifth Edition, Pearson Education Inc., USA.
- Tunç, M. (2018). “Kalkınmada Kadın Ayrımcılığı ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Rolü: Ülkelerarası Farklı Gelir Gruplarına Göre Yatay Kesit Analiz”, *Sosyoekonomi*, 26/38, 221-251.
- Uçan, G. (2017). “Kadınların Medya Kullanım Tercihleri ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutumları Arasındaki İlişki: Manisa Kent Merkezi Örneği”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/63, 1297-1319.
- Ünlükaplan, İ. (2009). “Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde İktisadi Kalkınma, Rekabetçilik ve İnovasyon İlişkilerinin Kanonik Korelasyon Analizi ile Belirlenmesi”, *Maliye Dergisi*, 157, 235-250.
- Yıldırım, F. ve Eker, H. (2018). “Türkiye’de İnsani Gelişimin Göstergesi Olarak Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: “Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme””, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/58, 507-517.

İnternet Kaynakları

- IBM SPSS Categories 28, Elde edilme tarihi: 10.02.2022, https://www.ibm.com › SSLVMB_28.0.0 › pdf .
- Social Institutions and Gender Index. Elde edilme tarihi: 22.03.2022 <https://www.genderindex.org/methodology/>.
- Social Institutions and Gender Index. Elde edilme tarihi: 22.03.2022, <https://www.genderindex.org/sigi/>.
- Social Institutions and Gender Index 2019. Elde edilme tarihi: 10.02.2022, <https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=SIGI2019>.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.05.2022 ✓Accepted/Kabul:07.08.2022

DOI:10.30794/pausbed.1116990

Research Article/Araştırma Makalesi

Selim, S. ve Ok, B. N. (2023). "Türkiye'de Eğitimde Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ve Mekânsal Etkileşim: İl Düzeyinde Bir Analiz", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss. 367-389.

TÜRKİYE'DE EĞİTİMDE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ VE MEKÂNSAL ETKİLEŞİM: İL DÜZEYİNDE BİR ANALİZ*

Sibel SELİM**, Beyza Nur OK***

Öz

Bu çalışmanın amacı, toplumsal cinsiyet olgusu temelinde, Türkiye'de 81 il bazında kadın ve erkeklerin ortaöğretimde okullaşma, lise ve üniversite mezunu oranının sosyo-ekonomik göstergeler arasındaki ilişkisini mekânsal ekonometrik analiz ile incelemektir. Bu amaçla toplumsal cinsiyet olgusu ve iller arasındaki etkileşim daha iyi ortaya konacaktır. Özellikle eğitimin bir ülkenin kalkınmasındaki önemi de dikkate alındığında yerel düzeyde politikaların üretilmesi açısından bu çalışma önem arz etmektedir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, illere ait kadın ve erkeklerin eğitim düzeyinin birbirine yakın olan yerlerde benzer değerler alması illerin birbirinden etkilendiğini göstermiştir. Türkiye'de il bazında kadınların ortaokullaşma ve lise mezunu oranında, erkeklerin lise mezunu ve üniversite mezunu oranında pozitif yönde mekânsal otokorelasyon elde edilirken; üniversite mezunu olan kadınların oranı ile erkeklerin ortaokullaşma oranında iller arasında mekânsal ilişki bulunamamıştır. Ayrıca elde edilen modellerde kadın ve erkeklerin eğitimleri üzerinde en önemli faktörlerin Gini katsayısı, kadın ve erkeğin ilk evlenme yaşları, hanehalkı büyüklüğü ve çocuk nüfus oranı olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği, Mekânsal Ekonometri, Sosyo-Ekonomik Faktörler, Türkiye

GENDER INEQUALITY IN EDUCATION AND SPATIAL INTERACTION IN TÜRKİYE: A PROVINCIAL ANALYSIS

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between the ratio of women and men in secondary education, high school and university and socio-economic indicators for 81 provinces in Turkey, on the basis of gender phenomena with spatial econometric analysis. For this purpose, the phenomenon of gender and the interaction between provinces will be better revealed, and this study is important in terms of producing policies at the local level, especially considering the importance of education in the development of a country. According to the findings obtained from the study, the fact that the education level of men and women belonging to the provinces was similar in places close to each other showed that the provinces were affected by each other. While a positive spatial autocorrelation is obtained in the ratio of secondary school and high school graduates of women and high school graduates and university graduates of men on a provincial basis in Turkey, there was no spatial relationship between the provinces in the ratio of women who graduated from university and the rate of men's secondary schooling. In addition, it has been revealed that the most important factors on the education of women and men in the models obtained are the Gini coefficient, age at first marriage of women and men, household size and child population ratio.

Keywords: Education, Gender Inequality, Spatial Econometrics, Socio-Economic Factors, Türkiye.

*Bu çalışma, Beyza Nur Ok'un "Türkiye'de Eğitimde Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Bir Mekânsal Ekonometrik Analiz" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, MANİSA.
e-posta: sibel.selim@cbu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8464-588X>)

*** Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, MANİSA.
e-posta: beyza-dere@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-5384-2402>)

1. GİRİŞ

Toplumsal cinsiyet, bireylerin, toplumda etkin bir rol alması, toplumla uyum içinde yaşayabilmesi, haklarını bilmesi ve kullanabilmesi ile yakından ilişkilidir. Cinsiyete dayalı iş bölümü, kadınlarla erkekleri farklılaştırmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal kaynaklara erişimlerini de etkiler ve eşitsiz kılar (Özaydınlık, 2014). Toplum, bireylerin hayat standartlarından kopmadan kendi rollerini oynamalarını bekler (Pehlivan, 2016: 500). Gelişen ve değişen toplum ile birlikte cinsiyet rolleri de değişerek ilerlemektedir. Cinsiyet rollerinin neler olduğu konusunda çokça araştırma mevcut olduğu gibi hala günümüzde devam eden çalışmalar mevcuttur. Bu konunun başlıca sebebi toplumsal cinsiyet unsurunu besleyip büyüten çevre unsurlarıdır (Vatandaş, 2007: 36). Toplumsal cinsiyet; konum, toplum yapısı, kültür seviyesi, inancı, bulunduğu zaman dilimi ve toplumdan topluma kültürün karakterine göre yeniden biçimlenir ve ilk benimsenen rolleri geliştirir ve değiştirir (Ökten, 2009: 303). Toplumsal cinsiyet açısından rol, “kadın” ve “erkek” olarak bireyin cinsiyet olgusu etrafında benimsediği bazı rolleri içermektedir. Bireyler bu roller etrafında hareket ederek toplumun onlardan beklentilerini karşılamaya çalışarak bir hayat sürmektedir (Akkaş, 2019: 101). Her ülkede toplumsal cinsiyet anlayışının birebir aynı olması mümkün değildir. Ülkenin bulunduğu konum, toplumunun yaşayış şeklini etkilemektedir (Yüksel, 1999: 70). Toplumun ortak düşünce yapısı birçok olay örgüsünü etkileyerek kadınların veya erkeklerin yaşantısını önemli düzeyde etkilemekte ve çevreden görülen, öğrenilen davranışlar ile hareket eden birey bu durumu normalleştirerek öğrenilmiş cinsiyet davranışlarını sergilemeye başlamaktadır. Günümüzde bu roller az da olsa değişmeye başlasa da bazı toplumsal cinsiyetçi kalıplar modernleşerek günümüzde halen devam etmektedir (Bhasin, 2003: 11). Cinsiyet farklılıklarının genel görüntüsü, kadınların ve erkeklerin kendi benliklerini bulmak adına kullandıkları stratejiler ile ortamdan ortama farklılık göstermektedir (Lawton, 2001: 322).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, Türkiye’de pek çok alanla birlikte eğitimde de kendini göstermektedir. Eğitim, bireylerin diğer haklarını bilmesi ve kullanması açısından son derece önemli olmakla beraber eğitim hakkına sahip olan birey toplumun gelişiminde de etkin rol oynamaktadır. Eğitim, her toplumda kalkınmayı olumlu yönde etkileyen baş etken olarak bilinmektedir. Üretimde kullanılan teknikleri, kişinin etkili bir şekilde uygulayabilmesi için eğitim en önemli adımdır. Öğrenmede ve insani açıdan gelişmede önemli bir yer alan eğitim, kadınların kendilerini daha kolay ifade edebilmesini, sosyal hayatta daha çok bulunabilmesini sağlamaktadır (Özpolat ve Yıldırım, 2009). 2010 Türkiye Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporu’na göre (UNDP, 2012), Türkiye ilköğretim düzeyinde cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılması hedefine ulaşmasına rağmen, orta öğretimde eğitime devam etmeyen kız çocuklarının oranının kayda değer olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca toplumun yetişmesinde en etkin rolü oynayacak olan annelerin eğitim hayatında kadın-erkek ayrımı yapılmadan eğitime katılmalarının sağlanması ile daha bilinçli ve sağlam temelleri olan bir toplum olunacağı savunulmaktadır. Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliği; çalışma yaşamı, sağlık ve karar mekanizmalarına katılım gibi yaşamın her alanında ciddi boyutlardadır. Bu eşitsizlik, yalnızca kadınları etkilemekle kalmamakta, aynı zamanda ülkenin demokratikleşmesinin ve kalkınmasının önünde de ciddi bir engel oluşturmaktadır (Özaydınlık, 2014).

Dünyanın her yerinde, bireyin kendini geliştirebilmesi, iş dünyasına uyum sağlayabilmesi ve toplumda kendini kanıtlayabilmesi küçük yaşlardan itibaren aldığı eğitim ile mümkün olmaktadır. Her ülkede refahı artırmak ve kalkınmayı sağlamak için düzenlemeler yapıldığı ve bunun da temelini bireyin yaşam döngüsündeki eğitimin oluşturduğu görülmektedir. Cinsiyete dayalı ayrımlar yapılmaksızın başlayan eğitim hayatında, zamanla öğrenilen toplumsal cinsiyet açısından ayrımlar bulunmaktadır. Kadın ve erkeğe dolaylı yoldan seçimlerini yönlendirme ile başlayan, kadın ve erkeğin sosyal yapı içindeki durumlarını etkileyen roller “toplumsal cinsiyet” olarak adlandırılmaktadır. Özaydınlık (2014), toplumsal eşitliğin sağlanması ile ekonominin düzelmesinin üç ana başlığa bağlı olduğunu savunmuştur. Bunlardan biri, kadınların bilgiye erişim zorluklarının kaldırılması, diğeri kadınların görece statülerinin iyileştirilmesi ve son olarak kadınların politikada erkekler kadar aktif rol almalarını sağlamaktır. Kısacası kadınlar, toplumda erkekler kadar aktif rol aldıkları takdirde ülkenin gelişmesi son derece kaçınılmazdır.

Bu çalışmanın amacı, toplumsal cinsiyet olgusu temelinde, Türkiye’de kadın ve erkeklerin eğitim düzeyleri ile sosyo-ekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi mekânsal ekonometrik analiz ile incelemek ve cinsiyete göre eğitimdeki etkileşim farklılıklarını belirleyebilmektir. İllere ait eğitim düzeyinin birbirine yakın olan yerlerde benzer değerler alması illerin birbirinden etkilenebileceğini göstermektedir. Mekânsal ekonometrinin teorik

düşüncesi Tobler (1979)'in "Her şey birbiri ile ilişkilidir; ancak yakın şeyler daha çok ilişkilidir" yasasından ileri gelmektedir. Buna göre coğrafi olarak birbirine yakın olan illerdeki bireylerin benzer eğitim düzeyinde olması beklenmektedir. Bu nedenle Türkiye'de il bazında kadın ve erkeklerin eğitimini etkileyen faktörler incelenirken mekânsal ekonometrik analiz yöntemi tercih edilmiştir.

Toplumsal cinsiyet faktörünün eğitim üzerindeki etkisinin büyük olduğu bilinmektedir. Literatürde daha çok toplumsal cinsiyetin işsizlik üzerindeki etkisini bölgesel veya ülke bazında incelemiş olan ve dolaylı olarak da eğitim üzerindeki etkisine değinen çalışmalar olduğu görülmektedir (bkz. Filiz, 2020; McCall, 1998; Çemrek ve Şeker, 2020; Berber ve Esen, 2008; Er, 2013; Yıldız, 2013; Akça ve Ela, 2012; Güçlü, 2017; Çatalbaş, 2015; Reilly ve Andrews, 2016). Çoğu sosyoloji ve eğitim alanında yapılmış nitel araştırmalar ise konuyu psikolojik ve sosyolojik açıdan incelemişlerdir (bkz. Öztürk, 2015; Pekel, 2019; Üstündağ, 2017; Özyaydınlık, 2014). Bu bağlamda literatürdeki çalışmalardan farklı olarak, bu çalışmada toplumsal cinsiyet olgusu temelinde kadın ve erkeklerin eğitim düzeylerindeki iller arasındaki etkileşim ve cinsiyete göre oluşan farklılıklar ile eğitimin bir ülkenin kalkınmasındaki önemi dikkate alındığında yerel düzeyde politikaların üretilmesi açısından bu çalışma önem arz etmektedir.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Anselin ve Bera (1998), mekânsal otokorelasyon ve genel olarak mekânsal istatistikler, ormancılık, jeoloji, toprak bilimi, tıbbi görüntüleme gibi fizik bilimlerinde yatay kesit verilerinin kullanılabilirliğini belirtmiştir. 1970'lerin başında Belçikalı iktisatçı Jean Paelinck, tahmin ve spesifikasyon problemleriyle ilgilenen uygulamalı ekonometri alanını belirlemek için "mekânsal ekonometri" terimini üretmesinin ardından mekânsal otokorelasyonun neden olduğu problemler konusunda Anselin ve Bera (1998) konuyu detaylandırmışlardır. Kalnins (2003), mekânsal olarak dağılmış Franchise zincirlerinin ürünlerinin ve konumlarının ikame edilebilirlik derecesini değerlendirmek için hamburger fiyat verilerine mekânsal ekonometri uygulamıştır. Birinci olarak, zincirler arası fiyat farklılaşması varken, farklı zincirlerin komşu satış noktalarındaki hamburger fiyatlarının mekânsal olarak ilişkisiz olduğunu kanıtlayarak ürünlerinde komşuculuk ilişkisi olmadığı sonucuna varmıştır. Bununla birlikte, aynı zincir içindeki ayrı Franchise sahiplerinin yakın satış noktaları arasında mekansal fiyat korelasyonunu bularak müşterilerin bir zincirin yakın komşularına dayalı olduğunu öne sürmüştür.

Doğrul (2008), Türkiye İstatistik Kurumu 2003 yılı hanehalkı bütçe verilerini kullanarak Lojistik regresyon ile Türkiye'de kentsel alanlarda kadının işgücüne katılımını etkileyen faktörleri incelemiştir. Araştırmada kadınlara ait sosyo-demografik özellikleri ile aile yapıları incelenmiştir. Araştırma sonucunda eğitim düzeylerinin, ekonomik yapının, çocuk sayısının ve çocuk yaşının, kadınların işgücüne katılımını etkileyen en önemli faktörler olduğu ortaya çıkmıştır. Toplumda eğitim seviyesi yükseldikçe kadınların işgücüne katılma konusunda daha hevesli oldukları görülmüştür. Bu durumun aksine ailenin ekonomik durumu arttıkça işgücüne katılımın azaldığı görülmüştür. Çalışmadan elde edilen diğer bulgularda kadınların anne olmaları, çalışma hayatına atılmalarını engellemekte, hatta hanede yer alan 7-18, 0-6 yaş aralığındaki çocukları olan kadınların işgücü piyasasında daha atılgan olduğu ispatlanmıştır.

Anselin (2010), çalışmasında son 30 yılda mekânsal ekonometri alanının gelişimi hakkında kişisel bir görüş sunmuştur ve mekansal ekonometride üç sorun olduğunu vurgulamıştır. Bu sorunlar arasında birincisinin, modele dahil olan mekânsal korelasyonun üzerinde durulması olduğunu, ikincisinin istemsiz karşılaşılabilen veri kayıplarının en az seviyeye indirilmesi olduğunu ve son olarak da üçüncüsünün artan veri kümelerinin dijital ortamda kullanılmasının hatasız olarak aktarılması olduğunu ifade etmiştir.

Günay ve Bener (2011), yaptıkları araştırmada kadınların toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde aile içi yaşam biçimlerini araştırmış ve 575 evli kadın ile kadınların yaş, eğitim durumu ve çalışma durumunun ailenin gelir düzeyi ile arasında farklılık olup olmadığını araştırmışlardır. Araştırmada kadınların aile içi yaşamı, toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde değerlendirmedikleri sonucuna varılmış, ayrıca kadınların bu durumda yaşı, eğitim düzeyi, aylık geliri ve çalışma durumu gibi düzeyleri açısından da farklı olmadığı anlaşılmıştır. Kızılgöl (2012), çalışmasında 'Logit Model' kullanarak 2002-2008 döneminde Türkiye genelinde, kentsel ve kırsal alanlarda yaşayan evli ve bekar kadınların işgücüne katılımını etkileyen unsurları belirleyerek kadınların çalışma kararlarını etkileyen

faktörleri araştırmayı amaçlamıştır. Bu amaçla 2002-2008 yıllarına ait (TÜİK) Hanehalkı Bütçe Anketlerinden elde edilen veriler bir araya getirilerek, birleştirilmiş veri seti ile çalışılmıştır. Kadın ve erkek topluluğun arasındaki net ücret farklarının eğitim düzeylerini ve yaşamlarını etkilemekte olduğu sonucu elde edilirken analiz sonuçlarında; evli ve bekar kadınların işgücüne katılma kararları üzerinde eğitim düzeyinin, hane halkı gelirinin, bağımlılık oranının, oturlan konutun mülkiyetinin ve kadının yaşının en önemli faktörler olduğu ortaya çıkarılmıştır. Urhan ve Yücel (2014), sürdürülebilir kalkınma yolunda “Kadın İşgücü” adı altında ekonomik araştırmalarında, kadın istihdamının ekonomik büyüme ve refahı gözle görülür bir fark ile arttırmaya yönelik olarak G20 yöneticileri, 2014 senesinde toplanarak kadın ve erkeklerin arasındaki işgücüne katılma oranlarında 2025 senesi sonrası %25 azaltma hedefi konulmuştur. “25’e kadar 25” olarak adlandırılan bu hedefe ulaşıldığı taktirde küresel ekonomiye 5,8 trilyon dolarlık ek katkıda bulunabileceği ortaya koyulmuştur. Aynı şekilde kadınların işgücüne katılma oranının OECD ortalamasına yaklaşmasını sağlamak amaçlı Türkiye’deki milli gelirin 2025 senesine kadar %20 arttığını açıklamışlardır. Kadın işsizliği OECD ülkeleri arasında %37,6 ile en düşük sıralarda yer almaktadır. Bunun sebebi olarak ise erkeklerin aksine kadınların iş sektöründe kendini kanıtama çabası yüzünden zorlanma ve ardından vazgeçmeleri veya hiç cesaret edememeleri olarak görülmektedir.

Yang vd. (2015), Amerika’da ölüm oranlarına ilişkin coğrafik değişkenliği Mekânsal Durbin modeli ile incelemiştir. Çalışmada ölüm oranı, etnik köken, yerleşim yeri, sosyoekonomik statü, sağlık altyapısı, gelir eşitsizliği ve sosyal sermaye olmak üzere altı gruptan oluşan toplam 14 gösterge kullanılmıştır. Uygulama aşamasında 4 regresyon modeli (en küçük kareler, mekânsal hata, mekânsal gecikme ve mekânsal Durbin) tahmin edilerek karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak mekânsal Durbin modelinin en uygun model olduğu değerlendirilmiştir. Çalışmada ayrıca bağımsız değişkenlerin doğrudan, dolaylı ve toplam etkileri hesaplanarak ölüm oranına yaptığı direkt ve yayılım etkileri gösterilmiştir. Aral ve Aytaç (2016), Türkiye’nin illerine ait işsizlik oranlarının bölgesel ayrışma ve işsizlik oranından etkilenip etkilenmediğini araştırmıştır. İşsizliğin bölgesel farklılıkları ‘Mekânsal Analiz’ yöntemi kullanılarak incelenmiş ve işsizlikle ilgili değişkenler olarak kadın ve erkeklerin işgücüne katılım oranı, lise veya daha fazla eğitilmiş nüfus oranı, genç nüfus oranı ve net göç hızını ele almıştır. Analizde mekânsal ilişki bulunmuş ve mekânsal gecikme modeli kullanılmıştır. Sonuçlar, Türkiye’de bulunan illerin mekânsal bağımlılığa sahip olduğunu ve işsizlik oranları arasında önemli derecede ilişki olduğunu göstermekte ve yüksek ve düşük işsizlik oranına sahip illerin kümelenme eğilimine sahip olduğunu belirtmektedir. Buna karşılık işsizlik oranlarında işsizliği açıklamak için kullanılan değişkenler dışında, komşu bölgelerin işsizlik oranlarından da etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca kadınların işgücüne katılmaya başladıklarında işsizlik oranının düşmekte olduğunu; fakat bunun yanı sıra genç işsizlerin iş bulamama ve hayata başlayamama gibi sorunlarından dolayı eğitim arttıkça işsizliğinde artması sonucunun elde edilen bulgular arasında yer aldığı görülmüştür.

Ye vd. (2017), Çin’de yol yapımı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi mekânsal ekonometrik analiz ile araştırmışlardır. Çalışmada 2010 – 2016 yılları arasındaki 31 ile ait panel veriler kullanılmıştır. Kişi başına düşen gayri safi milli hasıla yıllar itibarıyla mekânsal olarak incelendiğinde tüm yıllarda iller arasında pozitif mekânsal ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak çalışmada bir ilin yol yapımı yatırımını artırması veya komşusu olduğu illerde yol yapımı yatırımlarının artmasının da o ilin ekonomik büyümesini artıracak sonucunu elde edilmiştir. Güçlü (2017), Türkiye’de kadınların işgücüne katılımını belirleyen özellikleri bölgesel bazda tespit etmek istemiş ve bu amaçla, İBBS-2 düzeyinde 26 bölgeye ait 2008-2013 yıllarına ait verileri kullanarak mekânsal regresyon modelleri ile tahminleri gerçekleştirmiştir. Yapılan testler sonucunda uygun modelin belirlenmesi için LM istatistiği anlamlı bulunarak mekânsal gecikme modelinin en iyi model olduğu görülmüştür. Gecikme modeli sonucunda üç farklı dönemde Hausman test istatistiği anlamlı çıkarak sabit etkiler modelinin kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır. Eğitim, medeni durum, bağımlı çocuk oranı, göç ve işsizlik gibi faktörlerin kadınların bölgedeki işgücüne katılımını belirleyen faktörler olduğu belirlenmiştir.

Yenilmez (2018), çalışmasında ‘Birim Kök’ testi uygulayarak, Ocak 2014-Temmuz 2017 dönemi verileri ile Türkiye’nin işgücü piyasasında cinsiyet ve eğitim etkilerinin hangisinin daha baskın olduğunu araştırmış ve cinsiyete dayalı veriler kullanarak eğitim düzeyi ile işgücüne katılım oranı ve işsizlik oranına ekonometrik analiz uygulayarak bağlantı kurmaya çalışmıştır. Çalışmada kadın ve erkek bireylerin eğitim düzeyi arttığında işgücüne katılma oranının artmakta olduğu bulgusuna varılmış, fakat bu durum kadınlarda, erkeklerin yarısı kadar etki etmiştir. Makroekonomik veriler ile elde edilen bulgularda Türkiye’de işgücüne katılma oranında,

işsizliğin artmasının asıl sebebi olarak hanehalkı gelir düşüklüğü görülürken aynı zamanda eğitimi yüksek olan kadın fertlerin aile ekonomisini daha çok üstlendiği görülmüştür. Bu sonuçlar doğrultusunda yüksek eğitilmiş kadınlar ek işçi kategorisine dahil iken, deneyimli ve donanımlı erkeklerin işgücüne katılma oranı ile işsizlik oranı arasında uzun dönemli anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Zeren ve Savrul (2018), Saklı Koentegrasyon Yaklaşımı kullanarak Türkiye için 1991-2014 yılları arası kadın istihdam oranı ile ekonomik büyüme, işsizlik ve kentleşme oranı arasındaki ilişkiyi incelemiş ve kentleşmenin işsizlik oranını etkilediğini bulmuştur. Kadınların işgücüne dahil olması önünde engel olarak düşük maaş, ataerkil zihniyet, aile sorumluluğu, sosyal güvenlikten yoksunluk, düşük eğitim gibi sosyal ve ekonomik sebepler olduğu görülmüştür. Çalışmadan elde edilen diğer bir bulgu ise gelişmiş ekonomiyeye sahip ülkelerde büyüme ve kentleşmenin kadınların işgücüne katılımını olumsuz açıdan etkilemesi, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde ise kentleşme ve büyüme oranlarının düşüklüğünün kadınların işgücüne katılımını olumsuz anlamda etkileyerek düşmesine sebep olmasıdır. Akkaş (2019), cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığından dolayı uğranılan haksızlıkları ve çözüm niteliğinde olabilecek önerileri araştırarak; cinsiyet dışında bireylerin yeteneklerine yönelmesini, kadınların kendilerini cinsel obje yerine yetkin bir birey olarak görmesi, yasaların düzenlenip her ferdin ulaşabileceği duruma getirilmesi, ataerkil toplum yapısındaki yanlış kalıpların değişmesi yönünde adımların atılması, mağdur olan kadın topluluğuna yönelik sığınma evlerin çoğaltılması, kadınlara teşvik amaçlı eğitim kuruluşlarına ulaşılabilirliğinin arttırılması ve aile içinde kız-erkek ayrımının yapılmadan bireyin yetiştirilmesi gerektiği bulgularına ulaşmıştır.

Zeren vd. (2021)'da COVID-19'un İtalya'da birbirine komşu olan bölgeler arasında yayılma durumu keşfedici mekânsal veri analizi ile araştırılmıştır. Bu amaçla, İtalya'nın 20 bölgesine ait veriler kullanılarak tek değişkenli ve iki değişkenli Global ve Local Moran I istatistikleri hesaplanmıştır. Tek değişkenli Moran I istatistiğinin sonucuna göre, bölgeler arasında sınır geçişleri yasaklanmadan önce COVID-19 bulaşıcı hastalığının komşular arasında yayıldığı sonucuna ulaşılmıştır. İki değişkenli Moran I istatistiğinin sonucuna göre ise ilk 14 günde komşu bölgelerde ortaya çıkan toplam vaka sayısının ikinci 14 gündeki toplam vaka sayısının nedenlerinden biri olduğu belirtilmiştir. Baran (2021), Türkiye'de cinsiyet eşitsizliği ve ekonomik kalkınma arasındaki mekânsal ilişkiyi iller bazında ele alarak incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, Türkiye'de iller arasında cinsiyet eşitsizliği göstergeleri ve gelir düzeyi arasında pozitif mekânsal otokorelasyon bulunmuştur. Çalışmadan elde edilen bu sonucun bölgesel olarak gelişmişlik farklılıkları bulunan Türkiye'de kalkınma problemlerinin önem teşkil ettiğini göstermektedir.

3. YÖNTEM

Mekânsal veri analizinin odak noktası, küresel ölçekte ölçme ve görüntülemedir. Mekânsal tanımlamanın önemli bir yönü ilişkilendirme (otokorelasyon) ile ilgili "konumu" belirlemesidir. Belirli bir alanı, yani belirli bir veri noktasını (alanı) çevreleyen alandaki birimlerin veri noktasındaki gözlemi etkilediği kabul edilmektedir. Diğer bir deyişle, komşu alanlar, anlamlı bir şekilde etkileşime giren mekânsal birimlerdir (Fischer, 2011: 19). Örneğin, teknolojik yeniliklerin modellenmesi ile ilgilenildiğinde, bir ilçedeki yeniliklerin komşu ilçelere sıçraması beklenebilir bir durumdur (Anselin, 2001: 311). Mekânsal otokorelasyon ve genel olarak mekânsal istatistikler, fizik biliminde yatay kesit verilerin analizinde oldukça sık kullanılmaktadır.

Mekânsal ekonometri daha geniş olarak "bölgesel modellerin istatistiksel analizinde uzayın neden olduğu özelliklerle ilgilenen tekniklerin toplamı" olarak tanımlanmaktadır. İlk olarak modele yapılan vurgu, ortak bir metodolojik çerçeve benimsense de mekânsal ekonometriyi daha geniş olarak mekânsal istatistik alanında incelemek daha doğru olmaktadır. Örneğin, Tobler (1979) "her şey diğer her şeyle ilişkilidir, ancak daha yakın şeyler daha çok ilişkilidir" diyerek, mekânsal bağımlılığın istisnadan ziyade kural olduğunu öne sürmektedir (Anselin, 2001: 311). Mekânsal ekonometri alanındaki çalışmalarda gözlemler arasında mekânsal bağımlılık ve mekânsal heterojenlik yani mekânsal otokorelasyon sorunları söz konusu olabilmektedir. Mekânsal otokorelasyonun varlığı açıklayıcı mekânsal veri analizi ile ortaya çıkarılabilmekte, mekânsal otokorelasyon olmadığı durumlarda En Küçük Kareler regresyonuna başvurulmaktadır. Bazı durumlarda mekânsal bağımlılık göz ardı edilirse parametre tahminlerindeki tahmin ediciler etkilerini koruyamamaktadır (Basu ve Thibodeau, 1998).

Mekânsal otokorelasyon testlerinin başında gelen Moran I ve Geary C testinin asıl amacı hipotezi olan mekânın önemli olmadığını, yani gözlemlenen mekânsal testlerin veri değerlerinin hipotezini kabul ettiğini belirten testlerdir. Bu durumda hipotezi yakın mekânlar arasında bağıllığın olmadığını, birbirinden ayrı nitelendirilmesi gerektiğini, mekânsal olarak rastgele olup birbirlerini etkilemediklerini ifade etmektedir. Bir diğer hipotez olan hipotezi ise mekânlar arasındaki noktaların ilişkili olduğuna, büyük değerlerin büyük değerlerle ilişkili olduğunu yani mekânsal bağımlılığın hâkim olduğunu ifade etmektedir.

Mekânsal ekonometri, konumsal olarak nitelendirildiğinde iki özelliği diğerlerinden ayrılmaktadır. Mekânsal etki kavramının öne çıktığı konularda ‘gözlemler arası mekânsal bağımlılık’ ve ‘mekânsal modeldeki ilişkilerdeki heterojenlik’ sözkonusudur (LeSage, 1998:2). Ekonometride, yatay kesit verilerindeki heterojenliğe yapılan geleneksel vurgu, mekânsal heterojenlik ile mekânsal otokorelasyon arasındaki ayırım her zaman açık olmadığı gibi, mutlaka atılan her adım yanlış sayılmamaktadır. Daha spesifik olarak, tek bir kesitte her ikisini de gözlemsel olarak eşdeğer görmek daha doğrudur (Anselin, 2001: 312).

Mekânsal analizde, özellikle üç tip spesifikasyon testi önemlidir. İlki, mekânsal etkilerin varlığına yönelik testler, yani, mekânsal bağımlılık ve mekânsal heterojenlik ile ilgili olan testlerdir. İkincisi özellikle, mekânsal süreç modellerinde beklenen gecikme uzunluğuna yansıyan mekânsal bağımlılığın boyutuyla ilgilidir. Üçüncü test grubu ise, mekânsal bağımlılığın yapısının belirlenmesiyle ilgilidir. Yuvalanmamış testler bu bağlamda özellikle uygundur (Anselin, 1988: 225).

Moran I ve Getis ve Ord’un (1992) G istatistikleri heterojenliği araştırmak için mekânsal otokorelasyonun yapısını ölçen istatistiklerdir (Florax vd, 2003). Bu çalışmada Moran I istatistiğinden faydalanılmıştır.

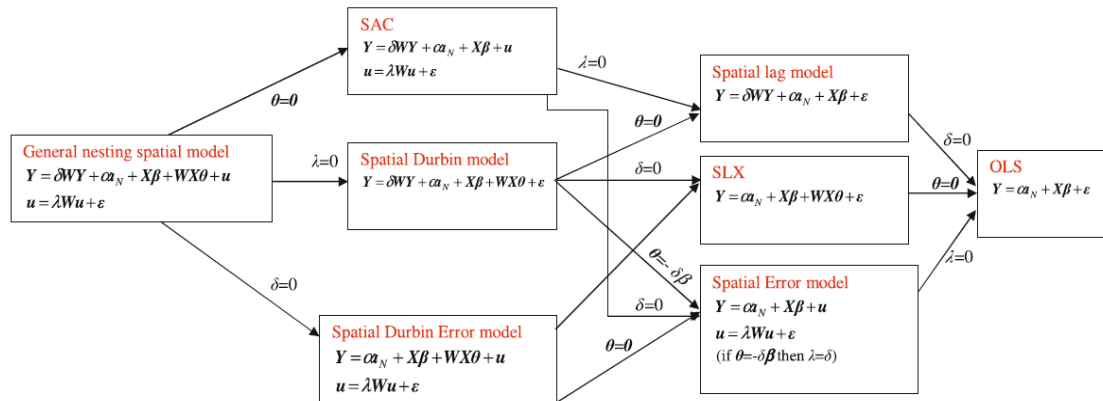
Moran I istatistiği ve normalleştirme faktörü olan aşağıdaki şekilde ifade edilir.

$$I = \frac{n}{w_0} \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n w_{ij} (z_i - \bar{z})(z_j - \bar{z})}{\sum_{i=1}^n (z_i - \bar{z})^2} \quad (1)$$

$$w_0 = \sum_{i=1}^n \sum_{j \neq i}^n w_{ij} \quad (2)$$

Moran I testi otokorelasyonun mevcut olup olmadığını belirlemek için kullanılan bir test olduğu halde; otokorelasyonun türü hakkında bir bilgi vermemektedir. Bunun için Lagrange Çarpanı değeri bulunarak EKK sonuçlarına bakılması gerekmektedir (Arbia, 2014: 33).

Çoğu mekânsal analizde standart yaklaşım, mekânsal olmayan doğrusal bir yaklaşımla başlamaktadır (Elhorst, 2014). Başlangıç noktası olarak görülebilecek mekânsal modeller için, çoklu doğrusal regresyon modeli bir alternatif yöntem oluşturabilmektedir (Tuzcu, 2016: 411). Bir olayın komşu denebilecek yakınlıktaki konumlardan etkilenmesinin sebebi içsel, dışsal ve ilişkili etkidir. Bu etkilerin hepsini bir arada barındıran standart doğrusal regresyon modeline doğru giden şekil Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1: Mekânsal modeller

Kaynak: Elhorst, 2014: 9.

Mekânsal ekonometrik modellerin tahmini için En Çok Benzerlik (Maximum Likelihood- ML), Yarı En Çok Olabilirlik (Quasi Maximum Likelihood-QML), Araç Değişkenleri (Instrumental Variables), Genelleştirilmiş Momentler (Generalized Method of Moments-GMM) veya Bayes Markov Zinciri Monte Carlo Yaklaşımı (Bayesian Markov Chain Monte Carlo-Bayesian MCMC) yöntemleri kullanılabilir (Elhorst, 2014: 17). Çoğunlukla mekânsal ekonometrik modeller En Çok Benzerlik yöntemiyle tahmin edilmektedir.

Mekânsal otokorelasyon için en yaygın olarak kullanılan spesifikasyon testi, Moran (1948) tarafından tek değişkenli zaman serisi korelasyon testinin iki boyutlu halini geliştiren bir istatistikten türetilmiştir. Mekânsal regresyon modelleri maksimum olabilirlikle tahmin edildiğinde, mekânsal otoregresif katsayılar üzerindeki çıkarım, bir Wald veya asimptotik t-testine veya bir olabilirlik oranı testine (bkz. Anselin, 1988; Anselin ve Bera, 1998) bağlı yapılmaktadır. Her iki yaklaşım da alternatif modelin (yani mekânsal modelin) tahmin edilmesini gerektirmektedir. Buna karşılık, LM testi mekânsal hata ile mekânsal gecikme modelleri arasındaki ayrımı da sağlamaktadır.

Bir mekânsal hata alternatifine karşı LM testi, ilk olarak Burridge (1980) tarafından önerilmiş ve Eşitlik (3)'te ifade edilmiştir (Anselin, 2001: 324);

$$LM_{err} = \frac{\left[(e'W'e) / \left(\frac{e'e}{N} \right) \right]^2}{tr(W^2 + W'W)} \quad (3)$$

Bu istatistik asimptotik χ^2 dağılımına sahiptir ve bir ölçekleme faktörü dışında Moran I'nin karesine karşılık gelir. Problemi çözmeye dayalı olarak yapılan simülasyon deneylerinde (Anselin ve Rey, 1991; Anselin ve Florax, 1995) LM testinin Moran I'nin karesine sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bir mekânsal gecikme alternatifine karşı LM testi, Anselin'de (1988) ana hatlarıyla belirtilmiştir ve Eşitlik (4)'te sunulmuştur.

$$LM_{lag} = \frac{\left[(e'Wy) / \left(\frac{e'e}{N} \right) \right]^2}{D} \quad (4)$$

Buradan $D = [(WX\beta)'(I - X(X'X)^{-1} X')(WX\beta)/\sigma^2] + tr(W^2 + W'W)$ elde edilir ve bu istatistik ayrıca asimptotik bir $\chi^2(1)$ dağılımına sahiptir. Test, diğer alternatiflere karşı güçlü olduğundan, hata bağımlılığını test ederken olası gecikme bağımlılığını hesaba katmak önemlidir ve dikkat edilmesi gereklidir. Anselin (1988), mekânsal bağımlılık ve mekânsal heterojenlik için LM test istatistiği göz önüne alınarak çıkan sonuçlardan büyük değere sahip olanın daha uygun olacağını ifade etmiştir.

4. AMPİRİK ANALİZ

4.1 Veriler ve Tanımlayıcı İstatistikler

Bu çalışmada amaç, Türkiye'de il bazında kadın ve erkeklerin ortaöğretimde okullaşma, lise mezunu ve üniversite mezunu olma oranları üzerinde sosyo-ekonomik faktörlerin etkisini toplumsal cinsiyet eşitsizliği kapsamında mekânsal etkileşimi de dikkate alarak incelemektir. Bu amaç doğrultusunda analizlerde kullanılan veri seti Türkiye'de 2019 yılı il bazında sosyo-ekonomik göstergeler kullanılarak oluşturulmuştur. 2019 yılının seçilmesinin sebebi kullanılan göstergeler için ortak yıl olmasıdır. Türkiye'deki eğitim sisteminde, çoğu bireyin toplumsal cinsiyet algısı ile önüne konan zorlayıcı engellere yenik düşerek, eğitimine belli bir zaman diliminden sonra devam etmediği görülmektedir. Kadın ve erkek cinsiyet ayrımı ile kalıplaşmış bazı ayrımlar sebebi ile okula gidememesinin yan sebepleri olarak bulunduğu konunun oldukça büyük bir önemi bulunmaktadır. Yaşadığı şehrin sağlayabildiği kaynaklar ile okula devamlılığın doğru orantılı etkisinin de bulunduğu açıktır. Yaşanılan ilin ulaşım kaynakları, işsizlik oranı, GSYH ile o ile yapılan kamu harcamaları, nüfus, bireylerin kazançları vb. doğrudan eğitimi etkileyebileceği düşünülen etmenler büyük bir önem arz etmektedir. Bu çalışmada kadın ve erkeğin ortaöğretim, lise ve üniversite eğitimi olmalarını etkileyebileceği düşünülen iller bazında değişkenler ele alınmış ve değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ile veri kaynakları Tablo 1'de sunulmuştur

Tablo 1: Tanımlayıcı istatistikler

Değişkenler	Kaynağı	Birimi	Ortalama	Standart Sapma
Ortaöğretimde okullaşma oranı (Erkek)	TÜİK	%	85.236	9.291
Ortaöğretimde okullaşma oranı (Kadın)	TÜİK	%	85.118	9.867
Lise veya dengi mezunu oranı (Erkek)	TÜİK	%	28.104	3.611
Lise veya dengi mezunu oranı (Kadın)	TÜİK	%	20.742	3.159
Yükseköğretimde okullaşma oranı (Erkek)	TÜİK	%	16.074	2.505
Yükseköğretimde okullaşma oranı (Kadın)	TÜİK	%	12.846	2.889
Ortaöğretimde okullaşma brüt oranı (Erkek)	TÜİK	%	112.34	11.839
Ortaöğretimde okullaşma brüt oranı (Kadın)	TÜİK	%	106.543	13.300
Kişi başına GSYH (TL)	TÜİK	TL	39595.53	13.645.46
İşgücüne katılma oranı (%)	TÜİK	%	51.608	3.868
Ortalama günlük kazanç (TL) (Erkek)	SGK	TL	127.963	15.691
Ortalama günlük kazanç (TL) (Kadın)	SGK	TL	115.254	12.877
Ortaöğretim sayısı	TÜİK	Adet	289.259	69.276
Çocuk nüfusun toplam nüfus içindeki oranı	TÜİK	%	27.106	6.965
Merkezi yönetim bütçe harcamaları	Maliye Bakanlığı	TL	1663664	2250286
65 yaş ve üzeri bağımlılık oranı	TÜİK	%	15.57	5.135
Gini katsayısı	TÜİK	%	0.342	0.026
İşsizlik oranı (%)	TÜİK	%	13.368	5.945
Ortalama ilk evlenme yaşı (Erkek)	TÜİK	Yıl	27.671	0.890
Ortalama ilk evlenme yaşı (Kadın)	TÜİK	Yıl	24.611	1.073
Toplam yaş bağımlılık oranı	TÜİK	%	49.848	7.392
Türkiye’de illere göre üniversite sayısı	YÖK	Adet	2.555	7.136
İş kayıtlarına göre girişim sayısı	TÜİK	Adet	48823.43	111446.3
TÜFE (Eğitim)	TÜİK	%	11.237	3.445
Hanehalkı büyüklüğü	TÜİK	Adet	3.443	0.757
Geniş aileden oluşan hanehalkı sayısı	TÜİK	Adet	44161.91	81781.57
Yükseköğretimde toplam öğretim elemanı sayısı	YÖK	Adet	2154.247	4635.177
Bin kişi başına otomobil sayısı	TÜİK	Adet	121.950	58.130
İl ve ilçe merkezleri nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı (%)	TÜİK	%	79.115	17.808

4.2. Cinsiyete Göre Eğitim Düzeylerine Ait Mekânsal Ekonometrik Modeller

Konuyu ampirik olarak ele alırken ilk olarak cinsiyete dayalı eğitim düzeylerini etkileyen faktörler EKK ile tahmin edilmiştir. Daha sonra illerin komşu illerle olan etkileşimini ortaya çıkarmak için hata terimlerinin mekânsal dağılımı Moran I testi ile test edilmiştir. Ardından uygun mekânsal modelin belirlenmesi için mekânsal bağımlılık test sonuçlarına bakılmıştır. İki ilin ortak sınıra sahip olmasıyla oluşan komşuculuk ilişkisinde hata terimlerinin büyüklüklerinin doğru orantılı olmasıyla ortaya çıkan mekânsal otokorelasyonun olup olmadığının kararının verilmesine ilişkin bilgi ise Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Moran I testi sonuçları

Kadın	Ortaokullaşma Oranı				
	Değişken	I	E(I)	sd(I)	z
Hata Terimi	0.108	-0.013	0.071	1.703	0.089***
	Lise Mezunu Oranı				
Hata Terimi	0.136	-0.013	0.072	2.062	0.039**
	Üniversite Mezunu Oranı				
Hata Terimi	0.054	-0.013	0.072	0.927	0.354
Erkek	Ortaokullaşma Oranı				
Değişken	I	E(I)	sd(I)	z	Olasılık
Hata Terimi	0.084	-0.013	0.072	1.353	0.176
	Lise Mezunu Oranı				
Hata Terimi	0.109	-0.013	0.072	1.621	0.092***
	Üniversite Mezunu Oranı				
Hata Terimi	0.181	-0.013	0.073	2.661	0.008*

Not: *p<.01, **p<.05, ***p<.10 olarak alınmıştır.

Tablo 2’deki Moran I testi sonuçlarına göre kadınların ortaokullaşma oranı ve lise mezunu oranı erkeklerin lise ve üniversite mezunu oranının bağımlı değişken olarak alındığı EKKY ile elde edilen modellerde pozitif yönde mekânsal otokorelasyon elde edilmiştir. Bu durum mekânsal ekonometrik modellerin kullanılması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Moran I testinde hipotezi mekânsal bağımlılığın yokluğunu gösterirken hipotezi mekânsal bağımlılığın var olduğunu gösterir. Tablo 2’de verilen Moran I test istatistiği sonuçları, kadın ortaokullaşma ve lise mezunu oranında; erkeklerde ise lise ve üniversite mezun oranında hipotezinin reddedildiği ve mekânsal bağımlılığın var olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3’te de belirtildiği gibi kadınların ortaokullaşma oranında istatistiğinin olasılık değeri 0.148 olarak bulunmuş ve mekânsal gecikme istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Ardından istatistiğine bakıldığında 0.302 olasılık değeri ile mekânsal hata istatistiksel olarak anlamsızdır. Böyle bir durumda Robust LM testleri, hangi modelin kullanılması gerektiği konusunda yardımcı olabilmektedir. Robust LM testlerine bakıldığında kadınlarda ortaokullaşma ve lise mezunu oranının ve erkeklerde üniversite mezunu oranının bağımlı değişken olduğu modeller için mekânsal hata modeli uygun model olarak belirlenmiştir. Erkeklerin lise mezunu olma oranını etkileyen faktörleri ele alan modelde ise mekânsal gecikme modeli kabul edilmiştir.

Tablo 3: Mekânsal bağımlılık test sonuçları

Test	Kadın					
	Ortaokullaşma Oranı			Lise mezunu oranı		
	Boş hipotez	Test İstatistiği	Olasılık	Boş hipotez	Test İstatistiği	Olasılık
Moran I	I=0	2.332	0.020**	I=0	2.762	0.006*
	$\rho=0$	2.093	0.148	$\rho=0$	3.334	0.068***
Robust	$\rho=0$	7.726	0.005*	$\rho=0$	3.882	0.049**
	$\lambda=0$	1.065	0.302	$\lambda=0$	0.498	0.480
Robust	$\lambda=0$	6.698	0.010*	$\lambda=0$	1.046	0.306
Test	Erkek					
	Lise mezunu oranı			Üniversite mezunu oranı		
	Boş hipotez	Test İstatistiği	Olasılık	Boş hipotez	Test İstatistiği	Olasılık
Moran I	I=0	2.377	0.017**	I=0	3.390	0.001*
	$\rho=0$	2.120	0.145	$\rho=0$	5.878	0.015**
Robust	$\rho=0$	0.017	0.898	$\rho=0$	4.398	0.036**
	$\lambda=0$	4.173	0.041**	$\lambda=0$	1.703	0.192
Robust	$\lambda=0$	2.069	0.150	$\lambda=0$	0.222	0.637

Not: *p<.01, **p<.05, ***p<.10 olarak alınmıştır.

4.3 Mekansal Ekonometrik Modellerin Tahmin Sonuçları

Mekânsal ekonometrik model sonuçları Tablo 4, Tablo 5 ve Tablo 6'da sunulmuştur. Tablo 4'teki kadınlara ait mekânsal hata modeli incelendiğinde Gini katsayısı dışında tüm değişkenlerin katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Ulusoy vd. (2015), Gini katsayısının eğitimde genel olarak yüksekokul düzeyini etkilediğini belirtmiştir. Bu çalışmadan elde edilen bulgularda ise Gini katsayısının kadınların ortaokullaşma oranlarında anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmüştür. İşgücüne katılım oranı arttıkça kadınların ortaokullaşma oranı azalmaktadır. Erken iş dünyasına atılma sebebi ile eğitimlerini yarıda bırakmaları bunun sebebi olarak gösterilebilir (Yenilmez, 2018: 56). Kadının ortalama günlük kazancındaki ve çocuk nüfusun toplam nüfus içindeki payındaki bir artış ortaokullaşma oranını azaltıcı yönde etkilemektedir. Aile içinde artan çocuk sayısı ve çocuk başına düşen ilginin azalması ile eğitime verilen önem göz ardı edilmeye başlanmaktadır (Ağdemir, 1991). Kişi başına GSYH ve yaşlı bağımlılık oranlarının kadınların ortaokullaşmasında herhangi bir etkisi bulunmamıştır. Toplam ortaöğretim sayısı arttıkça kadınların ortaokullaşma oranı da artmaktadır. Merkezi yönetim bütçe harcamalarının kadınların ortaokullaşmasında küçük ancak pozitif etkisi vardır. Kamu eğitim harcamalarının da içinde bulunduğu merkezi yönetim bütçe harcamaları bireylerin eğitiminde artışa neden olmaktadır. Bu durum bireylerin ortaokula gidememesindeki maddi dezavantajları ortadan kaldırmaktadır (Akın, 2009:183). Kadınlarda hata modeli için mekânsal bağımlılığı gösteren hata terimi $\rho=0.045$ olarak belirlenmiş ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bu sonuç, bir ildeki eğitim düzeyindeki değişimin komşusundaki eğitim düzeyini etkilemediğini ortaya koymaktadır.

Tablo 5'teki kadın ve erkeklerin lise mezun oranını etkileyen faktörlere ait mekânsal hata ve mekânsal gecikme model sonuçlarına göre kadınlara ait olan modelde ortalama günlük kazanç, üniversite sayısı, iş kayıtlarına göre girişim sayısı, TÜFE, ortalama hanehalkı büyüklüğü, ortaöğretimde okullaşma oranı katsayıları anlamsız bulunarak kadınların lise mezun oranları üzerinde bir etkisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Erkeklerle ait modelde ise tüm değişkenlere ait katsayılar anlamlıdır. Kadınların ortalama ilk evlenme yaşındaki bir artış lise mezun oranını 1.040 birim arttırmaktadır. Carmichael (2011), çalışmasında eğitim seviyesi arttıkça evlenme yaşının da arttığı bulgusuna ulaşmıştır. Toplam yaş bağımlılık oranındaki bir artış ise kadınların lise mezun oranını azaltmaktadır. Erkeklerde işsizlik oranındaki artışın lise mezunu olma oranını arttırdığı görülürken Cinel ve Yolcu (2021)

çalışmasında Türkiye'deki eğitimin işsizlik oranı üzerindeki etkisinin oldukça yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Erkeğin ortalama ilk evlenme yaşı ve ortalama günlük kazancındaki bir artış lise mezunu olma oranında artışa neden olmaktadır. Bilen ve Çalışır (2019), yaptığı çalışmada eğitim ile kazanç arasında büyük oranda bir ilişkinin olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Toplam yaş bağımlılık oranı ve TÜFE'nin erkeklerin lise mezunu olma oranı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi görülmüştür. Türkiye'de üniversite sayısının artması lise mezun oranının da artmasına neden olmuştur. Elde edilen sonuçlarda iş kayıtlarına göre girişim sayısının lise eğitim düzeyi üzerinde etkisi bulunamamıştır. Ortalama hanehalkı büyüklüğü ve ortaöğretimde okullaşma oranındaki bir artış ise erkeklerin lise mezun olma oranlarında bir artışa neden olmuştur. Kadınlara ait mekânsal hata modelinde hata terimi $\rho=0.066$ olarak bulunmuş ve istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir. Bu sonuç, bir ildeki eğitim düzeyindeki değişimin komşu ildeki eğitim düzeyini etkilediğini vurgulamaktadır.

Erkeklerle ait mekânsal gecikme modelinde λ gecikme katsayısı değeri 0.011 ve pozitifdir. Bu değişkenin pozitif olması komşu ildeki bir değişimin ilin kendisini de etkilediğini ortaya çıkarmaktadır. Mekânsal gecikme modeli doğrudan, dolaylı ve toplam etkiler bulunarak yorumlanabilmektedir.

Doğrudan Etki:

Herhangi bir ilin bağımsız değişkeninde meydana gelecek bir birimlik artış o ilin eğitim düzeyini artıracaktır. Ancak o ilin eğitim düzeyindeki bu artış komşusu olduğu illerdeki eğitim düzeyini artıracak ve bu etki tekrar kendi eğitim düzeyine geri dönecektir.

Tablo 6, illere ait doğrudan etkileri göstermektedir. Manisa ili için işsizlik oranı değişkeni örnek alınarak yorum yapıldığında bu etki değeri Manisa ilindeki işsizlik oranı bir birim arttırıldığında lise mezun oranındaki doğrudan etkisini göstermektedir. Diğer iller dikkate alınmadığında Manisa'nın işsizlik oranında meydana gelen bir birimlik artış Manisa'da lise mezun oranında 0.186359 birimlik artış sağlamıştır.

Tablo 7'deki ortalama doğrudan etki sonucuna göre Manisa'daki işsizlik oranının bir birim artması Manisa'nın lise mezun oranını ortalama katsayı değeri olan 0.186 birim kadar artıracaktır. Bununla birlikte Manisa'nın lise mezun oranındaki artış komşu illerin lise mezunu oranını artıracak ve komşu illerin lise mezun oranındaki artış tekrar Manisa'nın lise mezun oranını artıracaktır. Ayrıca Tablo 7'de belirtildiği gibi doğrudan etkiler istatistiksel olarak da anlamlı bulunmuştur.

Tablo 4: Cinsiyete göre ortaokullaşma oranını etkileyen faktörlere ait model tahmin sonuçları

Değişkenler	EKKY						Mekânsal Hata Modeli		
	Kadın			Erkek			Kadın		
	Katsayı	Robust Std. Hata	Olasılık	Katsayı	Std. Hata	Olasılık	Katsayı	Std. Hata	Olasılık
Kişi başına GSYH (TL)	0.183e-04	0.000	0.006*	0.736e-04	0.000	0.034**	0.000	0.000	0.002*
İşgücüne katılma oranı (%)	-0.497	0.218	0.025**	-0.491	0.200	0.016**	-0.501	0.172	0.004*
Ortalama günlük kazanç (TL)	-0.244	0.069	0.001*	-0.126	0.050	0.013**	-0.261	0.065	0.000*
Toplam ortaöğretim sayısı	0.046	0.014	0.002*	0.063	0.015	0.000*	0.048	0.014	0.001*
Çocuk nüfusun toplam nüfus içindeki oranı	-1.276	0.193	0.000*	-1.667	0.186	0.000*	-1.230	0.227	0.000*
Merkezi yönetim bütçe harcamaları	1.80E-06	5.03e-07	0.001*	1.91e-06	8.70e-07	0.031**	1.67e-06	7.54e-07	0.027**
Yaşlı bağımlılık oranı (65+ yaş)	-0.267e-04	9.32e-06	0.005*	0.000	0.000	0.029**	0.000	0.000	0.046**
Gini katsayısı	-26.270	21.619	0.228	-40.879	26.344	0.125	-28.695	23.386	0.220
Sabit	161.307	14.180	0.000*	161.300	17.015	0.000*	161.931	13.841	0.000*
F_{ist}	0.821			0.754					
Breusch-Pagan/Cook-Weisberg testi	41.37		0.000*	27.64		0.000*			
sigma2	3.10		0.0785***	1.46		0.227			
Log olabirlik							0.045	0.039	0.250
							16.739	2.650	0.000*
							-229.4843		

Not: *p<.01, **p<.05, ***p<.10 olarak alınmıştır.

Dolaylı Etki:

Herhangi bir ile ait bir bağımsız değişkende artış olması ile diğer illerin eğitim düzeylerinin bu durumdan etkilenmesi dolaylı etkiyi gösterir. Bu dolaylı etki iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri satır etkisi diğeri sütun etkisidir. Satır etkisi seçilen il hariç tüm diğer iller için ilgili bağımsız değişkendeki bir birim artışın seçilen ile olan etkisi iken herhangi bir il için bağımsız değişkendeki bir birimlik artışın diğer tüm illerdeki etkisi ise sütun etkisini gösterir. Manisa ili örnek olarak alındığında satır etkisi, Manisa hariç tüm illerdeki işsizlik oranı bir birim arttığında bunun Manisa'ya olan etkisini ölçmekte iken Manisa'daki işsizlik oranı bir birim artırıldığında diğer tüm illere olan etkisi sütun etkisini ifade etmektedir. Tablo 8'deki satır etkisi sonuçlarına göre Manisa hariç tüm illerdeki işsizlik oranı bir birim arttırıldığında Manisa'nın lise mezunu oranını 0.013485 birim arttırmıştır.

Tablo 9'daki sütun etkisi sonuçlarına göre Manisa iline ait işsizlik oranı bir birim arttırıldığında diğer tüm illere etkisinin yanı sıra en çok komşu illeri etkilediği ve Manisa ilinden uzaklaştıkça bu etkinin azaldığı görülmektedir. Tablo 10'da ise dolaylı etkilerin istatistiksel olarak anlamlılığı test edilmiştir. Buna göre işsizlik oranındaki bir birimlik artıştan kaynaklanan dolaylı etkilerin ortalaması 0.011 birim olup istatistiksel olarak anlamlıdır.

Toplam etki:

Doğrudan etki ve dolaylı etkinin (satır ve sütun etkisi) toplamı ile toplam etki bulunmaktadır. Örnek verilecek olunursa, İşsizlik oranının tüm illerde bir birim artması ile Manisa'nın lise mezun oranındaki bir değişim, Manisa'nın işsizlik oranının artmasından kaynaklanan doğrudan etki ve diğer illerin işsizlik oranlarının artmasından kaynaklanan dolaylı etkinin (satır etkisi) toplamından oluşmaktadır.

Tablo 11'de gösterilen toplam etki sonuçları tüm illerin işsizlik oranındaki bir birimlik artış sonucunda meydana gelen lise mezun oranındaki farklılıkları incelemekte ve toplam etkisini göstermektedir. Bu tabloya göre tüm illerin işsizlik oranındaki bir birimlik artış Manisa'nın lise mezun oranında 0.199846 birimlik bir artışa yol açmıştır. Tablo 12'de ise ortalama toplam etki sonucu verilmiştir. Manisa ilinin işsizlik oranındaki bir birimlik artış diğer tüm illerin lise mezun oranında 0.197 birim artış meydana getirmiş ve bu etki istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 13'te erkekler için üniversite mezun oranlarını etkileyen faktörler ele alınmıştır. Modelde kadın ve erkek arasındaki ücret farkı hariç tüm değişkenlerin katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Geniş aileden oluşan hanehalkı sayısının erkeklerin üniversite mezunu olma oranı üzerinde negatif ve yükseköğretimde toplam öğretim elemanı sayısının erkeklerin üniversite mezunu olma oranı üzerinde pozitif ancak çok küçük bir etkiye sahip olduğu görülür. Toplam yaş bağımlılık oranı bir birim arttırıldığında erkeklerin üniversite mezunu olma oranı 0.064 birim azalmaktadır. İşgücüne katılma oranının üniversite mezunu olma oranı üzerinde negatif etkisi bulunurken erkeklerin ortalama ilk evlenme yaşı arttıkça üniversite mezunu olma oranı da artmaktadır. Kadın ve erkek arasındaki ücret farkı değişkeninin erkeklerin üniversite mezunu olma oranı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamıştır. Bin kişi başına otomobil sayısı bir birim arttırıldığında erkeklerin üniversite mezun oranı 0.013 birim artış göstermektedir. Choo ve Mokhtorian (2004), araç sayısı ile eğitim düzeyi arasında bu çalışmadan elde edilen bulguyu destekler şekilde anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Şehirleşme oranını gösteren il ve ilçe merkezleri nüfusunun toplam nüfus içindeki oranındaki bir birimlik bir artış erkeklerin üniversite mezun olma oranını 0.021 birim arttırmıştır. Tablo 13'te tahminlenen mekânsal hata modelinde hata terimi $p=0.089$ ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, bir ildeki üniversite mezun oranındaki değişimin komşusunun üniversite mezun oranını etkilediğini göstermiştir.

Tablo 5: Cinsiyete göre lise mezunu oranını etkileyen faktörlere ait model tahmin sonuçları

Değişkenler	EKKY						Mekânsal Hata Modeli			Mekânsal Gecikme Modeli		
	Kadın			Erkek			Kadın			Erkek		
	Katsayı	Std. Hata	Olasılık	Katsayı	Std. Hata	Olasılık	Katsayı	Std. Hata	Olasılık	Katsayı	Std. Hata	Olasılık
İşsizlik oranı (%)	0.090	0.065	0.174	0.172	0.068	0.013**	0.081	0.065	0.213	0.186	0.060	0.002*
Ortalama ilk evlenme yaşı	1.114	0.303	0.000*	1.085	0.305	0.001*	1.040	0.303	0.001*	1.326	0.284	0.000*
Ortalama günlük kazanç (TL)	0.021	0.025	0.402	0.054	0.016	0.001*	0.020	0.224	0.414	0.053	0.014	0.000*
Toplam yaş bağımlılık oranı	-0.316	0.067	0.000*	-0.366	0.065	0.000*	-0.316	0.064	0.000*	-0.353	0.058	0.000*
Türkiye'deki üniversite sayıları	0.148	0.134	0.274	0.435	0.134	0.002*	0.138	0.128	0.282	0.446	0.120	0.000*
İş kayıtlarına göre girişim sayıları	0.000	8.59e-06	0.138	0.000	8.75e-06	0.000*	-0.000	8.42e-06	0.128	0.000	7.80e-06	0.000*
TÜFE (Eğitim)	0.109	0.069	0.121	-0.121	0.067	0.072***	0.094	0.067	0.162	-0.118	0.059	0.046**
Ortalama hanehalkı büyüklüğü	0.430	0.818	0.600	1.645	0.778	0.038**	0.717	0.761	0.346	1.488	0.695	0.032**
Ortaöğretimde okullaşma brüt oranı	0.004	0.033	0.908	0.077	0.028	0.007*	0.022	0.033	0.495	0.064	0.025	0.011**
Sabit	2.531	9.559	0.792	-5.249	10.710	0.626	1.894	9.424	0.841	-12.143	9.828	0.217
	0.679			0.747								
F_{list}	16.74		0.000*	23.30		0.000*						
Breusch-Pagan/Cook-Weisberg testi	0.330		0.567	2.06		0.151						
λ										0.011	0.003	0.004*
							0.066	0.033	0.047**			
sigma2							2.955	0.470	0.000*	2.948	0.463	0.000*
Log olabirlik							159.761			-158.753		

Not: * p<.01, ** p<.05, *** p<.01 olarak alınmıştır.

Tablo 6: Doğrudan etki sonuçları

Plaka No	İller	Doğrudan etki	Plaka No	İller	Doğrudan etki
1	Adana	0.186361	42	Konya	0.186438
2	Adıyaman	0.186335	43	Kütahya	0.186386
3	Afyonkarahisar	0.186386	44	Malatya	0.186361
4	Ağrı	0.186361	45	Manisa	0.186359
5	Amasya	0.18631	46	Kahramanmaraş	0.186386
6	Ankara	0.186386	47	Mardin	0.18631
7	Antalya	0.186361	48	Muğla	0.18631
8	Artvin	0.186285	49	Muş	0.186361
9	Aydın	0.18631	50	Nevşehir	0.186337
10	Balıkesir	0.186335	51	Niğde	0.186359
11	Bilecik	0.186333	52	Ordu	0.18631
12	Bingöl	0.186361	53	Rize	0.18631
13	Bitlis	0.186335	54	Sakarya	0.186337
14	Bolu	0.186413	55	Samsun	0.186337
15	Burdur	0.186335	56	Siirt	0.18631
16	Bursa	0.186359	57	Sinop	0.186285
17	Çanakkale	0.186283	58	Sivas	0.186413
18	Çankırı	0.186361	59	Tekirdağ	0.186308
19	Çorum	0.186386	60	Tokat	0.186335
20	Denizli	0.186361	61	Trabzon	0.18631
21	Diyarbakır	0.186411	62	Tunceli	0.186283
22	Edirne	0.186285	63	Şanlıurfa	0.18631
23	Elâzığ	0.186337	64	Uşak	0.186312
24	Erzincan	0.186438	65	Van	0.186337
25	Erzurum	0.186438	66	Yozgat	0.186413
26	Eskişehir	0.186359	67	Zonguldak	0.18631
27	Gaziantep	0.186359	68	Aksaray	0.186337
28	Giresun	0.186335	69	Bayburt	0.186335
29	Gümüşhane	0.18631	70	Karaman	0.186285
30	Hakkâri	0.18626	71	Kırıkkale	0.186335
31	Hatay	0.186285	72	Batman	0.186335
32	Isparta	0.186312	73	Şirnak	0.18631
33	Mersin	0.186337	74	Bartın	0.186285
34	İstanbul	0.186258	75	Ardahan	0.186283
35	İzmir	0.186285	76	İğdır	0.186258
36	Kars	0.18631	77	Yalova	0.186258
37	Kastamonu	0.186337	78	Karabük	0.186337
38	Kayseri	0.186361	79	Kilis	0.186234
39	Kırklareli	0.186258	80	Osmaniye	0.18631
40	Kırşehir	0.186337	81	Düzce	0.186285
41	Kocaeli	0.18631			

Tablo 7: Ortalama doğrudan etki

Değişken	Ortalama	Std. Hata	Olasılık
Doğrudan Etki	0.186	4.90e-06	0.000*

Not: *p<.01 olarak alınmıştır.

Tablo 8: Dolaylı etki sonuçları (Satır etkisi)

Plaka No	İller	Satır Etkisi	Plaka No	İller	Satır Etkisi
1	Adana	0.013546	42	Konya	0.020384
2	Adıyaman	0.011419	43	Kütahya	0.015875
3	Afyonkarahisar	0.015928	44	Malatya	0.013836
4	Ağrı	0.013538	45	Manisa	0.013485
5	Amasya	0.00914	46	Kahramanmaraş	0.015928
6	Ankara	0.01601	47	Mardin	0.009033
7	Antalya	0.013516	48	Muğla	0.009033
8	Artvin	0.006783	49	Muş	0.01375
9	Aydın	0.00898	50	Nevşehir	0.011398
10	Balıkesir	0.011259	51	Niğde	0.013676
11	Bilecik	0.011444	52	Ordu	0.00909
12	Bingöl	0.013781	53	Rize	0.009033
13	Bitlis	0.011286	54	Sakarya	0.011286
14	Bolu	0.018051	55	Samsun	0.011211
15	Burdur	0.011314	56	Siirt	0.00898
16	Bursa	0.013458	57	Sinop	0.006807
17	Çanakkale	0.006672	58	Sivas	0.018288
18	Çankırı	0.013699	59	Tekirdağ	0.00874
19	Çorum	0.015795	60	Tokat	0.011368
20	Denizli	0.013512	61	Trabzon	0.008957
21	Diyarbakır	0.018053	62	Tunceli	0.006893
22	Edirne	0.006594	63	Şanlıurfa	0.009087
23	Elâzığ	0.011452	64	Uşak	0.009167
24	Erzincan	0.020437	65	Van	0.011152
25	Erzurum	0.0203	66	Yozgat	0.018158
26	Eskişehir	0.013859	67	Zonguldak	0.00898
27	Gaziantep	0.013357	68	Aksaray	0.01145
28	Giresun	0.01137	69	Bayburt	0.011391
29	Gümüşhane	0.009089	70	Karaman	0.006889
30	Hakkâri	0.004475	71	Kırıkkale	0.011477
31	Hatay	0.006781	72	Batman	0.011313
32	Isparta	0.009193	73	Şirnak	0.008875
33	Mersin	0.011395	74	Bartın	0.006729
34	İstanbul	0.004446	75	Ardahan	0.006781
35	İzmir	0.006754	76	İğdır	0.004503
36	Kars	0.009007	77	Yalova	0.004501
37	Kastamonu	0.011236	78	Karabük	0.011284
38	Kayseri	0.013781	79	Kilis	0.002276
39	Kırklareli	0.004419	80	Osmaniye	0.009058
40	Kırşehir	0.0114	81	Düzce	0.006807
41	Kocaeli	0.008877			

Tablo 9: Dolaylı etki sonuçları (Sütun etkisi-Manisa)

Plaka No	İller	Sütun Etkisi	Plaka No	İller	Sütun Etkisi
1	Adana	-0.00012	42	Konya	0.009552
2	Adıyaman	0.018625	43	Kütahya	-0.00204
3	Afyonkarahisar	0.004376	44	Malatya	0.022326
4	Ağrı	0.043991	45	Manisa	0.171131
5	Amasya	0.016638	46	Kahramanmaraş	-0.01404
6	Ankara	-0.00458	47	Mardin	-0.02905
7	Antalya	-0.0203	48	Muğla	-0.00752
8	Artvin	0.007446	49	Muş	-0.02178
9	Aydın	-0.0056	50	Nevşehir	-0.01089
10	Balıkesir	-0.00708	51	Niğde	-0.01992
11	Bilecik	-0.00476	52	Ordu	-0.00333
12	Bingöl	0.024675	53	Rize	0.023186
13	Bitlis	-0.02515	54	Sakarya	-0.00587
14	Bolu	-0.00728	55	Samsun	0.01442
15	Burdur	-0.02121	56	Siirt	-0.02584
16	Bursa	-0.01662	57	Sinop	0.007832
17	Çanakkale	-0.00655	58	Sivas	-0.01395
18	Çankırı	-0.00024	59	Tekirdağ	-0.00452
19	Çorum	0.007624	60	Tokat	0.005949
20	Denizli	-0.00488	61	Trabzon	-0.00186
21	Diyarbakır	-0.01413	62	Tunceli	0.002682
22	Edirne	-0.01427	63	Şanlıurfa	0.005613
23	Elâzığ	0.015736	64	Uşak	0.003218
24	Erzincan	-0.00479	65	Van	-0.01918
25	Erzurum	0.01696	66	Yozgat	-0.0242
26	Eskişehir	-0.01243	67	Zonguldak	-0.00351
27	Gaziantep	0.005941	68	Aksaray	-0.00669
28	Giresun	-0.00523	69	Bayburt	0.011032
29	Gümüşhane	-0.01439	70	Karaman	0.016567
30	Hakkâri	0.011486	71	Kırıkkale	-0.01267
31	Hatay	-0.01358	72	Batman	-0.01945
32	Isparta	-0.01255	73	Şirnak	0.006689
33	Mersin	-0.00073	74	Bartın	0.005678
34	İstanbul	0.008389	75	Ardahan	0.008081
35	İzmir	-0.03558	76	İğdır	0.03356
36	Kars	0.021082	77	Yalova	-0.01029
37	Kastamonu	0.007364	78	Karabük	-0.00053
38	Kayseri	-0.00572	79	Kilis	0.002796
39	Kırklareli	-0.00961	80	Osmaniye	-0.01737
40	Kırşehir	-0.0108	81	Düzce	-0.00151
41	Kocaeli	-0.00604			

Tablo 10: Ortalama dolaylı etki

Değişken	Ortalama	St. Hata	Olasılık
Dolaylı Etki	0.011	0.000	0.000*

Not: * $p < .01$ olarak alınmıştır.

Tablo 11: Toplam etki sonuçları

Plaka No	İller	Toplam Etki	Plaka No	İller	Toplam Etki
1	Adana	0.199905	42	Konya	0.206821
2	Adıyaman	0.197756	43	Kütahya	0.202261
3	Afyonkarahisar	0.202314	44	Malatya	0.200195
4	Ağrı	0.199898	45	Manisa	0.199846
5	Amasya	0.19545	46	Kahramanmaraş	0.202314
6	Ankara	0.202396	47	Mardin	0.195343
7	Antalya	0.199877	48	Muğla	0.195343
8	Artvin	0.193066	49	Muş	0.200111
9	Aydın	0.19529	50	Nevşehir	0.197735
10	Balıkesir	0.197594	51	Niğde	0.200037
11	Bilecik	0.197781	52	Ordu	0.1954
12	Bingöl	0.200142	53	Rize	0.195343
13	Bitlis	0.19762	54	Sakarya	0.19762
14	Bolu	0.204464	55	Samsun	0.197546
15	Burdur	0.197649	56	Siirt	0.19529
16	Bursa	0.199818	57	Sinop	0.19309
17	Çanakkale	0.192955	58	Sivas	0.204701
18	Çankırı	0.200058	59	Tekirdağ	0.195049
19	Çorum	0.202181	60	Tokat	0.197704
20	Denizli	0.199873	61	Trabzon	0.195267
21	Diyarbakır	0.204464	62	Tunceli	0.193176
22	Edirne	0.192877	63	Şanlıurfa	0.195396
23	Elâzığ	0.197788	64	Uşak	0.195477
24	Erzincan	0.206875	65	Van	0.197487
25	Erzurum	0.206738	66	Yozgat	0.204571
26	Eskişehir	0.200222	67	Zonguldak	0.19529
27	Gaziantep	0.199719	68	Aksaray	0.197786
28	Giresun	0.197704	69	Bayburt	0.197727
29	Gümüşhane	0.195398	70	Karaman	0.193174
30	Hakkâri	0.190735	71	Kırkkale	0.197813
31	Hatay	0.193066	72	Batman	0.197649
32	Isparta	0.195505	73	Şirnak	0.195185
33	Mersin	0.197729	74	Bartın	0.193014
34	İstanbul	0.190704	75	Ardahan	0.193066
35	İzmir	0.193039	76	İğdır	0.190762
36	Kars	0.195316	77	Yalova	0.19076
37	Kastamonu	0.197571	78	Karabük	0.19762
38	Kayseri	0.200142	79	Kilis	0.188511
39	Kırklareli	0.19068	80	Osmaniye	0.19537
40	Kırşehir	0.197735	81	Düzce	0.193092
41	Kocaeli	0.195183			

Tablo 12: Ortalama toplam etki

Değişken	Ortalama	St. Hata	Olasılık
Toplam Etki	0.197	0.000	0.000*

Not: *p<.01 olarak alınmıştır.

Tablo 13: Cinsiyete göre üniversite mezunu oranını etkileyen faktörlere ait model tahmin sonuçları

Değişkenler	EKKY						Mekânsal Hata Modeli		
	Kadın			Erkek			Erkek		
	Katsayı	Std. Hata	Olasılık	Katsayı	Std. Hata	Olasılık	Katsayı	Std. Hata	Olasılık
Kişi başına GSYH (TL)	0.000	0.000	0.001*	0.000	0.000	0.045**	0.356e-04	0.169e-04	0.036**
Ortalama ilk evlenme yaşı	1.426	0.195	0.000*	1.413	0.221	0.045**	1.441	0.213	0.000*
Geniş aileden oluşan hanehalkı sayısı	-9.88e-06	4.78e-06	0.042**	0.000	5.41e-06	0.000*	-0.000	5.14e-06	0.000*
Toplam yaş bağımlılık oranı	-0.038	0.034	0.267	-0.069	0.039	0.081***	-0.064	0.037	0.089***
İşgücüne katılma oranı (%)	-0.053	0.042	0.213	-0.157	0.048	0.002*	-0.154	0.045	0.001*
Yükseköğretimde toplam öğretim elemanı sayısı	0.000	0.000	0.007*	0.000	0.000	0.000*	0.000	0.000	0.000*
Bin kişi başına otomobil sayısı	0.017	0.004	0.000*	0.012	0.005	0.011**	0.013	0.004	0.004*
İl ve ilçe merkezleri nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı (%)	0.028	0.008	0.001*	0.030	0.009	0.003*	0.021	0.008	0.011**
Kadın ve erkek arasındaki ücret farkı	-0.015	0.011	0.165	-0.024	0.013	0.061***	-0.017	0.011	0.134
Sabit	-28.366	6.665	0.000*	-16.332	7.547	0.034**	-17.003	7.307	0.020**
F_{est}	0.877			0.790					
Breusch-Pagan / Cook-Weisberg testi	56.33		0.000*	29.79		0.000*			
sigma²	0.050		0.827	0.91		0.341	0.089	0.033	0.008*
Log olabilirlik							1.158	0.187	0.000*
							-122.760		

Not: *p<.01, **p<.05, ***p<.10 olarak alınmıştır.

5. SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, toplumsal cinsiyet olgusu temelinde, Türkiye’de 81 il bazında kadın ve erkeklerin ortaöğretimde okullaşma, lise ve üniversite mezunu oranının sosyo-ekonomik göstergeler arasındaki ilişkisini mekânsal ekonometrik analiz ile incelemek ve cinsiyete göre sosyo-ekonomik göstergeler açısından farklılıkları ele almaktır. Mekânsal ekonometrik analiz ile iller arasında kadınların ve erkeklerin eğitimleri bakımından bir etkileşim olup olmadığı ve cinsiyetler arası farklılıklar görülebilmektir. Bu çalışmada ilk olarak mekânsal otokorelasyon dikkate alınmadan cinsiyete dayalı eğitim seviyeleri (ortaokullaşma oranı, lise mezunu oranı ve üniversite mezunu oranı) üzerinde sosyo-ekonomik faktörler dikkate alınarak kadın ve erkek için En Küçük Kareler tahminleri elde edilmiştir. Elde edilen tahmin sonuçlarında hata terimleri arasında mekânsal otokorelasyon bulunmuş ve mekânsal etkileşimi dikkate alan mekansal ekonometrik analiz yöntemi ile tahminleme yapılması gerektiği ortaya çıkmıştır. Seçilen iki ilin ortak sınıra sahip olması ile oluşan komşuluk ilişkisinde, hata terimleri arasında mekânsal otokorelasyonun olup olmadığı Moran I testi ile ortaya çıkarılmıştır. Bu test sonucuna göre, kadınlarda ortaokullaşma oranı ve lise mezunu oranları dikkate alınarak elde edilen modellerde hata terimleri arasında pozitif yönlü mekânsal otokorelasyonun varlığı bulunurken üniversite mezunu seviyesinde mekânsal otokorelasyon bulunmamıştır. Erkeklerde ise, lise mezunu ve üniversite mezunu eğitim seviyesi dikkate alınarak elde edilen modellerde, hata terimleri arasında pozitif yönlü mekânsal otokorelasyonun varlığı bulunurken; ortaokullaşma oranında mekânsal otokorelasyon bulunmamıştır. Mekânsal ilişki bulunan eğitim seviyelerinde kadın ve erkeklere ait hangi modelin kullanılacağına karar verebilmek için spesifikasyon testlerine bakıldığında kadınlarda mekânsal hata modelinin kullanılması gerektiği ortaya çıkmıştır. Erkeklerde ise, lise mezunu oranını dikkate alan istatistiğine göre mekânsal gecikme modeli kabul edilmiştir. Üniversite mezun oranları dikkate alındığında ise, istatistiği istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş ve mekânsal hata modeli kabul edilmiştir.

Elde edilen model tahmin sonuçları incelendiğinde kadınların ortaokullaşma oranı üzerinde kişi başına GSYH, toplam ortaöğretim sayısı, merkezi yönetim bütçe harcamaları ve yaşlı bağımlılık oranının pozitif etkisi görülürken, işgücüne katılım oranı, kadının ortalama günlük kazancı ve çocuk nüfusun toplam nüfus içindeki oranının negatif etkisi görülmüştür. Gini katsayısının kadınların ortaokullaşma oranı üzerindeki etkisinin anlamsız olduğu görülmüştür. Kadınların ortaokullaşmasında hata terimi ρ katsayısı istatistiksel olarak anlamlı bulunmamış ve bu sonuç bir ildeki eğitim düzeyinin komşu ildeki eğitim düzeyini etkilemediğini ortaya koymuştur. Mekânsal hata modeline göre kadınların lise mezunu olma oranı üzerinde işsizlik oranı, ortalama günlük kazanç, Türkiye’de illere göre üniversite sayıları, iş kayıtlarına göre girişim sayısı, eğitimin dikkate alındığı TÜFE, ortalama hanehalkı büyüklüğü, ortaöğretimde okullaşma oranının etkisi anlamsız bulunurken; erkeklere ait gecikme modelinde ise tüm değişkenlerin etkisinin anlamlı olduğu görülmüştür ve katsayılar yorumlanırken doğrudan, dolaylı ve toplam etkiler dikkate alınmıştır. Erkeklerin üniversite mezunu olması üzerinde kadın ve erkek arasındaki ücret farkı değişkeninin katsayısı dışında tüm değişkenlerin katsayıları istatistiksel olarak anlamlıdır. Geniş aileden oluşan hanehalkı sayısı, toplam yaş bağımlılık oranı, işgücüne katılma oranının erkeklerin üniversite mezunu olması üzerinde negatif etkisi bulunurken; ortalama ilk evlenme yaşı, yükseköğretimde toplam öğretim elemanı sayısı, bin kişi başına otomobil sayısı ve il ve ilçe merkezleri nüfusunun toplam nüfus içindeki oranının ise pozitif yönde etkisi ortaya çıkmıştır. Elde edilen bu sonuçlar doğrultusunda eğitim bakımından iller arasında ortaya çıkan etkileşimlerin kadın ve erkekler arasında oluşan farklılıklarla birlikte bireylerin eğitimlerini etkileyen sosyo-ekonomik faktörler bakımından da bu farklılıkların ortaya çıktığı görülmüştür. Özellikle lise mezunu kadınların oranını etkileyen faktörlere bakıldığında ortalama ilk evlenme yaşının ve toplam yaş bağımlılık oranının bu eğitim düzeyindeki etkisinin anlamlı olduğu ortaya çıkmıştır. Diğer değişkenlerin etkisinden ziyade bağımlılığın azalması ve ilk evlenme yaşının artması ile kadınların lise mezunu olma oranlarının arttığı görülmüştür. Erkeklerde böyle bir durum söz konusu değildir. Erkeklerin eğitimlerinin artması modellerde ele alınan değişkenlerin çoğuna bağlı olarak anlamlı bir şekilde etkilendiğini göstermiştir.

Bu doğrultuda, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına katkı sağlayacak bölgesel bazda politikaların geliştirilmesi önemlidir. Öncelikle kadınların işgücüne katılımları teşvik edilmeli, esnek çalışma ortamları sağlanarak kendilerinin yönetebileceği işletmeler kurmaları için gerekli finansman ve hizmetlere erişim desteği verilmelidir. Kadınların ekonomik açıdan güçlü hale getirilmesi ve bölgesel bazda politikaların geliştirilmesi ile fırsat eşitliğinin sağlanması gerekmektedir. Kadın ve erkekler arasındaki ücret farklılıkları ortadan kaldırılmalıdır. Politika yapımcıları tarafından “eşit işe eşit ücret” verilerek ücret farklılıklarının oluşmasına engel olunacak gerekli

düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Özellikle toplum içerisinde kadınların erkeklerle eşit eğitim fırsatlarına sahip olması ve toplumda erkekler kadar aktif rol almaları ülkelerin gelişmesinde oldukça önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağdemir, S. (1991). "Aile ve Eğitim", *Aile ve Toplum*, 1/1, 1-109.
- Akça, H. ve Ela, M. (2012). "Türkiye'de Eğitim, Doğurganlık ve İşsizlik İlişkisinin Analizi", *Maliye Dergisi*, 163, 22-242.
- Akın, U. (2009). "Türkiye'de Eğitim Bütçesi", *Millî Eğitim*, 184, 8-24.
- Akkaş, İ. (2019). "Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kavramları Çerçevesinde Ortaya Çıkan Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığı", *Ekev Akademi Dergisi Özel Sayısı*, 97-118.
- Anselin, L. (2010). "Thirty years of spatial econometrics", *Papers in Regional Science*, 89/1, 3-25.
- Anselin, L. (2001). *Spatial Econometrics. A Companion to Theoretical Econometrics* (ss. 310-330). Blackwell Publishing.
- Anselin, L. (1988). *Spatial Econometrics: Methods and Models*. Kluwer Academic. Springer, 1-284.
- Anselin, L. ve Bera, A. K. (1998). "Spatial Dependence In Linear Regression Models with an Introduction To Spatial Econometrics", *Handbook of Applied Economic Statistics*, 237-289.
- Anselin L., ve Florax, R. (1995). "Small sample properties of tests for spatial dependence in regression models", *New Directions in Spatial Econometrics*, (Ed: L. Anselin and R. Florax), Springer-Verlag, Berlin.
- Anselin, L. and Rey, S. (1991). "Properties of Tests for Spatial Dependence in Linear Regression Models", *Geographical Analysis*, 23, 112-131.
- Aral, N. ve Aytaç, M. (2016). "Kadınların İşgücüne Katılım Oranlarının Mekansal Analizi", XVII. Uluslararası Ekonometri, Yöneyim Araştırması ve İstatistik Sempozyumu, Sivas.
- Arbia, G. (2014). *A Primer For Spatial Econometrics: With Applications in R*, Heidelberg, Springer-Verlag Berlin.
- Baran, D. (2021). *Türkiye'de Cinsiyet Eşitsizliği ve Ekonomik Kalkınma: İller Düzeyinde Bir Mekânsal Veri Analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Basu, S. ve Thibodeau, T.G (1998). "Analysis of Spatial Autocorrelation in House Prices", *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 17/1, 61-85.
- Berber, M. ve Eser, B. Y. (2008). "Türkiye'de Kadın İstihdamı: Ülke ve Bölge Düzeyinde Sektörel Analiz", *ISGUC Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 10/2: 1-16.
- Bhasın, K. (2003). *Toplumsal Cinsiyet*. (Çev: K. AY), Kadav Yayınları, İstanbul.
- Bilen, M. ve Çalışır, M. (2019). Türkiye'de Gelir Dağılımı ile Eğitim Arasındaki İlişki: Ardl Sınır Testi ile Analiz. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14(2), 1-30.
- Burridge, P. (1980). "On the Cliff-Ord Test for Spatial Autocorrelation", *Journal of the Royal Statistical Society*, 42, 107-108.
- Carmichael, S. (2011). "Marriage and power: Age at first marriage and spousal age gap in lesser developed countries", *The History of the Family*, 16(4), 416-436.
- Çatalbaş, G. K. (2015). "Kadınların İşgücüne Katılımını Belirleyen Faktörlerin Belirlenmesi: Panel Veri Yaklaşımı", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(32), 249-280.
- Çemrek, F. ve Şeker, T.. (2020). "Türkiye'de Kadın İşsizlik Oranlarının Yapısal Kırımlı Birim Kök Testleri İle İncelenmesi", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20th International Symposium on Econometrics, Operations Research and Statistics EYL 2020 Special Issue, 117-132.
- Choo, S. ve Mokhtarian, P.L. (2004). *What Type of Vehicle do People Drive? The Role of Attitude and Lifestyle in Influencing Vehicle Type Choice*, Transportation Research Part A: Policy and Practice.
- Cinel, E. A. ve Yolcu, U. (2021). "Eğitim, Yaş ve Cinsiyetin İşsizlik Oranı Üzerindeki Etkiler: Türkiye Örneği", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(78), 844-858.

- Doğrul, G. ve Yıldırım, K. (2008). "Çalışmak ya da Çalışmamak: Türkiye’de Kentsel Alanlarda Yaşayan Kadınların İşgücüne Katılmama Kararlarının Olası Belirleyicileri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 239-262.
- Elhorst, J. P. (2014). *Spatial Econometrics From Cross-Sectional Data to Spatial Panels*. Springer Briefs In Regional Science, 1-119.
- Er, Ş. (2013). "Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılım Oranını Etkileyen Faktörlerin Bölgesel Analizi", *Öneri Dergisi*, 10/40, 35-44.
- Filiz, A. (2020). "Underemployment, Unemployment, Gender and Changing Conditions of (Non)Work under Neoliberalism", *Journal of Economy Culture and Society*, 61, 341-353.
- Fischer, M.M. and Wang, J. (2011). *Spatial Data Analysis: Models, Methods, and Techniques*, Springer, New York.
- Florax, R. J. (2003). "Specification Searches in Spatial Econometrics: The Relevance of Hendry’s Methodology", *Regional Science and Urban Economics*, 33/5, 557-579.
- Güçlü, M. (2017). "Türkiye’de Kadınların Bölgesel İşgücüne katılımının Belirleyicileri", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte Dergisi*, 35/3, 83-102.
- Günay, G. ve Bener, Ö. (2011). "Kadınların Toplumsal Cinsiyet Rollerini Çerçevesinde Aile İçi Yaşamı Algılama Biçimleri", *TSA Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15/3, 157-171.
- Kalnins, A. (2003). "A Hamburger Prices and Spatial Econometrics", *Journal of Economics Management Strategy*, 12/4, 591-616.
- Kızılgöl, Ö. A. (2012). "Türkiye’de Eğitimde Cinsiyet Eşitsizliğinin Yoksulluk Üzerindeki Etkisi", *Yönetim ve Ekonomi*, 19/1, 179-191.
- Lawton, C. A. (2001). Gender and Regional Differences in Spatial Referents Used in Direction Giving. *Sex Roles*, 44(5/6), 321-337.
- LeSage, J. P. (1998). *Spatial Econometrics*. <https://www.spatial-econometrics.com/html/wbook.pdf> (21.04.2019)
- McCall, L. (1998). "Spatial Routes to Gender Wage (In)equality: Regional Restructuring and Wage Differentials by Gender and Education", *Economic Geography*, 74/4, 379-404.
- Moran, P. A. P. (1948). "The Interpretation of Statistical Maps", *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)*, 10(2), 243-251.
- Ökten, Ş. (2009). "Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/8, 302-312.
- Özaydınlık, K. (2014). "Toplumsal Cinsiyet Temelinde Türkiye’de Kadın ve Eğitim", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 33, 93-112.
- Özpolat, A. ve Yıldırım, M. (2009). "Gelişmekte Olan Ülkelerde Kadın Eğitimi ve Büyüme İlişkisi", *Anadolu International Conference in Economics*, 17(19), 17-19.
- Öztürk, Ö. (2015). *Üniversite Mezunu Kadınların İşsizlik Süreçlerinin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Pehlivan, P. V. (2016). "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kuramsal Yaklaşımlar: Bir Literatür Taraması", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/31, 497-521.
- Pekel, E. (2019). "Toplumsal Cinsiyet Rollerini ve Kadının Çalışma Hayatındaki Konumu", *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1, 30-39.
- Reilly, D. ve Andrews, D. L. N. (2016). "Gender Differences in Spatial Ability: Implications for STEM Education and Approaches to Reducing the Gender Gap for Parents and Educators", *Visual-spatial Ability in STEM Education*, 195-224.
- Tobler, W. R. (1979). *Cellular geography*. In: Gale S, Olsson G (eds) *Philosophy in Geography*. (pp. 379–386).
- Ulusoy, A., Karakurt, B. ve Akbulut, E. (2015). "Eğitim Harcamalarının Gelir Dağılımına Etkisi: Türkiye’de Yükseköğretimin Gelir Eşitsizliğini Giderici İşlevi", *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 45-74.
- UNDP. (2012). *Dünya Kalkınma Raporu*, <http://www.undp.org.tr/gozlem2.aspx?websayfano=3312>

- Urhan, C. ve Yücel, G. (2019). "Sürdürülebilir Kalkınma Yolunda Kadın İşgücü", *TSKB Tematik Bakış*, 1-7.
- Üstündağ, İ. (2017). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Ortaöğretim Düzeyinde Sosyolojik Öğretimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Vatandaş, C. (2007). "Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 29-56.
- Yang, T. C., Noah, A. J. ve Shoff, C. (2015). "Exploring Geographic Variation In US Mortality Rates Using A Spatial Durbin Approach", *Population, Space and Place*, 21/1, 18-37.
- Ye, N. J., Li, W. J., Li, Y. ve Bai, Y. F. (2017). "Spatial Econometric Research on the Relationship between Highway Construction and Regional Economic Growth in China: Evidence from the Nationwide Panel Data", 1st International Global on Renewable Energy and Development (IGRED 2017) IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 100.
- Yenilmez, F. (2018). "Türkiye'de İşgücüne Katılma Oranı-İşsizlik Oranı İlişkisi: Cinsiyet ve Eğitim Düzeyine Dayalı Bir Analiz", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13/2, 55-76.
- Yıldız, Ö. (2013). "İşverenlerin Bakış Açısından Türkiye'de Kadın İstihdamı: Bir Alan Araştırması", *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3, 95-110.
- Yüksel, Y. D. (1999). "Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye'deki Toplumsal Cinsiyet Kalıplarının Televizyon Dizilerinde Yansımaları", *Kurgu Dergisi*, 16, 67-81.
- Zeren, F. ve Savrul, B. K. (2018). "Kadınların İşgücüne Katılım Oranı, Ekonomik Büyüme, İşsizlik Oranı ve Kentleşme Oranı Arasındaki Saklı Koentegrasyon İlişkisinin Araştırılması", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15/30, 87-103.
- Zeren, F., Yılcı, V. ve İşlek, H. (2021). "İtalya'da Covid-19'un Bölgeler Arası Yayılımı: Keşfedici Mekânsal Veri Analizi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/79, 1432-1442.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:17.05.2022 ✓Accepted/Kabul:17.08.2022

DOI:10.30794/pausbed.1117899

Research Article/Araştırma Makalesi

Karakök, T. (2023). "Diseases Seen in Anatolian Seljuk Geography and Their Treatment Methods (According to al-Evamiru'l-Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе and Menākībā'l-Ārifin)", *Pamukkale Social Sciences Institute Journal*, Issue 54, Denizli, pp. 391-401.

DISEASES SEEN IN ANATOLIAN SELJUK GEOGRAPHY AND THEIR TREATMENT METHODS

(According to al-Evamiru'l-Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе and Menākībā'l-Ārifin)

Tunay KARAKÖK*

Abstract

Starting from the first years of the XIth century, Anatolia was the scene of the raids of the Seljuk Turks, and after the victory of Manzikert, it became one of the development areas of Muslim Turkish culture. In the period following the first years when Turkish culture began to flourish in the Anatolian field, this culture could be made permanent thanks to the Turkish states that emerged in this geography. At this point, the Anatolian Seljuk State is at the forefront of the states that we see making the greatest contribution. When we consider the social elements that have taken an important place in this culture, we encounter an element that we have determined that is not included in the sources and studies about geography very often. This element, which we refer to as diseases and forms of treatment, is discussed in this study. Throughout history, people have continued to live with diseases. While some of the people who suffered from diseases became disabled, some of them lost their lives. Mankind, who has always struggled with diseases, did not fall behind in this struggle in this period as well. In this study *al-Evâmîrû'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, which is one of the important sources for the nearly one-century period of the Anatolian Seljuk State, and although most of it is in the nature of a compilation, based on the information obtained from *Menākībā'l-Ārifin*, which is known to give very important information about Mawlānā and his entourage, as well as the historical, religious, social and economic situation of Anatolia at that time, the geography dominated by the Anatolian Seljuk State is viewed from a different perspective. So much so that diseases that are a social issue in this geography and the treatment methods of these diseases are discussed. Malaria, flu-cold, leprosy, insomnia, boils, tuberculosis, nikris, rheumatism, ulcer, stroke or paralysis, which are mentioned in the sources of the mentioned period and found in the works that constitute the main source of the study, are among the diseases in question. Information on the treatment modalities and findings of these diseases are also discussed in this study. In order to understand the social life and structure, this subject, which constitutes an important part of cultural life, has been tried to be evaluated within the framework of the works of Ibn Bibi and Ahmed Eflaki.

Key Words: *Anatolian Seljuk State, al-Evamiru'l-Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе, Menākībā'l-Ārifin, Diseases, Treatments.*

ANADOLU SELÇUKLU COĞRAFYASINDA GÖRÜLEN HASTALIKLAR VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

(el-Evâmîrû'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye ve Menākībû'l-Ārifin'e Göre)

Öz

Anadolu, XI. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak Selçuklu Türklerinin akınlarına sahne olmuş, Malazgirt zaferinin ardından Müslüman Türk kültürünün gelişim sahaslarından biri haline gelmiştir. Türk kültürünün Anadolu sahasında yeşermeye başladığı ilk yılları izleyen dönemde, bu coğrafyada ortaya çıkan Türk devletleri sayesinde bu kültür kalıcı hale getirilebilmiştir. Bu noktada en büyük katkıyı verdiğini gördüğümüz devletlerin başında Anadolu Selçuklu devleti gelmektedir. Bu kültürün içinde önemli bir yer edinmiş olan toplumsal unsurları göz önünde bulundurduğumuzda karşımıza kaynaklarda ve coğrafya hakkında yapılan çalışmalarda çok sık yer verilmediğini tespit ettiğimiz bir unsur karşımıza çıkmaktadır. Hastalıklar ve tedavi şekilleri olarak tabir ettiğimiz bu unsur bu çalışmada ele alınmıştır. Tarih boyunca insanlar hastalıklarla beraber yaşamaya devam etmişlerdir. Hastalıklar sebebiyle sıkıntı yaşayan insanların bir kısmı engelli durumuna düşerken bir kısmı da yaşamlarını

*Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, BARTIN.
e-posta: tkarakok@bartin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4028-2148>)

ytirmişlerdir. Hastalıklarla her dönem mücadele eden insanoğlu, bu dönemde de bu mücadelesinden geri kalmamıştır. Bu çalışmada, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yaklaşık bir asırlık dönemi için en önemli kaynaklardan biri olan **el-El-evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye** ve büyük bir kısmı derleme niteliğinde olmasına rağmen Hz. Mawlânâ ve etrafındakiler hakkında olduğu kadar Anadolu'nun o dönemdeki tarihî, dinî, içtimâî ve iktisadî durumuna dair çok önemli bilgilerin verildiği bilinen **Menâkibü'l-Ârifin**'den elde edilen bilgilerden yola çıkarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkim oldukları coğrafyaya farklı bir açıdan bakılmıştır. Öyle ki söz konusu bu coğrafyada toplumsal bir mesele olan hastalıklar ve bu hastalıkların tedavi şekilleri konusu ele alınmıştır. Özellikle söz konusu döneme ait kaynaklarda geçen ve çalışmaya ana kaynaklık teşkil eden eserlerde rastlanılmış olan sıtma, nezle-soğuk algınlığı, cüzzam, uykusuzluk, çıban, tüberküloz, nikris, romatizma, kulunç, ülser ve inme yahut felç hastalıkları bahse konu hastalıklardandır. Bu hastalıkların tedavi şekilleri ve bulgularına dair bilgilerde yine bu çalışmada ele alınmışlardır. Toplum hayatını ve yapısını anlamak adına kültürel hayatın önemli bir kısmını teşkil eden bu konu İbn Bibi ve Ahmed Eflakî'nin eserleri çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Anadolu Selçuklu Devleti, el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye, Menâkibü'l-Ârifin, Hastalıklar, Tedaviler.*

Introduction

When we look at the history of Anatolia from the earliest times, we encounter the efforts of many nations to make this homeland. Anatolia, which has great historical, social, cultural and commercial importance, has always been a field of struggle due to these features (Grousset, 1980: 12). Since the Xth century, the Islamic world has been exposed to severe depressions and Byzantine attacks. Meanwhile, while Islam was spreading rapidly among the Karluks and Oghuzs, the Oghuz tribes, who had to leave their homeland due to political and economic concerns, started the great Turkish migration based in the Near East since the XIth century (Turan, 1980: 163). In the XIth century, the Seljuk Empire was founded by the Oghuz Turks (Kafesoğlu, 1992: 18). The Great Seljuks, as the patrons and sultans of Islam, were sending flocks of people to the west, to Anatolia, due to the fact that they had to find a place and home for their kin and at the same time protect them. Thanks to the conquest movements they made in Anatolia, they managed to take as far as Iznik. With the Myriokephalon victory in 1176, Anatolia became known as Turkey. The Anatolian Seljuk State, founded by Ruknal-Din Suleiman Shah, the son of Suleiman Shah ibn Qutulmish, the grandson of Seljuk Beg, had become a state that included Anatolia, Northern Iraq and Syria with its widest borders towards 1242 (Turan, 1980: 164-165). This political structure that the Seljuks established and the socio-economic structure they managed to create made the Anatolian geography one of the richest, most influential, livable and most powerful countries in the World (Öztuna, 1990: 29).

History has witnessed many deaths caused by diseases since the existence of humanity. Sometimes these diseases have caused human beings to experience more of the loss that even wars could not do. Diseases have not only caused people to lose their lives, but also caused sudden population losses, disruption of social life, cessation of production and the collapse of economies. In the historical process, diseases are one of the biggest problems of people and societies that have continued their effects from the first ages to the present day. Historically, it has been seen to be effective in many parts of the world and has negatively affected nations economically, politically, militarily and socially. Unhealthy environments, hunger caused by famines, wars, natural disasters have made societies vulnerable to diseases and have left people helpless against diseases that cause mass deaths and especially epidemics. Fear, panic and anxiety experienced during the disease periods caused people to migrate to other places, and these migrations paved the way for the spread of diseases to large geographies.

In this study, **al-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye**, which is one of the important sources for the nearly one-century period of the Anatolian Seljuk State, and although most of it is in the nature of a compilation, based on the information obtained from **Menâkibü'l-Ârifin**, who is known to give very important information about Mawlânâ and his entourage, as well as the historical, religious, social and economic situation of Anatolia at that time, the geography dominated by the Anatolian Seljuk State is viewed from a different perspective. So much so that diseases that are a social issue in this geography and the treatment methods of these diseases are discussed. The state we are dealing with within the scope of the subject is the XIIIth century state in general and the geography of this state in all its dimensions, based on primary-hand information, is one of the important sources of İbn Bibi's **al-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye** and **Menâkibü'l-Ârifin** are main sources of this study.

The work named **al-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye** was translated into modern Turkish for the first time by Mürsel Öztürk. In our study, the translation of Mürsel Öztürk, which was published for the second time by the

Turkish Historical Society in 2014, was used. The other work is named *Menākībā'l-Ârifîn*. Ahmed Eflaki who is the writer of this work, started to write the work *Menākībā'l-Ârifîn* in 1318, by the order of Sheikh Ulu Arif Çelebi. The work, which was completed in 1353, is the product of 36 years of work. Besides what the author saw and knew, it is almost a compilation work. Persian style is quite fluent and simple. The diseases seen in the Anatolian period of the period and their treatment methods were examined.

1. About The Main Sources of the Study

There is very limited information about the diseases seen in XIIIth century Anatolia and the treatment methods developed for these diseases, especially due to the lack of evidence and documentation. For this reason, doing research on this subject is full of difficulties, and research works examining this field also complain about this situation. The information about the diseases and their treatment methods in the rural areas of Anatolia of the period is almost non-existent compared to the ones in the cities. This situation results in conducting research on this subject in a limited area, generalizing the exact information obtained in one region to other regions with similar conditions, and being content with superficial evaluations. Period chronicles and *menākıbs* provide the most valuable information in terms of the subject we are examining. These studies, which generally give information about XIIIth century Anatolia, are also a source for the period we examined, although they are limited, as they show parallelism with some information from earlier or later periods.

1.1. About Al-Evâmirü'l-Alâiyye Fî'l-Umûri'l-Alâiyye

Ibn Bibi Husayn b. Muhammed el-Rugadî el-Caferî is known with the Persian document named *al-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye*, which is one of the main sources of the history of the Anatolian Seljuks and talks about the events between 1192 and 1280 years. The work, also known as *Selçuk-name* or *Tarih-i İbn Bibî*, was completed by the author in 1281 and presented to 'Ala al-Din Ata Melik Cüveynî, one of the statesmen of the period, the governor of Baghdad of the Mongols (Ibn Bîbî, 2014: 7; Köprülü, 1943: 388-389). Ibn Bibi was appointed as the head of the *divan-i tugra* instead of his father who died during the reign of Giyath al-Din Kaykhusraw III (1265-1282). The reason for the writing of the work is that 'Ala al-Din Ata Melik Cüveynî wanted to write the history of the Anatolian Seljuks starting from the conquest. However, he started his work with the death of 'Izz al-Din Kilij Arslan II (1156-1192) and ended with the reign of Giyath al-Din Masud II (1282-1284), and he reserved the largest mention for 'Ala al-Din Kayqubad I (1220-1237) (Ibn Bibi, 2014: 8). Ibn Bibi explains the reason why he started his work from the period of Giyath al-Din Kaykhusraw I as the books about the periods of Suleiman ibn Qutulmish, Mengüjek Gazi, Emir Artukh, Emir Danishmend are very difficult to understand and the oral narrations from ancient times are inconsistent. However, considering the content in his work, it can be seen that Ibn Bibi also had a desire to convey the histories of Mengüjek, Artuks and Danishmends. In his work, he writes that he gave detailed information, made careful observation and was based on reliable news (Duda, 1958: 8; İbn Bibi, 2014: 38-39, Erzi, 1993: 712). *Al-Evâmirü'l-Alâiyye Fî'l-Umûri'l-Alâiyye* begins right after Giyath al-Din Kaykhusraw I 's appointment as heir in 1192 and Giyath al-Din Masud II's transition to Anatolia in 1280 was carried out by Abaka. It ends with the mention of the giving of Harput, Malatya and Sivas to Giyath al-Din Masud. Ibn Bibi completed his work in 1281 and presented it to 'Ala al-Din Ata Melik Juveyni. Although Ibn Bibi did not refer to any written source while writing his work, it is thought that he used Kan'i-yi Tusi's *Seljukname* for the periods of Kaykhusraw I, Kayka'us I and Kayqubad I (Ibn Bibi, 2014: 40; Duda, 1958: 5; Erzi, 1993: 713; Özgüdenli, 2013: 266).

In the work, Ibn Bibi does not give any information about the Armenian expedition of aykhusraw I in 1208-1209, and tells stories that are hard to believe from time to time. The absence of a clearly stated chronology in this part of the work prevented it from having the feature of a proxy. Due to such situations, the most important part of the work, which covers the 90-years period between 1192 and 1280, is the part after 1232, when it entered the service of the Seljuk State and saw the events in person. It constitutes the most important domestic source in terms of Anatolian Turkish history from Kayqubad I to 1280 (Erzi, 1993: 714; Özyayın, 1999: 380-381). In his work, Ibn Bibi often does not give the history of events, and occasionally makes chronological mistakes. These errors can be attributed to the fact that he wrote that the Hatroğlu revolt, which took place in 1276-1277, took place in 1266-1267. Instead of revealing historical events in detail, Ibn Bibi used a literary style and preferred to tell the stories known in Eastern-Islamic literature rather than giving a chronology. The point he attaches importance to is not conveying the events in the historical process, but conveying them to the reader in a literary guise. For

this reason, it is neither a chronicle nor a historical work written as utilitarian. It is possible to evaluate the work as a memoir rather than a history book. Although 'Ala al-Din Ata Melik Cüveynî's *Târîh-i Cihângüşâ* was taken as an example in the work, the level of this work could not be reached (Özaydın, 1999: 380-381; Erzi, 1993: 714; Duda, 1958: 1). There are more than 1400 poems in the work. Among the prose works written in Persian, it has a special place due to the weight of its style and its literary character. Including rarely used and incomprehensible idioms, getting away from the meaning with the exaggerations it frequently resorts to, quoting Arabic proverbs or Arabic and Persian poems that do not fit the subject in order to show their thoughts as witnesses or to add beauty to the meaning are tiring for the reader and make the meaning difficult. Of the 1400 couplets in the work, the ones about the Cüveynî family belong to Ibn Bibî, the others are Zahirüddin Ebü'l-Fazl Tahir b. It belongs to poets such as Muhammed Firâbî, Nizâmeddin Ahmed Erzincânî, Kânî-yi Tûsî and other poets whose names are not mentioned. Zebîhullah Safâ says that all parts of Kaykhusraw I, Kayka'us I and Kayqubad I belong to Kanî-yi Tûsî (Özaydın, 1999: 380).

Ibn Bibî's work has survived to the present day, in Persian, the original copy is in the form of *Al-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, in three ways, including the free translation from Persian to Turkish (Duda, 1958: 4). The only original copy of the work, which has 744 pages, is located in Süleymaniye Library, Hagia Sophia 2985 (Özaydın, 1999: 380). This copy is Kaykhusraw III by Ibn Bibî and Ibrahim b. Ismail b. Abu Bakr al-Kayseri was copied this work (Erzi, 1993: 714). One of the copies copied from this copy is in the Nation Library with the number 819 and the other is in the Paris Bibliotheque (Özaydın, 1999: 380). *Al-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, the part from 'Izz al-Din Kilij Arslan II's death in 1192 until Kayqubad I's ascension to the throne in 1220 was first published by Adnan Sadik Erzi and Necati Lugal by comparing it with the translation of Yazıcızade Ali in Paris. This work was published in Ankara in 1957.¹ *Al-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, for the first time translated by Mürsel Öztürk. This work was published in 1996 in two volumes by the Ministry of Culture.² The work translated by Mürsel Öztürk was published for the second time by the Turkish Historical Society in a single volume in 2014.³ There is a concise copy of *Al-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, also in Persian, written by an unknown person while Ibn Bibî was alive. The person who prepared this summary preserved the content of the work, took the chapter titles almost the same, and wrote about the events given by Ibn Bibî without a date. He gave dates to some of them and removed the parts about 'Ala al-Din Ata Melik Juveyni. While Adnan Sadik Erzi says that it can be 13 August 1281 at the earliest and 1288 at the latest, Herbert W. Duda writes that it was completed between October 1284 and December 1285 (Erzi, 1993: 714-715). Concise in Paris Bibliotheque Nationale was first published in 1902 by M. Th. Houtsma (Özgüdenli, 2013: 267). Mükrimin Halil Yinanç translated the work into Turkish in 1921, but the work was published under the name "*Selçukname*" after a very long time.⁴ Hasan Fehmi Turgal, M. Th. based on the publication of Houtsma, published the work in serials between 1936-1938 in the Konya Magazine published by the Community Center. M. Nuri Gençosman and Nafiz Uzluk translated the Persian concise by M. Th. Houtsma and published it in 1941.⁵ The work was published in German by Herbert W. Duda in 1959 in Copenhagen, by Muhammed Cevad Meşkur in 1971 in Tehran (Özgüdenli, 2013: 267). While Adnan Sadik Erzi and Herbert W. Duda state that the only original copy of the concise is in Paris, Mükrimin Halil Yinanç states that there is another copy in the library of Medina Şeyhülislam Arif Hikmet Bey (Erzi, 1993: 1958: 6). The third version of *Al-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, which has survived to the present day, is written by Yazıcızade Ali during the Sultan Murad II period. This translation of *Al-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, which includes the third part of the work known as "*Tevarih-i Ali Selçuk*", is registered at the Topkapı Palace Revan Mansion Library with the number 1391 (Erzi, 1993: 716). As a result; with the help of this work, which is one of the few important works we have today, about the Anatolian Seljuk State, which occupied an important part of Turkish history between 1075 to 1306, enabled the Turks to keep Anatolia and had great services in the reconstruction of Anatolia, one of the cultural elements of the Anatolian period.

1 İbn Bibî (1957), *Al-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umuri'l-Alâiyye*, I. Cilt, Necati Lugal, Adnan Sadik Erzi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: TTK Basımevi.

2 İbn Bibî el Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî (1996), *Al-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye (Selçukname) I-II*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı Basımevi.

3 İbn Bibî el Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî (2014), *Al-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye Selçukname II. Tercüme*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları.

4 İbn Bibî (2010), *Selçukname*, Çeviren: Mükrimin Halil Yinanç, Hazırlayanlar: Refet Yinanç, Ömer Özkan, Ankara: Kitabevi Yayınları.

5 İbn Bibî (1941), *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Çeviren M. Nuri Gençosman, Notlar İlave Eden: F. N. Uzluk, Ankara: Uzluk Basımevi.

1.2. About Menākībā'l-Ârifin

Menākībā'l-Ârifin, written by Shemseddin Ahmed el Eflakî, consists of 10 chapters, describes the life of Mawlānā and his circle, and represents the result of the writer's 36- year work. Unfortunately, the information about Şemseddin Ahmed El Eflākî, who wrote Menākībā'l-Ârifin, which is one of the main works applied by many authors about Mawlānā Jalāl al-Dīn Muḥammad Rūmī and those around him, as well as about the Mawlawī Sect, is unfortunately based only on the information in his own work. Ahmed Eflākî learned many sciences of his time, especially he had a great reputation in the science of stars and was also known by the pseudonym Eflākî among the people. When Geyhatu, one of the Mongolian rulers who made many trips, came to Konya (1291), he also came here and visited Sultan Veled, and later on, he was called Arifi because he was affiliated with Ulu Arif Çelebi (Ahmed Eflakî, I, 2011: 7). There is no information about his name, place of birth, family and date in any of the sources. Information about his life consists of indirect information about himself in Menākībā'l-Ârifin. Since he saw Sultan Veled (1312) and died in 1360, it can be estimated that he was born between 1286-1291 (Yazıcı, 1989: 62).

Menākīb which covers the events in which Mawlānā Celaleddin and his successors were heroes, is written in a fluent style. Eflakî, who is understood to be fluent in Turkish, Arabic and Persian; He compiled his work mainly from Risale-i Sipehsalar der Menākīb-i Hazeret i Hudavendigâr⁶, apart from the events he personally witnessed (Turan, 1993: 497; Cebecioglu, 2007: 7; Taneri, 1978: 21). The work consists of ten chapters after a short introduction. In each chapter, the story of a person who was close to and around Mawlānā is given. Eflākî, who is a member of the Mawlawī order and met many of the notables of the Mawlawī order after Mevlana, such as Sultan Veled and Ulu Arif Çelebi; He used all the works of Mawlānā and Sultan Veled as a source. In addition, Feridun b. Ahmed-i Sipehsâlâr's Risale, Şems-i Tebrizî's Makâlât⁷ and Burhaneddin Veled's Ma'ârif⁸ have important places among these sources. In the meantime, although it is known that some of what Eflākî tells in Menākībā'l-Ârifin is based on what he saw, at the same time; It is seen that mostly the transfers and transfers that he makes by saying "Hikaye" and "Derler ki" are included. In this respect, it can be stated that the work is almost entirely a compilation, apart from the parts that the author tells based on his own manners and knowledge (Ahmed Eflakî, I, 2011: 9; Şeker, 2010: 364). Menākībā'l-Ârifin, which is shown as one of the most beautiful examples of its kind, is undoubtedly one of the most studied and emphasized works among the books on Muslim parents.

It is a fact that Ahmed Eflakî's work Menākībā'l-Ârifin is an important work that describes the relations of Mawlānā Celaleddin with the Seljuk Sultans, women and subjects in Konya, the capital of the Anatolian Seljuk State. Written by Eflakî on the orders of Ulu Arif Çelebi, the grandson of Mawlānā Jalāl al-Dīn, Menākībā'l-Ârifin provides very important information about the social and cultural life of the Turkish Seljuk State in the second half of the XIIIth century and the first half of the XIVth century. In his work, Eflakî not only touches on the political events of the Turkish Seljuk State, but also gives information about the social and economic structure. Within the scope of our study, we used the 2011 translation of this work, which tells about Mawlānā 's life and those around her, by Tahsin Yazıcı.⁹

2. Diseases Seen in Anatolian Seljuk Geography and Their Treatment Methods

When we examine the works of Mawlānā and Ibn Bibi, first of all, it seems that the belief that the way to be healthy in the Anatolian period is possible with cleanliness first. Particular attention is paid to body cleansing, and this is primarily evident from the abundance of baths in cities. Based on these two sources and other sources that give information about the period, when the Anatolian geography is examined, fever, phlegm, blood disease, plague, malaria, cold, jaundice, leprosy, tuberculosis, rheumatism, hemorrhoids, smallpox, malaria and meningitis are the most common diseases. But in the works that are the main sources of our work; malaria, cold, leprosy, sleeping Sickness, tuberculosis, boil, rheumatism, podogra and gripes are given as diseases seen in the geography of the period. The symptoms and treatment methods of the aforementioned diseases are also stated in the same studies.

6 Feridun b. Ahmed-i Sipehsâlâr, Risale (Mevlâna ve Etrafindakiler), Çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul, 1977.

7 M. Ali Muvahhid, Şems-i Tebrizî, Tahran 1996

8 Hüsravoğlu, Mehmed (2018). Ma'ârif-i Mecmuat Mevâizü Kelimati Seyyid Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

9 Ahmed Eflakî (2011). Menākībü'l-Ârifin (Ariflerin Menkıbeleri), I-II, Çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.

The Seljuks, who were the dominant political authority in the period under consideration, gave great importance to the treatment of diseases with medical education, as well as their military and political successes, and they excelled in this field. Seljuk sultans have started to make investments in the field of health since the establishment of the state. The state, which provides education in the field of health in institutions such as Bîmaristan, darü's-şifas and caravanserais, has paid attention to the health issue both in accordance with the principles of the social state understanding and against the risk of epidemics caused by being at the intersection of many geographies. Treatment methods beyond the era were applied against diseases such as leprosy, boils, smallpox, paralysis, plague and tuberculosis, which were common in the period and geography. There were mobile hospitals, caravanserai hospitals and palace darü's-şifas in the Seljuk geography. There were mobile hospitals carried on camels with the armies that went on the expedition. In the Seljuk country, passengers were given free health services for a certain period of time in the caravanserais. In addition, the Sultans also had personal doctors. Apart from the rulers and statesmen, philanthropists also had darü's-şifas built. Cities such as Nishapur, Isfahan, Baghdad, Aleppo, Amasya, Çankırı, Konya, Kayseri, Malatya and Erzurum were also important health centers. Some of the health institutions in these areas have survived to the present day with their inscriptions. In the light of these inscriptions, it is seen that the Seljuk State took all kinds of precautions regarding health and did not avoid any expense. In addition, many famous doctors who grew up in the Seljuk period have guided the Ottoman civilization for years and their works have been taught in Europe for years (Uyumuza, 2020:115-117; Kesik, 2021: 514-525).

2. 1. Malaria (Sıtma)

Malaria; It is a dangerous and often long-lasting disease that has caused deaths in epidemics since the beginning of history. It is transmitted to humans by the bite of a mosquito carrying the malaria parasite. The "plasmodium" parasite, which is the causative agent of malaria, progresses with a fever that varies according to the type of "anopheles" mosquitoes that are the carriers and rises with chills (Sağlık Ansiklopedisi, IV: 1281). There are various terms related to malaria in Divan ü Lûgati't-Türk. Of these, "**bezgek (bezig)**" means shivering, shivering malaria. Another is "**yubakula**", which is used in the **Yabaku** and **Yemek** languages in exchange for shivering from malaria. Again, the word "**kezik**" in the work means malaria, seizure that makes people tremble. The word "**Yılıtti**" means malaria; "**kişi yılıtti**" = **the man got malaria**, it is understood as his body was warmed from malaria. When malaria weakens a patient, it is called "**sızgurdu**". The Arabic equivalent of the disease, which is also frequently used in Turkish, is "**humma**" (DLT, I, 391; DLTİ III, 56; Altıntaş, 1988: 68).

There is a record about this disease in Ahmed Eflaki's work: "*One day, while I was going to Ladik, a musk mistake had struck. Thereupon, Çelebi looked at me. Right at that moment, my mood changed and I had severe malaria with shivering. I turned into a dream. I came to such a state that it seemed impossible for me to live*" (Ahmed Eflaki, II, 2011: 312-313). "*One day, one of the muhyps fell ill with malaria. He came to Mawlânâ and complained about malaria*" (Ahmed Eflaki, I, 2011: 293). "*Fahreddin-i Sivasi caught a high fever and dangerous malaria, was bedridden for a while and burned like a moth. All the doctors were incapable of treatment*" (Ahmed Eflaki, I, 2011: 334). While there is no record of this disease in Ibn Bibi, important information about the treatment of the disease is given in Eflaki's work. Eflaki, one of the sources of the period, tells how he caught malaria and how it was treated.

"One day, while I was going to Ladik, had a mistake due to Eflaki's sluggishness. Upon this, Çelebi suddenly looked at me. In that instant, my mood changed and I also had severe malaria with chills. I'm back in a dream. I have come to such a state that it seems impossible for me to live. No matter how much I begged and pleaded, Çelebi never complimented me and did not ask me about my condition. For forty days I was afflicted with that relentless trouble. All of a sudden, I saw Çelebi standing by my bedside smiling and waving the look of grace at me. He said to me, "Get up, hold both your ears, jump up three times and read this poem! said. He handed me a pomegranate and said, "Read the masnavi and engage in the sema." At that moment, I saw that the disease had completely passed from me, that I had never seen such a disease, and that I was resurrected" (Ahmed Eflaki, II, 2011: 312-313).

We see that Mawlânâ cured another malaria patient as follows. "*One day, one of the muhyps fell ill with malaria. He came to Mevlana and complained about malaria. Mawlânâ said, "Write it and throw it into the water and give it to the malaria so that it can be healed by the grace of God" and had the following written. If you have*

believed in the almighty God, do not get a headache, do not spoil your mouth, do not eat the flesh, do not drink the blood. Go to the one who left me or anyone else and associate partners with God, because there is no God but God, Muhammad is the servant and messenger of God” (Ahmed Eflaki, I, 2011: 293). The treatment of malaria with garlic was as follows. “Mawlānā wrote on three cloves of garlic, and when he couldn’t eat it, three almonds and gave it to the malaria, he got well in three days. On the garlic or almond is written: “Azan, permission, food” (Ahmed Eflaki, I, 2011: 293).

2. 2. Cold (Soğuk Algınlığı-Nezle)

In his work, Eflaki gives information about the cold: *“One day, Mawlānā had a cold in the winter. The cold cuts the vein of leprosy. They encouraged him to make unjust use, like a flu epidemic mixed with pepper, hot boil and eye pain.” (Ahmed Eflaki, I, 2011: 387-388). In Ibn Bibi, on the other hand, there is no information about the aforementioned disease, and no record has been found about the treatment method.*

2. 3. Leprosy (Cüzzam)

It is a specific skin and nervous system disease caused by Mycobacterium leprae (Hansen Basil). The gateway to the disease is the skin. It does not give any clinical signs in other organs. It is an infection that is acquired especially in childhood. The disease usually begins with a dark, light or red patch on the skin. In this stain, the feelings of contact, pain and heat have disappeared. These are specific symptoms of the disease. If left untreated, it results in various deformities. It is a disease that is difficult to transmit (Ural, 1972: 207; Onul, 1980: 260). The word leprosy is derived from the Arabic root *“cezem”*, which means *“cutting the hand, falling of the fingers”*. In Turkish, it is more pronounced as *“leprosy”*. *“Meczum”*, on the other hand, is derived from the same root and means *“a person with leprosy, crippled, fallen fingers”*. The fact that the word was known among Arabs before Islam in this sense indicates that the disease has been known in Arabia since ancient times (Palalı, 1993: 150-151). While a brief record is found in Eflaki’s work on leprosy, Ibn Bibi does not include any information about this disease, like Malaria.

“Once Mawlānā went to the spa. Friends went before Mawlānā, washed and steamed the bath, took out all the customers, and went back to meet Mawlānā. Until the arrival of Mawlānā, the bath was again filled with all the lepers and those suffering from other diseases. Friends hurt them and drove them away from the water. Seeing this, Mawlānā angrily shouted at his friends and undressed and went into the water, went to these patients and poured the water in which they were bathed on himself. All those present were astonished by his high morals and his common generosity” (Ahmed Eflaki, I, 2011: 387-388). As it can be understood from this information, although it is not clear, there is a record in Eflaki’s work about lepers going to the bathhouse in order to find healing. Based on this information, while we understood that leprosy was in the mentioned period, no information was given about its treatment.

2. 4. Sleeping Sickness (Uyku Hastalığı)

Although sleeping in the modern sense is not accepted as a disease, the following record is not included in Eflaki’s work for this disease, which is seen as a health problem caused by a situation such as being sleepy for a long time. *“Çelebi Celaledin, in my youth, a heavy sleep was giving me trouble. I always feel heavy” (Ahmed Eflaki, I, 2011: 403-404). Based on this information, sleep is given as a disease that causes headaches. If it is related to the method or form of treatment, only the following record is available in Eflaki’s work for this disease. “We see that Mawlānā also treated with poppy. The event is described as follows. When Çelebi Celaledin was young, a heavy sleep gave me trouble, I always felt heavy. I complained to Mawlānā about my sleepiness. Mawlānā said, they brought a lot of poppy. They took his milk and made me drink it on an empty stomach. That day, today, there is no trace of that weight on me” (Ahmed Eflaki, I, 2011: 403-404).*

2. 5. Boil (Çıban)

Boils or Cutaneous leishmaniasis (CL), as it is called in Latin, is a group of protozoan diseases caused by Leishmanias, causing deformity in the skin and sometimes affecting the internal organs. It is most common on open body areas such as the face, eyelids, forehead, hands, wrists, and sometimes legs (Yılmaz, Metin, Delice,

1999: 40-41). There is only a record for this disease in Eflaki's work. The record in question is as follows: "When Sultan Veled, Emir Arif was seven months old, suddenly a large skewer appeared in his throat. He did not suck milk for seven days and nights and did not drink sherbet. He moaned all night. Doctors were unable to find a cure for him" (Ahmed Eflaki, II, 2011: 234). Important information is given about the treatment method of this disease in Ibn Bibi's work. "We see that boils were treated as follows by the physicians of the period. "During the journey, a boil appeared on the neck of the sultan. That's why he suffered greatly. Doctors present in Malatya, if the scalpel tip touches the boil, there is a great danger; hopefully it will be able to be treated with dressings and drugs, they commented. The Sultan ordered them to call the surgeon Vasil. When Vasil saw that the boil had matured, he put his head in danger and stuck his scalpel into a wound, and immediately the pus and yellow waters began to drain. Emir Karatay prepared a basin, and as the pus flowed, the Sultan was relieved. When he was completely cleansed, sleep prevailed, and he spent the night in complete rest. The people were apprehensive about this situation, they thought that a harm had been done to the sultan. When the sultan woke up, he asked for the surgeon again. Vasil stuffed cotton around the sultan's chin and made him feel more relaxed" (Ibn Bibi, 2014: 116-117). For the same disease, there is the following record in Eflaki. "A boil in the throat of a baby was treated as follows. When Sultan Veled, Emir Arif was seven months old, suddenly a big skewer appeared in his throat. He did not suck milk for seven days and nights and did not drink sherbet. He moaned all night. Doctors were unable to find a cure for him. I took it in my hand and took it to the roof of the madrasa. I willingly put Arif at his feet. My father ordered them to bring pen and ink. He took the pen in his blessed hand and drew seven lines longitudinally and seven lines widened around his neck. At the end he wrote, "A sign is enough for the wise. Immediately that boil burst and flowed out of his throat hole. Thereupon, Arif immediately opened his eyes and searched for his mother's milk. Some friends said that he would live seven years from these lines, while others interpreted these lines as he would live seventy years and accepted each line as ten years. When Emir Arif died at the age of 49, virtuous people and friends understood that the lines drawn longitudinally and broadly were seven times seven, that is 49" (Ahmed Eflaki, II, 2011: 234).

2. 6. Tuberculosis (Tüberküloz)

Tuberculosis (tuberculosis) is an infectious disease caused by the organism called Myobacterium tuberculosis or tuberculosis bacillus. Although tuberculosis can affect many organs of the body, the most harmful part is the lungs. Perforation of the lungs causes bleeding and sputum becomes bloody. The first reason for patients to go to the doctor is usually spitting blood. It is said that patients who sweat, lose weight and have a fever because TB has started in their lungs are more fortunate than patients who do not show such symptoms. Because as long as the progression of the disease is not detected, there is a risk of major destruction of the lungs. Constant coughing and sputum spitting can be considered a sign of tuberculosis and can be useful in diagnosis. In adults, the disease often does not spread to other parts of the body. However, the same cannot be said for children and young people. Spread is usually towards the bones, kidneys, uterus and skin. Until recent years, patients had been diagnosed with tuberculosis at a very young age. Tuberculosis is considered a dangerous disease because the organisms that cause tuberculosis spread around with the patient's cough (Sağlık Ansiklopedisi, 2008: IV, 1465-1466). We find the record about this disease in Ibn Bibi's work. In the work in question, there is information that "Sultan 'Izz al-Din Kayka'us II, who was under the influence and anxiety of his terrific dream, was invaded by tuberculosis attacks" (Ibn Bibi, 2014: 83). This information indicates to us the existence of this disease in Anatolia of the period. In the same work, spa treatment is pointed out for the treatment of this disease. The record on the subject is as follows: In another source, "we see that 'Izz al-Din Kayka'us II was also offered spa treatment, but it did not help. So much so that the doctors said that Sivas water would not suit the Sultan's temperament, so they took him to Viranşehir. Euphrates water was brought from hand to hand from Malatya every day. Finally, he could not find a cure, and he was taken to Darü's-Şifa, which he had built in his own time in Sivas" (Ibn Bibi, 2014: 83). As seen above, the physicians of the period used the spa treatment, which is still used today, at that time. However, the sources of the period do not give much information about the treatment of the disease.

2. 7. Podagra (Nikris)

Podagra or Nikris disease was actually a disease that was seen in almost all early Ottoman sultans and appeared in the form of inflammation of urea acid in the blood by crystallizing in some joints, especially in the

knee and foot joints. Nikris was also known as the disease of the nobility, as it is a disease that afflicts rich people who drink a lot and are fond of fatty and rich protein meals. Although not fatal, it was an incurable disease that did not leave the patient who fell into its grip until death. These tiny crystals accumulating in the blood condensed in the feet, causing unbearable pain, and sometimes it was seen that they pierced the skin and hit the outside. At these times, leakage from the split skin of the legs and feet was formed, and these leaks appeared in the form of seizures. When Nikris seizures came, he was not ill, he could not even walk, stand, and lie down. He could not bear the slightest weight, pressure or even the touch of light clothes on his aching joints (Kunt, 2007: 94-96). The only information about the aforementioned disease is given in Ibn Bibi. *“Emir Şemseddin fell ill with the pretext of nikris disease before he reached the border of Ahlat. Based on the record that he wore made-up ointments on his body”* (İbn Bibi, 2014: 83), it was stated that this kind of disease was seen in Anatolia of the period. If it is about the treatment method or form, there is no information for this disease in both works.

2. 8. Rheumatism (Romatizma)

Rheumatic diseases are painful conditions that affect the entire musculoskeletal system, including the joints, muscles, connective tissues, and soft tissues such as the bursa and tendons around the joints and muscles. Since other organs and systems in the body are also affected, they are called multisystemic diseases. Although the exact etiology is not known, it is accepted that environmental factors play a role in addition to immunogenetic mechanisms in the formation processes (Yeşiltepe, Miloğlu, Sarıca, Törenek, 2018: 574). Based on the information in Ibn Bibi's work that *“the ‘Izz al-Din Kayka’us II complained about the disease in his feet and the weakness in his body, this war that wore out his life showed compassion like mountains”* (İbn Bibi, 2014: 258), we see that rheumatism disease existed in Anatolia of the period. In the same work, *“they call that source Ayn-ı Selvan, Selvan source as a treatment method for these and similar joint disorders. They built many buildings there. This water goes to a village. There are many buildings, vineyards and gardens there. Emphasis was placed on the spa treatment by including the information that they say that whoever washes his head and body with that water, his ingrained pains and aches will go away”* (İbn Bibi, 2014: 258-259).

2. 9. Gripes (Kuluç)

It is a kind of pain caused by constipation and gas accumulation in the intestines. The disease is called “topulgak” in Divan-ü Lûgati't-Türk (Altıntaş, 1988: 66). Ibn Bibi has a record for this disease in question. *“According to the event, which is estimated to have taken place in 1221, the sultan wanted to take over the Alara castle on the way back to Antalya after the conquest of Alanya by ‘Ala al-Din Kayqubad I and when he arrived in front of the castle, he sent his envoys to the castle commander. The commander, who is in fear and distress, suddenly suffers from pain and dies in a short time. The notables of the castle, who witnessed this situation, handed over the castle to the sultan’s ambassadors under the influence of fear. Ibn Bibi describes the incident experienced by the castle commander as follows: When they conveyed this edict of the sultan and revealed the hidden secret, the eyes of the castle manager, who were afraid of his majesty and zeal, darkened. He fell into distress in great fear and horror. By a heavenly coincidence and a divine appreciation, he was caught in the disease of the disease. He surrendered his life and soul to the Creator in astonishment and fear”* (İbn Bibi, 2014: 99). However, there is no information about the treatment or treatment of the disease in both works.

In addition to the above-mentioned diseases and treatment methods, another treatment method frequently used in Anatolia is to ask for help or request from the divine power. During this period, it is very common to expect help from the divine power in sicknesses. If it is thought that even today, some diseases are expected to be treated by waiting for help from sheikhs and hodjas, the extent of the influence of sheikhs and hodjas in the treatment of diseases can be brought into view. As it is known, Turks were under the influence of shamanism before Islam and sought treatment for diseases from clergy called shamans or kam. The habit of hoping for cure for diseases from these clergy was not forgotten after Islam, and it has been kept alive until today.

CONCLUSION

Diseases are of vital importance not only for the life of individuals, but also for the life of society. This situation is even more important for the Middle Ages, both for the individual and the society. In this study, which deals with the diseases in Anatolia and its surroundings in the XIIIth century, attention was drawn to this issue. Muslims paid more attention to fulfilling their religious obligations during illness than on other days. In order to get rid of the epidemic, they were fasting, praying and reading the Qur'an. In addition, at such times, entertainment venues were closed, drinks were spilled, and musical instruments were broken. The helplessness of people in the face of epidemics led them to try some superstitious ways in the treatment of these diseases, so many methods such as talismans, incense and amulets were also used. In the said period, other diseases were definitely detected. However, in this study, late diseases in the works of Ibn Bibi and Ahmed Eflaki were discussed, and the point of view of the period was tried to be conveyed about those that are mentioned more frequently in the sources. First of all, the definition and diagnosis of the disease according to the medical understanding of the period were given, and then information about its treatment was given. The remarkable thing about these treatment methods and drugs is that the information in the medical books written in Turkish, in which they are mentioned, is based on the experiences of the authors as well as the past information. In addition to the drugs experienced in the treatment of incurable diseases with a high mortality rate, non-scientific methods such as various prayers, amulets, talismans and incense are also recommended. In addition, in this section, quotations are made from the sources about the places where the examined diseases are mentioned in historical events and, if any, how they are practiced about their treatment in the historical process.

As a result; When we examine the works of both Ibn Bibi and Ahmed Eflaki, as diseases common in Anatolia of the mentioned period; Diseases such as malaria, cold, leprosy, sleep, boils, tuberculosis, nikris, rheumatism, ulcers and paralysis are given as common and treatable diseases. Apart from these, when the sources of the period are examined; We see that they are common in diseases such as fever, limpness, anemia, plague, jaundice, istiska, stomach diseases, eye diseases, hemorrhoids, scabies, meningitis, smallpox, diarrhea and epilepsy. In the main sources of our study, we discussed the diseases that we have mentioned and explained above.

REFERENCES

- Ahmed El Eflakî (2011). *Menâkibü'l-Ârifîn (Ariflerin Menkıbeleri), I-II*, Çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık
- Altıntaş, Ayten (1988). "Divân-ü Lügat it-Türk'teki Tıp Terimleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları 2*, İstanbul.
- Anonim (2008), *Sağlık Ansiklopedisi, "Sıtma"*, IV, Ankara: Güneş Tıp Kitabevleri, 1281-1282.
- Anonim (2008). *Sağlık Ansiklopedisi, "Verem"*, IV, Ankara: Güneş Tıp Kitapevleri, 1465-1466.
- Kâşgarlı Mahmud (1333-1335/1911-1913), *Dîvânü lügâti't-Türk*, Nşr. Kilisli Muallim Rifat, I-III, İstanbul.
- Duda, Herbet W. (1958), "İbn Bibi'nin Selçuk Tarihi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası, Sayı 2, s. 2
- Erzi, Adnan Sadık (1993), "İbn Bibi", İA, Cilt 5/2, s. 712
- Ethem Cebecioglu, "Hz. Mawlânâ üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Tasavvuf*, Ankara, 20, s. 7.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Uzman, İstanbul, s. 12
- İbn Bibi El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi (2014), *El-Evamirü'l-Ala'iyeyfi'lUmuril-Ala'iyye Selçukname II*. Tercüme, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (1992). *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB Yay., s. 18.
- Kesik, Muharrem (2021). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, İstanbul: Bige-Kültür Sanat.
- Kunt, Metin (2007). *Sultan Süleyman ve Nikris: Muhteşem Süleyman*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul, s. 94-96;
- Onul, Behiç (1980). *Enfeksiyon Hastalıkları*, Ankara.
- Özaydın, Abdülkerim (1999). "İbn Bibi", *DİA*, 19, s. 379
- Özgüdenli, Osman G. (2013), *XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı, Erdoğan Merçil'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, s. 265

- Öztuna, Yılmaz (1990). *Devletler ve Hanedanlar, III*, Ankara, s. 29.
- Palalı (1993), M. Zeki. "Cüzzam", *DİA*, VIII, s. 150-152.
- Şeker, Mehmet (2010). *Menâkıbu'l Ârifin'e Göre Anadolu'ya Gelenlere Genel Bir bakış: Dünya'da Mevlana izleri*, 5/2, Ankara: Sümam Yay., s. 361-372.
- Taneri, Aydın (1978). *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya, s. 21.
- Turan, Osman (1980). *Tarihi Akış İçinde Din ve Medeniyet*, İstanbul, s. 163.
- Turan, Osman (1993). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, s. 497.
- Ural, Refet (1972). *Bulaşıcı Hastalıklar*, İstanbul.
- Uyumaz, Emine (2013), "XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine UyumazMuharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, İstanbul, s. 211-225.
- Yazıcı, Tahsin (1989). "Ahmed Eflâki". *DİA*. C. 2. 62.
- Yeşiltepe, Selin, Miloğlu, Özkan, Sarıca, İrfan, Törenek, Kübra (2018). Rheumatic Diseases And Dentist Approach, *Atatürk Üniv. Diğ Hek. Fak. Derg.*, 28, 4, s. 574-582.
- Yılmaz, Hasan, Metin, Ahmet, Delice, İbrahim (1999). Van'da Türkmenistan Kaynaklı Bir Cutaneous Leishmaniasis Olgusu, *Van Tıp Dergisi*: 6 (1), s. 40-43.
- Yinanç, M. H. (2013), *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Cilt*, Yayına Hazırlayan: Refet Yinanç, Ankara: TTK Yayınları.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:13.06.2022 ✓Accepted/Kabul:31.08.2022

DOI:10.30794/pausbed.1130228

Research Article/Araştırma Makalesi

Başar, U. (2023). "An Emic Research on The Ideal Leadership Style of Turkic People", *Pamukkale Social Sciences Institute Journal*, Issue 54, Denizli, pp. 403-414.

AN EMIC RESEARCH ON THE IDEAL LEADERSHIP STYLE OF TURKIC PEOPLE

UFUK BAŞAR*

Abstract

The aim of this emic research was to identify the ideal leadership prototype of Turkic people. For this purpose, semi-structured interviews were conducted with a total of 224 participants from Turkic countries. Of the participants, 40 were from Azerbaijan, 38 were from Kazakhstan, 33 were from Kyrgyzstan, 40 were from Turkey, 34 were from Turkmenistan, and 39 were from Uzbekistan. The data were analyzed through the content analysis technique. Findings indicated that the ideal leadership prototype of Turkic people consisted of two main components: charismatic and paternalistic. The charismatic component comprised five themes or dimensions: visionary, stimulating, smart, brave, and charming. The paternalistic component comprised three themes or dimensions: virtuous, caring, and authoritative. Each theme or dimension consisted of several leadership qualities/codes. In this way, as far as is known, for the first time, the common ideal leadership style of Turkic people has been identified.

Keywords: *Leadership, Ideal leadership, Leadership prototype, Turkic people, Turkic states.*

TÜRK HALKLARININ İDEAL LİDERLİK TARZI ÜZERİNE EMİK BİR ARAŞTIRMA

Öz

Bu araştırmanın amacı, Türk halklarının ideal liderlik prototipini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda Türk ülkelerinden toplam 224 katılımcı ile yarı yapılandırılmış mülakatlar yapılmıştır. Katılımcıların 40'ı Azerbaycan'dan, 38'i Kazakistan'dan, 33'ü Kırgızistan'dan, 40'ı Türkiye'den, 34'ü Türkmenistan'dan ve 39'u Özbekistan'dandır. Araştırmanın verisi içerik analizi tekniği ile analiz edilmiştir. Bulgular, Türklerin ideal liderlik prototipinin karizmatik ve babacan olmak üzere iki ana bileşenden oluştuğunu göstermiştir. Karizmatik bileşen, vizyoner, teşvik edici, akıllı, cesur ve çekici olmak üzere beş temadan veya boyuttan oluşmaktadır. Babacan bileşen ise erdemli, ilgili ve otoriter olmak üzere üç temadan veya boyuttan oluşmaktadır. Her tema veya boyut, çeşitli liderlik niteliklerinden/kodlarından oluşmaktadır. Bu suretle Türk halklarının ortak ideal liderlik tarzı bilindiği kadarıyla ilk kez tanımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Liderlik, İdeal liderlik, Liderlik prototipi, Türk halkları, Türk devletleri.*

*Asst. Prof., Istanbul Ticaret University, Faculty of Management, ISTANBUL.
e-posta: ubasar@ticaret.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0008-5131>)

1. INTRODUCTION

It is one of the well-known facts that organizations cannot function without leaders. Therefore, leadership always attracted the attention of researchers. Leadership simply refers to a process in which a group of people (i.e., team, unit, and/or organization) is influenced and motivated in a way to spend their efforts and resources synergistically to accomplish some common objectives and make real a believed vision (Yukl, 1989: 252-253). So far, several studies were conducted on leadership. Many of them had a limited scope and appealed to specific, usually western cultures, such as North America (i.e., Canada and the United States) and Europe. Because leadership theories were developed mostly by Western scholars, for a long time, people believed that what was favorable and/or unfavorable about leadership in western societies should also be applied to other societies. However, the impact of culture on leadership perceptions, expectations, and attributions of individuals is evident (Paşa et al., 2001: 560; Ensari and Murphy, 2003: 55; Aycan, 2008: 220; Kabasakal et al., 2012: 520). Boyacıgiller and Adler (1991: 275-276) also underscored the significance of cultural influences on managerial and organizational phenomena, including leadership. Likewise, it has been empirically proved that despite some similarities, certain differences exist between cultures in terms of acceptable and unacceptable leadership styles (Den Hartog et al., 1999: 241; Ensari and Murphy, 2003: 58-61; Dorfman et al., 2012: 507-508; Kabasakal et al., 2012: 525-527).

In previous studies, in which the leadership perceptions, expectations, and attributions of Turks were investigated and discussed, the scope was limited to the people who were living only in Turkey (Paşa et al., 2001: 570; Aycan and Fikret-Paşa, 2003: 133; Kostik et al., 2005: 248; Yörük, et al., 2011: 106; Karakitapoğlu-Aygün and Gümüşlüoğlu, 2013: 108; Pagda et al., 2021: 6). On the other hand, in some cross-cultural studies, in which Turks are considered too, not all Turkic societies were included. In such studies, frequently, either only Turkey was included as a Turkic country or she was clustered together with some Western, Arabic, North African, and/or Middle Eastern countries instead of other Turkic countries (Den Hartog et al., 1999: 234; Brodbeck et al., 2000: 15; Arslan, 2001: 341; Kabasakal and Bodur, 2002: 40; Ensari and Murphy, 2003: 56; Dorfman et al., 2012: 508; Kabasakal et al., 2012: 519). However, the term “Turk or Turkic” refers to a large group of people who currently live not only in Turkey, but also in other countries, including Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Uzbekistan, as well as in some other regions of the world (Garibova, 2011: 268). Özbilgin (2011: 278) also pointed out this problem and stated that culturally, clustering Turkey with Arabic and/or Middle Eastern countries would be controversial. This fact necessitates new studies to be carried out on Turks with a broader perspective to better understand what kind of leadership style is favored by Turkic societies. As far as is known, until now, no study has been conducted on the people of Turkic countries to uncover and identify their shared, ideal, and effective leadership style. Such an understanding can help establish a common theoretical ground. Drawing on this theoretical ground, an ideal leader profile for people living in Turkic countries can be identified and developed. In this regard, this research aimed to find out the prototypical attributes of leaders who are accepted, expected, recognized, and idealized by people living in Turkic countries. In line with this objective, first, leadership and culture concepts are defined and the relationship between them is explained. Then, building on this theoretical ground and findings obtained from the analysis of data collected from people of Turkic countries, an ideal leadership style for the overall Turkic society is identified.

2. CULTURE AND LEADERSHIP

At the crossroad of several definitions of leadership, there are some qualities, such as influence, initiative, charisma, intelligence, trustworthiness, perseverance, belief, passion, courage, vision, and power. Previous research indicated that similarities and differences in leadership conceptualizations and perceptions across different societies derive from their cultures (Dorfman et al., 1997: 249-262; Den Hartog et al., 1999: 237-250; Brodbeck et al., 2000: 11-23; Kabasakal et al., 2012: 523-528). Culture simply refers to a common understanding, way of life, meaning-making, attributions, identities, and reactions of a society that help them to be differentiated from other people through shared beliefs, assumptions, values, and norms (Aycan et al., 2000: 194-196; Hofstede, 2001: 9-10). Culture has indispensable importance in understanding social phenomena. Such that, there is a constant and dynamic interaction between culture, environment, and individuals. Every individual is a contributor and so, a part of a certain culture. Also, culture influences how people perceive, make of, and interpret their

social environment. The dimensionality of culture (i.e., high versus low power distance, uncertainty avoidance, masculinity versus femininity, and collectivism versus individualism) was uncovered and conceptualized for the first time by Hofstede (1980: 65-210). Subsequently, some new dimensions of culture were identified, such as Confucian work dynamism or long-term versus short-term orientation (Hofstede and Bond, 1988: 16). Moreover, apart from Hofstede's framework, other cultural frameworks have been developed by several researchers, such as Kluckhohn and Strodtbeck (1976), Hall and Hall (1990), Trompenaars and Hampden-Turner (1998), Schwartz (1999), and House et al. (2001).

Leaders are influencers and organizers of groups of people at various levels and important formatives and enactors of cultures. Generally, two distinct processes are followed by individuals to perceive and accept someone as a leader. In the first type, which is called the inference-based process, leadership is attributed to a specific person by considering his or her successes and/or achievements (Meindl et al., 1985: 81-99). However, in the second type, which is called the recognition-based process, someone is recognized and accepted as a leader as a result of a comparison of his or her characteristics and behaviors with that of an implicit leadership prototype (Lord et al., 1986: 403). In this research, the recognition-based process is taken into account. A prototype refers to a collection of several attributes and behavior patterns. Culture makes way for the emergence and development of a prototype of effective leadership in a certain society through shared beliefs, values, and norms. Accordingly, prototypes of effective leadership differ from culture to culture. For example, while in some cultures, the authoritarian leadership style is favorable, in others, it may be something that should be avoided (Den Hartog et al., 1999: 228). This view indicates the fact that leadership prototypes are outcomes of the expectations of people who are members and part of a specific culture. This is a condition that was also explained by the implicit leadership theory (Shondrick et al., 2010: 959). Namely, when someone displays certain behaviors, attitudes, and qualities that match with the leadership prototype of an individual, leadership is attributed to this person by him or her (Kenney et al., 1994: 411). Hence, culture is expected to have an impact on leadership conceptualizations and expectations of societies (Shaw, 1990: 635; Gerstner and Day, 1994: 121).

Likewise, the findings and theoretical implications of previous studies (Dorfman et al., 1997: 249-262; Brodbeck et al., 2000: 11-23; Arslan, 2001: 342-344; Ensari and Murphy, 2003: 58-61; Dorfman et al., 2012: 507-510; Kabasakal et al., 2012: 527), including the GLOBE research, showed that culture was one of the determinants of leadership within a certain society. In every society, leaders whose behaviors, attitudes, and characteristics match with expectations of the people, perform better and can be more effective than those who don't (Jackofsky et al., 1988: 48). This fact is explained by the culturally endorsed theory of leadership. According to this theory, when the ideal leadership style of a society is known, what type of leaders is expected can be figured out, so that their deeds can be predicted. It occurs through a process in which first, culture influences leadership expectations of people. Then, leadership expectations of people determine ideal and effective leadership style within a certain society (Dorfman et al., 2012: 506). In line with this view, approaching the leadership phenomenon as a set of personal attributes and behaviors identified as outcomes of shared beliefs, values, norms, and expectations of a society will not be incorrect.

When it comes to leadership among Turks, some studies conducted in Turkey draw attention. For instance, Paşa et al. (2001: 575-582) identified attributes of ideal leaders in Turkey as relationship orientation (i.e., team integrating and paternalistic behaviors), task orientation (i.e., administrative skills), participative (i.e., consultation, team orientation, and valuing others), and charismatic/transformational (i.e., being decisive, inspirational, and visionary). In another study, Kabasakal et al. (2012: 526) uncovered that in Turkey, an ideal leader should be decisive, team integrator, visionary, honest, competent, inspirational, performance-oriented, diplomatic, collaborative, participative, self-sacrificing, and humane. According to the findings of Karakitapoğlu-Aygün and Gümüşlüoğlu (2013: 126), transformational leadership was perceived slightly differently by Turks in that it was identified through emic dimensions, such as considerate-paternalistic, inspiring charismatic, and active-stimulating. Moreover, Pagda et al. (2021: 8-10) found in Turkey that leadership qualities, such as participative, team-oriented, humane-oriented, and charismatic are expected and favored. Although these findings contributed significantly to the literature and understanding related to the leadership among Turks, because not all Turkic countries were included in those studies, it is not possible to generalize their findings to other Turkic societies.

As for the large-scale and multi-cultural studies on leadership including Turks, Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness (i.e., GLOBE) research stands out. Although significant contributions were made through GLOBE research as to the conceptualization and understanding of the leadership phenomenon, it can be argued that there were some missing aspects regarding the leadership perceptions and attributions of Turks. For example, the fact that several societies of Turks (i.e., Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Turk, Turkmen, and Uzbek) are culturally related to each other and heirs of the same historical heritage was ignored. Such that, the regions where Turks live and inhabit were not scrutinized in a unified way. Instead, these regions were separated as Eastern Europe, Southern Asia, Confucian Asia, and the Middle East without considering the cultural ties between Turkic societies (Dorfman et al., 2012: 507). In addition, except for Turkey and Kazakhstan, other Turkic countries were not included in the research. Nevertheless, the very close scores of Turkey and Kazakhstan on the leadership dimensions, such as charisma, self-protective, humane, team-oriented, participative, and autonomous, could be considered as an indicator of the fact that they are culturally related and so, can have identical leadership prototypes (Den Hartog et al., 1999: 238-239). Besides, frequently, Turkey was grouped with Arabic and Northern African countries, such as Egypt, Morocco, Kuwait, and Qatar. Moreover, other Turkic countries were not considered in any region with regard to the cultural associations between them (Kabasakal and Bodur, 2002: 40; Kabasakal et al., 2012: 520). However, people of Turkey (i.e., Turks) are culturally closer to other Turkic societies than those living in North African and Arabic countries, because Turkic people have many common historical, ethnic, linguistic, spiritual, religious, and cultural attributes (Golden, 1992: 379-416). For example, Turkic people share a background dating back to prehistorical ages, they tell the same sagas to their children for centuries, they all speak dialects of Turkic language some of which are mutually intelligible, almost all of them are Muslims, they live in integrated geography, and to a large extent, they have similar beliefs, values, norms, traditions, and expectations (Golden, 1998: 16-29). It was also evident that integrated geography, common language, and religion can help convey beliefs, values, and norms across groups of people, such as tribes (Brodbeck et al., 2000: 5; Kabasakal and Dastmalchian, 2001: 481). Indeed, the fact that Turkish society is different from Arabic and North African societies in terms of culture and leadership expectations despite some similarities, was admitted by also GLOBE researchers as they obtained new findings and made progress in their studies (Kabasakal et al., 2012: 526-527). Accordingly, assessing the leadership expectations and thoughts of Turks by grouping them with north African and Arabic countries may result in misleading consequences, especially when the purpose was to identify the ideal leadership prototype among Turks. Likewise, in another leadership research where Turkey was included, leadership prototypes of twenty-two European countries were identified and compared among country clusters (Brodbeck et al., 2000: 15). However, again, since other Turkic states were not included in the analysis, it would be misleading to generalize the findings regarding Turkey to other Turkic communities. From this perspective, clustering Turkic societies as a whole and then, evaluating their leadership expectations and ideas together can make more sense. Hence, it is a necessity to conduct research in a way to cover not only Turkey but also other Turkic countries to identify their common ideal leadership prototype. Accordingly, in the following sections, in light of the shared cultural characteristics of Turkic states (i.e., Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Turkmenistan, and Uzbekistan), an ideal leadership style is uncovered.

3. METHOD

3.1. Research Design and Participants

In this emic, exploratory, cross-sectional, and phenomenological research, semi-structured interviews were conducted with a total of 224 participants from Turkic countries, including Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Turkmenistan, and Uzbekistan to identify a common, ideal leadership style for Turkic society. Information about participants is given in Table 1 (See Appendix 1).

3.2. Data Collection Procedure

The data were collected through semi-structured interviews between January 17 and April 1, 2022, from a total of 224 participants who have a Turkic origin. Purposive and snowball sampling techniques were used to access participants. The first participants from each country were people known to the researcher. The next

participants were those who were directed and recommended by an interviewed participant. For example, the first participant from Azerbaijan was one of the contacts of the researcher. After interviewing the first interviewee, he was asked to recommend and direct other likely participants. In this way, every recommended individual (i.e., a total of 312 people) was contacted and invited to participate in this research. However, only 224 agreed to be interviewed. Interviews were conducted with participants from Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Turkey respectively. When the interviews of the participants from a country were completed, the interviews of the participants from another country started. Face-to-face interviews were held with a total of 191 participants in Istanbul, at the most convenient location for the participants, such as a university library, office of the participant, and/or office of the researcher. Care was taken to ensure that the interview location was quiet enough and that the participant was not disturbed by external influences. Online interviews were held with the rest of the participants on the Zoom software. Interviews were conducted in English by the author to ensure a common understanding. During the interviews, one specific, open-ended question was asked to each participant. This was: *Which qualities do you expect an ideal leader to have?* With the permission of the participants, face-to-face interviews were recorded using a smart mobile phone and online interviews were recorded using the recording feature of the Zoom software. An ethical approval, numbered E-65836846-044-235801, regarding the conduct of the study was obtained from the Ethics Committee of the university where the author works.

3.3. Data Analysis Strategy

The data were analyzed through the content analysis technique (Krippendorff, 1980). In this process, various procedures were applied in a sequence within 7 stages. In the first stage, every participant was given a code name to ensure their confidentiality. Code A1 was given to the first participant from Azerbaijan, code Ka1 was given to the first participant from Kazakhstan, code Ky1 was given to the first participant from Kyrgyzstan, code U1 was given to the first participant from Uzbekistan, code T1 was given to the first participant from Turkmenistan and code Tr1 was given to the first participant from Turkey. In the second stage, recordings of face-to-face and online interviews were transcribed on a Microsoft Word document. In the third stage, the answers of participants were read and checked thoroughly to identify codes and establish associations between them. In the fourth stage, themes were determined by grouping theoretically and semantically associated codes. In the fifth stage, themes were defined by referring to the leadership literature and addressing the statements of participants. In the sixth stage, components were determined by grouping theoretically and semantically associated themes. And, in the last stage, the prototypical leadership construct was defined and explained around identified components.

4. FINDINGS

By reading the answers of participants several times and referring to the leadership literature, initially, a total of 78 codes were identified. However, after eliminating the codes that were almost synonymous and were not addressed by every group of participants from countries included in the study, 66 codes remained. In accordance with the purpose of the research, each code represented a specific quality that an ideal, prototypical leader is expected to have according to Turkic participants. The list of codes was presented in Table 2 (See Appendix 2). After determining the final list of codes, in line with the content analysis procedure, how many times (i.e., frequencies) each code was mentioned by the interviewees was uncovered. Then, each code was grouped with other codes that could be theoretically and semantically related. In this way, 8 themes were identified. These themes were named *visionary, stimulating, smart, brave, charming, virtuous, caring, and authoritative* in line with the extant definitions within leadership literature.

If codes are considered to be first-order qualities, then, the themes can be thought of as dimensions or second-order qualities of the prototypical leadership construct of Turkic people. Accordingly, findings indicated that a *visionary* leader is concerned with the future, tends to change the status quo, and uses his or her intuitions to make decisions when necessary. This definition was supported by participant A2 as follows: *In unstable conditions, a true leader should be able to trust in his or her intuition to make challenging decisions. A stimulating leader is energetic, never gives up, and encourages others to challenge their limits and go beyond expectations.* Participant Ka12 addressed it as follows: *Real success can be achieved only by enthusiastic leaders who believe in*

their cause. A smart leader takes accurate and creative decisions and solves issues dexterously and practically by making use of his or her intelligence and knowledge. As participant Ky23 pointed out as follows: When everything we knew is useless, an ideal leader should appear with creative solutions. A brave leader is psychologically resilient, knows how to take risks, takes responsibility for failure, takes initiative when necessary, and sacrifices his or her interests. This was expressed by participant U14 as follows: An ideal leader should guide the way by taking risks and initiatives. A charming leader is sociable, has a wide network of reliable relationships, is emulated by others, and attracts people extraordinarily through influential and strong eloquence, simple but elegant clothing, and a sense of humor. Participant T27 highlighted this as follows: I expect a leader to be extraordinary almost in every sense and fascinate others with unusual demeanor, words, and actions. A virtuous leader is someone who is respected and followed by others not because of positional power, but due to several virtues, such as honesty, fairness, patience, generosity, and morality. Participant Tr32 drew attention to this quality as follows: A leader's rank in the organizational hierarchy does not mean much to me. What matters to me is how honest, reliable, moral, mature, and conscientious the leader is. A caring leader protects, helps, supports, and listens to followers, and has a constructive, friendly, sensitive, empathetic, polite, and nurturing manner toward them. Participant A19 addressed this quality as follows: An ideal leader should look after followers, act like their father, be concerned with their problems, and spare time to interact with them. An authoritative leader is a disciplined, willful, and strong-minded person who doesn't change his or her mind easily and organizes people and resources quickly in a way to implement planned actions. Participant U7 gave insight into this as follows: I am a disciplined person. Therefore, I expect to work with an orderly and planned leader, who is capable of dealing with compelling situations by virtue of his willfulness.

When these themes were examined and evaluated with regard to the leadership literature, it was noticed that it was possible to group them into two categories, such as *charismatic* and *paternalistic*. In the leadership literature, there are several definitions of charismatic leadership. For example, Weber (1978: 241) defined charisma as a gift bestowed by God which comprises superhuman and fascinating qualities and extraordinary power that arouses admiration and liking in others. And, Conger et al. (2000: 748-749) defined charismatic leadership as the possession of strategic vision and discourse, sensitivity to the environment and followers' needs, courage to take personal risks, and display of extraordinary behaviors. Accordingly, in this research, the *charismatic* component consisted of themes, such as *visionary, stimulating, smart, brave, and charming* which overlapped the extant definitions of charismatic leadership. Similarly, within the leadership literature, paternalism refers to treating people just like how a father treats his children. Such a relationship is expected to be hierarchical in which care and protection of the superior were exchanged with loyalty and deference of the subordinate (Ayca, 2006: 446). Likewise, paternalistic leadership was defined as a set of fatherly behaviors and attitudes including benevolence, authority, morality, formation of a working environment similar to a family, the establishment of trust-based relations with employees, and the expectation of employees to be obedient and respectful (Pellegrini and Scandura, 2008: 568-570; Ayca, 2014: 1). Accordingly, in this research, the *paternalistic* component consisted of themes, such as *virtuous, caring, and authoritative* which is consistent with the extant literature on paternalistic leadership. Ultimately, it was clear that participants concurringly expected and idealized their leaders to be *charismatic* and *paternalistic*. As far as is known, for the first time, this finding reflected the common prototypical leadership style among Turkic people. The codes, their frequencies, themes, and components are presented in Table 2 (See Appendix 2).

5. DISCUSSION

Findings indicated that the ideal leadership style of Turkic people comprised several qualities in three orders. The first-order qualities were a total of 66 codes that were derived from and looked for within the answers of participants. The second-order qualities were a total of 8 themes (i.e., *visionary, stimulating, smart, brave, charming, virtuous, caring, and authoritative*) which were identified by grouping theoretically and semantically related codes. The third-order qualities were a total of 2 components (i.e., *charismatic* and *paternalistic*) which were identified by grouping theoretically and semantically related themes. In this way, the prototypical, ideal leadership construct of Turkic people was uncovered. As far as is known, this emic research was the first to investigate and identify the ideal leadership style among Turkic people. Therefore, it is believed that significant theoretical contributions were made not only to the national leadership literature of Turkic countries but also to

the global leadership literature. As such, previously, Dorfman et al. (1997: 261-262) found that some leadership qualities, such as supportiveness, rewarding on a contingent basis, and charisma were universal. Den Hartog et al. (1999: 239) also found that universally accepted leadership attributes included several qualities of charismatic and transformational leadership. The findings of this research contributed to such kind of previous cross-cultural studies in that what they discovered was confirmed for the first time in a sample that comprised participants from Turkic countries. Moreover, new understandings were brought to the emic leadership research, previously conducted only in Turkey, especially in a way to generalize their findings to other Turkic countries. For example, Paşa et al. (2001: 575) contributed to the emic leadership literature in Turkey by identifying the attributes of ideal leaders. They uncovered that relationship orientation (i.e., team integrating and paternalistic behaviors), task orientation, participation (i.e., consultation, team orientation, and valuing others), and charisma (i.e., being decisive, inspirational, and visionary) were attributes of ideal leaders in Turkey. The findings of Kabasakal et al. (2012: 526) were also supportive of previous leadership studies in Turkey. According to them, an ideal leader in Turkey should possess several qualities, such as being decisive, team integrator, visionary, honest, competent, inspirational, performance-oriented, diplomatic, collaborative, participative, self-sacrificing, and humane. Although they adopted a different approach, the findings of Karakitapoğlu-Aygün and Gümüşlüoğlu (2013: 118-120) also overlapped to a certain extent with the findings of previous emic studies. However, as distinct from others, they revealed an emic version of transformational leadership consisting of dimensions, such as considerate-paternalistic, inspiring-charismatic, and active-stimulating. Finally, in a recent emic study by Pagda et al. (2021: 10), findings revealed that since the first GLOBE research in Turkey, there were minor changes in the scores of outstanding leadership attributes, such as participative, team-oriented, humane-oriented, and charismatic. When the findings of these studies are taken together, it can be realized that the leadership characteristics uncovered in previous, separate research, overlap with each other to some extent in that they refer to charismatic, transformational, and paternalistic qualities in general. However, the most important limitation and shortcoming of previous emic studies could be the fact that when referring to the people, they only took into account those in Turkey. Thence, other Turkic contexts were not investigated. It is believed that this important limitation and shortcoming have been eliminated with this study. When the findings of previous emic studies and the findings of this study are evaluated together, it can be realized that except for some minor differences, the idealized leadership qualities of the people of Turkey can be generalized partially to other Turkic people. Although the differences between the leadership qualities identified in this study and those uncovered in previous emic studies are called minor, they are important as well. For example, as far as is known, as distinct from previous emic studies, in this research, some first-order leadership qualities, such as intuitive, agile, mediator, psychologically strong, orator, humoristic, moral, spiritual, tolerant, and willful, and some second-order leadership qualities, such as smart, brave, charming, and virtuous were identified for the first time. Another important difference from previous studies was that it has been shown that the identified ideal leadership qualities were valid not only in Turkey but also in all Turkic communities. Therefore, it is believed that the findings of this study made a significant theoretical contribution to both the international leadership literature and the leadership literature of Turkic countries.

In addition to these theoretical contributions, some significant practical inferences can also be made. For example, identifying the ideal leadership style of Turkic people can help prospective expatriate managers who will work in Turkic countries to fit themselves into the leadership expectancies of Turkic people. In this way, leaders of any type of organization in Turkic countries can not only achieve organizational objectives efficiently but also win the hearts and minds of their followers. Further, findings can help faculty of business schools and/or political schools to improve their undergraduate and postgraduate curriculum in a way to make their students and/or trainees aware of the leadership expectancies and prototype of Turkic society. In this way, prospective business, public, and/or political leaders who will graduate from these programs and who have an interest in the Turkic people can learn the framework of ideal leadership through the eyes of Turkic society. It can be expected that such a contribution will enable the establishment of healthier and longer-term relations with Turkic countries in the future. Moreover, defining the ideal leadership style of the Turkic people can enhance the ongoing efforts toward the development of commercial, political, and cultural cooperation, integration, and coordination between the Turkic states and the other states of the world.

Despite these significant contributions, however, there are some limitations of this study. Although as many participants as possible were tried to be reached, the number of participants might not have been large enough. This situation can threaten the generalizability of the findings. Nevertheless, due to the saturated responses and their significant frequencies, it could be assumed that the findings had an acceptable level of validity and reliability. However, since such a study was conducted for the first time, collecting data from a larger sample would have enhanced its validity and reliability. In this regard, in the future, researchers can repeat this research on a larger number of participants from Turkic countries to test the generalizability and accuracy of the findings. Another limitation could be that national cultural characteristics were not included within the scope of the research. To put it more clearly, since the cultural characteristics of the participants were not investigated in this study, the relationship between participants' expectations of cultural values, and their expectations of an ideal leader prototype were not revealed. Hence, in the future, the expectations of participants from Turkic countries about cultural values can be investigated. In line with the approach used in this study, shared cultural values between Turkic states can be revealed in the light of historical facts and extant literature. In addition, how the shared cultural values of Turkic people relate to their ideal leadership prototype can be investigated. Moreover, a Turkic ideal leadership style scale can be developed to measure the effectiveness of leaders operating in any type of organization in Turkic states.

6. CONCLUSION

In this research, as far as is known, for the first time, the *Turkic ideal leadership style* has been identified. By this means, it is believed that an important practical need has been met and a significant theoretical gap has been filled. Also, in line with an emic approach, it was emphasized that in terms of leadership expectations, it would be more accurate to evaluate the Turks living in Turkey together with the people of other Turkic states rather than Arabic countries. As a matter of fact, the results showed that there was a great deal of overlap among Turkic people in terms of ideal leadership expectations. This fact can be considered proof of the cultural affinity of the Turkic people. In this respect, it is believed that this emic study has opened new avenues for new research to be made in the future and has contributed significantly to the extant leadership literature.

REFERENCES

- Arslan, M. (2001). "A Cross-Cultural Comparison of Achievement and Power Orientation as Leadership Dimensions in Three European Countries: Britain, Ireland, and Turkey", *Business Ethics: A European Review*, 10/4, 340-345.
- Aycan, Z., Kanungo, R., Mendonca, M., Yu, K., Deller J., Stahl, G., Kurshid, A. (2000). "Impact of Culture on Human Resource Management Practices: A 10-Country Comparison", *Applied Psychology: An International Review*, 49/1, 192-221.
- Aycan, Z. and Fikret-Paşa, S. (2003). "Career Choices, Job Selection Criteria, and Leadership Preferences in a Transitional Nation: The Case of Turkey", *Journal of Career Development*, 30/2, 129-144.
- Aycan, Z. (2006). "Paternalism: Towards Conceptual Refinement and Operationalization", *Indigenous and Cultural Psychology: Understanding People in Context*, (Ed: Kim, U. et al.), Springer, Boston.
- Aycan, Z. (2008). "Cross-Cultural Approaches to Leadership", *The Handbook of Cross-Cultural Management Research*, (Ed: Smith, P. B. et al.), Sage.
- Aycan, Z. (2014). "Paternalistic Leadership", *Encyclopedia of Management Vol. 6.*, (Ed: Cooper, C.), Wiley & Sons.
- Boyacigiller, N. A. and Adler, N. J. (1991). "The Parochial Dinosaur: Organizational Science in a Global Context", *Academy of Management Review*, 16/2, 262-290.
- Brodbeck, F. C. et al. (2000). "Cultural Variation of Leadership Prototypes Across 22 European Countries", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73/1, 1-29.
- Conger, J. A., Kanungo, R. N., and Menon, S. T. (2000). "Charismatic Leadership and Follower Effects", *Journal of Organizational Behavior*, 21/7, 747-767.
- Den Hartog, D. N. et al. (1999). Culture Specific and Cross-Culturally Generalizable Implicit Leadership Theories: Are Attributes of Charismatic/Transformational Leadership Universally Endorsed?", *Leadership Quarterly*, 10/2, 219-256.

- Dorfman, P. W., Hibino, S., Lee, J. K., Tate, U., and Bautista, A. (1997). "Leadership in Western and Asian Countries: Commonalities and Differences in Effective Leadership Processes Across Cultures", *Leadership Quarterly*, 8/3, 233–274.
- Dorfman, P. W., Javidan, M., Hanges, P., Dastmalchian, A., and House, R. (2012). "GLOBE: A Twenty Year Journey into The Intriguing World of Culture and Leadership", *Journal of World Business*, 47/4, 504-518.
- Ensari, N. and Murphy, S. E. (2003). Cross-Cultural Variations in Leadership Perceptions and Attribution of Charisma to The Leader", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 92/1-2, 52–66.
- Garibova, J. (2011). "A Pan-Turkic Dream: Language Unification of Turks", *Handbook of Language and Ethnic Identity: The Success-Failure Continuum in Language and Ethnic Identity Efforts Volume 2*, (Ed: Fishman, J. A. and Garcia, O.), Oxford University Press.
- Gerstner, C. R. and Day, D. D. (1994). "Cross-Cultural Comparison of Leadership Prototypes", *Leadership Quarterly*, 5/2, 121–134.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz.
- Golden, P. B. (1998). "Turkic Peoples: A Historical Sketch", *The Turkic Languages*, (Ed: Johanson, L. and Csato, E. A.), Routledge.
- Hall, E. T. and Hall, M. R. (1990). *Understanding Cultural Differences*, Intercultural Press.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*, Sage.
- Hofstede, G. and Bond, M. H. (1988). "The Confucius Connection: From Cultural Roots to Economic Growth", *Organizational Dynamics*, 16/4, 5–21.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Sage.
- House, R., Javidan, M., and Dorfman, P. (2001). "Project GLOBE: An introduction", *Applied Psychology: An International Review*, 50/4, 489-505.
- Jackofsky, E. F., Slocum, J. W., and McQuaid, S. J. (1988). "Cultural Values and the CEO: Alluring Companions?", *Academy of Management Executive*, 2/1, 39-49.
- Kabasakal, H. and Dastmalchian, A. (2001). "Introduction to The Special Issue on Leadership and Culture in The Middle East", *Applied Psychology: An International Review*, 50/4, 479-488.
- Kabasakal, H. and Bodur, M. (2002). "Arabic Cluster: A Bridge between East and West", *Journal of World Business*, 37/1, 40–54.
- Kabasakal, H., Dastmalchian, A., Karaçay, G., and Bayraktar, S. (2012). "Leadership and Culture in The MENA Region: An Analysis of The GLOBE Project", *Journal of World Business*, 47/4, 519-529.
- Karakitapoğlu-Aygün, Z. and Gümüslüoğlu, L. (2013). "Dönüştürücü Liderliğin Türkiye Bağlamında Yeniden Kavramsallaştırılması", *Türk Psikoloji Dergisi*, 28/72, 105-124.
- Kenney, R. A., Blascovich, J., and Shaver, P. R. (1994). "Implicit Leadership Theories: Prototypes for New Leaders", *Basic and Applied Social Psychology*, 15/4, 409–437.
- Kluckhohn, F. R. and Strodtbeck, F. L. (1976). *Variations in Value Orientations*, Greenwood Press.
- Kostik, Z., Şahin, B., Demir, C., Kavuncubaşı, Ş., and Şen, D. (2005). "An Evaluation of the Leadership Attitudes of Managers in Turkish Armed Forces' Hospitals", *Military Medicine*, 170/3, 247-250.
- Krippendorff, K. (1980). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, Sage Publications.
- Lord, R. G., de Vader, C. L., and Alliger, G. M. (1986). "A Meta-Analysis of the Relation between Personality Traits and Leadership Perceptions: An Application of Validity Generalization Procedures", *Journal of Applied Psychology*, 71/3, 402–410.
- Meindl, J. R., Ehrlich, S. B., and Dukerich, J. M. (1985). "The Romance of Leadership", *Administrative Science Quarterly*, 30/1, 78–102.
- Özbilgin, M. F. (2011). Leadership in Turkey: Towards an Evidence Based and Contextual Approach", *Leadership Development in The Middle East*, (Ed: Metcalfe, B. D. and Mimouni, F.), Edward Elgar Publishing.

- Pagda, Z., Bayraktar, S., and Jimenez, A. (2021). "Exploring Culture and Leadership After 23 years: A Replication of GLOBE Project in Turkey", *Journal of International Management*, 27/1, 1-17.
- Paşa, S. F., Kabasakal, H., and Bodur, M. (2001). "Society, Organisations, and Leadership in Turkey", *Applied Psychology: An International Review*, 50/4, 559-589.
- Pellegrini, E. K. and Scandura, T. A. (2008). "Paternalistic Leadership: A Review and Agenda for Future Research", *Journal of Management*, 34/3, 566-593.
- Schwartz, S. H. (1999). "A Theory of Cultural Values and Some Implications for Work", *Applied Psychology: An International Review*, 48/1, 23-47.
- Shaw, J. B. (1990). "A Cognitive Categorization Model for The Study of Intercultural Management", *Academy of Management Review*, 15/4, 626-645.
- Shondrick, S. J., Dinh, J. E., and Lord, R. G. (2010). "Developments in Implicit Leadership Theory and Cognitive Science: Applications to Improving Measurement and Understanding Alternatives to Hierarchical Leadership", *The Leadership Quarterly*, 21/6, 959-978.
- Trompenaars, F. and Hampden-Turner, C. (1998). *Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Business*, McGraw-Hill.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, (Ed: Roth, G. and Wittich, C.), University of California Press.
- Yörük, D., DüNDAR, S., and Topçu, B. (2011). "Türkiye'deki Belediye Başkanlarının Liderlik Tarzı ve Liderlik Tarzını Etkileyen Faktörler", *Ege Akademik Bakış*, 11/1, 103-109.
- Yukl, G. (1989). "Managerial Leadership: A Review of Theory and Research", *Journal of Management*, 15/2, 251-289.

Appendix-1

Table 1: Participants

Criteria	Azerbaijan		Kazakhstan		Kyrgyzstan		Uzbekistan		Turkmenistan		Turkey		Total		
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
Gender	Male	17	42,50	21	55,26	17	51,52	22	56,41	20	58,82	19	47,5	116	51,79
	Female	23	57,50	17	44,74	16	48,48	17	43,59	14	41,18	21	52,5	108	48,21
	Total	40	100,00	38	100,00	33	100,00	39	100,00	34	100,00	40	100	224	100,00
Education level	Highschool	7	17,50	4	10,53	5	15,15	7	17,95	3	8,82	6	15	32	14,29
	Bachelor's degree	17	42,50	18	47,37	15	45,45	15	38,46	16	47,06	16	40	97	43,30
	Master's degree	12	30,00	10	26,32	9	27,27	11	28,21	10	29,41	11	27,5	63	28,13
	Doctoral degree	4	10,00	6	15,79	4	12,12	6	15,38	5	14,71	7	17,5	32	14,29
Total	40	100,00	38	100,00	33	100,00	39	100,00	34	100,00	40	100	224	100,00	
Profession	engineer	1	2,50	2	5,26	0	0,00	1	2,56	0	0,00	2	5	6	2,68
	teacher	6	15,00	5	13,16	3	9,09	4	10,26	5	14,71	3	7,5	26	11,61
	graduate student	9	22,50	8	21,05	7	21,21	5	12,82	7	20,59	10	25	46	20,54
	doctoral student	5	12,50	4	10,53	2	6,06	5	12,82	3	8,82	6	15	25	11,16
	nurse	2	5,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1	2,94	3	7,5	6	2,68
	medical doctor	3	7,50	0	0,00	1	3,03	3	7,69	4	11,76	4	10	15	6,70
	academician	4	10,00	6	15,79	4	12,12	6	15,38	5	14,71	7	17,5	32	14,29
	business person/specialist	5	12,50	6	15,79	8	24,24	7	17,95	6	17,65	5	12,5	37	16,52
	translator	5	12,50	7	18,42	8	24,24	8	20,51	3	8,82	0	0	31	13,84
	Total	40	100,00	38	100,00	33	100,00	39	100,00	34	100,00	40	100	224	100,00
Marital status	Single	23	57,50	24	63,16	21	63,64	23	58,97	20	58,82	23	57,5	134	59,82
	Married	17	42,50	14	36,84	12	36,36	16	41,03	14	41,18	17	42,5	90	40,18
	Total	40	100,00	38	100,00	33	100,00	39	100,00	34	100,00	40	100	224	100,00
Age	Min-Max	M(SD)	Min-Max	M(SD)	Min-Max	M(SD)	Min-Max	M(SD)	Min-Max	M(SD)	Min-Max	M(SD)	Min-Max	M(SD)	
	25-56	37,35(7,39)	26-48	37(5,86)	28-50	37,79(6,22)	24-49	39,64(6,63)	26-49	35,59(7,34)	25-48	37,45(6,93)	24-56	37,50(6,79)	

Appendix-2

Table 2: Construct of Ideal Leadership Style among Turkic People

Components	Themes	Codes	Azerbaijan		Kazakhstan		Kyrgyzstan		Uzbekistan		Turkmenistan		Turkey		Total			
			Frequency	%	Frequency	%	Frequency	%	Frequency	%	Frequency	%	Frequency	%	Frequency	%		
visionary		future-oriented	24	60,0	27	71,1	11	33,3	15	38,5	21	61,8	25	62,5	123	54,9		
		foresighted	11	27,5	14	36,8	19	57,6	16	41,0	15	44,1	21	52,5	96	42,9		
		change agent	6	15,0	16	42,1	14	42,4	17	43,6	30	88,2	23	57,5	106	47,3		
		transformative	12	30,0	13	34,2	9	27,3	20	51,3	24	70,6	12	30	90	40,2		
		intuitive	15	37,5	15	39,5	7	21,2	24	61,5	21	61,8	14	35	96	42,9		
		stimulating		proactive	23	57,5	17	44,7	24	72,7	37	94,9	22	64,7	15	37,5	138	61,6
				energetic	32	80,0	19	50,0	22	66,7	24	61,5	26	76,5	9	22,5	132	58,9
				encouraging	33	82,5	21	55,3	23	69,7	28	71,8	27	79,4	11	27,5	143	63,8
				agile	7	17,5	20	52,6	18	54,5	26	66,7	31	91,2	4	10	106	47,3
				ambitious	10	25,0	29	76,3	19	57,6	24	61,5	21	61,8	9	22,5	112	50,0
enthusiastic	4			10,0	27	71,1	21	63,6	24	61,5	15	44,1	21	52,5	112	50,0		
assertive	26			65,0	31	81,6	29	87,9	21	53,8	11	32,4	10	25	128	57,1		
determined	28			70,0	34	89,5	19	57,6	16	41,0	9	26,5	7	17,5	113	50,4		
charismatic		logical	16	40,0	30	78,9	20	60,6	14	35,9	10	29,4	9	22,5	99	44,2		
		literate	24	60,0	37	97,4	21	63,6	16	41,0	25	73,5	11	27,5	134	59,8		
		creative	34	85,0	35	92,1	22	66,7	14	35,9	27	79,4	13	32,5	145	64,7		
		mediator	3	7,5	24	63,2	26	78,8	9	23,1	3	8,8	15	37,5	80	35,7		
		knowledgable	24	60,0	29	76,3	23	69,7	11	28,2	24	70,6	21	52,5	132	58,9		
		problem solver	24	60,0	27	71,1	27	81,8	12	30,8	13	38,2	17	42,5	120	53,6		
		intelligent	28	70,0	26	68,4	29	87,9	13	33,3	26	76,5	15	37,5	137	61,2		
		brave		self-sacrificial	27	67,5	27	71,1	18	54,5	15	38,5	21	61,8	13	32,5	121	54,0
				iniative taker	35	87,5	31	81,6	17	51,5	16	41,0	12	35,3	12	30	123	54,9
				responsible	26	65,0	30	78,9	30	90,9	27	69,2	29	85,3	23	57,5	165	73,7
psychologically strong risk bearer	6			15,0	12	31,6	19	57,6	7	17,9	2	5,9	8	20	54	24,1		
charming		orator	22	55,0	27	71,1	26	78,8	21	53,8	23	67,6	26	65	145	64,7		
		good looking	14	35,0	15	39,5	15	45,5	14	35,9	22	64,7	16	40	96	42,9		
		well-dressed	20	50,0	19	50,0	16	48,5	13	33,3	10	29,4	7	17,5	85	37,9		
		attractive	16	40,0	30	78,9	17	51,5	18	46,2	9	26,5	3	7,5	93	41,5		
		extraordinary	17	42,5	31	81,6	13	39,4	17	43,6	4	11,8	12	30	94	42,0		
		sociable	23	57,5	28	73,7	14	42,4	16	41,0	11	32,4	19	47,5	111	49,6		
		humoristic	6	15,0	26	68,4	12	36,4	8	20,5	1	2,9	5	12,5	58	25,9		
		imitatee	3	7,5	21	55,3	10	30,3	9	23,1	8	23,5	16	40	67	29,9		
emulated	4	10,0	16	42,1	11	33,3	5	12,8	2	5,9	6	15	44	19,6				
virtuous		cultivated	24	60,0	19	50,0	18	54,5	11	28,2	16	47,1	13	32,5	101	45,1		
		decent	21	52,5	14	36,8	19	57,6	14	35,9	17	50,0	20	50	105	46,9		
		ethical	16	40,0	19	50,0	20	60,6	34	87,2	28	82,4	24	60	141	62,9		
		moral	14	35,0	16	42,1	21	63,6	24	61,5	7	20,6	26	65	108	48,2		
		believer	12	30,0	13	34,2	23	69,7	13	33,3	11	32,4	27	67,5	99	44,2		
		honest	19	47,5	25	65,8	27	81,8	19	48,7	19	55,9	31	77,5	140	62,5		
		dependable	25	62,5	26	68,4	26	78,8	12	30,8	27	79,4	24	60	140	62,5		
		fair	27	67,5	30	78,9	24	72,7	16	41,0	30	88,2	35	87,5	162	72,3		
		generous	34	85,0	34	89,5	23	69,7	24	61,5	33	97,1	27	67,5	175	78,1		
		spiritual	9	22,5	26	68,4	26	78,8	7	17,9	12	35,3	12	30	92	41,1		
		patient	11	27,5	24	63,2	12	36,4	14	35,9	24	70,6	6	15	91	40,6		
		mature	16	40,0	29	76,3	10	30,3	16	41,0	16	47,1	12	30	99	44,2		
		paternalistic		positive	27	67,5	12	31,6	12	36,4	23	59,0	10	29,4	18	45	102	45,5
				supportive	25	62,5	9	23,7	13	39,4	27	69,2	17	50,0	14	35	105	46,9
				listener	29	72,5	8	21,1	10	30,3	12	30,8	4	11,8	9	22,5	72	32,1
participative	30			75,0	11	28,9	14	42,4	16	41,0	12	35,3	13	32,5	96	42,9		
constructive	32			80,0	3	7,9	16	48,5	24	61,5	17	50,0	12	30	104	46,4		
protector	37			92,5	35	92,1	28	84,8	31	79,5	32	94,1	28	70	191	85,3		
caring				mentor	26	65,0	7	18,4	14	42,4	12	30,8	7	20,6	9	22,5	75	33,5
				friendly	18	45,0	11	28,9	16	48,5	16	41,0	6	17,6	15	37,5	82	36,6
				polite	16	40,0	15	39,5	14	42,4	8	20,5	5	14,7	7	17,5	65	29,0
				compassionate	20	50,0	16	42,1	12	36,4	19	48,7	13	38,2	6	15	86	38,4
authoritative				helpful	26	65,0	24	63,2	13	39,4	12	30,8	16	47,1	11	27,5	102	45,5
				tolerant	24	60,0	27	71,1	16	48,5	12	30,8	13	38,2	15	37,5	107	47,8
				empathetic	28	70,0	23	60,5	18	54,5	13	33,3	19	55,9	4	10	105	46,9
				sensitive	28	70,0	18	47,4	21	63,6	4	10,3	7	20,6	10	25	88	39,3
				willful	34	85,0	27	71,1	29	87,9	18	46,2	20	58,8	13	32,5	141	62,9
		orderly	25	62,5	29	76,3	24	72,7	16	41,0	27	79,4	14	35	135	60,3		
		organizer	18	45,0	28	73,7	22	66,7	27	69,2	25	73,5	12	30	132	58,9		
authoritative		disciplined	29	72,5	31	81,6	21	63,6	25	64,1	28	82,4	16	40	150	67,0		
		planned	37	92,5	30	78,9	26	78,8	31	79,5	30	88,2	8	20	162	72,3		
		strong-minded	30	75,0	28	73,7	27	81,8	34	87,2	24	70,6	14	35	157	70,1		

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Nebiöglü, G. (2023). "Görsel Bir Anlatım Olarak Gerçeklik Algısı Temelinde "Madame Tussauds Müzesi"nin İncelenmesi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, Denizli, ss.415-429.

GÖRSEL BİR ANLATIM OLARAK GERÇEKLİK ALGISI TEMELİNDE "MADAME TUSSAUDS MÜZESİ" NİN İNCELENMESİ

Gonca NEBİOĞLU*

Öz

Değişen müze tanımları ve bundan etkilenen müzeye gitmenin habitusu, farklı sermaye biçimlerini de dönüştürmektedir. Aynı zamanda bu dönüşüm gerçeklik temelinde de yaşanmaktadır. Baudrillard, gerçeklik kavramının 20. yüzyıla doğru kaybedildiğini belirtmiştir. Baudrillard'a göre, artık simülasyon ve sembollerle konuşabileceğimiz sanal gerçekliğin varlığı söz konusu olmaktadır. Ek olarak sanat için de tek bir gerçeklik olgusunun olmadığından bahsetmektedir. Bu çalışma kapsamında, bahsi geçen bu değişimin ele alınabilmesi için "gerçeklik" olgusuna vurgu yapılan ve günümüzde çok ciddi bir ziyaretçi kitlesine sahip olan Madame Tussauds Müzesi konu edinilmiş, Bourdieu'nun habitus ve sermaye kavramları ile Baudrillard'ın Simülasyon Kuramı Madame Tussauds Müzesi üzerinden incelenmiştir. Madame Tussauds Müzesi, sık ziyaret edilen bir müze olması sebebiyle hem bir gerçekliği temsil etmekte hem de iletişim biçimlerinin değişkenliğinin incelenebileceği bir nesne haline gelmektedir. Bu nedenle Madame Tussauds'un, değişen müze kavramına bir örnek sağlayabileceği düşünülmüştür. Bunu yaparken sanat müzesi temsili olarak post-modern dünyanın değişen ilişki ve gerçeklik biçimlerini göstermeyi kolaylaştırabileceği öngörülmüştür. Çalışma sonuçlarında, Madame Tussauds Müzesi özelinde gerçeklik vurgusunun, sanat eserlerinin gerçeğe çok benzemesi üzerinden kurulmuş olduğu ve sergileme işleminin bu vurguya dayandığı tespit edilmiştir. Ek olarak gerçeklik vurgusunun ziyaretçi profilini ve müzelerin ziyaret edilme oranlarını etkilediği sonucuna varılmış ve ekonomik kaygıların ya da küresel sebeplerin, müzelerin kültürel sermayeden ziyade ekonomik sermaye araçlarına dönüşmesine yol açabildiği gözlenmiştir. Görsel iletişimin oldukça yaygın olduğu günümüzde, bu incelemenin farklı bir bakış açısı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Simülasyon Kuramı, Habitus, Kültürel sermaye ve ekonomik sermaye, Müzeler.*

EXAMINATION OF "MADAME TUSSAUDS MUSEUM" ON THE BASIS OF REALITY PERCEPTION AS A VISUAL EXPRESSION

Abstract

The changing definitions of museums and the habitus of going to the museum, which is affected by this, also transforms different forms of capital. At the same time, this transformation takes place on the basis of reality. Baudrillard stated that the concept of reality was lost towards the 20th century. According to Baudrillard, there is now the existence of virtual reality where we can talk with simulation and symbols. In addition, Baudrillard mentions that there is no single reality phenomenon for art. Within the scope of this study, Madame Tussauds Museum, which emphasizes the phenomenon of reality and has a very serious visitor mass today, was discussed in order to address this change, Bourdieu's concepts of habitus and capital and Baudrillard's Simulation Theory were examined through Madame Tussauds Museum. Since Madame Tussauds Museum is a frequently visited museum, it both represents a reality and becomes an object where the variability of communication forms can be examined. For this reason, it was thought that Madame Tussauds could provide an example of the changing museum concept. While doing this, it is foreseen that the post-modern world as a representation of the art museum can facilitate showing the changing relationship and reality forms. In the results of the study, it has been determined that the

*Arş. Gör. Dr. Gonca Nebiöglü, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ISPARTA, e-posta:goncanebi@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-6726-0558>).

emphasis on reality of Madame Tussauds Museum is based on the fact that the works of art are very similar to reality and the exhibition process is based on this emphasis. In addition, it has been concluded that the emphasis on reality affects the visitor profile and the rate of visiting museums, and it has been observed that economic concerns or global reasons may lead to the transformation of museums into economic capital tools rather than cultural capital. Today, where visual communication is quite common, it is thought that this review can provide a different perspective.

Keywords: *Simulation Theory, Habitus, Cultural capital and economic capital, Museums.*

Giriş

Her çağda iletişim oldukça önemlidir ve iletişim şekilleri zamanın getirdiği fikir ve düşüncelere göre şekil alabilir. Post-modern olarak tanımladığımız bu çağda görsel iletişim, kişiler üzerinde güçlü bir etki bırakmaktadır. Fakat görsel iletişimi daha da güçlü kılabilecek şey, nesnenin gerçeğe yakınlığı olabilmektedir. Bu çalışma fikrinin temeli “gerçeklik” arayışından ortaya çıkmıştır. Gerçekliği çalışmak ve gerçeklik tanımındaki değişiklikleri gözlemleyebilmek için, zamanın hâkim düşüncelerini takip eden bir yapı olarak müzeler tercih edilmiştir. Çalışma temelde üç meseleyle ilgilenmektedir. İlk olarak, müzelerin değişen dünyayla beraber nasıl dönüştüğü¹, ikinci olarak Bourdieu’nun kültürel sermaye olarak tanımladığı kavramı temsil eden müzelerin bu dönüşümden kaynaklı olarak nasıl ekonomik sermaye temsili haline geldiği ve son olarak gerçeklik vurgusunun özellikle müzelerin ziyaretçi profilleri (daha interaktif bir müze deneyimi yaşamak ve deneyimin bir parçası olmak bakımından) açısından ne ifade ettiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Modernizmin ve post-modernizmin yansıtıldığı alanları aktarabilmesi açısından sanat müzeleri ve daha özde “gerçeklik” tanımını devreye sokması açısından da Madame Tussauds Müzesi bu çalışma kapsamında ele alınmıştır. Madame Tussauds Müzesi’ni ele alırken Bourdieu’nun habitus ve sermaye kavramları ile Baudrillard’ın Simülasyon Kuramı temel alınmıştır. Bourdieu’nun sanat hakkındaki görüşleri ve kendisinin Avrupa müzeleriyle ilgili yapmış olduğu çalışma, bu çalışmanın da ilham kaynağı olmuştur.

Baudrillard’a göre, postmodern gerçeklik algısı nesnellikten sanallığa doğru değişmekte ve kaygan bir zeminde yapılanmaya başlamaktadır. Baudrillard bu aşamayı hiper gerçeklik olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla artık gerçek ve kopya arasında bir fark kalmamış, çoğu zaman gerçeğin kendisinden ziyade temsili önemsizmeye başlanır olmuştur (Baudrillard, 2010). Bu temsillerin algılanışına birçok farklı anlam yüklenebileceğinden çoklu kimlikler ve çok anlamlılık gibi tanımlamalar ortaya çıkmaktadır. Bu çoğul bakış açısı sanata da yansımıştır. Gerçekliğin kurgulanışı sanatın farklı alanlarında özellikle fotoğraflarda ve romanlarda incelenen bir unsur olmuştur. Cindy Sherman’ın fotoğraflarının gerçeklik bağlamında incelenmesini amaçlayan bir çalışmada, sanatçının kendi varoluşsal gerçekliği, kimlikleri ve mekanları kendine mal ederek yeniden kurgulanması dikkat çekmiştir. Gerçeklik kavramını ele alan yeniden kurgulamalarda farklı sorunsallaştırmalar ya da o dönemin hâkim düşünceleri kullanılabilir. Örneğin; Madame Tussauds Müzesi popüler kültürün gerçeklik algısı üzerine yoğunlaşırken, Sherman tüketim toplumu içindeki popüler kültür imgelerini kadın olma durumu üzerinden sorgulamaktadır. Kadın hakları ve kadının erkek egemen toplumlardaki rolleri gibi bazı sorunsalları kullanan sanatçı, kadını cinsel bir obje, ev işlerine boğulmuş bir anne ya da şöhretin doruğunda bir star olmuş halde yeniden yorumlamaktadır (Güray, 2017). Aynı bağlamda, postmodern düşünce içerisinde ve bu düşünce ışığında oluşturulan eserlerde belli bir doğrudan ve gerçekten söz etmek mümkün değildir. Yapılan başka bir çalışmada, postmodern romana ait özellikler Masumiyet Müzesi adlı romanda incelenmiştir. Postmodern romanın en belirgin özelliklerinden olan kurmaca-gerçek ikilemi noktasından hareketle Masumiyet Müzesi romanının “postmodern anlatı” olduğu sonucuna ulaşılmış ve romanda “muğlak” bir gerçeklik atmosferinin oluşturulmasında eserin nasıl yazıldığı hikâyesinin (bir başka deyişle üstkurmaca) yazara yardımcı olduğu belirtilmiştir. Pamuk, Masumiyet Müzesi’nde kendisini bir karakter olarak romanın içine yerleştirmiş, “kurmacaya ait bir olayı” kendi anısı gibi anlatmıştır. Eserde anlatıcının olayları değerlendirmesi ve sözün başka bir şahsa devredilmesi gerçeklik hususunu belirginleştirirken postmodern unsurları da öne çıkardığı gözlenmiştir (Bayrak ve Yaprak, 2012).

Yukarıda belirtildiği üzere bu çalışmada müzelerin değişen dünyayla beraber dönüşümü, müzelerin Bourdieu’nun kültürel sermaye kavramı temsilinden daha çok ekonomik sermaye temsili haline geliş yolculuğu ve gerçeklik vurgusunun özellikle müzelerin ziyaretçi profilleri açısından anlamı ortaya konmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla öncelikle müzelerin işlevlerinden ve bu çalışmada ele alınan Madame Tussauds Müzesinden bahsetmek yerinde olacaktır.

¹ Bu çalışmada “değişen dünya” kavramı postmodernizm temelli bir değişim olarak ele alınmaktadır.

Müzeler ve Madame Tussauds Hakkında

Müzeler, birçok farklı alanda medeniyetlere ve kişilere ait olan eserleri müze ziyaretçilerine sunmaktadırlar. Farklı alanları kapsayan müzeler, çok farklı dalda eserlerden meydana gelmekte ve her bir müzenin birbirinden farklı amaçları olmaktadır. Böylece ziyaretçiler, farklı zaman ve yerlerdeki eserler arasında ilişki kurabilmekte ve gözden kaçan değerleri anlamlandırabilmektedirler. Kurulan bu ilişki, kişilerin zihninde hem zamansal (geçmişle gelecek arasında) hem de kültürel bir köprü niteliği taşımakta, önyargıları ortadan kaldırmakta ve kişilerin zihinlerinde önceden olmuş olaylara dair neden-sonuç ilişkisinin belirmesini kolaylaştırabilmektedir (Mercin, 2006). Her kültüre özgün değerlerin sergilendiği müzeler vardır. Bu müzelere ek olarak, neredeyse tüm kültürlerde ortak kabul edilebilen değerleri sergileyen ve çeşitli ortaklaşmalara fırsat veren evrensel müzeler de vardır. Sanat müzelerinin de dahil olduğu evrensel müzeler arasında, bu çalışmada ele alınan Madame Tussauds Müzesi de bulunmaktadır. Fakat, bir sanat müzesi olarak adlandırılan Madame Tussauds Müzesi farklı ülke ve kültürleri ortaklaştıran önemli temsilleri barındırmakta, her kültürde önemli olan toplumsal figürleri saptayıp bu duruma göre bir düzenleme yapmakta ve hatta istikrarlı bir şekilde bu temsilleri muhafaza etmekten çok bir değişim içerisinde yer almaktadır. Buradan hareketle farklılaşan müze türlerinin ortak yanının “iletişim” olduğunu söyleyebilmekteyiz. Yani müzeler kültürleri ortaklaştırma, tarihi arka planlar sunma ya da farklı türlere sahip olmanın yanında köprü görevi görebilen görsel bir iletişim aracı olması açısından da önemlidir.

Kuramsal ve kavramsal açıklamalardan önce Madame Tussauds hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır. Madame Tussauds Müzesi, içerisinde ünlü figürlerin bal mumu heykellerinin bulunduğu ve merkezi Londra olan sanat müzesidir. Aralarında Amsterdam, Tokyo, New York, Sidney, Berlin, Hong Kong ve yeni olarak İstanbul'un da bulunduğu özellikle büyükşehir statüsünde bulunan ve oldukça fazla turist çeken yirmi dört şehirde şubesi vardır. Bal mumu heykel yapımında usta olan Marie Tussaud (1761-1850) tarafından kurulan müze, daha sonra birçok ülkeye yayılmıştır (https://en.wikipedia.org/wiki/Madame_Tussauds). Marie Tussaud, Fransız asıllı bal mumu heykel sanatçısıdır. Annesinin açtığı ve hizmetçisi olduğu Curtius'dan öğrendiği bu sanatı, Fransız Devrimi'nde kral yanlısı olması nedeniyle tutuklanmasından sonra da devam ettirmiştir. Curtius, tıp eğitimine katkı sağlamak için vücut parçalarının bal mumu heykellerini yapmakla başladığı bu yolculuğa, kişileri portrelerinden daha iyi aktardığı düşünüldüğü için saray halkının bal mumu heykellerini yapmayla devam etmiştir (<https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/tussaud-marie-1761-1850>). Sonraki yıllarda Marie, Madam Elisabeth ile tanışmasının ardından saray halkının kendisine modellik yaptığı bir dünyanın içerisinde girmiştir (Carey, 2018).

Marie Tussaud, 19. yüzyıl Avrupa'sının ilk başarılı iş kadınlarından biri olması ve Voltaire, Jean-Paul Marat, Maximilien de Robespierre gibi Fransız Devrimi'nin kahramanları olan ünlü karakterlerin de bal mumu heykellerini yapmasıyla anılmaktadır (Galassi ve ark., 2016). Aslında Marie Tussaud ile ilgili bu bilgi, bu çalışmanın da çıkış noktasını oluşturmaktadır. Yaşamı boyunca bal mumu heykeller yapan Marie Tussaud'un yaptığı heykellerin kimler olduğu, hangi ideolojik ve politik kültüre hizmet ettiği, heykellerin yapıldığı dönemin bağlamı ve bu bağlamda yaşanan politik olaylar farklılaşmış ve çalışmaları belirtilen unsurlarla beraber şekillenmiştir. İlk eserler Londra'da açılan müzede sergilenmiştir. Bu sergide Marie, Fransız Devrimi suçlularına da yer vermiştir. Marie'nin 15 Nisan 1850 yılında hayatını kaybetmesinin akabinde, Londra'ya oldukça fazla turist çeken bu müze parasal nedenlerden dolayı aile arasında sıkıntılara neden olmuştur. Bunun üzerine iş insanlarına satılan müzenin hem maddi getirisinin olması hem de turistlerin uğrak yeri olması nedeniyle şubelerinin açılması fikri ortaya atılmıştır. Madame Tussauds Müzesi'nin ilk yurtdışı şubesi 1970 yılında Amsterdam şehrinde açılmıştır.

Madame Tussauds'un bal mumu müzeleri, farklı şehirlerde önemli turistik mekanlar haline gelmiştir. Tussauds'daki bal mumu figürler arasında tarihi kişiler, sanatçılar, şarkıcılar ve spor yıldızları bulunmaktadır. İstanbul Madame Tussauds Müzesi'nde Mustafa Kemal Atatürk'ten Mevlâna'ya, Barış Manço'dan aralarında Adile Naşit, Beren Saat, Kerem Bursin ve Kıvanç Tatlıtuğ'un da bulunduğu ünlü sinema ve televizyon yıldızlarına, Kanuni Sultan Süleyman'dan, Fatih Sultan Mehmet, Mimar Sinan gibi önemli tarihi figürlerine ve aralarında Arda Turan, Hidayet Türkoğlu gibi ünlü sporcuların bulunduğu pek çok Türkiyeli ünlülerin yanı sıra dünyaca ünlü Angelina Jolie, Brad Pitt, Audrey Hepburn, Beyonce, Rihanna, David Beckham, Messi, Marilyn Monroe ve Muhammed Ali'nin figürleri de yer almaktadır. Son olarak popçu Murat Boz ve Aleyna Tilki Madame Tussauds İstanbul'un figürleri arasındaki yerini almıştır. Bunlara ek olarak dünya çapında tanınırlığı yüksek isimlerin bal mumu heykelleri de İstanbul Madame Tussauds Müzesi'nde bulunmaktadır (<https://www.madametussauds.com>).

com/istanbul/). Madame Tussauds, yukarıda bahsedilen hem yerel hem de evrensel nitelikleri taşıyan bir sanat müzesidir. Her bulunduğu ülkede, o ülkenin yerel ünlü figürlerini ve dünya çapında ünlü figürleri sergilemektedir.

Günümüzdeki anlamıyla ilk kez on beşinci yüzyılda ortaya çıkan müzeler, on sekizinci yüzyılda nicelik açısından artış göstermiştir. Ancak asıl değişim, yirminci yüzyılda modernist ve postmodernist süreç içerisinde sanat yapıtlarının değişmesi ve sergi mekanlarının da bu değişime paralellik göstermesiyle olmuştur. Yirminci yüzyılda, sergilemede yapıt-mekân ilişkisi önem kazanmıştır (Çolak, 2011). Sergi mekanlarının, yapılacak olan sergi için özel olarak hazırlanması o serginin daha dikkat çekici olmasını ve ziyaretçiler tarafından ziyaret edilme ve sergide vakit geçirme oranının artmasını sağlayabilmektedir. Madame Tussauds Müzesini düşündüğümüzde, sergilenen ünlü figürlerin, hangi özellikleriyle tanınıyorsa o özelliklerle beraber sergilendiği görülür. Dolayısıyla bu durum ziyaretçilerin ilgi ve dikkatinin sergi üzerinde daha fazla odaklanmasında etkili olmaktadır. Bu noktada deneyim kavramı oldukça etkili olmaktadır. Sanat müzelerinin mimarları, postmodern dönemin de etkisiyle müzelerin mekânsal kurgularını ziyaretçilerin “deneyimi” üzerine odaklanmaya başlamışlar ve mekanları, müze tasarımında düşünsel bir boyutun önem kazandığı yaklaşımdan hareketle kurgulamışlardır (Balık, 2009). Yapılan bir çalışmada, Guggenheim Bilbao Müzesi, 21. Yüzyıl Çağdaş Sanat Müzesi ve La Congiunta Müzesi mekânsal açılarından incelenmiş ve sanat eserinin yalnızca fiziksel olarak kavranmadığına, estetik özelliklerinin de ziyaretçiler için bağlantı kurmada ve sanat eserlerinin daha dikkat çekici olmasında çok önemli olduğu gözlenmiştir. Bu sayede ziyaretçiler sanat müzelerindeki eserleri daha iyi deneyimleyebilmektedir. Çalışma sonucunda ziyaretçilerin aktif katılımının hem sergilenen mekanla hem de sergilenenin estetiğiyle ilgili olduğu gözlenmiştir (Balık, 2009). Madame Tussauds Müzesi için, mekân içerisindeki dekorasyonun ve sanat eserlerinin “gerçeklik” vurgusunun, ziyaretçi deneyimini ve katılımını artırmak için vurgulandığı düşünülebilmektedir. Post-modernizmde yeni müzecilik anlayışına göre müzeler dijital ve interaktif sanatı bir araya getirmeye başlamıştır. Prof. Dr. Fethiye Erbay’a göre, gecikmeli de olsa Türkiye’deki sanat müzelerinde teknolojik gelişmelere ayak uydurma çabaları gözlemlenmektedir. Örneğin, Pera Müzesi koleksiyonunda yer alan Osman Hamdi Bey’in “Kaplumbağa Terbiyecisi” adlı eserinde sanal gerçeklik kullanılmıştır ve böylelikle sanatsal deneyimin daha kişisel ve interaktif ortama taşınması amaçlanmıştır. Son yıllarda Türkiye’de az da olsa rastlanılan interaktif gösterimler ve girişimler, etkileşime olanak sağlayan müzeciliğin başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir (Bostancı, 2019).

Bugün, sanat müzelerinin uzun süredir üzerinde durduğu zemini değiştiren büyük ölçekli sosyal, politik ve kültürel değişimlere tanık oluyoruz (Bostancı, 2019). Sosyal yapı, kültürel bağlılıklar ve kişisel kimlikler içinde olan değişiklikler, bilginin doğası, kontrolü ve işlevlerindeki değişikliklerle beraber hareket etmektedir. Sanat müzeleri, eski değerlerin artık sorgusuz sualsiz kabul edilmediği yeni bağlamlarda nasıl var olabildiklerini göstermek zorunda kalmışlardır (Hooper-Greenhill, 2000). En derin duygularımızı ve umutlarımızı simgeleyen nesnelere toplamak, önemsemek ve sergilemekle yükümlü müzeler ve sergi alanları, bu radikal değişim döneminde en savunmasız kurumlardan biridir. Dolayısıyla müzelerle varlıklarını haklı göstermeleri için meydan okunmakta ve bu haklılaştırma sıklıkla zorlu ekonomik koşullarda talep edilmektedir. Burada çift yönlü bir ekonomik sermayeden bahsedebiliriz. Müzelerin toplumun ulusal ekonomik yaşamında nasıl bir rol oynayabileceği hakkındaki sorular, müzelerin ulusal veya yerel gelir üretimine nasıl katkıda bulunabileceğinin sorgulanmasını da beraberinde getirmektedir. Müzelerin finansmanı, sıklıkla diğer kaynaklara yönelik taleplerle rekabet halinde ilerlediği için sorgulamalar kültürel sermayeden öte ekonomik sermaye ile paralel gitmektedir. Çünkü müzeler değerlerini onlara sağlanan fonlar tarafından tanımlayabilmektedir ve eğer tanımlayamazlarsa bu fonlar bir daha gelmeyebilmektedir. Ekonomik koşullar hem müzenin içeriğini hem de müzelerin ziyaretçi profilini etkileyebilmekte, daha önceki çağlarda herkesin eşit şekilde ulaşımının sağlandığı müzeler için ücret talep edilmekte ya da özelleştirilmeye gidilmektedir. Yapılan çalışmalara göre (Hooper-Greenhill, 2000), zorunlu gibi duran bu değişimi yapmak için müze-izleyici ilişkisinin gözden geçirilmesi ve yeniden kavramsallaştırılması önemli görünmektedir. Müze-izleyici ilişkisinin yeniden yapılandırılması her kurumun kendi ihtiyaçlarıyla ve hangi tür bir müze olduğuyla ilişkilidir. Bilim ve tarih müzeleri için durum daha farklı olabilmekte ve belki de çağdaş sanat müzeleri kadar radikal değişiklikler yapmak zorunda olmayabilmektedirler. Ancak sanat müzelerinde değişim, farklılaştırılmış izleyiciler kavramı, yeni seslerin ortaya çıkması ve yeni anlatıların gelişimi ile sağlanabilmektedir (Hooper-Greenhill, 2000). Müzelerin sergiledikleri eserlerin pasif alıcıya iletilmesine dayanan daha eski modernist iletişim modelleri, “aktif izleyicileri” yapılandırmaya ve onları da sürecin bir parçası yapmaya doğru strateji değiştirmektedir. Dolayısıyla Madame Tussauds Müzeleri’nin yaygınlığını düşününce ziyaretçi kitlesine “gerçeküstü” bir deneyim yaşatma durumu ve “gerçeklik” vurgusunun önemi anlaşılır hale gelmektedir.

Madame Tussauds Müzesi sanat müzesi olarak kabul edilmektedir. Birçok ülkeye yayılmasının ardında temelde ekonomik olmak üzere birçok neden vardır. Müzenin birçok şehirde bulunmasının “neden” ve “nasıl”ları habitus, sermaye, yeniden üretim kavramları ve Simülasyon Kuramı çerçevesinde incelenecektir.

Habitus ve Sermaye Kavramları Çerçevesinde Madame Tussauds

Habitus kavramı daha önce Hegel, Husserl ve Mauss tarafından da kullanılmış olmasına rağmen, bu çalışmada Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nun kullanmış olduğu anlam ve kavramlar çerçevesinde ele alınmıştır. Habitus kavramı ile anlatılmak istenen, kazanılmış alışkanlıkların süreklilik ifade ederek kalıcı hale gelmesidir. Dolayısıyla habitusun şekillenmesinde kültür çok önemli bir faktördür (akt., Kaplan ve Yardımcıoğlu, 2020). Habitus, her türlü insan pratiği, insanın içinde yaşadığı sosyal ve sınıfsal, dolayısıyla kültürel yapının bir sonucu ve yansımasıdır. Habitus bireyin kendi kendine oluşturduğu, geliştirdiği ve alışkanlık haline getirdiği bir sistem değildir; toplumsal etkileşimden doğar, şekillenir ve bu kaynağı besleyip tekrar üretir (Bourdieu ve ark., 1990). Müzeler, hatırlama-unutturma pratiklerini kullanması açısından, habitus kavramı ile açıklanmaya elverişlidir. Locke'un sanat ile ilgili görüşleri incelendiğinde, sanatın kendisinde bir hatırlatma-unutma ilişkisinin olduğu görülmektedir (akt., Cohen, 1995). Bir düşünce süreci sanata yansıdığına, o dönem içerisindeki hâkim olan düşünce ya da düşünce akımını müzelerle yansıtmak, hatırlatıcı bir unsur olarak elverişli hale gelmektedir. Dolayısıyla o hâkim düşünce akımını müzelerle yansıtarak hatırlatma-unutma döngüsü başlatılmış olmaktadır. Özellikle herhangi bir ülkenin tarihindeki olaylar ya da bu olaylar sonucunda oluşan ideolojiler ile ilgili unutturulup hatırlatılmak istenenler müzeler aracılığıyla rahatlıkla yayılabilmekte ve müzeler ideolojik araçlara dönüşebilmektedir. Connerton (1999) hatırlatma-unutma ilişkisine yönelik, o dönemki hâkim gücün neyin hatırlatılıp unutulacağını belirlediğini söylemekte ve müzelerin toplumda ortak bir bellek yaratmak için yapılan bu girişimler için alan oluşturabileceğinden bahsetmektedir. Düzenli olarak hatırlatılan ilişki biçimleri, bunların hatırlatılma aşamasında “habitus” kavramından beslenebilmektedir. Aşinalıklarımızın, içselleştirdiğimiz ve hatta bedenselleştirdiğimiz alışkanlıklarımızın üzerine kurulu bir alan olarak düşündüğümüzde Madame Tussauds'nun neden bu kadar sık ziyaret edilen bir müze olduğu sorusu daha anlaşılır bir hale gelebilmektedir. Müze, hitap etmek istediği kitlenin kültürel sermayesinden ve hem mikro hem de makro düzeydeki habitusundan yararlanabilmektedir. Habitus kavramında tarihsel bir yön bulunması neredeyse zorunludur. Habitus kavramının çıkış noktasına bakılırsa, bireysel ve kolektif pratiklerin oluşturulduğu bir tarih üretme süreci olduğu söylenebilir (Bourdieu ve ark., 1990). Fakat bu tarihsel yön durağan ve değişken olmayan bir biçimde değildir. Aksine sürekli yeniden üretilebilir. Madame Tussauds açısından biraz somutlaştırırsak, bal mumu heykellerin nasıl bir düzende olacağı ve bu sergide hangi ünlü figürlerin olacağı, aslında yeniden üretilen tarihsel süreçteki kahramanlarla ve hedef ziyaretçi kitlesinin çalışmanın devamında da vurgulandığı gibi farklı etmenlerle değişen habitusuyla oldukça bağlantılı olabilmektedir. Daha anlaşılır kılmak amacıyla “alan” ve “sermaye” kavramlarını ve bu kavramların Madame Tussauds için önemini açıklamak yerinde olacaktır.

Bourdieu dört çeşit sermaye tanımlarını yapmaktadır. Bu sermaye tipleri, kültürel sermaye, sosyal sermaye, simgesel sermaye ve ekonomik sermayedir. Bu çalışma kapsamında, kültürel ve ekonomik sermaye üzerinde durulacaktır. Bu sermaye çeşitlerinden önce, diğer bir önemli kavram olan “alan” kavramına değinilecektir. Bourdieu'nun ünlü kavramlarının başında “alan” kavramı gelmektedir. Alanların işleyişinde “oyunun kuralları” önemlidir. Oyunun kuralları olarak kastedilen, her alanın farklı belirleyicileri olduğudur. Bu bağlamda Bourdieu, geliştirdiği kavramların daha anlaşılır olabilmesi için “oyun” metaforunu kullanmıştır. Bu metaforla oyunun oynandığı yer “alan” olarak ele alınmaktadır (Bourdieu, 2006). Bourdieu'nun alan kavramını bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, sermaye olarak tanımladığı tüm kavramların ifade edildiği saha-alandır (Kaplan ve Yardımcıoğlu, 2020). Madame Tussauds özelinde hem müzenin kendisi hem de hedeflenen ziyaretçi kitlesinin kendisi bir alana sahiptir. Müzenin iç dinamiğini bilmediğim ve bu alanın oyuncusu olmadığım düşünülürken, kültürel ve ekonomik sermaye kavramına, muhtemelen içine benim de dahil olduğum hedef ziyaretçi kitlesinin alanı perspektifinden bakmak daha anlamlı olacaktır. Madame Tussauds müzesinin hedef ziyaretçi kitlesini -güncel bilet fiyatlarına dayanarak- orta sınıf ve üstü olarak tanımlayabilmekteyiz. Kültürden kültüre “orta sınıf” tanımı değişmekte ve farklılaşmaktadır. Hatta sadece Türkiye özelinde düşündüğümüzde yıldan yıla bu tanım değişebilmektedir. Sınıf ve toplumsal sınıf kavramlarıyla ilgili yapılan çalışmaların tümü, Marksist sınıf teorisi ve Weberci sınıf teorisine dayandırılarak geliştirilmiş ve yenilenmiştir. Yaşadığımız toplumda, beşerî ve ekonomik sebeplerden dolayı sosyal sınıflar vardır. Bahsi geçen sınıflandırmada sosyal kaynaklar, gelir, eğitim, meslek, kamu hizmetlerine erişim ve ömür boyu biriktirilmiş varlıklar gibi göstergeler temelinde oluşturulmuştur (Yıldız

ve Baş, 2017). Orta sınıfın tam olarak neyi temsil ettiği tartışmalı bir konu olmakla birlikte, orta sınıfı burjuvazi, işçi sınıfı ve küçük burjuvaziden bağımsız yeni bir sınıf olarak kabul edenler bulunmaktadır. Tanımlamak gerekirse; bankacılar, yatırım bankacıları ve “beyaz yakalı” olarak tanımlanan meslek grupları Türkiye’de orta sınıf temsilcileri olarak kabul edilmektedir (Şahin, 2015). Madame Tussauds için, kültürel sermayesi orta ekonomik sermayeden beslenen ve böyle bir aile-okul-eğitim yapısının içine doğan bir hedef ziyaretçi kitlesinden bahsedebiliriz.

Alanı tanımlayan Bourdieu bu alanda ifade edilen her şeyi sermaye ile tanımlamıştır. Bourdieu’ya göre eğer sermaye bir alan ile ilişkili değilse, sermayenin varlığından söz edememekteyiz (Kaplan ve Yardımcıoğlu, 2020). Kişiler, bir alan içerisinde sahip oldukları konumları özellikle ekonomik ve kültürel sermayelerin birikimlerine göre almaktadır (Bourdieu, 2010). Kültürel sermaye, kişinin dünyaya geldiği zamandan itibaren aile ve eğitim başta olmak üzere toplumsal düzlemdeki sosyal yaşamı süresince edindiği pratikler ve kazandığı donanımlar şeklinde belirtilmektedir (Bourdieu, 2010). Kültürel sermaye belli şartlar altında ekonomik sermayeye çevrilebilir ve hatta eğitim kurumları aracılığı ile kurumsallaştırılabilir (Bourdieu, 2010). Bourdieu’nun bakış açısıyla ekonomik sermaye ise kişilerin sahip oldukları mal mülk ilişkisidir. Fakat bu, ekonomik olan ekonomik olmayandan bağımsız ve alakasız demek değildir. Aslında tüm sermaye çeşitleri birbirleriyle ilişkilidir. Sosyal ve simgesel sermaye bu çalışma kapsamında incelenmemiştir. Ancak kısaca tanımlarına bakıldığında aslında bu oyun alanını oluşturan tüm sermaye çeşitlerinin, aynı alanın bir parçası olabileceği ve birbirlerinden etkilenebileceği gözlenmektedir. Sembolik sermayenin kökleri, sosyal, ekonomik ve kültürel sermaye de dahil olmak üzere bir sosyal aktörün sahip olabileceği diğer sermaye biçimlerinde bulunmaktadır. Belirli alanda söz sahibi olabilmek ve itibar ile ilişkilidir. Bu kavram, kişilerin kendilerini farklı sermaye türlerinin takdir edildiği farklı bağlamlarda nasıl konumlandırmaya çalıştıklarına dair bir perspektif sunmaktadır (Ihlen, 2018). Tamamladığımızda sertifikasını alacağımız bir eğitime katılmamız ve süreç sonunda aldığımız sertifika sembolik sermayeye örnek olabilmektedir. Bourdieu (1986), sosyal sermayeyi kişinin içinde bulunduğu alan içerisindeki ilişkiler olarak tanımlamıştır ve öncelikle kişinin sosyal konumu ve statüsünden üretilen, bireyin bir özelliği olarak görmüştür. Sosyal sermaye, bireyler veya gruplar tarafından karşılıklı tanımağa bağlı olarak sahip olunan ilişkiler ile edinilen gerçek veya sanal kaynaklar olarak çerçevelenmiştir. Bu nedenle, sosyal sermaye bireyin bir özelliği olarak var olan ancak bireyin ilerlemek için kullanabileceği sosyal bağlantılarla şekillenen bir sermaye biçimidir. İstatistik, kültürel eserlere erişimin kültürlü sınıfın ayrıcalığı olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Bourdieu ve Darbel’in Avrupa’da sanat müzeleri ve bu müzelerin ziyaretçi kitlelerini inceledikleri bir çalışmada kültürel erişimi olmayan kişilerin, kendilerini bu “kültürlü sınıftan” dışladıkları düşünülmüştür. Burada önemli bir nokta şudur: Bu çalışmada incelenen müzeler kültürel erişim için maddi engellerin ortadan kalktığı ve ücretsiz erişim sağlanabilen sanat müzeleridir. Dolayısıyla, kültürel etkinlik isteğinin kültür ihtiyacı doyurulduğu sürece arttığı, kişi müze ziyaretinde bulunmadıkça bu eksiğin farkında olmadığı gözlenmiştir (Bourdieu ve Darbel, 2017). Benzer bir çalışma Ankara’da yapılmıştır. Önde gelen beş müzenin ziyaretçi profilleri incelenmiş ve ziyaretçilerin müze tanımlarına bakıldığında eski eser, geçmiş zaman ve tarih kavramlarını vurguladığı gözlenmiştir. Ziyaretçiler genelde müzelere bilgi edinmek, eğitilmek ve öğrenmek amaçlı gittiklerini belirtmişlerdir. Yani ziyaretçilerin tanımlarına göre, geçmişi anlatan, geçmişe dair eserler sergileyen tarihi müzeler, bilgi edinilen yerler olmaktadır (Gürel, 2013). Eski müze tanımlarıyla örtüşen ziyaretçi tanımlarına bakıldığında, daha çok kültürel sermaye amacı görülmektedir. Bu çalışmalar, kültürel sermaye ve müzelerin ilişkisini anlatan oldukça önemli çalışmalardır. Ancak Madame Tussauds gibi özel sanat müzelerinin devreye girmesiyle, müzeler sadece kültürel sermaye ile beraber değil, ekonomik sermaye ile beraber de anılmaktadır. Dolayısıyla “kültürlü sınıf” denilen kısım sosyoekonomik düzey de oldukça bağlantılı hale gelmektedir. Madame Tussauds için bakıldığında da kültürel ve ekonomik sermaye işlevsel olmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi Madame Tussauds müzesini, ünlü figürlerin (futbolcu, şarkıcı, oyuncu, devlet büyükleri gibi) bal mumu heykelleri oluşturmaktadır. Özellikle sanatçı olan ünlüler, her zaman televizyonlarda ve ana akım medyada gördüğümüz kişiler olmaktadır. Yani evinde televizyonu olan her bireyin tanışıklık etkisi olabilecek karakterler müzenin içinde yer almaktadır. Bu durum orta sınıf hedef ziyaretçi kitlesi için önemlidir. Madame Tussauds Müzesi’nde herhangi bir insanın aynı ülkede yaşayıp tanımağa oranı oldukça düşük olan figürler tercih edilmiştir. Son zamanlarda oldukça popüler olan sosyal medya fenomenleri henüz kullanılmamaktadır. Bu durumun hem herkesin evinde internet olması oranının televizyon olması oranından daha düşük olması hem de sosyal medya fenomenlerinin henüz ana akım medyada yer almış ünlü figürler kadar tanınmamasının bir sonucu olabileceği akla gelmiştir. Fakat habitus kavramının değişip dönüşebilen ve yeniden tarih üretebilen bir anlam barındırmasından dolayı, değişen ünlülük kavramı ve figürleriyle bu durum da dönüşecek ve izleyici-

hedef ziyaretçi kitle habitusunun alışkanlık ve aşinalıklarına göre yeniden şekil alabilecek gibi görünmektedir. Bu noktada orta sınıfın değişen anlamının da orta sınıf davranış habitusunu etkileyebilmesi ve özellikle Türkiye için yüksek ekonomik sermaye ile ilişkili müzelere gitmenin daha üst sınıf etkinliği olarak kabul edilmesi olasıdır. Çünkü, gelişmiş ülkelerin orta sınıf tüketicileri Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde üst basamakları yaşarken, az gelişmiş ve gelişmekte olan tüketiciler orta basamaktaki ihtiyaçlarını gidermeye çalışmaktadırlar. Satın alacakları mal ve hizmetlerin amaca ve ihtiyaca yönelik olmasına önem vermekte, daha az harcama yapmaya çalışmakta ve ihtiyaç dışına çıkmamaya gayret etmektedirler (Yıldız ve Baş, 2017).

Bourdieu'ya göre alanlar bağımsızlıklarını kaybedebilirler ya da tipik müzelerin anlamlarının değişip dönüşebildiği gibi bu alanların da bağımsız olduğu noktalar değişip dönüşebilirler. O dönemin hâkim görüşü kapsamında ekonomik çıkarlarını gözetmek isteyen müzeler, bunu güncel sanat alanı bağlamında gerçekleştirebilecekleri görüşünü savunmaktadır (Kaplan ve Yardımcıoğlu, 2020). Durağan olmayan ve farklı ilişkilerin inşasına açık müzeler, kendi alanlarını güncel ve belki de değişen sermayelere göre şekillendirebilmektedir. Bu noktada müze kelimesinin kökenini, değişen anlamlarını konuşmak, müze tüketicilerini ve onların habitusunu anlamak için yerinde olacaktır. Müze, Yunanca, ilham perilerinin (muses) tapınağı olan Mouseion'dan gelmektedir. ICOM'a göre (2007) müze terimi bugün, kâr gayesi gütmeyen, kalıcı, topluma ve toplumun gelişimine hizmet eden, halka açık, soyut ve somut insanlık mirasını ve çevresini eğitim ve çalışma amacı güden, koruyan, araştıran, ileten ve sergileyen kurum olarak nitelendirilmektedir (akt., Kandemir ve Uçar, 2015). Bu tanıma baktığımızda müzelerin, kâr amacı güdülmediğinden ekonomik sermayeden ziyade kültürel sermayeye yatırım yapılan yerler olduğu görülmektedir. Müzelerin bu şekilde nitelendirildiği zamanlarda bir eğlence yeri olarak değil bir mabet yeri olarak görülüp görece sıkıcı bir atmosfer oluşturduğu düşünülüyordu (Artan, 2014). Fakat sonrasında ziyaretçilerin de sürece dahil olabildikleri daha alternatif müze tanımları oluşmaya başladı. Huyssen'a göre (1999) yeni müze anlayışı, müzeleri artık esin perilerine ait bir mabet yeri olmaktan çıkarmış, onu halk panayırı ile alışveriş merkezi arası bir mekân olarak yeniden diriltmiştir (akt., Artan, 2014). Bu anlayış, pazarlama, halkla ilişkiler ve reklamcılığı kapsayan yeni alanlara vurgu yapmaktadır. Müzelerin bu yeni vasıflarının, post-modern müzenin ortaya çıkmasına yol açtığı söylenebilmektedir. Post-modern müzecilik, müzeyi otoriter, toplumsal hafızanın aktarıldığı ve kutsal bir yer olarak tanımlayan modern müzecilik anlayışının tam tersidir (Kandemir ve Uçar, 2015). Bu yeni görünüm müzelere, tüketim alanı olmaya doğru alan açmıştır. Başlangıçta kültürel sermaye yatırımı olarak görülen ve kâr amacı gütmeyen müzeler, aslında direkt olarak nakde çevrilebilen ekonomik sermaye alanları olmaya başlamıştır. Hemen hemen her müzenin giriş ya da çıkış bölümünde bulunan ve ziyaretçilerin alışveriş yapmasını amaçlayan hediyelik dükkanları, ekonomik sermaye alanına verilebilecek en net örneklerden biridir.

Madame Tussauds özelinde, çok ünlü olan ve herkesin bildiği düşünülen figürlerin kullanılması ekonomik sermaye gelişimi açısından kulağa oldukça mantıklı gelmektedir. Madame Tussauds, özellikle uluslararası seyahat eden turistlerin de oldukça sık gittiği bir mekândır. Bu nedenle kültürel sermayelerine yatırım yapmak isteyen insanlar (çoğunlukla turistler) aynı zamanda müzenin ekonomik sermayesine de katkı sağlamaktadır. Farklı bir ülkeye gitmeden önce, gezilecek yerler başlığıyla arama motorlarından bilgi arandığında, insanların neden o gezi noktasına gittikleri ile o gezi noktasının neden popüler olduğu sorularının sıkı bir paradoks içerdiği gözlenebilir. Bu noktada belki "turist olma" halinden kaynaklı, başkalarının "turist olma" pratiklerinden ilham aldığımız ve içinde kendimizi rahat hissettiğimiz, davranışlarımızın yabancılanmadığı bir habitusumuzun oluştuğunu söylemek mümkündür. Bourdieu'ya göre, turistik aktiviteler eğitim seviyesinin bir göstergesi olmaktadır. Çünkü turistik gezinin süresi, sıklığı ve gidilen mesafe bireyin mesleğini, gelirini ve eğitim durumunu simgelemektedir. Öte yandan, turizm evrensel bir kültür dünyasına ait olma hissini oluşturmaktadır. Yani kültürel sermayeye önemli ölçüde yatırım yapmakla eş değerdir. Bu yüzden, turizm adına müze ziyaret eden kişiler, sosyal hiyerarşide yükselmeyi hedeflemektedirler (Bourdieu ve ark., 1997). Bourdieu ve Darbel'in (2017) Avrupa'daki sanat müzelerini ve bu müzelerin ziyaretçilerini inceledikleri çalışmada, turizmin müzeye giden ziyaretçilerin sayılarında artışa sebep olduğu bulunmuştur. Yapılan bu çalışmada Madame Tussauds gibi özel sanat müzeleri değil, her ekonomik kesimden kişilerin ziyaret edebileceği müzeler incelenmiştir. Fakat hem bu çalışmaya hem de Madame Tussauds Müzesinin tarihine bakıldığında müzelerin turistlerin uğrak yeri olduğuna dair genel bir sonuç çıkarılabilir. Dolayısıyla turist olmanın kendisi bile hem kültürel hem de dolaylı yoldan ekonomik sermayeye hizmet ederken, iki sermaye türünü de bünyesinde barındıran günümüz müzelerine gitmek her anlamda prestij kaynağı olarak düşünülebilir.

Çağdaş sanat müzeleri, kentin kimlik ve imajını güçlü bir şekilde temsil edecek marka iletişim araçlarından biridir ve bu bağlamda kent markalaşma süreci içindeki yerini almaktadır. Burada ekonomik sermayeden bahsedebiliriz. Kent kimliği ekonomik sermaye olarak da kullanılmakta ve bunu yapmak için mimari ve çağdaş sanat müzelerinden yardım alınmaktadır. Başka bir deyişle, günümüzde kent markası çoğunlukla, başta çağdaş sanat müzeleri olmak üzere, çağdaş mimarinin yarattığı “ikonografik kimlik” üzerinden inşa edilmektedir. Bu süreç bireyin yaşam biçimi ve deneyimlerini de etkilemekte ve dönüştürmektedir. Yaşanan gelişmeler kişilerin sahip olduğu mevcut kent algısının ekonomik, sosyal ve kültürel durumuna etki etmektedir. Uzaklık kavramının tanımının değişmesi ve coğrafi mekân sınırlarının giderek belirsizleşmesi, insan, kültür, bilgi ve özellikle sermaye akışlarının küresel çapta hız kazanmasına sebep olmuş ve sonucunda küresel çapta bir kentsel sistem meydana gelmiştir. Kentin markalaşma sürecinde çağdaş sanat müzelerinin rolünü araştıran bir çalışmada (Peker, 2006), ortaya çıkan bu küresel çaptaki sermaye akışları sonucunda kentlerin rekabet ortamında kendilerini diğerlerinden ayırt etmek için, ayırt edilebilir yapılar inşa etme fikrini iyice önemsemeye başladıkları bulunmuştur. Bu yapılar kentin küresel haritada yerini belirginleştirmesini sağlayan küresel landmarklar² olarak adlandırılmıştır. Çağdaş sanat müzeleri yeni çağın en güçlü küresel landmarklarıdır. Küresel landmarklar yoluyla yeni bir kent imajı oluşturmak, kent markalaşması sürecinde çağdaş sanat müzelerinin, kazandığı yeni merkezi konuma işaret etmektedir (Peker, 2006). Madame Tussauds Müzesi’nin açtığı illerin genelde turistik ve ekonomik sermaye akışının yoğun olduğu şehirler olduğu düşünüldüğünde kentin markalaşma sürecinde ya da belki de ziyaret edilme sıklığında bir etkisi olduğu düşünülebilmektedir.

Günümüz çağdaş müzecilik anlayışına bakıldığında bir yandan ziyaretçilerin müzelere ve objelere erişimine bakarak müzeciliğin demokratikleştiği, diğer yandan müzelerde sunulan yeni hizmetler ve imkânlar dolayısıyla müzeciliğin ticarileştiği söylenebilmektedir. Bu durum müzecilik tarihinde görece yeni bir kavram olan post-modern müzecilik kavramını meydana getirmektedir (Artan, 2014). Post-modern müzecilik, müzeye gelen ziyaretçiye interaktif bir deneyim sunabilmekte ve modern müzecilik anlayışındaki ziyaretçinin daha edilgen olduğu konumu değiştirmektedir. Madame Tussauds’a eklenen Murat Boz bal mumu heykelinin elinde cep telefonu olması ve ziyaretçilerin bu eserin yanında öz çekim yapabiliyor olması buna verilebilecek örneklerden sadece bir tanesidir. Ek olarak Madame Tussauds’un Londra şubesinde ziyaretçiler tüm heykellere dokunup onları öpebilmektedir. Ziyaretçilere bu yakınlığın sağlanabilmesi hatta aynı konseptteki müzenin başka ülkelerde de tekrar tekrar ziyaret edilebilmesi için oldukça farkındalıklı reklam çalışmaları ve ziyaretçi gözlemleri yapılmaktadır. Tekrarlanan süreçler, ziyaretçilerin modern müze algısını içeren habitusunu dönüştürüp daha farklı bir boyuta çekebilme, benzer şekilde ziyaretçinin değişen bu habitusu da post-modern müzeler tarafından ekonomik sermaye alanına dönüştürmek için kullanılabilir. Bu alışkanlıkların ve interaktif halin pekiştirilmesi için de müzelere kafeler ve hediyelik eşya dükkanları eklenmeye başlanmıştır. Müzeler sadece eserler için değil, içerisinde bulunan alışveriş yerleri ve kafeler için de ziyaret edilmeye başlanmıştır. Bu durumda “alan” kavramına yeni nesnelere eklenmiştir. Müzeler alışveriş yapılabilecek dükkanlarında gündelik eşyaları satarken, alışveriş merkezleri de sanat sergilerine ev sahipliği yapmaktadır (Artan, 2014). Dolayısıyla alışverişin ve kültürün mabedi adeta yer değiştirmiştir. Bu durum ziyaretçiler açısından farklı alışkanlıkların edinilmesine (habitus) de yol açmıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere hem ziyaretçiler hem de müzeler için kültürel sermaye ve ekonomik sermaye iç içe geçmektedir. Bu iç içe geçmişlik müzelerdeki eserlerin sadece bir sanat eseri değil aynı zamanda bir tüketim alanı olduğunu bize göstermektedir. Öte yandan, bugün göstergeler sistemi halini alan tüketim, yarattığı kendine has ideoloji vasıtasıyla tüketicinin prestij ve statüsünü belirlemektedir (akt., Artan, 2014). Nesnelere gösterge değeriyle var olan bu sistemde, tüketim toplumu aynı zamanda kendi gösteri dünyasını yani Bourdieu’nun alan dediği kavramı da yaratmıştır. Yaratılan gösteri dünyasını bir oyun alanı olarak tanımlarsak, bu tanımlama Bourdieu’nun alan kavramına denk düşmektedir. Aslında modern tanımlamalarla bilmediğimiz bir alan şu an göstergeler sistemi ile yeni şeklini almıştır.

Simülasyon Kuramı Çerçevesinde Madame Tussauds

Simülasyon Kuramı’ndan bahsetmeden önce, göstergeler sistemi noktasında biraz daha düşünmek için Volosinov’un fikirlerinden yararlanabiliriz. Dilbilimci olan Volosinov, söylemin temsil edici kayıtlarına dikkat çekmektedir. Gösterge adını verdiği bu kayıtlar olmadan ideolojilerin olamayacağını belirtmiş, söylemin ideoloji ile aynı şey olduğu sonucuna varmıştır (Saklı, 2019). Volosinov’a göre, herhangi bir ideolojik ürün bir şeyleri temsil eder; yani aynı zamanda bir göstergedir. Elbette ki bu göstergelerin fiziksel varlığı da vardır. Mesela “para” bu fikir

2 Landmark kavramının anlamı bu çalışmada, sembol yapı-kent simgesi olarak çevrelebilmektedir.

için çok yerinde bir örnektir. Ekonomide bir ekmeğin ederi sadece bir ekmektir. Ancak biz ekmeği alırken bir ekmeğe parasal bir değer biçeriz. Yani her varlığın temsil ettiği bir anlam bulunmaktadır. Bu anlam gösterge değeri olarak da tanımlanmaktadır. Ancak kendi başına herhangi bir nesne gösterge olamaz; bu göstergeler toplumsallıktan doğmaktadır (Bayad ve Alparslan, 2017). Yani ekmeğin almanın karşılığında para ödemek, bireysel olarak yapılan bir şey değil de toplumsal olarak günlük hayatımıza yerleştirdiğimiz bir davranıştır. Göstergeler dünyasının temeli toplum olduğu için ve göstergeler dünyasında temsil edilen şeylerin karşılıkları toplum tarafından bilindiği ve rahatça uygulandığı için bir makro habitustan bahsedebiliriz. Doğal olarak bu makro habitusta her türlü üretim aracı ideolojik olabilir. Ekmeğin örneği üzerinden devam edecek olursak, ekmeğin, hem kutsallığı ve emeği anlatan bir göstergedir hem de günlük olarak tükettiğimiz bir yiyecektir. Ekmeği satın alıp tükettiğimizde ekmeğin sadece ekmeğidir; ancak uygun bağlamda ekmeğin, emek yerine geçip emeği temsil edebilir. Volosinov'un deyişiyle fiziksel dünyanın yanı sıra duran bir göstergeler dünyası vardır (Alparslan, 2019).

Volosinov, göstergeler dünyasını temelde söylemler üzerinden kurmuş olsa da göstergeler aslında verilen örnekte de görüldüğü üzere hayatımızdaki her şeyi kapsayabilmektedir. Örneğin Haber Türk'ün 10.11.2020 tarihli "ABD seçimlerinin ardından Madame Tussauds müzesinden Trump'a kötü haber" başlıklı yazısında, ABD başkanlık seçimlerini Joe Biden'ın kazanması sonrasında Londra'daki Madame Tussauds Müzesi'nin, ABD'nin mevcut başkanı Donald Trump'ın kıyafetini değiştirmesi ve Trump'ın Amerikan başkanı olarak tasarlanan heykelinin kıyafetinin yeniden düzenlenerek heykeli golfçü kıyafeti giydirilmesinin haberi verilmiştir. Bir başka örnekte Euronews'in 04.11.2020 tarihli "Berlin'deki Madame Tussauds Müzesi, Başkan Trump'ın heykelini çöpe attı" başlıklı yazısında, Berlin Madame Tussauds Müzesi'nin 30 Ekim'de Instagram sayfasında Trump'ın bal mumu heykelinin bir çöpe yerleştirildiğini gösteren bir fotoğraf ve video yayınlamıştır. Bu paylaşımın altında "ABD'de seçilecek yeni başkana yer bırakmak için Trump'ın kaldırıldığı" belirtilmiştir. Ek olarak haberde, Trump heykeli çöp kutusundayken önceki Başkan Barack Obama'nın heykelinin müzedeki aynı yerinde kalması dikkat çekici bulunarak vurgulanmıştır. BBC News'in 10.01.2020 tarihli, "Meghan Markle ve Prenses Harry'nin 'Kraliyet' kararı: Madame Tussauds Müzesi, çiftin bal mumu heykellerini kaldırdı" başlıklı yazısında, Londra'daki Madame Tussauds Müzesi'nin, Kraliyet Ailesi'ndeki üst düzey görevlerinden çekileceklerini açıklayan Prenses Harry ile eşi Meghan Markle'in bal mumu heykellerini kaldırmasının haberi verilmekteydi. CNN Türk'ün 04.07.2008 tarihli "Müzedeki Adolf Hitler tartışması" başlıklı yazısı, Madame Tussauds Müzesi'nin Berlin şubesinin açılmasından önce Adolf Hitler heykelinin müzede sergilenenecek olması tartışmalara yol açmasını; buna karşılık müze yönetiminin, Alman tarihinin içinde Hitler'in bir rolü olduğunu ve onu dışarıda bırakamayacaklarını savunmasını; Yahudi Soykırımı Anıtı Müzesi'ne birkaç yüz metre uzaklıkta olan bu müzede Hitler'i görmekten rahatsız olan kişilerin bu olayı "kâr amacı güden tatsız bir fikir" ve "kötülerin normalleştirilmesi" olarak değerlendirmesini konu almaktaydı. Müzenin savunması ise ziyaretçilerin heykel ile fotoğraf çekilemeyeceği ve Hitler'in "kaybetmiş bir adam" konseptinde heykelleştirildiği yönündeydi. Görüldüğü üzere müze içerisindeki hiçbir heykel sadece "gerçeğine çok benzeyen neredeyse kusursuz" bir bal mumu heykeli olmamaktadır. Heykelinin yapılmasına ya da sergiden çıkarılmasına karar verilen her figür, göstergeler dünyasında çok farklı ideolojik anlamlara sahip olmaktadır. Özellikle Hitler heykelinin müzede bulunmasını istemeyen kişiler tarafından "kötülerin normalleştirilmesi" olarak algılanabileceği, aslında bir heykelin ne kadar fazla şey temsil ettiğini anlamak açısından oldukça önemlidir. Bir şey ne kadar görünür olursa ziyaretçilerin ve hatta makro yapının hatırlama-unutma pratiğine o kadar etkisi olabilmektedir. "Kaybetmiş bir adam" konsepti ise makro yapının hâkim bir "kaybetmiş bir adam" profili olduğu ve heykelin aslında bunu gösterdiği yönünde algılanabilmektedir. Trump ile ilgili haberlerde ise göstergelerin anlamlarının değişken olabileceğini ve bunu da toplumun belirlediğini görmekteyiz. Obama'nın başkanlık heykeli durmasına rağmen, önceden var olan Trump heykelinin golf kıyafeti giydirilerek muhafaza edilmesi oldukça simgeseldir. Ek olarak bahsedilen haberlerin hiçbiri sadece Türkiye basınında yer almamış, haberler neredeyse tüm dünya basınında konu olmuştur. Başka bir bakış açısıyla insan, öteki ve kendisi arasında farklılığı ya da benzerlikleri ortaya koyabilmek için ilk olarak görsel iletişimi seçmektedir. Sosyo-kültürel bağlamda ele alındığı zaman, insanlık tarihi boyunca simgeler veya bayraklar bu konuyu anlamlandırmak adına önemli yere sahiptir. Bu noktada, tarihsel süreç içerisinde görsel veri aktarımı konusunda uzmanlaşmış bir sanatçı sınıfı doğmuştur (Oskay, 2013). Dolayısıyla gerçeküstü algısını ziyaretçiye vurgulamak müzeler için özellikle yaşadığımız bu dönemlerde önemli olmaktadır. Sadece sergilediği eserlerin gerçeğe yakın olması bakımından değil onların ziyaretçilere hissettirdiklerinin gücü açısından da bu durum önemli hale gelmektedir. Tıpkı bir bayrağın sadece kumaş ve renklerden ibaret olmadığı gibi, sanat eserleri de arka planda temsil ettiği anlamlarla incelenmektedir. Bu noktada ziyaretçilerin eserleri nasıl algıladığının önemli olduğunu belirterek, konunun daha net anlaşılmasını sağlayacak "özdeşleşme" kavramına değinmek gerekmektedir.

Genelde tiyatro, sinema veya televizyon için kullanılan bir kavram olan özdeşleşme, bu mecralarda sunulan bir anlatıyı izleyen seyircinin bu izleme etkinliği sırasında kendi gerçekliğinden sıyrılıp izlediği anlatının gerçekliğine dahil olması ve izlediği karakterlerin duygularını yaşaması anlamına gelmektedir (Kutay, 2012). Özdeşleşmeyi ilk kuramsallaştıran Aristoteles olmuştur. Özdeşleşme için, yani seyircinin izlediği karakterin duygularını paylaşması için, önce oyuncunun oynadığı karakterle çok yoğun bir duygu ortaklığına girmesi gereklidir. Bunun için de oyuncuların “çok inandırıcı” bir performans göstermesi, seyircinin olayları algılamasını etkileyecek ve seyirciler o denli kuvvetli bir özdeşleşme yaşayacaktır. Madame Tussauds’nun pazarlama stratejisinde müzedeki eserler için kullandığı “gerçek gibi” vurgusunun temelini, bu özdeşleşmeyi sağlamak ve “gerçek gibi” olan ünlü figürler ile “gerçek hayatta” yaşayamayacağımız etkileşimi yaşama deneyimini pazarlamak olduğu düşünülebilmektedir. Burada söz konusu olan sadece ‘gerçek olanla ‘gerçek olmayan’ arasında bir konum değiştirme değil, gerçeğin tümünden iptali ya da bir tür hipergerçeğe dönüşmesidir.

(Kaynak: Turizm Günlüğü, 2019)

(Kaynak: TripAdvisor, süresiz)

21. Yüzyılın gerçekliğe dair bakış açısı, sanal gerçeklik kavramı ve dolayısıyla ortaya çıkan yeni habiusa etkileri çerçevesinde Baudrillard’ın fikirleri önemlidir. Baudrillard’a göre (2010), günümüzde anlaşılan anlamında “gerçek” yoktur. Gerçek diye adlandırılan şey, artık minyatürleştirilmiş hücreler, matrisler, bellekler ve komut modelleri tarafından üretilmektedir. Bu sayede gerçeğin sayısını asla bilemeyeceğimiz kadar yeniden üretimi

mümkün olmaktadır. Aslında Madame Tussauds Müzesi'nin yaptığı tam da budur: Gerçekliğin, gerçeğe en yakın haliyle yeniden üretiminin sergilenmesi. Ziyaretçiler burada sevdikleri ünlü figürlerle fotoğraf çektirdiklerinde, belki de artık figürlerin gerçeğine o kadar da ihtiyaç duymayacaktır. Baudrillard'ın deyişiyle bundan böyle rasyonel bir gerçeğe ihtiyacımız olmayacaktır. Artık işlemsel bir gerçek vardır. Bu atmosferden yoksun bir hiper uzamda, sentetik bir şekilde üretilmiş gerçek, diğer adıyla hiper gerçektir (Baudrillard, 2010).

Kuramı daha iyi anlamak için kuramdan hareketle oluşturulan kavramlara bakmakta yarar vardır. Simülark kavramı, gerçeklik ve algılanmak isteyen görünüm olarak kavramsallaştırılmıştır. Simüle etmek, gerçek olmayan bir şeyi gerçekmiş gibi göstermeye çalışmak ve o şekilde sunmak; simülasyon ise bir olguya özgü işleyiş biçiminin incelenme ya da gösterilme amacına maket ya da bilgisayar programlarının aracılık edebildiği yeniden üretim şeklinde tanımlanmaktadır (Baudrillard, 2011). Burada gerçeklik kavramının daha iyi anlaşılması için önemli bir nokta, Baudrillard'ın gerçeklik tanımına göre gizlemek ve simüle etmek kavramları arasında farklılıklar olmasıdır. Gizlemek, sahip olunan şeye sahip değilmiş gibi yapmak; simüle etmek ise sahip olunmayan şeye sahipmiş gibi yapmaktır (Baudrillard, 2010). Hastaymış gibi yapan bir kişi, hasta gibi davranarak, sürekli uzanarak ve halsiz hissettiğini belirterek karşısındaki kişileri hasta olduğuna inandırmaya çalışabilmektedir. Başka bir deyişle hasta olmanın bazı göstergeleri vardır ve bu göstergeleri uygulayınca diğer insanlar ikna olabilmektedir. Bir hastalığı simüle eden kişi ise kendinde bu hastalığa ait belirtiler görülen kişidir (Raffel, 2004). O semptomlar "gerçek" gibi yaşandığından kişinin gerçekten hasta olup olmadığını bilmek güç olmaktadır. Madame Tussauds açısından bu kavramlar ele alındığında, ziyaretçiler müze içerisindeki figürleri simülark yani algılanmak istenen nesne olarak algılayabilirler. Bu durumda Madame Tussauds Müzesi'nin kendisi de ünlü figürleri simüle etmekte (tanıma göre Madame Tussauds Müzesi'nin yaptığı gizlemek değil, simüle etmektir) ve bu ünlü figürler de bal-mumu heykeller aracılığıyla ziyaretçilere sunulan simülasyonlar olmaktadır. Başka bir örnek, ülkelerin birbirleri ile arasında sınırların olması ve bu sınırların aşılması için pasaport, vize gibi belgeler gerekmesidir. Simülasyon Kuramı'nın bu duruma cevabı, bu uygulamaların bir gerçekliğin sonucunda yapılmadığı ve bu belgelerin simülasyon dünyasında insanı temsil eden simülarklar olarak adlandırılabilirdir. Aynı şekilde para, gerçeklik dünyası içinde temsili olduğu düşünülen eşyaların simülarkı olarak kullanılabilir. Dahası Baudrillard (2010), medyanın da gerçeklik için kullandığını düşünmektedir. Kültürü ve ideolojiyi yaymak için eski ve yeni medya bir araç olabilmekte; özellikle TV programları, hazırlanan içeriklerle izleyenlerde bir gerçeklik algısı aşılayabilmektedir. Yeni medya için de son zamanlarda oldukça popüler olan "Instagram" platformundan bahsedebiliriz. Bu platformda kapitalist sistem ve ideolojilerin dayattığı şeylerden biri olan alışveriş döngüsü, "güzel olmak" ya da "mutlu olmak" konseptleri sergilenebilmektedir. Belki de duyguların simülarkı olarak görsel efektleri kullandığımızı düşünebiliriz. Yukarıda bahsedilen sosyal sınıfların temelinde bazı göstergelerin olduğu düşüncesi de göstergeler dünyasını kanıtlar niteliktedir. Yani aslında "orta sınıf" dediğimiz olgu da bazı faktörler sonucunda simüle edilen bir gerçeklik olabilmektedir.

Baudrillard (1998) sanatla ilgili düşüncelerinde, simülasyonun sanatı tamamen ele geçirdiğini ve artık gerçeklik gibi sanatın da olmadığını iddia etmiştir. Çünkü ona göre artık sanat nesnesi gerçek anlamı dışında, kendisine yüklenen prestij ve itibar nesnesi dahil birçok farklı anlam barındırmaktadır. Tüm bu değişen anlamlar, bugün post-modern sanatın neyi temsil edip etmediği, neleri kapsayıp kapsamadığı noktalarını önemli kılmış ve sorgulamaya açmıştır. Denilebilir ki, bugünün sanatının temsil boyutunu yeniden sorgulamak ve tartışmak oldukça anlamlı hale gelmiştir (akt., Alp, 2013). Bu dönüştüğü anlamlardan ötürü Baudrillard'a göre sanat, tüketim kültürünün altında ezilen sistem olarak değerlendirilmiştir (Bayraktaroğlu, 2011). Bourdieu'nun kültürel sermayesi üzerinden düşündüğümüzde kültürel sermayeye denk düşen bir sanat aktivitesi, tüketim alanında ekonomik sermayeye dönüşebilmektedir. Buradan hareketle de Madame Tussauds'un, inceleme için yerinde bir örnek olacağı düşünülmektedir. Çünkü Madame Tussauds Müzesi'ndeki herhangi bir bal mumu heykelinin o ünlü figürün "gerçek" haline benzemesinin neden bu kadar önemli olduğu, güttüğü kâr amacı düşünüldüğünde (Bourdieu'ya göre ekonomik sermaye) anlaşılabilir. Ziyaretçiler herhangi bir şehirde olan Madame Tussauds Müzesi'ne girmek için ödedikleri giriş ücretini, bal mumu heykellerinin gerçek figürlere ne derece benzeyip benzemediğiyle kurdukları ilişki kadar meşrulaştırabilmektedir. Tabi ki Madame Tussauds Müzesi birer sanat müzesidir ve gerçeklik dışında sanatçıların heykellere verdiği emek de bu meşruiyeti sağlayabilmektedir. Ancak bu noktada Madame Tussauds Müzesi'nin "gerçeklik" vurgusunu tekrar hatırlatmak gerekmektedir. Buradan yola çıkarak, Madame Tussauds Müzesi'ndeki gerçeklik vurgusunun, insanların hayallerinde var olan ünlü karakterlere dair imajları bir kenara itip gerçeklik vurgusunun da etkisiyle bu bireylerin müzeyle ya da içerisindeki ünlü figürlerle daha güçlü

bağ kurmalarının arzu edilmesiyle ilişkili olabileceği akla gelmiştir. Böylece belki de müzeyle ve içerisindeki ünlü figürlerle kurulan bağ, müze ziyaretçileri tarafından yapılan hem kültürel hem ekonomik yatırımı canlandırmıştır.

Sonuç Yerine

Görüldüğü üzere müzeler, misyonları, sorumlulukları ve topluluklarla etkileşim biçimleri düşünüldüğünde sürekli bir dönüşüm sürecindedir. Müzelerin hem bilgi edinme misyonunun devam etmesi hem de ortak bir hafıza oluşturabilme gücünü düşündüğümüzde sosyal ve çevresel sorunlara ilgili ve duyarlı olması gerekmektedir. Fakat tüm bunların yanında ilgi çekici kılınması da gerekmektedir ki hitap ettiği ziyaretçi kitlesini kaybetmesin. Bu durum post-modern müze tanımlarını ortaya çıkarmış ve günümüzde yaygın hale gelen interaktif müzeleri oluşturmuştur. Bu çalışma kapsamında bahsi geçen müzelerden biri olan Madame Tussauds Müzesi'nin "gerçeklik" vurgusu, değiştirdiği ziyaretçi habitusu ve müzelerin kültürel sermaye vurgusundan hem kültürel hem ekonomik sermayeye kayan çizgisi anlaşılmalı ve tartışılmaya çalışılmıştır. Ortaya çıkan interaktif post-modern müzeler, değişen kavramların ve ziyaretçi habitusunun nedenidir demek pek doğru olmayabilir. Çünkü aslında bu bir döngüdür. Toplumdaki hâkim bakış açının değişmesi, her şeyi olduğu gibi müzelerin içeriklerini de etkilemekte; dolayısıyla ziyaretçi profillerini değiştirebilmekte; ziyaretçi profillerinin değişen tüketim alışkanlıklarına göre başka fikirler inşa edilebilmektedir. Bu döngünün bir ayağını tüketim alışkanlıkları oluşturmaktadır. Tüketim oldukça önemlidir ve bunun nedeni olarak toplumdaki sembolik değer gösterilmektedir. Tüketilen ürünlerin imgesel güçleri, bu ürünler üzerinden kurulan kimlikleri oluşturmuştur (Doğan, 2009). Dolayısıyla ekonomik sermayeyle ilişkilendirilebilen tüketim de sadece bu sermaye türünün bir göstergesi olmaktan çıkmış, kişilerin kendilerini anlamlandırma şekillerine dönüşmüştür. Madame Tussauds Müzesi bu noktada, ünlü figürlerin bir çırpıda görülüp tüketilmesini ziyaretçilerine vadetmektedir.

Madame Tussauds Müzesi, içerisinde bulunan bal mumu heykeller ile müze ziyaretçileri arasında diyalog kurmaya imkân sağlayan bir müzedir. Bu, ziyaretçilerin ünlü figürlerin heykelleriyle fotoğraf çekebiliyor olmalarından ve gündelik olayların çok hızlı bir şekilde müze içerisindeki figürlere uygulanmasından anlaşılmaktadır. Örneğin, gündelik hayatımızda büyük yer eden COVID-19, hemen müzeye de yansımıştır. Hürriyet'in 20.11.2020 tarihli "Aleyna Tilki'nin bal mumu figürü karantinada" başlıklı yazısında, Aleyna Tilki'nin Twitter hesabından yaptığı COVID-19 testi ile ilgili açıklamasının ardından, dünyaca ünlü yıldızlara ev sahipliği yapan Madame Tussauds İstanbul'daki figürünün de karantinaya alınmasının haberi verilmektedir.

(Kaynak: Hürriyet'in "Aleyna Tilki'nin bal mumu figürü karantinada" başlıklı yazısı, 2020)

Ek olarak Madame Tussauds Berlin’de, COVID-19 önlemlerine dikkat çekmek için daha önce dünyaca ünlü futbol yıldızı Cristiano Ronaldo ve Donald Trump figürlerinin benzer şekilde karantinaya alındığı belirtilmiştir. Dünya basınında Covid-19 olan ünlü figürlerin eğer Madame Tussauds Müzesi’nde heykelleri varsa, bu heykellerin karantinaya alındığına dair benzer haberler oldukça fazladır. Bu örnekler aynı zamanda simülasyon kavramı için de verilebilir. Gerçek figür hastalandığında, simülasyon da hastalanmaktadır. Trump heykelinin atılması da aslını göremeyeceğimiz kişinin bir simüle edilene olarak heykeli muhatap almak açısından verilebilecek yerinde bir örnektir. Buradan hareketle, Madame Tussauds Müzesi için sembolik bir dünya ve post-modern habituslar sonucu ortaya çıkmış müzeler denebilmektedir. Herhangi bir fotoğrafın renklerindeki canlılık ne kadar fazlaysa, imgelerdeki gerçek nesnenin ele geçirilebileceği duygusunun alıcıya geçmesi o kadar fazla olmaktadır. Alıcılar kendilerini fotoğraftaki nesneye ya da fotoğrafın bütününe dokunabilecekleri kadar yakın hissetmektedirler (Berger, 2020). Madame Tussauds Müzesi’nin “gerçeklik” vurgusu da ziyaretçiler için oldukça benzerdir ve ziyaretçiler için gördükleri ünlü figürler “gerçek gibi” gösterilebilmekte ya da ziyaretçiler tarafından bu şekilde algılanabilmektedir.

Bourdieu, 1965’te yayımlanan kitabı *Photography, A Middle-Brow Art*’ta fotoğraf makinesinin halk arasında oldukça yaygın olmasının sosyolojik nedenlerini, köylüler, işçi sınıfı ve sınıf içi grupların (elde üretim yapan işçiler vb.) fotografik uygulamalara nasıl yaklaştıklarını kültürel habitus üzerinden açıklamaktadır. Burjuvazinin estetik beklentilerini henüz karşılayamayan bu yeni uygulama, özellikle düşünlerin, kolektif köy hayatının habitus ’una entegre olabildiği için kolayca kabul görmüştür. Fotografik uygulama, köy hayatının kolektif yapısına kolayca eklenilebildiği için hemen kabul edilmiştir (akt., Kutay, 2012). Madame Tussauds Müzesi için düşündüğümüzde, modern anlamıyla hedef ziyaretçi kitlesinin müzeye gitme alışkanlıkları ve müzede edilgenliği, müzeye gitme olgusunun habitusudur. Ancak hem yeni medya kullanım alışkanlıkları hem de birbirini etkileyen şekillerde yeniden inşa edilen etken olma durumu, post-modern anlamıyla müzeye gitme olgusunun habitusunu değiştirmiş ve daha interaktif bir hale dönüştürmüştür. Burada önemli olan nokta, etkileşimin karşılıklı olması ve yeni habitusa göre müzelerin düzenlenmesi ile izleyicilerin yeni kavramlara açık olmasının birbirini etkilemesidir. Bu dönüşüm gerçekleşirken mikro habituslar, yani ziyaretçilerin başka alanlardaki habitusları da müzeye gitme olgusunun habitusunu etkilemiştir. Tüm bu etkileşimlerin sonucunda, müzeler ziyaretçilerin farklı sermaye alanlarına (ekonomi ve simgesel sermaye) ve ziyaretçilerin mikro habituslarına da hizmet eden alanlar ve alışkanlıklar oluşturmuşlardır. Madame Tussauds Müzesi bu interaktifliği herkes tarafından bilinen figürler ve bu figürlerle kurulan yakınlık, temas edebilme ve eserlerle aynı düzlemde olabilme hissi ile sağlamıştır. Araç olarak da öz çekim gibi hayatımıza görece daha yeni katılan kavramlardan yararlanmışlardır. Fotografik uygulama örneğinde görüldüğü üzere, tek neden bu olmamakla beraber, Madame Tussauds Müzesi’nin kurgusu da şimdinin güncel hayat habitusuna oldukça yakın olduğu için hemen kabul görmüş ve birçok ziyaretçi tarafından ziyaret edilmiştir. Levi-Strauss’un da dediği gibi “Batı uygarlığında sanatın göze batan özgün çizgilerinden birini oluşturan şey bence, sahibin ya da giderek seyircinin o nesneye sahip olma konusunda gösterdiği güçlü ve tutkulu istektir” (akt., Berger, 2020). Post-modern müzelerde etkileşim ne kadar artırılırsa, ziyaretçilerin kendilerini eserin bir parçası olduklarına dair algıları (ünlü figürlerin yakını olma) o kadar artmaktadır.

Yapılan bu derleme çalışmasında, alanyazınla paralel olarak Madame Tussauds Müzesi’nin gerçeklik vurgusunun ziyaretçi profilini ve müzelerin ziyaret edilme oranlarını etkilediği sonucuna varılmıştır. Alanyazında görüldüğü üzere ekonomik kaygılar ve küresel sebepler, müzelerin kültürel sermayeden ziyade ekonomik sermaye araçlarına dönüşmesine yol açabilmektedir. Özellikle sanat müzeleri bunu sağlayabilmek için ziyaretçi profillerinin aktif katılımını kazanma yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle müzelerde gerçeklik vurgusu çok belirgin hale gelmiştir. Madame Tussauds Müzesi özelinde gerçeklik vurgusu, sanat eserlerinin gerçeğe çok benzemesi üzerinden kurulmuş ve ziyaretçiler için gerçek bir film sahnesi, konser alanı ya da politikacı unvanı gibi alanların oluşturulduğu gözlenmiştir. Ek olarak bu görseller, güncel olaylara göre şekil almışlar ve almaya devam etmektedirler.

Bu çalışma bir araştırma makalesi değildir; dolayısıyla ilgili kuram ve çalışmaların gözden geçirilmesine dayanmaktadır. Fakat bu çalışmanın, günümüz dünyasındaki müze ziyaretçi profilleri ile ilişkili olarak yapılacak araştırmaların kapısını açacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Alp, K. Ö. (2013). Sanatın temsili ve postmodern sanatta temsil. *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 12, 40-60.
- Alparslan, B. (2019). Marksizm ve dil felsefesi: Psikoloji çerçevesinde bir inceleme. *Muhakeme Dergisi*, 2(1), 34-43.
- Artan, E. (2014). Etkileşim düzlemi ve tüketim mekânı olarak postmodern müzeler İstanbul'daki özel müzeler üzerine bir inceleme. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 2, 105-132.
- Balık, D. (2009). Çağdaş sanat müzelerinde "yeni" mekân deneyimi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü: İstanbul.
- Bayad, A., ve Alparslan, B. (2017). 20. yüzyıl bilim anlayışının psikolojiye mirası: Ulus, birey, kimlik, öznellik. *Psikoloji ve Toplum*, 1, 19-28.
- Bayrak, Ö., Yaprak, T. (2012). Üstkurmaca ve gerçeklik bakımından Orhan Pamuk'un Masumiyet Müzesi romanında postmodern unsurlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 0-0 .
- Berger, J. (2020). *Görme biçimleri*. Metis Yayınları: İstanbul
- Bourdieu, P. (1986). *The Forms of Capital*. Handbook of theory and research for the sociology of education, (ed. J. G. Richardson) New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, P. ve ark. (1990). *Photography: A Middle-Brow Art*, Stanford: Stanford University, Press Bourdieu.
- Bourdieu, P. (2006). *Sanatın Kuralları: Yazınsal Alanın Oluşumu ve Yapısı*, Çeviren: N. Kamil Sevil, İstanbul: Yapıkredi Yayınları.
- Bourdieu, Pierre (2010). *Sermaye Biçimleri*. Derleyenler: M. M. Şahin ve A. Z. Ünal, Sosyal Sermaye, Değişim, İstanbul.
- Bourdieu, P. ve Darbel, A. (2017). *Sanat Sevdası: Avrupa Sanat Müzeleri ve Ziyaretçi Kitleleri*. Metis Yayınları: İstanbul.
- Baudrillard, J. (1990). *Seduction*. (B. Singer, Çev.). Canada: New World Perspectives. (Orijinal çalışma basım tarihi 1979).
- Baudrillard, J. (2011). *Simulations*. (P. Foss, P. Patton ve P.Beitchman, Çev.). New York: Columbia University. (Orijinal çalışma basım tarihi 1983).
- Baudrillard, J. (2010). *Simülakrlar ve simülasyon* (5. baskı). (O. Adanır, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1982).
- Bostancı, M. (2019). Dijital müzecilik ve interaktif iletişim: SFMOMA ve MORİ Dijital Sanat Müzesi örneklemeleri. *Unimuseum*, 2(2), 34-39.
- Bayraktaroğlu, A. M. (2011). Baudrillard'ın sanat anlayışı üzerine bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 7, 1-17.
- Carey, E. (2018, Ocak 04). Madame Tussaud: The astounding tale of survival behind the woman who made history. *The Guardian*.
- Cohen, E.J. (1995). Museums of the Mind: The Gothic and the Art of Memory. *ELH*, 62(4), 883-905.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar nasıl anımsar?* (A. Şenel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çolak, B. (2011). Tarihsel süreç içerisinde müzelerle birlikte değişen sergileme mekanları; New York Modern Sanat Müzesi (MoMA) ve Frankfurt Modern Sanat Müzesi (MMK) Örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(30), 37-45.
- Doğan, E. (2009). Tüketim toplumunda müzelerde yaşanan değişimlerin devlet müzeleri ve özel müzeler bağlamında değerlendirilmesi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Yıldız Teknik Üniversitesi **Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul**.
- Encyclopedia. (t.d.).Erişim Ocak 20, 2021, <https://www.encyclopedia.com/women/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/tussaud-marie-1761-1850>.
- Erkan Güray, E. (2017). Cindy Sherman'ın fotoğraflarında gerçeklik algısı. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 395-412.

- Galassi, F. M., Baker, L., Ballestriero, R. ve Rühli, F. J. (2016). The death of Madame Tussaud: A cardiorespiratory interpretation. *The Lancet Respiratory Medicine*, 4(12), 955.
- Gürel, E. (2013). Ankara'daki müzelerde ziyaretçi profillerinin ve motivasyonlarının değerlendirilmesi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1-9.
- Hooper-Greenhill, E. (2000). Changing values in the art museum: Rethinking communication and learning. *International Journal of Heritage Studies*, 6(1), 9–31.
- Kandemir, Ö ve Uçar, Ö. (2015). Değişen müze kavramı ve çağdaş müze mekanlarının oluşturulmasına yönelik tasarım girdileri. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 5(2), 17-47.
- Kaplan, M., Yardımcıoğlu, M. (2020). Alan, habitus ve sermaye kavramlarıyla Pierre Bourdieu. *HABITUS Toplum Bilim Dergisi*, 1(23), 23-38.
- Kutay, U. (2012). *Habitus kavramı çerçevesinde belgesel sinemada izleyici alışkanlıkları ve gerçeklik yanılsamaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Madame Tussauds. (t.b.). *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Madame_Tussauds.
- Madame Tussauds İstanbul. (t.b.). Erişim Ocak 20, 2021, <https://www.madametussauds.com/istanbul>.
- Mercin, L., (2006). *Müzeler Ve Toplum*, <http://Www.Ayk.Gov.Tr/WpContent/Uploads/2015/01/Yrd.-Do%C3%A7.-Dr.-Levent-Merc%C4%B0n-M%C3%9czeler-Ve Toplum.Pdf> (Erişim tarihi: 10.01.2017).
- Ihlen, Ø. (2018). *Symbolic Capital*. The International Encyclopedia of Strategic Communication, (ed. R. L. Heath ve W. Johansen). New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Oskay, H.A. (2013). Gerçeklik algısının fotoğraftaki teknolojik gelişmelerle birlikte değişime uğrayarak gerçeküstücülüğün ortaya çıkması. *Sanatta Yeterlik Çalışması*. T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kocaeli
- Peker, A.E. (2006). Kentin markalaşma sürecinde çağdaş sanat müzelerinin rolü: Ent markalaşması ve küresel landmark. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü: İstanbul.
- Raffel, S. (2004). Baudrillard on simulations: An exegesis and a critique. *Sociological Research Online*, 9(2), 1-14.
- Saklı, A. (2019). İnsana ve topluma etkisi bakımından ideolojiyi anlamak. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 3(1), 109-130.
- Şahin, H. (2015). Türkiye'de orta sınıfın temsilcileri: Çelişkili bir sınıf konumu olarak bankacılar ve yatırım bankacılığı danışmanlarına dair bir alan araştırması örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(29), 430-449.
- Yıldız, O. ve Baş, M. (2017). Türkiye'deki **orta sınıf** tüketim alışkanlıklarının özellikleri. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52 (1), 150-179.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

EĞİTİMDE DÜŞÜNME VE ANLAMA ÜZERİNE: H. ARENDT

Hasret KÖKTEN*

Öz

20. yüzyılın önemli siyaset felsefecilerinden biri olan H. Arendt'in eğitime dair dikkate değer tespitleri ve önerileri bulunmaktadır. Arendt eğitime yönelik düşüncelerini ve önerilerini ortaya koyarken öncelikle eğitimin özü olarak doğum kavramından ve doğumun getirdiği umuttan yola çıkar. Bununla beraber doğumun getirdiği çoğulluk ve eylem koşullarına da değinir. Arendt için eğitim dünyayı olduğu gibi anladığımız yerdir. Kişi hiçbir yönlendirme olmadan dünyayı ve onun gerçekliğini olduğu gibi anlamalıdır. Bu anlama durumu sonrasında eğitim, çocuğun düşünme becerisi kazanmasına ve geliştirmesine yönelik bir amaca da sahip olmalıdır. Düşünme insanlık için önemli bir beceridir ve eğitim bu beceriyi çocuklara ve topluma kazandırabilecek en önemli yerdir. Bu yüzden eğitim kurumları bu sorumluluğun bilincinde olmalıdır. Bu çalışma Arendtçi bir gözle eğitimin en önemli amacı olarak; anlama ve düşünme becerilerinin gelişiminin gerekliliği üzerinde durmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *H. Arendt, Doğum, Çoğulluk, Eğitim, Anlama, Düşünme.*

ON THINKING AND UNDERSTANDING IN EDUCATION: H. ARENDT

Abstract

H.Arendt, one of the important political philosophers of the 20th century, has remarkable determinations and suggestions about education. While Arendt puts forward his thoughts and suggestions about education, he first starts from the concept of natality as the essence of education and the hope that natality brings. However, natality refers to the plurality and conditions of action it brings. For Arendt, education is where we understand the world as it is. One must understand the world and its reality as it is, without any guidance. After this understanding, education should also have a purpose for the child to gain and develop thinking skills. Thinking is an important skill for humanity, and education is the most important place to bring this skill to children and society. Therefore, educational institutions should be aware of this responsibility. This study is the most important purpose of education with an Arendtian eye; aims to emphasize the importance of the development of comprehension and thinking skills.

Key Words: *H. Arendt, Natality, Plurality, Education, Understanding, Thinking.*

*Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, DENİZLİ
e-posta: hince@pau.edu.tr (orcid.org/0000-0001-5496-1980)

Giriş

Hannah Arendt 20. yüzyılın önemli siyaset felsefecilerinden biri olarak tanınır. Martin Heidegger ve Karl Jaspers gibi varoluşçu filozoflar ile çalıştığı bilinmektedir. Arendt düşünce dünyasına daha çok siyaset felsefesi kategorisinde katkılar yapar. Fakat Arendt'in siyaset teorileri yanında eğitim kurumlarının yapılanmasına ilişkin tespitler ve öneriler içeren pedagojik bir tavır da bulunmaktadır. Arendt'in bu tespitleri ve önerileri onun *Between Past and Future* (1961) adlı kitabının *The Crisis in Education* adlı bölümünde ve *Reflections on Little Rock* (1959) adlı yazısında yer alır. Arendt'in doğrudan eğitim ile ilgili bir eser ortaya koymaması aslında felsefe tarihi için yabancı değildir. Felsefe tarihine bakıldığında Platon da öncelikle toplumsal ve siyasal problemlerden yola çıkarak "Kim yönetmeli? Aydın kime denir?" sorularını siyaset felsefesi içinde sormuş ve *Devlet* (2010) kitabını yazmıştır. Bu soruların cevabını bulabilmek için ise aydınların ve entelektüellerin devleti yönetebilmesi için dahil olması gereken eğitimden bahsetmiş ve "Bir entelektüel nasıl yetişmeli? Kime entelektüel denir?" gibi soruların cevabını yine *Devlet* kitabında ortaya koyduğu İdealist Eğitim ile vermeye çalışmıştır. Buna benzer olarak Jean-Jacques Rousseau da aynı mantık ile *Toplum Sözleşmesi* (2006) kitabında "insan, doğası gereği eşit ve özgür doğar" önermesi üzerine "Nasıl eşit ve özgür oluruz? İnsan doğasına uygun nasıl yaşamalı?" gibi sorulardan yola çıkarak insan doğasına uygun ve onun gelişimini kolaylaştıran, *Naturalist Eğitim anlayışını savunduğu, Emile* (2011) adlı eğitim felsefesi kitabını yazmıştır.

Aslında felsefe tarihine bakıldığında Platon, Rousseau ve Arendt gibi düşünürlerin siyaset felsefesinden yola çıkmalarının temel sebebinin "yaşanabilir başka bir dünyanın imkanı" üzerine yaptıkları sorgulamalar olduğu söylenebilir. Bu sorgulama siyaset felsefesi ile başlamış ve eğitim felsefesine doğru bir evrilme yoluna girmiştir. Böylece felsefe tarihi içinde "yaşanabilir başka bir dünyanın imkanının" eğitim ile sağlanabileceğine yönelik ortak bir tavır oluşmuştur. Burada insanlığın eğitime vereceği değer ve önem sayesinde, doğru eğitim ortamları ile yaşanabilir başka bir dünyayı mümkün kılabiliriz iddiası öne çıkar.

Arendt de eğitime yönelik tespitler ve öneriler ortaya koyarken felsefe tarihindeki bu gelenekten çok uzaklaşmadan siyasal ve sosyal durumlar üzerine eğitimi de içeren analizler yapmıştır. Bunun yanında o, yeni kavramlar üreterek, öncelikle siyaset felsefesi konularına değinmiş ve bir toplumda çocukların nasıl eğitim görmesi gerektiğine yönelik tespitlerde bulunmuş, ortak bir dünya kurmanın imkanını vurgulayan eğitim amaçları ortaya koymuştur.

Arendt için eğitim kurumu, doğumla dünyaya gelen kişinin bu dünyaya dahil olmaya çalıştığı yerlerden birisidir, bununla beraber eğitim ilk olarak dünyayı olduğu gibi anlamamıza yardımcı olmalıdır. Arendt eğitimi, çocukların "dünyayı olduğu gibi" öğrendikleri "muhafazakâr" bir süreç olarak ele alır. Arendt için muhafazakarlık, koruma duygusu, eğitim için değerlidir (Arendt, 1961:192). Dünyanın devamı ve yenilenmesi için bu korunma gerekli görülmektedir.

Dünyayı yenileme sorumluluğu, Arendt'e göre "eğitimin özü" olan doğumla yakından ilgilidir (Arendt, 1961:174). Dünyayı yenileyebilmek ve gelecek umudu için çocukları korumalıyız. Sözü edilen koruma ise çok kapsamlı olmalıdır. Bu çerçevede eğitim çocukların dünyaya dahil olmaları, dünyayı tarafsızca tanımaları ve dünya ile ilişkili olan durumlar üzerine düşünmelerini hedeflemelidir.

Çalışmanın amacı öncelikle Arendt'in eğitim felsefesini, eğitimin temel unsuru olarak doğumu Arendt'in eğitim ile kurduğu ilişki üzerinden anlamaya çalışmaktır. Sonrasında ise çalışmada eğitimin ortak bir dünyanın varlığı için anlama ve düşünme becerilerini temel alan önemli ve gerekli bir mihenk taşı olduğu fikri üzerinde durulacaktır. Bu çalışmanın bulguları Arendt'in pedagojik fikrine; doğum, çoğulluk, anlama, düşünme ve eğitim arasındaki bağlantıya dair kavrayışına ilişkin çıkarımlar da içermektedir. Böylece Arendt'in pedagojisinde eğitim için önemli gördüğü anlama ve düşünme üzerinde de çözümlenmeler yapılmış olacaktır.

Eğitim Özü Olarak Doğum, Eylem ve Çoğulluk

Natality (doğum durumu veya vaadi) insanların dünyaya doğduğu gerçeğine odaklanır ve doğum Arendt'in düşüncesinde özel bir anlam taşır. Arendt tarafından doğum-doğuştanlık mükemmel bir siyasi-sosyal faaliyet olarak tanımlanan eylemin tohumunu içerdiğinden, onun siyasi düşüncesinin önemli ögesidir. Arendt'e göre doğumun doğasında var olan yeni başlangıç, dünyada ancak yeni gelenin yeni bir şeye başlama, eyleme geçme kapasitesine sahip olması nedeniyle kendini hissettirebilir (Arendt, 1998:9). Yeni olan her zaman mucizevidir, aslında yeni

olan sonsuz mucizelerden birini ortaya koyar. Bu durum doğumla dünyaya gelen her insanın benzersiz olması ve mucizevi olması ile ilişkilidir. Aslında doğum ile insan eşitliğe sahip olur fakat doğum sayesinde de benzersiz hale gelir (Arendt, 1998:178). İnsan doğum yoluyla bir dünyaya dahil olur ve artık o, dünyanın içindedir. Fakat bu dahil olma sürecinde onu diğer doğanlardan ayıran, ona kendine özgülüğü veren birtakım özellikler ve becerilere sahiptir. Onun potansiyeli kendi gerçekliği içindedir ve bu potansiyel doğum ile kullanılmaya başlanacaktır.

Doğum insanın gerçeğidir, doğum sayesinde insanlar dünyaya gelir ve böylece dünya sürekli yenilenir. Ortak bir dünya için ve ortak dünyanın yenilenmesi için doğum önemli konumdadır (Arendt, 1961:196). Arendt, doğuştanlığı insan karakterinin bir yönü veya bir niteliği olarak değil, insan varoluşunun bir gereği olarak tasvir eder: “doğum”, kişilerin doğdukları yönü ve eyleme katılma potansiyelleriyle ilgilidir (Mihăilă, Popescu, ve Nica, 2016:916). Arendt doğumu, insanın ve toplumun yenilenme kapasitesi şeklinde tanımlar. Doğumsallık, en temel düzeyde, insanların sürekli olarak dünyaya doğdukları ve sürekli olarak o dünyayla ve birbirleriyle tanışma ihtiyacı içinde oldukları gerçeğini ifade eder (Levinson, 2001:13). Arendt’in temele aldığı doğum kavramı, onun felsefi teorisinin merkezinde duran, belki de en iyimser yönüdür. Çünkü doğum dünyanın geleceğine dair olumlu bir beklenti içermektedir.

Köklü bir uygarlığın devamı sadece doğumla gelenlere, birer yabancı olarak geldikleri ve önceden kurulu buldukları bir dünyada yol gösterilmesiyle güvence altına alınabilir (Arendt, 1961:92). Arendt’ e göre doğum insanlığın devamı için bir umut olarak ele alınabilir. Dünya, yeni insanların sürekli doğumuyla bir arada durabilir, o halde aslında doğum bir mucizedir ve dünya nasıl doğum ile var oluyorsa aslında doğum sayesinde de yok olmaktan kurtulur. Dünyayı yıkılmaktan kurtaran doğumdur. Her doğum yeni bir başlangıçtır ve aynı zamanda geleceğin teminatıdır (Arendt, 1998: 247). Doğum olgusuna karşı tutumumuz hepimizin dünyaya doğmakla dahil olduğumuz ve bu dünyanın doğum yoluyla sürekli yenilediği gerçeğidir (Arendt, 1961:196). Doğum, Arendt’in insanın yenilenme kapasitesi için kullandığı terimdir. Dünyanın yeniden yaratılmasına katkıda bulunma arzusundan bu yana eylemi motive eden şey, doğumun koşullarından biridir. En temel düzeyde, doğumsallık, insanların sürekli olarak dünyaya doğdukları ve sürekli olarak o dünyayla ve birbirleriyle tanışma ihtiyacı içinde oldukları gerçeğini ortaya koymaktadır (Levinson, 2001:14). Böylece doğum dünyanın ve insanın sürekliliğini garantilemektedir.

Arendt doğum sayesinde insanın yenilenme potansiyeline güvenen bir konumdadır. Bununla birlikte Arendt ikinci bir doğumdan da bahseder. Sözü edilen bu ikinci doğum, bizden önce gelen ve bizi kuşatan dünyayla bağlantılı bir biçimde kendi kendini yaratma girişimine benzetilir. Arendt’in doğumsallık anlayışı, yeninin ne anlama geldiğini tekrar açıklar; sözü edilen bu ikinci doğum, benzersiz olmayan olguyla ve kişilerin bağlantılar kurduğu ve böylece yeni toplumsal gerçeklikler inşa etmeye çalıştığı daha rutin anlarla ilgilidir (işlev kapasitesi, bir şeyi yeniden başlatma yeteneğidir) (Mihăilă, Popescu, ve Nica, 2016:917). Doğum sayesinde gerçekleşen her türlü yenilenme, eylemselliği önemli kılar. Arendt için doğumdaki yeni başlangıcın dünyada kendini hissettirebilmesinin tek nedeni yeni gelenin, yeni bir şeye başlama, eyleme yönelebilen bir kapasiteye sahip olmasından kaynaklıdır (Levinson, 2001:17).

Harekete geçmek “eylem”, yeni bir şeye başlamak demektir ve bunun nedeni olan şey ise doğumdur, doğmak demek harekete geçmek ve eyleme yönelmek ile doğrudan ilişkili bir durumdur (Arendt, 1998:177). Dünyayı, insan ilişkileri alanını normal, “doğal” yıkımdan kurtaran mucize, nihayetinde eylem yetisinin ontolojik olarak kök saldığı doğum olgusudur. Başka bir deyişle, insanların doğuşu yeni bir başlangıçtır (Gordon, 2001:44). Bu başlangıç ise insanların doğdukları için yapabilecekleri eylemi içinde barındırmaktadır. Aslında bu yeniyi inşa etmedeki sahip olunan potansiyel veya eyleme gücüdür.

Arendt insanların doğmak suretiyle doğrudan eyleme katıldığını iddia eder (Arendt, 1994:242). Eylem insana özgü bir ayrıcalıktır ve başkalarının bulunmasına bağımlı olan sadece eylemdir (Arendt, 1994:40). O halde eylem kamusal alanla ilişkilendirilerek diğer insanların, çoğulun, varlığına gereksinim duyar. Bu da hem bireyin kendi benliği ve varoluşu hem de diğer bireyin benliği ve varoluşunu anlamaktır. Dolayısıyla doğumla gelen eylem, kamusal alanın ve bu alana dair yenilenmenin unsurlarından biridir.

Arendt için eylemin ne olduğu önemlidir. Arendt felsefesinde insan eylemi, doğum olgusuna dayandığı ölçüde insan yaşamının başlıca koşullarından biri olan insan çoğulluğuna da bağlıdır (Arendt, 1961:61). İnsanın, var olan her şeyle paylaştığı ötekilik ile canlı olan şeylerle paylaştığı farklılık, onu benzersiz kılar ve sözü edilen benzersizlik,

varolanların çoğulluğu paradoksal olarak, insani çoğulluğu meydana getirir (Arendt 1994:241). Arendt, çoğulluğu “tüm insan yaşamının yalnızca olmazsa olmaz koşul durumu” olarak ifade eder. Çoğulluk, tüm insanların benzersiz ve birbirinden farklı olduğu gerçeğiyle ilişkilidir. Çoğulluk, bir kişinin kim olduğu ile ilgilidir (Arendt, 1998:7). Çoğulluk kimliği ve farklılığı göstermektedir. Ancak bu durum her bireyin değerli ve eşit olduğunun da ifadesidir.

Arendt felsefesinde çoğulluğun, eşitlik ve farklılık gibi ikili bir niteliği vardır. İnsanlar eşit olmasalardı birbirlerini ve ötekileri anlayamaz, geleceği planlayamaz ve kendilerinden sonrakilerin ihtiyaçlarını öngöremezlerdi. Şayet insanlar birbirlerinden varoluş bakımından ayrı olmasalardı, kendilerini anlaşılır kılmak için ne konuşmalarına ne de eyleme yönelmelerine ihtiyaç doğmazdı (Arendt, 1994:240). Levinson Arendt’in “verilen”e; ortak bir dünya inşa etmeyi mümkün kılan doğum ve çoğulluk durumuna karşı derin bir minnettarlık içinde olduğunu iddia eder. Çoğulluk, birçoğumuzun var olduğu gerçeğine atıfta bulunur, ancak bir kişinin benzersiz olduğu anlamını da içerir. Bu yüzden doğumla gelen farklılıklar dünyanın yenilenmesi için ve gelecek için önemlidir. Arendt çoğulluk ve doğumsallık için bir gerekçe sunmaya çalışmaz. Onlar sadece dünyanın koşullarıdır. Bu anlamda, dünyadan olduğu gibi bahsetmek, çoğulluğu minnetle kabul eden bir tutum geliştirmektir. Dünyanın verildiğini ama garanti edilmediğini söylemek, insanlara dünyanın da bir insan eseri olduğunu hatırlatmaktır. Dünyanın koşulları olduğu gibi verilmiştir, dünya aynı zamanda yapıldığı gibidir (Levinson, 2010:476). Bu nedenle doğum, eylem ve çoğulluğu içeren yeniliğe ihtiyaç vardır.

Hayatın koşulunu özellikle doğumla gelen bu çoğulluk durumu oluşturmaktadır (Arendt, 1994:18). Aslında insanlık durumunun bütün koşulları eylem ve yaşam, çoğulluk ile ilgilidir. Birey hiçbir eylemi tek başına gerçekleştiremez. Hiçbir insan yaşamı, başka insanların varlığına doğrudan ya da dolaylı yoldan şahit olan bir dünya olmadan var olamaz. İnsanların birlikte yaşıyor olma durumları bütün insani faaliyetlerin koşuludur (Arendt, 1994:39-40). İnsan çoğulluğa karşı çıkarak var olamaz. Bu durum neredeyse kasıtlı bir yapaylığı veya insanlık durumunun inkarını gerektirir (Hayden, 2013:251). Dolayısıyla kişinin farklı yaşam deneyimlerini ve becerilerini kabul etmesi ve dikkate alması hem doğuştan hem de çoğulluktan gelen eylem durumunu göstermektedir.

Eylemden yoksun yaşam kelimenin tam anlamıyla dünya için ölüdür; kişinin hayatı çoğulluğu temsil eden insanlar arasında yaşanmadığı için bir insan hayatı olmaktan çıkmıştır (Hayden, 2013:253). Yeni başlangıcın olmayacağı bir yerde dünya da yoktur. Doğumla gelen ve miras kalan yeni başlangıç, sadece yeni gelenin yeni bir şeye, yani eyleme başlama kapasitesine sahip olması nedeniyle kendini dünyada hissettirebilir. Doğum, tüm insan etkinliklerine içkindir (Arendt, 1998:9). Arendt için her çocuğun dünyada yeni bir şey başlatma potansiyeli vardır. Her doğumda benzersiz bir şekilde yeni varoluşa sahip birey dünyaya dahil olur (Gordon, 2001:53). Arendt burada geçmişi korumanın yanında eylemin ontolojik olarak dayandığı doğum olgusundan çok önemli bir unsur olarak bahsetmektedir. Doğuma odaklanmak, bireysel eylemin önemli olduğunu ve dünyaya ilişkin olayların önemli biçimde ele alınması ve değer görmesi anlamını taşımaktadır. Aynı zamanda bu bireysel bir varoluş durumu olarak da kabul edilir.

Kişinin doğumla getirdiği ve anlam kazanan varoluş durumu Rousseau’nun natüralist felsefesinde vurguladığı gibi çocuğun kendine özgü olan doğasını ve potansiyelini de içermektedir (Rousseau, 2011:144). Her çocuğun doğarken getirdiği bir potansiyeli bir yaşam ritmi vardır. Bu potansiyelle ve ritme özen gösterilmeli ve kişinin kim olduğuna ve neler yapabileceğine bu çerçeveden bakılmalıdır.

Doğum dünyayla ve diğer insanlarla aktif bir ilişki başlatır. Bu da kim olduğumuz, başkalarına nasıl görüldüğümüzle ilgili bir meselenin öne çıkmasına olanak sunar. Kim olduğumuz bizi diğerlerinden ayıran şeydir ve büyük ölçüde kim olduğumuzu keşfetmek için “benzersiz ve farklı” bireyler olarak hareket eder ve eylemlerde bulunuruz (Levinson, 2001:21). Eylem dünyanın yenilenmesi için önemli görülmektedir. Ancak dünyanın yenilenmesi için doğumla gelen çoğulluğu ve farklı eylem durumlarını, potansiyelleri önemseyen eğitime ihtiyaç vardır. Eğitim, doğumla gelenin daha anlaşılır bir dünyada yaşaması için gereklidir.

Arendt’in doğum, çoğulluk ve eylem koşulları, dünyanın yenilenmesi için eğitim ile ele alınır. Yalnızca diğer bireylerin eşliğinde, toplum içinde yaşayabiliriz. Arendt’in insani eylem koşulu, başkalarıyla aktif katılım ihtiyacının ortaklığını üretir ve eğitimde önemli görülen çoğulluk anlayışı ile tanımlanabilecek bir durum gerektirir (Mihailă vd., 2016:916).

Arendt ilk olarak, çocukların eğitimiyle ilgili değerlendirmesinde, her eylemin dünyaya nasıl yeni bir şey getirdiğini ifade eden doğum kavramına odaklanır. Bu bağlamda, küçük çocuklar “yeni başlangıçlara” benzer. Eğitim ise çocukların kamusal alanda gezinmelerine ve dünyayı anlamalarına yardımcı olmalıdır (Gardiner, 2016:315). Arendt’in doğumu hem kolektif insanlığımızı gösterir hem de sınırsız “başlangıçlar”ın avantajına ve doğum koşullarının sürdürülmesine izin veren eğitim ihtiyacını ortaya çıkarır. (Çünkü eğitimciler gençlerin ve dünyanın devamlılığından sorumludur). Eğitimde doğuştanlık fikri ve getirdiği yenilik anlayışı, büyüme, atılım ve gelenek için bir mayalanma sağlar; doğum, kendimizi konumlandırma ve dünyanın bir parçası olma kapasitemizi kuran ön koşuldur. Doğumsallık yeniye “doğurmak” için önemlidir (Mihailă vd., 2016:917).

Arendt’e göre ortak bir dünyanın temel koşullarını önemli gören hem doğuştanlığı hem de çoğulluğu geçersiz kılan bir eğitim sistemi, böyle bir dünyanın olasılığını da ortadan kaldırır. Bunun yerine eğitim, öğrencilerin dünyayı olduğu gibi kavramalarına ve “dünyaya karşı bir tutum ve dünyayla ilgili olarak belirli bir eylemlilik duygusu geliştirmelerine” yardımcı olmalıdır (Levinson, 2010:467). Bu durumda Arendt pedagojisinin eğitimde dünyayı anlamayı, gerektiğinde onu yeniden kurmayı ve dünya üzerine düşünmeyi amaçlayan eğitim hedeflerine yoğunlaşmanın önemi ortaya çıkar.

Arendt Felsefesinde Eğitimin Amacı

Eğitimin özü *doğumdur* (natality), insanların dünyaya doğduğu gerçeğidir (Arendt, 1961:174). Doğum, insanların sürekli olarak dünyaya doğdukları ve sürekli olarak dünyayla ve birbirleriyle tanışma ihtiyacı içinde oldukları gerçeğidir (Levinson, 2001:13). İnsan doğar ve bir toplumun içerisine dahil olur. O, tek başına yaşayamaz. Aslında bu bir sosyalleşme, yaşama dahil olma durumunu da ifade etmektedir. Arendt’in doğumsallığın “eğitimin özü” olduğunu yazmasının nedeni budur, çünkü doğum yoksa kişinin var olma, dünya ve diğer insanlarla tanışma şansı da yoktur. Doğum bir geçiş, dahil olma ve sahip olunan potansiyel çerçevesinde eylemde bulunma süreci anlamına da gelmektedir.

Arendt eğitimi, “aileden dünyaya geçişi mümkün kılmak için evin özel alanı ile dünya arasına koyduğumuz bir kurum” olarak ele alır (Arendt, 1961:185). Eğitim ortak dünyaya geçiş ve bu dünyanın inşası için gerekli görülmektedir. Bu durumda eğitim, tam anlamıyla kamusal alanda değildir fakat o, kamusal dünyayı hedefler. Bu durumda ilk önce kamusal dünyanın özelliklerini belirlemek gerekmektedir.

Arendt için kamusal alandaki her şey her insan tarafından görülebilir ve duyulabilir özelliğe sahiptir. Kamu alanında açıklık mevcuttur, kamu alanında her şey insana aittir ve ortaktır, kamusal alan ortaklaşa sahip olunan bir dünyadır. Kamu alanı aynı zamanda tüm insanlar için ortak dünyayı temsil eder (Arendt, 1998:51-52). Kamu alanı görüneni, ortada olanı ve gerçekliği göstermektedir. Dolayısıyla kamu alanı hem gerçekliği ve açıklığı içinde barındırmakta hem de insani olanı, çoğulluğu ifade etmektedir. Bu alan ortak bir dünyadır, bir araya gelmemizi sağlar ve bu dünyanın olduğu gibi bilinmesi gerekmektedir. Peki bu dünyanın bilgisi nasıl elde edilir?

Arendt öncelikli olarak çocuklara kamuya ait olan dünyanın nasıl bir şey olduğunu öğretmek için eğitim kurumunun, okulun görev alması gerektiğini söyler (Arendt, 1961:192). Arendt okulun çocuklara dünyayı öğretmek, hatta dünyayı olduğu gibi öğretmekle yükümlü olduğunu savunur. Dünyayı olduğu gibi öğretmek eğitimin en önemli görevlerinden birisidir. Böylece öğretmenlerin öğretim amaçları içinde, öğrencilerin yaşadıkları dünyayı, bu dünyanın kusurlarını ve karmaşıklığını tanımlarına, anlamalarına yardımcı olma vardır (Lilja, 2018:548). Eğitim çocukların dünyayı tanıyarak yaşayabilmelerinin yollarını öğrenmeleri için gerekli koşulları sağlayan bir süreçtir.

Eğitim, ev konforu ve güvenliğinden toplumsal olana geçişi kolaylaştıran (Arendt, 1961:186) bir başlangıç aşamasını temsil etmektedir. Okul ve sınıf, çocukları dünyaya tanıtan ve aynı şekilde dünyayı çocuklara tanıtan bir yer ve mekandır. Eğitim “yeni başlangıçlar”ı ifade etmektedir (Topolski, 2008:270). Arendt için eğitim çocukların dünyayı tanımlarına ve kendilerini bu dünyada güvende hissetmelerine yardımcı olmalıdır. Böylece çocuğun yaşam serüveni yeni başlamaktadır.

Eğitim doğum yoluyla, yeni insanların gelişimle hiçbir zaman olduğu gibi kalmayan, sürekli yenilenen, toplumun en temel ve gerekli faaliyetleri arasındadır. Üstelik bu yeni gelenler oluş halindedir. Böylece eğitimin öznesi olan çocuğun eğitimci için iki yönü vardır: Kendisine yabancı olan bir dünyada yenidir ve oluş sürecindedir. Çocuk yeni bir insandır. Bu durum bir yanda dünyayla, diğer yanda yaşamla olan ikili bir ilişkiyi ifade eder. Çocuk, oluş halini tüm canlılarla paylaşır; yaşamı ve gelişimi açısından, o da olma sürecindeki bir insandır. “Çocuk, yalnızca kendisinden

önce var olan, ölümünden sonra varolacak ve yaşamını içinde geçireceği dünyayla ilgili olarak yenidir” (Arendt, 1961:186-187). Arendt’e göre eğitimde hem çocuğun yaşamından hem de gelişiminden, dünyanın devamından sorumluyuz. Doğum ile gelen çocuk öncelikle var olan dünyanın içine dahil olur ve var olan dünya ile ilgilenir. Ancak sonrasında onlara eğitim sayesinde yeni kapılar açılır. Nixon Arendt’in eğitim önerilerinin “eğitimin farklı bir dünyaya, ikinci bir dünyaya aralanan kıpırlardan biri” olarak düşünülmesinin önemini vurgular (Nixon, 2020:17). Arendt öncelikle çocuğun, geldiği dünyayı olduğu gibi anlamasının gerekliliği üzerinde durur. Bununla beraber çocuk oluş halindedir ve bu dünyayı anlama ve yeniden kurma imkanına sahiptir. Eğitim imkanların ve var olanın ötesine geçebilme olanağı da yaratan bir alan olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla eğitim sayesinde başka, ortak bir dünya mümkün olabilir.

Arendt’in iddia ettiği gibi dünyada ölümlü insanlar yaşadığı için ve onların hayatta kalması için dünyanın “sürekli olarak yeniden kurulması” gerekir (Arendt, 1961:189). Eğitim yoluyla, bu düzenleme ve yeniden kurma süreçlerinin olasılığını güvence altına alabiliriz. O halde eğitim bir nevi gelecekteki olası dünyanın garantörü gibi düşünülür. Zira bu, eğitimin yaşamın devamını belirleme durumunu gösterir. Burada varoluşsal bir boyut öne çıkar, pratik ve düşünsel anlamda bir derinlik aranır.

Arendt felsefesinde eğitimin amacı, ne eskiyi düşünmeden korumak ne de yeniye kendi iyiliği için değer vermektir. Öğrencinin yeniye kurması için onun dünyayı ve dünya içindeki konumunu sabit, belirlenmiş ve değişmez olarak görmesini engelleyerek, dünyayı kendisinin anlamasını sağlamak gerekmektedir. Eğitimde çocuklara dünya tüm gerçekliği ve kusurlarıyla “olduğu gibi” tanıtılmalıdır (Levinson, 2001:19). Sadece bu dünyayla ilgili olarak öğrenciler neyin sorgulanması ve yeniden inşa edilmesi gerektiğini anlayacaklardır. Dolayısıyla dünya kendi doğallığı, gerçekliği, eylemselliği ve çoğulluğu içinde çocuklara olduğu gibi gösterilmeli ve tanıtılmalıdır.

Arendt, dünyayı olduğundan farklıymış gibi gösteren eğitim anlayışlarını eleştirir. Eğitim dünyanın gerçekliğinin içindedir. Bu çerçevede muhafazakarlık, koruma duygusu eğitimin özü haline gelir. Görevi her zaman bir şeyi beslemek ve korumak olan eğitim aktivitesi içinde çocuk dünyaya karşı olamaz (Arendt, 1961:192). Bu durumda eğitimin kendisi ve işleyişi de korunması gereken önemli bir alan haline gelmektedir.

Eğitim, dünyaya ait olmaya hizmet eden bir rehberlik amacıyla ve çocuğun dünyaya temkinli bir biçimde katılımı için planlanmalıdır. Eğitimci tarafsız olmalı ve tüm dünyaya eşit mesafede durarak çocuklara dünyayı tanıtılmalıdır. Arendt, öğretmenlerin görevinin dünyayı çocuklarımıza olduğu gibi göstermek olduğunu savunur. Her şeyden önce çocukların kendilerini ve dünyadaki yerlerini derinlemesine anlamaları gerekmektedir (Arendt, 1994:346). Bu yüzden kişinin her şeyden önce dünyayı tarafsızca anlamasına ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaçtan dolayı okulun ve eğitimin öncelikli sorumluluğu anlama hatta derinliğine anlama faaliyeti olmalıdır.

Eğitim dünyanın sorumluluğunu üstlenecek kadar onu sevip sevmediğimize karar verdiğimiz, gençlerin gelişimiyle onu kaçınılmaz olan yıkımdan kurtardığımız yerdir. Bunun yanında eğitim çocuklarımızı, ummadığımız bir şeye girişme şanslarını ellerinden almamaya karar verdiğimiz alandır (Arendt, 1961:196). O halde eğitim ortak dünyayı anlama ve arkasından bu ortak dünyayı yenileme görevi için planlanmalıdır. Nixon Arendt’in eğitim ile ilgili düşünceleri bağlamında öncelikle, eğitimcilerin eğitim verdikleri kişilerin miras aldıkları dünyayı sevmelerini ve bu dünyayla ilişki kurmalarını sağlama konusunda onların sorumluluğu üzerinde durur. Aynı zamanda bu konunun ciddiyeti üzerinde ısrarla tartışılmasını önerir (Nixon, 2020:23).

Eğitim yeniliği korumalı ve çocuklara eski dünyayı yeni bir şey olarak, ayrıntılarıyla tanıtılmalıdır (Arendt, 1961: 189). Eski ile yeni arasında arabuluculuk yapmak eğitimin görevi olarak düşünülmektedir. Gordon Arendt pedagojisinin gücünün eğitimcilerin ikili sorumluluğunda yattığını söyler. Bunlardan biri; insan kültürünün (dünyanın) bütünlüğünü koruma ve diğeri gençlerin yenilenme ve yaratıcılığını koruma sorumluluğudur (Gordon, 2001:58). Bu iki sorumluluk birbiriyle iç içedir ve büyük düşünce eserlerinin yaratılması hem geçmişin bilinmesine hem de bugünün yeniliğine bağlıdır.

Arendt pedagojisinde eğitimciler, çocukların eski zamanların derinliklerine dalabilen ve kristalleşmiş eserleri bulabilen “inci dalgıçları” olmalarına yardım etmelidir (Mihailă vd., 2016:923). Eğitimin öncelikle geçmişi tanıtmaya görevi vardır. Geçmiş tanıyan çocuk zaten yeniye görece ve geleceği ona göre inşa etmeye çalışacaktır. O halde eğitimde köklerinden kopmayan insanın bilincinin gelişimi önemlidir. Bu gelişim ise uzun bir geçiş sürecini temsil etmektedir.

Arendt'in eğitime ilişkin analizi, dünyanın sorumluluğunu paylaşanlara-yetişkinlere, ebeveynlere, öğretmenlere ve vatandaşlara- çocukların özgürlük ve eyleme en önemlisi de gelecekteki sorumluluklarına hazırlıklı olarak doğmadıklarını hatırlatır. Bu bağlamda eğitim, özel ve kamusal alanlar arasındaki boşluğu bilerek, çocukları ve dünyayı bu zorlu geçişe hazırlamak için gereklidir (Topolski, 2008:271). Arendt için bu durum, "yetişkinlerin eğitimi doğru bir biçimde yönetme sorumluluğunun" olması demektir (Arendt 1961:193). Sürekli yeni gelenlere dünyanın akışını tanıtmak için eğitim veririz (Arendt, 1961:192). Ancak bunu öğrencilerimizin dünyayı yenileyebilecek şekilde hareket etme kapasitelerini koruyarak doğumu, çoğulluğu ve yeniliği koruyan bir özene dayalı yapmalıyız (Levinson, 2001:18-19). Bu özenin gösterilmesi ise eğitimin siyasetten ve ideolojilerden uzak tutulması sayesinde gerçekleşir.

Arendt, öncelikle eğitim alanını diğerlerinden, politik yaşam alanından kesin olarak ayırmanın zorunluluğu (Arendt, 1961:177) ve geçişin kolay bir şekilde yapılmamasının gerekliliği üzerinde durur. Öncelikle çocuğun korunmaya, güvene ve özen gösterilmeye ihtiyacı vardır. Aynı zamanda çocuğun var edeceği yeni dünyanın imkânı için bu koşul şarttır. Anlamak için ilk aşamada tarafsız olmak önemlidir.

Arendt'in gençleri dünyaya çok erken maruz kalmaktan korumaya olan bağlılığı, yeni bir şeyin ortaya çıkması ve dünyada bir fark yaratabilmesi için önce karşılaşacağı değişik durumlar için hazırlanmış olması gerektiği anlayışına dayanır (Veck ve Jessop, 2016:129). Çocuğun hiçbir düşünceye hizmet etmeden gelişmesi için eğitimde siyasal ve ideolojik olandan uzak durması önemlidir. Eğitim yoluyla uygun şekilde hazırlanana kadar çocuğu siyasetin kamusal dünyasından korumak, yeniliği ve anlam dünyasını muhafaza etmek eğitimin temel bir görevidir. Çocukların yeniliğini muhafaza etme ihtiyacından dolayı eğitim politik olamaz (Lilja, 2018:546). Arendt, eğitim üzerine yazdığı bölümlerde eğitimin rolünü, "doğuma bağlı ve doğası gereği yeni olanlarla" hayata tekrar başlama şeklinde ifade eder (Arendt, 1961:176). Eğitim, devletin yeni nesli hayata katılmaya hazırlamasında önemli bir öğedir. Bu yüzden eğitimin herhangi siyasi bir ideolojiye hizmet etmeden gerçekten özgürleştirici olması gerekir.

Arendt, çocukların siyaseti tam olarak anlayabilecek yaşa gelene kadar dünyadan (siyasetten) korunmaları gerektiğinde ısrar eder (Arendt, 1961:177). Çocukları kamu yurttaşı rolünü üstlenmeye hazır olmadıklarında siyasete maruz bırakmak sadece onları birey olarak değil, aynı zamanda siyasi olanı da tehdit eder (Mönig, 2012:238). Arendt'in eğitim-siyaset ilişkisine yönelik yazıları, çocuğun henüz siyasi hayata hazır olmadığı, dolayısıyla eğitimin siyasetten ayrılması ve eğitimin yalnızca bir eğitim olarak görülmesi gerektiğinin ileri sürüldüğü "gelişimsel" bir bakış açısıyla şekillenir (Biesta, 2010:256). Arendt'in eğitim çalışması politik olarak ele alınmaz: gençleri uygun şekilde eğitime girişimi, çocukların özel alan ve kamu alanı arasında sağlaması gereken ilerlemeyi yansıtan bir süreçtir (Mihailă vd., 2016:920). O halde her bireyin ontolojik bağlamıyla birlikte eğitim hakkı vardır ve eğitim siyasi bir araç değildir. Okul özel alan yapısı içinde çocukların dünya ile ilişkisini doğru bir biçimde yapılandırmalıdır.

Okullar, yeni nesillerin özel alanın güvenliğinden ayrılmadan dünyaya girmeye hazırlandığı yerlerdir. Eğitim, kamuya yönelik olmakla birlikte, yetişkinler ve çocuklar arasındaki otoriter ilişkilerle karakterize edilen özel alan yapısı içinde gerçekleşir (Lilja, 2018:547-548). Çünkü çocuğun öğrenme aşamasında bu hiyerarşiye ihtiyacı vardır. Elbette ki buradaki hiyerarşi insani ölçütleri göz ardı etmez. Fakat çocuğun dünyayı tanıyabilmesi için bu duruma bir süre ihtiyaç duyulur. Dolayısıyla Arendt'in bahsettiği bu otorite, eğitimcilerin öğrencilerden daha büyük veya güçlü olmaları gerçeğinden değil, dünya için üstlendikleri sorumluluktan kaynaklanmaktadır.

Eğitim, yeni gelenlerin sorumlu bir şekilde eyleme hazırlanmasıyla ilgilidir ve eğitimci "şimdilik" yetkili bir konumdadır. Bu aynı zamanda öğrencilerin kamusal yaşamın taleplerinden korundukları ve böylece eğitimin yeni gelenleri dünyaya karşı korudukları anlamına gelir. Arendt, eğitim ve siyasetin ayrılmasında ısrar eder. Politika sınıfın dışında, halka açık bir ortamda gerçekleşir. Arendt bu kamusal çevrede tüm katılımcıların eşit söz hakkına sahip olduğunu savunur. Zira öğrenciler eğitimde kendi aralarında eşitlik ilkesine göre hareket ederler ancak eğitim ortamlarının geneli eşitlikle karakterize edilmez: çünkü öğrenci ve eğitimci arasındaki ilişki hiyerarşik bir ilişkidir. Bu eşitsizlik öğrenciyi dünyadan, dünyayı da öğrenciden korumak için gereklidir (Kloeg ve Noordeggraaf-Eelens, 2021:8). Mönig de Arendt'in yetişkinler ve çocuklar arasında bilgi ve güç ile ilgili hiyerarşiye dayalı ilişki düşüncesini değerli görür (Mönig, 2012:240). Çünkü çocuğun gelişmesi için mutlaka bir yetişkinin rehberliğine ve gücüne ihtiyaç duyulmaktadır.

Çocukların yetişkinlerin desteğine ihtiyaç duyduğunun kabulü, Arendt'in eğitim düşüncesi için çok önemlidir. Okulların, yetişkinlerden beklediği sorumluluk duygusuna çocukların da sahip olmalarını beklemesi anlamsızdır. Dünya için sorumluluk almak riskli bir girişimdir. Çocukların bu sorumluluğa yavaş yavaş hazırlıklı olmaları gerekirken, aynı zamanda bir ölçüde korunmaya da ihtiyaçları vardır. Çocukların doğası gereği riskli bir girişim olan siyasete karşı önemli yönlerden hazırlanmaları için rahatlığa ve güvene ihtiyacı vardır (Levinson, 2001:23). O halde okul çocuğun dünyaya hazırlanması için en uygun kurum olarak düşünülmesi ve siyasi eğilimlerden bağımsız bir biçimde düzenlenmelidir.

"Çocuk henüz dünyayı tanımadığı için yavaş yavaş onunla tanıştırılmalıdır" (Arendt, 1961:189). O yeni olduğu sürece, bu yeni şeyin olduğu gibi "dünyaya göre meyve vermesine özen gösterilmelidir". Arendt'in bu tanımı aşırı korumacı ve muhafazakâr insan yetiştirme amacı gütmemektedir. Daha ziyade, çocukların ve yetişkinlerin ihtiyaçları arasındaki farkı göstermektedir (Topolski, 2008:267). Çocuğun yeni ve beklenmedik bir şey ortaya çıkarma kapasitesini beslemek, gençleri dünyada yaşamaya ve hayata hazırlamak için okul önemlidir. Okullar, gençlerin kendilerinden önce de varolan dünyayı anlamalarına yardımcı olurken yeniliği korumayı başardıkları ölçüde, gerçekten eğitim alanlarıdır (Levinson, 2001:20). O halde buradan her okulun eğitim alanı olmadığı sonucu çıkar. Bu bağlamda eğitim ve siyasetin iç içe geçtiği yerler eğitim kurumu olarak düşünülmez.

Arendt'in eğitim alanları içine siyasi hayatın etki etmemesi konusundaki ısrarı, siyasi olanı yok saydığı anlamına gelmez (Levinson, 2001:21). Arendt, politik eğitim kavramının, aslında bir "zorlama" biçimi olduğu sürece "kötü" çağrışımlara sahip olduğunu iddia ederek, politik eğitim kavramını, insanları yeniden yaratmaya yönelik totaliter girişim olarak gördüğü şeye doğrudan bağlar (Danof, 2012:118). Bu yüzden çocuklara okullarda siyasetten bağımsız ve ideolojilerden uzak, yalnızca dünyanın tanınması ve anlaşılması için planlanan (bilimsel, kültürel, insani ve felsefi içeriği olan) bir eğitim sunulmalıdır. Onun yaratıcılığını engelleyecek hiçbir düşünce ona dikte edilmemelidir. Çocuğun dünyayı tamamıyla keşfetmesi ve dünyayı yapılandırma yeteneğine ulaşmasından sonra çocuk siyasi olanla, eşit mesafeler geliştirilerek tanıştırılmalıdır.

Arendt, siyasi eğitim anlayışını net ve açık bir tavırla reddetmekte ve eğitim ile siyasi ikna arasında keskin bir ayrım yapmakta radikal bir tavra sahip olsa da bu konulardaki fikirlerinin birtakım önemli yönleri vardır. Arendt'in eğitim ve siyasi ikna arasında ayrım yapma girişimi bize, belirli bir siyasi ideolojiyi temel alarak öğretilen derslerin, öğrencilerin öğretmenleri tarafından kendilerine öğretilen diğer dersleri özümsemelerini beklediğimiz şekilde, kabul edilmemesi gerektiğini gösterir.

Danof'a göre de Arendt, demokratik bir ortamda vatandaşlardan, geometri sınıfındaki öğrencilerin kendilerine öğretilen teoremlerin doğruluğunu kabul etmelerini beklediğimiz şekilde, siyasi argümanları olgusal gerçek olarak kabul etmelerinin beklenmemesi gerektiğini hatırlatır. Her vatandaşın siyasi liderlerinin öğretmeye çalıştığı derslerin değeri konusunda bağımsız bir yargıya ulaşması da önemlidir. Eğer yurttaşlardan liderler tarafından kendilerine sunulan dersleri hiç düşünmeden kabul etmeleri beklenseydi, o zaman siyasi eğitim gerçekten de basitçe "beyin aşılama" ve baskı teşkil ederdi. Arendt bize siyasi eğitimin vatandaşların liderleri tarafından yapılan siyasi argümanları üzerine düşünmeden ve sorgulamadan benimsememesi gerektiğini hatırlattığı sürece, Arendt'in "siyasi eğitime" yönelik şüpheli tavrı değerlidir (Danof, 2012:119).

Eğitimin siyasallaşması, kamusal varoluşun ve ortak dünyanın ortadan kaybolmasının bir nedenidir. Ancak kamusal varoluş, her insanın kendini gerçekleştirme ve kendini keşfetmesi için gereklidir. Hem kişiler hem de topluluklar için özel alan benliğinin alanıdır ve kamusal alan dünyaya aittir (Mihailă vd., 2016:920) Bu yüzden eğitimin siyasallaşması engellenmeli ve eğitim herhangi bir siyasi ideolojiye dayandırılmadan, öncelikle insan varoluşunu desteklemeli, evrensel içerikli, uzlaşımsal ve insani tarzda ahlaki ilkelere dayandırılmalıdır.

Arendt eğitim ve siyasetin taban tabana zıt olduğunu gördüğünden, öğretmenlerin sınıfı küçük çocukları politize etmek için bir araç olarak kullanmaması üzerinde ısrarla durur. Böylece öğretmenin ahlaki bir rehber olma rolü ortaya çıkar. Bu çerçevede Arendt, geçmişin mirasını öğrencilerine aktarmanın bir öğretmenin ahlaki görevi olduğunu savunur. Arendt'e göre öğrencilerin dünyayı anlamalarını sağlamak bir öğretmenin sorumluluğudur. Arendt için çocukları eğitmek aslında ahlaki bir sorumluluktur. Ona göre, öğretmenler ahlaki güçlerini çocuklara öğrenme aşamalarında rehberlik edebilmek için kullanılmalıdır (Gardiner, 2016:315-316). Bu doğrultuda Arendt felsefesinde; doğumla dünyaya dahil olma, oluş halinde olma, dünyayı olduğu gibi anlama, yeniliği temsil etme, ideolojik saplantıya düşmeme durumları eğitim için önemlidir.

Eğitimde Düşünme

Arendt eğitim ile ilgili amacının ilk aşamasında anlama yetisini öne çıkartmaktadır. Doğum sayesinde çocuk önce içinde bulunduğu dünyayı kendi gerçekliğinin de farkına vararak, olduğu şekliyle, çoğulluğuyla ideolojilerden bağımsız bir biçimde tanımalı ve anlamalıdır. Çocuk sonra dünya hakkında bilgi sahibi olacaktır. Fakat Arendt için anlamak tek başına eğitim için yeterli bir amaç olmamalıdır. Bunun yanında düşünme ve düşünmeye dair becerilerin gelişmesi eğitimin diğer önemli amacını oluşturmaktadır. Çünkü her çocuk epistemolojik ve ontolojik olarak, düşünebildiği sürece vardır ve bu insani varoluşunun garantisidir. Bu bağlamda Arendt felsefesinde düşünmenin ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır.

Arendt'e göre okulun işlevi çocukların sadece geçmişle bağ kurmasını sağlamak veya onlara dünyanın nasıl bir yer olduğunu ve yaşama sanatını öğretmek değildir. Eğitim, çocukları dünyayı yeniden kurması için de hazırlamalıdır (Arendt, 1961:192). Bu konu, Arendt'in üzerinde durduğu demokratik ve eleştirel eğitimin önemine odaklanmayı zorunlu kılmıştır. Dünyada nasıl yaşanacağından ziyade dünya hakkında bilgi sahibi olmak, düşünme ve muhakeme pratiği yapmamızı gerektirir; bu da düşünmeye ve eleştirel olmaya dayalı yetenekleri güvenli bir ortamda kazanmayı ve kullanmayı sağlayan özerk bir alan yaratmamızı kaçınılmaz kılar (Korsgaard, 2016:938).

Arendt'e göre her şeyden önce anlamak istiyorsak "durup düşünmeye" de ihtiyacımız vardır. Bu yüzden anlamak önemlidir hatta ilk koşuldur, fakat düşünmek daha önemlidir (Arendt, 1978:175). Arendt için eğitimde dünyayı olduğu gibi anlatma önerisi dünyanın tekil bir okuması değildir. Dünyayı olduğu gibi görmenin amacı dünyayı düzeltmek de değil, öğrencileri gelecek için yeni olasılıklar hayal etmeye motive etmektir (Levinson, 2001:20). Bu durum bizi eğitimde düşünmeye ve düşünmenin önemi üzerinde durmaya götürür.

Arendt, düşünme etkinliğini kişinin kendi kendisiyle gerçekleştirdiği sessiz bir diyalog olarak tanımlar. Bu özelliğiyle düşünme, "uygulanması için kendinden başka hiçbir şeye gereksinim duymayan tek etkinliktir". Başka bir deyişle, düşünme "tefekkür" etmeyi amaçlar ve onunla biter, tefekkür bir faaliyet değil, bir edilgenliktir; zihinsel aktivitenin dinlenmeye geldiği noktadır (Arendt, 1978:6). Düşünme sessiz ve sakin bir etkinlik olduğu için anlamadan sonra gelen, en yüksek zihin durumunu ve epistemolojik farkındalığı temsil etmektedir. Aynı zamanda kendini tefekküre dayalı yaşam tarzına adanmış olmayı da ima etmektedir.

Arendt için düşünmek sessiz bir kendi başınlığı temsil eder. O halde kişinin kendi başınlığı temsil ettiği bir diyalogda, onun kendisiyle, (ontolojik ilişkisini de kurarak) olması gerekir (Arendt, 1978:78). Arendt "The Life of the Mind (1978)" adlı eserinde düşünme ile ilgili özellikle Sokrates ve Platon felsefelerini örnek gösterir. Dolayısıyla Arendt'in düşünme üzerine tanımının da temelinde Sokrates felsefesinin etkisinin olduğu görülür. Sokrates felsefesinde düşünmek, "[kişinin] kendisiyle olan bir diyalogu gerektirir". Bu diyalog "bir-içinde-iki olunan iç diyalog"dur (Bernstein, 2000:281). Düşünmek öncelikle içsel bir diyalogu temsil eder. Düşünmek insani bir yetkinliktir ve kişinin kendi kendinin yönettiği bir diyalog şeklinde gelişir. "İnsanların düşünmesi için Sokrates'in at 'sineği' veya bir 'ebe' olma durumu insanların sorgulama yoluyla düşünce ortaya koymasına yardımcı olur". Bu çerçevede Sokrates düşünme yoluyla bilmediğimiz bir şeyi bilmeyi, epistemolojik farındalığı ön plana çıkarır (Arendt, 1978:172-173).

Arendt, Sokrates felsefesinin de etkisiyle düşünmenin doğuştan gelen, insana ait bir beceri ve kapasite olduğunu savunur. Düşünme süreci, saf akıl yürütme sonucunda kendimle benim aramdaki bir diyalogdur. Bu diyalog sonunda bir anlaşmaya varırım. Düşünme bir süreç içinde zihnimizde çok sayıda bakış açısı oluşturmamızı ve ortaya koymamızı sağlar. İnsanlığın bu doğuştan gelen ve tanımlayıcı özelliğinde, zihinsel ufkumuzun durağan ve sabit olmadığı, sürekli değişip genişlediği anlamı vardır. Bu durum "genişletilmiş zihniyet" kapasitesi olarak kabul edilir (Arendt, 1961:220-221). Düşünen kişi bu süreç sonucunda birtakım yargılara ulaşır ve ulaşılan bu yargılar artık düşünen kişiye aittir. Dolayısıyla düşünme ve düşünmenin gelişimi bir konuyla ilgili karara varabilmenin de gerekli ölçütüdür.

Arendt "düşünme" ve "zihnin genişlemesi" kavramlarının düşünce ile eylem arasında bir tür köprü olarak yargı yetisine işaret ettiğini söyler. Düşünerek yargılar oluştururuz; yargılar oluşturarak kamusal alana girdiğimizi ve kamusal alana girerek bir yurttaşlık geliştirme ve ortak eylem olasılığını açtığımızı görürüz (Nixon, 2020:32). Buradaki eylem alanı ise dünya ve onun gerçekliği ile iç içeliği göstermektedir.

Düşünme öncelikli olarak dünyayla ve onun realitesi ile ilgili anlam arayışları üzerine olmalıdır. Heidegger'in dediği gibi düşünme, pratik ihtiyaçlar ve amaçlar tarafından yönlendirilmez (Arendt, 1978:78). Düşünmenin dünyayı anlama, yargı oluşturma gibi epistemolojik; dünya'nın varoluşsal bilgisini elde etmeye dayalı bir durumu konu edinmesine karşın pragmatik hiçbir işlevinin olmadığı da ortadadır. Bu yüzden de politik olan, düşünme yetisini geliştirmemiş çocuktan uzak olmalıdır.

Çocuklar politik olana yönelmeden önce düşünmeyi öğrenmelidirler. Arendt için "Bizi düşündüren nedir?" sorusuna genel olarak, Kant'ın "aklın ihtiyacı" dediği şeyden başka bir cevap yoktur. Bu çerçevede düşünme yetisinin yaratıcılığı içeren bir şekilde, kişinin kendini gerçekleştirme dürtüsünü öne çıkarttığı da ortadadır (Arendt, 1978:69). O halde düşünmenin insani ve ontolojik bir ihtiyaçtan doğduğu ve yaratıcılığın ön koşulu olduğu görülmektedir.

Arendt için eğitim, "gerçekten" olduğu gibi dünyaya açılan kapıdır. İnsanların dünya hakkında konuşmaya ve birbirlerine karşı görüş ve bakış açılarını değiştirmeye başladıkları alandır. O halde eğitim, çocukluğun beslendiği ve korunduğu özel alan ile yetişkin sorumluluğu ve yurttaşlığın kamusal alanı arasında düşünme çabasına gireceğimiz bir yer: sorgulamak ve meydan okumak, dünyayı farklı açılardan düşünebilmek için planlanmış bir alandır (Nixon, 2020:33). Arendt'in savunduğu dünyanın geleceğinin garanti altına alınması bu anlamda, epistemolojik çerçevesi ile düşünme becerisinin kazanımına da bağlıdır.

Çocukların, insan etkileşimi için temel nitelikler olan düşünmeyi öğrenmeleri, politik eylemlerden daha önemlidir. Beceri odaklı bir pedagoji çocuklara kapsamlı bir öğrenme şansı vermez. Onların, fikir oluşturmalarına olanak tanıyan zengin bir bilgi birikimiyle tanışma fırsatı sunmaz. Bu yüzden Arendt felsefesinde eğitim istikrar yaratmayı, muhafazakâr olmayı, geçmişin ve geleneğin hikayelerini anlatmayı, ilham vermeyi amaçlar (Topolski, 2008:269). O halde düşünme öncelikle gerçeklik dünyasının ontolojisi ile karşı karşıyadır, sonrasında ise kişi bu gerçeklik dünyası içinde epistemolojik olarak anlam aramaya, anlamlar bulmaya ve düşünme etkinliği aracılığı ile düşünce üretmeye de yönelir.

Düşünme belki bir eylem değildir ancak düşünmenin etkinlik olduğunu kabul etmemiz gerekir, bununla beraber düşünme hatırlamayı gerekli kılar, dolayısıyla düşünmenin yaşamla kurulması gereken sıkı bir bağı temsil ettiği gözden kaçmamalıdır (Arendt, 1978:78). O halde eğitimcilerin öğrencileri farklı bakış açılarını temsil eden, tarafsız, yaşamın gerçekliği içinde meseleler üzerinde düşünmeye teşvik etmesi gerekir. Geçmiş öğrenmek, yetişkin öğrencilerin kendilerini şimdiki zamana bağlamalarına yardımcı olabilir ve gelecekteki koşullarla başa çıkmada destek olabilecek dünya olayları hakkında derinlemesine bilgi sağlar (Gardiner, 2016:315). Yetişkinleri farklı bakış açılarını dikkate almaya teşvik etmek bir nevi çoğulluğu teşvik etmektir. Dolayısıyla bu çoğulluğun içinde başkalarıyla ilişki kurma, gözden geçirme ve dünyayı yeniden yapılandırma becerisi de gelişir. O halde düşünmenin yaşamın uygulamalı kısmına da nüfuz etmesi gerektiği unutulmamalıdır.

"Pratik olarak düşünmek, hayattaki her zorlukla karşılaştığınızda, yeni bir karar vermeniz gerektiği anlamına gelir" (Arendt, 1978:177). Düşünen bireyin dünyayı ve onun içindeki yerini öğrenmesi ve bu dünya hakkında bakış açısı oluşturmaya, kamusal alanda başkalarıyla ilişki kurma yoluyla olur. Fikirleri ifade ederken, yalnızca dünyayı olduğu gibi temsil etmekle kalmaz, aynı zamanda kişinin yeniden ifade etme ve temsil etme, yeniden düşünme, gözden geçirme ve böylece yenilenmiş ve daha derin fikirler geliştirme potansiyelini de gösterir. Arendt'in anladığı şekliyle düşünme etkinliği ("düşünmemenin" eylemsizliğinin tersine), alternatif bakış açılarının edilgen bir şekilde kabul edilmesini değil, onlar üzerinde yargıda bulunma kapasitesini gerektirir. Fakat yargıda bulunabilmek için özgür olmak gerekir. Bu durumda özgürce düşünme, bu tür yargıların "öteki"nden değil, kişinin dünyadaki kendi kamusal tutumlarını ve bakış açılarını geliştirecek şekilde düşünme becerisinden çıkması demektir (Morgan, 2016:176-177).

Nixon Arendt'in düşünmeyi yalnızca eğitim anlayışında değil tüm felsefi sisteminde önemseydiğini ve düşünmeyi ciddiye alan ve nasıl düşündüğümüzün ve ne hakkında düşündüğümüzün muazzam ahlaki ve politik sonuçları olduğunu anlayan bir düşünür olduğu iddiasında bulunur (Nixon, 2020:1). Aslında her alanda "düşünmenin kendisi tehlikelidir" (Arendt, 1978:176). Ancak düşünme en insani yetilerden birisidir, dolayısıyla tehlikeli de olsa düşünmek insan olmanın varoluşsal koşulunu sağlamak için gereklidir. Bu bağlamda düşünme hem kişinin kendi varoluşsal koşullarını hem de dünyanın özneler ve nesnelere arasındaki ilişkisini ifade eder.

En “dünyevi” olduğunu düşündüğümüz akademik disiplinler, dünyeviliği beslemeye her zaman yardımcı olmadılar ve aslında birçok yönden dünyaya yabancılaşmamıza katkıda bulundular. Bu, yalnızca içerik temelli bir eğitime geri dönmenin dünyadaki yabancılaşma sorununu çözeceği sonucuna varanlar için bir meydan okumadır. Önemli olan sadece belirli bir disiplinin içeriği değil, bu içeriğin beslediği dünyayla olan ilişkisidir (Levinson, 2010:467). Aslında eğitim ortamında hangi dersi önemseydiğimizden daha önemlisi o dersin içeriğinin düşünmeyi destekleme durumudur. Dolayısıyla eğitimde içerik insanın dünyayla olan ilişkisi üzerine düşünmeyi öne çıkartma amacı taşımalıdır. Aksi taktirde eğitim sıradan bir aktarım haline gelecek, kişinin dünyaya ve kendine yabancılaşmasını engellemeyecektir.

Eğitim kendimiz olma özgürlüğüne izin verirken, insan olarak bizi birbirimize bağlayan tek unsurdur. Derinden bölünmüş bir dünyada, birlikte düşünme kapasitemiz, pratik akıl yürütme, mevcut en değerli kaynaktır. Eğitim kurumları, bu kaynağın koşulsuz olarak değerlendirilebileceği önemli birkaç yerden biridir. Arendt için eğitim kurumlarında sözü edilen bu düşünme becerisi her zaman kritiktir; her zaman diyalojik, her zaman ayrımlar yoluyla ilerler. Bu sayede çocuk dünyanın içinde anlaşmazlıkların inceliklerini keşfeder, anlaşmazlığın çeşitli yan rüzgarları arasında fikir birliği hedefine yelken açar. Ortak bir dünyanın imkanını sağlar (Nixon, 2020:35). Arendt bu çerçevede düşünmenin eleştirel ve yaratıcı olma kapasitesinin gücünün her alanda anlaşılması ve kullanılması gerektiği vurgusunu yapar (Arendt, 1978:56). Öyleyse eğitimin üstlendiği en önemli görevlerden biri kişinin sahip olduğu düşünme kapasitesini geliştirmesidir.

Sonuç

Arendtçi bir bakış ile ele alındığında eğitim tamamen dünyayla ve onun ontolojik gerçekliği ile ilgilidir. Bu yüzden çocuklara önce dünyayı tüm epistemolojik boyutlarıyla olduğu gibi tanıtmalıyız. O halde tek bir ortak dünya vardır ve tüm kurumlar, ideolojiler, düşünme biçimleri, sosyalleşme bu ortak dünyanın içinde ele alınmalıdır.

Eğitim doğum sayesinde yeni bir geleceğin mümkün olduğunu bize gösteren ve oluşu anlamamızı sağlayan önemli bir kurumdur. Okul, çocukları dünyaya, bilinçli biçimde siyasi olana da hazırlayan, kamusal ve özel alan arasındaki geçişi sağlayan bir yerdir. Çocuklar siyaseti kaldıracak kadar güçlü değillerdir. Arendt eğitim ve siyasetin taban tabana zıt olduğunu gördüğünden, öğretmenler sınıfı küçük çocukları politize etmek için bir araç olarak kullanmamalıdır. Eğitimin değeri, çocukların gerçekten içinde yaşadıkları dünya ile nitelikli bir ilişkiye girebilme yeteneğinden kaynaklanmalıdır.

Birçok etkinlik alanı insanların bir arada yaşamaları üzerine kurulmuştur, eğitim de bunlardan en önceliklisidir. Eğitim bir devletin içinde yaşayan her bireyi ilgilendiren bir sorumluluk işi olarak ele alınmalıdır. Bu sorumluluk dünyanın yenilenmesi için gerekli görülmektedir. Dünyanın yenilenmesine yönelik olan durumun uzamsal boyutu epistemolojik bağlamlara da dikkat ederek düşünmek üzerine temellendiği için eğitim, gelecek için umut verici bir doğum ve başlangıç durumundan yola çıkar. Eğitimde düşünme becerisinin gelişimi; öğrencilerin dünyaya kök salmalarını sağlayan, onun dünyayla bağlantı kurma şeklini öne çıkartan bir nevi ortak dünyanın geleceğini garantileyen bir umut durumu olarak ele alınır.

Arendt’in siyasetin eğitimden tamamen arındırılma fikri bu çağ için geçerliliğini korumalı mıdır? Sorusu üzerinde durduğumuzda problemin ele alınış biçiminin 21. yüzyılın insani durumunu yansıtmadığı açıktır. Kaldı ki 21. yüzyıl insanı aslında apolitiktir ve diğer çağlarla karşılaştırıldığında siyasi talepleri sığdır, bu yüzden demokrasiden uzaklaştığının da tam anlamıyla farkında değildir. Çünkü uzun zamandır apolitik olması için uğraşmıştır. Kaldı ki Arendt de bireylerin apolitik yetişmesini ifade etmez. Bunun tersine o, her türlü ideolojinin ve siyasi önermenin üzerinde düşünmenin önemini vurgulamaktadır.

Arendt’in yaşamı boyunca siyaset felsefesi üzerine yazdığı yazılar düşünüldüğünde Arendt’in siyasete karşı reddedici bir tutum geliştirmediği ortadadır. Ancak Arendt eğitimi özel bir alan olarak düşünür ve çocukların eğitime sürecinde siyasetten ve ideolojilerden arındırılmış bir okul ortamında olmasının gerekliliğini savunur. Bunun en önemli nedenlerinden biri ise onun Eichmann davasındaki gözlemleridir. Bu dava ile ilgili gözlemleri ve düşüncelerini “Kötülüğün Sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs’te (2009)” adlı kitabında dile getirir. Eichmann II. Dünya savaşı esnasında görev yapmış bir Nazi subayıdır. Savaşta ona verilen tüm görevleri koşulsuzca, sorgulamadan yerine getirerek, savaş esnasında yapılan soykırımın önemli aktörlerinden biri olarak kabul

edilmektedir. Ancak Eichmann her seferinde soykırımı destek olmadığını sadece verilen emirleri koşulsuzca yerine getirdiğini iddia eder.

Arendt'e göre bu suçta üzerinde durulması gereken en önemli nokta düşünme ve sorgulama yeteneğini kullanmayan ve geliştirmeyen insanların yaşamı algılayış biçiminin sorunlu olmasıdır (Arendt, 2009). Eichmann da tüm emirleri hiç düşünmeden yerine getirmiştir. Çünkü burada bir düşünme yoksunluğu durumu vardır. Eichmann bu yoksunluk yüzünden yaptığı tüm kötülükleri sıradan bir eylem gibi hiç düşünmeden yapmıştır. Çünkü ona kimse düşünmeyi öğretmemiş tam tersine saplantılı bir biçimde itaat etmeyi öğretmiştir. Dolayısıyla burada bireyin biricikliğine rağmen anlam üretmekten ve düşünmekten yoksun olan, buna epistemolojik yoksunluk diyebiliriz, bir dünya mevcuttur. Bu yüzden yetişkinler okul içindeki çocuklara ilk olarak ideolojilerden ve politikarlardan arındırılmış bir biçimde anlama ve düşünme yetileri kazandırmalıdır. Bunların başında ise eleştirel ve yaratıcı birey olmayı içeren beceriler gelmektedir. Bu bağlamda düşünmek geldiğimiz dünyada kök salmanın, yerimizi almanın hem epistemolojik hem de ontolojik bir yolu olarak da kabul edilmelidir. Düşünme keşfedici, eleştirel ve yaratıcı olmalıdır. Dolayısıyla eğitim düşünmeye ayrılmış özel bir alan olarak korunmalıdır.

Son olarak ilk başta sözünü ettiğimiz "başka bir dünyanın imkânı" sorunsalına geri döndüğümüzde, Arendt kendi pedagojisinde eğitimde kişiye kazandırılacak olan anlama ve düşünme becerisi sayesinde şimdiden farklı olan, ortak insani unsurlar barından, demokratik, çoğulcu, kişiyi değerli gören bir eğitim sayesinde çocukların totaliter olmayan bir toplum yapısı geliştirebileceğine dair umudu değerli görür. Eğitimin temel aldığı anlama ve düşünme becerilerinin kazanımı ve gelişimi sayesinde kişiler daha iyi bir dünya için umut içeren bir yola girebilir.

KAYNAKÇA

- Arendt, H. (1961). *Between Past and Future, Eight Exercises in Political Thought*, Viking Press, New York.
- Arendt, H. (1973). *The Origins of Totalitarianism* (Vol. 244), Houghton Mifflin Harcourt, New York.
- Arendt, H. (1978). *Life of Mind*, Harcourt Brace Jovanovich Publishers, New York.
- Arendt, H. (1994). *İnsanlık Durumu*, (Çev: B. S. Şener), Birinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Arendt, H. (1990). *Philosophy and Politics, Social Research*, 57 (1), 73-1003
- Arendt, H (1998). *The Human Condition*, 2nd Ed, The University of Chicago Press, Chicago.
- Arendt, H. (2005) *Eğitimdeki Buhran*, (Çev: B. S. Gür ve M. Özoğlu), Muhafazakâr Düşünce, Yıl: 2, Sayı: 6.
- Arendt, H. (2009). *Kötülüğün Sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs'te*, (Çev: Ö. Çelik), Metis, İstanbul.
- Arendt, H. (2012). *Geçmiş ve Gelecek Arasında*, Dördüncü Baskı, (Çev: B. S. Şener), Dördüncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Arendt, H. (2018). *Zihnin Yaşamı* (Çev: İ. Ilgar), İletişim Yayınları, İstanbul:
- Biesta, G. (2010). How to Exist Politically and Learn From it: Hannah Arendt and the Problem of Democratic Education, *Teachers College Record*, 112(2), 556-575.
- Biesta, G. (2016). Reconciling Ourselves to Reality: Arendt, Education and the Challenge of Being at Home in the World, *Journal of Educational Administration and History*, 48(2), 183-192.
- Bernstein, R. J. (2000). Arendt on Thinking, (Ed: D. Villa), *In The Cambridge Companion to Hannah Arendt* (277-292), Cambridge University Press, New York.
- Danoff, B. (2012). A School or a Stage? Tocqueville and Arendt on Politics and Education, *Perspectives on Political Science*, 41(3), 117-124.
- Gardiner, R. A. (2016). Lasting Impressions: Hannah Arendt's Educational legacy, *Journal of Educational Administration and History*, 48(4), 309-323.
- Gordon, M. (2001). Hannah Arendt on Authority: Conservatism in Education Reconsidered. *In Hannah Arendt and Education*, (Edt: M. Gordon), (37-65), Westview Press, Boulder.
- Keskin, S.M.A. (2019). Düşünme Kötülüğü Alt Edebilir mi? H. Arendt'te Düşünme Üzerine, *Beytülhikme: Uluslararası Felsefe Dergisi*,9(1).103-120.
- Hayden, M. (2013). Arendt and cosmopolitanism: The human conditions of cosmopolitan teacher education, *Ethics & Global Politics*, 5(4), 239-258.

- Kloeg, J., ve Noordegraaf-Eelens, L. (2021). Ambiguous Authority: Reflections on Hannah Arendt's Concept of Authority in Education, *Educational Philosophy and Theory*, 1-11. DOI: 10.1080/00131857.2021.1930864
- Korsgaard, M. T. (2016). An Arendtian Perspective on Inclusive Education: Towards a reimagined Vocabulary, *International Journal of Inclusive Education*, 20(9), 934-945.
- Levinson, N. (2001). The Paradox of Natalty: Teaching in the Midst of Belatedness, *In Hannah Arendt and Education*, (Edt: M. Gordon), (11-36), Westview Press, Boulder.
- Levinson, N. (2010). A "More General Crisis": Hannah Arendt, World-Alienation, and the Challenges of Teaching for the World as it is, *Teachers College Record*, 112(2), 464-487.
- Lilja, P., (2018). Defending a Common World: Hannah Arendt on the State, the Nation and Political Education, *Studies in Philosophy and Education*, 37, 537-552.
- Mihăilă, R., Popescu, G. H. ve Nica, E. (2016). Educational Conservatism and Democratic Citizenship in Hannah Arendt, *Educational Philosophy and Theory*, 48(9), 915-927.
- Mönig, J. M. (2012). Possibly Preventing Catastrophes: Hannah Arendt on Democracy, Education and Judging, *Ethics and Education*, 7(3), 237-249.
- Morgan, M. (2016). Hannah Arendt and the 'Freedom'to Think, *Journal of Educational Administration and History*, 48(2), 173-182.
- Nelson, D. (2006). The Virtues of Heartlessness: Mary McCarthy, Hannah Arendt, and the Anesthetics of Empathy, *American Literary History*, 18(1), 86-101.
- Nixon, J. (2020). Hannah Arendt: The promise of Education, London: Springer International Publishing. (e-book) indirilme tarihi 28.02.2022
- Platon (2010). *Devlet*, (Çev: S. Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), 20. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Rousseau, J. J. (2006). *Toplum Sözleşmesi*, (Çev: V. Günyol), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Rousseau, J.J. (2011). *Emile ya da Eğitim Üzerine*, (Çev: Y. Avunç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Topolski, A. (2008). Creating citizens in the classroom: Hannah Arendt's Political Critique of Education, *Ethical Perspectives: Journal of the European Ethics Network*, 15(2), 259-282.
- Spector, H. (2016). Hannah Arendt, Education, and the Question of Totalitarianism, *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 37:1, 89-101.
- Veck, W., ve Jessop, S. (2016). Hannah Arendt 40 Years on: Thinking About Educational Administration, *Journal of Educational Administration and History*, 48(2), 129-135.
- Yılmaz, Z. (2007). Hannah Arendt'in Özgürlük Anlayışı, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 227-235.
- Zembylas, M. (2020). Hannah Arendt's Political Thinking on Emotions and Education: Implications for Democratic Education, *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 41(4), 501-515.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).